

What will our Future be Like?

2 essays in German, 7 in English, 30 in Hungarian language

Edited by

Tibor János Karlovitz

Sozial und Wirtschafts Forschungsgruppe
Großpetersdorf
2023

© Sozial und Wirtschafts Forschungsgruppe, 2023
Editor © Tibor János KARLOVITZ

What will our Future be Like?

2 essays in German, 7 in English, 30 in Hungarian language

(Német, angol és magyar nyelvű esszék)

Editor Dr. Tibor János KARLOVITZ PhD,
Sozial und Wirtschafts Forschungsgruppe

Reviewers

Judit KÁRPÁTI-DARÓCZI PhDDr, Óbuda University, Budapest
Judit TORGYIK PhDDr DrHabil, Kodolányi János University,
Székesfehérvár

Verleger: Sozial und Wirtschafts Forschungsgruppe
Quergasse 11
7503 Großpetersdorf
Austria

ISBN 978-3-903317-11-6

978-3-903317-11-6



Contents

Juhani Laurinkari: Spielraum, der sich für Ungarn mit der Gründung der „Oesterreichisch-ungarischen Bank“ eröffnete	7
Milada Nagy: Entwicklung der israelischen Politik zum Schutz kritischer Infrastrukturen	26
Violetta Rottler: Private Detectives in Hungary: Legal History of Private Investigation Before and After the Political Regime Change in 1989 in Hungary	36
András Bakos: Possible Links Between Leadership Styles and the Development of Knowledge Centres	42
Zoltán Csernai, Péter Négyesi, Réka Racsko: Opportunities for Enhancing Computational Thinking in an E-Learning Environment	55
Péter Négyesi, Zoltán Csernai, Réka Racsko: Attempts to Develop a New Type of Adaptive E-Learning Environment	69
Ágnes Horváth: Multifunctional Universities as Capacity Building Centres for Regional Development of Areas Suffering from Social and Economic Depression	80
András Zelena: Examination of Traumatized Adults: The Acting out	90
Boglárka Bánné Gál, Ágnes Horváth: The Social, Cultural, Economic and Political Issues of Roma Integration in Hungary: A Profound Paradigm Shift is Required	99
Társadalom és felelősség	107
Tóth Attila, Juríková Tünde: Fenntarthatóságra és környezettudatosságra nevelés	109
Dobó Marianna: Klímadöntések helyben: A klímastratégiák készítésének folyamata	115
Szabó Rita: Mi a közös bennük? Társadalmi innovációk a gyakorlatban	123
Dobó Róbert, Polák-Weldon Réka: A deliberáció feltételeinek vizsgálata az intézményesült nyilvánosságban Magyarországon	134
Pintér Tibor, Fenyvesi Éva: Területi különbségek alakulása Magyarországon az elmúlt két évtizedben súlyozott területi GINI-index segítségével	149
Gergely Andrea: Civil önkéntesek motivációi a reciprocitás kontextusában	157

Rostás Sándor: Ökológiai fenntarthatóság, mint növekedési esély az iparban	174
Fodor Kitti, Varga Beatrix: A pénzügyi kultúra és egyes társadalmi tényezők kapcsolata	191
Hogya Orsolya, Horváth Ágnes: Az önkormányzatok szerepe és súlya a szociális szövetkezetek működésében	200
Jogok és lehetőségek	207
Sasvári Péter ¹ , Urbanovics Anna: Az MDPI kiadójú közlemények helyzete: Láttelek az EU27 tagállamában	209
Juhász Ágnes: Hagyományos magánjogi megoldások – 21. századi kihívások	222
Komáromi Éva, Horváth Ágnes: Az államigazgatási feladat- és hatáskörök változása a területi közigazgatás legújabb kori történetében	235
Kollár Csaba: A mesterséges intelligencia megjelenése a biztonságtudományban	242
Pál Anita Brigitta: A mesterséges intelligencia hatása a társadalomtudományban	257
Történelem és társadalom	267
Tefner Zoltán: A „lengyel zsákutca”. Burián István második közös külügyminiszteri időszakának ellentmondásai: 1918. április 16. – október 24.	269
Olasz Lajos: Kísérlet az író társadalom háborús „mozgósítására”: A lillafüredi találkozó 1942. novemberében	290
Szóró Ilona: Önszerveződés és kultúraközvetítés: Az Olvasókörök Szövetsége megalakulása (1990)	303
Endrédi Balázs: Teológia és dramaturgia: Ima az <i>Isteni színjátékban</i>	316
Engelberth István: Az orosz-ukrán háború gazdaságföldrajzi megközelítésben	336
Bózsó Péter Tamás: Harmadik világháború narratívák az ukrajnai háború kapcsán	349

Fejlesztés és munkaerőpiac **363**

Nyilas Orsolya: Munkaerőpiaci kompetenciák érvényesülése frissdiplomások véleménye alapján 365

Martos János András: A munkavállalók elégedettsége a magyar vendéglátóiparban, különös tekintettel a vezető-dolgozó kapcsolatra 375

Fónai Mihály: „Miért akar diplomát?”
A diplomaszerzés motívumainak változásai 2012 és 2019 között 382

Rácz Andrea, Sik Dorottya, Tanító Zsófia: Fejlesztési igénnyel bíró gyermekek és szüleik lehetőségei az állami ellátórendszerben 395

Életvezetés **409**

Varga Csaba: Környezeti igazságtalanságok
Kelet/Közép-Európában: A kisebbségi csapda 411

Gyulai Anikó, Blaskóné Kozma Dóra, Perge Anna, Kiss-Tóth Emőke:
A női lakosság szervezett népegészségügyi szűrővizsgálatokon való részvételének vizsgálata a hátrányos helyzetű régióban 417

Perge Anna, Hankóczyiné Domonkos Judit, Kiss-Tóth Emőke:
Felnőtt női lakosság egészségét befolyásol(hat)ó tényezők vizsgálata egy hátrányos helyzetű régióban 427

Rucska Andrea, Lakatos Csilla: Pandémiát követő stresszhelyzetkép a hátrányos helyzetű lakosság körében 432

Lakatos Csilla, Happ Zsuzsa: Párkapcsolati elégedettség a párkapcsolati stressz tükrében 439

Szente László János: „Furcsa módon ez egy titok szerintem, de valahogy őrizzük” – a hosszú és kielégítő házasság kvalitatív kutatása IPA segítségével 448

Hivatkozás:

[Tanulmány Szerzője] (2022). [Tanulmány címe]. In Karlovitz, János Tibor (szerk.), *Wie wird unsere Zukunft aussehen? 2 Aufsätze auf Deutsch, 9 auf Englisch, 16 auf Ungarisch* (pp. [a tanulmány oldalszámai -tól-ig]). Großpetersdorf: Sozial und Wirtschafts Forschungsgruppe.

Spielraum, der sich für Ungarn mit der Gründung der „Oesterreichisch-ungarischen Bank“ eröffnete

Juhani Laurinkari

University of Eastern Finland, Kuopio és Joensuu

Der Titel dieser Fallstudie „Spielraum“ entlehnten wir von Zoltán Tefner, der einen hervorragenden Buch über die ungarische Wirtschaftspolitik 1867-1918 verfasst hatte (Tefner, 2023). Die Silhouetten dieses Buches wurden schon vor fast zwanzig Jahren sichtbar. Der Autor, mehreres Mal Gastprofessor an der Universität Ost-Finnland¹, hat schon auch damals den Gedanken gefasst, eine Fallstudie über die Krummwege der 1867 teilweise selbstständig gewordene ungarische Wirtschaftspolitik auf Grund der mathematischen Spieltheorie zu schreiben. Einige Fachterminus haben wir im Laufe der Jahre gemeinsam ausgearbeitet, deren Zahl er im Weiteren erheblich erhöhte. Man kann mit Recht aussprechen, dass das erwähnte Buch im Kleinen als ein gemeinsames Buch gilt. Die vorliegende Fallstudie stellt den Weg dar, der zu einem der wichtigsten Ergebnisse der ungarischen Wirtschaftspolitik leitete. Im Falle der Gründung der Oesterreichisch-ungarischen Bank können wir feststellen, dass dieser langwierige Prozess die Chancen Ungarns wirtschaftlich und politisch erheblich erhöhte. Warum war es nicht so mit Finnland, das in dieser Zeitperiode innerhalb des Russischen Reiches gewisse Vorteile genossen hatte, wen auch gar nicht so große, wie es im Falle Ungarns gewesen war.²

Ein Königreich, das keine Nationalbank hatte

Österreich-Ungarn, in offizieller Benennung Österreichisch-Ungarische Monarchie oder in ihrer gewöhnlichen Bestimmung, die Donaumonarchie existierte seit 1867. Die zwei schweren Niederlagen gegen die sardinisch-französische Koalition im Jahre 1859 und in dem preußisch-österreichischen Krieg im Sommer von 1866 zwangen die Habsburger in eine seit langer Zeit nicht erwünschte Situation. Die deutsche Machtsucht hat sich in kriegerischen Unternehmungen geäußert (Tefner, 2013b). Die nackten Herrschaftsbestrebungen sind nicht immer im Gewand der Rechtsstaatlichkeit wie heute erschienen (Tefner, 2015:251-275). Sie mussten mit Ungarn zu einem Ausgleich kommen, weil es sich klar herausstellte, dass Österreich seine europäische Großmachtstellung im Rahmen einer zentralistischen Politik nicht mehr bewahren kann. Man musste den Ausweg aus der Krise so finden, dass das zu erbauende System

¹ Die wissenschaftliche Zusammenarbeit erfolgte im Rahmen des ERASMUS-Programms zwischen den Universitäten Budapest Corvinus-Universität und Universität Ost-Finnland, Campus Kuopio (Vertragskode: - 14/KA1HE/142/STA-003).

² Im Weiteren zitieren wir viele Textpassagen mit der Erlaubnis des Autors mit der bibliographischen Angaben systematisch.

des Staatswesens einen längerfristigen Auslauf habe. Da das Ungarische Königreich und seine staatsbildende Nation, das Magyarentum vor den Leitern des Habsburgerreiches als am stärksten lebenskräftigsten erschien, fingen an sich an ihre ungarische Kollegen näher zu kommen.

Nach 1867 musste die Bevölkerung des österreichisch-ungarischen Vielvölkerstaates eine unendliche Serie der gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Reformen erleben. Nach diesem Jahr begannen die sogenannten „Gründerjahre“, infolge deren Österreich-Ungarn zu einem beschränkt entwickelten, modernen Industriestaat wurde. Das Tempo des Wirtschaftswachstums war groß, wenn auch nicht das schnellste, wenn man diese Geschwindigkeit mit den Daten der west-europäischen Länder vergleicht. - lesen wir in der Fallstudie von Zoltán Tefner (Tefner, 2017b). „Demgegenüber wäre [...] die Bedeutung und die relativ häufige Erscheinung dieses Prozesses einer langsamen und lang andauernden Industrialisierung zu betonen, die weder Stagnation noch plötzliches Wachstum war.“ - lesen wir bei Professor Nachum Th. Gross, der es für außerordentlich wichtig hielt die Stellung der Wirtschaftsentwicklung in der Donaumonarchie nur im System der Weltwirtschaft zu beurteilen (Gross, 1973:28).

Durch lange dauernden Verhandlungen hat sich das Konzept des Ausgleiches in Form gegossen und mit dem Grundgesetz, durch den Gesetzesartikel XII des Jahres 1867 kam die dualistische Struktur zu Stande. Zwei Parlamente, drei gemeinsame Angelegenheiten, das Heerwesen, die Finanzen und die Außenpolitik, daneben mehrere gemeinsame Quasi-Angelegenheiten wie Eisenbahn, einheitliche Maßeinheiten usw. So eine Angelegenheit bedeutete das Bankwesen, das in der ersten Zeit nicht geteilt war, sondern es gehörte dem Zuständigkeitskreis der ÖNB, d. h. Österreichischen Nationalbank. Später verstärkten sich ungarischer Seite die Forderungen, auch das Bankwesen zu teilen, ähnlich, wie die nicht gemeinsamen Angelegenheiten geteilt waren.

Die Oesterreichisch-ungarische Bank - ein Übergang zwischen der ÖNB und einer unabhängigen ungarischen Nationalbank - wurde aus der ÖNB hervorgegangen, gegründet 1878 und bestand bis 1922, nachdem das gemeinsame Gut der Österreichisch-Ungarischen Monarchie nach ihrem Zusammenbruch im Ersten Weltkriege liquidiert worden war. Sie funktionierte als Notenbank, war zuständig für die einheitliche Verwaltung der Staatswährung, inklusive Emission (bis 1892 Gulden, ab 1892 Krone) (Tefner, 2023:103). Vorher sind Verhandlungen zwischen den Regierungen im Gange und die ungarische Regierung hatte sich verpflichtet, dass Ungarn in den nächsten zehn Jahren „[...] mit seinem Recht nicht leben will“, dass es eine selbstständige Nationalbank gründet.³ Die Bank hatte ihre Direktion

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár [Ungarisches Nationalarchiv Landesarchiv], im Weiteren: MNL OL. Pénzügyminisztériumi Levéltár. Pénzügyminisztérium. Elnöki iratok [Archiv des Finanzministeriums. Finanzministerium]. K 255. 1877. 10. tétel. Auszug aus dem Protokolle der Beratungen vom 15. April 1877. *Die archivalischen Belege in deutscher Übersetzung hat mir Zoltán Tefner zur Verfügung gestellt.*

in Wien, im Palais Ferstel und in Budapest am Szabadság tér. Der offizielle Hauptsitz war in Wien. Später hat die ungarische Wirtschaftspolitik diese Lage ständig aufheben wollen und - berufen auf die Parität - den Hauptsitz wechselnd Jahr zu Jahr in Wien und in Budapest sehen wollen. Die Lösung war selbstverständlich aus praktischen Gründen nicht durchzuführen, trotzdem bildete der Ort des Hauptsitzes den Gegenstand von Auseinandersetzungen.

Laut des Gesetzesartikels XXV vom 27. Juni 1878⁴ war das oberste Verwaltungsorgan der Generalrat, der aus dem Generalgouverneur, aus den zwei Vizegouverneuren und aus den 12 Generalräten bestand. Der Generalgouverneur und die Vizegouverneure haben auf Vorschlag der zwei Finanzminister der Kaiser ernannt. Alle Generalräte sind durch die aus den Aktionären einberufene Generalversammlung gewählt worden. 8 von ihnen unmittelbar aus den Reihen der Generalversammlung, 2-2 schlugen die Direktionen in Wien und Budapest vor. - lesen wir im Buch (Tefner, 2023:104). Der Sitz der Bank befindet sich in Wien, die Direktionen verteilen die einzelnen Hauptbeträge je nach Finanzmärkten. Die Direktionen leiten die Vizegouverneure, Staatsbürgerschaft nach ein Österreicher und ein Ungar. Die Räte und die Direktoren arbeiten ohne Bezahlung, ihr Auftrag ist 4 Jahre gültig. Die ungarische und die österreichische Regierung ernannt weiterhin zwei Regierungskommissare, sie kontrollieren, ob die Bank entsprechend dem Grundstatut vorgeht. Die Zusammenarbeit blieb doch in dieser Krisenperiode beispielhaft.⁵ Mit den administrativen Aufgaben waren der Generalsekretär und die mit ihm zusammenarbeitenden Chefs der Abteilungen des zentralen Dienstes.

Der Autor umrisst weiterhin die geldpolitische Lage in der Monarchie so: *„Der österreichische Gulden war die Währung des Kaisertums Österreich. Mit dem Ausgleich von 1867 wurde der Umlauf in Gulden auf ganz Österreich-Ungarn erweitert. Der Gulden wurde 1858 aufgrund des Wiener Münzvertrages statt des Talers eingeführt, der im Gegensatz zum Gulden nicht im Dezimalsystem gerechnet wurde. Der Gulden war in Österreich noch bis 1900 im Umlauf, obwohl die finanzielle Verwaltung ihn schon 1892 durch die Krone ersetzt hatte. Nach dem Wiener Münzvertrag von 1858 ist das deutsche Geld, die Vereinswährung⁶, namens der Vereinstaler mit der österreichischen Währung in Gleichgewicht gebracht. Trotzdem war das Währungssystem manchmal unübersichtlich kompliziert geblieben, der Taler war nämlich nicht dem Dezimalsystem umzurechnen. Die Notenbank hat auf Grund ihrer Bestimmung ein Dutzend der Notenbankfunktionen, mit denen die Finanzverwaltung den reibungslosen Geldumlauf regeln kann. Notenbank gab es - laut der oben Gesagten -- in der Monarchie auch nach*

⁴ http://www.kislexikon.hu/osztrak-magyar_bank.html#ixzz7OKvi1EZ2. Heruntergeladen: 02. März 2022.

⁵ Österreichisches Staatsarchiv Allgemeine Verwaltungsarchiv. [im Weiteren: ÖStA. AVA]. Präsidium des kaiserl. königl. Finanz-Ministeriums. Karton 3541. Jahr 1897. Faszikel 10. 5 b.-105/21. Lukács an Biliński, 26. Februar 1897.

⁶ Gemeinsame Silbermünzen der Mitgliedstaaten des Deutschen Zollvereins und zugleich die letzten deutschen Talermünzen. Geschaffen durch den Wiener Münzvertrag von 1857, waren sie die Hauptkurantmünzen zur Zeit des Silberstandards bis 1871.

dem Ausgleich nur eine, die im Jahre 1816 gegründete Österreichische Nationalbank, die ÖNB" (Tefner, 2023:104).

Der Gedanke war nicht ganz neu: die zwei Reichsteile müssen zwei getrennt funktionierende Notenbanken haben. Im früheren wurde diese Idee hartnäckig wiederholt. *„Neben der ungelösten Frage der staatsrechtlichen Struktur der Monarchie war der Umlauf einer bedeutenden Menge von inkonvertiblen Staatsnoten das zweite schwere Erbe des neoabsolutistischen Regimes. Wie bei früheren außenpolitischen Krisen und militärischen Auseinandersetzungen ließ der Ausbruch des Krieges gegen Preußen im Mai 1866 das Agio stark ansteigen. Innerhalb weniger Wochen verlor der Gulden am Devisenmarkt ein Drittel seines Werts. Anders als nach 1853 und 1859 unternahmen die österreichische und ungarische Regierung in den folgenden Jahren aber keine neuen Versuche, die Währung zu stabilisieren und die Einlösbarkeit der Banknoten wiederherzustellen, zu groß war der Staatsnotenumlauf, zu schwierig eine Einigung zwischen Österreich und Ungarn über die Aufteilung der Lasten zu finden. In den 1870er- und 1880er Jahren schwankte der Kurs des Guldens gegenüber den an Gold und Silber gebundenen Währungen Deutschlands, Frankreichs und Großbritanniens zwischen 10 und 30 Prozent unter der Parität" (Jobst & Kernbauer, 2016:123-124).*

Nach 1859 (österreichisch-italienischer Krieg) waren die Finanzverhältnisse wirklich sehr zerzaust und instabil. Nach 15 Jahren sah die Lage besser aus, aber bei Weiten nicht zufriedenstellend aus. Nicht nur in der Wirtschaftspolitik. Die erste Regierung nach dem Ausgleich, die Regierung von Gyula Andrássy konnte die Lage sehr schwer stabilisieren. In der Österreichisch-Ungarischen Monarchie lebten 13 eigenständige ethnische Gruppen, aus diesen Gruppen genoss die nationale Reform mindestens im Falle von Ethnizitäten 8 Priorität (Tefner, 2017b:52).

Eine Beratung zwischen der ÖNB und den zwei Finanzministerien am 8. März 1873 hat einen niederschmetternden Überblick über die Situation im Verhältnis zwischen dem Staat und seiner Notenbank. Die Staatsschulden bei der ÖNB betrugen 36 914 954 Gulden im Wiener Wert, nach den Staatsgütern aufgenommener Schuld 67 053 779 Gulden, am 29. April 1859 gewährter neuer Kredit von 77 800 000 und schließlich in diesem Jahr in London aufgenommener Kredit von 9 Millionen Pfundsterling Vorschuss. Insgesamt 221 768 734 Gulden.⁷ Die beiden Regierungen haben die Schulden noch lange Jahre kumuliert und weitergerollt. Anfang März 1867 musste man mal etwas machen, der Ausgleich erwünschte, seitens der zwei Regierungen sauberes Wasser ins Glas zu gießen. 8. März 1867 des Wiener Abkommen und 11. September dieses Jahren das Vöslauer Abkommen sprachen aus, dass das ungarische Finanzministerium das gute Verhältnis mit der ÖNB nicht umkippen will, der ÖNB wurde versprochen, dass Ungarn keine Nationalbank eröffnen wird, während die ÖNB Filialbanken in Ungarn in ausreichender Zahl eröffnet. Die Waffen sind hiermit - nachdem Ungarn die Gemeinsamkeit der Staatsschulden anerkannte - gestreckt worden. Das

⁷ MNL OL. Pénzügyminisztériumi Levéltár. Pénzügyminisztérium. Elnöki iratok. K 255. 1873. 8. tétel. I. rész. Auszug aus dem Protokolle der Beratungen vom 8. März 1873.

Abkommen war notwendig. Wenn diese Reformen nicht gekommen wären, und je länger die Zeit des österreichisch-ungarischen Dualismus gedauert hätte, „[...] desto mehr verstärkten sich die Spannungen in den regionalen Gesellschaften der Nationalitäten, je mehr haben sie für ihren nationalen Exodus politisch getan. Der Verbleib der Reformen ließ so eine Art der massenpsychologischen Widerstandes, die Aggression um sich greifen“ (Tefner, 2017b:52). Ein gut funktionierendes Bankwesen diente als eine stabile Basis für den Wohlstand, und der Wohlstand mildert die Konflikte unter den einzelnen Völkerschaften (Tefner, 2017b:52).

Am Anfang stabilisierten sich die Werteverhältnisse zwischen den Staaten, in denen die Währung auf Silber basierte, und zwischen denen, wo die Basis das Gold war. Österreich, Deutschland, die Niederlanden, Russland gehörten der Silberzone, das englische Pfund der goldenen. Es gab auch mittels Frankreichs eine bimetallische Zone, wo Gold- und Silberbasis gleichzeitig anwesend war. Bis zum Ende von 1873 bedeutete diese Vielfarbigkeit keine Schwierigkeiten, dann hat aber die preußische Finanzpolitik die gewohnte Art und Weise das Politisieren im Münzenwesen auf längere Zeit veränderte. Die Nachfrage nach Gold stieg so stark an, dass das Silber an Wert dramatisch gesunken ist. Die meisten Länder, so Österreich, waren gezwungen, sich auf den Goldstandard umzustellen.

Nach dem Wiener Münzvertrag von 1858 wurde der „Vereinstaler“, Zahlungsmittel in dem Deutschen Zollverein umgestellt, die Umtauschmöglichkeiten auf österreichische Währung wurden erleichtert. Das Währungssystem bekam dadurch einen berechenbaren Charakter, jedoch fehlte nach 1867 ein einheitliches Bankensystem, das das Bargeldsystem hätte regulieren können (Tefner, 2023:105). Die ÖNB vermag diese Menge der Aufgaben unter den gewachsenen Anforderungen der kapitalistischen Produktion und des Außenhandels nicht untadelhaft zu erfüllen. Der Außenhandel mit den deutschen Staaten ging reibungsloser als früher⁸, aber beinahe nicht zufriedenstellend. Die zwei monetären Systeme haben sich an einigen Punkten einander geschlagen (Tefner, 2023:106).

⁸ Unmittelbar nach dem Prager Frieden, der den 1866er Krieg abgeschlossen hatte, war das Verhältnis mit Deutschland schlecht, 1873, mittels des „Dreikaiserbündnis“ aber viel besser geworden. Probleme waren nur mit dem Lebensniveau, die Regierungen in Pest zeigten Schwankungen in der Lösung der Armenfrage. In Tefner, 2017b:53.

In Österreich gab es aber mit der Umstellung kardinale Probleme, die im Großteil aus der Doppelstaatlichkeit hervorgingen. Dies waren dreierlei: Die ungedeckt stehenden Staatsnoten, die wahrhaftig weder Wertpapiere noch Banknoten waren, mussten die zwei Regierungen dem Umlauf entziehen, zweitens brauchte man sehr viel Gold um die Goldreserven in der ÖNB aufzufüllen⁹, und es fehlte ein Abkommen über die gerechte Verteilung der Kosten zwischen Österreich und Ungarn durchzuführen (Jobst & Kernbauer, 2016:127). Informationen standen beiderseits in genügender Zahl zur Verfügung. Es fing ein verbitterter Kampf, der sich in mehreren, länger als ein Jahr hinausziehenden perfekten, also vollständigen Teilspielen bestand. Das Ziel war bei den zwei Spielern wie jedes Mal das Gleichgewicht zu erreichen. Das so genannte *teilspielperfekte Nash-Gleichgewicht* ist eine Verfeinerung des Nash- Gleichgewichts: *„Teilspielperfektheit fordert, dass die Nash- Gleichgewichtsbedingung nicht nur für das gesamte Spiel gilt, sondern auch für jedes seiner Teilspiele. In der Praxis bedeutet Teilspielperfektheit, dass man das Spiel von hinten her löst. Die Teilspielperfektheit ist eine der wichtigsten Verfeinerungen des Nash-Gleichgewichts überhaupt und wird einfach stillschweigend angewandt, wenn es noch weitere nicht teilspielperfekte Gleichgewichte gibt. Es ist aber nicht ganz so harmlos wie es auf den ersten Blick scheint.“*¹⁰

In den 1890er Jahren hat sich die Lage verbessert: *„Obwohl die allgemeine wirtschaftliche Lage in Ungarn wurde wesentlich besser. 1889 wurde die Steuerreform in Österreich und in Ungarn durchgemacht, demzufolge fing eine bessere Periode in der ungarischen Wirtschaftspolitik an. Das Steuersystem blieb im Großen und Ganzen bis 1918 gültig. Die Aufteilung auf direkte und indirekte Steuern.“*¹¹ Die direkten Steuern bildeten eine lange Reihe der Steuerarten wie Grundsteuer, Haussteuer, Erwerbsteuer, Steuer rechnungspflichtiger Unternehmungen und Vereine (zuzüglich Bergwerksabgabe), Kapitalzins- und Rentensteuer, allgemeiner Einkommenssteuer-Zuschlag. Beide Teilstaaten konnten dadurch Haushaltsüberschüsse verzeichnen, die Tilgung der Staatsnoten konnte unter besseren Vorbedingungen weitergehen, das durch die Diskontierung ausströmende Geld konnte durch die gestiegenen Steuereinnahmen ersetzt werden.¹² Das Agio ging zwischen 1887 und 1892 zurück, der Gulden wertete auf. Nur die ungarische Landwirtschaft musste Schädigung

⁹ Der Goldabbau in den oberungarischen Edelmetallabbauwerken (Selmechánya, Körmöcbánya) und in Siebenbürgen in dem Erzgebirge war immer noch groß, aber mit Abstand nicht ausreichend. Gold auf dem internationalen Markt zu kaufen war jedoch gar nicht rentabel, weil das Gold da unerschwinglich teuer war.

¹⁰ https://www.wikiwiki.net/index.php/Teilspielperfektes_Gleichgewicht.

Heruntergeladen: 23. November 2021.

¹¹ AT-Oesterreichisches Staatsarchiv. Allgemeines Verwaltungsarchiv [im Weiteren: AT-OeStA. AVA]. Nachlässe Riedl 66. NL Riedl III. D. – Ausgleich mit Ungarn 1892–1938. Karton 66.

¹² MNL OL. Pénzügyminisztériumi Levéltár. Pénzügyminisztérium. Elnöki iratok. K 255. 1894. 8. tétel. „Übereinkommen, zwischen dem k. ung Finanz-Ministerium und der Oesterreichisch-Ungarischen Bank, betreffend die Ueberlassung von Silberkurantgeld und Banknoten gegen Geld seitens der Bank zum Behufe der durch den Ges. Art. [...] ex 1984 angeordneten Einziehung von Staatsnoten.

einbüßen, durch den sich verbesserten Gulden konnte man Getreide zu schlimmerem Nutzen absetzen, was zu der bekannter Krise der Landwirtschaft in den 1890er Jahren führte“ (Tefner, 2023:106-107).

Die zwei Parlamente haben mehrere Angelegenheiten in der Währungsreform durchlaufen lassen. *„Die Umsetzung der Reform zog sich aber über Jahre hin, und letztlich wurde das erstrebte Ziel, die Einlösbarkeit der Banknoten in gesetzliche Münze, bis zu Ende der Monarchie nicht erreicht. Der Grund dafür war im Wesentlichen, dass alle gesetzlichen Schritte im Währungsbereich von Österreich und Ungarn gemeinsam entschieden werden mussten und damit Teil der komplexen Aushandlungsprozesse bildeten, die die turnusmäßige Erneuerung des Ausgleichs begleiteten. Das Paradox war, dass beide Seiten im Prinzip das gleiche Ziel einer stabilen, goldbasierten Währung verfolgten, sich über den Weg dorthin jedoch nicht einigen konnten. Die österreichische Seite betrachtete mehrheitlich die Stabilität des Außenwerts als zentral und maß der gesetzlichen Verpflichtung zur Einlösbarkeit der Banknoten in Gold eine untergeordnete Rolle zu. Für wichtige Teile der ungarischen Seite war aber die Einlösbarkeit nicht nur ein Ziel an sich, sondern bildete vielmehr die Voraussetzung für die Gründung einer eigenen ungarischen Notenbank, deren Glaubwürdigkeit auf der Verpflichtung beruhen würde, wie die österreichische Notenbank ihre Banknoten jederzeit in Gold einzuwechseln“ (Tefner, 2023:107).* Dass es kein *teilspielperfektes Nash-Gleichgewicht* entstand, also der Prozess nicht „harmlos“ abgelaufen ist, war die Bestrebung der parlamentarischen Opposition in Budapest schuld daran, die - unterstützt von vielen Politisierenden in Ungarn - die Errichtung der selbstständigen ungarischen Notenbank forderten.¹³

Eine Pattsituation hat sich eingestellt. Die Einlösungspflicht der Banknoten hätte die Gründung einer eigenständigen *ungarischen* Notenbank nötig gemacht, was den Österreichern inakzeptabel war. Die Erklärung über die Einführung des Goldstandards setzt sich am Folgendermaßen fort: *„Das Patt auf politischer Ebene führte dazu, dass die Entscheidungen über die tatsächliche Politik von der Oesterreichisch-ungarischen Bank getroffen werden mussten. Obwohl diese Statuten von 1899 den staatlichen Einfluss erhöht hatten, erhielt die Bank realpolitisch einen Spielraum, über den sie in einem unitären Staat nie verfügt hätte.“ (Jobst & Kernbauer, 2016:128).* Die Bank hat diesen Spielraum ausgenutzt und hat den Wechselkurs auf dem Markt fixiert. Die Monarchie erhielt mit diesem Trick eine in Gold konvertible Währung, ohne dass diese Konvertibilität auch gesetzlich geregelt worden wäre (Jobst & Kernbauer, 2016). Der ungarische Staat hat Spielraum verloren, genauso der österreichische Staat aber die gemeinsame Bank hat damit Positionen gewonnen.

¹³ 1848 wurde eine ungarische Regierung gebildet, derer Finanzminister selbst der spätere Führer des Freiheitskrieges Lajos Kossuth war. Der Traum von einer selbstständigen Währung wurde also doch nicht erfüllt. In Tefner, 2017b:53.

Die die Aufmerksamkeit erregende Geschichte mit der Goldwährungsstabilität setzte sich dann fort. *„Um die Kosten zu reduzieren entschieden sich die Regierungen gegen eine Demonetisierung¹⁴ des Silberguldens“* (Jobst & Kernbauer, 2016:129). Der silberne Gulden blieb also im Umlauf, behielt er seine unbegrenzte gesetzliche Zahlungskraft und die Notenbank konnte bei der Deckung des Papiergeldes wie Gold einrechnen. Wenn man aber immer neue und neue Silbermünzen prägt - so die Logik der monetären Politik - wird der Wert des Silberguldens verloren gehen. Und woher das fehlende Gold? Zwischen 1892 und 1893 emittierten die Staaten große Goldanleihen. *„Die Eingänge aus den Anleihen überstellten die beiden Regierungen der Notenbank und erhielten im Tausch Banknoten und Silber, die sie für das Einlösen der Staatsnoten verwendeten. 1901 war die Einlösung der Staatsnoten abgeschlossen, die Kosten teilten sich Österreich und Ungarn im Verhältnis 70 zu 30“* (Jobst & Kernbauer, 2016:129). Durch dieses mehrfach und tief durchdachte Manöver hat die Monarchie ihren schon längst ersehnten Goldstandard gehabt und die OeUB als Notenbank übernahm die Wechselkurspolitik. Noch dazu verübte sie alle anderen 12 Notenbankfunktionen. Die Maßnahmen bedeuteten die Krönung jener Zeiten, die in die ungarische Geschichte als „glückliche Friedenszeiten“ einmarschierten. Spieltheoretisch erfolgte der ideale Zustand, der als Musterbeispiel des Nash-Gleichgewichts aufzufassen ist (Tefner, 2023:108).

Ideenbesitzer oder Vollstrecker? Sándor Wekerle und der Goldstandard

Sándor Wekerle¹⁵ wurde 1892 Ministerpräsident. Der einer katholischen Familie württembergischer Herkunft entstammende junge Mann, Ökonom, begann seit 1870 im Finanzministerium zu arbeiten. Mitglied der „Szabadelvű Párt“, naher Mitarbeiter von Kálmán Tisza hat sich schon in seinen jungen Jahren mit der Frage einer ausgeglichener Währung eng verbunden. Schon als Staatssekretär vertrat er der Meinung, dass die Währungsreform nur unter Mitwirkung der österreichischen Staatsleitung gelöst werden kann. Wekerle wurde unter den Zeitgenossen als einer der am besten ausgebildeten Volkswirten der Zeit angesehen, auch der Kaiser hat ihm öfters um seinen Rat gebeten, was er in seinem Karriere erreicht hatte, verdankte er seinem Talent und nicht den Verbindungen, der Abstammung oder seinem Vermögen (Tefner, 2023:108-109).

¹⁴ „Demonetisierung“: Auszug eines Zahlungsmittels aus dem Umlauf.

¹⁵ Wekerle Sándor (1848-1921): ungarischer Politiker, Finanzminister, Ministerpräsident 1892-1895, 1906-1910, 1917-1918.

Bei der Einführung der Goldwährung hat er ohne Zweifel Pate gestanden. Ob er Ideeninhaber derer war oder nur ein aktiver Teilnehmer an den Reformen Dienst geleistet hat, sind die Meinungen unterschiedlich. Ideeninhaber sind unter den Leuten um den Ausgleich, im Jahre 1867 zu suchen - selbst im Ausgleich wurde vorausgesetzt, das die Goldwährung „in einer beliebigen Zeit“ eingeführt werden sollte. Eines ist sicher: In seinen Schriften stellt es sich heraus, dass er von einer harten, bei dem Umtausch stabilen Währung eine Möglichkeit der Weiterbeförderung des Reichtums des Landes erwartete. Vor allem sah er in dem Goldstandard eine Absprungsposition für die Landwirtschaft auf dem Weltmarkt. Die Einführung einer stabilen Währung bildete die Vorbedingungen einer stabilen Gesellschaftskohäsion (Tefner, 2013a:97).

Die Position musste für die Goldwährung mit einer strikten Eindeutigkeit vorbereiten. Das oben behandelte Papiergeld—Goldwährung-Diothopie bedeutete eine Drohung für den Übergang Gulden-Krone. Schon zwei Jahre nach der Einführung der Krone mahnte selbst der gemeinsame Außenminister Agenor Gołuchowski auf Grund eines Berichtes des New Yorker k. u. k.-Genelakonsuls Wekerle darauf, er soll der Klemme der Doppelwährung entgehen. Aufpassen: In den USA sind zwei Währungen in Umlauf, eine gute und eine Quasiwährung.¹⁶ In Ideen, mit denen der Ministerpräsident in Hülle und Fülle hatte, konnte man nicht immer die richtige finden. Der österreichische Ökonom, Eduard Hammer schrieb über seine Idee: Das ungarische Finanzministerium überweist an die OeUB 48 Millionen Gulden in 20-Kronenscheinen. Gyula Kautz beschreibt ¹⁷ texttreu zitiert: „[...] zum Zwecke der Einziehung von Staatsnoten von 48 Millionen Gulden ö. W.¹⁸ in Zwanzigkronenstücken bei der Hauptanstalt der Oe-U. Bank in Bp. erlegen wird, somit die ausdrückliche Zusicherung abzugeben, daß diese 48. Mill. ö. W. in Zwanzigkronenstücken in der Verwahrung ihrer Budapester Hauptanstalt werden belassen werde, bei welcher auf die nötigen Einrichtungen hierfür bereits getroffen werden sind.“¹⁹ Was man mit Unwille tut, wird sauer. Die Antwort von Wekerle: „Nach unserer Auffassung ist der Gedankengang des ganzen Planes so gestört ist, dass sich in die Kritik dessen einzulassen sehr weit führen würde. Wir bemerken, dass Eduard Hammer Währungsreformprojekte schon mehrmals eingereicht hat, die auf den Grundlagen aufgebaut sind, die allen angenommenen Prinzipien der ökonomischen Wissenschaften diametral entgegengesetzt sind.“²⁰

¹⁶ MNL OL. Pénzügyminisztériumi Levéltár. Pénzügyminisztérium. Elnöki iratok. K 255. 1894. 8. tétel. Gołuchowski an Wekerle, 15. Januar 1894.

¹⁷ Kautz Gyula (1829-1909): ungarischer Ökonom, Abgeordneter der Deák-Partei, Universitätsprofessor, einer der Vorbereiter des Ausgleiches von 1867. Von 1883 Vizegouverneur, ab 1892 Generalgouverneur der OeUB. An der Währungsreform spielte er maßgebende Rolle.

¹⁸ „ö. W.“: österreichischer Wert.

¹⁹ MNL OL. Pénzügyminisztériumi Levéltár. Pénzügyminisztérium. Elnöki iratok. K 255. 1894. 8. tétel. Kautz an Wekerle, 27. Februar 1894.

²⁰ Ebenda. Wekerles Notizen.

Ungebetene Fürsprecher gibt es allerdings zahlreich. Meinungen über das Gegensatzpaar Silber und Gold, bzw. „Bimetallismus“ waren voneinander seit mehreren Jahren abweichend. Die Probleme sind in der Gedankenwelt von Wekerle das erste Mal nicht im Jahr 1894 erschienen, sondern mehrere Jahre zuvor. Wekerle war als Staatssekretär ein Mann von Kálmán Tisza (Kárbín, 2021:119). Der Ministerpräsident hat zu Wekerle Vertrauen gehabt. Tisza war eine leitende Persönlichkeit ohne finanzpolitische Fachkenntnisse, über die sich aber Wekerle verfügte. Seit Anfang an, als er eine maßgebende Zuständigkeit im Finanzministerium erhielt, vertrat er das Konzept der Wiederherstellung des Gleichgewichts des Staatshaushalts, ohne die einen immer breiteren Spielraum zu gewinnen auf internationalen und innerpolitischen Ebene unmöglich war. Und was zu diesem Programm notwendigerweise angehörte: die Einführung des Goldstandards. Schon als Abgeordneter im Wahlbezirk Nagybánya hat er den Gnaden der Wähler gewonnen, und zwar so, dass er das Projekt einer umfassenden Währungsreform mit Goldwährung anberaumt hatte. Das damalige Allgemeininteresse - wie mehrmals und am vielen Ort in Europa - reagierte positiv auf das goldene Münzenwesen (Tefner, 2023:110).

Ungarn hat als eine Kollektive von politischen Interessenträgern vorgeahnt, dass das immer wertloser gewordene Silber- und Papiergeld Veränderungen benötigt. Die ungarische Staatspolitik, obwohl die Interessen des Privatsektors, des privaten Bankensystems und der Investoren das Behaltens des Guldens österreichischen Wertes aus Spekulationsgründen erwünschten, musste die Goldwährung bevorzugen. Im Hintergrund standen nämlich das Gleichgewicht der internationalen Zahlungsbilanz und der immer mehr wachsende internationale Warenverkehr. Früher, in den 50er 60er Jahren konnte die Silberwährung und Banknotenzahlung den Ansprüchen des internationalen Handelsverkehrs zufriedenstellend entgegenkommen, aber ab den 1870er Jahren, als in der kapitalistischen Produktion ein riesiger Angebotsüberschuss entstand, wurde das silberne System ungenügend und funktionsunfähig. Die ständigen Kursschwankungen bei dem Umtausch der Währungen verursachten Störungen im Warenverkehr. Zunächst einmal musste die ungarische Wirtschaftspolitik ihre Positionen intern, also innerhalb der Monarchie verstärken. Wekerle, nachdem er zum Staatssekretär befördert worden war, begann Verhandlungen mit dem österreichischen Sektionsrat Niebauer bezüglich Währungsregelung und eines neuen Münzengesetzes (Tefner, 2023:110). Das vor kurzem verlängerte Zoll- und Handelsbündnis zwischen der zwei Staaten lag diesen Verhandlungen zu Grunde.

Das Vorwärtsgelangen war aber nicht reibungslos: Die Währungsreform hinderte gerade der österreichische Finanzminister, der Pole Julian Dunajewski, der das Gewicht auf den Staatshaushalt legte, er konzentrierte auf die Steuerreform und der Goldstandard erregte bei ihm kein besonderes Interesse. Seine Mitarbeiter, so der oben erwähnte Niebauer setzten sich aber mit desto mehr Begeisterung für die Goldwährungsreform, was den Interessen der Tisza-Regierung erheblich nutzte. Niebauer hat Tisza brieflich angesprochen, er solle sich darum kümmern, dass im Handelsverkehr die Bargeldzahlung erleichtert werden müsste. Die beiden Staaten haben nämlich im Zoll- und Handelsbündnis aus dem Jahre 1887 eine selbstschuldnerische Bürgschaft übernommen²¹ und um die Vollziehung dieser Bürgschaft zu erleichtern wäre die Einführung der Goldwährung die beste Methode. Der Vorschlag von Niebauer erzielte die Abhaltung regelmäßiger Beratungen über die Vollziehung des 1887er Bündnisses, also über die „Herstellung der Valuta“ (Kárbín, 2021:124). Das Haupthindernis im Wege der Vollstreckung war aber jedenfalls der Widerstand des Großkapitals und der Agrarier -- „Freunde der Papierwährung“ genannt -- aus den oben erwähnten Spekulationsgründen; beim Umtauschen und bei den Bezahlungen konnte man auf dem Spiel „Agio/Disagio“ viel verdienen (Tefner, 2023:111). Ihre Produkte, insbesondere die Agrarprodukte haben sie im Ausland in Gold verwertet, und im Inland haben sie die Löhne und die Steuern in dem billigen Gulden/Forint bezahlt (Tefner, 2023:111).

Die Strategien im Kreise der Spielfaktoren waren nicht klar, sondern gemischt. Sehr viele Momente der Entscheidungen hingen von Privatinformationen ab. Besonders von den der sich Wien und Budapest verweilenden oder oft verkehrenden Mitarbeitern der großen westeuropäischen Bankhäusern. Die gemischte Strategie ist in der Spieltheorie eine Strategie, bei der ein Spieler eine zufällige Entscheidung zwischen zwei oder mehr Handlungsmöglichkeiten trifft (Pindyck & Rubinfeld, 2015). Die persönlichen Informationen können die die Einheit der ursprünglich reinen Strategien auflösen. Gemischte Strategien kennzeichnen sich durch eine Wahrscheinlichkeitsverteilung über die gegebenen reinen Strategien. Dies bedeutet, dass der Spieler eine der gegebenen reinen Strategie mit einer gewissen Wahrscheinlichkeit wählt. Die Wahl der gespielten Strategie unterliegt damit einem Zufallsmechanismus (Varian, 2016:601). Diese Zufälligkeit der einströmenden Informationen hat die Arbeit von Wekerle in diesem außerordentlich komplizierten Projekt allzu sehr erschwert und dass Arrangement brauchte ein wirtschaftspolitisches Talent, so groß, wie es Wekerle hatte. (N. b.: Rationaler Spieler spielt keine streng dominierte Strategie, weil er keine Vermutungen hat, welche Strategie die anderen wählen. Es wäre nicht optimal strenge Strategie zu wählen. Und Wekerle war auch groß darin dass er seine Strategien entlang des Zuges der Ereignisse veränderte.)

²¹ ÖStA. AVA. Finanzministerium. Niebauer an Kálmán Tisza, 26. Februar 1889.

Am 9. April 1889 wurde Wekerle der Finanzminister, und die Vorbereitungen zur Währungsregelung hat er da fortgesetzt, wo er sie als Staatssekretär aufgehört hatte. Die monetäre hat sich nicht verbessert, der Tiefflug des Silbers wurde noch stärker. (Gegen Ende der 70er Jahren wurden in Amerika und in Australien neue Silberfundorte entdeckt und das einströmende Silber hat den Silberpreis drastisch heruntergedrückt.) In diesem Spiel konnte eine gute ungarische Regierung gegen eine weniger gute österreichische Siege davontragen (Tefner, 2023:106-107). Und Wekerle als Finanzminister im Einverständnis mit dem Ministerpräsidenten Gyula Szapáry hat diesen Sieg davongetragen. *„Die konservative Taaffe-Regierung war gezwungen in allen Ungarn betreffenden wirtschaftlichen Fragen zu Nutzen Ungarns zurückzutreten. Die Taaffe-Regierung hat gedacht, die Währungsregelung könnte einen neuen Impuls der österreichischen Industrie geben“* (Kárbin, 2021:130). Die ausländischen Beobachter haben die Lage Ungarns äußerst optimistisch beurteilt. Der Botschafter des Deutschen Reiches in Wien, Heinrich Reuß²² meldete 1889 nach Berlin, dass der Konversionswert der ungarischen Papierrente verglichen mit 1888 um 13% wuchs, was mit dem nach Ungarn einströmenden Goldes zu erklären ist. Erklärung dafür: Überfluss an Gold, außerdem niedriger Zinsfuß. Das dynamische Spiel mit teilweise unvollständiger Information hat diesmal die ungarische Regierung gegenüber eine nicht auf Goldstandard konzentrierende österreichische Regierung gewonnen.

Die Fortsetzung der Vorbereitungen zur Währungsumgestaltung ging nach dem Amtsantritt von Wekerle auf Hochtouren. Der Ungar, Gyula Kautz, zur Zeit Vizégouverneur der Österreichisch-Ungarischen Bank hat sich die Valutaregelung auf drei Pfeilern vorgestellt: Die Währung kann durch die Aufhebung des Zwangskurses des Papiergeldes verbessert werden, und zwar musste man die Auszahlungen in Silber gegen Papiergeld in Gang setzen, zweitens musste man entscheiden, ob die zwei Seiten der Monarchie - besonders das Ungarische Königreich - die Silberwährung eigentlich behalten will, im Falle, wenn nicht, so musste man um ein anderes Metall kümmern, drittens wird die einzuführende Münzeinheit nur so „lebensfähig“, wenn die Belastung durch das Agio erleichtert wird, also wenn sich der Wert des damaligen Forints erhöhen wird (Tefner, 2023:113). Der dritte Pfeiler hätte das Gebäude nur dann halten können, wenn die Zahlungskraft bei dem Ausgleich ausländischer Schulden größer hätte werden können. Eine Vorbedingung war dazu die ergebnisvolle Wirtschaftsbeförderung, Erhöhung der Exportmenge, wodurch der Mangel des ungarischen Staatshaushaltes niedriger wird. *„Das ganze Manöver der Valutareform soll auf sichere Basis gelegt werden, um zu wissen, wie der Staat und die Bank miteinander stehen“* (Tefner, 2023:113).

²² Reuß zu Köstritz, Heinrich VII. (1825-1906): deutscher Diplomat, 1873 bis 1876 diente er Kaiser Wilhelm I. als Generaladjutant, dann Botschafter in Konstantinopel und Wien. Mitglied des preußischen Herrenhauses.

Wichtige Überlegungen brauchte demzufolge die Silberfrage, was würde mit dem Silbervorrat und den Staatsnoten der ÖUB geschehen. Wie es oben erwähnt wurde, der Ausgleich, der Gesetzesartikel XII 11. § hat eindeutig ausgesprochen: Das Ziel ist eindeutig, die Einführung des Goldstandards vorzunehmen. Wekerle war an der Meinung, aus den Staatsnoten von 312 Millionen muss die Bank 212 Millionen auf Gold einwechseln, 100 Millionen hätten in Titeln von 5 und 1 Gulden ohne Schäden in Umlauf bleiben können (Tefner, 2023:113). Die Verwertung des Silbervorrates blieb die schwierigste Aufgabe in dieser Situation. Zwischen Wekerle und Dunajewski entstanden im Thema Meinungsverschiedenheiten. Wekerle wollte so schnell wie möglich von dem ganzen Silbervorrat frei werden, Dunajewski wollte eher Münze aus der in der Notenbank deponierten Silbermenge Münze prägen. Die geheimen Verhandlungen zwischen den zwei Ministerien liefen 1890 in mehreren Etappen ab. In Wien wurden 19. September 1890 Besprechungen über den Verkauf der ganzen Silbermenge der Österreichisch-Ungarischen Bank veranstaltet. Im Oktober haben die Angestellten der Ministerien die Besprechungen. Zuletzt hat Dunajewski seinen Standpunkt aufgegeben und Wekerles Standpunkt wurde künftighin gültig. Gold musste man kaufen, dazu Kredit aufnehmen. Und Wekerle hat einen Plan ausgearbeitet: Durch Aktienkonversion der Eisenbahnaktien gelangte man zum Geld, und mit den aus der Konversion eingegangen 5% Zinsen konnte man die Zinsen für die aufgenommenen Kredite decken (Tefner, 2023).

Der ganze Prozess der Währungsreform ging mit dem Deutschen Reiche Schulter an Schulter vor. Die Deutschen haben eingesehen, dass die Monarchie sich weder der Lateinischen Münzenunion noch dem deutschen Marke-System anschließen will. Daher bestrebten sie sich nach einem bilateralen Zoll- und Handelsvertrag (Tefner, 2023). Der Bismarck-Nachfolger, der neue Reichskanzler, Leo von Caprivi vertrat die Strategie, die wilhelminische Weltherrschaftspolitik auch mit wirtschaftlichen Mitteln voranzutreiben. Der Vertrag mit Österreich-Ungarn von 1891 hat sich diese Weltherrschaftsbestrebungen zum Ziele gesetzt. Caprivi hielt es von Augen, dass der errungene sehr hohe industrielle Status Deutschlands auch mittels Wirtschaftspolitik weiter verstärkt, also ratifiziert werde. Die Antwort auf die zahlreichen vertraglichen Schließungen (enorme Verstärkung der deutschen Hegemonie) riefen Angst in Frankreich und Russland vor; das Ergebnis ist bekannt: französisch-russisches Bündnis im August 1891 (Tefner, 2023). Die ungarische Wirtschaftspolitik konnte diesem Spiel nicht wegbleiben, der Zwang der Anpassung an die Veränderungen welthistorischer Tragweite hat auch Budapest und Wekerle mitgerissen. Und es stand im Interesse Ungarns: Gegen die brutale Zolltarifpolitik von Russland und der Übersee musste Deutschland in Mitteleuropa eine starke Wirtschaft sehen. Die Szapáry-Regierung und auch Wekerle waren mit dieser deutschen Politik einverstanden und sie hatten Ende 1891 die Initiative, die schon in Kürze ablaufenden Handelsverträge zu verlängern (Tefner, 2023).

Schwierigkeiten im Laufe des 1892er Jahres haben den Geschäftsgang weiter untermischt. Solche waren die Probleme der Kosten der Rüstungsindustrie und die Sache der sogenannten „Vereinsthalern“. Nach der zweiten Balkankrise von 1888 fing vor der Angst vor der russischen Drohung in Deutschland und in der Monarchie eine intensive Rüstungspolitik an. Die Heeresförderung verzehrte eine Menge von Geld - zum Nachteil der Anschaffung von Gold. Die vielen Vereinsthaler in den Kassen der staatlichen Behörden und in der Notenbank verursachten ein anderweitiges Problem. Um die Finanzierung der Rüstungsindustrie musste aber nicht Dunajewski, sondern der neue Finanzminister Emil Steinbach die Sorge tragen. Franz Joseph hat ihn 2. Februar 1891 zum Finanzminister ernannt. Umsonst verzehrte die Ausrüstung der Armee eine Menge von Geld, die schon herausfundierte Konzepte über den Goldstandard mussten ihren großen Raum in erster Linie in Budapest behalten. Die ungarische Gesellschaft, Ungarn und die im Lande zerstreuten Minderheiten²³ warteten mit Ungeduld auf die Lösung des Währungsproblems, was die Aktivität von Wekerle ohnehin steigerte.

Der in Wien akkreditierte deutsche Botschafter Reuss hat seine Berichte über die aus deutschem Gesichtspunkt allerwichtigsten Ereignisse der Wiener Währungspolitik auf die Adresse Berlins fleißig verschickt. „Auf Grund der Reusses Auskünfte aus Regierungskreisen wurden alle beiden Finanzminister zum Anhänger der Währungsregelung geworden, jedoch steht die Reform unter Vorbereitung.“ - stellte Reuss im April 1891 die momentane Lage für Caprivi fest.²⁴ Am 23. August 1866 hat der Prager Frieden ausgesprochen, dass Österreich aus dem im Jahre 1857 abgeschlossenen Wiener Münzenabkommen austreten muss.²⁵ Österreich störte nachher die selbstständige deutsche Münzenpolitik nicht mehr und der 1857 durch Deutschland erhobene Verbot gegen den österreichischen Anspruch seine Währung in Goldwährung umzugestalten wurde durch den Prager Frieden genauso null und nichtig. Ihre Wege trennten sich. Das Deutsche Kaiserreich hat zwischen 1871 und 1873 Währungsreform durchgeführt, es hat die goldene Marke („Goldmarke“) geschaffen. Als Reuss in Wien darüber Auskunft einräumte, dass Wekerle und Steinbach über die Goldwährung ernsthaft denkt, begannen die Deutschen Protest zu erheben. Die Panik erregte, dass im Tresor der deutschen Zentralbank eine beträchtliche Menge von „Vereinsthalern“²⁶ drinnenblieb, sie wollten das Silber irgendwie nach Wien „nach Hause schicken“ und nun die österreichischen und ungarischen die Finanzbehörden - besonders Wekerle - Verzweiflung getrieben, was wird, wenn die schon so wie so riesiger Menge des Silbers in der Wiener Bank sich weiter vermehrt. Die Diskussion dauerte

²³ „Der französische Psychologe, Gerard Tarde erinnert uns daran, dass irgendeine Menge der Menschen kann auf etwas einheitlich, also in gleicher Weise reagieren, obwohl ihre Mitglieder im Raum zerstreut leben.“ Erwähnt von Tefner, 2017b:53.

²³ MNL OL. Pénzügyminisztériumi Levéltár. Pénzügyminisztérium.

²⁴ Reuss an Leo von Caprivi, 29. April 1891. In Kárbín, 2021:183.

²⁵ Punkt XIII des Friedensvertrages.

²⁶ „Vereinsthaler“: Silbermünzen, geprägt nach dem Beschluss des Wiener Münzenvereins zwischen Deutschland und Österreich.

fast ein Jahr lang, sie waren finanztechnisch sehr kompliziert. Als die beste Lösung erwies sich letztlich die Außerkraftsetzung des Vereinsthalers. Die Regierungen haben die große Gefahr für die ungarischen Exportgüter (Getreide) verwehrt: Gesetze wurden verabschiedet sowohl in Wien als auch in Budapest oder Berlin über die Entziehung des Vereinsthalers dem Umlauf (Tefner, 2023:115).

Die Zahl der Stationen bis zum Entstehen der Währungsgesetze ist ziemlich hoch. Währungsengpässen mussten den Boden für die beste Lösung bereinigen (Kárbín, 2021:247). Die iterativen Spiele folgten in der dualistischen Zeit nie gesehener Dichte nacheinander. Geheime Verhandlungen ereigneten sich in der Österreichisch-Ungarischen Bank, laut der Besprechungen wurden die Grundstatuten der ÖUB modifiziert (Kárbín, 2021:253), die Vertreter der Rotschild-Bankhauses sind in Budapest angekommen (Kárbín, 2021:261), weil die ganze Angelegenheit ohne Kreditaufnahme hätte nicht durchgeführt werden können. Regierungskommissare wurden zur Währungsregelung entsendet, die Krupp-Werke haben den Plan warm unterstützt, die Deutsche Reichsbank hat sich über die erwartenden Änderungen positiv geäußert. Und endlich ist der Beschluss über die Einschmelzung des Vereinsthalers verfasst (Kárbín, 2021:285).

Als Finanzminister musste er hingegen eine Polemik mit der parlamentarischen Opposition führen. Die Nemzeti Párt, die 48er und die anderen äußerst radikalen Fraktionen haben die absolute Basis der Durchführung der Währungsreform in Frage gestellt. Es war für ihn unermesslich schwer, das Fechten gleichzeitig in zwei Richtungen zu machen. Im März musste er daher auch mit verfassungsrechtlichen Fragen gegen die Oppositionellen auf die Bühne treten und ihnen erklären, warum ihr Standpunkt, die Reform, also das Wohlergehen des Landes gefährdet. Ein Abschnitt aus der Wekerle's Rede im ungarischen Parlament: „Und die politischen Programme, v. Haus, bestehen nicht nur darin, dass sie die Hauptlinien festsetzen, sondern bei ihnen ist es ein unvermeidliches Erfordernis, dass sie wenigstens die Wahrscheinlichkeit dessen anbieten mögen, dass was sie wünschen, bleibt nicht auf dem Gebiet der akademischen Sehnsucht, sondern das wird im ordentlichen Wege der Gesetzgebung auch praktisch vollzogen (*Lebhafte Bejahung von rechts*). Und wenn ich in ihrer Politik diese Erfordernisse suche - ich bitte Sie um Ihre Verzeihung -, muss ich ganz offen aussprechen, dass in ihrer Politik sogar diese elementarsten Bedürfnisse fehlen (*Hört! Hört!*).“²⁷

²⁷ Die Texte des Protokolls des ungarischen Abgeordnetenhauses hat Zoltán Tefner in deutscher Übersetzung zur Verfügung gestellt.

Die Krone auf das Haupt der Währungsreform hat die Ernennung von Wekerle zum Ministerpräsidenten am 17. November 1892 gesetzt. Der erste Ministerpräsident bürgerlicher Herkunft war pedant, vielseitig, geschult und lebensfreudig. Schon in der Zeit als Staatssekretär oder Finanzminister hat er den Grundstein seines Gebäudes als Ministerpräsident und Hauptdarsteller für die Währungsreform niedergelegt. Ob dadurch ein Nash-Gleichgewicht in reinen Strategien entsteht ist absolut fraglich, wohl unmöglich. Das Nash-Gleichgewicht, wie oben erörtert wurde, „[...] beschreibt in nicht-kooperativen Spielen eine Kombination von Strategien, wobei jeder Spieler genau eine Strategie wählt, von der aus es für keinen Spieler sinnvoll ist, von seiner gewählten Strategie als einziger abzuweichen. In einem Nash-Gleichgewicht ist daher jeder Spieler auch im Nachhinein mit seiner Strategiewahl einverstanden, er würde sie wieder genauso treffen. Die Strategien der Spieler sind demnach gegenseitig beste Antworten.“²⁸ Für Wekerle bereiteten die größten Schwierigkeiten, dass die teilnehmenden Akteure ihre Strategien - größtenteils auf Einfluss von Privatinformationen - in ungewohnten Häufigkeit änderten (Tefner, 2023:116).

Den Posten als Finanzminister hat er sich auch weiterhin behalten. Der erste Akt als Ministerpräsident war die Organisierung der Konversion: Was seit Anfang an bestritten war, der Umtausch des Papiergeldes und der Silbermünzen auf Gold. Wie oben erwähnt, das Gold stand nicht ausreichend in der Notenbank zur Verfügung, die für die Reformen nötigen Ressourcen mussten sie durch Konversion anschaffen. Die Leute der Rotschild-Gruppe haben diese Konversion schon im Laufe des Jahres 1892 vorbereitet, die Pariser und Londoner Anstalten waren bereit die Wertpapiere zu übernehmen. Zum Beispiel die Creditanstalt hat versprochen, dass sie die Papiere im Kurs von 95% des Nennwertes übernehmen (Kárbin, 2021:295). Ab Dezember gingen schon die Goldaufkäufe, in der Zusammenarbeit mit dem Rotschild Bankhaus. Die Verhandlungen mit den Rotschilds in Budapest führten am 6. Januar 1893 zum Ergebnis (Tefner, 2023:116).

Warum konnten die Reformen von Wekerle in den zeitgenössischen osteuropäischen, insbesondere in den finnischen Verhältnissen nicht zur Geltung kommen?

Wekerle wurde auch von den zwingenden Verhältnissen der Weltpolitik sowie die politische Lage in Osteuropa zur Herrichtung in den Finanzen getrieben. Und die europäischen Zusammenhänge waren gleichfalls nicht zu vernachlässigen. Die Welt nach Bismarck und nach dem Antritt des Kaisers Wilhelm II. hat sich in das Gewand der Widersprüche und der Zweideutigkeit eingehüllt, alles wurde viel komplizierter als es zuvor war, nachdem Europa nach 1867, dem Abschluss des Österreichisch-

²⁸ <https://de.wikipedia.org/wiki/Nash-Gleichgewicht>. Heruntergeladen: 11. Oktober 2021.

Ungarischen Ausgleiches wieder in den Zustand des Gleichgewichts gelang. Diese politische Ruhe diene in Deutschland und in der K. u. K.-Monarchie auch als Voraussetzung einer harmonischen Sozialpolitik (Tefner, 2017a:84-85). Dazu brauchte man aber eine Art von Vereinheitlichung, von einer integrierten Wirtschaftspolitik. Was uns, die Nationen vom Nordpol bis hinunter auf die Meerengen besonders interessierte, war die zweckdienliche wirtschaftspolitische Methode, wie es gelingen würde, eigene wirtschaftliche, finanzielle Systeme an das große europäische System anknüpfen zu lassen. Mit Polen und Finnland stand dieses Dilemma außerhalb Obligo: Finnland in seiner territorialen Ganzheit, Polen teilweise bildeten Teile des Russischen Kaiserreiches. Die Tschechen waren als Kronland in Österreich jenseits der Leitha eingegliedert. Die Rumänen waren wirtschaftspolitisch und finanziell kein maßgebender Faktor; zu dieser Zeit fingen sie an, die französische Finanzpolitik zur Mitwirkung zu gewinnen. Diese Mitwirkung würde darin bestehen, dass sie in einer eventuellen europäischen Krisensituation Siebenbürgen - ein Teil des Ungarischen Königreiches - mit französischer Hilfe bekommen, wodurch das französische Finanzkapital dort zu einer Überhandnahme kommt. Serbien galt damals als ein politischer Stützpunkt des Panlawismus, alle seine Schritte musste es spieltheoretisch an die Schritte der russischen Wirtschaftspolitik anpassen, wenn auch eine unmittelbare, rege wirtschaftliche Verbindung zwischen Russland und Serbien nicht der Fall war.

Eine neue Idee ist außerdem am Horizont erschienen, die Idee des Weltfriedens und der Einheit des Kontinents verkündete (Tefner, 2012:51). Das neue Konzept, obwohl es in den 1880er Jahren die Staats- und Regierungspolitik einzelner Länder noch nicht zu beeinflussen im Stande war, lenkte es aber das Denken der europäischen Bürger auf eine gewisse Art der Vereinheitlichung und des Weltfriedens (Tefner, 2012:51). Diese Idee war Paneuropa, die paneuropäische Bewegung (Tefner, 2012:51). Das XIX. Jahrhundert eröffnete eine Periode in der Geschichte des paneuropäischen Gedankens, in der die hauptsächlich geistige Strömung ihre Anziehungskraft noch nicht zur Geltung bringen konnte. Die verkündeten Ziele entbehrten nicht der Anziehungskraft, hauptsächlich der Weltfrieden, außerdem dass das Kontinent „[...] *eine Einheit sei und einer einheitlichen Regierung bedürfe*“ (Schöndube & Ruppert, 1964:52). Die erhobenen philosophischen Thesen konnten aber nicht realisiert werden. Ein globales Zusammenwirken aller Nationen gleichzeitig und auf längere Frist war unerwünschter und unpopulärer als je zuvor. Der Nationalstaat, obwohl er ein Pfand für die Zukunft der Menschheit geworden war, erforderte von seinen Bürgern „die absolute Treue zur Nation“ und verdrängte alle anderen Ideale. Unter diesen Bedingungen konnte der europäische Einigungsgedanke in den staatspolitischen Sphären nur spärlich gedeihen. Wekerle musste so, wie alle Kollegen auf dem Kontinent, mit einer Kontrareflexion anderer Nationalwirtschaften rechnen. Wenn aber der Goldstandard eingeführt werden wird, lässt die praktische, Wirtschaftlichkeit in ein und dasselbe Lager einzuströmen.

Die Europabewegung wurde mehr und mehr von der in den Auseinandersetzungen unter Beweis gestellten individuellen Tapferkeit hervorragender Persönlichkeiten getragen. Prominente Persönlichkeiten, nicht selten weltberühmte Menschen stellten sich mit ihrer Autorität auf die Seite der Bewegung und erhoben ihre Stimme für die Sache des Friedens (Tefner, 2012:56). Wekerle, wenn auch er für diese Bewegung nicht verpflichtet war, hat er für die Vereinheitlichung Europas sehr viel gemacht. Die Einheit des Währungssystems bedeutet normalerweise die Einheit für die politische Handlung. Polen, die Tschechen, Finnen usw. standen außerhalb dieser Bestrebungen, die Finnen umso mehr, weil das Russische Reich sie in einen Sarkophag des Despotismus einsperrte (Tefner, 2017a:85). Sie genossen Begünstigungen, wenn man mit den anderen Völkerschaften vergleicht (Georgier, Armenier), aber unabhängig davon wurde ihnen nur das Elend und Armut zugelassen, sie konnten die Vorteile eines europäischen Währungssystems nicht zu Verbesserung ihres Wohlstandes verwenden (Tefner, 2017a:85).

Literatur

- Gross, Th. N. (1973). Die Stellung der Habsburgermonarchie in der Weltwirtschaft. In Wandruszka, A., & Urbanitsch, P. (Hrsg.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Band I. Brusatti, Alois (Hrsg.), *Die wirtschaftliche Entwicklung*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Jobst, C., & Kernbauer, H. (2016). *Die Bank. Das Geld. Der Staat. Nationalbank und Währungspolitik in Österreich 1816-2016*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Kárbin Á. (2021). *Wekerle Sándor, a Monarchia aranyembere*. Budapest: Gondolat.
- Pindyck, R. S., & Rubinfeld, D. L. (2015). *Mikroökonomie*. [8. Auflage]. Hallbergmoos: Pearson.
- Schöndube, C., & Ruppert, C. (1964). *Eine Idee setzt sich durch. Der Weg zum vereinigten Europa*. Bonn: Verlag Heinrich Warnecke Hangelar bei Bonn.
- Tefner Z. (2012). *Die Entwicklung des paneuropäischen Gedankens. Grundrisse einer Synthese*. [Grotius E-Könyvtár, 52]. Budapest.
- Tefner Z. (2013a). Das Zeitalter des Dualismus 1867-1914. In Cser, E., Laurinkari, J., Sárosi, M., & Tefner, Z. (Hrsg.), *Grundlinien der ungarischen Sozialpolitikgeschichte. Ein internationaler Ausblick*. Hamburg: Disserta Verlag.
- Tefner Z. (2013b). Német hegemonia egykor és most. A közép-európai uralom változó formái és módszerei. *Valóság*, 56 (9), 55-75.
- Tefner Z. (2015). Realisation of justice in the European Union: Does EU promote justice? In Laurinkari, J., & Unger, F. (Eds.), *Justice and Solidarity: The European Utopia in a Globalising Era*. Kuopio: European Academy of Sciences & Arts; Grano Oy.
- Tefner Z. (2017a). Vergleich des finnischen und des ungarischen Modells der Sozialpolitik mit historischen Bezügen ab 1867. In Bradean-Ebinger, N., & Laurinkari, J. (Hrsg.), *Kleine Völker im grossen Nest. Fallstudien über Finnland, Ungarn und die Europäische Union*. Hamburg: Disserta Verlag.

- Tefner, Z. (2017b). Reformsensibilität der Ungarischen Gesellschaft. Forschungsprojekt 1867-2010. In Laurinkari, J., & Bradean-Ebinger, N. (Hrsg.), *Kleine Völker im großen Nest. Fallstudien für Finnland, Ungarn und die Europäische Union*. Hamburg: Disserta Verlag.
- Tefner, Z. (2023). *Spielräume der ungarischen Wirtschaftspolitik 1867-1918. Die Flamme wird weiterhin am Brennen gehalten*. Saarbrücken: AV AkademikerVerlag.
- Varian, Hal R. (2016). *Grundzüge der Mikroökonomik*. [9. Auflage]. Berlin: De Gruyter Oldenbourg.

Entwicklung der israelischen Politik zum Schutz kritischer Infrastrukturen

Milada Nagy

Universität für Wirtschaft und Handel Budapest, Fakultät für Außenhandel, Abteilung für Internationale Beziehungen

Das Konzept der kritischen Infrastrukturen wurde erstmals 1998 in den Vereinigten Staaten von Amerika definiert: *„Alle physischen oder virtuellen Systeme und Einrichtungen, die für die Vereinigten Staaten so lebenswichtig sind, dass ihre Einschränkung oder Zerstörung eine lähmende Wirkung auf die nationale Sicherheit und die Sicherheit der Volkswirtschaft, die öffentliche Gesundheit, die öffentliche Sicherheit oder eine Kombination davon hätte“* (Bakos, 2018:336). Heute gibt es in den Vereinigten Staaten von Amerika sechzehn Sektoren der kritischen Inrastrukturen: Chemie, Kommunikation, Gesundheit, Transport, Informationstechnologie, Wasser, Kernreaktoren, nukleare Materialien und Abfälle, Energie, Lebensmittel, Landwirtschaft, Regierung (einschließlich Wahlsysteme), Finanzen, Verteidigungsindustrie, kommerzielle Einrichtungen, kritische Produktion, Dämme, Notfalldienste (CISA, 2023).

Kritische und anfällige Infrastrukturen werden in der Reihenfolge ihrer Bedeutung unter den Infrastrukturen unterschieden, die öffentliche Dienstleistungen bereitstellen, die für das Funktionieren von Gesellschaften wesentlich sind. Wenn diese Dienste beschädigt werden oder nicht mehr zur Verfügung stehen, können sie wirtschaftliche Schäden, Gesundheitsrisiken und sogar Todesfälle verursachen (Haig & Kovács, 2012).

Die ungarische Gesetzgebung verwendet für diese Systeme den Begriff „lebenswichtig“. Wir stimmen László Kovács zu, wenn er feststellt, dass die Begriffe kritisch und lebenswichtig als Synonyme für die eben erwähnten Infrastrukturen behandelt werden können (Kovács, 2018). Im ungarischen Rechtssystem sind dank der Entwicklung früherer Regierungsbeschlüsse und -richtlinien das Gesetz CLXVI aus dem Jahr 2012 und die Regierungsverordnung 65/2013 zu seiner Umsetzung in Kraft, wonach neun Sektoren in diese Kategorie eingestuft werden: *„Energie, Verkehr, Landwirtschaft, Gesundheitswesen, soziale Sicherheit, Finanzen, Infokommunikationstechnologien, Wasser, Verteidigung, Verteidigung der öffentlichen Sicherheit“* (2012. évi CLXVI. törvény...).

Regulierung und Politik für kritische Infrastrukturen in Israel

Im Idealfall ist eine formale Politik klar formuliert. In der israelischen Realität jedoch gehen Organisationen und Einzelpersonen Herausforderungen ohne einen zentralen Entscheidungsfindungsprozess an, und politische Maßnahmen werden selten auf formelle, offene Weise kommuniziert. Ein Grund dafür ist systembedingt: Er ergibt sich aus der

politischen, rechtlichen und verwaltungstechnischen Struktur Israels. Allgemeine Wahlen mit niedrigen Wahlhürden haben zu einer Vermehrung kleiner Parteien mit unverhältnismäßig viel Macht in den Regierungskoalitionen geführt. Dies ist einer der Hauptgründe für die regelmäßig zu beobachtende politische Instabilität: Eine Regierung hält sich selten für eine volle vierjährige Amtszeit, und viele Initiativen werden nach einem Regierungswechsel aufgegeben. Zusammen mit der bürokratischen Kontrolle aktiver justizieller und haushaltspolitischer Maßnahmen ist die israelische Staatsführung nicht ausreichend effizient. Diese Merkmale behindern insbesondere die Planung und die formelle Verpflichtung auf langfristige politische Ziele. Ein weiterer strategischer Grund für das Fehlen einer formellen, langfristigen Politik ist das breite Spektrum der sich entwickelnden Sicherheitsbedrohungen, denen die israelische Gesellschaft ausgesetzt ist. Das Fehlen formeller Strategien, in denen Ziele, Mittel und Zuständigkeiten festgelegt sind, bedeutet jedoch nicht, dass sie nicht erwogen, entwickelt, kommuniziert, budgetiert und umgesetzt wurden. Die Erkenntnis, dass sich verändernde technologische Realitäten Auswirkungen auf gesellschaftliche Fragen haben, wurde zuerst auf der professionellen operativen Ebene gewonnen. Der Verteidigungssektor war der erste, der sich aufgrund der operativen Herausforderungen und der Verfügbarkeit von Finanzmitteln mit dem Cyberspace auseinandersetzte. Die nationale Sicherheit spielte/spielt eine Schlüsselrolle bei der technologischen Revolution, insbesondere bei der Informationsrevolution (Gat, 2006).

Angesichts des wachsenden Bewusstseins für die Notwendigkeit, die Cyber-Fähigkeit ziviler Infrastrukturen zu verstehen, hat die Direktion für Forschung und Entwicklung des Verteidigungsministeriums eine gemeinsame Arbeit mit dem Nationalen Sicherheitsrat begonnen. Dies führte zur Resolution B/84, *Verantwortung für den Schutz von Computersystemen im Staat Israel*, die am 11. Dezember 2002 vom Ministerausschuss für Nationale Sicherheit erstellt wurde. Diese Resolution läutete die Ära der nationalen zivilen Cybersicherheitspolitik ein. Sie dürfte eine der ersten zentralen nationalen Maßnahmen zum Schutz kritischer Infrastrukturen in der entwickelten Welt gewesen sein.

Es lohnt sich, einen Blick auf die Definitionen im Beschluss B/84 zu werfen. Erstens wird der Cyberspace von den Gesetzgebern nicht als separater operativer Raum beschrieben, sondern als ein mit allen physischen Räumen vernetzter Raum. Zweitens wird in der Entscheidung zwischen einem Informationssystem und einem Kontrollsystem unterschieden. Ein Informationssystem „führt die automatisierten Tätigkeiten der Eingabe, Verarbeitung, Speicherung, Bearbeitung und Übermittlung von Informationen aus“. Im Gegensatz dazu ist ein Verwaltungs- und Kontrollsystem „ein rechnerintegriertes System, das die Häufigkeit und Regulierung von messbaren Aktivitäten verwaltet und steuert, die mit mechanisierten Mitteln innerhalb des Informationssystems selbst durchgeführt werden“ (Boot, 2006:26).

Sowohl öffentliche Regulierungsbehörden als auch Nutzer sind für den Schutz von Computersystemen verantwortlich. Bei den Regulierungsbehörden handelt es sich um die Sicherheitschefs der Ministerien, die die fachliche Verantwortung für die von ihnen regulierten Einrichtungen tragen (das Kommunikationsministerium ist beispielsweise für die Telefongesellschaft Bezeq zuständig). In der Resolution B/84 heißt es, dass zwei zusätzliche Regulierungsbehörden eingerichtet werden: der Lenkungsausschuss für den Schutz von Computersystemen des Staates Israel und die Nationale Einheit für den Schutz kritischer Computersysteme. Der Lenkungsausschuss, der sich aus hochrangigen Regierungsbeamten, Vertretern der Bank von Israel und der Sicherheitskräfte zusammensetzt, sollte innerhalb des Nationalen Sicherheitsrats eingerichtet werden und mit der Festlegung politischer Ziele beauftragt werden. Die „nationale Stelle“, die Nationale Behörde für Informationssicherheit (National Information Security Authority, NISA), hat fachliche Befugnisse.

Mit dem Regierungsbeschluss werden der Nationalen Behörde für Informationssicherheit acht Aufgaben übertragen:

1. Bewertung der Bedrohungen - vorbehaltlich der Genehmigung durch den Lenkungsausschuss.
2. Empfehlung an den Lenkungsausschuss, welche Systeme als kritisch einzustufen und zu überwachen sind.
3. die Entwicklung von Verteidigungsdoktrinen und -methoden.
4. die Einbindung der Nachrichtendienste.
5. professionelle Ausbildung der beaufsichtigten Organisation.
6. die Festlegung von Standards und Betriebsverfahren für die beaufsichtigte Organisation.
7. die Etablierung einer technologischen Zusammenarbeit zwischen israelischen und ausländischen Partnern.
8. die Initiierung und Unterstützung von Forschung zur Entwicklung von Verteidigungsfähigkeiten in Zusammenarbeit mit der Verteidigungsgemeinschaft (FCSRC, 2021; Ai-Law & Tech, 2021).

Aus Sicherheitsgründen erlaubt das israelische Recht nur dem Allgemeinen Sicherheitsdienst (GSS, Sabak auf Hebräisch) und der Polizei, sich in zivile Angelegenheiten einzumischen. Den Schutz der lebenswichtigen Computersysteme öffentlicher und privater ziviler Einrichtungen an die Armee zu delegieren, wäre ein ethisches Problem und ein rechtliches Hindernis. Zu dieser Zeit, in den frühen 2000er Jahren, war die israelische Polizei zusätzlich zu ihren täglichen Aufgaben damit beschäftigt, kriminelle und terroristische Aktivitäten, die von der Palästinensischen Autonomiebehörde ausgingen, aufzuklären. Die Nationale Behörde für Informationssicherheit hatte schon lange vor 2002 mit Sabak zusammengearbeitet - im Rahmen der Abteilung für Verteidigungssicherheit von Sabak. Diese Abteilung befasste sich mit Problemen der Informationssicherheit in Regierungsbehörden, israelischen Botschaften im Ausland und staatlichen Unternehmen. Die Ausweitung des Aufgabenbereichs der NISA war eine natürliche Entwicklung, auch wenn sie mit erheblichen Kosten, einer beträchtlichen Aufstockung des

Personalbestands und einer beträchtlichen Erhöhung des Budgets der Abteilung verbunden war (Assaf, 2008).

Zur Umsetzung des neuen Abkommens wurde das Gesetz über die Regelung der Sicherheit öffentlicher Einrichtungen von 1998 geändert, um den neuen Organen - dem Verwaltungsausschuss und der NISA - die Befugnis zur Überwachung öffentlicher Einrichtungen zu übertragen. Es ist anzumerken, dass einige kritische Infrastrukturen trotz des öffentlichen Wortes in privatem Besitz sind, was jedoch den Anwendungsbereich des Gesetzes nicht schmälert, d.h. sie sind genauso abgedeckt wie kritische Infrastrukturen in öffentlichem Besitz. Das Gesetz definiert Tätigkeiten zum Schutz von Computersystemen als solche, die erforderlich sind, um computergestützte Systeme, die in ihnen gespeicherten Informationen und die mit ihnen verbundenen vertraulichen Informationen zu schützen und um Schäden an diesen Systemen oder an diesen Informationen zu verhindern. Die beaufsichtigte öffentliche Stelle benennt zu diesem Zweck Personal in ihrem Zuständigkeitsbereich, das für die Ausführung der Anweisungen der Behörde verantwortlich ist (Ai-Law & Tech, 2021).

Die Nationale Behörde für Informationssicherheit (NISA) hat sich aktiv an der Entwicklung der Cybersicherheitspolitik beteiligt und dem Lenkungsausschuss häufig Vorschläge unterbreitet. 2006 kamen der Lenkungsausschuss und die NISA zu dem Schluss, dass die israelische Wertpapierbörse (Tel Aviv Stock Exchange, TASE), deren Betrieb vollständig von Computersystemen abhängig ist, als kritische Infrastruktur eingestuft werden sollte. Das Gesetzgebungsverfahren ermöglicht es einer Organisation, sich zu diesem Thema zu äußern. Die CEO der TASE, Eszter Levanon¹, hat über offizielle Kanäle und die Medien zwei Argumente gegen die Entscheidung vorgebracht:

1. Der Leiter der Tel Aviv Stock Exchange und die gesamte Organisation verfügen über gründliche Kenntnisse im Bereich der Informationssicherheit, so dass die Börse keiner staatlichen Aufsicht bedarf.
2. Die Tel Aviver Börse muss auf dem globalen Finanzmarkt agieren. Wenn die Computerinfrastruktur der Börse von Geheimdiensten überwacht wird, wird dies ausländisches Kapital abschrecken und den Ruf des israelischen Finanzmarktes ernsthaft schädigen. In diesem Fall ist es wahrscheinlich, dass das Verfahren der nationalen Wirtschaft schweren Schaden zufügt (Tabansky, 2011).

Nach reiflicher Überlegung wurde 2008 eine Verordnung verabschiedet, mit der die Tel Aviver Börse als kritische Infrastruktur eingestuft und der Aufsicht der NISA unterstellt wurde. Ende 2011 wurde die Aufsicht auf acht weitere Unternehmen ausgedehnt, darunter Mobilfunk- und Internetdienstleister, insgesamt also auf mehr als zwei Dutzend Organisationen.

¹ Bevor Eszter Levanon Leiterin der Tel Aviver Aktienbörse wurde, war sie Leiterin der IT-Abteilung des Allgemeinen Sicherheitsdienstes (Chief Information Officer, CIO).

Trotz der Kosten, die durch die Regulierungsrichtlinien entstehen, gibt es ein hohes Maß an Zusammenarbeit zwischen den Behörden und den privaten und öffentlichen Eigentümern kritischer Infrastrukturen. In den zehn Jahren, in denen dieses System bei mehr als zwei Dutzend großen öffentlichen und privaten Unternehmen in Kraft ist, wurde nur ein einziger größerer Einwand erhoben. In diesen Jahren haben die Cyber-Risiken jedoch mit dem beschleunigten Wachstum des Cyber-Raums rapide zugenommen, und es wurden (in Israel) Stimmen laut, die die Notwendigkeit von Sicherheitsverbesserungen und -überprüfungen betonten.

Die nationale Cyber-Initiative 2010

Seit der Umsetzung der Politik zum Schutz kritischer Infrastrukturen hat die kontinuierliche Entwicklung des Cyberspace zu mehr Chancen und Risiken geführt. Aufgrund der Unzufriedenheit der IT-Fachleute mit den verschiedenen organisatorischen und bürokratischen Hindernissen wandte sich Premierminister Benjamin Netanyahu an den israelischen Nationalen Sicherheitsrat und bat um eine Überprüfung der israelischen Cybersicherheitspolitik. Der Nationale Sicherheitsrat scheint dieser Aufgabe nicht nachgekommen zu sein. Es ist nicht ganz klar, ob dieser Fall ein weiteres Beispiel für das oben erwähnte Governance-Problem ist. Der Premierminister beauftragte daraufhin den pensionierten Brigadegeneral Professor Yichak Ben-Israel, der damals Leiter des Nationalen Forschungs- und Entwicklungsrates im Wissenschaftsministerium war, mit dieser Aufgabe. Die Nationale Cyber-Initiative (2010), die aus Ben-Israel's Arbeit hervorging, wurde zu dem Dokument, das zu einer Änderung der nationalen Cyber-Politik des Landes führte (Grauman, 2012).

Die Initiative listete die Herausforderungen und Chancen auf, mit denen das Land im Laufe seiner Geschichte konfrontiert war. Das Dokument zielte darauf ab, Israels Rolle als eines der weltweiten Zentren für die Entwicklung der Informationstechnologie zu bewahren und Fähigkeiten einer Supermacht im Cyberspace zu erlangen, die seine finanzielle und nationale Widerstandsfähigkeit als demokratische, informationsbasierte und offene Gesellschaft gewährleisten (NCR & D, 2011). Die Initiative stellte drei wesentliche Fragen:

1. wie kann die Cybertechnologie in Israel gefördert und entwickelt werden, um bis 2015 zu einer der fünf führenden Mächte der Welt zu werden?
2. welche Infrastrukturen sind für die Entwicklung des Hochleistungsrechnens in Israel erforderlich?
3. welche organisatorischen, politischen, rechenschaftspflichtigen und regulatorischen Maßnahmen sind erforderlich, um den Herausforderungen und Bedrohungen im Cyberspace am besten zu begegnen?

Die Zusammensetzung des Forschungsteams spiegelte die Vision der Initiative wider. Achtzig Experten arbeiteten sechs Monate lang an dem Projekt: Vertreter des Militärs, akademische Experten, Leiter von Forschungs- und Entwicklungseinrichtungen sowie Vertreter des Finanzministeriums und des Ministeriums für Wissenschaft und Technologie. Die Planung wurde in sieben Unterausschüssen durchgeführt, und ein Beratungsunternehmen wurde mit der Durchführung einer organisatorisch-budgetären Analyse beauftragt. Von den sieben Unterausschüssen befasste sich einer mit Sicherheitsfragen und seine Ergebnisse wurden als Staatsgeheimnis eingestuft. Die Empfehlungen und Ergebnisse der anderen sechs Unterausschüsse werden im Folgenden dargelegt:

1. Stärkung des Sicherheitsbewusstseins und der Ausbildung, von bewährten Verfahren bis hin zu fortgeschrittener interdisziplinärer Forschung und Entwicklung (FuE).
2. Entwicklung von Wissen und F&E-Infrastrukturen, insbesondere für sichere Verschlüsselung; Ermutigung der Hochschulen, multidisziplinäre Programme zur Cyberverteidigung aufzulegen und einen nationalen Cyber-Simulator zu schaffen.
3. Aufbau eines nationalen Sicherheitsnetzes auf der Grundlage inländischer F&E - unter Berücksichtigung der Belange des Datenschutzes.
4. Entwicklung einer staatlichen Fähigkeit zu Notfalleinsätzen im Cyberspace, wobei die sich daraus ergebenden moralischen, rechtlichen und finanziellen Fragen zu berücksichtigen sind.
5. die Modernisierung des Schutzes durch technische und legislative Maßnahmen.
6. die Anwendung einzigartiger israelischer Technologien, die gemeinsam vom akademischen und industriellen Sektor entwickelt wurden, zum Beispiel durch staatlich geförderte inländische Beschaffung.

Die Ergebnisse der Unterausschüsse wurden dann in einem Abschlussbericht zusammengefasst, der der Regierung vorgelegt wurde. Das Schicksal des Berichts der Nationalen Cyber-Initiative unterschied sich von vielen anderen Überprüfungen und Berichten: Die Regierung akzeptierte die meisten der Empfehlungen.

Schutz kritischer Infrastrukturen: eine Komponente der umfassenden nationalen Strategie vom Jahr 2011

Nach der Annahme der Empfehlungen der Nationalen Cyber-Initiative wurde im August 2011 der *Regierungsbeschluss Nr. 3611, Nationale Fähigkeitsentwicklung im Cyberspace*, veröffentlicht. Der Beschluss zielte darauf ab, den Schutz der nationalen Infrastrukturen, die für das tägliche Leben wichtig sind, zu verbessern und sie so weit wie möglich gegen Cyberangriffe zu stärken und gleichzeitig Israel als Zentrum für die

technologische Entwicklung im IKT-Bereich zu fördern - all dies in Zusammenarbeit mit Hochschulen, Industrie, Ministerien und dem Verteidigungssektor. Im Anschluss an den Regierungsbeschluss wurde das Israelische Nationale Cyberbehörde (Israel National Cyber Bureau, INCB) im Büro des Premierministers eingerichtet, das direkt dem Premierminister unterstellt ist. Ähnlich wie der frühere Lenkungsausschuss ist das INCB kein operatives Gremium. Es koordiniert die Politik und sorgt für die Umsetzung technischer Empfehlungen. Der Beschluss überträgt dem INCB die folgenden Aufgaben:

- 1. „Beratung des Premierministers, der Regierung und ihrer Ausschüsse in Cyberfragen und Koordinierung von Cyberfragen (außer Sicherheit und Außenbeziehungen).*
- 2. Beratung der Regierung in Bezug auf die nationale Cyberpolitik, Initiierung von Rechtsvorschriften, Verkündung der Regierungspolitik, Überwachung und Kontrolle ihrer Umsetzung.*
- 3. Durchführung einer Bewertung der Cyber-Bedrohung für das Land unter Verwendung relevanter nachrichtendienstlicher Informationen aus allen möglichen Quellen.*
- 4. Förderung von Forschung und Entwicklung im Bereich Cyber- und Supercomputing durch Fachorganisationen; Entwicklung nationaler Pläne für Bildung und die bewusste Nutzung des Cyberspace sowie Förderung der Cyberindustrie in Israel.*
- 5. Förderung des öffentlichen Bewusstseins für Cybersicherheit, Veröffentlichung von Informationen, Warnungen und Richtlinien.*
- 6. Förderung der nationalen und internationalen Zusammenarbeit in Cyberfragen“ (Tabansky, 2011:8).*

Das INCB nahm Anfang 2012 seine Arbeit auf und hat seine Fähigkeiten und Aufgaben weiter ausgebaut. Die israelische Politik für kritische Infrastrukturen scheint recht effektiv zu sein. Trotz der Kosten, die durch die Regulierungsrichtlinien entstehen, wurde ein hohes Maß an Zusammenarbeit erreicht. Dieser Erfolg wird durch eine internationale Vergleichsstudie aus dem Jahr 2012 über die Cyberabwehr in 23 Industrieländern bestätigt, in der Israel zusammen mit Schweden und Finnland die beste Bewertung erhielt (Grauman, 2012).

Es wurde viel darüber diskutiert und kritisiert, dass die Umsetzung der 2010 eingeleiteten nationalen Cyberverteidigungsstrategie immer noch nicht erfolgt ist, weil die Verabschiedung des Cybergesetzes auf 2019 eingefroren wurde. Die nationalen Behörden (einschließlich des israelischen National Cyber Defence Directorate) sind gezwungen, bis zum Inkrafttreten des neuen Gesetzes im Rahmen einer von der Regierung 2015 genehmigten hybriden Cyber-Politik zu operieren, die sowohl staatliches Eingreifen als auch Zusammenarbeit vorsieht, so dass die Organisationen nicht befugt sind, effektiv zu arbeiten.

Zu den regulatorischen und politischen Herausforderungen gehören auch die Ungewissheit im Zusammenhang mit der Verschiebung der Fertigstellung des neuen Cyberschutzdokuments und der Mangel an Haushaltsmitteln für seine Umsetzung. Ein Entwurf eines Konzeptpapiers wurde veröffentlicht und im Dezember 2020 zur öffentlichen Konsultation bereitgestellt, aber die innenpolitische Lage war der Fertigstellung nicht förderlich. Zwischen 2019 und 2022 finden fünf Parlamentswahlen statt, und diese politische Krise führt ebenfalls zu Verzögerungen in einem Bereich, in dem sowohl das regulatorische Umfeld als auch die Infrastruktur auf dem neuesten Stand gehalten werden müssen, was ermächtigte Entscheidungsträger und Budgets erfordern würde.

Zusammenfassung

Obwohl die natürlichen Ressourcen Israels nicht besonders günstig sind, gilt es als eines der wirtschaftlich und industriell fortschrittlichsten Länder im Nahen Osten. Obwohl die physischen Gegebenheiten und die Geografie die entscheidenden Faktoren für die wirtschaftliche Entwicklung eines Landes sind, hat der technologische Fortschritt die Möglichkeit zu weiteren Fortschritten eröffnet. Die israelische Führung hat dies schon sehr früh erkannt. Dank staatlicher Programme durchdringt das Streben nach Innovation die Produktivität und Entwicklung fast aller Sektoren und treibt Wissenschaft und Technologie voran. Gleichzeitig stellt der hohe Grad der Digitalisierung auch eine Bedrohung und Angriffsfläche für das Land dar, und die intensiven Forschungs- und Entwicklungsaktivitäten führen zu einer Zunahme der Wirtschaftsspionage. Laut einer Erklärung des Leiters des National Cyber Defence Directorate wurden im Jahr 2019 8.500 verdächtige Vorfälle identifiziert, von denen zwei Drittel gegen kritische Infrastrukturen gerichtet waren und die alle erfolglos blieben.

Der Schutz kritischer Infrastrukturen wurde in Israel schon früh als Priorität erkannt: 2002 wurde ein Rechts- und Regulierungsmodell für kritische Infrastrukturen eingeführt, und der Ökosystem-Ansatz wurde bald durch eine organische Zusammenarbeit zwischen dem öffentlichen, dem Sicherheits-, dem akademischen und dem privaten Sektor konsolidiert, ein Ansatz, der weltweit einzigartig ist. Die Theorie stützte sich auf vier Faktoren: das hervorragende Bildungssystem des Landes, die Entwicklung des rechtlichen Umfelds durch die damalige Regierung, den privaten Sektor und die militärischen Fähigkeiten. Das Zusammenwirken dieser vier Faktoren hat Israel zu einer der führenden Cyber-Mächte der Welt gemacht. (Weitere Informationen über den Ökosystem-Ansatz in Nagy, 2023 zu finden.)

Seit der Veröffentlichung der Regulierungsdokumente in 2011 und 2012 ist die Regierung nicht mehr so aktiv wie in der Zeit davor. Der Grund dafür liegt in der innenpolitischen Unsicherheit. Andererseits ist die Vertraulichkeit von Informationen und Dokumenten im Zusammenhang mit der Sicherheit des Landes (einschließlich des Schutzes kritischer

Infrastrukturen) seit 2010 gestiegen, was die Situation für Forscher weiter erschwert.

Israel ist ein Land mit erheblichen Kapazitäten im Bereich der Cybersicherheit. Das israelische Ökosystem unterscheidet sich eindeutig vom europäischen Ökosystem. Aber die von den Israelis entwickelten bewährten Praktiken sind es wert, studiert zu werden und Elemente zu übernehmen, die zum Beispiel in Europa angewendet werden können. Unsere Studie über die israelische Politik zum Schutz kritischer Infrastrukturen kann die nationale Politikgestaltung und damit die Industrieländer bei der Bewältigung künftiger Herausforderungen ebenso unterstützen wie die Arbeit von Informationssicherheitsexperten und Gesetzgebern, die sich für den Schutz kritischer Infrastrukturen einsetzen.

Literatur

2012. évi CLXVI. törvény a létfontosságú rendszerek és létesítmények azonosításáról, kijelöléséről és védelméről.
- Ai-Law, & Tech (2021). *Adapting the Present to the Future*. Letöltés <https://www.ai-law.co.il/post/adapting-the-present-to-the-future> [2022.04.21].
- Assaf, D. (2008). Models of critical information infrastructure protection. *International Journal of Critical Infrastructure Protection*, 1, 6-14.
- Bakos T. (2018). Létfontosságú rendszerelemek megközelíthetősége, adott létfontosságú rendszerelem megközelíthetőségi elemzése. *Műszaki Katonai Közlöny*, 28 (1), 335-352.
- Boot, M. (2006). *War Made New: Technology, Warfare, and the Course of History: 1500 to Today*. New York: Gotham Books.
- CISA (2023). *Government Facilities Sector - Election Infrastructure Subsector: Charters and Membership*. Letöltés <https://www.cisa.gov/government-facilities-election-infrastructure-charters-and-membership> [2022.12.28].
- FCSRC (2021). *Index of Israeli Cyber Laws and Regulations. The Federmann Cyber Security Research Center – Cyber Law Program*. Letöltés https://csrcl.huji.ac.il/sites/default/files/csrcl/files/state_of_israel_cyber_laws_regulations_and_policies_for_federmann_cyber_center.pdf [2022.12.28].
- Gat, A. (2006). *War in human civilization*. New York: Oxford University Press.
- Grauman, B. (2012). *Cyber-security: The vexed question of global rules. An independent report on cyber-preparedness around the world*. Brussels: Security & Defence Agenda. Letöltés https://www.files.ethz.ch/isn/139895/SDA_Cyber_report_FINAL.pdf [2023.06.12].
- Haig Zs., & Kovács L. (2012). *Kritikus infrastruktúrák és kritikus információs infrastruktúrák*. Budapest: Nemzeti Közszerológati Egyetem.
- Kovács L. (2018). *A kibertér védelme*. Budapest: Dialóg Campus.

- Nagy M. (2023). Az izraeli kibervédelem tanulságai Közép-Európa számára. In Nagy M., & Sáringer J. (szerk.), *Nyugat és Kelet között*. Budapest: Aposztróf.
- NCR & D (2011). *The national cyber initiative: a special report for the Prime Minister, The state of Israel, M. O. S. A. T.* Tel-Aviv: The National Council on Research And Development.
- Tabansky, L. (2011). Critical Infrastructure Protection against Cyber Threats. *Military and Strategic Affairs*, 3 (2), 61-78.

Private Detectives in Hungary: Legal History of Private Investigation Before and After the Political Regime Change in 1989 in Hungary

Violetta Rottler

**National University of Public Service, Faculty of Law Enforcement,
Department of Private Security and Local Governmental Law
Enforcement, Budapest**

Private investigation and its legal regulation began in Hungary more than 100 years ago (1913) - even though civilian development in Hungary started late in the Austro-Hungarian Empire compared to Western-European, or to Austrian development.

Before political regime change

After the „Reconciliation” in 1867 the blossoming of the Hungarian industry began mostly from Austrian financial base. In the developed parts of the Empire the emperor at the beginning of the 20th century-regulated the private investigation by the emperor’s patent of 1904, No. 41, based on the permission of continuing this activity. However, this regulation was not implemented in other parts of the Empire including Hungary as well.

In Hungary the regulation of private security was announced only on 18th January 1914, with the decree of 135.585/1913. The effect of this Interior Ministry decree also included the port city of Fiume. The legislator justified the necessity of creating the legislation in the preamble of the circular as following: „The number of such companies has been mushrooming, which under different names work as private researcher offices as a business activity which is not ruled by the Industry Act, and undertaking obtaining confidential information by observations and research. They also expand their activities by deceiving the public to complete such tasks, which are maintained to public authorities or their backgrounds.” The cited legislation subjected the establishing of private searching offices to prior authorization. These authorizations were issued by the territorially competent authority, and in Budapest by the former commissioner of Hungarian Royal State Police.

The legislator set the following conditions to obtain the authorization: Hungarian citizenship, no criminal record, and legal qualification or alternatively earlier working years at the police or other public administrative service. These requirements should be satisfied by the owners of private security offices or the real managers of these offices and all their employees. Any personal or other data changes relating the employed detectives, should be reported in 48 hours to the authority which issued the authorization. The interior circular obliged the private detective

offices to register the completed missions, to sustain the stored documents for 2 years, and make these documents accessible to the supervisor authorities of the activity. If the above-mentioned requirements were not completed, the territorially competent authorities immediately made a written decision to revoke the authorization. The sanction posed by the criminal court against the individuals who committed „private searching activity” without any authorization could be 15 days of detention or 200 crowns imposed.

At the end of the first World War, at the time of Károlyi-administration, the above mentioned 135.585. BM circular remained in force; however, the government of The Hungarian Soviet Republic abolished it, with other legal norms. The new legislation of private investigation was inaugurated in 1923, by the ministerial circular of No 45.800, 1923, which repeated the interior ministerial decree of 1913 with some changes. This regulation was valid until the end of Horthy-administration, and later again, between 1945 and 1949.

After the end of the second World War, Hungary became dependent from the Soviet Union. After the takeover of power by the communist party, in 1949 the interior minister abrogated the circular No.45.800/1923. The replacing decree No.458.700/1949.(X.16.) banned the private investigation activity in Hungary, and posed misdemeanour proceedings and fine against the offenders. According to the legislative-political arguments the private investigation was characterized, as undesirable for the public power, and unable to serve the public interests. This legal institute, due to its character, is uncontrollable and exists over the edge of legitimate and illegitimate activities, in fact functionates as an isolated institute in the socio-economical structure, and institutional system. This legal norm had been in force until 1977.

In the middle of 70-ies the so-called deregulation process started, during which, the then Minister of Interior abrogated the decree No.458.700/1949 (X.16.) along with other legislations which banned the private investigation activity, hereby no regulation banned this business activity anymore.

However, the emerging of the Pinkerton private investigation office made the governance to inaugurate a new banning decree by Ministry of Interior No.6/1982. (VIII.1.). This legislation consisted of two paragraphs, which banned the running of private investigation office and doing private investigation as a businesslike activity. The legislator did not give a clear definition of private investigation but emphasized the secret surveillance and data exchange and data service as peculiarly banned activities. The legislator naturally also missed defining the concept of data exchange and secret surveillance. Nowadays it is clear considering the above-mentioned shortcomings-that this legislation did not pose any sanction against the offenders.

As well as in the 1980s, Hungarian economy opened to the Western-European economy that came to the growth of both the domestic and international economic operators. As types of ownership went through transfer, state leaders were forced to recognize that it was not the duty for police forces to defend personal property, but it had to be mainly covered

by the owners' liability. It led to the legislation of the Regulation of the Council of Ministers No. 24/1987 that incorporated mainly the safeguarding of personal property and upheld the ban on private investigation.

After political regime change

János Pásztor drafted some critics and proposals for the improvement of the circumstances of private investigation in general. Pásztor believed that the ban on such activity was unnecessary and therefore proposed heightened liability to be introduced for private investigators. With regards to the crimes like mail fraud or when one reveals a private secret, or illegal entry into private property, as these acts are "commercialized" and regarded as "professional misconducts", therefore these features should be applied in the Criminal Code as aggravated cases among the listed criminal acts. He proposed that by using publicly available registries, the circumstances for private investigators could improve. He added that issuing private investigator IDs and determining fixed expenditures for obtaining information could be legally controlled. He also advised that quick data exchange can be processed via telephone between the police forces and other public registries and of those private investigators by revealing the details of the private investigator IDs by the person in need of information as IDs could justify the rights to work and those can also be checked. He also urged the change of view that the service should not be identified as the tool for revealing adultery and secrets of a marriage but should be recognised by its more comprehensive qualities. He also demanded the cancellation of the ban that had been lasting for decades (Pásztor, 1990:70-71).

Following the regime change, new era proved to be a turning point for private investigation. 1991 saw the formation of the Hungarian Detective Association, besides the Chamber for Property Protection. Both organisations had huge impact on the legislation procedures for the private security sector. For the history of the Hungarian Detective Association, joining the International Committee for Detective Associations meant an important milestone, soon after its formation.

I must describe some characteristics of private investigation, with regards to its ban for several decades. The subject affected is always criminalised by the banning regulation that therefore generates hidden and unlawful activity and creates conflicts of interests of those affected. This ban triggered the appearance of such companies that covered their real activities as well as the critics of the professionals. This ban was discussed in detail in an HVG article in October 1994. In the first part of the article, it is mentioned that despite the ban, the number of private investigator companies is over hundred and those companies denied acting as such companies, but fear sanctions. However, the correspondent was told that besides the lawful property protection activities, they also obtained information and carried out controls without the infringement of the rights

of others. This article also reads that the abovementioned Hungarian Detective Association was formed under the ban of which the expression in the name also refers to the indirectness and hidden use of the banned term 'private investigator' (Pető, 1994:79-81).

The legislation of the Act on the Police forces in 1994 that broke the tradition of the socialism and applied pure police duties for the forces therefore public security and the protection of the domestic order remained in its competency. Among these:

- it carries out general criminal investigation power, implements crime prevention and detection;
- it prevents offences and detection with all its legislative authority.
- carries out duties for foreigners on their entry and migration into and presence in Hungary and also, alien-policing tasks regarding asylum procedure;
- carries out permission granting for producing, distributing and using tools and materials dangerous to public security,
- carries out traffic control policing duties;
- carries out public area policing duties;
- defends the lives and physical integrity of the protected persons (whose safety is crucial for the Republic of Hungary) (henceforth: protected person), guards the predetermined facilities;
- grants permission and supervises – except the law enforcement organisations – the activity on personal and property security and private investigation;
- carries out law enforcement in prisons;
- carries out duties that are assigned to it in the state of national crisis, state of war and state of emergency;
- carries out other duties assigned to it.¹

1995 meant a real breakthrough when the new temporary law on business-like Personal And Property Security and Private Investigation entered into force [Government Regulation No. 87/1995. (VII. 14.)]. This, after nearly 50 years, enabled and regulated private investigating and therefore this activity became lawful again in Hungary.

However, Act IV of 1998 on the rules of private investigation was the first to determine private security and later the rules were consolidated in Act CXXXIII of 2005 on personal and property protection and the rules of private investigation. These three regulations (1995, 1998, 2005) have the same characteristics: they are hard to interpret, bleary and included contradictory rules for private investigation. The legislation failed to determine the detailed rules for private investigation therefore there are only hardly interpretable provisions applicable to this profession.

¹Must be added that after Hungary obtaining full membership in the Schengen system, the police merged the border forces therefore its duties were amended as follows:
„Among other duties determined in the Fundamental Law, it is the task for the police to control the cross-border traffic, combat terrorism and check for crime prevention and detection regulated as well as to recover assets deriving from felony.”

Definition for private investigation, challenges

The Act entering into force in 1998 enabled private persons to receive private investigator ID if the applicant is a Hungarian citizen, holds the rights of free movement and stay, of full age, capable of acting, possesses qualification and has at least high school degree. It is also compulsory to have a clear criminal record. It is the police that grant permission to operate a private investigator enterprise. It is also compulsory to have a valid liability insurance.

The police also carry out professional control and supervision on private investigation. The police carry out official check on an annual basis and that check focuses on the lawfulness of the operation, the existence of a liability insurance, the data registry authenticity and the data logged into the logbook certified by the police (henceforth: logbook), as well as the changes in the conditions of the permission grant and the operation. The police may revoke the permission or ID if any condition breaches the rules of the activity and prohibit private investigation activity for the enterprise.

Nevertheless, there is no a single definition for private investigation to this day, therefore, by the determination by Bence Mészáros, as one of the researchers in this area, private investigation is as it follows: *„Private investigation is a data obtaining civil activity for clients with lawful data needs but without certified permission, and by remunerated assignment (towards the private investigator)”* (Mészáros, 2010:285-286).

As you can see, a private investigator has no extra rights, cannot obtain data from non-public registries, cannot carry out secret data collection. In a criminal procedure, provided certain restrictions apply, these are available for the person in charge. In Hungary, such activity can only be carried out if one possesses a private investigator ID, being self-employed or acts in a company (Boda, 2019:374).

In his work, Zoltán Balla tells that organisations with enforcement characteristics but without public law background are to be found in the private sector. As these organisations do not hold public law enforcement power, therefore they fail to use physical force, but their activities are close to public security. In this category there are vigilantes, personal and property security guards, as well as private investigators.

Private investigators can take pictures and record videos in public areas that can be accepted in civil litigation cases, but, according to the new Act CXII of 2011 on Informational Self-Determination and Freedom of Information, as well as the stricter provisions of the new Civil Code some years ago, these infringe personal rights as no-one can be recorded without his or her permission. The person observed might come up with legal action later. It must be noted that, due to the current epidemic, the special rule of law, according to the state of emergency can affect the Hungarian data protection law. According to the Government Regulation No. 179/2020. (V. 4.), under the state of emergency, law may not be applied fully.

Summary, prospects

The history of the Hungarian private investigating is merely the history of bans and permissions. The first modern Hungarian private security act was introduced in 1998, which also regulated the private investigation activity. It is particularly Hungarian so far that one law consolidates the rules of private investigation and personal- and property protection (Act CXXXIII of 2005). Professionals say that these should be separated, and a separated chamber should be established for private investigators. The strict legal restriction and the hard access to data are the reason for the field being “grey” as the activity is still between the legal and illegal.

György Baráth, Head of the Hungarian Detective Association tells that private investigation would ideally be regulated from A to Z, covering ethical norms, necessary qualifications to legally accessible databases. I do agree with him because the current regularisation is little, fails to hold power, while in other countries the rule of private investigation is consolidated in laws and chambers are also set up. Proper regulation, rights, accessibility to databases are the key to the development of the profession and “whitening”, of course, these all should be secured by law guarantees.

References

- Boda J. (Ed.). (2019). *Rendészettudományi szaklexikon*. Budapest: Dialóg Campus.
- Mészáros B. (2010). A magánnyomozói tevékenység szabályozásának aktuális kérdései. *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények*, 11, 285-286.
- Pásztor J. (1990). A magánnyomozás felesleges korlátozása. *Belügyi Szemle*, (8), 70-71.
- Pető A. (1994). Magánnyomozás: Illegális detektívek. *HVG*, 16 (39), 79-82.

Cited Legislation

- Regulation of the Council of Ministers No. 24/1987
- Act XXXIV of 1994 on the Police forces
- Act IV of 1998 on personal- and property protection and private investigation as business activities
- Act CXXXIII of 2005 on personal- and property protection and the rules of private investigation
- Act CXII of 2011 on Informational Self-Determination and Freedom of Information
- Act V of 2013 on the Civil Code
- Government Regulation No. 179/2020. (V. 4.)

Possible Links Between Leadership Styles and the Development of Knowledge Centres

András Bakos

**University of Miskolc, Hantos Elemér Doctoral School of Business,
Management and Regional Sciences, Miskolc**

Experience and knowledge is one of the most valuable elements of an individual, both in the workplace and in everyday life. However, acquiring and integrating it takes a considerable amount of time. In my paper, I would like to focus on the study of knowledge management models and their evolution, as well as the potential applications of each of these elements. The importance of knowledge management can be found in a wide range of literature, given the growing importance of knowledge as an asset and the increasing range of development areas and methods. Knowledge management can play a key role in maintaining a competitive advantage for companies. In this paper, I will primarily present the literature and explore the models used in order to identify the elements that are essential in a learning process and the elements that are decisive in the business sector. However, the creation of knowledge bases cannot be achieved through the individual's motivation, but also through the influence and support of senior management. Different managers work in different styles and with different motivational tools, so there is no uniform way of supporting the development of knowledge bases. Which leadership styles and which leaders can be supportive and less supportive? Views on leadership have changed over the decades, building on each other. Once the concept of leadership style had been defined, three main categories of styles developed after initial research: autocratic, democratic and laissez-faire. Democratic styles were often seen as the most effective. As we approach the modern era, the theory began to emerge that there is no single style that is the most effective of all the leadership styles, but that situational styles are needed. Through a brief analysis of leadership styles, I would like to establish a link between leadership style and the way knowledge management is developed and identify possible directions for further research.

Introduction of knowledge management

Knowledge and management. These two words have a long history of self-explanatory meaning, but as a common vocabulary, knowledge management has a history of only a few decades. The concept of knowledge has been used since the 1960s. According to Polányi's approach, knowledge has a more philosophical content, is person-specific and its transfer depends to a large extent on the parties' shared knowledge, competences and receptive capacities (Mascitelli, 2000). The result of processing information

that is heard or read may also differ, as individuals translate and process the information they receive differently. Because of these differences, knowledge may not be uniform across individuals. Practical approaches to knowledge date back to the 1990s, where a number of theories and categorisations have been made. According to *Demsetz* (1991), the acquisition of knowledge is a primary step, followed by the harmonisation of the knowledge gathered in different fields and its use in work. The accumulated knowledge is consciously used by the organization in the organization of work, resulting in a market advantage over competitors. *Nonaka* (1994) distinguished between explicit and implicit knowledge. Works defining the characteristics of knowledge and works defining the possible places where knowledge can be generated and used within the organisation have been published.

The other half of the word combination is management. The emergence of the word management dates back to the middle of the 19th century, when the classical management movement appeared. Its prominent representatives were Taylor, Fayol, Weber, Ford. Changing the organization of work in the production area, coordination activities to increase production efficiency, taking care of processes can be called management activities in their interpretation. This kind of management activity became more and more widespread and the "human factor" became an important element in management activity by the middle of the 20th century. In the 1930s and 1940s, the human-centred management movement emerged, one of the best known models of which is Maslow's pyramid of needs. In the following decades, the presence of the human factor in management theories continued to evolve and expand, and by the 1990s a knowledge-based approach to business had emerged. Knowledge became a central actor in the life of the company, and therefore, like many other activities (e.g. production), knowledge needs to be coordinated. With the rapid development of information technology, this type of coordination has also accelerated and knowledge management has emerged as a concept and a practice. *Stewart* (1991) pointed out that firms are increasingly dependent on their existing knowledge. They need to know their technological knowledge, the skills of their managers, their internal processes, but the knowledge base also needs to be extended to customers and supply chains. The article underlines that intellectual capital also needs to be managed in order to bring real benefits for the company. Stewart's 1991 article is one of the founding works of the development of knowledge management. Later, many definitions of knowledge management have been given, but *Szeleczky* (1999) argues that knowledge management is really a managerial approach that seeks to manage multiple forms of knowledge in order to provide some business advantage to the organisation.

The role of managers and their leadership style is also an important factor in the way and speed at which knowledge management can develop in an organisation. Studies by *Rotemberg and Saloner* (1993) show that an innovative business environment, with a free flow of knowledge, and leaders who are open to innovation can lead to a more effective knowledge-based organisation, while a less open leader may take longer to develop.

However, developing knowledge management is not an easy or quick process. The advent of IT tools and the explosion of IT software certainly help and accelerate the process, but this alone is not sufficient for success. Several models for capturing and storing existing knowledge have been developed over the past decades to help managers to harness the intellectual capital of the organisation through knowledge management. In selecting and analysing the models, I would like to find commonalities between the models and, in subsequent research, determine which model or models might be applicable to each management style. By presenting the models, the organisation can examine what gaps still exist in the development of knowledge management, and possibly realise that they are not consciously but successfully using elements of knowledge management. Practical application can help to initiate a learning process, whether it is the creation or development of a training system.

One important aspect for the comparability of the models is whether the different models are designed in a practice-oriented way or in a more theoretical way. It is also possible to determine from the models whether they take strategic aspects into account or whether they support a technology. From a managerial point of view, however, an important aspect is the purpose for which the knowledge management model was created. Leadership is made up of several dimensions, so we distinguish between leadership roles, leadership systems and leadership styles. Among the dimensions of leadership, style is the dimension that can have an impact on employees. In its interpretation, leadership style refers to the characteristic behaviour of a leader in directing, motivating, leading and managing groups of people, so that he or she can influence employees to participate in the building or development of the knowledge management model. Further success can be achieved through the right leadership style to transfer and integrate knowledge from individuals.

Knowledge management models can be classified into different groups according to their purpose:

- I. Knowledge creation, movement of knowledge organizations, integration
- II. Improving organisational capabilities
- III. Main processes of knowledge management, knowledge management methodology, knowledge structure within the organisation
- IV. Knowledge management processes for strategic planning
- V. Learning organisation, knowledge-based approach to the firm

Based on the findings in different models and based on mentioned categorization I prepared a summary table regarding knowledge management model.

Table 1. Summary table of knowledge management models based on goal of models

Purpose of the model	Researcher	Goal of the model
Knowledge Creation, Movement of Knowledge Organizations, Integration	SECI model by Nonaka & Takeuchi (1995)	Mapping the processes of knowledge creation, flow and incorporation into technology/product/service - identifying possible pathways to innovation.
	Boisot-model (1999)	Mapping the processes of knowledge creation, flow and incorporation into technology/product/service - identifying possible pathways to innovation.
	Von Krogh- Roos-model (1994)	Examining the spread of knowledge through networks, exploring the relationship between individual and collective knowledge.
Improving organisational capabilities	Probst-model (1998)	Improving organisational capabilities through better use of knowledge, making better use of the individual and collective knowledge of the organisation by using resources.
	Frid-model (2003)	The distinctive activities that organisations should focus on are the institutionalisation of successful initiatives and the valuation of intellectual assets. Based on this principle, it proposes the creation of a 5-step model
Main processes of knowledge management, Knowledge management methodology, Knowledge structure within the organisation	Wiig-model (1993)	It covers knowledge management methodology and the main processes of knowledge management.

	Demerest-model (1997)	It focuses on building knowledge within the organisation, with both scientific and social contributions.
Knowledge management processes for strategic planning	Bukowitz and Williams-model (1999)	It considers the knowledge management processes required for the strategic thinking, make support in design and implementation of the system.
Learning organisation, knowledge-based approach to the firm	Watkins & Marsick (1993) Marsick & Watkins (2003) Learning organization	A diagnostic approach to learning organisation, identifying gaps, identifying intervention points along the dimensions of the model, performance and knowledge.
	Kogut & Zander-model (1996)	The knowledge-based view of the firm focuses on knowledge as a resource in strategic management and proposes that knowledge is the most important resource for creating sustainable competitive advantage, creating efficient organisations

Source: Own work, based on review of models

Introduction of Leadership

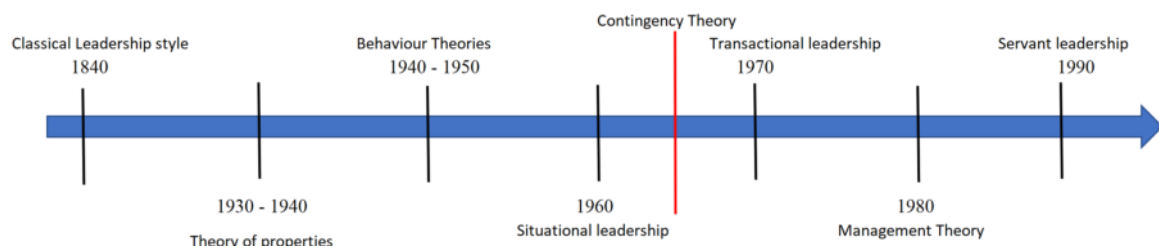
Leadership as an activity has existed since the dawn of human existence. Where there have been at least two people present at the same time, they have acted on the opinion of one of them. They were not aware that they were acting as leaders, but in today's modern understanding, one of them became a leader and the other person became a guiding actor in the activity. Leadership as a definition has appeared in many places, and there has been much debate as to what its content is intended to achieve: are we talking about leadership or direction? I will not address the answer to this question in my research, but I have examined a definition of leadership that is close to my own thinking. Leadership is an activity that relies on the process of communication, influencing relationships between people and human behaviour towards a specific goal or goals (Bayer, 1995). Leadership is a comprehensive activity to effectively achieve goals by or with other people. Working through many other definitions, it can be concluded that leadership is the performance of a collective activity, following a planned process of distributed but coordinated tasks coupled with control activities.

One of the components of leadership is, as the authors Dobák and Antal put it, the dimension of leadership (Dobák & Antal, 2009:58), the leadership

style refers to the characteristic behaviour of the leader when he or she directs, motivates, leads and manages groups of people. Great leaders can inspire political movements and social change and motivate others to perform, create and innovate. However, leaders have very different styles of leading the organisation they are entrusted with. Researchers have developed different theories and frameworks that allow us to better identify and understand different leadership styles.

The evolution of leadership styles can be illustrated in the following timeline, indicating the models developed. The timeline prepared to present how the leadership styles changed take into consideration the focus area of the style.

Figure 1. Timeline of management theories



Source: Own work, based on King (1990)

In the middle of 19th century when leadership styles started to monitor the base concept was that the great leaders are born and not made during the time. In this perspective the focus was on the person. Later the focus are changed and modified and certain qualities such as intelligence, responsibility, creativity and other values make anyone a good leader. So instead of the person the focus are moved to the properties of the leader. In the late 1930s, the first psychological teachings on leadership behaviour were published. In 1939, *Kurt Lewin* (1890-1947), who is considered a seminal work in the field of leadership behaviour and intergroup dynamics, led a team of researchers in identifying different leadership styles. In Lewin's study (Lewin, 1939), schoolchildren were divided into one of three groups, each of which had a leader who led in a different style. The children were then led in a craft project while the researchers observed the children's behaviour in response to the different leadership styles. The researchers found that, in contrast to autocratic styles, democratic leadership was most effective in encouraging followers to perform well. The study identified key leadership styles that served as stepping stones to more specific leadership theories. His 1939 research led to the so-called decision-oriented leadership model. Leadership styles were defined according to the extent to which the leader involved employees in the decision-making process. Lewin's study identified three leadership styles: Autocratic leadership: authoritarian leaders, also known as autocratic leaders, have clear expectations about what should be done, when and how. This style of leadership focuses heavily on both instruction from the leader and control of followers. Democratic leadership: democratic leaders provide guidance to group members, but also participate in the group and allow input from other group members.

Democratic leaders encourage group members to participate but retain the final say in the decision-making process. According to Lewin's study, democratic leadership is typically the most effective leadership style. Permissive leadership (Laissez-Faire): a leadership style where permissive or delegative leaders give little or no guidance to group members and leave decision-making to group members. After the 1930s and 1940s, research sped up and new theories were created more and more often that examined management activities or the leader. The focus is on the behaviour of leaders as opposed to their mental, physical or social characteristics. Studies have identified three critical characteristics of effective leaders (Likert, 1950). Task-oriented behaviour: this group of leaders spends time planning and coordinating tasks, supervising the performance of their subordinates and providing the necessary resources. Employee-oriented behaviour: managers focus on task performance but also build relationships with their subordinates. They are supportive and also focus on rewards. Employee-oriented leadership styles emphasise the relationship aspect of the job. Participative leadership: the leader's role is participative rather than directive, guiding the conversation and helping to resolve disagreements. However, the leader is responsible for results and is not absolved of responsibility. By the 1960s, leadership styles tied to situations appeared, this period can be called the situational leadership. The base concept of the style is that leader can change their own style based on situation where they act. This period called later Contingency era (King, 1990) when the Contingency theories were established. A common feature of contingency theories (whether we are talking about a decision-centred or a personality-centred model) is that the environmental factor is one of the basic dimensions that indicates a change in leadership style. Early research in contingency theory points to the critical importance of variables such as leadership style, job design, participation in decision making and organisational structure in understanding what leads to good overall leadership outcomes (Shepard & Hougland, 1978). In later period the transactional leadership appeared and it is based on trust and inspiration, which makes the whole team more motivated and efficient. Management theories appeared in the 1980s, characterized by a clear chain of command and followers being expected to obey the leader. By the end of the 20th century, this theory had just been reversed, and it was characteristic of the period of servant leadership that leaders should do for their followers in order to succeed.

Table 2. Summary table of Leadership styles and models based on focus area of models

<i>Period</i>	<i>Timeframe</i>	<i>Theory</i>	<i>Researcher</i>	<i>Focus area</i>
Personality period	1860 - 1900	Big-Man Theory	Gallon, 1869	At the heart of the theory is the leader, the theory suggests that those in power deserve to be there because of their special gifts.
	1900 - 1950	Theory of properties	Bingham, 1927	It is used to predict the effectiveness of leaders (physical, personal, motivational, endowments) and skills (communication and influencing) that leaders bring to every leadership role.
Influence period	1920 - 1960	Five Basis of Power Approach	French, 1956	It focuses on the exercise of power and the changes that power brings about.
Behaviour period	1960 - 1970	Studies from Ohio University	Fleishman, Harris, Burrt, 1955	The early behavioural period focused on the development of personality traits through the development of behavioural characteristics. Leaders' interest in task accomplishment and concern for individual group cohesion were the two basic leadership behavioural traits, with the leader's focus being either on the task or on the group.
		Michigan State Studies	Likert, 1961	
		Managerial Grid model	Blake and Mouton, 1964	
		Action Theory of Leadership	Argyris, 1976	Employee behaviour is the focus, with a mismatch or conflict between knowledge/thinking and actions.
		Y and Y Theory	McGregor, 1966	Examination of employee behaviours under control, X - employees are passive and require intimidation to work; Y - subordinates are

				intrinsically motivated, work responsibly, enjoy work.
Situation period	1960 - 1970	Open System model	Katz and Kahn, 1978	They focus on the managers' style, taking into account the environment. The organisation is seen as transforming human and physical resources from the environment into goods and services that are then returned to the environment.
Contingency period	1960 - 1970	Contingency Theory	Fiedler, 1964	Between the management style and the conditions of management, what is required of the manager, task-oriented and group-oriented management styles.
		Path-Goal Theory	Evans, 1970	Focuses on the leader's behaviour and the perception of followers, observing the extent to which following a particular behaviour (path) leads to a particular outcome (goal).
		Situational Theory	Hersey Blanchard, 1969	It focuses on situational factors as the preferred orientation of the individual.
		Normative Theory	Vroom and Yetton, 1973	Style focuses on decision making, focusing on situational factors to determine the appropriate leadership style.
Transactional period	1960 - 1970	Leader Member Exchange	Dansereau, Graen, Haga, 1975	A relationship-based approach to leadership that focuses on the two-way relationship between leaders and followers.
		Emergent model	Hollander, 1958	Leadership style is based on creating a collaborative culture,

				focusing on how an emerging leader can grow as quickly as possible through team members and succeed quickly with innovative ideas.
Anti-Leadership period	1970 - 1980	Leadership Substitute Theory	Kerr and Jermier, 1978	Evolving from the path-goal theory, leadership replacement theory becomes a framework that fully interprets the contingent relationship between leadership behaviour and outcome variables. Situational factors are emphasised.
Culture period	1980	Mckinsey 7S	Pascale and Athos, 1981	The model is based on the theory that for an organisation to perform well, seven elements must be in harmony and mutually reinforcing. The model can therefore be used to help identify what needs to be realigned to improve performance.
		Self-Leadership	Manz and Sims, 1987	It focuses on the fact that increased self-leadership is associated with better positive emotional responses and improved work performance. At the team level, the results are not so consistent.
Transformational period	1970 - 1980	Charismatic Theory	House, 1977	Leadership style focuses on the way leaders behave, on the fact that charismatic leaders should seek to influence followers through strong persuasive means.
		Transforming Leadership	Burns, 1978	A leadership approach that creates change in individuals and community systems. In its ideal form, it creates valuable and positive change, with the

				ultimate goal of developing followers into leaders.

Source: Own summary work, based on King (1990)

The styles and models included and examined in the table show how the focus area has evolved over the years. Leaders have recognised the need to change from the initial 'Self-Centred' view and adopt a different approach to leadership in order to gain a competitive advantage over their rivals at that age. By the early 20th century, descriptions of functional areas and the professional leadership associated with them had emerged. The focus areas were more on processes and efficiency, but the human factor did not play a significant role. By the middle of the century, the emphasis on teamwork became a feature, the focus was on the effectiveness of teamwork and the difference in leadership styles lay in the space that the individual leader gave to the team, including the individuals who made up the team. With the advent of contingency theories, leaders became true observers. They consciously changed their styles in order to successfully achieve their goals through the performance of the workers they managed. By the end of the 20th century, the 'human' factor was playing an increasingly important role in the eyes of management. It was recognised that motivation, responsibility and cooperation could achieve rapid results. Managers could grow faster through the good performance of their team members. With the emergence of management theories, we can say that by the 1980s a modern, employee-centred management had emerged.

Summary and further research possibilities

Firms define their own knowledge management objectives in order to gain and maintain a competitive advantage in the long term. However, defining objectives is only the first step, as the tools and methods must to be allocated to achieve them. A critical issue for achieving the objectives is the collective knowledge availability in the organisation and the individual knowledge of the members in the organisation. The useage of knowledge, and its possible extension, is essential to reach the goals. From the leadership styles presented here, we can see how significantly the activities of leaders have changed, and how the measure for success has changed. The focus of their activities and the way in which they treat their followers and subordinates has constantly changed. The evolution of knowledge management models is also visible in the context of the purpose for which the model was designed. Depending on whether the model is more practical or more theoretical, there are several variants. The person of the manager and his/her management style can have a major impact on the effectiveness and sustainability of a knowledge management model that has been designed to meet its objectives. In my further research, it is necessary to identify the leadership styles that support knowledge

integration models with different objectives and to identify the leadership styles that hinder or set back knowledge integration. My ultimate goal is to set up a theoretical framework that presents the most important leadership style characteristics (elements of existing models) that are supportive for achieving knowledge integration goals in the life of an organization. A further research objective is to define the practical application of the theoretical framework defined. On the practical approach side, the results from the comparison of the styles and models presented can serve as a guide for organizational leaders, HR managers, training managers, practical knowledge management practitioners and organizational developers.

References

- Bayer J. (1995). *Vezetési modellek - vezetési stílusok*. Budapest: Vinton.
- Boisot, M. H. (1999). *Knowledge Assets: Securing Competitive Advantage in the Information Economy*. Oxford: Oxford Academic.
- Bukowitz, W., & Williams, R. L. (1999). *The Knowledge Management Fieldbook*. London: Financial Times Prentice Hall.
- Dobák M., & Antal Zs. (2009). *Vezetés és szervezés*. Budapest: Aula.
- Demerest, M. (1997). Understanding Knowledge Management. *Journal of Long Range Planning*, 30 (3), 374-384.
- Demsetz, H. (1991). The theory of the firm revisited. In Williamson, O. E., & Winter, S. (Eds.), *The nature of the firm* (pp. 159-178). New York: Oxford University Press.
- Fiedler, F. (1964). A Contingency Model of Leadership Effectiveness. *Advances in Experimental Social Psychology*, 1, 149-190.
- King, A. S. (1990). Evolution of Leadership Theory. *Vikalpa: The Journal for Decision Makers*, 15 (2), 43-54.
- Kogut, B., & Zander, U. (1996). What Firms Do? *Coordination, Identity, and Learning, Organization Science*, 7 (5), 502-518.
- Lewin, K., Lippitt, R., & White, K. (1939). Patterns of aggressive behaviour in experimentally created "social climates". *Journal of Social Psychology*, 10 (2), 271-301.
- Likert, R. (1974). Egy érlelődő elmélet a szervezésről, a vezetésről és az igazgatásról. In Engländer, T. (Ed.), *Üzempszichológia* (pp. 101-124). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Mascitelli, R. (2000). From Experience: Harnessing Tacit Knowledge to Achieve Breakthrough Innovation. *Journal of Product Innovation Management*, 17 (3), 179-193.
- Nonaka, I., & Konno, N. (1994). The Concept of 'Ba': Building a Foundation for Knowledge Creation. *California Review Management*, 40 (3), 40-54.
- Nonaka, I., & Takeuchi, H. (1995). *The Knowledge-Creating Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation*. New York: Oxford University Press.
- Probst, G. J. B. (1998). *Practical knowledge management: A model that works*. In Arthur D. Little (Ed.), *Prism, Second Quarter* (pp. 17-29). Chichester: Wiley.
- Rotemberg, J. J., & Saloner, G. (1993). Leadership Style and Incentives. *Management Science*, 39 (11), 1299-1318.

- Shepard, J. M., & Hougland Jr., J. G. (1978). Contingency Theory: "Complex Man" or "Complex Organization"? *The Academy of Management Review*, 3 (3), 413-427.
- Stewart, T. A. (1991). Brainpower Intellectual capital is becoming corporate America's most valuable asset and can be its sharpest competitive weapon. The challenge is to find what you have - and use it. *Fortune Magazin*, June 3.
- Szeleczky Zs. (1999). A tudásmenedzsment koncepciója és háttere. *Vezetéstudomány*, 30 (12), 22-30.
- Watkins, K. E., & Marsick, V. J. (1993). *Sculpting the learning organization*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Wiig, K. M. (1993). *Knowledge Management Foundations: Thinking about Thinking - How People and Organizations Create, Represent and Use Knowledge*. Arlington, Texas: Schema Press.

Opportunities for Enhancing Computational Thinking in an E-Learning Environment

Zoltán Csernai, Péter Négyesi, Réka Racsko

Eszterházy Károly Catholic University, Eger

Introduction

Digital technologies have revolutionized our society and children are growing up in a technology-driven world: this process is characterized by such terms as digital transformation, switchover, or transition. The impact of the spread of these technologies is described in all areas of the social ecosystem (Czeglédi, 2016).

As a result, since the turn of the millennium, developed countries have been paying special attention to creating an educational environment that meets the expectations of the information society (Balla & Király, 2020; Racskó, 2017), and concentrates on the digital switchover of schools. In this environment, the development of infrastructure, human resources, pedagogical-methodological culture, content, and school management play a crucial role.

Today, in line with these changes, the development of STEAM areas also has a special role (Szűts, 2020). The aim of this study is to provide insight on the foundational phases of two studies one of which aims to develop computational thinking of teachers in an e-learning environment and the other helping to understand specific topics in number theory through adaptive learning environments. Both accounts apply research, development, and innovation in implementation.

In this study, the conceptual framework, and the current situation of STEM (MTMI) are briefly outlined. Then, the conceptual framework, the research background, the preliminaries and the main aims of the two accounts are introduced.

The impact of the 4th Industrial Revolution on the labour market

The ongoing 4th Industrial Revolution, also known as the New Economy, is affecting our society and all its subsystems including the labour market and the educational environment. It means, on the one hand, the transformation of schools as the main settings of the formal learning environment and of the framework of the learning environment and the learning goals. On the other hand, it also leads to the transformation of the long-term skills and competencies needed by prospective employees (Lengyelne Molnár, 2019).

The most important factor of production is human knowledge which can provide high added value. Technological development (automation) increases productivity but at the same time it reduces working time (Radó, 2017).

Education, as an activity for the future, needs to answer to these changes since more and more research show that the anomalies (e.g., lack of people with technical qualifications) between the skills structure and labour market demand have become more acute.

According to the survey of the 2016 World Economic Forum, demand will be increasing in the field of business, financial activities, management, informatics, mathematics, commerce, architecture, engineering, education and training (Radó, 2017).

The research of University of Oxford has findings: by 2033, almost half (47 per cent) of man-made professions will disappear due to technological advances. Transformations in society and in the labour market are already tangible as new skills are expected from workers. In almost all types of professions, the "skill demand" which is needed to do the job, will increase as more than 60% of today's schoolchildren will be doing such a work that does not yet exist today (Radó, 2017).

The STEM's conceptual frameworks

The STE (A) M focuses on the interdisciplinary and transversal teaching of four areas - (S) science, (T) technology, (E) engineering and (M) mathematics; supplemented by the field of art (A) (Lengyelne Molnár, 2019).

The concept has existed since 1995 and it is a new collective name of sciences however, it is more than just an abbreviation: it covers a philosophy that simultaneously means competence development, methodological support and cooperation with employers. In Hungary, the use of the abbreviation MTMI while in the German-speaking area the abbreviation MINT became widespread. In addition to raising interest, it aims to help prevent schoolchildren interested in science from losing their enthusiasm in a possible career of technical studies.

According to many analysts, the situation of STEAM areas plays a key role in the radical changes caused by the Industrial Revolution. As Gábor Halász (2014) claims: *„Most experts, who try to analyse the economic competitiveness of countries, conclude that science, technology, and mathematics education (STEM) play a key role in successful teaching of STEM subjects. The spectacular economic successes of the countries of East and Southeast Asia are attributed to this by many experts in most developed countries, we can see a multitude of programmes aimed at developing this area”* (Halász, 2014:7).

In this context, several connections have been confirmed by a number of international measures: for example, in 2009 the President of the United States announced a comprehensive program aiming to help students orientate themselves primarily to the STEM fields while in Europe, the European Round Table of Industrialists identified mathematics and science education as a key factor in European development (Szegedi, 2014:10).

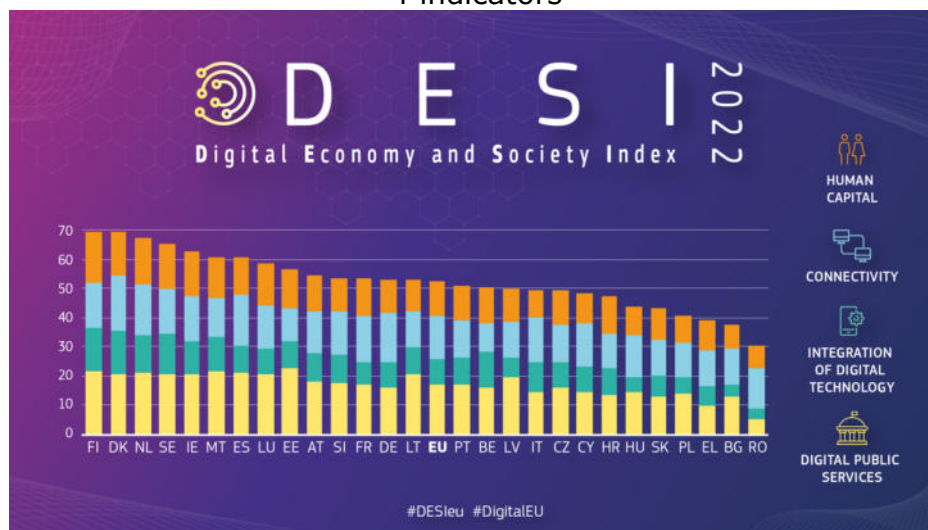
STEM in the European Union

In 2010, MTMI areas in the European Union accounted for 7.4% of the total European spectrum (for the 27 Member States) resulting in an intensive increase of 36% from 2000 to 2008 and a decrease of 16% between 2009 and 2011 (Szegedi, 2014).

Demand for skills related to STEM areas will increase with analysts expecting an average employment growth of 3% in the EU by 2020. Within STEM and associated professions, this could be 9% (Szegedi, 2014).

In the European Union, only 19.24% of degrees in 2016 were in the fields of science, technology, engineering, or mathematics. Within this, only 29% were female graduates. The European Union's instrument, the Digital Economy, and Society Index (DESI) measures the development of the digital economy and society. It examines the readiness of Member States for the digital switchover. According to the collected data, the digitalisation of the countries is widespread across the EU and national borders continue to hinder the completion of the digital single market. DESI summarizes the results of more than 30 indicators and ranks Member States according to a digital performance weighting system. It also provides data for the development of a digital single market strategy (Figure 1).

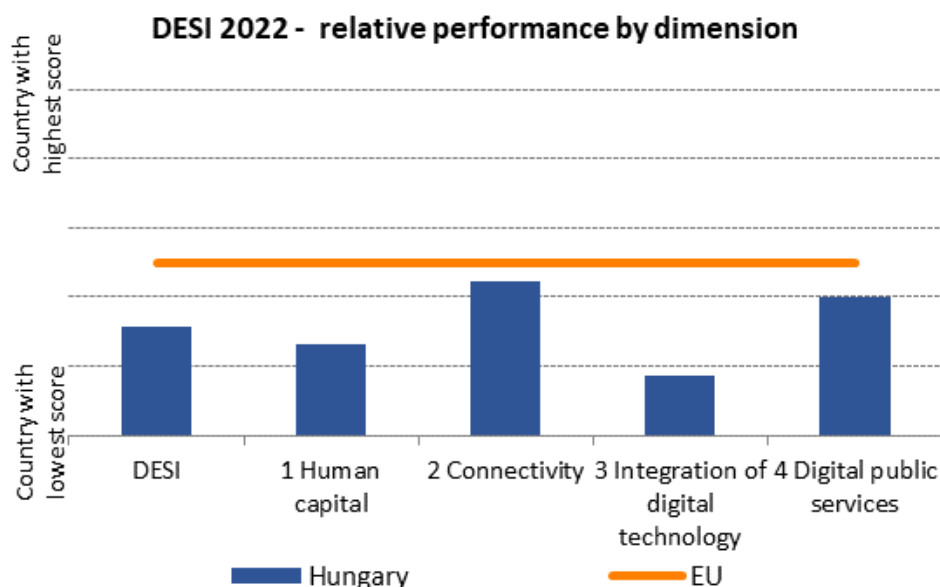
Figure 1. 2022 results of the Digital Economic and Social Index according to the 4 indicators



Source: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/digital-economy-and-society-index-desi>

Based on the results of the 2020 survey, Hungary ranks 21st belonging to a cluster of low-performing countries. Hungary is performing well in terms of connectivity mainly due to the prevalence of high-speed fixed broadband (NGA), the widespread use of 4G and the growth of broadband internet use. Hungary has improved its digital skills but is still slightly below average. The main challenge is still the low use of ICT by businesses and companies and the level of development of digital public services (Figure 2)

Figure 2. Hungary's results on the DESI index and our position compared to the EU average



Source: Digital Economy and Society Index 2022 –Hungary. URL: <https://ec.europa.eu/newsroom/dae/redirection/document/88704>

The Human Capital pillar of the index measures what skills an individual needs to thrive in a digital society taking into account the following indicators (Figure 3):

- ✓ internet users,
- ✓ level of basic digital skills,
- ✓ proportion of ICT professionals,
- ✓ proportion of STEM career starters.

Figure 3. The domestic situation of the Human Capital indicator compared to the EU average

1 Human capital	Hungary		EU	
	rank	score	score	
DESI 2022	23	38.4	45.7	

	DESI 2020	Hungary DESI 2021	DESI 2022	EU DESI 2022
1a1 At least basic digital skills	NA	NA	49%	54%
% individuals			2021	2021
1a2 Above basic digital skills	NA	NA	22%	26%
% individuals			2021	2021
1a3 At least basic digital content creation skills³	NA	NA	59%	66%
% individuals			2021	2021
1b1 ICT specialists	3.4%	3.8%	3.9%	4.5%
% individuals in employment aged 15-74	2019	2020	2021	2021
1b2 Female ICT specialists	11%	12%	14%	19%
% ICT specialists	2019	2020	2021	2021
1b3 Enterprises providing ICT training	16%	16%	16%	20%
% enterprises	2019	2020	2020	2020
1b4 ICT graduates	4.6%	4.9%	3.1%	3.9%
% graduates	2018	2019	2020	2020

Source: Digital Economy and Society Index 2022 –Hungary.

URL: <https://ec.europa.eu/newsroom/dae/redirection/document/88704>

Hungary ranks 23rd among EU countries on Human capital. The country scores below the EU average on the three skills indicators. In particular, only 49% of individuals have at least basic digital compared to the EU average of 54% and the Digital Decade target of 80% by 2030. Overall, the number of internet users has increased significantly but the level of digital skills remains below the European average. However, the good news is that the situation in Hungary has improved somewhat for both ICT professionals and STEM graduates.

Figure 4. DESI Human Capital indicators in 2020, 2021 and 2022 in the classification according to the national and EU averages

2 Connectivity	Hungary		EU
	rank	score	score
DESI 2022	13	57.6	59.9

	DESI 2020	Hungary DESI 2021	DESI 2022	EU DESI 2022
2a1 Overall fixed broadband take-up	82%	81%	83%	78%
% households	2019	2020	2021	2021
2a2 At least 100 Mbps fixed broadband take-up	51%	56%	61%	41%
% households	2019	2020	2021	2021
2a3 At least 1 Gbps take-up	9.26%	13.21%	21.82%	7.58%
% households	2019	2020	2021	2021
2b1 Fast broadband (NGA) coverage	90%	89%	97%	90%
% households	2019	2020	2021	2021
2b2 Fixed Very High Capacity Network (VHCN) coverage	43%	49%	79%	70%
% households	2019	2020	2021	2021
2b3 Fibre to the Premises (FTTP) coverage	43%	49%	64%	50%
% households	2019	2020	2021	2021
2c1 5G spectrum	60%	60%	60%	56%
Assigned spectrum as a % of total harmonised 5G spectrum	04/2020	09/2021	04/2022	04/2022
2c2 5G coverage⁷	NA	7%	18%	66%
% populated areas		2020	2021	2021
2c3 Mobile broadband take-up	71%	71%	84%	87%
% individuals	2018	2018	2021	2021
2d1 Broadband price index	64	64	70	73
Score (0-100)	2019	2020	2021	2021

Source: URL: <https://ec.europa.eu/newsroom/dae/redirection/document/88704>

In 2021, Hungary made substantial progress towards the Digital Decade connectivity targets for 2030, as coverage of fixed very high capacity networks (VHCN) grew to 79% (30 percentage points above the previous year). In addition, fast broadband (NGA) coverage went up to 97% (8 percentage points above the previous year). On the connectivity targets, Hungary has no plans for public investments in very high capacity networks (VHCN). Currently only 1.48% of Hungary's research institutes covered with a symmetrical bandwidth connection of 1Gbps. It, therefore, needs to be much more ambitious if it is to reach the target of 100% 1 Gbps coverage by 2025. More than EUR 253 million from the European Structural and Investment Funds (ESIF) was used in the period between 2014 and 2020 to deploy high speed internet over 30 Mbps.¹

¹ Source: <https://ec.europa.eu/newsroom/dae/redirection/document/88704>

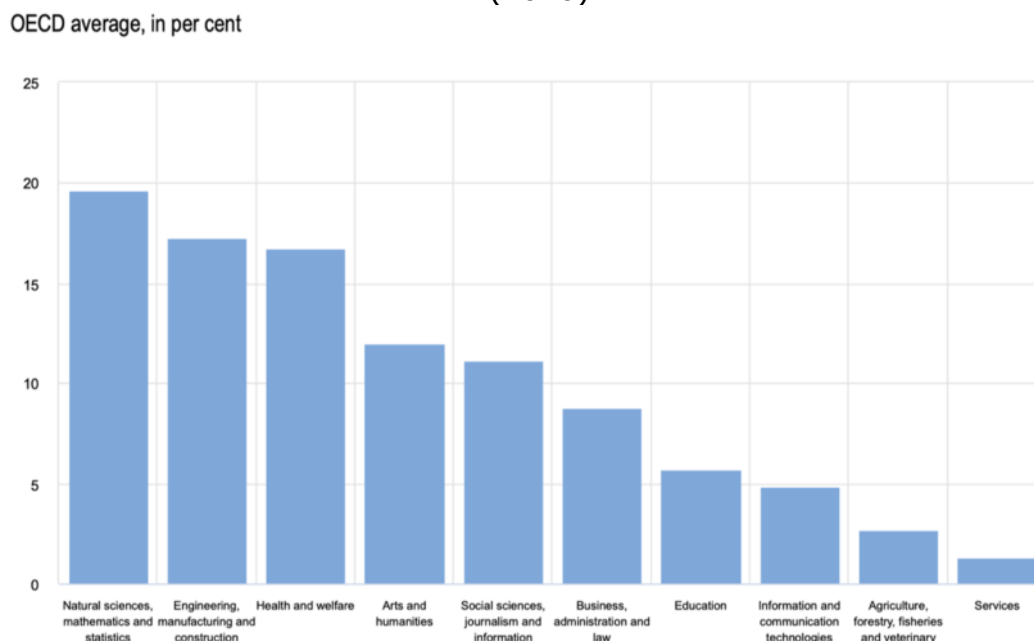
STEM in OECD countries

According to an OECD report published in 2022, (OECD Educational at a Glance, 2022), degrees in business, administration and law in OECD countries are the most popular among adults. The level of education of those entering the labour market is significantly higher than in 2000 as most 25-34 year olds now have a tertiary education which has been on the rise since the 2000s. Investing in graduates with higher education is also economically relevant, as they are 10 percentage points more likely to find work and earn on average 56% more than adults with only upper secondary education.²

Examining the sectoral distribution of tertiary graduates, we find that, on average in the OECD area, 23% of 25-64-year-olds with tertiary education have a degree in business, administration, and law.

In contrast, 5% have a degree in science, statistics, and mathematics, 4% in information and communication technology and 17% in engineering, manufacturing and construction. The distribution is also similar among new entrants to doctoral programmes indicating that interest in the above areas is stable. (Figure 5)

Figure 5. Distribution of new entrants to doctoral programmes, by field of study (2020)



Source: OECD, *Education at a glance 2022: OECD indicators*, p. 191. URL: <https://read.oecd.org/10.1787/3197152b-en?format=pdf>

Interest in STEM areas at higher study levels is much more significant since twice as many students have doctorates in this field as there are bachelor graduates.

² OECD, *Education at a glance*, 2022.

Engineering fields are in a special situation which may be explained by a specific, close relationship with the industrial sector: as a result, one-third of students complete their studies in higher secondary education in engineering, manufacturing and construction which is at least double the number of graduates in higher education in this field.

The field also means higher employment: graduates in information and communication technology (ICT) can expect a 7 percentage point higher employment rate compared to graduates in arts, humanities, social sciences, journalism and information services.

Opportunities for the development of Computational thinking in an e-learning environment (Csernai, 2019)

The term *Computational Thinking* is being used in the English-speaking countries while *IT or computer thinking* in Hungary. The concept of Computational Thinking as a feature of computer science first appeared in the 1950s. In the 1970s, Seymour Papert, an MIT professor, introduced the Logo programming language to students with the help of Computational Thinking. In her 2006, article the concept of Computational thinking was defined by Jeanette Wing. In She claims that Computational thinking involves problem-solving, systems design and understanding human behaviour based on the principles of computer science (Wing, 2016).

Jeanette Wing rethought the concept of Computational thinking in 2010 and she created one of the most frequently cited definitions: she said that Computational thinking is basically a problem-solving process that helps to make information processing more efficient.

The concept of Computational thinking is not uniformly interpreted by researchers since they focus more on the development opportunities inherent in the parts of the concept.

According to Cynthia C. Selby, the following skills are required for Computational thinking: thinking in abstract concepts, dividing into parts, algorithmic thinking, the ability to think in evaluation and generalizing in thinking (Selby, 2013).

As defined by Professor Gerald Jay Sussman, Computational thinking involves rigorous analysis and procedures to be able to perform a specific task effectively (National Research Council, 2010).

Computational thinking is a combination of four skill categories: pattern recognition, creating and using algorithms, dividing into elementary parts and understanding abstractions. She claims that we don't need a computer to use Computational thinking, but we do need to know the essentials of Computational thinking for computer programming.

Unfortunately, there is little literature in Hungarian on the concept of Computational Thinking. As far as Hungarian researchers are concerned, Kovácsné (2016), Pluhár (2016, 2018) wrote articles in which they mention the term *Computational Thinking*. Computational thinking is a combination of four skill categories:

- Dividing into elementary parts: dividing complex problems into smaller, easier-to-handle parts,
- Pattern recognition: identify patterns and trends for problem solving,
- Understanding abstraction: removing unnecessary information to focus on a particular problem,
- Creating and Using Algorithms: A sequence of actions that you can use to provide step-by-step solutions to problems.

All things considered; Computational Thinking is not the same as programming as it is a functional basic skill of thinking. Instead of the „thinking of machines”, people’s way of thinking should be in focus. In addition, Computational thinking combines and complements mathematical and engineering thinking as well. It includes those mental tools that reflect a wide range of computer science fields (Wing, 2016).

At the international level, researchers claim that many quantitative and data-centric problems can be solved with the help of Computational Thinking (CT) which helps to solve real, social problems. Higher education institutions endeavour to make students properly apply their knowledge of Computational Thinking (CT) to the STEAM areas in order to improve analysis and problem solving during their future career (Kárpáti et al., 2015).

As the interest in STEAM areas and labour market demands has increased at the domestic and international level, it is of strategic importance to integrate it into the national core curriculum in the long run.

The emergence of the term Computational Thinking in the 2020 National Core Curriculum and in DigComp 2.1 (Csernai, 2019)

The definition of Computational Thinking (CT) cannot be found literally in the 2020 national core curriculum however, learning about the basics of algorithmic thinking and robotics is included in this document.

In the 2020 National Core Curriculum, the subject called “II.3.8.1. Digital Culture” for students of 5-12 grades includes algorithmizing and coding which play an important role as a key competence in the development of logical thinking. One of the goals of the Digital Culture subject is to make the student learn how to create the algorithms needed to solve a particular problem. In grades of 3-8., students learn the basics of robotics and coding and they also use floor robots or other tools.

Recently, digital competence not only indicates the access and use of information and communication technology: it also means the possession of the necessary knowledge, skills, and attitudes.

DigComp 1.0 (Ferrari, 2013), released in 2013, identified five areas of competence: information, communication, content creation, security, problem solving. The study also identified the components of digital citizenship which were divided into 21 competence elements. In DigComp 1.0, within the "Content Creation" competence area, students are familiar with the basics of a particular programming language as "Autonomous Users" while at the level of „Advanced User“, they use a few programming languages.

Further elements were added to the first framework in DigComp 2.0 in which the levels of proficiency in competence elements were also detailed. In DigComp 2.0, "Programming" competence is defined as the design and elaboration of a series of instructions for solving a given problem or performing a particular task.

DigComp 2.1, released in 2022 (Vuorikari, 2022) introduces 8 skill levels and examples in the areas of learning and employment. The definition of Computational Thinking can be found in competence area 3 (Creating Digital Contents, competence 3.4. Programming). Practical examples of competence are introduced with the help of employment and learning activities. During employment, the student can use a programming language (e.g., Ruby, Python) to define the instructions needed to develop an educational game related to the introduction of a new organizational procedure. The student can solve certain problems (e.g., troubleshooting errors in a program code). Students can create a smartphone application using a simple graphical programming interface (e.g., Scratch Jr) to present their work to their classmates. In case of problems, students are familiar with the methods to help to detect programming errors and they can fix simpler errors in the code (Carretero, 2017).

Development of Computational thinking in an e-learning environment

In our opinion, the research aiming to develop Computational Thinking (CT) is important for as many educators in Hungarian public education as possible: this way, they will be able to familiarise themselves with the interpretations of the concept and they gain insight into the development possibilities in an e-learning environment (Négyesi & Csernai, 2022).

Based on our previous experience, the primary goal of our research is to elaborate a MOOC course which is a widescale, open online course to support Computational Thinking (CT). Due to the COVID situation, teachers primarily work online, and we firmly believe that MOOC is the right choice these days as this form of learning is freely available to anyone on the Internet (Csernai & Négyesi, 2021).

As a form of distance learning, MOOC is an open education system that makes higher education available to a wide public in the form of online courses. The courses were initially offered by reputable American universities under the guidance of leading scientists of those universities

(Forgó & Racsco, 2015). The best-known online training portals are Coursera³, edX⁴ and FutureLearn⁵. Our research is based on three phases.

1. Research. Description of international literature related to the concept of Computational Thinking (CT), its adaptation to domestic conditions. In this phase we also examine the platforms offering open, online MOOC courses and also the practical techniques used for their methodological structure and implementation (didactic design), for motivating students and for feedback. During this phase, we identify such teaching tools and methodological opportunities offered by each site which contribute positively to the successful completion of the course and provide sufficient motivation for public education teachers.

2. Development. The e-learning material of the short-cycle course (6-8 weeks) aiming to develop Computational Thinking (CT) will be completed and, to be able to guide this course, an e-learning environment will be elaborated. During the development, the principles of Ilma Kovács related to distance education will be taken into consideration.

3. Measurement. Based on the method of the combined paradigm, we plan to implement the following measurement tools and methods during the practical implementation of the short-cycle course:

- ❖ ergonomic examination of content with an eye-tracking device developed in an e-learning environment,
- ❖ input measurement: a questionnaire survey on prior knowledge and opinions about the concept of Computational Thinking (CT),
- ❖ outcome measurement: after the short cycle of training, a questionnaire survey on changes in attitudes and knowledge about Computational Thinking (CT),
- ❖ logfile analysis: quantitative analysis of activities over the course duration,
- ❖ analysis of interactions in an e-learning environment based on a deductive, pre-defined set of criteria.

Population: primary school teachers (teaching in upper grades) working in Hungarian public education. Regarding the sampling technique, we would like to apply national, probabilistic and stratified sampling methods with the involvement of teachers. The results of our research contribute to the development of the following areas:

- education technology output: the evaluation criteria of the new type of learning environment are completed,
- disciplinary output: a comparison of terminological versions of Computational Thinking (CT) resulting in a unified conceptual set,
- methodological output: an electronic curriculum for the development of Computational Thinking (CT) and an e-learning environment for its guidance will be developed,

³ <https://www.coursera.org/>

⁴ <https://www.edx.org/>

⁵ <https://www.futurelearn.com/>

- measurement methodological output: the results of the examination of the course with different measurement tools and methods would become available,
- practical benefits: an online curriculum with free, up-to-date, methodological solutions will be prepared for public education teachers.

All things considered, we believe that, on the one hand, this research and the practical application of the listed tools and methods can provide a good basis for other researchers in this field. On the other hand, it may provide a significant added value for teachers in expanding their methodological tools.

Conclusion

Enhancing computational thinking with e-learning environments will play an extremely important role in the future, both in the development of lifelong competences and in the organization of data-based learning and in the design and differentiation of learners' individual learning paths. The research we outlined may significantly contribute to the education of the successful employees of the future.

References

- Carretero, S., Vuorikari, R., & Punie, Y. (2017). *DigComp 2.1: The Digital Competence Framework for Citizens with eight proficiency levels and examples of use*. Luxembourg: Joint Research Centre of the European Commission.
[http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC106281/web-digcomp2.1pdf_\(online\).pdf](http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC106281/web-digcomp2.1pdf_(online).pdf)
- Csernai Z., & Négyesi P. (2021). Az adaptivitás és az informatikai gondolkodás szerepe az oktatás digitális átalakítása során. In Berke J., & Kozma-Bognár V. (Eds.), XXVII. *Multimédia az oktatásban online nemzetközi konferencia* (pp. 169-172). Budapest: Neumann János Számítógép-tudományi Társaság Multimédia az Oktatásban Szakosztály.
- Csernai Z. (2019). Az informatikai gondolkodás (computational thinking) fogalmi keretei. In Tick J., Kokas K., & Holl A. (Eds.), *Workshop* (pp. 181-188). Budapest: HUNGARNET Egyesület.
- Czeplédi L. (2016). 'Oktatástámogatás: Felelősség és minőség. In Karlovitz J. T. (Ed.), *Társadalom, kulturális háttér, gazdaság* (pp. 391-395). Komárno: International Research Institute.
- Ferrari, A. (2013). *DIGCOMP: A Framework for Developing and Understanding Digital Competence in Europe*. Luxembourg: Joint Research Centre of the European Commission. Retrieved from
<http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC83167/lb-na-26035-enn.pdf> [11.06.2023].

- Forgó S., & Racsko R. (2015). A pedagógiai rendszertervezés és újmédia alapú MOOC-kurzus jellemzői a felsőoktatásban. In Nádasi A. (Ed.), *Agria Media 2014: XI. Információtechnikai és Oktatóstechnológiai Konferencia és Kiállítás: nemzetközi konferencia* (pp. 348-359). Eger: Eszterházy Károly Főiskola Médiainformatikai Intézet.
- Halász G. (Ed.) (2014). *BeleSTEM Felsőoktatási jó gyakorlatok a tudomány, a technológia, a műszaki tudományok és a matematika szolgálatában*. Budapest: Tempus Közalapítvány.
- Kárpáti A., Kis-Tóth L., Racsko R., & Antal P. (2015). Mobil infokommunikációs eszközök a közoktatásban: iskolai beválás-vizsgálatok. *Információs Társadalom*, 15 (1), 7-25.
- Kovácsné Pusztai K. E. (2016). Számítógépes gondolkodás a felsőoktatásban. In Zsakó L., & Szlávi P. (Eds.), *INFODIDACT 2016: Informatika Szakmódszertani Konferencia Zamárdi* (p. 12). Budapest: Webdidaktika Alapítvány.
- Lengyelné Molnár T. (2019). Changing reading habits and methodological options resulting from digital transformation. *Journal of Applied Technical and Educational Sciences*, 9 (4), 27-42.
- National Research Council (2010). *Report of a Workshop on the Scope and Nature of Computational Thinking*. Washington, DC: The National Academies Press. DOI: <https://doi.org/10.17226/12840>
- Négyesi P., & Csernai Z. (2022). Az elektronikus tanulás evolúciója és jövője. In Berke J. (Ed.), *28th Multimedia in Education Conference Proceedings* (pp. 54-61). Budapest: Neumann János Számítógép-tudományi Társaság.
- OECD (2022). *Education at a glance. OECD indicators*. Paris: OECD Publishing. Retrieved from <https://ec.europa.eu/newsroom/dae/redirection/document/88704> [11.06.2023].
- Pluhár Zs. (2016). Az informatikai gondolkodás és a hód. In Zsakó L., & Szlávi P. (Eds.), *INFODIDACT 2016: Informatika Szakmódszertani Konferencia Zamárdi*. Budapest: Webdidaktika Alapítvány.
- Pluhár Zs., Torma H., & Törley G. (2019). Hallgatói teljesítményértékelés az algoritmikus gondolkodás tükrében. In Zsakó L., & Szlávi P. (Eds.), *INFODIDACT 2018: Informatika Szakmódszertani Konferencia* (pp. 1-010). Budapest: Webdidaktika Alapítvány.
- Radó P. (2017). *Az iskola jövője*. Budapest: NORAN LIBRO Kft.
- Selby, C. C. (2013). Computational Thinking: The Developing Defenition. In *ItiCSE Conference 2013, University of Kent, Canterbury, England, July 1-3*. Retrieved from <http://people.cs.vt.edu/%7Ekafura/CS6604/Papers/CT-Developing-Definition.pdf> [11.06.2023].
- Szegedi E. (2014). Miért került világszerte fókuszba a STEM területek oktatása? In Halász G. (Ed.), *BeleSTEM Felsőoktatási jó gyakorlatok a tudomány, a technológia, a műszaki tudományok és a matematika szolgálatában* (pp. 9-14). Budapest: Tempus Közalapítvány.
- Szűts Z. (2020). A nyitott tananyag használata az augmentált valóság alapú szemléltetésben a STEM tárgyak oktatásában: A STEM tárgyak IKT eszközökkel való tanításának új módszertana. In Benedek A. (Ed.), *Új módszerek a szakképzésben - Kollaboratív online tartalomfejlesztés* (pp. 119-132). Budapest: BME.

- Vuorikari, R., Kluzer, S., & Punie, Y. (2022). *DigCOMP 2.1: Állampolgári Digitáliskompetencia-keret: Új példákkal az ismeret, készség és attitűd terén.* [EUR 31006 EN]. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
DOI: <https://doi.org/10.2760/115376>
- Wing, J. M. (2016). Computational Thinking. *Communications of the Association for Computing Machinery*, 49 (3), 33-35.

Attempts to Develop a New Type of Adaptive E-Learning Environment

Péter Négyesi, Zoltán Csernai, Réka Racsko

Eszterházy Károly Catholic University, Eger

Student motivation is one of the most critical issues in the entire education system today, especially in the field of mathematics. Their attention is precisely focused only when the information is delivered through pictures or videos, however, they are only able to concentrate for a short period of time. Because conventional methods appeared to be less effective in arousing their interest, there is a need to develop new strategies (Négyesi et al., 2020:7).

One of the most used terms these days alongside "e-learning" is "lifelong learning" (LLL). It is becoming an increasingly topical subject in our rapidly changing society, and its constant evolution and changes brought about by new information technologies. The concept implies a lifelong need for constant learning, and a professional obligation to constantly seek new knowledge. Participants in modern society therefore need not only to be well educated, but also to have a good education system that allows them to learn, train and change occupations independently. The old education system cannot meet these new needs, which is one of the reasons why "online learning", "distance learning" and "e-learning" are an integral part of our education and way of life (Négyesi et al., 2021:10).

In today's higher education, there are many online learning environments that are primarily designed to support learning activities. Based on the experiences of the COVID-19 pandemic in 2020 we see that teachers in public education also need a well-constructed e-learning environment (framework), which includes content that has been measured and verified by scientific tools and is developed according to real needs, based on the principles of didactic design.

Development of an e-learning environment supporting adaptability in teaching special topics in number theory

Education reforms, that began at the turn of the century and have continued ever since, raise fundamental and persistent questions in our society. The pace of development to date has lost nothing of its energy, and no country in the world is an exception. *"Global education is an educational approach brought to life by the fact that today's people live and act in an increasingly globalized world. Its central themes include fair trade, sustainability, and poverty. The approach focuses on socio-political contexts drawing attention to structural similarities, inequalities, and injustices. Global education develops a global approach allowing learners to approach their living conditions and problems holistically in the context of the whole world. It encourages students to take responsibility and to address questions of their own identity and lifestyle"* (Marcus et al., 1995).

There are two key non-state actors in today's global education system: OECD and its intellectual product, PISA and Pearson, a well-known representative of the education market (EduBusiness) in Hungary. Through their activities, the problems of our education systems are well outlined. It is well-known that PISA surveys gather an excessive amount of data on learners' abilities, but their utilization seems to be barely reflected in national education policies and this type of learning (policy learning) is still yet to come. Of course, the culture and customs of each nation are different therefore each country has a different education system where the results of children selected based on their age are difficult to compare.

Recently, the global education system is greatly influenced by the rapid development of information and communication technology. Electronic devices in education have become crucial tools and many reforms are based on them. Perhaps one of the biggest sources of today's problems is the use of digital media in the classroom. Their necessity, usefulness, and effectiveness of these tools raise many questions while traditional educational technologies are getting replaced by e-learning.

Nowadays, the term e-learning is being replaced by mobile learning as more and more organizations use this approach as a significant way to provide education. The trend of being able to learn anywhere, anytime remains the most important factor among learners and service providers. This is only reinforced by the increasing acceptance of micro-education and video-based learning.

Mobile learning is a popular trend among learners, businesses and R&D teams and it is expected to continue to play a dominant role in the implementation of online training, e-learning-supplemented and teacher-conducted education. It is no wonder that the popularity of the trend remains unbroken as mobile learning can be used for the full spectrum of any training needs including:

- ❖ Formal learning,
- ❖ Instant learning tools,
- ❖ Informal learning,
- ❖ Self-directed learning,
- ❖ Social learning.

The main advantage of mobile applications is that they provide flexible access to the curriculum anywhere, anytime. They can be used for both formal and informal learning. They can also be used real-time to digitize blended learning supplemented with e-learning or instructor-led training (ILT).

Both micro-education and gamification can be used effectively to provide learners with a playful, unique experience, for example, by offering them a game that includes a series of micro-educational materials. Such learning materials can easily be personalized (based on the learner's role, position, proficiency, or interest).

They can be used as a series of micro-learning materials for formal training. Their real impact can be seen if they act as performance support tools providing real-time support during working.

Mobile apps are easily updatable and quickly installable; learners can easily receive notifications and these tools can be easily customized for each student (based on pre-tests or surveys).

In addition to mobile and micro-training, personalised learning is becoming a huge trend: according to some sources, it could become a new norm of work-based learning in the next two years.

Learners can see real value in personalized learning due to the highly relevant, unique content it offers. Their personalized journey can be designed based on their current knowledge, interests, future needs, or such simple guidance as their role in the process. They can gain complete control over what, how and at what pace they want to learn.

Today's students are impatient. They can easily do multiple tasks at once and they don't like to spend a lot of time on unnecessary things: they don't want to sign up for any LMS to find the right course. They want to learn as easily as possible during the work process (for example, on a smartphone) and the learning materials are specifically designed to help them or meet their different needs. Performance Support Tools (PSTs) can meet a wide range of student needs, including:

- To apply what they have learned,
- Learn more about a particular topic,
- Learn new concepts,
- Solve problems,
- Easily overcome difficulties that would slow down the working process.

For children, it is key to learn from and with others. However, this form of learning can be just as significant as an adult even when we are working. Over the past few years, many organizations have invested in providing platforms to promote social learning. The new generations of LMSs and LXPs

(Learning Experience Platforms) provide a strong basis for students' social learning and promote a culture of continuous learning for them.

Although determining the impact of social learning is difficult, it manifests itself on several levels. It helps create communities of practice and can be used as a great tool for continuous learning. Self-directed learning is a great way to encourage learners to study and give them complete control over their learning. The way of learning, the definition of learning paths depends on the learners. Through self-directed learning, learners are given the opportunity to utilize the appropriate resources from the organization's knowledge base or from external sources to achieve their specific learning goals.

Although many e-learning systems¹ (e.g. MOOC, OCW²) currently exist on the Internet, they usually present the same materials to all students without taking into account individual differences. In most web-based courses, the materials are only suitable for homogeneous, highly prepared and motivated students. If web-based courses are used by a diversity of students, this can be a problem as students may have very different learning goals, backgrounds, levels of knowledge, learning styles and competencies. An online course for a certain group of students may not be suitable for other students. Therefore, a flexible web-based course should be designed so that different students receive different curriculum and presentation methods (Surjono, 2011).

The challenge of achieving this goal depends largely on defining precisely the characteristics of a particular learner or group of learners - such as type and level of knowledge, skills, personality traits, affective states - and then determining how the information can be used to improve learning.

Adaptive e-learning systems (AES) respond to these problems by tailoring the display of educational materials to the needs of individual students. The idea for AES comes from hypermedia systems and intelligent educational systems that adapt the systems to individual students. AES applies a user model to gather information about your learning goals, preferences, and knowledge and uses them to adapt to the needs of the student.

¹ Also known as a framework. Applications through which users in different roles (administrators, authors, educators, tutors, and students) access the curriculum. These applications have a modular structure and, depending on what they focus on and how their functionality develops, we call them differently.

² OCW stands for Open CourseWare also known as Open Education Program. Video recordings of lectures play a key role in all OCW projects.

Aims, significance and timeliness of our research

Our main research topic (*Examination of the success of an e-learning environment supporting adaptability in the teaching of special topics in number theory*) is a very timely and gap-filling research topic as raising interest in the STEM (MTMI) fields and acquiring knowledge related to certain disciplines in science, technology, engineering and mathematics is of paramount importance since the ongoing 4th Industrial Revolution, also known as the New Economy, is affecting society as a whole and all of its subsystems including the labour market and the educational environment. This leads to the transformation of schools as the main settings of formal learning environment, the framework of the learning environment and the learning goals as well as the long-term skills and competencies needed by prospective employees.

Demand for skills related to STEM areas will increase as analysts are expecting an average employment growth of 3% in the EU by 2020 and 9% within STEM and related occupations (Szegedi, 2014).

However, this growth requires new learning support solutions that ensure the personalization and the acquisition of knowledge outside schools: this can only be realized without space and time constraints. Based on the experience of the COVID-19 pandemic in 2020 and the resulting digital education format, we can see that teachers need a well-structured e-learning environment (framework) that includes content measured and verified by scientific means. These shall be developed on the basis of real needs along the principles of didactic design.

In connection with the constructivist pedagogical trend, the research focuses on the activities of students through the digital pedagogical-methodological implementation of the set of instruments of differentiation (Rapos et al., 2011; Nádas, 2010). The development also has a didactic added value as it can be easily applied in practice based on methodological recommendation.

Some preliminaries of our research

A learning support application is adaptive to the extent that it is able to adapt to the different learning preconditions of students individually and to the pace of their progress in the learning process (Komenczi, 2004).

One of the most advanced research ideas for adaptive web-based education systems is to personalize educational content based on the learning styles of the given users (Siadat & Taghiyareh, 2007). Raising interest in mathematics and the visual presentation of mathematical concepts, phenomena and problems (possibly their solutions) (Chandra & Briskey, 2012) are essential prerequisites for effective education. By using modern methods of education informatics, (Kale & Goh, 2012) there may be an opportunity for educators to make mathematics more enjoyable for students, thus forming the basis for achieving better results later. The knowledge base used to decide to follow a particular learning style is the

highest score that can be obtained in each group of learning styles (Surjono, 2011).

Previous surveys have found (Csányi et al., 2015) that the situation of number theory secondary education is deplorable. High school students generally do not even learn the basics of number theory and first year university students said that they don't even remember the basic concepts of number theory.

Students and teachers of different cognitive styles have different preferences in the adaptive e-learning environment (Bodnár, 2015). These are worth focusing on during development because they can help maintain motivation and achieve the learning goal effectively.

Adaptive e-learning environments can improve online learning, making it essential in the teaching process (Madani et al., 2020). The interrelated adaptive system containing the educational content model, the user model, the adaptation model, and the assessment model enables the implementation of adaptive web-based education and the assessment of the level of subject competence development of students (Shershneva et al., 2019).

Conceptualization

Distance education appeared as an alternative to traditional education in the 18th century as a new and achievable form of education, teaching and learning. A new paradigm that marked a departure from the framework of personal education that had developed in previous social formations. The new format also led to a change of requirements for the teacher and the student, respectively. Distance learning was the first step towards a focus on learner and learning where every element of the training system was designed to serve the learner's independent and effective learning.

The digital ecosystem is like the natural ecosystem: it is a distributed, adaptive, open socio-technical system with self-organizing, scalable, and sustainable features (Briscoe & De Wilde, 2006). The digital ecosystem is organized based on our knowledge of natural ecosystems: one of its drivers is the competition and cooperation between different organizations. The term is used in the computer and entertainment industry and also in the World Economic Forum.

The different environmental factors that affect learning effectiveness are collectively referred to as the learning environment. The development and possibilities of the learning environment are highly influenced by the information and communication technology of the given era. Multimedia computers, the global hypermedia system of the Internet, school computer networks, databases, and such intelligent educational programs or software's that help teaching arrangements provide new opportunities to transform the teaching-learning environment.

Digital transformation (Racsko, 2017) is a process by which the completion of ICT literacy is realized through the application of tools of

human performance support technology with the help of the dissemination and integration of information society technologies (ICT tools). In doing so, the tools and their virtual environments (applications, Internet), as well as the skills and competencies will be emphasized. By these, the confident, critical and problem-oriented application of these elements is realized for the purpose of learning and teaching, without being tied to the content, creating new learning environments linked to appropriate educational goals.

E-learning basically means an electronic learning process where the learning is supported by electronic means. The concept of e-learning is interpreted by many scholars in many ways. Virtually, this category includes all teaching, training, learning methods, processes and procedures that are intended to transfer and acquire new knowledge and that are performed using an electronic system of tools. In a broader sense, the e-learning toolkit therefore includes all electronic systems that can be used to support educational-learning processes.

Due to its diversity and continuous evolution, there is no generally accepted definition of e-learning. In our research, we use the following definition: *„...the learning environment of the information/knowledge-based society is a digital (electronic) learning environment in which electronic ICT tools and applications play a key role in creating the conditions for teaching and learning. Such learning environments also have a virtual dimension which is basically a software-generated hypermedia, interactive learning and communication system on screens. The term 'virtual learning environment' is used to indicate e-learning environments and its aim is to emphasize this virtual dimension.... The e-learning environment provides communication channels for common knowledge construction and for those experts and tutors who may help solve problems that arise during learning”* (Komenczi, 2009).

Generally, the word *adaptive* means that something or somebody changes in response to a variable. Adaptability is all around us ranging from predictive text smartphones to temperature controllers that control temperature at home or when we are away. In the context of education, the variable that controls this response is the student while the applicable element is the instruction.

In pedagogy, adaptability also means adaptation. Since each student has different abilities, prior knowledge, abilities and skills, their effective development and progress can be realized by methods that suit the individual who is basically the student. This recognition and the related practice have been present in Hungarian pedagogy for almost 100 years however, its use has not become widespread. However, the radical social and economic changes of the second half of the twentieth century led to a growing role of the effectiveness of education and individualized development. One of the most effective forms of the latter is the adaptive pedagogy and the associated adaptive learning management which has been successfully used for years in the Netherlands to prevent early school leaving.

Adaptive content is typically related to the student's response. If a student answers a question incorrectly, the adaptive content explains to the

student why his or her answer is inappropriate. Sometimes their response may be associated with a common misconception in the skill area, but the artificial intelligence can clarify the error. This type of adaptability is most found in the education of mathematics.

Adaptive assessment is one of the most common forms of adaptability in the classroom. Assessments are adaptive if the questions change based on the student's answers to the previous items. If a student answers a question correctly, the next question will be at the same level or more challenging. When a student answers incorrectly, the next question will be on the same level or less challenging. Assessment continues until either all norms are assessed, or the system learns the student's weakness - thereby affecting education.

The adaptive sequence is the most sophisticated method of the adaptive options. In an adaptive sequence, the learner's learning path is continuously in line with each click of the student. Both the accuracy of the learner's answers and the amount of help the learner needs for a question or activity will be crucial in deciding what question or activity to take next. The adaptive sequence provides a unique and personalized learning environment for students.

Several pedagogical writings analyse and use the concept of adaptability (Golnhofer, 1999; Nádasí, 2012; Lénárd & Rapos, 2008). The term *adaptability* appeared in the pedagogical literature about 20 years ago. In the field of cultural research, the process of adaptation means cultural learning (Bennett, 1993). According to our commonly accepted definition (Nádasí, 2012) used in educational sciences, adaptability is a subjective practice which requires the emergence of pedagogical work where the optimal development of each student means the following: differentiation with respect to individual characteristics and unity with respect to individual characteristics. In general, the ability to adapt is the interest in and approach to the different. It is therefore a flexible system of pedagogical activities that seeks to consider the needs of all participants of the education system at the same time.

The concepts of adaptability and differentiation are often used synonymously as very similar methods, tools, and learning organization techniques are associated with them. However, a tangible difference can be found in the interpretation of the two concepts. Adaptability and the related learning management procedures are primarily characteristic of preventive pedagogical ideas while differentiation is more common in compensatory pedagogy that seeks deficits and shortcomings (and focuses on improving them) with a special emphasis on catching up at schools. It should also be noted that adaptability is not a set of methods but a consciously constructed pedagogical process aided using diverse methods however, it is not sufficient. Therefore, a differentiated learning management that is consciously built on the individual needs of students can be considered as adaptive.

Creating the conditions for personalised learning is given increased emphasis in today's pedagogical approach and the practice of a differentiated approach to learners. Tools related to the implementation of

the latter practice provide an adaptive learning environment. Five levels of adaptability can be distinguished (Glaser, 1977). The categorisation according to ability and interest, the application of catching up processes and the differentiation of learning requirements through the application of teaching materials and methodologies with different content. The condition for adaptability is the autonomy of the teacher and the existence of appropriate programs, methodologies, and teaching aids (Báthory, 1992). On the other hand, it is creating learner motivation which can be facilitated by the learner's sense of belonging and developing a sense of competence and autonomy.

In an e-learning environment, networking is ensured by providing personalisation ("face"), teacher availability (tutoring, consultation, etc.), the possibility of peer-to-peer task environment and student dialogue (chat, forum, message) and the involvement of social platforms and applications based on Web 2.0 tools. The sense of competence can be supported by content design that takes individual interests and learning preferences into account while autonomy can be created by the re-editability of the content and the possibility of creating individual online interfaces and learning environments (Benedek, 2007; Forgó, 2009; Bessenyei, 2010).

Thus, based on several studies, the adaptive e-learning environment involves a significant change in the traditional roles of both the learner and the teacher. On the learner's side, important features of the learner's role are learning autonomy, flexible and productive task or problem-solving ability and increased self-directed activity. The teacher has the following roles and features: a partner and an expert who is encouraging and supporting while reflecting on results. (S)he is a person-oriented counsellor, who, with ICT expertise is offering various activities of self-directed learning with special methods (Komenczi, 2004; Ollé, 2013; Kraiciné & Csoma, 2012).

Conclusion

The development and application of this new type of adaptive learning environment will play an extremely important role in the future, both in the development of lifelong competences and in the organization of data-based learning and in the design and differentiation of learners' individual learning paths.

The systems that provide the necessary technological conditions are constantly evolving but effective application will require a methodological renewal and the development of professional content and competencies required for the use of these.

The research we outlined may significantly contribute to the education of the successful employees of the future because, as the optimal environment for the developing plant is the optimal amount of light, temperature and precipitation, the optimal development of a child's personality requires three basic needs: connection, competence, and autonomy.

Our most important plan is to create a new, open-source, adaptive e-learning platform during my doctoral studies. We consider it's important that the new platform supports both synchronous and asynchronous e-learning. To achieve full adaptivity, we will draw on the potential of artificial intelligence. The new system will integrate profiling and personalization services. And after a pilot test, we will prepare a methodological recommendation to help teachers to use the new system in practice.

References

- Báthory, Z. (1992). *Tanulók, iskolák, különbségek*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Benedek, A. (2007). Tanulás és tudás a digitális korban. *Magyar Tudomány*, 167 (9), 1159-1162.
- Bennett, M. J. (1993). Towards a developmental model of intercultural sensitivity. In Paige, R. M. (ed.), *Education for the Intercultural Experience*. Yarmouth, ME: Intercultural Press.
- Bessenyei, I. (2010). A digitális bennszülöttek új tudása és az iskola. *Oktatás-Informatika*, (1-2), 24-30.
- Bodnár, É. (2015). Az adaptív tanulási környezet, a perszonalizáció, és az asszociatív tanulás lehetőségei digitális környezetben. In Nádasi A. (Ed.), *Agria Media XI. Információtechnikai és Oktatástechnológiai Konferencia és Kiállítás* (pp. 406-411). Eger: Eszterházy Károly Főiskola.
- Briscoe, G., & De Wilde, P. (2006). Digital Ecosystems: Evolving service-oriented architectures. In *Conference on Bio Inspired Models of Network, Information and Computing Systems* (pp. 1-6). Retrieved from <http://arxiv.org/abs/0712.4102> [11.06.2023].
- Chandra, V., & Briskey, J. (2012). ICT driven pedagogies and its impact on learning outcomes in high school mathematics. *International Journal of Pedagogies and Learning*, 7 (1), 73-83.
- Csányi P., Fábrián K., Szabó Cs., & Szabó Zs. (2015). Number theory vs. Hungarian highschool textbooks: The fundamental theorem of arithmetic. *Teaching Mathematics and Computer Science*, 13 (2), 209-223.
- Forgó S. (2009). Az új média és az elektronikus tanulás. *Új Pedagógiai Szemle*, 59 (8-9), 91-96.
- Glaser, R. (1977). *Adaptive education: individual diversity and learning*. New York: Holt, Reinhart and Winston.
- Golnhofer E. (1999). *Az adaptív oktatás menedzselése*. Szeged: KÖVI.
- Kale, U., & Goh, D. (2012). Teaching style, ICT experience and teachers' attitudes toward teaching with Web 2.0. *Education and Information Technologies*, 19 (1), 41-60.
- Komenczi B. (2004). Didaktika elektromagna? Az e-learning virtuális valóságai. *Új Pedagógiai Szemle*, 54 (4-5), 31-49.
- Komenczi B. (2009). *Elektronikus tanulási környezetek*. Budapest: Gondolat.
- Kraiciné Szokoly M., & Csoma Gy. (2012). *Bevezetés az andragógia elméletébe és módszertanába*. Budapest: ELTE.
- Lénárd S., & Rapos N. (2008). Adaptivitás – módszer vagy szemlélet. In Lénárd S., & Rapos N. (Eds.), *Adaptív oktatás – Az adaptivitás szemlélete* (pp. 9-17). Budapest: Educatio Kht.
- Madani, Y., Ezikouri, H., Erritali, M., & Hssina, B. (2020). Finding optimal pedagogical content in an adaptive e-learning platform using a new

- recommendation approach and reinforcement learning. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 11 (12), 3921-3936.
- Marcus, I. R., Schulze-Vogel, T., & Schulze, H. (1995). *Globales Lernen. Projekte, Prozesse, Perspektiven*. Munich: Die Deutsche Bibliothek.
- Nádasi M. (2012). *Adaptivitás az oktatásban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Nádasi M. (2010). *Adaptív nevelés és oktatás*. Budapest: Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége.
- Négyesi P. (2021). Adaptivitást támogató elektronikus tanulási környezet fogalmi keretei a számelmélet speciális témaköreinek tanításában. In Zagyváné Szűcs I., K. Nagy E. (Eds.), *Kihívások és megoldások a XXI. század pedagógiájában: Válogatás a Pedagógiai Szakbizottság tagjainak a munkáiból* (pp. 89-101). Miskolc; Eger: Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Területi Bizottsága; Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó.
- Négyesi, P., Oláhné Téglási, I., & Racsko, R. (2020). High school application of a mathematical software supporting problem-solving. *Mesterséges Intelligencia*, 2 (2), 35-41.
- Négyesi, P., Oláhné Téglási, I., & Racsko, R. (2021). Pros & cons of e-learning environments from an adaptivity perspective. *Convergence Education Review*, 7 (2), 45-54.
- Ollé J. (2013). *Tanítás és tanárszerep, a tanári tevékenység kompetenciarendszere: Távkutatás és eLearning*. Budapest: ELTE.
- Racsko R. (2017). *Digitális átállás az oktatásban*. Budapest: Gondolat.
- Rapos N., Gaskó K., Kálmán O., & Mészáros Gy. (2011). *Az adaptív-elfogadó iskola koncepciója*. Budapest: Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet.
- Shershneva, V., Vainshtein, Y., Kochetkova, T., & Esin, R. (2019). Technological approach to development of adaptive e-learning system. *SHS Web of Conferences*, 66. DOI: <https://doi.org/10.1051/shsconf/20196601014>
- Siadaty, M., & Taghiyareh, F. (2007). PALS2: Pedagogically Adaptive Learning System based on Learning Styles. In *Seventh IEEE International Conference on Advanced Learning Technologies* (pp. 616-618). DOI: <https://doi.org/10.1109/ICALT.2007.198>
- Surjono, H. D. (2011). The Design of Adaptive E-Learning System based on Student's Learning Styles. *International Journal of Computer Science and Information Technologies*, 2 (5), 2350-2353.
- Szegedi E. (2014). Miért került világszerte fókuszba a STEM területek oktatása? In Halász G. (Ed.), *BeleSTEM Felsőoktatási jó gyakorlatok a tudomány, a technológia, a műszaki tudományok és a matematika szolgálatában* (pp. 9-14). Budapest: Tempus Közalapítvány.

Multifunctional Universities as Capacity Building Centres for Regional Development of Areas Suffering from Social and Economic Depression

Ágnes Horváth

University of Tokaj, Sárospatak

Universities used to be regarded as institutions of higher education and pure scientific research, which were positioned far “above” the everyday existential issues of the surrounding world. However, this antique academic ivory tower status could not be maintained any more in the light of increasing ecological and socio-economic awareness and the integration of sustainable development into all levels of education. This is of key importance for small and medium sized enterprises (SMEs), which often lack the capacity to introduce or enter R&D&I programmes particularly in areas of economic and social depression. Therefore, education and research in social sciences should focus primarily on the following issues:

- young people and how they feel, handle, think, and get involved in the face of the climate issue and the transformation of society that is connected to this issue and other sustainability challenges.
- governance that examines institutional capacity building, collaboration between state and business; the development of green public ethics in public organizations; the importance of green consumption; how democracy and expertise interact in international governance; and the role of participation in green planning and urban development.
- the importance of consumption for social change; how current consumption patterns contribute to the sustainability problems we face and how it is possible to change consumption habits in such a way that they can influence societal development in a sustainable way.
- the role of expertise for social change; how expert knowledge is created, compiled, and used, what knowledge is important to be able to move towards a sustainable future, who holds the role of expert and what responsibility these experts have to contribute to sustainable social change.

Furthermore, vocational training often linked to universities, plays an important role, not least in helping socially disabled people get into work. Therefore, high priority should be given for adult education and training of trainers in adult education within higher education development policies with particular emphasis on multiskilling and practical transdisciplinary approaches. This will contribute to the creation of a social and economic environment, where the depopulation of disadvantaged regions can be counterbalanced through new employment opportunities and higher social security.

Many economically and socially disadvantaged regions in Hungary have significant research, development, and innovation (R&D&I) potential but nevertheless typically have weak innovation capabilities. Innovation capital and research are concentrated almost exclusively in the larger urban areas, where the main supply and education base is provided by regional innovation institutions such as universities and research institutes and the technology development centres of larger companies (which are usually for the exclusive service of their own technology and business innovation development to increase competitiveness).

University-business partnerships

The R&D&I services of regional research infrastructures and research centres are typically activated on demand. Proactive and conscious knowledge and technology transfer is not systematic; research is mostly focused on solving a specific industrial production problem or on product development. Overall, there are university-business partnerships that extend beyond county borders, but there is also a need to encourage the creation of local business organisations that are willing to cooperate and survive in the long term. Europe's 25 million small and medium-sized enterprises (SMEs) are the backbone of the EU economy with 100 million employees, accounting for more than half of Europe's GDP and creating value in all sectors of the economy. However, small, and medium-sized enterprises do not benefit from R&D&I in the traditional sense, they are economically vulnerable due to their size and lack university graduates (Gherghina et al., 2020). Only a few small and medium-sized enterprises have the capacity to their innovative potential in a sustainable and economically viable way for a long period of time to increase their competitiveness (Sipa et al., 2015).

The nature of universities' regular educational offerings and forms is such that they are not always suitable for the skills development and further education that is required at shorter notice. Contract education can offer greater flexibility in terms of content and form, and be tailored to the needs of the client, and as such can serve as a valuable complement to the university's regular education. Hence, contract education can be said to lie in the borderland between the regular education of higher education institutions and the collaborative task. Contract education is aimed at state and municipal authorities, regions, companies, and organizations. The University shall promote long-term relationships with clients and potential purchasers of commissioned education. In dialog with the client, the university shall design courses based on the client's specific needs. Commissioned education shall be characterized by the same high quality that is typical for regular education and can be seen as a necessary complement to it.

For the future, competitive and regenerative sustainability will be Europe's guiding principle achieving a climate-neutral, resource-efficient,

and agile digital economy, which requires the full mobilisation of SMEs. The transition to a more economically, environmentally, and socially sustainable Europe must go hand in hand with the transition to digitalisation. As a prerequisite, this requires tailored measures to create a thriving SME layer in the economy and to ensure growth opportunities for expanding SMEs. EU-wide investment is needed to create the right business and innovation infrastructure for SMEs. Universities, as regional innovation institutions, can provide SMEs in their regions with the opportunity to participate in innovation management training courses free of charge, or give all registered companies or NGOs free access to a valuable e-learning platform where they can set up their R&D&I activities. Building on the knowledge base of universities, Territorial Innovation Platforms (NKFI Hivatal, 2022) and community led territorial innovation initiatives can be created to promote a new approach to information flow, knowledge transfer and professional networking (Silva et al., 2020). They offer an opportunity for companies and professional civil organisations interested in innovation or seeking cooperation to find each other and to learn about the R&D&I services available from the higher education and research institutions.

Multifunctional universities as regional centres of key competences

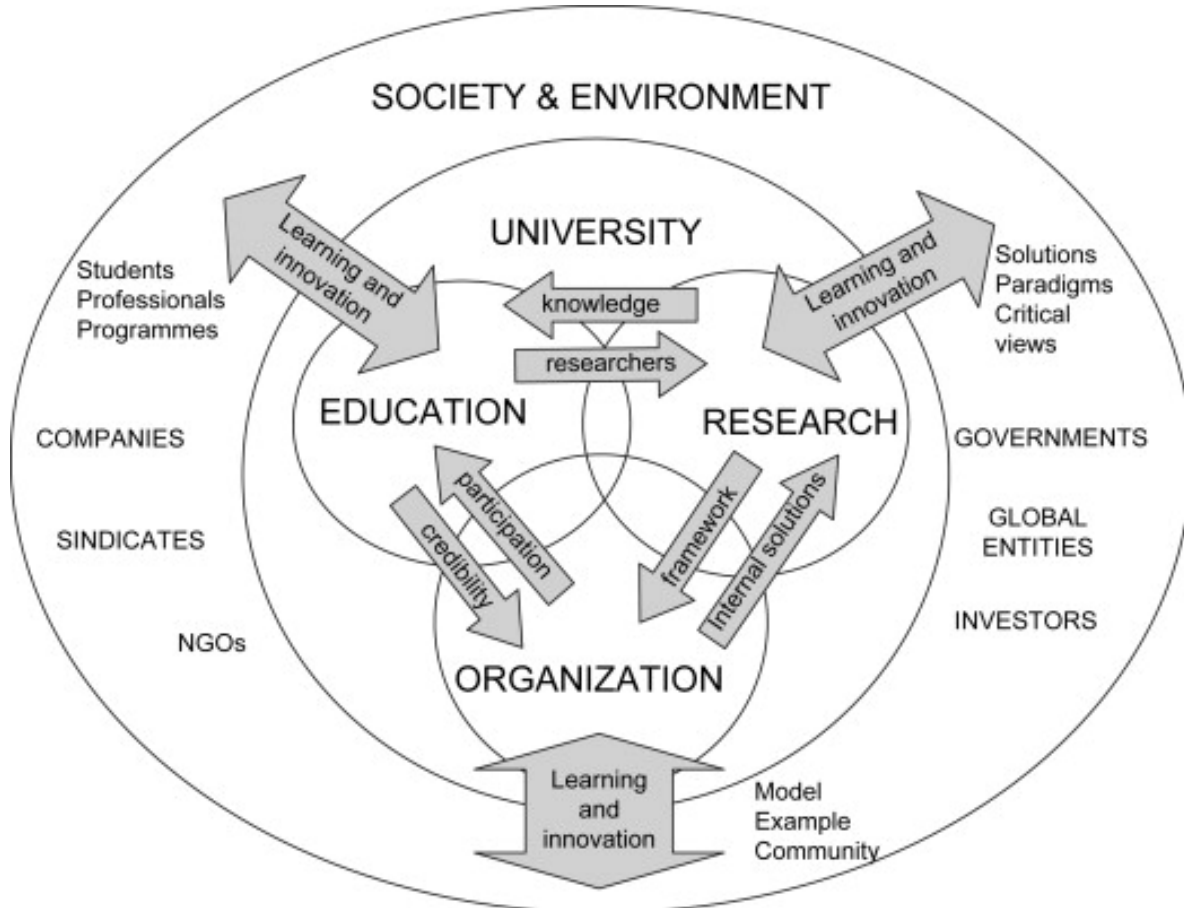
The ecological, existential, and psychosocial crisis affects all spheres of the Earth and therefore requires systemic solutions. Building decision-support systems for multifunctional agriculture, circular economy and mitigation of adverse impacts of global change is a prerequisite for ecosystem-centred regenerative and sustainable development (Ternell et al., 2023), which requires a fundamental paradigm shift for higher education institutions. The key questions of this transformation are the following:

1. Do we share a common understanding of the purpose and value of political engagement and how the associated monitoring and evaluation activities add value to this activity? How widely is it shared with others?
2. Who are our most experienced researchers and facilitators when it comes to monitoring and evaluating policy engagement? Are we enabling them to maximise their contribution?
3. Who are our champions in monitoring and evaluating policy engagement?
4. Do we see monitoring and evaluation of policy engagement as an opportunity for continuous learning and improvement, and is it useful for reporting?
5. Do we consistently communicate the benefits of monitoring and evaluating policy engagement in our institution? Do we make time for discussion and offer personalised support?
6. How do we encourage staff to develop their knowledge or skills in monitoring and evaluating policy engagement? Are these activities built into workload plans and performance appraisals?

7. Are opportunities provided for researchers and support staff in all disciplines and at all career stages to formally, and informally contribute to, or lead, the monitoring and evaluation of policy engagement?

It is therefore essential that higher education institutions open up, and make the results of their research, innovation and scientific activities available to all actors in the local and regional society. They shall involve the inhabitants and intellectuals of the region in joint thinking in the widest possible range of innovation areas aiming to develop individual human capital as a new intellectual investment in the region, not only among university students. They will provide experience, knowledge and synergies between the region's intellectual actors. The cultural and other programmes offered by the University also provide systematic channels for reaching out to minority communities across borders. The territorial development and population retention effect of higher education institutions also depend on the means and events by which the social environment identifies the intellectual centre.

Figure 1. Creation of a multifunctional university according to Ferrer-Balas et al. (2009) through redefinition of the original teaching and research functions by introducing the learning and innovation flows between the university and the stakeholders



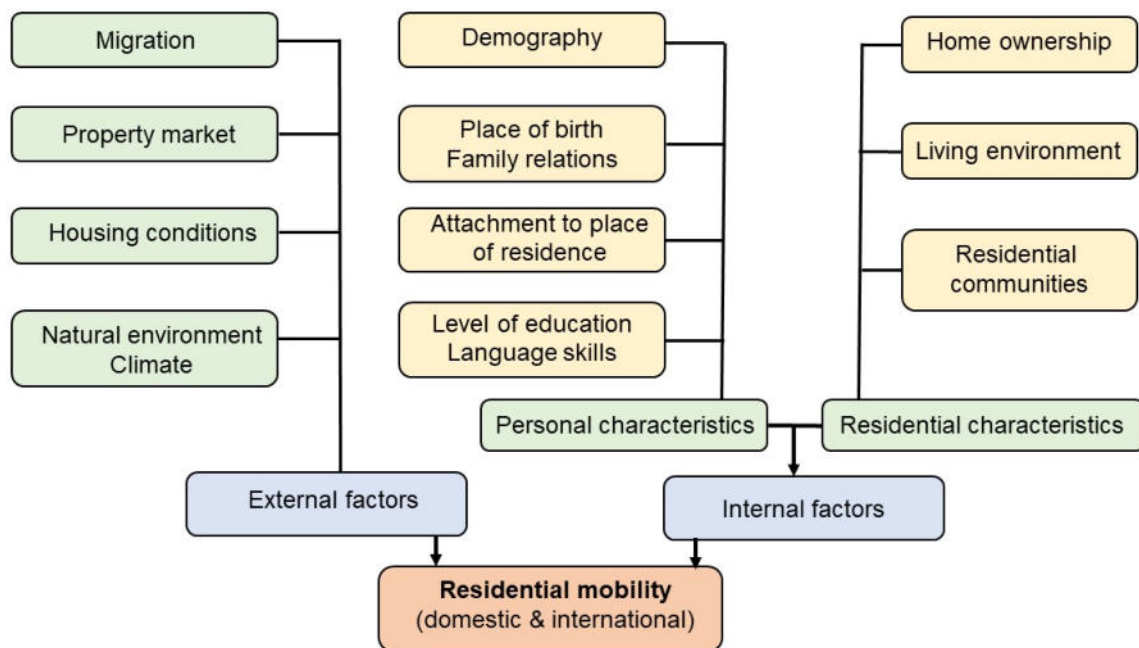
Source: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2008.11.006>

A modern, resilient, and multifunctional university provides its students with a unique, high quality, immediately employable and transferable education at all levels and all forms of education (full range of public education, vocational education, higher vocational education, bachelor, master, doctoral, postgraduate, and adult education).

Mitigating the depopulation of the countryside and disadvantaged regions

The depopulation of villages is a recurring concern among professionals and those interested in public affairs. Europe's long-term population trends have been characterised by two opposing trends. The first is dynamic growth, of certain urban areas and suburbanisation zones, and to the emergence of 'sunshine zones' because of tourism and migration within the continent. The second trend is complex shrinkage, which is hitting rural areas suffering the greatest population loss. In the case of Hungary's rural municipalities, the overall high rate of depopulation is being driven by rural areas with very different population dynamics. This is partly due to the inaccuracy of the population-based categorisation applied, as many smaller settlements, which are in fact part of the suburbs, are also classified as rural. In Hungary, rural areas are particularly affected by the outward migration of creative young people to the capital or to cities abroad, as the presence and activity of human capital has a significant impact on the competitiveness and resilience of cities (Teveli-Horváth & Varga, 2023). As well as the growing population, the spatial patterns of the location of the municipalities with the largest population shrinkage are mainly located in peripheral areas of the country (Kovács & Targai, 2022).

Figure 2. Residential mobility factors



Source: modified after Teleki-Horváth & Varga, 2023).

However, the COVID-19 pandemic can be seen to have significantly reshaped residential preferences in the last three years and, according to many analyses, has also brought about a revaluation of rural space (Czifrusz, 2021). Although the economic impacts of the pandemic are not expected to change the structure and basic organisation of the global economy, they may reshape the organisation of global value chains (Yeung, 2021) and may reduce the 'location dependence' of economic activities through the expansion of online and home-based work (Lipták, 2021).

In addition to complex indicators and city rankings synthesising mainly quantitative data, it may also be important to gain a qualitative understanding of current attractiveness and disincentives.

How democracy and expertise interact in international governance and the role of participation in green planning and regional development

It is important to point out that regions and regional development do not only concern issues that are linked to a specific territory such as the municipal or regional level. Regions can also be cross-border and extend across several countries. It is common to equate regions with the political and administrative level, but in geography, regions are also a spatial concept that has several different meanings. One of the simplest ways is to define a region based on a specific criterion. Examples include functional and economic regions such as labour market regions, cultural regions delimited by a common language, religion or other aspects of identity, and

natural geographic regions where the delimitation is based on natural conditions in the landscape. At the same time, this is a simplistic view of regions and instead of seeing regions as a natural analytical unit, many geographers today instead seek to explain the processes that have led to the emergence of new regional entities such as city-regions, mega-regions, functional regions, and network regions (Purkharthofer, 2018), which have contributed to new meanings of the already abstract concept.

Regional planning is fundamental to many European planning systems, although there are many critical voices that argue that regional planning has partially lost its practical and political relevance in recent decades (Harrison et al., 2021). Regional planning remains an important tool not only for addressing spatial development issues, but also for mediating disagreements on key sustainability and transition issues (e.g., managing urban-rural relations, responding to urbanization and climate change, providing housing and public transport, promoting circular economy and smart specialization). Moreover, regional planning today is expected to manage both formal and informal planning processes, as well as soft and hard spaces, which poses democratic challenges and can cause conflicts. At the same time, it can also lead to innovative hybrid forms of governance (Mäntysalo & Bäcklund, 2018).

Regional development attributes great importance to tourism and hospitality. There is a strong belief in the potential of the tourism industry, with strategies and public funding encouraging innovative approaches, increased employment, and growth. In many parts of Hungary, people and businesses are directly or indirectly dependent on growing tourism. However, visitors tend to be distributed unevenly in time and space, which is why several places bear traces of over-tourism. Added to this are global challenges linked to climate and sustainability, so we can ask ourselves whether publicly driven tourism development is always the right thing to do.

Regarding the social challenges of regional planning, the participatory approach and stakeholder management are of great importance, often determining the social viability of development plans. Citizen participation is a term that can describe any type of activity that is carried out in such a way that a specific focus is placed on establishing contact with the public, or with individuals who can be counted among this group at the specific time. These are activities in which the responsible bodies actively seek to engage or reach a wider audience than that traditionally involved in consultations and exhibitions, and activities in which the public plays a central role in some way. There is a belief in regional bodies as network builders in different types of governance structures involving municipalities, the state, business, and civil society.

It is likely, that opinions about the extent to which environmental protection aspects prevail in national, regional, and local government decisions are not based on specifics, but on general impressions. The social background of various actions related to environmental protection is similar. Both political action and environmentally conscious everyday behaviour are more common in a population with higher education and higher social

status. While political activity is usually the highest in capital cities, everyday environmental awareness occurs in the highest proportion among people living in county seats. Political action and environmentally conscious behaviour are more common among those who are more affected by environmental problems and also among those who spend their leisure time in nature more often.

More recently still, states began to horizontally integrate environmental concerns into other policy areas, to set up mechanisms for public participation in selected environmental policy decisions and to commit to national goals for the reduction of greenhouse gas emissions. Overall, states have developed a host of coordinated activities to manage and steer societal-environmental interactions on various scales. In a 2016 special issue of *Environmental Politics*, scholars reserved the term 'environmental state' for this most recent incarnation of the modern state. According to their definition, an environmental state is *"a state that possesses a significant set of institutions and practices dedicated to the management of the environment and societal-environmental interactions. It has specialized administrative, regulatory, financial and knowledge structures that mark out a distinctive sphere of governmental activity, while the environment and what governments should do about it has become an issue of ongoing political controversy"* (Duit et al., 2016).

Conclusions

The fact of the unsustainability of the current socio-economic processes, their self-destructive nature from an ecological, social, and thus ultimately economic point of view, was already documented by numerous studies in the second third of the 20th century. First, one of the very important features of the concept of sustainability is that it cannot be limited to certain geographical units, it can only be interpreted on a global scale. One of the reasons for this is the interdependent nature of ecological systems related to the territorial aspects of ecological changes. According to the ecological literature, any effect is transmitted in the entire ecosystem and thus in the entire biosphere, so it affects all elements of the system directly or indirectly (Ellis, 2015).

Universities and other higher education institutions should become not only integrative regional centres of applied research, knowledge transfer and education in all levels, including both formal and informal education, but also function as social meeting points for the region maintaining its cultural heritage and socio-economic stability. Universities, with their training, research portfolios and their ability to concentrate intellectual energies, can and should be the basis and driving force for strengthening the social and economic competitiveness of a region, and for increasing its cultural, scientific and tourist attractiveness.

Multifunctional universities become centres of R&D and innovation in their focus areas, both nationally and internationally. They actively contribute to

the expansion of the national and international knowledge base through their research programmes. Through their business support and innovation service programmes, they are actively involved not only in promoting innovation, but also in the regional exploitation of innovative successes. They initiate and implement development programmes in national and international cooperation with their regional partners.

Universities, through their outreach activities, participation in regional development, public education and capacity building shall be able to enhance the population retaining capacity of rural communities and those regions, which suffer of economic and social depression. By building social links with the municipal, economic, and cultural sectors, universities are increasing their role as regional development coordinators.

References

- Czirfusz, M. (2021). A COVID-19 válság és a térbeli munkamegosztás változásai Magyarországon. *Területi Statisztika*, (3), 320-336. DOI: <https://doi.org/Jts8>
- Duit, A., Feindt, P. H., & Meadowcroft, J. (2016). Greening Leviathan: The rise of the environmental state? *Environmental Politics*, 25 (1), 1-23. DOI: <https://doi.org/10.1080/09644016.2015.1085218>
- Ellis, E. C. (2015). Ecology in an anthropogenic biosphere: *Ecological Monographs*, 85 (3), 287-331. DOI: <https://doi.org/10.1890/14-2274.1>
- Ferrer-Balas, D., Buckland, H., & de Mingo, M. (2009). Explorations on the University's role in society for sustainable development through a systems transition approach: Case-study of the Technical University of Catalonia (UPC). *Journal of Cleaner Production*, 17 (12), 1075-1085. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2008.11.006>
- Gherghina, Ș. C., Botezatu, M. A., Hosszu, A., & Simionescu, L. N. (2020). Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs): The Engine of Economic Growth through Investments and Innovation. *Sustainability*, 12 (1), 347. DOI: <https://doi.org/10.3390/su12010347>
- NKFI Hivatal (2022). *Területi Innovációs Platformok*. Retrieved from <https://nkfi.gov.hu/palyazoknak/innovacios-okoszisztema/teruleti-innovacios> [12.06.2023].
- Harrison, J., Galland, D., & Tewdwr-Jones, M. (2021). Regional planning is dead: Long live planning regional futures. *Regional Studies*, 55 (1), 6-18. DOI: <https://doi.org/10.1080/00343404.2020.1750580>
- Kovács K., & Targai G. (2022). Ábrákon mutatjuk, mennyire kell félni a magyar vidék elnéptelenedési katasztrófájától. *Portfolio*, 18 Oct. Retrieved from <https://www.portfolio.hu/krtk/20221018/abrakon-mutatjuk-mennyire-kell-felni-a-magyar-videket-sujto-nepesedesi-katasztrofatol-573367> [27.05.2023].
- Lipták K. (2021). Maradj otthon, dolgozz otthon! A koronavírus hatása a távmunkára Észak-Magyarországon, 2020. április. *Területi Statisztika*, 61 (2), 153-169. DOI: <https://doi.org/10.15196/TS610202>
- Mäntysalo, R., & Bäcklund, P. (2018). The Governance of Planning: Flexibly Networked, Yet Institutionally Grounded. In Gunder, M., Madanipour, A., & Watson, V. (Eds.), *The Routledge Handbook of Planning Theory* (pp. 237-249). New York: Routledge.

- Purkarthofer, E. (2018). Diminishing Borders and Conflating Spaces: A Storyline to Promote Soft Planning Scales. *European Planning Studies*, 26 (5), 1008-1027. DOI: <https://doi.org/10.1080/09654313.2018.1430750>
- Silva, P. A., Antunes, M. J., Tymoshchuk, O., Pedro, L., Almeida, M., & Ramos, F. (2020). Understanding the role of communication and mediation strategies in community-led territorial innovation: A systematic review. *Interaction Design and Architecture Journal*, 44, 7-28.
- Sipa, M., Gorzeń-Mitka, I., & Skibiński, A. (2015). Determinants of Competitiveness of Small Enterprises: Polish Perspective. *Procedia Economics and Finance*, 27, 445-453. DOI: [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)01019-9](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)01019-9)
- Ternell, A., Lagerqvist, B., Nilsson, A. M., Sagastuy Klie, M., Berg, M., Bae Pedersen, M. A., Nemethy, S., Horvath, A., Bene, Z., Olah, C., Banne Gal, B., Molnar, G., & Remenyik, B. (2023). Possibilities and challenges for landscape observatories. *Ecocycles*, 9 (1), 61-82. DOI: <https://doi.org/10.19040/ecocycles.v9i1.267>
- Teveli-Horváth, D., & Varga, V. (2023). A magyar kreatív fiatalok lakóhelyválasztási preferenciái és annak változása a COVID-19 fényében. *Tér és Társadalom*, 37 (1), 71-91. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.37.1.3414>
- Yeung, H. W-C. (2021). The Trouble with global production networks. *Environment and Planning: Economy and Space*, 53 (2), 428-438. DOI: <https://doi.org/10.1177/0308518X20972720>

Examination of Traumatized Adults: The Acting out

András Zelena

**Budapest Business University,
Institute of Social Sciences and Pedagogy, Budapest**

In this study, I try to present the possible childhood events behind the traumas and life-changing events detected in adulthood, as well as their causes, using domestic and international theoretical findings. As the use of the concept of trauma experience has been complemented with the concept of Rüsen retraumatization, it can be established that the individual who has suffered trauma is constantly forced to deal with what happened to them, the painful experience appears repeatedly in their thoughts, dreams, fantasy, and flashbacks (Caruth, 1996:92). In my analysis, I present acting outs and flashbacks by showing an examination of a renowned Hungarian poet's biographical life events in parallel with a comparative investigation. During this process, I compare biographical events discussing traumatic life events with the poet's poems. According to the professional findings of the national theoretician, these traumas rarely go away without accompanying events, because in most cases they accompany the individual throughout their life. I would like to prove Gábor Gyáni, Ferenc Erős and Freud's concept of remembering traumatic experiences and the concept of repression. (Gyáni, 2006:6) According to my own experience from my practice, compulsions to repeat are common forms of expression in the case of persons who have experienced trauma, the presentation of both flashbacks and acting outs is therefore justified. During my research, I would like to present this phenomenon from both a theoretical and a practical point of view.

In recent years, the use of the term trauma has been differentiated in psychological and psychiatric scientific research, and its scope of use has expanded. Gábor Gyáni defines trauma as a real or perceived loss (Gyáni, 2006:6), and Rüsen identifies the experience of loss as a recurring trauma experience as retraumatization (Rüsen, 2004). The traumatised person is constantly forced to deal with what has happened to them, the painful experience recurs in their thoughts, dreams, fantasy, and causes a lifetime of psychological anguish, flashbacks (Caruth, 1996:92). Although the symptoms that appear because of traumatogenic events sometimes recede, according to practical experience (Monostori et al., 2022) they emerge only after a certain incubation period.

Traumatic experiences suffered in childhood often lead to specific behaviour patterns and cause disturbances not only in behaviour, but also in mental and physical life. A very important feature of PTSD, i.e., *post-traumatic stress disorder* (Tringer, 2005), the prolonged states that develop because of severe physical and mental disturbance, physical or psychological trauma, is that these negative experiences are often interwoven with feelings of shame and guilt. Trauma rarely goes away by itself, in most cases it accompanies the individual throughout his life, and according to certain theories (Erős, 2007) they can also be transmitted to the next generations through a transgenerational transmission mechanism. Gábor Gyáni further considers Freud's concept of repressing memories of traumatic experiences (Gyáni, 2006:6) and detects the manifestation of compulsions to repeat among the behavioral characteristics of traumatized individuals. In such cases, the patient constantly plays out the unpleasant experiences, these repressed contents reappear on the surface (acting outs) (Boesky, 1982: 171.). In my study, regarding a Hungarian case, I present the appearance of acting outs in the life of the individual, using the mental vulnerability of Attila József, the Kossuth, Baumgartner and Hungarian Heritage Prize-winning poet.

Childhood traumas

The previous, stigmatizing terminology referred to it as pathological or distorted grief, but today the term complicated grief (Wolfelt, 1991) is the correct name for the phenomenon. I therefore consistently use the concept of *complicated grief*. The first finding of the professional research examining the traumas of the Hungarian poet who died young was the embodiment of the loss of the poet's mother in the poem 'Mama'. Namely, he was a young child when he learned from the attending physician that his mother had cancer and was terminally ill. For the single-parent family living in extreme poverty, the cosmic disease attitude in social public opinion regarding the disease was unacceptable: "the social image of cancer is much more connected to the meaning of the *cosmic disease* (Reich, 1933), which sets off an army of military metaphors, as a fight with the enemy, an invasion, so it presupposes the violently destructive presence of the externalized self or non-self, the Other. Thus, in the sociocultural sense, cancer becomes a modern interpersonal disease that symbolizes the unpredictable, radical movement of the crowd and relational systems". (Zsédelyi-Szabó, 2012) So at first Attila József interprets the disease as an animal, he thinks of it as an external, unusual, violent being that his mother cannot deal with. The separation of the self and the others, the image of the external enemy and the parallel alienation of the self will also appear in his poems later as well. Another important piece of information is that at that time Attila József was not even able to cope with the loss of his father, the mourning process could not even begin, but was stuck at the traumatic level. It is likely that the news of his mother's impending death is so strongly intertwined at this

moment in his life that it would have been enough to cause complete confusion. The awareness of the possibility of loss can make the pathological symptoms become permanent, and the loss does not even have to occur, the existence of its possibility is more than enough for the confusion to appear. According to the concept of Ferenc Erős (Erős, 2007), the uniqueness and unrepeatability of private trauma is given by the fact that the traumatic event "falls outside the scope of everyday experiences" (Erős, 2007:20). The trauma that becomes extraordinary becomes embedded in the personality and cannot be resolved in a reassuring way, it becomes unprocessed. The lack of the mother's presence, the necessity of deprivation due to her death, is the realization of this.

The trauma background of the ambivalent relationship with women

Antal Bókay (Bókay, 1995) sees the main reasons for the poet's loneliness and traumatization in the fact that the grief felt at Mama's death perpetuated in the traumatized self, and the melancholy became fixed, a pathological relationship developed between the poet and the lost person. Instead of the level of traumatization being alleviated, he transferred the sadness of the loss of his mother to all his relationships (Bókay, 1995), intensifying the psychological charge of the images that had taken over him when the possibility of orphanhood arose. He was unable to mourn the loss of his father and then his mother on his own (since his aunt was trying to sustain the family at that time), and the so-called survivor's guilt emerged (LaCapra, 2001). The isolation - which he experienced for the first time when he lost his father - remained on an individual level, it could not cross over into communal mourning, since the beautifying legend according to which the father moved to America has always been preserved within the family. There was no opportunity to mourn him in the wider community either, they harbored uncertain feelings towards him. Elaine Polcz discusses death and mourning rites according to era, and also highlights the differences regarding the processing and experience of death: "he cannot accept and process the problem of death, give dignity and humanity to the path leading to death, to the experience of death" (Polcz, 1998:6). The loss must always be identified and named in order for grieving to become a process. (LaCapra, 2001:147). According to his theory, if grief becomes lack, and lack merges with loss, then grief becomes impossible, infinite (LaCapra, 2001:149), which is difficult to separate from melancholy. In the case of József Attila, although the loss was named - the loss of both parents - the conscious process of mourning, which facilitates the processing, did not take place in its entirety (some of his poems, for example, *Kései sirató* (*Belated lament*), ¹ *Mama (Mother)*² bear witness to partial completion of the processing). And although we can also agree that the compulsion for

¹ JAÖV II. 391

² JAÖV II. 270.

repetition and processing cannot be sharply separated from each other - in other words, we should see them not as two separate categories, but as the differentiation of processes that affect each other - in the poet, all this appeared more in the form of compulsion to repeat than as conscious processing. Drawing from Cathy Caruth's theory of trauma (Caruth, 1996: 92), we can say that the recollection of traumatic experiences returns again and again against the individual's will, unconsciously, making it impossible to process them, moreover, these events are not only relived, but they multiply into repetitions of traumas. The childhood traumas may be closely related to the loss of his mother, since with the marriage of his older sister, Jolán, and the entry of Ödön Makai, the family's old life was lost, and he became the breadwinner. This marked the beginning of the transformation of the poor family's identity, and in the spirit of this, the veiling of Jolán's origin and the changing of her name. Before the new relatives, Jolán became 'Ms. Lucie', whose two younger brothers, Etus and Attila, are only distant relatives. The elements of Attila József's poetic toolkit are the possibilities and modalities of "punishment by name" (Tverdota, 1992:414). Anna Valachi emphasizes the role of the "substitute older sister" (Valachi, 2011:150) regarding the mental state of the adolescent József Attila. Attila József tried to correct the non-traditional family pattern in his behavior patterns already at a young age. His earliest loves are known to have been mere platonic flings. His first love was Renée Fuchs, whom he never spoke to, only saw on the street. At the high school in Makó, he chose Márta Gebe for the first time, but it was more of a competition with his friends for Márta's heart, and he only fell in love because his friends were also in love with her. However, the adoring, galling poems written to Márta did not influence the girl. He was so distraught at the failure of his love for Márta that he took sixty aspirins. Death and love therefore preoccupied him at the same time, in connection with each other. An important moment of Márta's love is that during a trip, seeing Márta on the other side, he wanted to swim to her, but he almost drowned and was rescued by his friends. In his work entitled *A szemed (Your Eyes)*³, returning to Makó from a Christmas spent in Budapest, he talked about the artist girl he met at a family evening and who conquered her with her works. Suicide had long been on his mind; at the high school in Makó, a fellow student shot himself in the chest, and although he did not die, his action really caught the attention of Attila József. This rule he established for the relationship between death and love resonates with the Freudian view (Freud, 2011). The duality of his mental constitution was revealed in his adolescent attractions: he was drawn to young girls and older women at the same time, because he would have needed a selfless and caring mother to replace his mother whom he lost at an early age, just as much as he needed a similar partner to him to be in love with. Nothing shows the repetition of the Mama trauma and his ambivalent relationship with Jolán better than the fact that he was in love with mother and daughter at the same time. This is also problematic because the trauma thus becomes a mental moment within the individual,

³ JAÖV I. 119.

but not a processed representation: the individual's internal 'loss-self'. Szeged was put on the poetic map as a place of one such unfulfilled sexual attraction and trauma. During his years here, and later in Vilma Balogh's literary salon in Pest, he showed as intense an interest in young girls as he did in housewives, after which he had similar "parallel loves" in Vienna. The model of mother and daughter duality fixed in early childhood could have been the twin figure of Mama and her deputy: Jolán. (Valachi, 2003:120) Szeged was an important stage of sexual trauma in his life. Later, during his stay in Hódmezővásárhely, he confessed in correspondence with his psychoanalyst, Samu Rapaport, that he was unable to separate his love from his aunts. His poet successor, György Petri, disliked "the infantilism and hidden femininity of Attila József's personality." (Valachi, 2003:122) In the end, the mother model and her sexual traumas brought just as much benefit as they caused harm, in the multi-level reading of his texts, the layers not only complement each other, but also build on each other and follow from each other. Since there was no woman by his side, with whose support he could overcome his general melancholy, he was forced to keep a piece of his childish self, thereby expanding the boundaries of his poetry and the scope of the poem's subject. We do not know of any biographical data that would closely link him to even a single woman as a young poet, so his personality profile is mostly determined by his deficit relations. There is no concrete loss of an object in this (Gyáni, 2006:6), but it is based on an unconscious object loss, which is compounded by the constant feeling of absence, which, although he was able to use it in his poetry, he could not escape the trap of his burdens in his life.

Mental permanence: strategies of forming community opinion

If we accept that the experience of pain and trauma is always socially mediated and socially determined, then the response to suffering and trauma cannot be separated from the particular social context that shapes us. "*Society defines and helps maintain the distinction between normal, or even desirable, structurally relevant trauma and excruciating traumatic pain*" (Kansteiner, 2012). The environment can therefore play a key role in how we process trauma. The immediate environment and wider society can be helpful to a traumatized person just as much as confusing or hindering to the point of incomprehensibility. Taking this into account, it is worth raising here the issue of madness and the impact of the disease on Attila József's traumatization. In the issue of borderline personality disorder - BPD, it has been pointed out many times and in several places that Attila József was considered neurasthenic or schizophrenic and was treated accordingly. This hypothesis can be read in Róbert Bak's pathography, and then the psychiatrist László Benedek declared him a "*lunatic dangerous to himself and the public*" (Valachi, 2003:120); and this spread quickly after the poet's death. Decades after the poet's death, Professor Benedek classified him as suffering from so-called borderline mental illness, and even

knowing the theoretical and diagnostic tools of today's literature, the indications of 'borderline personality disorder' (BPD) are, in my opinion, the most appropriate regarding the poet's condition. The syndrome complex, befitting Attila József: he was characterized by extreme fluctuations in mood in the same way as the syndrome with self-harming symptoms and torturous emotional states, his interpersonal relationships and the stability of his self-image/self-identity were his own. The DSM IV, the most widely used set of criteria for mental illness in the profession, summarizes BPD as the following: *"Someone suffers from borderline personality disorder if their relationships are unstable, their self-image constantly changing, their mood fluctuates, and they cannot control their impulses. This pattern is expressed by the presence of at least five of the following maladaptive traits: Identity disorders, angulation disorders, Emotional lability, mood swings - intense sadness, irritability, intense and highly fluctuating relationships with others, impulse control disorders and perception disorders.* In their 1993 work on the relationship between trauma and BPD, Perry and Herman concluded that 70% of BPD patients suffered physical and/or sexual trauma in childhood (Perry & Herman, 1993).

A specialist study published in 2005 investigated the role of long-term and severe traumatization suffered in childhood, focusing on the development of BPD. Ildikó Kuritárné Szabó's study with SCID-I-II structured clinical interviews carried out a retrospective exploration of traumatic life events occurring in the life histories of BPD and depression patients (Kuritárné, 2005:256). She conducted her examination by taking the Traumatic History Questionnaire⁴, which she supplemented with the Early Traumatic Experiences Questionnaire⁵ to get a more nuanced picture of sexual abuse during her examination. She concluded that childhood sexual abuse and regular physical abuse can be identified in the life histories of a significant number of borderline patients. The publication of the results generated lively feedback on professional forums, as the hypothesis was confirmed: BPD patients report more traumatic life events in childhood compared to the depressed control group. This conclusion can be perfectly combined with the traumatic elements of the poet's life stories, since the traumas related to the departure of his father and the illness and death of his mother, Borbála Pőcze, all affected Attila in his childhood. The author concluded that "by examining all traumatic events together, borderline patients experienced significantly ($p=0.001$) more traumatic life events than depressed patients in the life stages we examined (childhood, adolescence and adulthood). 87% of borderline patients and 34% of depressed patients experienced or witnessed physical abuse in their childhood. The incidence of sexual abuse in childhood and adolescence is significantly more frequent among borderline patients ($p=0.001$) (median=6) than in the depressed sample (median=4). 33% of borderline patients and 3% of depressed patients were forced to have sex."

⁴ Traumatic Antecedents Questionnaire (TAQ). van der Kolk, Hopper, & Spinazolla, 2000.

⁵ The Early Trauma Inventor. Bremner et al., 2007

Summary

Reading reminiscences, we find several references to the fact that Attila József constantly recited, murmured his poems. Michel Foucault writes about the psychological dimensions of mental illness in his book *Madness and Civilization* (Foucault, 1965:150) that in the case of certain mental disorders, an internal language overwhelms the entire capacity for expression, which is why the patient often utters a half-voiced, incoherent monologue without addressing anyone. It is impossible for him to get out of his walled-in state, his consciousness is confusing, overwhelming and narrow. Many points in his life can be named in connection with which the creative genius had difficulty coping with trauma and life events, he was unable to exercise little control over his behaviour; he was aggressive, hot-tempered and hurtful. There was something peculiar about his personality traits that spoke of aloofness and cried out for distinction. Whether the reason is József Attila's previously seemingly unshakable diagnosis, schizophrenia (wrongly, in my opinion), or the more acceptable explanation, borderline personality disorder (BPD), which I have thoroughly explained in previous chapters. With the diagnostic procedure of modern science, comorbidity can also be detected.

References

- Boesky, D. (1982). Acting out: A Reconsideration of the Concept. *The International Journal of Psychoanalysis*, 63 (1), 39-55.
- Bókay, A. (2001). *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Budapest: Osiris.
- Caruth, C. (1996). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Erős, F. (2007). *Trauma és történelem*. Budapest: József Attila Műhely.
- Foucault, M. (1965). *Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason*. New York: Pantheon Books.
- Freud, S. (1997). *Gyász és melankólia és más elméleti írások*. Budapest: Animula.
- Gyáni, G. (2006). Trauma, emlékezet, kultusz. *Élet és Irodalom*, 50 (45), 6.
- Kansteiner, W. (2005). Egy fogalmi tévedés származástörténete. *2000*, (1). Retrieved from <https://ketezer.hu/2005/01/egy-fogalmi-tevedes-szarmazastortenete/> [12.06.2023].
- Kuritárné Szabó, I. (2005). Gyermekkori traumatizáció a borderline személyiségzavar kóreretében. *Psychiatria Hungarica*, 20 (4), 256-270.
- Monostori, D., Dombi, E., & Zelena, A. (2022). A perinatális gyásztámogatás helyzete a pandémia időszakában. *Kharón - Thanatológiai Szemle*, 26 (3), 32-42.
- Perry, J. C., & Herman, J. L. (1993). Trauma and defense in the etiology of borderline personality disorder. In Paris, J. (Ed.), *Borderline personality*

- disorder Etology and treatment* (pp. 123-140). Washington, DC: American Psychiatric Press.
- Polcz, A. (1998). *Ideje a meghalásnak*. Budapest: Pont.
- Rüsen, J. (2004). Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban. *Magyar Lettre Internationale*, 54 (3), 14.
- Tringer, L. (2005). *A pszichiátria tankönyve*. Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Valachi, A. (2001). Három testvér - háromféle kísérlet az elveszett gyermekkor visszahódítására. József Attila, Etelka és Jolán árvaságkompenzáló életstratégiái. *Thalassa*, 12 (2-3), 145-154.
- Zsédely-Szabó, T. (2010). *Az örület múzeuma - az identitás színeváltozása: Egy New York-i menedékhely (The Living Museum) kontextusában*. [PhD Thesis]. [Manuscript]. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.

The Social, Cultural, Economic and Political Issues of Roma Integration in Hungary: A Profound Paradigm Shift is Required

Boglárka Bánné Gál¹, Ágnes Horváth²

¹Assembly of Borsod-Abaúj-Zemplén County, Miskolc

²University of Tokaj, Sárospatak

The peripheral situation of the Roma population has been discussed for a long time in terms of lack of education, unemployment, and extreme poverty. The Roma population of more than 800 000 residents constitutes the largest ethnic minority in Hungary, which after a medium-long, superficial integration period was followed by a short and profound remarginalization. Although education data testify a significant increase of entries in primary school and vocational education, the proportion of those who have completed high school and higher education - which is negligible anyway - among today's young age groups is stagnating or relatively decreasing. Only 3% of those who finish primary school go to secondary school, of which 40% drop out soon. The earlier problems regarding school attendance, that Roma children do not go to school despite the requirement of compulsory primary schooling, have returned and the average level of education of Roma people seems to have moved away from the Hungarian average.

Furthermore, many vocational degrees are awarded in low-demand professions, and graduates immediately become unemployed. The average unemployment rate of the Roma exceeds 60%, in some sub-regions it reaches 80%, and in small communities inhabited by Roma it can be even 100%. A large proportion of the unemployed Roma were excluded from the unemployment benefits and the income replacement support system. Retraining projects often do not reach potential Roma workers or remain ineffective, and ideas related to their employment in the framework of public work have not come to fruition either.

In our opinion, the responsibility of the government and civilians is not to dominate, but to support the process of Roma integration, considering the cultural roots of this minority and the local and micro-regional paradigms that can be considered as the roots of social problems. The social integration of the Roma rests on two pillars: one is a social micro-community that enables the direct experience of Gypsy identity and provides security, and the other is the ability to build interethnic relationships, thus ensuring access to society's resources.

Introduction

Roma is the plural form of the word rom, which means "man", "Gypsy person", "man" or "husband" in Romani, one of the Gypsy languages. The term Roma, as an ethnonym encompassing all Gypsy communities in the world, is used to describe all Gypsy people with different languages and customs, but with a traditional Roma culture, who are very different from the rest of the host country's inhabitants (the "non-Roma"), and who are often deliberately separated from each other. Since the 1970s, it has been gradually incorporated into the vocabulary of other languages as a catch-all term for international Roma.

The Roma population is currently Europe's largest ethnic minority. The number of Roma in Europe is said to be between 10 - 12 million. Of these, around 6.2 million live in the European Union, most of them in Central and Eastern European Member States. The majority of Roma in Europe (80-85%) are currently settled Roma are currently living in an irregular situation². should not be confused with Roma who have moved to one of the EU's Member State to another (Publications..., 2016). The situation of the Roma in today's Europe is difficult in many countries and in some cases very difficult. Although Roma people have citizenship in most European countries, this has not brought significant changes, especially for the most vulnerable ones. The Roma population in European countries today consists of refugees, citizens, migrants with residence permits and migrants without legal protection. During the year of 2010, several reports came from all over Europe about how the Roma had been wronged in various ways. Even though Roma have existed in Europe for nearly a thousand years, they are still a vulnerable minority who often live outside the majority society and in worse conditions than society in general. In several countries, the Roma are classified as a national minority, which means that their culture and language have a special position compared to other minority cultures and languages.

International research shows how Roma history has always been strongly associated with the social, political and economic contexts in which Roma have lived (Acton, 1997; Marsh, 2008; Sigona, 2006; Vitale, 2009). The ancestral homeland of the Gypsies, as linguistic and anthropological evidence clearly confirms (Nagy & Sztojka-Kovács, 2019), is the north-western part of India, the states of Punjab, Rajasthan and Gujarat, the latter being home to several peoples whose occupation (e.g., horse-coopers, horseshoers, metalworkers, travelling musicians, street performers, magicians and jugglers), lifestyle (nomadic travellers who also provide services) and culture (e.g. music, dance, dress) have many similarities with gypsies (hill tribes, kandjirs, baigas). The European Roma population left the Indian subcontinent around 1000 years ago and have been arriving continuously in the present European Union since the 14th century. By 1450, the Roma inhabited almost all of Europe. Central Europe had by then already seen its first deportations and expulsions of Roma. For half a millennium, before the belated but accelerating industrialisation of Central

Europe, the Roma lived as a handicraft people, an active and necessary part of community production among other nationalities. At the heart of this craftsmanship were itinerant crafts, primarily metalwork, joined secondarily by woodworking and other skills to serve the small communities of pre-industrial, pre-modern society that could not have supported a permanent resident craftsman – such as a blacksmith (Bencsik, 2012).

In Hungary, from the 18th century onwards, the Roma people east of the Danube's Buda-Belgrade line quickly and successfully joined the agricultural production of the villages, mainly by producing and repairing metal tools for the household and agriculture. Thus, at least ninety per cent of the Roma male population in Hungary were self-employed earners who earned an income on a regular basis, most of them blacksmiths, not infrequently supplementing their income as occasional musicians (Bódi, 2004). In Hungary, until the middle of the 19th century, according to the 1851 census, the Roma population of 90,000 lived in an economically and culturally integrated society, which was significantly strengthened by the Hungarian Roma music, widely recognised throughout Europe. The majority of Hungarian Roma were descendants of ancestors who had been living here for centuries, and by about this time the majority had switched to Hungarian (as well as Slovak) as their mother tongue (a mysterious group, the so called "Beas", had switched to Romanian). They had a low prestige but accepted place in the host society. It was not idyllic, conflicts abounded, but it all worked. However, the industrialisation of Hungary, during the 1880s and the 1910s, resulted in a critical situation when the Roma lost their ability to fit into mainstream societies. If other peoples were able to use industrialisation to their advantage (urbanisation, public education, public health, mass transport, etc.), why were the Roma people unable to do the same? Why have they been the losers in a process that has benefited everyone else in the long term? The answer must continue to be found in the past, in history, by exploring the relations that stem from the cultural roots, social traditions and social paradigms of the Roma, which has been defined as the culture of Roma negation (Bencsik, 2012). The traditional Roma culture was a non-written culture and until the 20th century, Roma produced very few written documents about themselves. Their past is therefore only seen through the reflections of mainstream societies.

Among the many minor and major cornerstones of social structures, there are many that are common to most cultures, and some that are specific. In order to understand the traditional Roma social structure, it seems appropriate to select four structural cornerstones that play the same role in most cultures:

1. attachment to the land (territory)
2. the pursuit of power and the related hierarchy
3. accumulation
4. likeness to one's own community and differentiation from others.

It has become a structural element of Roma society that it refuses to own territory either spiritually or physically; it does not form a hierarchy of power within its own society, nor does it fit into an external hierarchy; and

it does not accumulate wealth. It should be stressed that it is not a question of the mere absence of these things, but of their denial, of a deliberate refusal to own land, to participate in a hierarchy of power and to accumulate wealth, even if the host society has insisted on it. The Roma had very good reason to do so. It was the only chance to remain different and Roma. However, the rejection of the hierarchy of power denied the Roma the possibility of advancement and mass participation in modern industry and other production structures. This presupposed the acceptance of strict relations of subordination and even identification with them. No one can complete school who does not understand and accept that the teacher has the right to instruct, criticise and reward. And those who do not complete school are only on the margins of modern society they are more or less excluded from the job market. Although, according to this culturalist approach, the rejection of the hierarchy of power has denied the Roma the possibility of mass participation in modern production, a convergence to the structuralist view is desirable, underlining, that *structural* constraints affect the behaviour of people from different ethnic/cultural backgrounds in the same way. Social policies that follow from this explanatory model, unlike pure culturalist approaches, are based on desegregation and positive economic incentives, which are expected to produce strong and rapid results. Important to emphasize, that Roma problems cannot be attributed to any inherited trait, have nothing to do with race, colour, or genetic makeup, but a result from a socio-economic development, the unfavourable impacts of which can be counterbalanced with anti-poverty programmes, adult education, social outreach activities of authorities and education institutions, strengthening Roma civil organisations creating herewith a sufficiently well-induced shift of paradigm.

Demography and education – issues of segregation

After the Second World War, the countries of Central and Eastern Europe tried to assimilate the Roma and deprive them of their identity. In order to forcibly resettle the migrating Roma, create a socialist identity and demand loyalty to the majority culture, the communist and socialist dictatorships used schools as the main means of enforcing their assimilation policies. The schools ignored the Roma's different language use and their rights to their identity and saw their culture as a burden of social disadvantages and deviance that would have to be overcome over time through schooling. Efforts to assimilate Roma have produced very different results from one country to another, depending on the determination of the political authorities, the historical relations between the majority and the Roma, and the diversity of the Roma themselves within the country. One reason of the social segregation is the number of Roma people living in deep poverty. Since 2013, the Hungarian Central Statistical Office has been analysing poverty trends among the Roma population. The proportion of Roma at risk of poverty or social exclusion was 52.9% in 2019, 37 percentage points

lower than in 2013, but still three times the national average. The largest share of the Roma population, 30.9%, was at risk of severe material deprivation, a significantly decreasing proportion of the three sub-indicators. Although the relative income poverty rate among Roma decreased, their risk of poverty was still almost three times the national rate (34.7 vs. 12.2%, a significant improvement from the previous 4.5 times gap of 67.9/15.0%). Quasi-unemployment affected 15.2% of all Roma households (national average: 3.6%, 4.2 times lower), also an improvement compared to the national average of 5 times lower in 2013 (Magyar Közlöny, 2021).

In Hungary, during the years of state socialism, literacy became widespread among Roma, almost a century after the introduction of compulsory education. By the 1960s, 90 per cent of children of compulsory school age were in primary school, compared with 50 per cent between the two world wars. At first glance, this may seem like a significant achievement, but when compared to the population, the Roma's marginalisation has continued to increase (Messing, 2008). In the literature on the relationship between education and equal opportunities, it is clearly recognised that one of the most effective ways of reducing disadvantage brought from home is to start education as early as possible. Accordingly, the integration of disadvantaged children should start at the latest in kindergarten. In contrast, while 84 per cent of children in the total population were enrolled in kindergarten, only one in four Roma children attended kindergarten. Thus, most of them first encountered the education system in primary school.

As the number of Roma children enrolled in primary education increased, so did the proportion of children in special classes or schools for children with mild intellectual disabilities. Official policy at the time distinguished between two types of intellectual disability, genetic and familial (Emerson & Llewellyn, 2022). The latter was understood as a handicap brought from home, which was responded to by segregation rather than by inclusion. This attitude did not lead to a reduction of differences but to their reproduction. The special classes were taught according to a different curriculum, and the fact that they had to attend such classes was a stigma on the certificates of the students who attended them. While the proportion of Roma children attending kindergarten has improved significantly over the past 15 years, the situation of Roma in all areas of education is deteriorating significantly and the gap between Roma and the overall student population in terms of attainment at different levels of schooling is widening. One explanation for this may be the steady increase in school segregation.

Creative solutions

In line with the principles of cooperation (cooperation between local government, NGOs, local residents and academia), the following

programmes can help integration through education and institutional outreach activities:

1. Improving the reading, writing and communication skills of Roma parents, which they will be able to pass on to their children in later life, and which will also be integrated into the everyday life of the family. The programme prepares parents for their responsibilities in kindergarten and for healthy lifestyles.

2. Qualified Roma mentors work with the Roma community and kindergartens to increase the number of children enrolled by providing community-building and family support services (tailored social mentoring, regular family visits).

3. Improving the relationship between the institution and the parents: introduction of the Home School Community Liaison Scheme. The programme, which originated in Ireland in 1990, focuses on implementing community-building elements of programmes to improve the relationship between the family and the educational institutions. The aim is to strengthen the relationship between Roma parents and educational institutions. Functioning well even on the nursery school level, Roma parents participate in open days, one week every 6 weeks in pre-school sessions, and present an activity in which they are skilled and excel. The activity also provides an opportunity to, to give Roma parents a deeper insight into the complex tasks of the nursery school, to gain a better understanding of the work of the kindergarten teachers and the teachers themselves.

4. Toy Library as a community space. The idea was born in America. Since then, toy libraries have been established in many parts of the world. The Toy Library's mission is to provide children of disadvantaged parents with the opportunity to play with quality toys, puzzles, development tools and books, but the most modern and carefully designed versions can include interactive electronic toys for informal education. A wide range of children with their parents or siblings can play independently with a variety of toys. play independently with their parents or friends, their creativity and their personality are optimally developed.

5. Revitalising traditional crafts with roots in the Roma cultural heritage – programmes linked to regional development of disadvantaged regions. Handicrafts are both an economic and cultural activity, a community-building method and opportunity, a personality-forming and identity-shaping force. Even today in the Hungarian countryside tradition, there is a system of customs, traditions, and folk crafts typical of the settlement and the landscape, which must be discovered and revived. Psychologists have shown that those who live in good communities, defined by community values meaningful work, are more creative, healthier and better able to overcome the difficulties they face.

Conclusions

The individual, personal and purposeful pedagogical work of tens of thousands of Roma youth over several years to bring them from the traditionally excluded Roma structure, which has been invalidated, into the structure of the majority society, while preserving and even strengthening their own identity.

There are many ways of dealing with Roma issues, but persuasion and education from above are not really among them, since it is totally incompatible with their psycho-social structures.

Anti-poverty programmes, through various state interventions - education, public health, job creation, optimisation of social benefits - can substantially improve the life quality of the poor strata to which the majority of the Roma who are falling behind belong. If poverty is less oppressive, social tensions will be less acute. These are the tools the state is using today, and the results should not be underestimated.

The chances of success are increased if the underlying social phenomena are also uncovered. We must understand that the Roma, while preserving and even strengthening their own identity, must be helped to move from one structure, which has now been invalidated and which reproduces disadvantages, to another, the structure of the majority society. Hundreds of thousands of people, especially young people, need to be taken by the hand one by one and, through years of persistent work, brought into the structure that exists today. And this work requires thousands of dedicated trainers who are trained and qualified for this task.

To judge this work from the point of view of school segregation is to ask the wrong questions, which can only lead to the wrong answers. Integration alone solves nothing. If the community is good and the teacher is good, ethnic mixing can indeed help a lot, but if relations are strained and the teacher is not well qualified to deal with conflicts, it can fix the very opposition, the 'us and them' world view, lock Roma young people back into their own world and reinforce prejudice against them in the majority.

Good solution is the special day care school, which operates alongside the school, after school hours and in addition to it, where there are few children per teacher, where those from the traditional gypsy structure can be among themselves and are not frustrated by the different behaviour patterns they bring with them, where there is time to deal with each one individually and not just to go through the curriculum, but to talk about life as a whole. Few people know that there are already dozens of such day care schools operating in Hungary (mostly run by historic churches and run by priests) and their results are great.

Vocational education institutions are suitable for revitalising traditional trades and folk crafts. The revitalisation of different folk crafts, especially when based on local traditions, offers excellent opportunities for individual and community expression. These should be given a functional role in everyday life in the 21st century. Pottery workshops, woodcarving communities, embroidery circles, basket-weaving groups, leatherworkers,

belt makers, saddlers, wool and linen weaving groups and individuals are not only sources of pleasure, but also functional products of craftsmanship.

References

- Acton, T. (1997). *Gypsy politics and Travel identity*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Bencsik, G. (2012). A negációk népe, avagy a közép-európai cigány történelem strukturális keretei. *Polgári Szemle*, 8 (1-2), 60-83.
- Bódi Zs. (2004). *Egy 18. századi magyar cigány összeírás*. [Cigány Néprajzi Tanulmányok, 13]. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- Emerson, E., & Llewellyn, G. (2022). The prevalence of disability among Roma and non-Roma children in four West Balkan countries. *Disability and Health Journal*, 15 (4). DOI: <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2022.101338>
- Magyar Közlöny (2021). A Kormány 1619/2021. (IX. 3.) határozata a Magyar Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia 2030 végrehajtásának a 2021–2024. évekre szóló kormányzati intézkedési tervéről. *Magyar Közlöny*, (162), 7615-7627.
- Marsh, A. (2008). *"No Promised land" History, Historiography & the Origins of the Gypsies*. [PhD Thesis]. Greenwich: University of Greenwich.
- Messing, V. (2008). Good practices addressing school integration of Roma/Gypsy children in Hungary. *Intercultural Education*, 19 (5), 461-473. DOI: <https://doi.org/10.1080/14675980802531721>
- Nagy, J. T., & Sztojka-Kovács, P. (2019). *Romológiai alapismeretek - Közelítések a cigány közösségi kultúrához*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Publications Office of the European Union (2016). *A romák integrációjával kapcsolatos uniós szakpolitikai kezdeményezések és pénzügyi támogatás: Az elmúlt évtizedben jelentős előrelépések történtek, de a gyakorlatban további erőfeszítésekre van szükség*. [Különjelentés, 14]. DOI: <https://doi.org/10.2865/90005>
- Sigona, N. (2006). Locating "The Gypsy Problem". The Roma in Italy: Stereotyping, Labelling and „Nomad Camps”. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (4), 741-756.
- Vitale, T. (2009). Multiple Dynamics of Persecution and Cohabitation in Italian cities. A Comparative Analysis to Avoid the Risks of De-Historicisation. In *Stockholm International Conference on the Discrimination and Persecution of Roma, Sinti and Travellers, 5-7 March 2009*. Stockholm: Stockholm University.

Társadalom és felelősség

Fenntarthatóságra és környezettudatosságra nevelés

Tóth Attila, Juríková Tünde

**Pedagógusképző Intézet, Közép-európai Tanulmányok Kara
Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra**

A tanulmányban az erkölcsi felelősségünket elemezzük a fenntarthatóságért. Hogyan közvetíthetjük ezt a felelősséget a kisiskolások felé? Ennek a tapasztalatait írjuk le ebben a tanulmányban. Az emberi találmányosság elképesztő. Nem mindegy azonban, hogy rossz, avagy nemes célokra használja fel az ember a leleményességét. Mint bebizonyosodott, az ember a kőfejtésre szánt csodaszert inkább lőpornak használja mindmáig. Az is bizonyított, hogy Heisenberg fizikus hős volt, mert eltitkolta az atombomba titkát, amikor azt nem nemes célokra szánták. Az azóta felvetett erkölcsi kérdések még ma is nyitottak, megválaszolatlan maradtak. Vajon képes lenne-e egy mai fizikus hősként viselkedni? Milyen újkori problémák vetődtek fel azóta, mit hallgatunk el, és milyen víziókat tárnak elénk? Ha az ipari forradalom eszmei hősei főleg a fizikusok, csakis ők vádolhatóak-e a kialakult irreverzibilis folyamatokért? Vajon a legégetőbb megoldandó feladat-e a környezetvédelem? Erre a kérdésre próbáltuk megkeresni a választ. A kutatások alapján előállíthatnánk egy „ún. erkölcsi GPS”-t, amelyik jelezné egy rizikófaktorral a veszélyes, illetve visszafordíthatatlan zsákutcába vezető folyamatainkat. Ha megakadályozni nem tudtuk a nagymértékű környezetszennyezést, akkor kötelesek vagyunk megoldásokat keresni a jelenlegi termelés mellett a legelfogadhatóbb módszer feltalálására, a hulladéklikvidálásra, a környezetszennyezés minimalizálására. Ha mindezekre a kérdésekre kielégítő választ tudunk adni, akkor a fenntarthatóság alapelveit is közvetítenie tudjuk az utánunk jövő generációnak. Ennek érdekében dolgozunk olyan programokon, amelyek érthetővé és világossá teszik a fenntarthatósági lehetőségeinket már az óvodáskortól kezdve. Egyszerű bemutatókon keresztül, iskoláinkban könnyedén megvalósítható kísérletekkel lehet a környezetvédelmi a kisiskolások elképzeléseit fejleszteni. Igyekszünk a legjobb módszereket bemutatni a természetismeret óráin belül, hogy hogyan is lehet a jelen szükségleteinket kielégíteni, hogy ne befolyásolja a jövő nemzedék szükségleteit, úgy, hogy az életszínvonalát azonos szinten tudjuk tartani, tekintettel a földi környezetünk korlátaira. Bemutatjuk egyszerű videókon, rajzokon és kísérleteken keresztül, hogyan lehet az utánunk jövőnek fenntartani a világot, amit már mi nem fogunk látni. Főleg tárgyilagosan kifejtve a lehetőségeinket, nem hazudva a gyermekeinknek és unokáinknak.

A gondolkodás és a kreativitás befolyásolja a fejlődést. A természettudományok vívmányai és a felfedezések megváltoztatták a világunkat, de nem tudni hova tartunk. Nem mindegy, hogy a

felfedezéseinket, ötleteinket nemes célok irányába tereljük, vagy pl. birtoklási vágyak felé. A munkánkban arra hívnánk fel a figyelmet, hogy a gondolkodás és kreativitás lehet divergens ugyan, de jó és rossz irányú is. Ha például látszólag jó az irány, sok lehet a mellékhatás. Az ember sok esetben kénytelen dönteni. Példaként említjük, ha fertőtleníteni kell a vizeket, meszet kell gyártani, de majdnem ugyanannyi széndioxid keletkezik, mint a gyártott mész mennyisége, ami üvegházhatást kelt. A cél fontosabb, fertőtleníteni kell, de mekkora árat fizetünk ezért? Erkölcsei GPS-t kellene felállítanunk avégett, hogy a megoldások tükrében tisztábban lássuk a lehetséges kockázatokat. Korunkban talán nem elég a hős, akik elutasítanák a találmányuk rossz, csupán üzleti célokra való felhasználását, és az azokkal való visszaélést?

Több mint egy évtizeddel ezelőtt az Európai Unió Nobel-békedíjat kapott, vajon ma is valóban a béke útján halad-e? Erkölcseileg és tudással kell felvértezni az utánunk jövő nemzedékeket, hogy felkészítsük őket a jó és a rossz harcaira. Hogyan mondhatjuk el mindezt az iskolai oktatás egyes szintjein? Milyen segédeszközökkel magyarázható el, hogy a fejlődés magával hozta a levegő és víz szennyezését, és nem megfelelően kezeltük a felgyülemlett hulladékot. Míg egyéni úton a szeparáció érthető ugyan a gyermekek számára, de kezd érthetatlenné válni, hogy a felnőttek nem tudnak mit kezdeni a keletkezett melléktermékek sokaságával.

Kiiskolás szemmel nézve

Az óvodából érkezett gyermekek lelki világát kell megközelíteni. Ezt egy középiskolás munkáján keresztül értük el ezt a legnagyobb hatékonysággal, aki körülírja hol és mikor szennyeződik a víz, és elemzi, hogyan kezelik a felhalmozott műanyagot.

Vagy nézzük a tűz felfedezését. Egy középiskolásunk tanulmánya szerint valaha 400 ezer évvel elkezdődött a tűz „házasításának” kora. Napjainkban a gyufa meggyújtása teljesen természetes dolognak számít, vagy ha úgy vesszük, feltalálása nélkül ma nem lennénk ott, ahol most tartunk a civilizációs fejlődésben. A tűz lehet veszélyes is, ha a tüzet nem tudjuk irányítani, akkor súlyos károkat tud okozni. Sajnos a rosszabbik oldala az, amikor azt láthatjuk, milyen károkat okoznak az erdőtüzek (keletkezhetnek szándékos gyújtogatással, de villám által is).

A következő forradalmi felfedezés, a puska, nem igazoltan szerzetesek nevéhez fűződik. Az egyik állítás szerint Li Tian szerzetes még a 11. század elején felfedezte, tűzijátékként használták, és Marco Polo hozta magával Európába. Más források szerint szénből, salétromból és kénből álló, hevesen égő keveréket a freiburgi szerzetes, Berthold Schwarz találta fel (és kapta utóbbtól a „feketelőpor” nevet) a 14. században. Maga a cél, ami gyakorlatilag az első alkalmazása volt ennek a pornak a kőfejtés. Nemcsak építészeti célokra, hanem mészégetés végett is. Ez a fekete lőpor megkönnyítette a bányákban a sziklák kivágását, ami

nagyon nehéz munka volt. De az ember alkotókészsége fantasztikus, és máris puskába meg ágyúba alkalmazta ezt a csodálatos fekete port. Az emberi kreativitás tehát rendkívüli, de nem mindig jó irányultságú. Egymás ijesztgetésére találták ki a valamikori falusi búcsúban kapható kapszulás játékpuskákat, csattanóan sült el.

A rossz irány maga a hatalom megszerzése, földrészek leigázása, emberek legyilkolása. Nem jó szándékú volt a további kutatás sem, aminek az eredménye a „füstnélküli” fehér lőpor, különböző alapú vegyületekből, feltalálása Nobel, Abel és Vielle tudósokhoz fűződik (1880). A jó ebben a viszonylatban csak annyi, hogy kevesebb füstöt és égéstermékot hagy hátra, kevésbé veszélyes és az égése is szabályozható. Az emberi (láng) elme viszont nem nemes célra használta ezt, sőt olyannyira az egymás elleni harcra készült a világháborúban, hogy már tömeges mészárlásokat álmodtak, és valósítottak meg. Hadd említsem meg azt a tudóst, hőst is, aki a kvantummechanika megalkotásáért 1932-ben Nobel-díjat kapott, és a határozatlansági elvéért az egyik legnagyobb fizikus, de nem akarta, hogy az új találmány rossz kezekbe kerüljön. Az egyik Ausztráliában élő magyar fizikus kutatta az életrajzát (Ábel, 2002), és kiderítette, hogy a nukleáris reaktorával meg tudta volna csinálni az első atombombát, de Bohrnak azt üzentte, hogy *„mi fizikusok nem csinálunk atombombát, csak békés energiatermelés kérdését vizsgáljuk. Werner Heisenberg volt az, aki nacionalista német volt, de nem értett egyet a népirtással, a világbirtoklással, és nagy nehezen, de végül is túlélte a nehézségeket. Nem adta kezébe Hitlernek az atombomba titkát. Ugyanúgy bonyolult világban élt. Ma is bonyolult annak az elemzése, melyik irány a helyes, mi a nemes célkitűzés. Érdekes megállapítás az, hogy amikor az ember atombombán dolgozik, mely esetleg 100 ezer embert öl meg, azt lelkiismerete könnyebben kezeli, de tervet szőni egy ember megölésére más billentyűkre hat az ember morális érzékeinek skáláján.*

Hogyan alakulhatott ki egy felelőtlen magatartás egy fiatal elme fejében?

Mi a véleménye minderről a ma élő, hál’Istennek háborút nem ismerő fiatal tudós elmének? – A tömegességről ennyit ír:” A magfizika azért válhatott az emberi életet közvetlenül befolyásoló (és fenyegető - lásd atombomba) technika alapjává, mert egy szerencsés (vagy szerencsétlen, ízlés dolga) véletlen, a láncreakció képes az elemi eseményeket koordinálni, összekapcsolni, és ezzel makroszintűvé növelni (blog, 2012). Sajnos (vagy szerencsére, ízlés dolga) más elemi részecskék folyamataival kapcsolatban ilyen erősítő effektust nem ismerünk. Ezért az egyes elemi részecskék keltése, mozgása, elnyelődése mind egymástól független (ráadásul a kvantumelmélet szerint véletlenszerű) folyamat, amelyeket semmi sem tud a köznapi életben is észlelhető makroszkopikus eseménnyé növesztetni”. Az interneten az információk elérhetősége, a

szülők elégtelen odafigyelése már az alapiskola alsóbb tagozatában, sőt az óvodáskortól kezdve el kell kezdeni a felvilágosítást.

Hogyan alakítható ki már kiskortól a helyes környezettudatosságra való nevelés?

A víz

A Brünn melletti Ivančice közműves intézete elegánsan terjeszti a kisfilmet, amit ajánlani tudnék már az óvodáskortól kezdve. Nagyon érdekesen és izgalmasan mutatja be a víz körforgását, hogy lesz a sok-sok vízcseppből patak, majd csermely, a tengerből hogyan válik párává, majd ismét vízcseppé alakul vissza. A lefolyókat és a szennyvizeket is bemutatja. Sokfelé folyik a víz, kifinomult módszerekkel mutatja be ez a rajzfilm a víz felszín feletti, és nem látható, földalatti utait is.

Erre kapcsolódva mutathatnánk be képeken keresztül, hogy milyenné válhat a víz, ha szennyezzük. Sajnos be kell vallanunk az igazat, hogy a régi lebontott üzemek (Dimitrovka), bányák nem megfelelően voltak hermetikusan elszigetelve, ezáltal bejut a körforgalomba a szennyező anyag (ólom, cink, antimon és arzén is, mindez mérgező nehézfém). A 6. ábra közepén elhelyezkedő térképen jelölték meg a szennyezés terjedését a Csallóközben az esővizek és talajvizek által.

Természetesen a kisiskolások ezt el sem tudják képzelni, hogyan kerülhet bele a szennyezés a kutakba, a folyóinkba. Ezért ajánlunk egy könnyedén létrehozható kísérletet bemutatni:

Minden iskolában található mérőhenger, földből kinövő füvek, barna vagy feketeföld, homok, agyag, kavicsos réteg. Tintával vagy más vízfestékkel áztatott szivacsot helyezhetünk a rétegek közé, így láthatóvá válik, hogy az öntözéssel hogyan jut a szennyezés (pl. kék tinta) az agyag alá is és megfesti a mérőhenger alján elhelyezett itatóst. A talajvizek által okozott szennyezés bemutatására pedig szívószál segítségével juttatunk vizet a legalsó kavicsrétegbe, Majd mindkét irányba lehet vizezni, alulról és felülről is, így a gyakorlatban is jól kimutatható a szennyezés terjedése.

Árvizek és örvények

A gyermekeknek meg tudjuk mutatni a kedvenc homokozójukban is akár, hogy egy magasabb helyen kialakított üregből hogyan folyik az alacsonyabb völgybe a víz. A mosonmagyaróvári modern öko-parkban, de már országunkban is van olyan program, aminek a segítségével kialakítható a környezetünkben levő topográfiai alakzat, a magasságsszintek alapján. A kék fény addig világít, míg a megfelelő mennyiségű homokot nem juttatjuk oda. Az áradás érzékeltethető konyhai edények segítségével is, magasabban fekvő edény egyik falát kovással magasztjuk, a víz ezt áttöri (szemléltetve a gát gyengeségét), és az alacsonyabban fekvő völgyben előnti a legóból épült házakat.

A légörvények és a folyóvízben kialakuló örvények bemutatására elegendő, ha egy PET üvegből kieresztjük a vizet, forgó Coriolis erő hatására keletkező forgás képződik, de a fürdőkádból kihúzott dugó segítségével is ezt megfigyelhetjük. Így könnyebben értik meg a nyomáskülönbség hatására keletkezett légörvények miértjét.

A levegő

Hogyan mutatható be a levegő? Egy kisebb és egy nagyobb üvegpohár segítségével bemutatható, hogy nem ömlik bele a fejjel lefelé benyomott kispohárba a víz. Meg kell értetni a gyermekekkel, hogy az oxigén termelői a növények, elsősorban a fák. Játékos módon bevonható egy kisiskolás a levél nagyságának a mérésébe, majd mennyi levél van egy ágon, hány ág van egy fán, ezek alapján pedig kiszámítható egy fának az oxigéntermelése. A reszpirációs koefficiens számítása csak a tinédzser kortól érthető.

Optimális (együttal hasznos) környezetkímélő műanyag hulladék likvidálás

Annyit termeljünk, amennyit a környezetünk befogadni képes, illetve, ha ez nem sikerül, akkor erkölcsi kötelességünk lenne valamennyi kimaradt hulladékot újra hasznosítani. Nagy örömünkre szolgál, hogy megjelentek szervezetek, olyan felhívások, amelyek arra ösztönöznek minket, hogy hasznosítsunk újra (ill. Zero Waste = nulla hulladékkal). A kilencvenes évek elején sikerült a polisztírol forgács maradványokat újrahasznosítani. Mégpedig betonba öntéssel kitűnő hőszigetelő paneleket állítottunk elő (Styrcon, 2009). Voltak próbálkozásaink, hogy a polietilén fóliába krumplikeményítőt kevertünk, hogy elásva a föld mikroorganizmusai megeszik a „pudingport” így a műanyag lánc szétbomlik. Sajnos nem volt elegendő mennyiségű mikroorganizmus a talajban, ezért a hatékonyság elmaradt a várttól. Más típusú műanyagreszeléktől, hulladékoktól azonban égetéssel próbáltunk megszabadulni. Mint kiderült egészségre káros, mérgező gázok keletkeznek melléktermékként. A következő lépésben pedig sikerült ezt a gázt felfogni, hermetikusan tárolni, és újrahasznosítva fűtőanyagként alkalmazni a cement égetésénél. Így a műanyag hulladékot környezet kímélően újrahasznosíthatjuk a lehető legkevesebb maradék égéstermékkel (hasonló melléktermék keletkezik, mint a földgáznál: korom, illetve széndioxid, és nagyon kevés más szennyező oxid). A cement égetésénél azonban csak korlátozott mennyiséget tudunk újra hasznosítani. De újfajta megoldásként adódik, hogy zúzott PET részecskéket betonba öntve jó szigetelőként mutatkoznak. Ezekkel a módszerekkel tehát sikerül környezetkímélő módon megszabadulni, és ezt kellene megtanítani már kiskortól a gyerekeknek. Így sikerülhet az egyre nagyobb mennyiségű műanyag hulladéktól megszabadulnunk.

Befejezés

A fentartható jövő definíciója szerint olyan életszínvonalat és olyan Földet kell magunk után hagyni, amelyet mi kaptunk az őseinktől, vagy legalább tartunk ezt a mai szintet (Gelencsér, 2012). Amellett reálisan, valós képet alkotva, kellene bemutatni a mai világ állapotát a felnövekvő nemzedéknek. A mi feladatunk lenne tudni a jelenleg rendelkezésre álló oxigénmennyiséget, az ivóvizeink mennyiségét, a keletkezendő melléktermékeket, számítani a nyersanyagjaink mennyiségét és értelmezhetnénk mindezt fontossági sorrendben (például súlyozott átlagszámítással). Majd, ha felszólít a nemes elmével ellátott univerzális GPS, akkor tudjuk elfogadni az újra tervezést és irányadást akkor is, ha az út jelenleg „felújítás alatt van”.

Az előrejelzések szerint tehát oda kell figyelnünk a fenntartható fejlődésre. Ha megalkotnánk olyan játékokat a fiataloknak, hogy csak egy életük van, és sokszor veszítenének, ki kellene agyalniuk olyan megoldásokat, ami a túléléshez vezet, ez befolyásolná ifjúságunk gondolatvilágát olyannyira, hogy meg tudnák majd szerkeszteni az emberiség univerzális, erkölcsi GPS-ét. A felsorolt tényekhez bizonyosan hozzájárulnak a szoláris játékok is, amik fejleszthetik a megújuló energiaforrásokról alkotott nézeteiket. Hangsúlyt fektetni a problémamegoldó aktivitásokra, ahol nagyon fontos a kritikus gondolkodás. Remélhetőleg a gyakorlatban is alkalmazni fogják a szoláris vízmelegítőket, áramtermelő panelokat, napelemre működő járgányokat is. Csatlakozni kellene az ún. Zero Waste – őseink által évezredek óta alkalmazott gyakorlathoz is, és talán be kellene vezetni az egészségre való nevelést az iskolákba, hogy ez a törekvésünk szisztematikus legyen a végcél érdekében. Így válik érthetővé és megvalósíthatóvá a fenntarthatóság.

Ez a tanulmány a KEGA 011UKF-4/2022 keretén belül valósult meg.

Irodalomjegyzék

Gelencsér A. (2012). *Az éghajlatváltozás okai és következményei*. Veszprém: Pannon Egyetem.

Ábel A. (2002). *Ábel a rengeteg országában*. Budapest: Püski.

STYRCON (2009). *Technický list STYRCON 200*. Jelenec: Styrcon s.r.o.

Kratochvil, I. (2007). *Ekologický a ekonomický pohled na svět 21. století*. Telč.

Klímadöntések helyben: A klímastratégiák készítésének folyamata

Dobó Marianna

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger

A globális változásokra a szférák képviselői megadják a maguk válaszait az értékrendszereket, irányelveket követve a különböző szinteken (szupranacionális, nemzeti, kisebb térségi, de lokális terekben is.)

A stratégiai tervezés célja, hogy a tervezésben résztvevő felek számára rávilágítson, hogy mik a főbb feladatok és mérvadó célkitűzések, és ez a terv biztosítja azt is, hogy az adott térség/ szervezet az erőforrásokat a leghatékonyabb módon tudja mozgósítani. A tervezés teszi lehetővé, hogy a meghozandó döntések ne ad hoc döntések legyenek, az időtényező és más kényszerítő körülmények ellenére sem, hanem egy rendszer szerves részét képezzék.

A tervezési folyamatban a koncepciók, a stratégiai tervek, illetve az operatív tervek komplex összekapcsolására van szükség, azonban ez a szakpolitikák esetében eltérő időtávokat jelentenek, (pl. klímapolitika esetén a hosszú táv 100-150 év, míg a területfejlesztésnél 15- év). Mivel elvárt, hogy a tervek kapcsolódjanak egymáshoz, egymás eszközkészletét beépítve valósuljanak meg, ebből következik, hogy nemcsak a tervezés, hanem a megvalósítás során is konfliktusok jönnek létre.

A tanulmányban a klímavédelmi tervek jogszabályi környezetét, valamint készítési módszertanának elveit, eszközkészletét mutatom be a lokális térben. Mindemellett betekintést adok a készülő klímastratégiák döntési/egyeztetési folyamataiba, a társadalmi nyilvánosság szerepébe, esetleges nyomásgyakorló erejébe és „akaratába”. Keresem a klímastratégiák más tervekhez való kapcsolódásának lehetőségeit. A főbb kérdések:

- ✓ Milyen módszertani útmutatást ad a központi kormányzat a települések számára a tervek készítéséhez?
- ✓ Hogyan jelenik meg a települési tervezés, a célok – eszközök – módszerek – szereplők viszonyrendszere?
- ✓ Melyek a prioritások a tervezés tekintetében?
- ✓ Mennyiben tud a helyi döntési szereplők értékrendje, szemléletmódja megjelenni, avagy a kényszerek határozzák-e meg elsődlegesen a tervezési folyamatot?

Elméleti alapvetések

A döntéshozatal tudatos, akarati folyamatként van jelen a települési önkormányzatok életében. Ez az alapvetés meghatározza a döntésekhez kapcsolódó tervezést, az összes előkészítési folyamatot, kijelöli optimális esetben a célokat és a hozzárendelhető eszközöket is. A célok kijelölése

sem zökkenőmentes, hiszen egyrészt a cél kijelölése visszafelé, a már meglévő akciókból származó következtetés alapján is megtörténhet, másrészt maga a döntés akár a célmeghatározás előtt is megjelenhet (French, 1992). A tervezés folyamatát több tényező segíti, több tényező akadályozza: az információk, az időtényező, a döntés kényszere, a szereplők érték- és/vagy érdekorientáltsága, a feladatok súlya, hosszantartó hatása mind sajátos körülményként jelenik meg (Zoltayné, 2000; Faragó, 2005). Számos külső körülményt is figyelembe kell venni, közte az állandóan változó politikai hátteret, az ebből eredő bizonytalanságot, és az információhiányt is (Kákai, 2003).

A szakpolitikák tervezése jelentős mértékben térhet el a fenti tényezőket vizsgálva, a közös bennük, hogy az önkormányzatoknak döntéseikben figyelnek arra, hogy a döntéssel támogatókat nyerjenek a megvalósításához, számolnak az egyének és csoportok érdekével. A döntések kimenetele éppen ezért rendkívül érzékeny arra vonatkozóan, hogy a hozzá kapcsolódó költségek és hasznok milyen szavakkal és szimbólumrendszerrel kerülnek megjelenítésre (Faragó, 2005; Dobó, 2016).

Az önkormányzatok célja a törvények kötelező betartásán túl az integráció és a konszenzus ösztönzése, amelyekben különböző érdekek (választott képviselők, az üzleti és a civil szféra) jelennek meg, amellyel a társadalmi támogatottságot eredményesebben képes biztosítani, elérhetővé válik a legitimáció (Kákai, 2004). A vezetés szemléletében helyet kap a hatékony és méltányos közszolgáltatás tervezése, eldöntése és következetes végrehajtása, amelynek összehangolása a választott képviselőkön kívül a köztisztviselők innovatív együttműködésében rejlik. (Huelsberg et al., 1985). A célok meghatározásával kapcsolatban Linna azokat a problémákat és kérdéseket vizsgálja, hogy hogyan válik lehetővé a jó kormányzás és a hatékony helyi közszolgáltatás egyensúlya. Az általa támogatott innovatív módszerek középpontjában az ún. koordinátori hálózat létrehozatala áll. Az NCM rendszere a szolgáltatás hatékonyságán keresztül szintén ezt a hatékonyságot akarja biztosítani: a radikális változások lényege, hogy a döntéshozatalban a szolgáltatás válik prioritássá (Jenei, 2007).

A település irányítása során a település vezetői célokat határoznak meg, programokat, stratégiákat készítenek, és döntéseket hoznak. A települések több olyan tervezési folyamatot visznek végig, amelyek a településfejlesztést, az egészséges környezet megóvását szolgálják. Egy részét jogszabály teszi kötelezővé, többségének elkészítését azonban a települések választják. A dokumentumok készítése mellett kiemelt szerepet töltenek be azok a fórumok, amelyek lehetőséget teremtenek a tervezési folyamatok transzparenciájában, valamint a helyzetek értékelésében. A település irányításában a(z) *(értékképzés, elvek) - célok - stratégiák - döntések - programok* - egymásutániséga jelenik meg.

A vis maior helyzetek kiközlentik a tervezést, a végrehajtást megszokott rendjéből, számos konfliktust eredményez, amelyeket nagyon nehéz később feldolgozni, a korábbi eljárási rendek folyamatábraszerű követése lehetetlenné válik. Ráadásul mind a károk enyhítése, mind a felszámolása

jelentős konfliktusokat okozott a szereplők között, és következményeit sem lehetett teljes mértékben megszüntetni, csupán csökkenteni a helyes tervezéssel, szervezetvezetési és/vagy kommunikációs módszerekkel. Ezek megelőzése miatt szükségessé válik a klímavédelmi stratégiák települési szintű elkészítése is.

Jogsabályi környezet

Magyarország 1996-ban, 1999-ben, 2011-ben hozott¹ olyan törvényt, amely a katasztrófavédelem alapvető tennivalóit mutatta meg. A jogsabályokat összhangba kellett hozni az Alkotmánnyal (Alaptörvénnyel), és hozzáilleszteni egyéb rendeletek sorát. Ezek alapjaiban azonos elvekre épülnek: élet- és vagyonvédelem, közösségi jogok, feladatok, centralizált szervezetek tevékenységének előtérbe helyezése katasztrófa esetén, az emberi és polgári szabadságjogok biztosítása és ezen jogok korlátozásának lehetősége. A törvényhozási folyamatba a katasztrófavédelem rendre akkor került be, amikor az élet ezt kikényszerítette.

A környezetvédelmet érintő központi jogsabályok széles körének köszönhetően kevés olyan szabályozandó élethelyzet maradt, amelyet helyi rendeletbe szükséges rögzíteni. A jogsabályalkotás szabályai alapján a központi jogsabályban szabályozottak nem szerepelhetnek helyi önkormányzati rendeletben. A települési rendelet-tervezetek kiinduló központi jogsabályi háttere:

- a környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. tv. (továbbiakban Kvtv.),
- az erdőről és az erdő védelméről és az erdőgazdálkodásról szóló 2009. évi XXXVII. tv.,
- a parlagfű elleni közérdekű védekezés végrehajtásának, valamint az állami, illetve a közérdekű védekezés költségei megállapításának és igénylésének részletes szabályairól,
- a nagyvízi meder, a parti sáv, a vízjárta és a fakadó vizek által veszélyeztetett területek használatáról, hasznosításáról, valamint a folyók esetében a nagyvízi mederkezelési terv készítésének rendjére és tartalmára vonatkozó szabályokról szóló 83/2014. (III. 14.) Korm. rendelet,
- a levegő védelméről szóló 306/2010. (XII.23.) Korm. rendelet,
- az Országos Tűzvédelmi Szabályzatról szóló 54/2014. (XII.5.) BM rendelet,
- a környezeti zaj- és rezgésterhelési határértékek megállapításáról szóló 27/2008.(XII.3.) KvVM-EÜM együttes rendelet.

¹ 1996. évi LIII. törvény a természet védelméről

1999. évi LXXIV. törvény a katasztrófák elleni védekezés irányításáról, szervezetéről és a veszélyes anyagokkal kapcsolatos súlyos balesetek elleni védekezésről

2011. évi CXXVIII. törvény A katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó törvények módosításáról szóló törvény

A Kvtv. 48. § (4) b) pontja értelmében a települési önkormányzat hatáskörébe tartozik a háztartási tevékenységgel okozott légszennyezésre vonatkozó egyes sajátos-, valamint az avar és kerti hulladék égetésére vonatkozó szabályok rendelettel történő megállapítása. Mind a belterületi, mind a külterületi égetés központi szabályait az Országos Tűzvédelmi Szabályzatról szóló 54/2014. (XII.5.) BM rendelet tartalmazza. A települések csatlakoznak azokhoz a térségi vagy országos kampányhoz, amelyek célzottan indulnak, így a szabadtéri tüzesetek, erdőtüzek megelőzésére és a tüzesetek számának csökkentése érdekében kezdeményezetthez is 2022 nyarán.

A fenti rendeletek mellett a települések számára más dokumentumok is meghatározzák az egészséges környezet megteremtésével kapcsolatos településfejlesztési teendőket. 2012. év végére Magyarországon elfogadták azokat a jogszabályokat, amelyek előírják a települések számára a Hosszú Távú Településfejlesztési Konceptió és az Integrált Településfejlesztési Stratégia elkészítését, és részletesen szabályozzák azok tartalmi és elfogadási követelményeit. A területfejlesztésről szóló törvény (1996. XXI. tv és 2013. CCXVI. tv.) és a 314/2012. (XI. 8.) Korm. rendelet meghatározza a települések számára a tervezetési folyamat követelményeit is. Annak készítési folyamata a települések kompetenciája és felelőssége is.

2017-ben a Helyi Építési Szabályzat mellett a stratégiák közé be kellett vonni egy másik tervezési folyamatot is, amely „újdonság” a magyarországi gyakorlatban. Korábban a centrális döntéshozatal nem határozta meg jogszabályokkal a településképet, viszont az önkormányzatok elsődlegesen az új településrészekben már az 1990-es évektől próbálták azokat befolyásolni.

A Településképi Arculati Kézikönyv és a hozzá tartozó települési rendelet (A településképi védelméről szóló 2016. évi LXXIV. törvény) célja, hogy védje az építészeti, településképi, illetve természeti értékeket, emellett a település történeti múltját, építészeti kultúráját. Prioritásnak tekinti a polgárainak identitását elősegítő épületek, épületrészek, építmények, illetve az azok által létrehozott utcák, terek, szobrok egészben vagy részben történő megőrzését is.

Tervek – folyamatok – adaptálási lehetőségek

Az önkormányzati rendszer minden időszakban legfontosabb feladatának tartja a település működő képességének, fejlődésének biztosítását, a helyi lakosság életminőségének további javítását. A közszolgáltatások számát és működési színvonalának növelése leginkább térségi együttműködésekben keresztül lehetséges.

A tervek készítése települési kompetencia, amelyhez a központi kormányzat különböző szintű támogatást nyújt. A településfejlesztési dokumentumok között a legjelentősebb iránymutatást a *településképi arculati kézikönyv* (TAK) megalkotása során kapják az önkormányzatok,

hiszen olyan módszertani útmutató készült, amelyet folyamatosan kommunikáltak közvetlenül a tervezők, valamint a települések felé is. A rendelettervezet elkészítésekor az önkormányzatoknak több szempontot kellett figyelembe venniük az alapvető jogharmonizáció mellett. Az útmutatóban kitértek arra, hogy előzetes hatásvizsgálatok során a szabályozás várható következményeit fel kell tárni társadalmi, gazdasági és költségvetési, környezeti, egészségügyi téren is. Emellett a szükséges személyi, szervezeti, tárgyi és pénzügyi feltételeket tervezését is kérték. Hangsúlyozták, hogy a nemcsak a lakosság számára kell biztosítani a széleskörű tájékoztatást. A partnerek esetében nemcsak az egyeztetés folyamatosságát kérték, hanem a partnerek körének meghatározásában is irányvonalat adtak. Valamennyi településfejlesztéssel, településrendezéssel összefüggésbe hozható helyi, térségi építészeti, mérnöki, szakmai érdekképviselőt megkeresendő. Emellett a helyi gazdálkodó szervezetek és civil szervezetek véleményét is javasolják kikérni – a településfejlesztéssel, településrendezéssel foglalkozóként kiemelten.

A tájékoztatás formája egyrészt a hagyományosnak tekintett hirdetmény, de a települések internetes felületei is jelentős segítséget adhattak. Emellett a helyi média hirdetési lehetőségeit, vagy a közterületi hirdetőfelületeit javasolták. Elengedhetetlennek tartották a lakossági fórumok többszöri megtartását is az előzetesen meghatározott szakaszokban. Az útmutatóban javasolják egy külön tárhely biztosítását is a keletkező dokumentumok elhelyezése, és onnan elérhetővé tétele érdekében. A törvény alapján meghatározták a készítés menetét is, amelynek betartását a határidőkkel és folyamatos monitoringokkal támogatták, koordinálták.

A *klímastratégia* elkészítését a települések eseti jelleggel választják, leginkább a kényszer okozta helyzetek (utólagos) kezelésében: a rendeletek kiegészítéseként, szintéziseként. Lényegében pontos iránymutatás nincs a készítésre (ellentétben a TAK-kal), amely önkormányzat elkészíti, leginkább más, hasonló települések meglévő stratégiáját veszi alapul, és igyekszik azt a saját arculatára formálni. Az interneten elérhető dokumentumok mellett a Regionális Környezetvédelmi Központ klímastratégiai tananyaga is alapul szolgálhat, ez összegzi azokat a javaslatokat, amelyek segítik a lehetőségek és a kényszerek végig gondolását, és a lehetséges megoldások adaptálását.

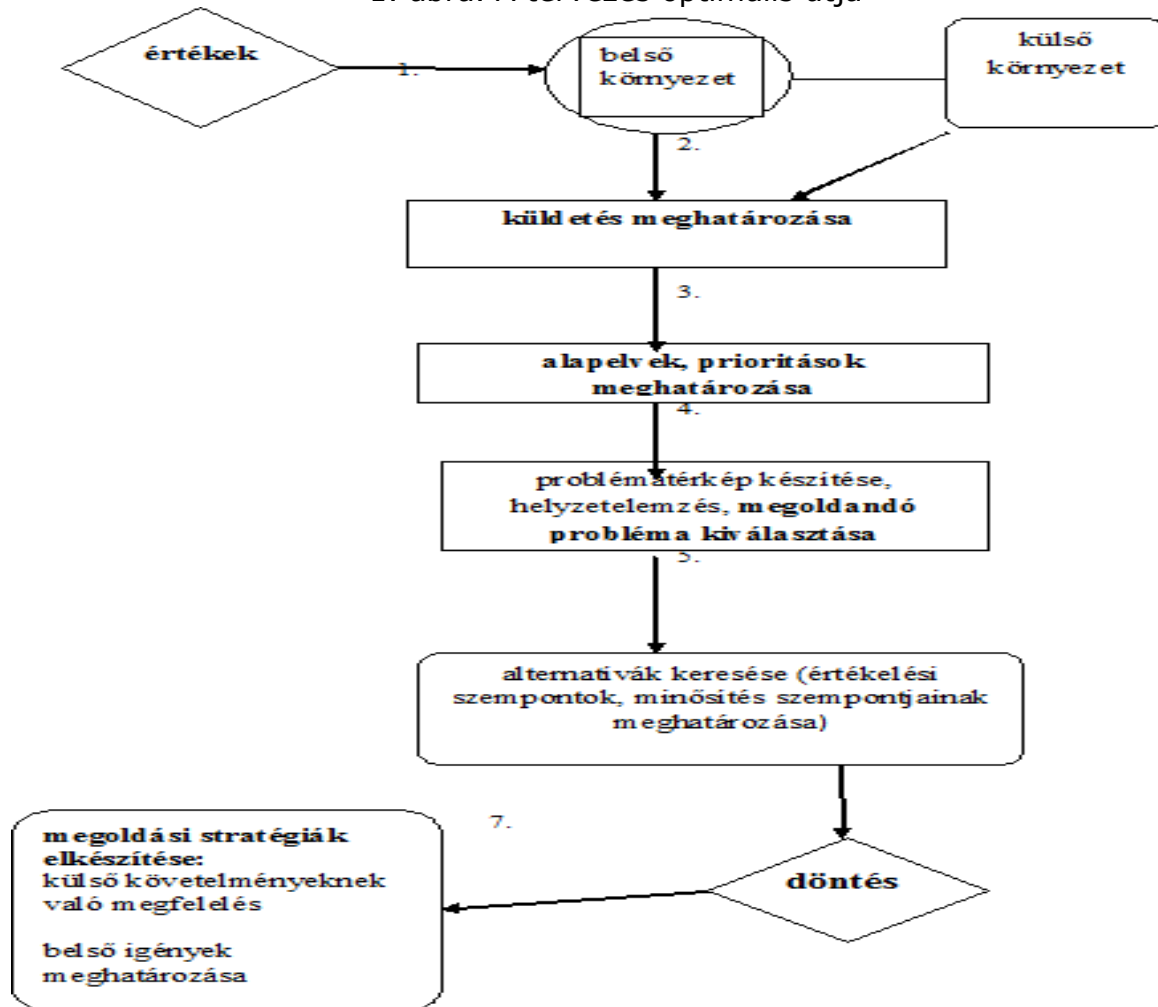
Javasolt, hogy a tervek készítésekor vegyék figyelembe az önkormányzat tevékenységének kereteit, céljait, az összes egyéb, más területen már meglévő koncepcióját, valamint a helyi lakosság igényeit is. Ennek következetes ellátása komplex látásmódot igényel a társadalmi érdek, a fenntarthatóság, az esélyegyenlőség, az elégedettség sokszögében. A tervezés szinte apriori előfeltétele a döntéshozók elkötelezettsége és aktív közreműködése.

A tervek készítésének megkezdése azonnal a többi terv felülvizsgálatát hozza el, meg kell vizsgálni, hogy a klímastratégia alapelveivel hogyan illeszkedik a többi terv sorozatába, valamint a többi terv aktualizálása is meg kell, hogy történjen. Ebből adódóan egyértelmű, hogy a felülvizsgálatnak is teljes körűnek kell lennie, hiszen nemcsak

egybekapcsolódnak, hanem szintézisét adják a helyzetelemzésnek, a céloknak és a megvalósítási lehetőségeknek. A stratégia készítésének jellemző lépései:

1. Előkészítés: a különböző kapcsolódó (esetlegesen kapcsolható) dokumentum feltárása, a klímastratégia támogatásának elemzése.
2. Jogszabályi környezet feltárása
3. „Jó gyakorlatok” keresése
4. Adatgyűjtés a településen különböző módszerekkel: kockázati tényezők feltárása, fórumok, beszélgetések, mély interjúk készítése, terepbejárás
5. Elemzések
6. Elsődleges adatközlések, társadalmi vitára bocsátása
7. Célokhoz és alapértékekhez intézkedési terv készítése, eszközök összesítése

1. ábra. A tervezés optimális útja



Forrás: Saját szerkesztés

Az elkészült stratégiák közös pontjai

- Éghajlatvédelem integrálása az önkormányzatok jogalkotási tevékenységébe, így az összes kapcsolódó dokumentum

felülvizsgálatára való törekvés - ez a döntési folyamatok elhúzódását eredményezte

- Partnerség a médiával – leginkább a közösségi médiára való hagyatkozás
- Szemléletformálás különböző színtereken, a fórumokat, találkozásokat helyi kapcsolati tőke építésére is használták.
- Társadalmi, lakossági kampányok
- Helyi mintaprojektek, jó példák segítése és bemutatása, átvételének lehetőségeit kutatva.

A tervezés során számos olyan *kihívással* találkoztak a szereplők, amelyek jelentős kockázati tényezőként szerepeltek. Ezek közül a leggyakoribb, hogy a hosszú távon megtérülő hatások miatti alacsonyabb érdekelttség miatt volt tapasztalható, hiszen a döntési folyamat szereplőinek, de a helyi társadalom jelentős támogatása nélkül maga a folyamat is megakadt. Mindezt tetézte, hogy a napi politikai szándékok rátelepedtek, és gyakran pártpolitikai csatározásba torkollott egy-egy helyi klímavédelmi ügy tárgyalása. Nehézséget okozott a tényleges földrajzi lehatárolás is, - számtalanszor felvetődött a kérdés, mennyiben lehet egy település „önállóan” klímabarát a többi szomszédos település nélkül. Egyértelmű, hogy a tevékenységek, annak következményei ennél a szakpolitikánál nem állhatnak meg a közigazgatási határoknál, az összefogás elemi érdek a települések között.

Mivel nincs olyan, más szakpolitikákra jellemző, jelentős módszertani elvárás, hanem a települések jellemzően az interneten fellelhető kész dokumentumokat veszik alapul, azonban minden település természet- és társadalomföldrajzát tekintve egyedi – így az átvételhez, az adaptáláshoz jelentős kritikai, elemző tevékenység szükséges.

További nehézséget okoz(hat) a kiinduló helyzet alapos feltárása, az ún. „feltár” készítése. Ennek különböző módszerei ismertek, leggyakrabban SWOT-elemzést használták – ezek alapján készítették el azt a jelentést, amely alapja a további döntési folyamatnak. Azonban, ha ez a kiinduló helyzet nem kellően feltárt, akkor a tervezés az elején hiátusba kerül(het).

Kihívást jelentett a célok meghatározása a méltányosság – hatékonyság relációjában is, abban az esetben kiemelten, ha ezeknek foglalkoztatás- és szociálpolitikai vetületei adódtak. A célok kezdeti meghatározása már behatárolta a tervek készítését, a szereplők bevonását, az intézkedési tervek lépéseit egyaránt.

Az a kérdés, miszerint a TAK (és más szakpolitikai folyamatnál is gyakorolt) szigorú egyeztetési rendjét lehet-e adaptálni a klímapolitikára, sajnos egyértelmű választ nem tudunk adni. A fent említett kihívások erősebben érik el ezt a szakterületet, a konfliktusok ezáltal kumulatív formában tapasztalhatók.

Összefoglalás

Egy adott probléma megoldását döntően elősegítheti az adott ügyben érdekelt szervezetek összefogása, a lakossági vélemények felszínre hozása és a gazdasági szektorral, médiával kialakított célirányos kapcsolata. Néhány településen hatékonyan segítették elő az önszerveződés érdekében egyfajta tanácsadó hálózat létrehozatalát, amely valójában egy közvetlen információs rendszer volt, amely az együttműködésben résztvevő szervezeteknek nyújt segítséget az önszerveződési folyamat közben felmerülő problémáik megoldásához.

A helyi tervezésben szemléletváltásra, majd a meglévő gyakorlatok ehhez történő alakítására volt szükség. Fontos a helyi költségvetési politika és a helyi településfejlesztési stratégia összehangolása a többi szakpolitikával, és a fölöttes szintekkel való koherenciájának megteremtése. A tervezéshez szükséges jövőképek (település/kistérség/megye/régió) összekapcsolódásának vizsgálata is kiemelkedő. Minden alapja a vezérprojekt kiválasztása és a partnerségi viszonyok erősítése több szinten. Helyi: települések között, és a város – agglomerációja között; Térségi: megye, régiók kistérségei között; Globális: hálózatok nemzetközi és hazai szinten történő létrehozatala. A helyi és a térségi tervezésekhez a létrehozott jogszabályok nemcsak törvényi kereteket adják, hanem a tervezés módszertani, elkészítési folyamatát is meghatározzák.

A települési tervezéseket tekintve egyre nagyobb segítség érkezett a központi döntéshozatal részéről, hiszen a 2016-os tv. már nemcsak a fejezeteket, és a kidolgozandó pontokat határozta meg (a mellékletekkel együtt), hanem igazi módszertani támogatást biztosított a bevonandó szereplők és határidők pontos meghatározásával. A klímapolitikai stratégiának ilyen kötelező vezérfonala nincs.

Irodalomjegyzék

- Dobó M. (2016). *Hatások és kényszerek. Központi döntési folyamatok a vis maior helyzetek megoldásában*. Eger: Líceum.
- Faragó L. (2005). *A jövőalkotás társadalomtechnikája: a közösségi tervezés elmélete*. Budapest; Pécs: Dialóg Campus.
- French, J. (1992). *Reflections on public office*. Texas Town and City.
- Huelsberg, N. A., & Lincoln, W. F. (1985). *Successful Negotiating in Local Government*. ICMA International City; County Management Assotiation.
- Jenei Gy. (2006). Adalékok a „public policy” szemlélet értelmezéséhez. In *Politikusok és köztisztviselők a közpolitikai döntéshozatalban* (pp. 17-32). [T047043 OTKA kutatás alapján]. Eger: Grafotip.
- Kákai L. (2003). A civilek által létrehozott fórumok, kerekasztalok. *Comitatus*, 13 (1-2), 46-52.
- Kákai L. (2004). *Önkormányzunk értetek, de nélkületek*. Budapest: Századvég.
- Zoltayné Paprika Z. (2000). *Döntéselmélet*. Budapest: Alinea.

Mi a közös bennük?

Társadalmi innovációk a gyakorlatban

Szabó Rita

**Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Hantos Elemér
Gazdálkodás- és Regionális Tudományi Doktori Iskola, Miskolc**

Szinte már klisének számít, hogy a társadalmi innovációnak nincs egy általánosan elfogadott definíciója, amihez igazodni tudunk, hiszen a téma kutatói is többféleképpen értelmezik a fogalmat. Többek között ez a hiátus vezetett arra korábban, hogy megvizsgáljam - a teljesség igénye nélkül - a társadalmi innováció fogalommeghatározásait, és azokból kiszűrjem azokat az ismérveket, jellemvonásokat - ha tetszik attribútumokat - amelyek a társadalmi innovációt azzá teszik, ami. Elemmezve számos európai társadalmi innovációs projekt, valamint az Európai Bizottság, az OECD társadalmi innováció fogalmát, arra jutottam, hogy bár vannak átfogó és igencsak tömör megfogalmazások, mégis azonosítható öt olyan ismerv, amely megjelenik a legtöbb vizsgált definícióban. Ezen kutatási eredményemből kiindulva arra voltam kíváncsi, hogy az elméleti definíciókban feltárt attribútumok megragadhatók-e a hazai gyakorlati példákban? Mit találunk ezekről a magyarországi társadalmi innovációs projektek kapcsán? E kérdések megválaszolásra dedikáltan társadalmi innovációs projekteket kerestem. Így jutottam el a SozialMarie programhoz (vö. <https://www.sozialmarie.org/>), amely a már megvalósult társadalmi innovációkat hivatott elismerni. A vizsgálati populációt a SozialMarie díjra benyújtott magyarországi projektek adták az elmúlt 18 évből. A vizsgálatához az adatelemzési módszerek mellett a tartomelemzés módszerét választottam, hiszen a projektleírásokban kerestem arra utalásokat, hogy az ezek jellemvonások valamilyen formában fellelhetők, azonosíthatók-e? A tanulmányban megismerkedhetünk ezekkel társadalmi innovációs projektekként, többek között bemutatom főbb jellemzőiket, tevékenységi területüket. Azonban a hangsúlyt a társadalmi innovációs attribútumok részletesebb bemutatására és elemzésére helyezem.

Bevezetés

A társadalmi innováció eredője, hogy társadalmunkat érintő nehézségekre, problémákra kínáljon megoldást. Célja nem a gazdasági profitszerzés, hanem a közjó előmozdítása. Ez az általános cél viszont olyan sokrétű problémákban testesülhet meg, mint például a munkanélküliség, szegregáció vagy hajléktalanság. Kutatási érdeklődésemet a társadalmi innováció mélyebb megismerésére ez az alapvetés keltette fel. Véleményem szerint már az előbbiek miatt is fontos a társadalmi innovációt több szempontból vizsgálni, mélyebben megérteni. Ebben a tanulmányban a gyakorlati példák alapján mutatom be azokat a sarkalatos pontokat,

amelyek a társadalmi innováció elméleti megfogalmazásából erednek, és amelyek - véleményem szerint - igazolják a társadalmi innovációk szükségszerűségét Magyarországon.

A társadalmi innováció és annak koncepciója

Számos koncepció és megannyi megfogalmazása létezik a társadalmi innovációnak. Számomra mindig is a legfontosabb, legátfogóbb és leghitelesebb az Európai Bizottság társadalmi innováció definíciója volt. Amely így szól: *"A társadalmi innováció új ötletek (termékek, szolgáltatások és modellek) kifejlesztéseként és megvalósításaként határozható meg, amelyek célja a társadalmi igények kielégítése és új társadalmi kapcsolatok vagy együttműködések létrehozása. Olyan sürgető társadalmi igényekre adott új válaszokat jelent, amelyek hatással vannak a társadalmi interakciók folyamatára. Célja az emberi jólét javítása. A társadalmi innovációk olyan innovációk, amelyek mind céljukat, mind eszközeiket tekintve társadalmi jellegűek. Olyan innovációk, amelyek nem csak a társadalomnak tesznek jót, hanem az egyének cselekvőképességét is növelik"* (Publications..., 2013:6).

Annak érdekében, hogy jobban megértsem, és hogy megragadjam a fogalom kvintesszenciáját, egy korábbi tanulmányomban (Szabó, 2020) megvizsgáltam további számos társadalmi innovációs definíciót, koncepciót. Arra voltam kíváncsi, hogy milyen átfedések vannak az egyes megközelítések között, illetve, melyek a közös halmazok. Nem teljes szakirodalmat átfogó elemzést készítettem, csak az utóbbi másfél évtized európai kötődésű társadalmi innovációs projektek fogalommeghatározását néztem meg, illetve az OECD, valamint az Európai Bizottság definícióját. Az alábbiakban többek között megismerkedhetünk ezekkel a szintetizált jellemzőkkel, valamint a legfontosabb konceptuális megközelítésekkel. Pol és Ville (2009) már egy konceptuális írásában összefoglalta, hogy a társadalmi innováció koncepciók 4 fajtát különböztetik meg. A társadalmi innováció koncepciójában a következő hajtóerőket látják:

- ✓ intézményi változás
- ✓ szociális célok
- ✓ a közjó
- ✓ a piac által nem vállalt szükségletek

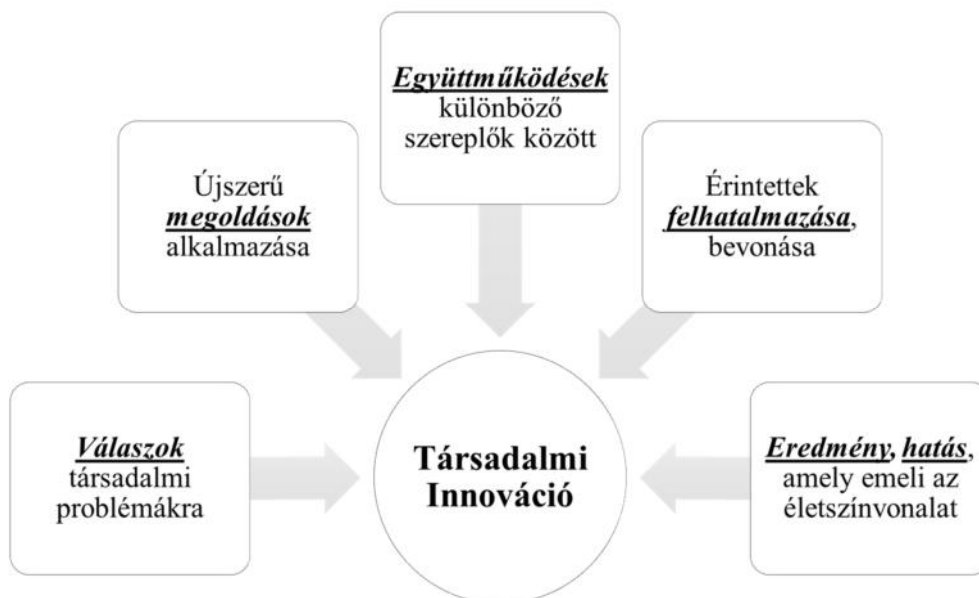
A szerzőpáros írásában hangsúlyozza, hogy a társadalmi és az üzlet innováció bizony különböző fogalmak, azonban vannak átfedések a kettő között. *„A társadalmi innováció nem feltétlenül üzleti innováció (például egy ingyenesen elérhető új pedagógiai módszer a kisgyermekek matematika oktatására nem lenne üzleti innováció), és az üzleti innováció nem feltétlenül társadalmi innováció (például a Rubik-kocka nem tűnik úgy, hogy a társadalmi innováció meghatározó jellemzőire észrevehető pozitív hatással lenne)”* (Pol & Ville, 2009:884). Őszintén szólva nagyon megfogott a szerzők végső következtetése, mivel cikkük végén ezt írják: *„A társadalmi*

innováció végső célja, hogy segítsen jobb jövőt teremteni” (Pol & Ville, 2009:884). A következő részben bemutatott projektek szinte kivétel nélkül ezt a célt tűzték ki maguk elé. Egy jobb világot építeni, egy jobb jövőt teremteni.

Mielőtt azonban megismernénk ezeket a már megvalósult, létező társadalmi innovációs projekteket közelebbről, térjünk vissza a társadalmi innováció koncepciójára. A már említett kutatási projektek és szakirodalmak társadalmi innovációs definícióiból tehát tartalomelemzési módszerrel azonosítottam azokat az elemeket, amelyek a legtöbb esetben előfordulnak.

Az alábbi ábrán szemléltetem mindazokat az jellemzőket, ismérveket, amelyek együttesen alkotják a társadalmi innovációt. Ahogyan azt említettem, számos definíciót, megközelítést összehasonlítottam és elemeztem, és arra a következtetésre jutottam, hogy öt jól elkülöníthető jellegzetességgel lehet megfogni ezt a fogalmat a leginkább (Szabó, 2020). Ez az 5 ismerv így, vagy úgy, de megjelenik a legtöbb társadalmi innovációs definícióban. Azt is mondhatnánk, hogy ezek a társadalmi innováció sarokkövei, alap építő elemei, amelyek azzá teszik a társadalmi innovációt, ami. Ezek pedig a következők: *válaszok társadalmi szükségletekre újszerű megoldások alkalmazásával; együttműködések különböző szereplők között, az érintettek, bevonása, felhatalmazása, eredmény, mely emeli az életszínvonalat.*

1. ábra. A társadalmi innováció ismérvei



Forrás: Saját szerkesztés

A továbbiakban ezeknek az ismérveknek a meglétét és megjelenését helyezem vizsgálat alá a SzocialMarie díjra pályázók projektjei esetében. Teszem mindezt azért, hogy megtudjam, mennyiben fedi a dedikáltan társadalmi innovációs projektek valósága ezt az elméleti vonalat? Fellelhetők-e ezek az aspektusok a megvalósult és társadalmi innovációnak

nevezett projektekben? Kivétel nélkül mindegyik megmutatja, tartalmazza ezeket, vagy vannak kevésbé hangsúlyos aspektusok? Ilyen, és ehhez hasonló kérdések foglalkoztattak amikor a SozialMarie díjra jelentkező és helyezést elért társadalmi innovációs projekteket vizsgáltam.

Miért SozialMarie?

Mindenekelőtt a kezdeményezés teljes neve: *SozialMarie-prize for social innovation - SozialMarie - díj a társadalmi innovációért*. Ezt a díjat 2004-ben alapították, majd egy évvel később adományozták először, ahogyan azóta minden évben. Az érdeklődés a díj iránt azóta is töretlen. Az alapítója és fenntartója az Unruhe PrivateStiftung, amely egy bécsi székhelyű magánalapítvány. A SozialMarie díjat Európa szerte meghirdetik és adományozzák az egyes országokban. Elérhető Ausztriában, Csehországban, Szlovákiában, Szlovéniában, Lengyelországban, Németországban és persze Magyarországon. A díj célja, hogy népszerűsítse, támogassa és elterjessze és azokat a projekteket, amelyek releváns és fontos társadalmi problémákat céloznak (Szabó, 2022).

A díjra csak már megvalósult projektekkal lehet jelentkezni, amelyek társadalmi hatással bírnak. Természetesen pénzjutalom is jár a helyezetteknek. Az első három helyezett 15, 10 és 5 ezer eurót kap, míg 2000 eurót adnak a különdíjasoknak. 2005 óta több, mint 3500 pályázatot nyújtottak be az résztvevő országokból. Fontos megjegyezni, hogy nincs megkötés arra vonatkozóan, hogy kik pályázhatnak. Így magánszemélyek, vállalkozások, állami intézmények, és nonprofit szervezetek számára is nyitott a lehetőség.

A SozialMarie zsűri viszont alaposan lehatárolta, hogy mit tekintenek társadalmilag innovatív projektnek. Felállított kritériumrendszerük négy szempontja a következő: az ötlet innovatív tartalma, a célcsoport elérésének, a megvalósításnak és a közvélemény formálásának innovatív jellege (Hochgerner et al., 2019). A pályázók számára részletes leírás áll rendelkezésre, valamint a pályázati adatlapon is alá kell támasztaniuk projektjük alkalmasságát. A társadalmi innovációról ezt írják: „*A társadalmi innováció megoldásokat tervez a sürgős társadalmi kihívásokra. Teret biztosít új megközelítéseknek, innovatív válaszoknak és új utak kijelölésének. Ezáltal vagy új társadalmi kérdésekre válaszol, vagy egy ismert problémát old meg új megközelítéssel. Ez a cselekvés származhat magától az érintett társadalmi csoporttól, de mindenképpen döntően támogatnia és alakítania kell azokat. Ily módon a társadalmi innováció fenntartható, példaértékű megoldásokat hoz létre, amelyek mások számára is inspirációvá válnak*” (Hochgerner et al., 2019:2).

A kutatás módszertana

A kutatás vázát adó társadalmi innovációs projektek forrása a SozialMarie weboldala (<https://www.sozialmarie.org>). Az online felületen elérhető minden: az elmúlt években a díjra jelentkező projekt leírása, a benyújtó szervezet alapadatai, területi jellemzők, és helyezési státusuk. Ezek szisztematikus kigyűjtésével, és adatbázisba rendezésével kaptam meg a vizsgálati populációm, amely 99 magyarországi projektet tartalmaz a 2005 és 2022 közötti pályázati időszakról.

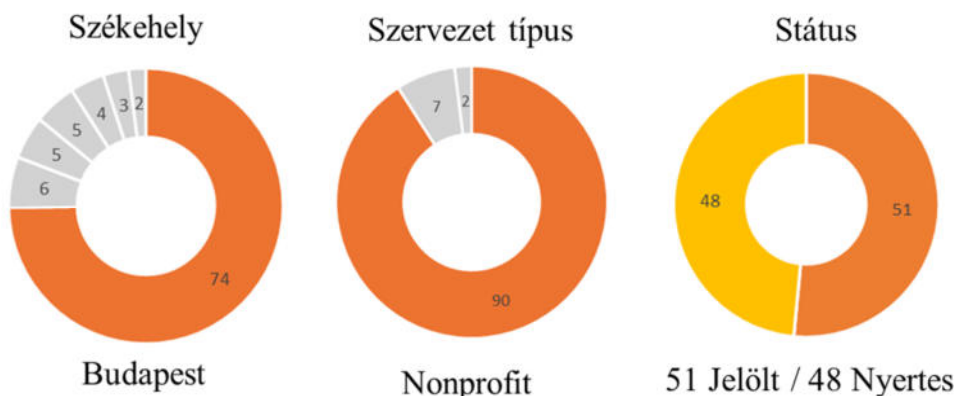
Az adatbázisba kerülő projektleírásokat, amelyek jellemzően 500-2000 karakter közötti szövegek, tartalomelemzési módszerrel, kvalitatív módon elemeztem. Vagyis a leírásokban kerestem arra utalásokat, hogy az imént részletezett attribútumok megjelennek-e. Külön változót hoztam létre mind az öt aspektusnak, és annak függvényében, hogy találtam-e az egyes aspektus meglétére utalást, vagy sem, így 0 (nem) vagy 1 (igen) értéket adtam az adott változónak. Majd végig elemeztem a populáció minden egyes projektleírását, hogy a fent bemutatott attribútumok közül melyik jelenik meg dedikáltan, melyik az amire csak utalás van, vagy egyáltalán nem is azonosítható. Az általam kialakított pontszám így, 0 és 5 közötti értéket vehetett fel. A választott módszer nem véletlen. Szerettem volna induktív módon a dedikáltan társadalmi innovációs projekteket megismerni és azokat értelmezni. Az alábbiakban a főbb eredményeket mutatom be.

Megvalósult társadalmi innovációk

Az továbbiakban bemutatásra kerülő elemzés alapjául a SozialMarie díj pályázóit vettem figyelembe. Az alappopulációt tehát a 2005 és 2022 között magyarországi székhelyű pályázatot benyújtó szervezetek projektjei adják. Ez összesen, a vizsgált időszakban 99 beadott projektet jelent. Elsőként szeretném bemutatni a populációt főbb jellemzői mentén.

A 99 beadott projektből, nyertes lett 48, illetve jelölt státuszt ért el 51. Szervezet típus szerint 3 fő kategóriát tudunk megkülönböztetni. Nonprofit szervezetek, közszféra szervezetei és üzleti magánszektor szervezetei. A megoszlásukat látva elég egyértelmű a nonprofit szervezetek felülreprezentáltsága.

2. ábra. Infógrafika a projektek fő jellemzőiről: székhely, szervezeti típus és státusz (elemszám)

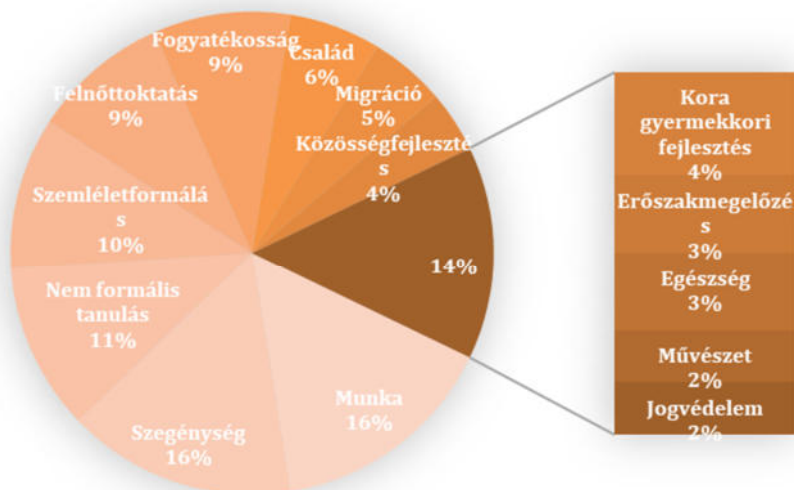


Forrás: Saját szerkesztés

A területi megoszlást tekintve látható, hogy a projekt szervezetek túlnyomó többsége budapesti. 74 budapesti kezdeményezés, és még négy Pest megyei projekt mellett, a maradék 21 projekt szervezetének székhelye megoszlik az ország többi régiója között. Érdekességgépp összevetettem ezt a hazánkban működő nonprofit szervezetek számával és területi megoszlásával, mivel a minta oroszlánrészét a nonprofit szervezetek adják. Országosan 60 ezer körül mozog a nonprofit szervezetek száma. (KSH, 2021) A Központi Statisztikai Hivatal legutolsó, online elérhető adatai szerint ebből nagyságrendileg 13 ezer működik Budapesten, és megközelítőleg 6300 Pest régióban. Ez összességében az jelenti, hogy az ország központjában működik a magyarországi nonprofit szervezetek 32%-a. Mindenesetre ez az arányszám nem indokolja a vizsgált populációban tapasztalt központi régiók felülreprezentáltságát.

A projektek fő tevékenységi területe számos témakört lefed. A legáltalánosabb, és leggyakoribbak a *munkahelyteremtéssel, integrációval, szegénységgel, szemléletformálással, valamint felnőttoktatással, nem formális tanulással* foglalkozó tevékenységi területek. A populáció 60%-át ezek adják. A maradékon osztoznak az *egészségmegőrzéssel, és szenvedélybetegségekkel, fogyatékkal élőkkel, közösségfejlesztéssel és családdal* kapcsolatos projektek. További érdekesség, hogy a projektfelelősök kicsivel több, mint 70%-a nő.

3. ábra. A projektek fő tevékenységi területe



Forrás: Saját szerkesztés

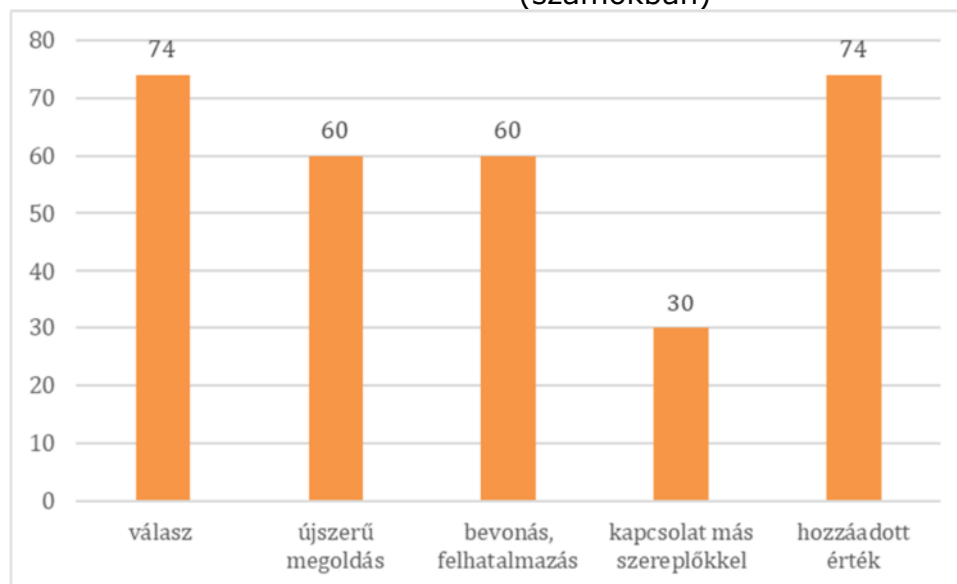
Társadalmi innovációs ismérvek

Az általános jellemzők után, most ismerkedjünk meg társadalmi innováció ismérveivel kapcsolatos eredményekkel. Mint fentebb kifejtettem öt olyan jól azonosítható jellemvonás, ismerv van a különböző definíciókban, amelyeket a projektek kapcsán is megvizsgáltam. 99 projekt leírásából összesen 13 esetében tudtam mind az öt meglétét azonosítani. A tartalomelemzés során egyes esetekben egyértelműen kiderült a leírásból egy-egy jellemző, de adódott olyan eset is, amikor csak utaltak arra, de konkrétan nem írták azt le.

Ennek eredményeként az előbb említett 13 eset volt teljes. Az projektek 29 százaléka négy ismérvet tartalmazott az ötből. 21-21 százaléuk csak kettőt, vagy hármat. 12-ben egy tulajdonságot tudtam azonosítani, valamint 3 esetben fordult elő, hogy egyet sem.

Mint ahogy az az alábbi táblán látszik, összesítettem, hogy az egyes elemek előfordulásait, hogy megtudjam van-e olyan ismerv, ami kirívó. Az eredmény önmagáért beszél. Az ismérvek megjelenési aránya 60-74 százalék körüli, kivéve a kapcsolati aspektust. Ez ugyanis az esetek 30 százalékában van csupán jelen.

4. ábra. A társadalmi innováció jellemzőinek összesített előfordulása (számokban)



Forrás: Saját szerkesztés

Az általam kialakított pontszám tehát, amely az 5 ismerv meglétét vagy hiányát jelzi, 0 és 5 közötti értéket vehet fel. Megvizsgáltam, hogy van-e összefüggés az így kialakított összpontszám, illetve a projektek nyertes vagy jelölt státusa között, azonban nem tárható fel szignifikáns kapcsolat a két változó között. Érdekes, hogy 3 olyan eset volt, ahol az összesített pontszámom 0 lett, tehát egyetlen elemet sem tudtam azonosítani a projektleírásból, azonban 1 projekt ennek ellenére is nyert. Ennek a fordítottja is igaz. Hiszen több olyan 5-ös pontszámú projekt van, amely csak jelölt kategóriás lett, mint nyertes.

Ismérvek a gyakorlatban

A következőkben megismerkedünk az egyes ismérvekkel és megjelenési módjaikkal az egyes projektekben, különböző példákon keresztül. A társadalmi problémák és válaszok. Véleményem szerint érdemes az ismérvek bemutatását a populáció által lefedett *társadalmi, közösségi problémákkal kezdeni*. A legtöbb projekt a 'munka' és a 'szegénység' főkategóriát jelölte meg (15-15). Ezek azonban csak fő területek, hiszen az egyes projektek nagyon széles körű célcsoportot céloznak, és más-más módszerekkel dolgoznak. A *munka* főcsoportban megjelenik például a roma népesség, a mélyszegénységben élők, az értelmi fogyatékosok és egyéb fogyatékkal élők munkaerőpiaci reintegrációja. A *szegénység* kategória olyan problémákat takar, mint az írástudatlanság, hajléktalanság, kulturális lemaradás vagy szegregáció. A *tanulással* összefüggő projektek összességében egy nagyobb részt alkotnak, de ezek több csoportban is megjelennek: a felnőtteknek szóló programok, a kora gyermekkori nevelési projektek, valamint a nem formális tanulási programok formájában.

Érdemes megemlíteni a *szemléletformálással* kapcsolatos tevékenységi csoportot is.

Újszerű megoldások alkalmazása. A társadalmi problémákra adott válaszok innovatív tartalmát a legnehezebb összefoglalni. A projektleírásokat alaposan megismerve rácsodálkoztam arra, milyen világba is élünk. Mennyire lehet szegény egy ember, elmagányosodott egy idős, elhanyagolt egy gyermek? Mennyire nehéz befogadónak lenni a fogyatékkal élőkkel, más kultúrából érkezőkkel. A projektek alapján akár nagyon sötét képet is festhetnék hazánk egyes területeiről, mégis inkább a társadalmi innováció pozitív oldalát hangsúlyoznám. Többek között találunk olyan megoldásokat, mint „nagyikölcsönző” az időskori elmagányosodás ellen, vagy felzárkóztató programok a szegregátumokban élőknek. Az újszerű megoldások közül érdemes még megemlíteni azokat a példákat, amelyek még az innovatív módszerek közül is kitűnnek. Ezek a maguk módján harcolnak a legérzékenyebb társadalmi gondokkal, például mesekönyvvvel a gyermekek szexuális bántalmazása ellen, óvodák örökbe fogadásával a leszakadás ellen, vagy ingyenes stresszkezelési programokkal az iskolákban a 'bullying' és kiégés ellen. Megannyi szívmengető és kiterjeszthető, adaptálható program.

Szereplők felhatalmazása, bevonása. 60 esetben lehetett egyértelműen azonosítani az érintett célcsoport aktív bevonását a projektek során. Vagyis, ahol velük közösen, együttműködve alakították ki vagy valósították meg a programot. Sok esetben megjelenik a „hálót, ne halat” elv, főként a felzárkóztató, edukációs programok esetében. Számos jó példát lehetne felsorolni, de talán kiemelendő az olyan komplex megközelítés, amelyek például alternatív, környezetbarát tüzelőanyag (biobrikett) előállítását tanítják meg a mélyszegénységben élőknek, vagy azok a speciális kávézók, ahol sérülteket alkalmaznak a társadalmi elfogadás növelésének jegyében.

Eredmények és hatások az életszínvonal és a jólét érdekében. Ezt a jellemzőt is nehéz volt meghatározni a leírás alapján. Nagy általánosságban ugyan minden projektnek van valamilyen eredménye, de jelen esetben ennek a hozzáadott értékeknek, alapvetően a jólétet növelőnek kellett lennie. Ami valóban hozzájárul ahhoz, hogy egy jobb világunk legyen. Az populációt tekintve, ez az ismerv 74 esetben azonosítható volt. Álljon itt egy olyan példa, mely kisiskolás korú gyermekek részére inkluzív közös játékot kínál a fogyatékkal élő társaik „korlátozottságának” megtapasztalásával. *Egy sima, egy fordított* - ahogyan a projekt megvalósítói fogalmazzák - az egészséges és fogyatékkal élő gyermekek közös nyitottságra és kapcsolódásra épülő programja.

Együttműködések az egyes szereplők között. Ennek a kapcsolati ismervnek a lényege a definíciók szerint, hogy előmozdítsa a szektorok közötti együttműködéseket; partnerségek jöjjenek létre a problémák megoldására. Ez sajnos egyáltalán nem jellemző a vizsgált szervezetek projektjei esetében. Általánosságban a projektek a célcsoport bevonásával, vagy anélkül a projektgazda szervezet megvalósításában jönnek létre. Nagyon ritkán találtam arra utalást, hogy bármilyen - esetleg másik szektorbéli- szervezet partnerként társult volna ezekhez a

kezdeményezésekhez. Ezeknek az együttműködéseknek a hiánya, a különböző szereplők elkötelezése, megnyerése kritikus a társadalmi innovációk terjedése szempontjából. Egyes nézőpontok szerint egyenesen az akadálya annak (Deiglmeier, 2018). Egy másik szemszögből nézve a társadalmi innovációk megvalósulhatnak a kormányzati az üzleti és a civil szektorban is, de a szektorok közötti területeken megvalósuló projektek az úgynevezett „nyitott innovációk”, amelyek kiemelten fontosak (Saji & Ellingstad, 2016). Mindazonáltal a kapcsolati ismerv szembetűnő hiányát és annak okát érdemes lenne behatóbban megvizsgálni Magyarországi viszonylatban.

Összegzés

A fent bemutatott, már megvalósult és dedikáltan társadalmi innovációs projektek változatos társadalmi, szociális problémákra kínálnak megoldásokat. Vannak átfogó, széles körben alkalmazható, adaptálható projektek, de éppúgy megtalálhatók az igen speciális problémák felkarolása, mint például a fogvatartottak és családtagjaik segítségével kapcsolatos programok. Arra kerestem a választ, hogy ezekben a projektekben fellelhetők-e maradéktalanul a társadalmi innováció azon ismérvei, amelyet az elméleti megfogalmazásokban találunk?

A vizsgálatba bevont 99 projekt azokból a SozialMarie díjra jelentkező magyarországi társadalmi innovációkból állt, amelyek az elmúlt 18 évben valósultak meg. Tartalomelemzés során a projektek leírásait vettem alapul, és a társadalmi innováció 5 fő jellemzőjének meglétét vizsgáltam, amelyek a következők: válasz meglévő társadalmi problémákra, újszerű megoldások alkalmazása, együttműködések kialakítása, résztvevők aktív bevonása és társadalmi hatás elérése.

A vizsgálat során részletes képet adtam a populáció jellemzőiről, amely többnyire nonprofit szervezetekből áll, illetve bemutattam az 5 ismerv megjelenését a projektekben. Összességében elmondhatom, hogy minden ismerv megközelítőleg azonos arányban megjelenik a projektekben, kivéve a kapcsolati ismérvet. Ez azt jelzi, hogy a megvalósított társadalmi innovációk többnyire egy gazdaszervezet projektjei, és hiányoznak a szektoron belüli, vagy azok közötti együttműködések. Érdekesség, hogy a SozialMarie díjra pályázó társadalmi innovációs projektek ugyan tartalmazzák a társadalmi innováció koncepciójából származó ismérveket, ez mégsem meghatározó a díj elnyerése szempontjából. Nincs ugyanis kimutatható kapcsolat az egyes ismérvek megléte és a pályázaton elért eredmények között.

Habár az alapkérdéseimre választ kaptam, a kapcsolati ismerv igen alacsony előfordulási aránya további kérdéseket vet fel, melyet érdemesnek tartok további vizsgálatra. A kutatási kérdéseimre kapott válaszaimon túl viszont jóval többet is kaptam. Megismertem közel száz kivételes projektet. Valamennyi kivételes és hiánypótló a maga nemében. Hiszen sok esetben

valóban igen innovatív módon, a résztvevőket is aktívan megszólítva és bevonva kísérik meg jobbra tenni a világot.

Irodalomjegyzék

- Deiglmeier, K. (2018). Scaling Social Innovations - Gaps & Opportunities. In Howaldt, J., Kaletka, C., Schröder, A., & Zirngiebl, M. (Eds.), *Atlas of Social Innovation - New Practices for a Better Future* (pp. 198-201). Dortmund: Sozialforschungsstelle, TU Dortmund University.
- Publications Office of the European Union (2013). *Guide to social innovation*. Letöltés <https://data.europa.eu/doi/10.2776/72046> [12.06.2023].
- Hochgerner, J., Moser-Heindl, W., & Radesching, P. (2019). *SozialMarie Brochure*. Vienna: Unruhe Privatstiftung.
- Központi Statisztikai Hivatal (2021). *A nonprofit szektor legfontosabb jellemzői 2020-ban*. Letöltés <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/nonprofit/2020/index.html#tovbbiadatokinformck> [2023.05.31].
- Pol, E., & Ville, S. (2009). Social innovation: Buzz word or enduring term? *The Journal of Socio-Economics*, 38 (6), 878-885. DOI: <http://doi:10.1016/j.socec.2009.02.011>
- Saji, B. S., & Ellingstad, P. (2016). Social innovation model for business performance and innovation. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 65 (2), 256-274. DOI: <https://doi.org/10.1108/ijppm-10-2015-0147>
- Szabó R. (2020). A Nonprofit szektor szerepe a társadalmi innovációban. In Bihari E., Molnár D., & Szikszai-Németh K. (szerk.), *Tavaszi Szél - Spring Wind 2019. II. Tanulmánykötet* (pp. 383-391). Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége.
- Szabó R. (2022). SozialMarie - 17 years. In Veresné Somosi M., Lipták K., & Harangozó Zs. (szerk.), *"Mérleg és Kihívások - Fenntarthatóság" XII. Nemzetközi Tudományos Konferencia* (pp. 745-751). Miskolc: Miskolc Egyetem.

A deliberáció feltételeinek vizsgálata az intézményesült nyilvánosságban Magyarországon

Dobó Róbert, Polák-Weldon Réka

Budapesti Gazdasági Egyetem, Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar, Közgazdasági és Üzleti Tudományok Tanszék

A globalizáció és a tömegkommunikációs eszközök az egyén politikai szerepvállalását meggyengítették, a politikai és gazdasági szereplők véleménynyilvánítási lehetőségeit és társadalmi szerepvállalását azonban felerősítették. Így a nyilvános térben demokratikus deficit alakult ki. Ennek kritikai refleksiójából kiindulva Habermas deliberatív demokrácia elméletének célja az, hogy a nyilvánosság intézményesült (mikro) és informális (makro) tereinek megértésén keresztül - döntéshozatali folyamatok, résztvevők köre, kommunikáció formái - mutasson fel lehetséges közösségi természetű alternatívát a demokratikus deficit csökkentésére. A deliberatív szituációban, racionális és egyenrangú felek között, a nyilvánosság tereiben folytatott viták jönnek létre. Céljuk tekintetében legfontosabb jellemzőjük a közösség érdekeinek szem előtt tartása és a konszenzusra törekvés. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy megvalósulnak-e a deliberáció alapfeltételei a nyilvánosság intézményesült (mikro) és informális (makro) tereiben a mai Magyarországon?

Egy modern demokratikus társadalom feltételezi, hogy az aktorok aktív résztvevői a demokrácia intézményrendszerének, ennek megfelelően a társadalmi kérdéseket a közösség vitatja meg nyilvános formában, arról eszmét cserélnek, és ez a folyamat formálja a közvéleményt. A habermasi elmélet feltételezi a racionalitást és a szabályok betartását, amikor erre sor kerül. Ehhez szükséges kapcsolni azokat a társadalmi tereket, amelyeken keresztül a vita és az eszmecsere zajlik. Tanulmányunk célja bemutatni, a kommunikációs csatornák bizalmi indexei illetve a pártszimpátia alapján, hogy valójában ezt a folyamatot gátolják a politikai szervezetek. A párhuzamosan kialakuló kommunikációs buborékok miatt, az eltérő csatornahitelesség azt mutatja, hogy ezt a társadalmi vita valójában nem vagy csak részben valósul meg.

A habermasi nyilvánosságmodell

A nyilvánosság szerkezetének elemzése, mint például a társadalmi kommunikáció intézményi hátterének leírása, a politikatudomány számára releváns vizsgálati terület. Ehhez tanulmányunkban, Habermas - a kritikusok és saját maga szerint is - ideáltipikus társadalomelméleti alapsémája adja a fogalmi és elméleti kereteket. Habermas rendszerező történeti elemzése egy nyilvánosságmodell megalkotását tette lehetővé, mely a modern polgári nyilvánosság kialakulását és e folyamatból levezethető működését írja le. Történeti elemzése arra világít rá, hogy a

nyugati társadalmakban, mint Németország, Anglia vagy Franciaország, a korai kapitalizmus gazdasági tevékenységeivel összefonódó polgári nyilvánosság ideálisnak vélt terei, intézményei a modern tömegtársadalomban megjelenő fogyasztói kultúrában, azaz a későkapitalizmusban funkcióikat veszítik és helyükbe komplex, rendszerszerű szabályozó mechanizmusok alakulnak ki (Szabó & Gerő, 2020:91).

Habermasi értelmezésben a nyilvánosság (*public sphere*), az állam (közsféra) és a társadalom közötti erőterben található magánszemélyek csoportja, akik igényt tartanak arra, hogy a közhatalommal megvitassák az érintkezés általános szabályait (Habermas, 1993:83). Ebben a történelmileg változó térben alapvetően magánszemélyek kommunikálnak egymással azzal a céllal, hogy ellenőrzést gyakoroljanak az állam, az uralom megtestesítője felett, továbbá ellenállást tanúsítsanak az által létrehozott és működtetett komplex, és mindenre kiterjedő szabályozó mechanizmusok - pénz és hatalom - felé (ibid). Ehhez „az „ész” mértékeire és a „törvény” formáira” támaszkodnak.

A nyilvánosság társadalmi struktúrája a 18. században a polgári nyilvánosság volt, ami a magánemberek (társadalom) és a közhatalom (állam) területeiből állt, amelyek nem különültek el egymástól. A magánemberek területét a polgári társadalom és a kiscsalád belső tere (polgári értelmiség) alkotta (Habermas, 1993:84). A polgári társadalom az áruforgalom és a társadalmi munka területeire vonatkozik, a család belső tere pedig a polgári társadalomba ágyazva, egyfajta intim szféraként értelmezhető (ibid). A közhatalom az irodalmi nyilvánosságból kilépő politikai nyilvánosságra és az államra osztható (ibid). A modern tömegtársadalom, a korábbi polgári nyilvánossághoz hasonlóan dichotóm, magába foglalja az életvilágot (*Lebenswelt*), a magánemberek, vagyis a társadalom terét, valamint a rendszert (*Systems*), ami a gazdaság és a közhatalom, más szóval a gazdaság és az állam területeit öleli fel (Habermas, 1981). A magénszférát a mindennapi élet fenntartását lehetővé tevő informális kapcsolatrendszerek szövik át, építve a nyelvi és értékrendbeli szocializációs folyamatokban gyökerező tudásra. Ezek az erősen normatív szabályozók teszik lehetővé a kultúra, a társadalom és a személyiség újratermelését. A közsférát ugyanakkor a személytelenség jellemzi inkább, a társadalom ellátásához szükséges gazdasági javak és az ezek előállításának megszervezéséhez elengedhetetlen adminisztratív intézményrendszerek építik fel (Szabó & Gerő, 2020:90). A közsféra fennmaradásának alapja a magénszférától várt legitimáció.

A modern tömegtársadalmaknak több sajátosságuk is van. (1) E két szféra elválik egymástól, ami elsősorban az őket szabályozó logikai eltérésekre vezethető vissza. A magénszférát a kölcsönös megértést lehetővé tevő kommunikatív racionalitás vezérli, a közsférát azonban a hatékonyság szempontjait érvényre juttató cél-racionalitás (Szabó & Gerő, 2020:91). Habermas célracionális cselekvésen „[...] vagy instrumentális cselekvést, vagy racionális választást, vagy a kettő kombinációját [...]” érti (Habermas, 1993). Az instrumentális cselekvés vezérelve a sikerorientáltság, amit optimális eszközök felhasználásával ér el, míg a

racionális választás bizonyos értékrend alapján történik a viselkedés meghatározása. A magánszférát meghatározó kommunikatív cselekvés ezzel szemben a természetesen adott, mindennapi élet „[...] *szimbolikusan közvetített interakciói* [...]” (Habermas, 1993). (2) A rendszer, mindenre kiterjedő szabályozó mechanizmusai behatolnak az életvilágba, vagyis a társadalom anyagi újratermelésének szolgálatába állítják azt. Habermas ezt az életvilág technicizálásának nevezte el, amit a következőképpen határozott meg: „[...] *a rendszerimperatívuszok az életvilág szféráit gyarmatosítják*” (Habermas, 1993:31). Ez a folyamat negatív hatással van a mindennapi életet megtestesítő magánszférára, az abban zajló szocializációs folyamatokra, a magánszféra kénytelen feladni ellenőrzési és ellenállási képességeinek egy részét (Szabó & Gerő, 2020:91). Ennél fogva a rendszer képes az életvilág olyan irányú befolyásolására, amely a rendszer céljait szolgálja, vagyis a számára kedvező, a rendszer támogatását biztosító attitűdök megteremtésére és fenntartására, amely legitimációjának alapja (ibid).

Politikai integráció és intézményei

A modern tömegtársadalmakra tehát az jellemző, hogy a rendszer anyagi újratermelési folyamatainak uralma alá helyeződik az életvilág, amely emiatt nem képes a rendszer feletti ellenőrzési és ellenállási képességeit megfelelően gyakorolni. Az életvilág rendszer általi uralmának eléréséhez fontos eszközként szolgál a politikai kommunikáció, amely a támogató közvélemény kialakítását célozza (Szabó & Gerő, 2020:91). Ez azt is jelenti, hogy a politikai kommunikáció - a rendszert támogató attitűdök megteremtésével és a rendszerrel szembeni ellenállás lehetőségének felkínálásával - hozzájárul a társadalmi integráció megteremtéséhez. E mellett az életvilágot jellemző kommunikatív cselekvésnek szintén jelentős társadalmi integrációs képessége van, jelen írásban azonban a rendszer társadalmi integrációt megteremtő funkciójára összpontosítunk, mivel azokat az intézményeket vizsgáljuk, amelyek ennek létrehozásában részt vesznek.

Az emberi érintkezésekben a társadalmi intézmények feladata, a politikai, társadalmi és gazdasági interakciók struktúráinak szabályokkal történő korlátozása azért, hogy a kölcsönhatások következtében kialakuló helyzetek bizonytalanságait, kockázatait csökkentsék¹. A korlátok lehetnek formálisak, azaz kodifikáltak (alkotmány, törvények, tulajdonjog) és informálisak, írott vagy gyakran íratlan formában megjelenők. A politikai integráció intézményei a nemzetállamok, a közjó független intézményei, a pártok és a tömegmédia (Kiss, 2015). A nemzetállam az állampolgárság intézményén keresztül reprezentatív politikai közösséget hoz létre, kijelölve az állampolgári jogokat és kötelezettségeket (Szabó & Gerő, 2020). A

¹ Ez más szóval azt jelenti, hogy az intézmények, korábbi viszonyokat tartanak fenn, így nem kell minden interakcióban új, váratlan helyzettel szembenézni, ezáltal növekszik a kiszámíthatóság mértéke, és csökken a bizonytalanság és kockázat szintje.

politikai pártok integrációs képességei változatosak, és egyben a legjelentősebb integrációs csatornát hozzák létre rendszer és életvilág között (ibid).

Kiss (2015) hét dimenzió mentén írja le a politikai integrációt. Ezek a közösségtípus, a cselekvés, az ideológia, az objektivitás és percepció, a mentális, a földrajzi és az időbeli összetartozás. Közülük az ideológiai vagy értékdimenzió elemzésével folytatjuk írásunkat. Ennek magyarázata egyfelől az, hogy korábbi kutatások azt mutatják, hogy a politikai integráció legfőbb mozgatói Magyarországon az érzelmek, illetve egy kiemelkedő vezető, aki képes a társadalmi kohézió létrehozására, másfelől pedig az, hogy kutatásunk empirikus része is erre a dimenzióra kérdez rá. Az ideológiai dimenzió a rendszer által kialakítani kívánt állampolgári attitűdöket ragadja meg az állam és a politikai szféra szereplői felé tanúsított bizalmon vagy bizalmatlanságon keresztül (ibid). Ez azt jelenti tulajdonképpen, hogy ennek a viszornak a feltérképezése az állampolgárok - esetünkben ezek egy csoportja, az egyetemi hallgatók - politikai orientációjára világít rá. Információt kapunk (1) a politikával kapcsolatos értékek és tudás, valamint (2) a politika és a politikai szereplők iránti pozitív és negatív attitűdökről. Az állam és a pártok kommunikációs csatornája a tömegmédia, amelyen keresztül a számukra kedvező állampolgári attitűdök kialakítása történik. A tömegmédia funkciója ebben a kontextusban a tájékoztatás, a közvélemény formálása (befolyásolás) és a konszenzus kialakítása a hatalom és a társadalom között. A hagyományos média eszközei a TV, rádió, és a nyomtatott sajtó. Ezek esetében a kommunikáció iránya vertikális, azaz felülről lefelé valósul meg. A digitális forradalom folyamata ezt a vertikálitást változtatta meg, a közönség részvétele ugyanis horizontális elemekkel bővíti a médiatartalmak létrehozását.

A Magyarországon működő médiák (televízió, rádió, telefon, internet, sajtó, posta) intézményes háttere rendkívüli módon központosított. A kiemelkedően fontosabb intézmény a 2010. évi CLXXXV. törvény a médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról (Mttv.), amely a média valamennyi ágát szabályozza. A törvény benyújtása és érvénybe lépése között alig két hónap telt el, ezért elfogadását nem előzhette meg társadalmi vita. A Nemzeti Média-és Hírközlési Hatóság (Hatóság) elnökét, aki egyszemélyű döntéshozó a miniszterelnök, a Médiatanács² tagjait a gyakorlatban a kormányzó párt jelöli és választja, a közmédiumokat felügyelő Közszolgálati Közalapítvány kuratóriumának tagjait, pedig a Fidesz kétharmados többségével működő parlament választja.

Az Eurobarométer 2022-ben elkészült gyorsjelentése az EU-s országok médiafogyasztási szokásait - hagyományos és online - vizsgálta. Ez jelentős különbségeket talált az EU más országai és Magyarország között a fő

² „A Médiatanács elsődleges feladata, hogy biztosítsa a demokratikus nyilvánosság működését a médiában, megteremtse és fenntartsa a közönség és a médiumok érdekei közti egészséges egyensúlyt, és egyúttal korrekt szakmai partnere legyen a piaci szereplőknek, szakmai szervezeteknek.” <https://nmhh.hu/mediatanacs>

tájékoztatási pontok tekintetében³. Mind a TV, legyen az közszolgálati vagy kereskedelmi, a rádió és a nyomtatott sajtó használata jóval alacsonyabb az EU átlaghoz képest, a közösségi médiában azonban kétszer annyira bíznak az emberek, ezért inkább ezt használják a hírek, napi események követésére.

Politikai kommunikáció és a fogyasztók

Ismerve, hogy a felhasználók - tartalomtól függetlenül - elfogultak és cinikusan reagálnak az általuk bizalmatlannak tartott forrással szemben (Weidner et al., 2020), azt is figyelembe kell venni, hogy e csatornák között a párt vagy politikus saját szimpatizánsai melyeken találhatók meg, melyiket követik és melyiket értékelik hitelesnek. A csatornaválasztás, mint hitelességet befolyásoló tényező nem minden esetben van a párt irányítása alatt. Mivel: a) nagy a szavazópolgárok száma, b) akiknek korlátozott az információ igénye, ráadásul c) a döntés fontossága is - pl. elmenjek-e szavazni, és ha igen, kire? - alacsony lehet számukra. Így elsődlegesen reklámozni kell, amely esetben a hatékonyság és az eredményesség mérése kerül előtérbe a médiastratégia megválasztása során (Józsa, 2014).

A 2019-es választások során a spanyol közvélemény-vezérek tanulmányozása azt mutatta, hogy az influencerek online közösségi média kommunikációjának többsége lényegében a klasszikus csatornáik kiterjesztését jelentette új adatokkal és friss hírekkel (Marcos-Garcia et al., 2020). Tehát ezt a csatornát a politikusok nem elsődleges tartalmegosztásra és kommunikációra használták, hanem az előzőleg máshol jóváhagyott üzeneteiket itt is terjesztették. Viszont amennyiben az ellenfelek politikájának kritizálásáról és az arra való reflektálásról vagy a választókkal való interakcióról van szó, úgy kitüntetett szerepet kap a közösségi média, a klasszikus lehetőségek kiterjesztésekor van mód valós idejű és kétoldalú kommunikációra is.

A választókat a szervezetek szegmensekbe sorolják, ezeket külön-külön vizsgálják, és üzeneteiket ennek megfelelően fogalmazzák meg. Ebben az esetben homogén csoportokkal szembesülünk, amelyek preferenciáit és a köztük lévő különbségeket mérni és kutatni lehet (Dernóczy & Józsa, 2006). Amikor a különböző kommunikációs csatornákat vizsgáljuk szociokulturális / viselkedésalapú homogén klaszterek összeállítására is lehetőségünk nyílik. Ez azt jelenti, hogy fontosabb a szavazó viselkedése és szokásai, az életstílusa és reakciói, mint maguk a demográfiai markerek. A későbbiekben, a primer kutatásunk során éppen emiatt folytattuk le a klaszterelemzést a pártok megítélése alapján. *„A politikai marketing a politikai kommunikáció promóciós folyamata, ahol a politikai jelöltek megosztják elképzeléseiket és reklámozzák magukat a választók számára. A politikai marketing a politikai kommunikáció stratégiai, technikai és*

3

file:///C:/Users/polak/Downloads/Media_&_News_Survey_2022_FL011EP_factsheet_hu_en.pdf

kidolgozott változata a közvélemény támogatásának megszerzése érdekében” (Ciftci, 2021:379).

A politikai kommunikáció a politikai rendszer része, amely kapcsolódik egyrészt a kommunikációs rendszerhez (csatornapolitika, reklám), másrészt magukhoz az állampolgárokhoz/választópolgárokhoz. Ebben a komplex térben valósul meg az üzeneteknek nemcsak a cseréje, hanem a különböző szereplők közötti konfrontáció is (Mazzoleni, 2002). Ebben az értelmezésben a kommunikáció során nem két, hanem háromszereplős modellünk rajzolódik ki. Ezen három szereplő közül az első a küldő fél, jelen esetben a politikusok és a pártok, ahol a szereplők valójában egyfajta ideológiai termékként jelennek meg. A második a tömegkommunikáció eszközrendszerén keresztül megvalósuló üzenetküldés, amely során a különböző médiumok képviselői, újságírók, véleményvezérek és egyéb közszereplők jelennek meg. E szereplők hozzáállása az adott szervezethez fontos befolyásoló tényező az üzenet szempontjából. Amennyiben szimpatizál a politikai szereplővel, bármilyen történés esetén is potenciális lehetősége van inkább pozitív üzenetet közvetíteni, amennyiben nem, úgy pedig a negatív aspektusokat hangsúlyozni. A harmadik szereplő a választópolgár - kiterjesztett értelmezésben a közvélemény -, aki a politikai termék „fogyasztója” és az üzenetküldés során a fogadó fél. Ebben az értelmezésben háromféle fogyasztót különböztetünk meg. Első a szimpatizánsok köre, akik alapvetően pozitívan állnak az üzenethez. Második a neutrális vagy bizonytalanok halmaza, akiknél feltételezhetjük, hogy jobban, más forrásokat is igénybe véve utánajárnak az üzenet hitelességének. A harmadik kör a barátságtalan és elutasító réteg. Ennek tagjai lehetnek például valamelyik másik párt szimpatizánsai, akik - tartalomtól és csatornától függetlenül - alapvetően bizalmatlanok lesznek az üzenettel szemben.

Hitelesség és fogyasztói preferenciák

A fogyasztók médiapreferenciája, azaz az általuk használt kommunikációs csatornák fajtája és számossága szociokulturális különbségeket mutat (Lind, 2001). A kulturális különbségek hatással vannak a preferencia mellett a csatorna hatékonyságára is (Brettel & Spilker-Attig, 2010). A „pull” típusú csatornáknak a fogyasztó motivációja miatt előnye - erősebb hatása - van a „push” típusúakkal szemben, amelyek ráadásul bosszanthatják is a választókat. Ez a politikai kommunikációra vonatkoztatva csak részben igaz, hiszen a fogyasztó azonos típusú tartalmat kap sok eltérő és egymással versengő szereplőtől, tehát feltételezhetjük, hogy az elkötelezett választók esetében a fentiek nem feltétlenül érvényesülnek. Így kiemelt figyelmet kell fordítani a kreatív és új marketingkommunikációs technikák (new media) használatára.

Egy szervezetnek általában kidolgozott csatornapolitikája van. Kérdés, hogy ezt a csatornapolitikát a pártok esetén is értelmezni tudjuk-e? Igen, a pártok csatornapolitikája több integrációs célt is képes szolgálni; elsősorban

a párt és tagsága, illetve a párt és szatellit szervezetek között, így egyszerre rendelkezik belső és külső kommunikációs, termékfejlesztési és reklám funkcióval (Orosdy & Gergely, 2006).

A politikai kommunikáció alapját az országok háborús propagandája környékén kell keresnünk. Ezeknek általában három fő célkitűzése volt/van; a saját lakosság moráljának növelése, az ellenfelek moráljának csökkentése, illetve a semleges/érdektelen elemek megnyerése (Bernays, 1942). Fontos továbbá az ellenségkép kialakítása és a felelősség áthárítása. Ezt a kommunikációs stratégiát egyértelműen megfigyelhetjük a pártok esetében is, hiszen céljuk a saját szavazótáboruk megerősítése, a többi párt szimpatizánsainak demoralizálása és a bizonytalan szavazók - akiket neutrális elemekként értelmezhetünk - meggyőzése a párt támogatásáról. Az ellenségkép erősíti a kommunikáció során az „ők” és „mi” szerepkettősséget, lehatárol és igyekszik a morális felsőbbrendűség képét erősíteni. Ezt nehezíti az őszinteség és transzparencia hiánya, amely szembe megy a társadalmi elvárással. Egy megfogalmazás szerint a politikusok „gazdaságosak az igazsággal” (Hatier, 2012). Ezt a kérdéskört fejtegeti tanulmányában Szabó és Kiss (2020), bár értelmezésükben a post-truth norma egyre szélesebb elterjedése nem igazolt, hiszen az érzelmi alapú ferdítést a választók demagógnak ítélik. A politikai kommunikáció legnagyobb kihívása a modern korban az időtállóság, hiszen az internet nem felejt.

A kommunikáció hitelességét több faktor is befolyásolja. Egy kutatás érdekes ellentmondásra hívta fel a figyelmet: a komoly társadalmi kérdések megoldása a kitöltők szerint az állam és intézményrendszereinek a feladata, tehát a felelősség áthárítása történik, míg ugyanezekkel a szervezetekkel kapcsolatban nem arányos a választadói bizalom, amellyel viseltetnek feléjük (Piskóti, 2012). Ez előjaroiban jelzi, hogy milyen nehézségekkel szembesülnek a magyar politikai szereplők. Ezt csillapíthatja a tömeg hatása. Kutatások azt mutatják, hogy amennyiben egy üzenetet sokan megosztanak és főleg a közösségi médiafelületeken kedvelnek, úgy annak már csak a kedvelések (like) száma miatt is növekszik a hitelessége (Ali et al., 2021). Igaz, ez inkább olyan hírekkel kapcsolatban figyelhető meg, amelyek megosztják a felhasználókat. Tehát a politikai szereplőknek online médiakommunikációjuk során ezért kell a minél nagyobb elérés mellett a minél nagyobb számú interakciókra is törekedniük, hiszen így kísérelhetnek meg hitelesebbnek tűnni, főleg a megosztott szavazók körében, amelyek jelen esetben a pártpreferenciával nem rendelkező bizonytalanokat és a nem érdeklődőket jelenti.

A kutatás módszertana

A kutatás során kényelmi mintavételt alkalmaztunk, lévén, hogy a kutatás témaalapozó jellegű, a Z generáció tájékozódási szokásait igyekszik felmérni. A kitöltők 18-25 év közötti egyetemi hallgatók voltak (Budapesti Gazdasági Egyetem és Dunaújvárosi Egyetem). A 104 választadó a

kutatásban 2023 márciusában vett részt, a kérdőíveket első lépésben Excel 2013-as programmal digitalizáltuk, majd a mélyelemzést az IBM SPSS24-el végeztük el.

A statisztikai elemzés során leíró statisztikai adatokra támaszkodtunk (minimum, maximum, átlag, szórás), melyet az összefüggések és együttmozgások követtek Pearson-féle korrelációs analízissel, végül pedig egy ward alapú klaszteranalízist futtattunk. A hierarchikus klaszterezésnél a négyzetek összege nulláról indul (mivel minden pont a saját klaszterében van), majd a klaszterek egyesítésekor növekszik. A ward módszer ezt a növekedést a lehető legkisebbre tartja, tehát minimalizálja a csoportokon belüli varianciát és ez alapján hoz létre homogén válaszadói csoportokat. A kialakított klasztereket végül a demográfiai és a vizsgált kommunikációs csatorna bizalmi adataival vetettük össze, keresve lehetőségeinkhez mérten a mintázatokat.

A Pearson-féle korreláció +1 és -1 közötti értéken mér, a +1 a teljes együttmozgást, a -1 a teljes ellenmozgást jelent, pozitív eredmény esetén lineáris, míg negatív esetén inverz a kapcsolat két változó között. A kapcsolat egy csillag esetén „*” 0,05-ös szinten szignifikáns (95%), illetve két csillag esetén „**” 0,01-es szinten (99%). Azoknál az értékeknél, amelyek közel állnak a nullához, illetve nem szignifikánsak, ott kijelenthető, hogy nincsen kapcsolat.

A vizsgálatba bevont pártok a következők voltak: a) Fidesz/KDNP, b) Demokratikus koalíció „DK”, c) Magyar Szocialista Párt „MSZP”, d) Momentum „MOM”, e) Jobbik Magyarországért Mozgalom „JOB”, f) Magyar Kétfarkú Kutya Párt „MKKP”, g) LMP Magyarország zöld pártja „LMP” és h) Mi Hazánk Mozgalom „MIH”.

A vizsgálat során a következő kommunikációs csatornák bizalmát vizsgáltuk: a) család és barátok, b) kereskedelmi televízió, c) közszolgálati televízió, d) kereskedelmi rádió, e) közszolgálati rádió, f) online csatornák és weblapok, g) közösségi média és végül h) nyomtatott sajtótermékek.

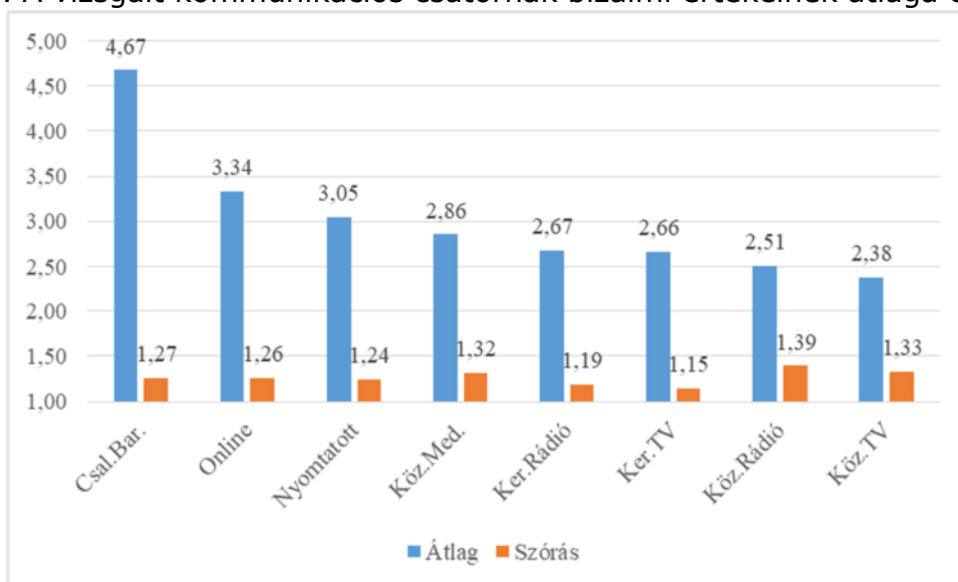
A minta nem reprezentatív, amennyiben a jövőben elégséges pénzügyi források állnak rendelkezésre, úgy érdemes lehet azt megismételni. Ez azt is jelenti, hogy eredményeink csupán indikátor jellegűek, eltérő mintavétel esetén az eredmények részben változhatnak. A mintát torzítja, hogy magasabb a női kitöltők aránya (66,7%), a résztvevők inkább nagyobb méretű településen élnek, Budapesten (36,2%). A jövedelmi eloszlás (mekkora háztartásában az egy főre jutó nettó jövedelem forintban) viszonylag egységesebb, hét jövedelemkategória közül választhattak, 150 ezer Ft alatt-tól 400 ezer Ft felett-ig. A kitöltők 8,6%-a él egyedül és ugyanennyien élnek öten, a legnépesebb csoport (30,5%) két fős háztartásban, 47,6% 3-4 fővel együtt.

A primer kutatás jellemzői és eredményei

A vizsgálat során nyolc kommunikációs csatornát értékelték a válaszadók 1-6-os Likert-skálán (1 egyáltalán nem, 6 teljes mértékben) az alapján, hogy mennyire bíznak meg í belőlük származó információkban.

A kitöltők a család és barátoktól származó híreket tekintik a leghitelesebbnek és a közszolgálati televíziót a leghitelesebbnek. Fontos kiemelni, hogy a minta nem reprezentatív, így ezekből az adatokból önmagában messzemenő következtetések levonására nem vagyunk képesek. A kitöltők eltérő szinten ítélik meg általánosságban az online térben, illetve a közösségi médiafelületeken megfelelő tartalmat, előbbinek jobb a megítélése. A szórási adatok inverz kapcsolatot mutatnak a legtöbb esetben a hitelességgel, minél magasabb az értékelés annál jobban egyetértenek benne a kitöltők, minél alacsonyabb, annál megosztóbb a csatorna.

1. ábra. A vizsgált kommunikációs csatornák bizalmi értékeinek átlaga és szórása



Forrás: Saját szerkesztés a primer kérdőíves kutatás alapján

Amennyiben a vizsgált pártok megítélését és a hitelesség kapcsolatát vizsgáljuk, úgy a Pearson-féle korrelációs vizsgálat eredményeire támaszkodhatunk. A demográfiai adatok közül a „nem” nem mutat kapcsolatot sem a kommunikációs csatornákkal, sem a pártok megítélésével. A lakhely mérete és az online csatornák bizalma mutat kapcsolatot (0,249*), tehát minél nagyobb településről származik a kitöltő, annál jobban megbízik az online tartalmakban. A vizsgált mintán a település méretének, annak, hogy hányan élnek együtt egy háztartásban, illetve a jövedelemnek nincsen hatása sem a pártok, sem a csatornák megítélésére.

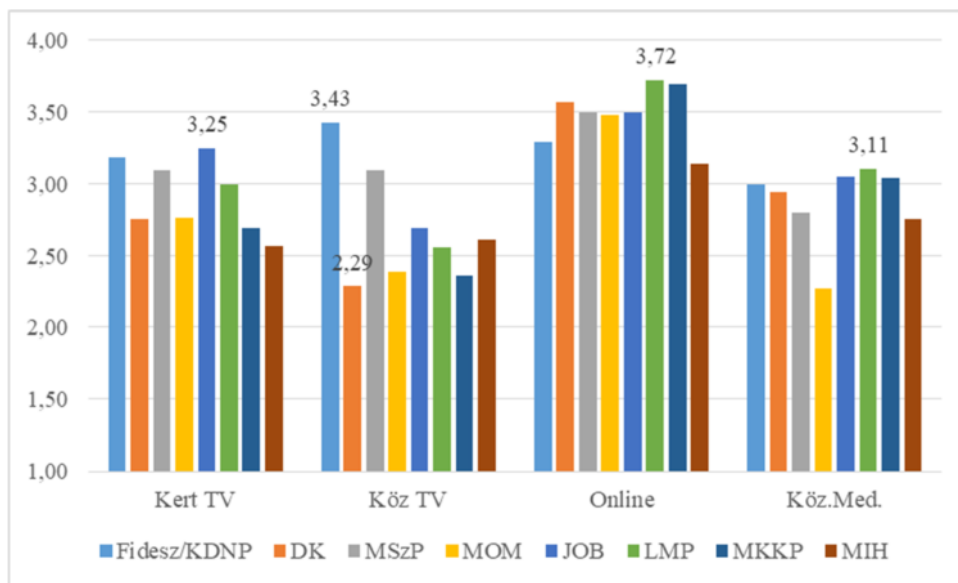
Amikor a pártok megítélése és a kommunikációs csatornabizalom összefüggéseit vizsgáljuk, úgy a kormánypártok és a hagyományos offline médiumok kapcsolata figyelhető meg, főleg a közszolgálati csatornák esetén. A Fidesz/KDNP és a Közszolgálati televízió gazdaságpolitika esetén

0,461** szinten, ideológia esetén 0,385** szinten mutat korrelációt, ez azt jelenti, hogy minél inkább egyetért valaki a Fidesz/KDNP gazdasági célkitűzéseivel, illetve azonosul ideológiai céljaival, annál hitelesebbnek érzi a közszolgálati televízióról érkező tartalmat. A közszolgálati rádió esetén hasonló pozitív kapcsolatot figyelhetünk meg, gazdaságpolitika esetén 0,297**, ideológiánál pedig 0,239**. Minden esetben 0,01-es szinten szignifikáns a kapcsolat. Érdekes kiemelni az online tartalom és az MKKP (0,196*) illetve az LMP (0,194*) kapcsolatát, mely szerint amennyiben valaki jobban azonosul ezekkel a pártokkal, úgy inkább az online elérhető tartalomban bízik meg. A Jobbik mutat még kapcsolatot a hagyományos offline médiumok közül a kereskedelmi televízióval (0,200*) illetve rádióval (0,203*), tehát aki jobban azonosul a Jobbikkal, ők ezeken a csatornákon érkező tartalmat érzik hitelesebbnek. Mivel több esetben is kapcsolatot találunk a pártok megítélése, illetve a kommunikációs csatorna bizalom esetén, így érdemes egyes esetekben, főleg a közszolgálati és kereskedelmi televízió, az online csatornák illetve a közösségi média megítélését vizsgálni pártszimpátia alapján.

Amennyiben csak azok bizalmi indexét vizsgáljuk, akik inkább azonosulnak egy-egy párttal (a 6 elemű Likert-skálán legalább 4-es értékelést adtak), úgy a következőket szemlélhetjük. A kormánypárttal azonosulók esetében az ellenzéki pártokkal szemben nagyságrendileg egy egész osztállyal magasabb értéket találunk a közszolgálati televízió esetén, ezzel egy időben, kisebb mértékű, de hasonló pozitív trendet látunk a kereskedelmi televízió, illetve enyhe negatív trendet az online csatornák esetén. A korrelációs értéknek megfelelően, a jobbik esetén javul a kereskedelmi televízió megítélése.

Az LMP és a MKKP esetén az online térrel volt hangsúlyos a kapcsolat, és ezt az adatok is megerősítik, hiszen ennél a két szervezetnél találjuk a legmagasabb online hitelességet. A legnagyobb arányeltolódást a közszolgálati televízió esetén látjuk, ahol a DK 20,29-es bizalmi értéket állíthatjuk szembe a Fidesz/KDNP 3,43-as értékével. A pártoknál érdemi hitelesség-sorrendváltozást nem figyelhetünk meg a négy vizsgált kommunikációs csatorna esetén, ez alól látványos kivételt jelent a kormánypártok, melyeknél a közszolgálati TV kerül az első helyre.

2. ábra. A vizsgált kommunikációs csatornák bizalmi értékeinek átlaga, egyes pártok szerint



Forrás: saját szerkesztés a primer kérdőíves kutatás alapján

A klaszteranalízis során akkor kaptuk a legjobb eredményeket, amennyiben négy csoportot különítettünk el egymástól. Ebben az esetben mutatták a klaszterek a legnagyobb és legértelmezhetőbb különbségeket, több vagy kevesebb klaszter esetén ezek a határok elmosódtak. Ezek a csoportok eltérő méretűek. A klaszterezés során két kérdéskört vettünk figyelembe, mely során a válaszadók hat elemű Likert-skálán nyilatkozhattak arról, hogy mennyire értenek egyet/azonosulnak a nyolc vizsgált párt gazdaságpolitikai célkitűzéseivel, illetve ideológiai céljaival és nézeteivel (1 „egyáltalán nem”, 6 „teljes mértékben”).

A klaszterezés során a változók közül a kormánypártok (0,172) és a MIH (0,108) magyarázóereje a legalacsonyabb, míg a DK (0,462), MOM (0,507), JOB (0,549) és LMP (0,516) magyarázta jobban a minta varianciáját. A klaszterek eltérő méretűek, így ez némileg ellensúlyozza a nem reprezentatív mintavétel torzító hatását. Ennek megfelelően a következő csoportokat tudjuk megkülönböztetni:

1) *Politikailag ellenségesek (C1)*: Az összes párt megítélése alacsony, a pártok 1,3 és 1,7 közötti átlagokkal rendelkeznek. Ebben az esetben találjuk a legalacsonyabb szórási értékeket, tehát a leghomogénebb válaszokat. Itt vagy olyanokat találunk, akik elfordultak és általánosságban bizonytalanok a pártokkal és a politikával szemben, vagy pedig lehetséges, hogy olyan alternatív politikai szervezetek szimpatizánsai amelyek nem képezték a kutatás részét.

2) *Bizonytalanok (C2)*: A pártok megítélése egységesen közepes, 2 és 2,5 közötti átlagokkal. Mivel érdemi különbségek nincsenek a pártok között, kimagasló vagy alacsony értékeket sem találunk, így ebben az esetben vagy kevésbé tájékozottak a kitöltők így nem tudják őket elkülöníteni egymástól, vagy pedig a pártpreferencia és ideológia nem foglalkoztatja őket és passzívan állnak a politikai szervezetekhez.

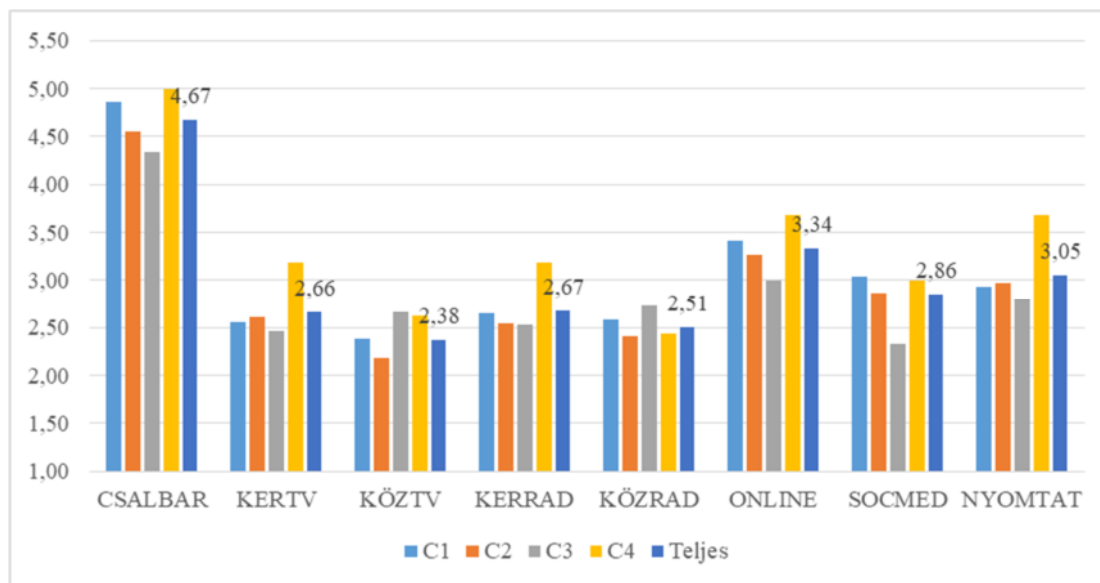
3) *Kormánypárti szimpatizánsok (C3)*: A kormánypártok megítélése a legjobb és a többi párt értékei egységesen alacsonyak. Feltételezhető, hogy ők lesznek a kormánypárti szavazók.

4) *KormánySZkeptikusok (C4)*: A kormánypártok megítélése alacsony, míg a többi párt esetén egységesen magasabb értékék szerepelnek. Feltételezhető, hogy ők lesznek a kormánykritikus ellenzéki szavazók.

Amennyiben a klasztereket (compare means) visszaellenőrizzük, azok demográfiai összetétele, illetve a kommunikációs csatornákra adott bizalmi indexek alapján, úgy a következő összefüggéseket találjuk: A kitöltő nemi összetételére nincsen hatással a klaszterezés, a teljes minta, illetve a csoportok közötti megoszlás csekély eltérésekkel hasonló. A bizonytalanok esetén a legmagasabb a kisebb településről érkező kitöltők aránya, míg a kormánySZkeptikusok jellemzően nagyobb településeken és Budapesten élnek. Összességében a politikailag ellenségesek rendelkeznek a legmagasabb egy főre jutó jövedelemmel a háztartásukban, és ezzel párhuzamosan náluk a jellemzőbb, hogy kevesebben élnek együtt, magas az egyszemélyes háztartások aránya. A bizonytalanoknál találjuk a legalacsonyabb jövedelmet és náluk a többszemélyes háztartások a jellemzőbbek.

Amennyiben a klasztereknél a vizsgált kommunikációs csatornák bizalmát szemléljük, úgy érdemi sorrendváltozás nem figyelhető meg, viszont a kommunikációs csatornák bizalmi értékeinél eltérő adatokat találunk. A kormánypárti szimpatizánsok esetén látunk sorrendváltozást, a közszolgálati csatornák, televízió és rádió megítélése javult, itt a legmagasabb. Érdekesség, hogy a kormánySZkeptikus csoport a közszolgálati televízió és rádiót leszámítva, minden esetben magasabbra, tehát hitelesebbre értékelte a vizsgált csatornákat. Az adatok alapján, habár hasonló trendeket látunk, kijelenthetjük, hogy a klaszterek eltérően ítélik meg a csatornákból származó információk bizalmát. Az átlagok vizualizációja során lehetőségünk nyílik szemléltetni ezeket a különbségeket.

3. ábra. A vizsgált kommunikációs csatornák bizalmi értékeinek átlaga, egyes klaszterek szerint



Forrás: saját szerkesztés a primer kérdőíves kutatás alapján.

Összegzés és végkövetkeztetések

A társadalmi kommunikáció intézményi háttere fontos politikatudományi kérdés. Habermas ideáltipikus nyilvánosságmodellje megfelelő eszköz a nyilvánosság tereinek elemzéséhez. A modern tömegtársadalom dichotóm szerkezete az életvilág és a rendszer megkülönböztetésével mutatja meg e két szféra elválását és a nyilvánosság tereinek megjelenését. A modernitásban a rendszer anyagi újratermelési folyamatainak uralma alá kerül az életvilág, ami azt is jelenti, hogy a nyilvánosság terei is sérülnek. Ezért fontos megvizsgálni a nyilvánosság tereiben található tömegkommunikációs eszközök társadalmi integrációban betöltött szerepét. A kommunikációs csatornák hitelességének vizsgálata során fontos kiemelni, hogy a bizalmat több faktoron keresztül kell vizsgálni. Az egyén szociokulturális háttere komoly befolyásoló kérdés, a politikai marketingkommunikáció során pedig az egyén pártszimpátiája és ideológiai háttere is befolyásolja az üzenet hitelességét. A fogyasztó cinikusan, ellenségesen és bizalmatlanul vesz minden olyan üzenetet, amely ellent mond vagy nem feleltethető meg saját nézeteinek.

A vizsgált kommunikációs csatornákat sorrendbe tudjuk állítani azok bizalmi értékei alapján. Csoporttól, politikai kötődéstől, demográfiai tényezőktől függetlenül, minden esetben és a klaszterezés esetén is a család és barátok bizalmi értéke a legmagasabb, tehát az onnan származó információkat tekintik a kitöltők a leghitelesebbnek.

A pártok szoros kapcsolatot mutatnak az egyes kommunikációs csatornák bizalmi értékeivel, legerősebbet a kormánypártok, illetve a közszolgálati műsorszolgáltatók esetén. A pártok ideológiájával és gazdasági politikájával

azonosuló kitöltők eltérő bizalmi értékekkel látták el a különböző kommunikációs csatornákat, tehát az egyén politikai kötődése befolyásolhatja tájékozódási szokásait.

Az adatok azt mutatják, hogy négy típusú válaszadót vagyunk képesek megkülönböztetni, melyek: a) politikailag ellenséges, b) bizonytalan, c) kormánypárti szimpatizáns, illetve d) kormánySZKEPTIKUSOK. Ezek a csoportok, részben eltérő kommunikációs preferenciákkal rendelkeznek, tehát ismételten, a politikai azonosulás és vélemény, kommunikációs csatornabizalmat befolyásoló hatását szemléljük.

Feltételezhető, hogy mivel a különböző pártok szimpatizánsai sem on- sem az offline térben nem folytatnak érdemi eszmecserét, hanem az egymással párhuzamosan létező kommunikációs buborékok részei, ráadásul az emberek szkeptikusan és cinikusan állnak bármilyen olyan információhoz, amely ellentmond ideológiai és világnézetüknek, így az ezáltal okozott információs asszimetriák okozzák a bizalmi értékek különbözőségét (deficitet egyes esetekben).

Kutatásunk alapján a Z generáció társadalmi deliberációját komolyan hátráltathatja a politikai ideológia, mely kommunikációs csatorna bizalmat befolyásoló hatása a primer kutatás adataiból is kitűnik. Tehát a párhuzamos kommunikációs buborékok gyakorlati működését szemlélhetjük.

Irodalomjegyzék

- Ali, K., Li, C., & Zaffar, K. (2021) Fake news on Facebook: Examining the impact of heuristic cues on perceived credibility and sharing intention. *Internet Research*, 32 (1), 379-397.
- Bernays, E. L. (1942). The Marketing of National Policies: A Study of War Propaganda. *Journal of Marketing*, 6 (3), 236-244.
- Brettel, M., & Spilker-Attig, A. (2010). Online advertising effectiveness: A cross-cultural comparison. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 4 (3), 176-196.
- Ciftci, D. (2021). Political Marketing and New Media Election Campaigning: The Application of North Cyprus 2018 General Elections. In Esiyok, E. (Ed.), *Handbook of Research on New Media Applications in Public Relations and Advertising* (pp. 355-379). IGI Global.
- Dernóczy A., & Józsa L. (2006). Klaszterek a fogyasztói magatartás terén. *Marketing & Menedzsment*, 40 (5-6), 80-85.
- Habermas, J. (1981). *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Habermas, J. (1993). *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásai*. Budapest: Osiris.
- Hatier, C. (2012). 'Them' and 'us': Demonising politicians by moral double standards, *Contemporary Politics*, 18 (4), 467-480.
- Józsa L. (2014). *Marketingstratégia - A tervezés gyakorlata és elmélete*. Budapest: Akadémiai.
- Kiss B. (2015). Integráció és politika. *Társadalomtudományi Szemle*, 5 (3), 84-104.
- Lind, M. R. (2001). An exploration of communication channel usage by gender. *Work Study*, 50 (6), 234-240.

- Marcos-García, S., Alonso-Muñoz, L., & López-Meri, A. (2020). Extending influence on social media: The behaviour of political talk-show opinion leaders on Twitter. *Communication & Society*, 33 (2), 277-293.
- Mazzoleni, G. (2002). Politikai kommunikáció. Budapest: Osiris.
- Orosdy B., & Gergely Gy. (2006). Értelmezhető-e a marketingcsatorna-politika a politikai gyakorlatban? *Marketing & Menedzsment*, 40 (5-6), 33-39.
- Piskóti I. (2012). Elemek a társadalmi marketing modelljéhez. *Marketing & Menedzsment*, 46 (3), 64-73.
- Szabó A., & Gerő M. (2020). *A magyar társadalom politikai integrációja. Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont Argumentum Kiadó.
- Szabó G., & Kis B. (2020). Politikai kommunikáció és expresszivitás. *Politikatudományi Szemle*, 30 (1), 39-59.
- Weidner, K., Beuk, F., & Bal, A. (2020). Fake news and the willingness to share: a schemer schema and confirmatory bias perspective. *Journal of Product & Brand Management*, 29 (2), 180-187.

Területi különbségek alakulása Magyarországon az elmúlt két évtizedben súlyozott területi GINI-index segítségével

Pintér Tibor, Fenyvesi Éva

**Budapesti Gazdasági Egyetem KVIK,
Közgazdasági és Üzleti Tudományok Tanszék, Budapest**

Tanulmányunkban a súlyozott területi GINI-index mutatóját alkalmaztuk a vármegyék és Budapest közötti területi jövedelmi egyenlőtlenségek kifejezésére. A súlyozott területi GINI-index a jövedelmi egyenlőtlenségek évtizedekkel ezelőtt kidolgozott és alkalmazott mutatója, amely a jövedelmek eloszlását szemlélteti egy adott területen. A súlyozott területi GINI-együttható alkalmazása lehetővé tette a jövedelmi egyenlőtlenségek mértékének vizsgálatát a magyar vármegyék és Budapest között. Ez a mutató különösen fontos a regionális fejlesztési stratégiák kidolgozásában és értékelésében, valamint a regionális jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló politikai beavatkozások hatékonyságának értékelésében.

A mutató alkalmazása lehetővé teszi a jövedelmi egyenlőtlenségek területi dimenziójának feltárását és azonosítását, hogy mely területi egységek járulnak hozzá a legnagyobb mértékben a jövedelmi egyenlőtlenségekhez. A súlyozott területi GINI-együttható használata továbbá lehetővé teszi a területi jövedelmi különbségek trendjeinek és dinamikájának elemzését, valamint a területi jövedelmi egyenlőtlenségek alakulásának összehasonlítását az idő múlásával.

A súlyozott területi GINI-együttható további felhasználása lehet a regionális politikák és intervenciók hatékonyságának értékelése. A politikai döntéshozók így célzottan tudják elosztani a forrásokat azokon a területeken, ahol erre a leginkább szükség van, és ezáltal hatékonyabb eredményt érhetnek el fejlesztési programjaikon keresztül.

A tanulmány eredményei azt mutatják, hogy a súlyozott területi GINI-index értéke a vizsgált időszak első felében (2001-2009) erőteljesen emelkedett a különböző években, majd ezt követően egy csökkenési folyamat bontakozott ki, amely egészen a koronavírus járvány globális kitörésének előestéjéig tartott. Ezután már csak stagnálás mutatható ki.

A tanulmány eredményei összehasonlító elemzésekhez is felhasználhatók. A különböző országok és régiók közötti jövedelmi egyenlőtlenségek összevetése révén lehetőség nyílik arra, hogy Magyarországot elhelyezzük az európai és a globális kontextusban egyaránt. Ezáltal láthatóvá válhat, hogy milyen szintűek a területi különbségek, és milyen térségi fejlesztési kihívásokkal kell szembenéznie az országnak európai, nemzetközi kitekintésben – ez azonban már a kutatás továbbfejlesztési lehetőségeként merül fel.

Szakirodalmi áttekintés

A szakirodalmi áttekintés fejezetben azokra a korábbi kutatásokra hivatkozunk, amelyek a területi egyenlőtlenségek alakulásával foglalkoznak módszertani elméleti oldalról vagy ilyen módszereket alkalmazva mutatnak be kutatási eredményeket.

A magyarországi területi különbségek kutatása nagy múltra tekint vissza. Már az 1970-es, 1980-as években is megállapították, hogy az úgynevezett aprófalvas térségek, amelyek a mai Magyarország északkeleti és délnyugati részén helyezkednek el leszakadóknak, elszegényedőnek tekinthetők (Rechnitzer & Smahó, 2011).

Szabó Pál 2008-as tanulmánya a súlyozott relatív szórás mutatóját alkalmazza a gazdasági fejlettség egyenlőtlenségeinek a kimutatására, amelyet magyar és európai uniós területi egységek esetében is alkalmaz. Alapadat-bázisunk összeállítása során mi is teszteltük ennek a mutatószámnak az értékeit. A tendencia ezen mutató esetében is tökéletesen megfelelt a súlyozott területi GINI-együttható által vázolt tendenciának.

Egy 2018-ban publikált tanulmány (Pénzes et al., 2018), amely az iskolázottság települési szintű egyenlőtlenségeinek változását elemezte Magyarországon, a Hoover-indexet és a súlyozott területi GINI-együtthatót használta az egyenlőtlenségek mérésének kifejezésére.

Horváth Gyula 2004-es tanulmánya, amely a regionális egyenlőtlenségeket európai szinten elemzi, leginkább a leggazdagabb és legszegényebb EU-s térségek sorrendbe állításával képez kategóriákat, ilyen módon elemzését kifejezetten a közép-kelet-európai térségre irányítja egyszerű statisztikai módszereket alkalmazva. A nemzetközi összehasonlítás mindenképpen jobb kontextusba helyezést jelent bármely kérdés esetében, a mi tanulmányunk további kutatási irányai között is kiemelhetjük a nemzetközi szintű összehasonlítást.

Egy 2021-ben publikált tanulmány (Pál et al., 2021) kifejezetten az orvosok földrajzi eloszlását vizsgálja a koncentráció és egyenlőtlenség specializált statisztikai mutatóit alkalmazva, az Európai Unió országait figyelembe véve, 2006 és 2018 közötti vizsgálati időszakban.

Khan és Siddique (2021) már kifejezetten az Egyesült Államok komplex térbeli elemzését végzi el regionális és jövedelmi egyenlőtlenségek speciális mutatóit alkalmazva. Ez a tanulmány a térképes megjelenítés, valamint a speciális mutatók alkalmazása, értelmezése szempontjából is meghatározó volt az elvégzett elemzési munkánk során.

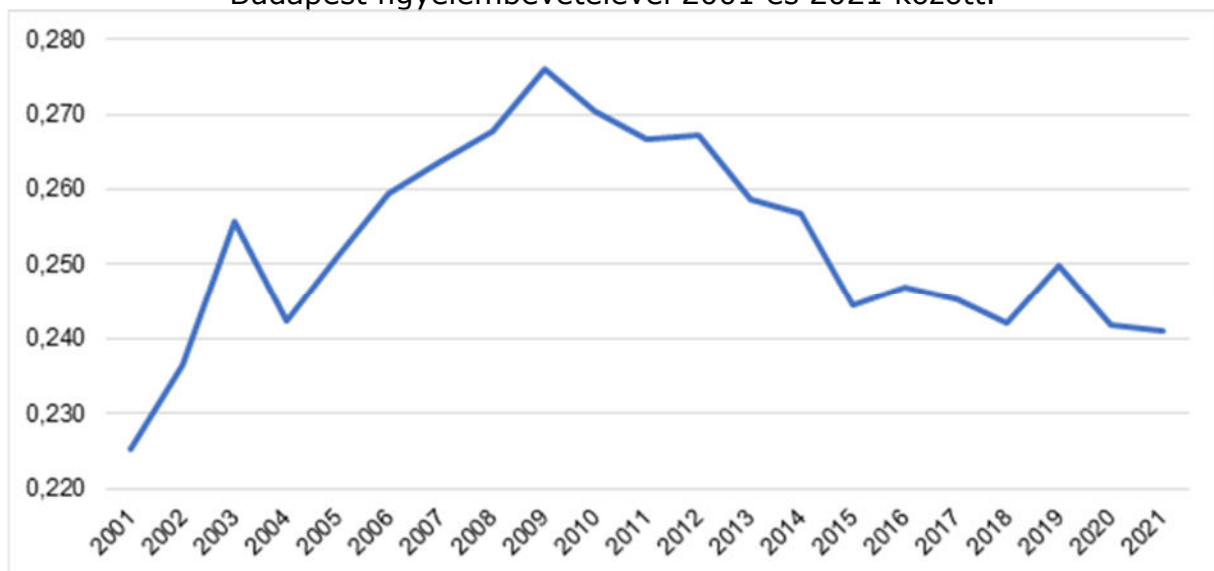
A szakirodalmi elemzést követően pedig a kutatási eredmények ismertetése olvasható a tanulmány következő fejezetében.

Eredmények

Ebben a fejezetben arra térünk ki, hogy a tanulmányunkhoz szükséges adatbázis alapján milyen eredményeket tudunk kimutatni. A súlyozott területi GINI-együttható számításához a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) területi statisztikái közül az össznépességi és az összesített GDP adatokat vettük figyelembe. Ezek segítségével saját magunk állítottuk elő az egy főre eső adatot, ilyen módon a mutató alkalmazásának közvetlen módját választottuk. A Lorenz-görbék képzése esetén két szakkönyv instrukcióit vettük figyelembe (Molnár, 2015; Dusek & Kotosz, 2016). Eredményeinket diagramos és térképes megjelenítéssel tárjuk az olvasó elé.

Az első ábra diagramban fejezi ki, hogyan alakult 2001 és 2021 között a súlyozott területi GINI-együttható Magyarország 19 vármegyéjét és Budapestet figyelembe véve. Ennek a mutatónak minél magasabb az értéke, annál nagyobb jövedelmi egyenlőtlenség figyelhető meg az adott területi entitások között (Molnár, 2015).

1. ábra. A súlyozott területi GINI-együttható alakulása a 19 vármegye és Budapest figyelembevételével 2001 és 2021 között.



Forrás: A szerzők saját szerkesztése a KSH adatai alapján

Jól látható, hogy a vizsgált időszak első felében alapvetően emelkedő tendencia jellemzi a mutatót, vagyis az időszak első évtizedében egyre nagyobb jövedelmi különbségek mutatkoztak a vármegyék és Budapest jövedelmi adatait figyelembe véve. A 2009-es csúcértéket követően a súlyozott területi Gini-együttható értéke csökken 2015-ig. A diagramot vizsgálva ezt követően kisebb-nagyobb elmozdulásoktól eltekintve stagnál a súlyozott területi GINI-együttható értéke a 19 magyar vármegyére és Budapestre számolva.

A súlyozott területi GINI-együttható alakulása önmagában a jövedelmi egyenlőtlenségek folyamataira utal, arra további vizsgálatokat kellene végezni, hogy meghatározzuk a tendencia mögötti valós okokat. Szemmel látható, hogy éppen a 2004-es év, az EU-csatlakozást követően vált

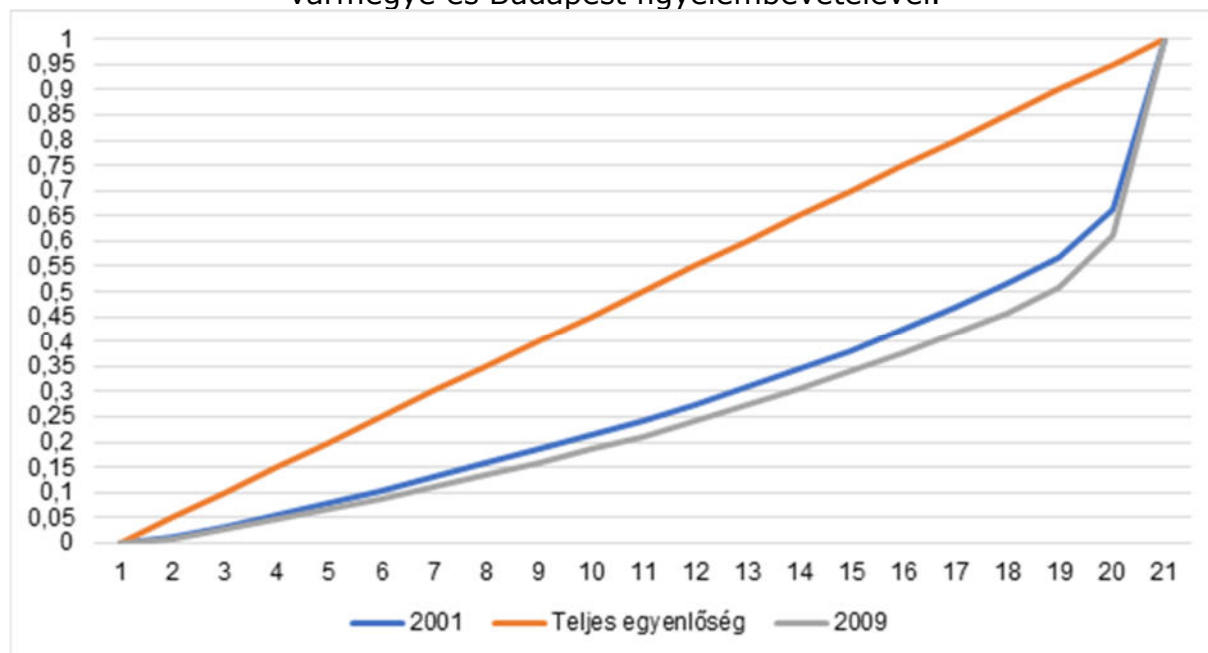
erőteljessé az egyenlőtlenségek növekedése. Érdekes kutatási kérdés lehet, hogy az Európai Uniótól kapott területpolitikai támogatások hogyan, milyen irányban és mely évtől kezdve fejtették ki hatásukat.

Azt mindenképpen érdemes leszögezni, hogy a vizsgált időszakban volt egy olyan szakasz, amikor a jövedelmi egyenlőtlenségek a vizsgált területi entitások között folyamatosan növekedtek. Ezt a korszakot a regionális polarizáció korszakának is nevezhetjük. Ezt követően pedig a területi kiegyensúlyozódás korszaka látható, amely egy stagnáló, konszolidációs szakaszba torkollik.

Érdekes kutatási téma lehet, hogy a regionális politika kutatói között ebben a nagyon egyértelmű folyamatban húzódik-e véleményszakadék? Nem kizárólag egy, hanem több regionális gazdasági mutató is ugyanezt a tendenciát mutatja a szakirodalmi kutatásunk szerint. Egyértelműen kijelenthetjük, hogy sem folyamatos polarizáció, sem pedig folyamatos egyenlőtlenség-csökkenés nem jellemzi a magyar területi entitásokat ebben az időszakban, bár hosszabb időtávot tekintve alapvetően a hátrányos helyzetű térségek permanens állapotát sejthetjük.

A területi egyenlőtlenségek mérésére számtalan egyéb mutató is rendelkezésre áll. Az úgynevezett Lorenz-görbe, amely a GINI-együtthatóval és a Hoover-indexszel közvetlen kapcsolatba hozható, más szempontok szerint, de szintén a lokális entitások közötti egyenlőtlenségeket hivatott kifejezni, ábrázolni. Az adott mutatót, vagyis a Lorenz-görbét minden évre külön-külön lehet képezni, ábrázolni. Mi a tanulmányunkban csak a 2001-es, valamint a 2009-es állapotát mutatjuk be. Felmerülhet a kérdés, hogy érdemes lett volna-e még az időszak végén például 2021-es állapotot is bemutatni. Ez az év azonban olyan kismértékben különbözik a 2 ábrázolt évet bemutató Lorenz-görbéhez képest, hogy érdemi pótlólagos következtetés levonására nem adott volna lehetőséget, nehezen különült volna el a másik két ábrától.

2. ábra. A Lorenz-görbe ábrázolása 2001-es és 2009-es állapotában a 19 vármegye és Budapest figyelembevételével.

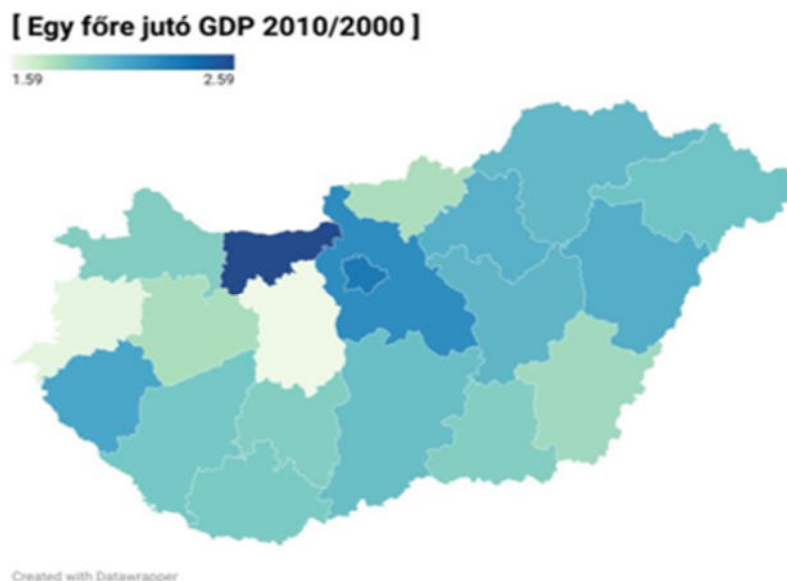


Forrás: A szerzők saját szerkesztése a KSH adatai alapján

A 2. ábra tehát a Lorenz-görbét mutatja be 2001-es és 2009-es évben a 19 magyar vármegyére és Budapestre képezve. Jól lehet látni, hogy érdemben távolabb esik a teljes egyenlőséget kifejező pozitív meredekségű lineáris vonalhoz képest a 2001-es és a 2009-es görbe egyaránt. A 2009-es görbe viszont nagyobb távolságot vesz föl a teljes egyenlőséghez képest. Ez egyértelműen utal arra, hogy 2009-ben a Lorenz-görbe szerint is egy nagyobb jövedelmi egyenlőtlenség mutatkozott a vizsgált területi entitások között. Ezen Lorenz-görbék alakja alátámasztja a Gini-együttható képzése során kapott eredményünket, ami természetes, hiszen képzésük közvetlenül kapcsolódik a súlyozott területi Gini-együtthatóhoz.

A hármas számú ábra a magyar vármegyék és Budapest egy főre jutó GDP-jének változására utal. Az adott vármegyék és Budapest területét az alapján színeztük be, hogy az adott területi entitásra jutó egy főre eső GDP 2010-ben hányszorosa volt a 2000-ben mért értéknek. Ennélfogva minél sötétebb színnel van jelölve egy adott vármegye vagy területi entitás, annál nagyobb növekedés jellemezte az adott évtizedben az adott területi egysége. Jól láthatóan ebben az időszakban Komárom-Esztergom vármegye mutatta a legnagyobb növekedést, emellett pedig Budapest, Pest vármegye, valamint Zala vármegye emelkedik ki a növekedési teljesítményét tekintve. Az ország szegényebb területeinek számító északkeleti, valamint délnyugati, aprófalvas területekkel rendelkező megyék nem mutattak ebben az időszakban kiemelkedő növekedési teljesítményt. Ez a térkép és arra utal, hogy az időszak első felében inkább a polarizáció irányába hatottak a folyamatok, hiszen nem az elmaradott, felzárkózásra törekvő vármegyék ábrája a legsötétebb színnel jellemezhető.

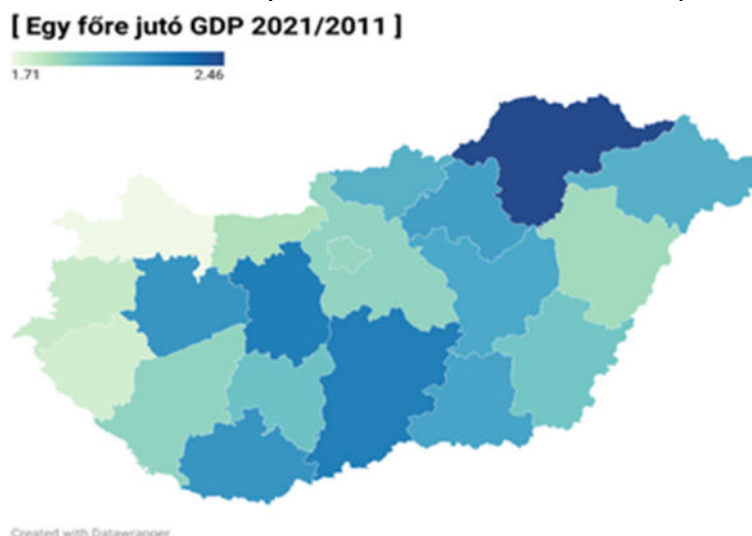
3. ábra. A vármegyék és Budapest egy főre jutó GDP-jének összevetése, a 2010-es értékek aránya a 2000-es értékekhez képest



Forrás: A szerzők saját szerkesztése a KSH adatai alapján

A négyes számú ábra szintén egy térkép segítségével mutatja a vármegyék és Budapest növekedési teljesítményét. Ezen a térképen azonban az adott területi entitások 2021-es egy főre jutó GDP adatait viszonyítottuk a 2011-es értékekhez. Itt is igaz, ezen a 4. ábrán, hogy minél sötétebb egy adott területi egység színe, annál nagyobb növekedés jelentkezett 2011 és 2021 közötti időszakban. Teljesen más kép tárul elénk ezt a térképét vizsgálva.

4. ábra. A vármegyék és Budapest egy főre jutó GDP-jének összevetése, a 2010-es értékek aránya a 2000-es értékekhez képest



Forrás: A szerzők saját szerkesztése a KSH adatai alapján

Ebben az esetben Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye szerepel a legsötétebb színnel, vagyis a legerőteljesebb növekedési teljesítményt ez az északkeleti vármegyénk nyújtotta. Mindezen túl pedig Bács-Kiskun

vármegye, Fejér vármegye, valamint Veszprém vármegye és Baranya vármegye is a kimagaslóbb teljesítményt mutató területi entitások közé sorolható.

A leggazdagabb területi entitások, mint Budapest, Győr-Moson-Sopron vármegye, Komárom-Esztergom vármegye, valamint Pest vármegye, Vas és Zala vármegyék nem mutattak kiemelkedően nagy növekedési teljesítményt, ami arra utal, hogy ebben az időszakban nem ezekre, az amúgy relatíve magasabb fejlettségű területekre jutott a növekedési teljesítmény java.

Ilyen módon a térképes megjelenítés alapján is megállapíthatjuk, hogy a 2010-et követő időszakban azokon a területi entitásokon jelentkezett a növekedési többlet, amelyek inkább rászorultak a felzárkózásra. A mélyebb okok feltárása természetesen további kutatásokat igényel. Ilyen potenciális kutatási témák lehetnek: az ipari parkok tökevonzó képessége, a gyorsforgalmi úthálózat kiterjesztése, az exportképes tőke elhelyezkedése, az ország általános gazdasági teljesítményének relatív helyzete, valamint az egyes nagyvárosok helyi önkormányzatának gazdaságfejlesztő stratégiája, valamint a megyeszékhely össznépessége.

Összességében azonban mindenképpen megállapíthatjuk, hogy a két térkép együtt szintén megerősíti a súlyozott területi Gini-együttható és a Lorenz-görbe segítségével már a korábbiakban megfogalmazott következtetéseinket.

Összegzés, következtetések

A területi különbségek összességében nem csökkentek Magyarországon a vizsgált időszak elejéhez viszonyítva. Az egyenlőtlenségek növekedésének csaknem 10 éves korszaka után egy kiegyenlítődségi szakasz kezdődött. A vizsgált időszak tehát nem homogén. Úgy tűnik, hogy nagyobb makrogazdasági tendenciák közül az ország relatív gazdasági növekedési teljesítménye meghatározó lehet a területi kiegyenlítődségi folyamatokban is. Valószínűsíthetjük, hogy azokban az időszakokban, amikor relatíve jobban teljesít a magyar gazdaság, mint az EU-s vagy a térségi országok gazdasága, olyankor több forrás képződik a területi kiegyenlítődsésre is, ilyen módon jobban le tud áramolni a kevésbé fejlett térségekbe is a többletforrás.

Ezek amegállapítások számos új pótlólagos kutatási kérdés megfogalmazására adnak lehetőséget. Érdemes lehet a nemcsak a GDP, hanem a GNI vagy a rendelkezésre álló egyéb jövedelmi adatokat is bevonni a vizsgálatokba. Ajánlatos lenne a növekedési teljesítmény környezeti terhelési költségét is kifejezni. Mindezen túl a belső és külső migráció/emigráció folyamatai is hatást gyakorolhatnak a területi kiegyenlítődsésre.

Az EU-s támogatások szerepe, az FDI beáramlási adatainak területi eloszlása, valamint a deklarált ipartelepítési kormányzati, önkormányzati programok szintén jelentős hatást gyakorolhattak a folyamatokra. Addig

azonban nem várható érdemi tudományos előrelépés ezekben a kérdésekben, ameddig egyértelmű folyamatokat, szakaszokat nem tudunk beazonosítani, abban a tekintetben, hogy mikor és minek köszönhetően növekedtek vagy csökkentek a területi különbségek.

Irodalomjegyzék

- Dusek, T., & Kotosz, B. (2016). *Területi statisztika*. Budapest: Akadémiai.
- Khan, M. S., & Siddique, A. B. (2021). Spatial Analysis of Regional and Income Inequality in the United States. *Economies*, 9, 159.
- Molnár T. (2015). *Empirikus területi kutatások*. Budapest: Akadémiai.
- Pál, V., Lados, G., Makra, Zs. I., Boros, L., Uzzoli, A., & Fabula, Sz. (2021). Concentration and inequality in the geographic distribution of physicians in the European Union, 2006-2018. *Regional Statistics*, 11 (3), 3-28.
- Pénzes J., Kiss J. P., Deák A., & Apáti N. (2018). Térségi sokszínűség és stabilitás: Az iskolázottság települési szintű egyenlőtlenségeinek változása Magyarországon 1990-2011 között. *Területi Statisztika*, 58 (6), 567-594.
- Rechnitzer J., & Smahó M. (2011). *Területi politika*. Budapest: Akadémiai.
- Szabó P. (2008). A gazdasági fejlettség egyenlőtlensége az Európai Unió különböző területi szintjein. *Területi Statisztika*, 48 (6), 687-699.

Civil önkéntesek motivációi a reciprocitás kontextusában

Gergely Andrea

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest

A reciprocitáson alapuló kapcsolatok lényege az adás-kapás folyamatán keresztül a társadalmi kapcsolatok fenntartása (Lévi-Strauss, 2000). A reciprok kapcsolatokban az ajándékok, szívességek elfogadása és viszonzása kötelező, aki nem így tesz, súlyos normasértést követ el, aki így tesz, elismerést, szimbolikus tőkét nyer (Polányi, 1997; Mauss, 2000; Bourdieu, 2009). Ajándék és viszontajándék, szívesség- és viszontszívesség között időbeli eltolás van, melynek az a funkciója, hogy a viszonzás kényszerét elfedje, úgy tűnjön, mintha az ajándékozás és a szívesség önálló, előzménytől független aktus lenne (Bourdieu, 2002). A reciprocitáson alapuló viszonyok lehetnek szimmetrikusak vagy aszimmetrikusak, az aszimmetrikus viszonyok instabilabbak, a kapcsolat megszűntével is végződhetnek.

A generalizált reciprocitás esetében a viszonzás kötelezettsége nem ennyire erős, a viszonzás hiánya nem vezet a kapcsolat felbomlásához az aszimmetriatűrés nagyobb. A generalizált reciprocitás esetében a szívességek felajánlása a közösség felé történik és a közösség szintjén nyer viszonzást. A generalizált reciprocitás erősíti a szolidaritást a közösségeken belül (Sahlins, 2005; Stegbauer, 2002; Blau, 1964).

A József Attila lakótelep civil szervezetei körében két hullámban (2018, 2022) - részben az Új Nemzeti Kiválóság Program támogatásával - végzett kvalitatív interjúk kutatásom a generalizált reciprocitás kontextusában kutattam önkéntesek és szervezetük viszonyát, illetve az önkéntesek kapcsolódásait egymáshoz. Jelen tanulmányomban az önkéntesség motivációit tárom fel. Az elméleti fejezetekben áttekintem a választott közösségek (jelen esetben a civil szervezetek) és a természetes közösségek eltéréseit, a közösségi cselekvések motivációit. Primer kutatásom során az önkéntesek motivációit is a reciprok kapcsolatok mentén vizsgáltam, motivációként azt értelmezem, amit az önkéntesek a szervezetüktől kapnak, különös tekintettel az affektív motivációkra. Ez a szemléletmód a korábbi kutatásokhoz képest színesebb, részletgazdagabb és némiképp eltérő eredményeket hozott.

Közösségelméletek: természetes és választott közösségek

Ferdinand Tönnies (2004) különbözteti meg a közösség (Gemeinschaft) és a társadalom (Gesellschaft) fogalmát. A közösség (Gemeinschaft) organikusan létrejött együttélési forma, mintája a középkori európai élet színterei, a falu és a kisváros, ahol a hagyomány irányít. A földművelés, a munka a megszokáson, együttességen alapul, a gondolkodásra a

lényegakarát (Wesenwille) jellemző. A lényegakarát számára maguk a dolguk fontosak és nem a hasznuk, cél és eszköz egységet alkot, a dolgok igazi lényegét keresi. A társadalom (Gesellschaft) mintája ezzel szemben a kibontakozó kapitalista társadalom és elsősorban a nagyváros, hordozói a bankárok és kereskedők, a hagyomány helyett konvención és szerződésen nyugszik. A gazdaság és az erkölcsi gondolkodás szétválik, a gazdaság középpontjában a haszonszerzés áll, minél kisebb befektetéssel minél nagyobb haszonra szert tenni. A társadalomra (Gesellschaft) a választóakarát (Kürwille) jellemző, ami racionális számításra és a hagyomány által már nem szigorúan kötött választáson alapul. A közösségben természet és ember harmonikus, esetleg idilli egységet alkot, a társadalomban az ember a természet és embertársa kizsákmányolására tör, többet akar kapni, mint amennyit ad.

A modern társadalmakban a közösségszerű működés már nem az egyetlen meghatározó működési mód, de nem is tűnik el. Tönnies munkája egyszerre mutatja be a történeti változást (az átlépést a modernitásba) illetve az előtte és utána állapotból két ideáltípust képez, melyek dichotómiájában a valós társadalmi jelenségek értelmezhetőek. A közösségi típusú működésmód, amihez a reciprocitáson alapuló kapcsolatok egyértelműen köthetőek, megmarad a személyességen alapuló viszonyokban, a rokonságban, a szomszédságban és a választott közösségekben.

Hankiss Elemér (1983) az 1970-es évek végén négy tényező mentén definiálta a közösségeket: „közös érdek, közös cél, közös értékrend és a fenti három tényező meglétének tudata vagy más szóval a „mi” tudat” (Hankiss, 1983:206). Léteznek közvetlen közösségek, ahol az emberek személyes kapcsolatban állnak egymással, baráti körök, szomszédsági közösségek, munkatársi csoportok. És vannak eszmei közösségek, ahol bár lehet személyes kapcsolat is, az együvé tartozás az összekötő erő. Hankiss a közösségek hiányát az adott korszakban magától értetődőként detektálja. A hagyományos falusi és városi közösségi és egyesületi élet erodálódásának kezdetét a II. világháború időszakára teszi, de igazi lendületet a folyamat szerint a háború utáni időszakban, az államszocializmus kialakulásának idején kap: *„A negyvenes-ötvenes évek fordulóján azt hittük, hogy minden megtervezhető, végrehajtható és ellenőrizhető központilag; nincs tehát szükség semmire, ami a terv szempontjából nem racionális, nincs szükség társadalmi részvételre, a társadalom önmozgására, az emberek spontán törekvéseire, társulásaira; mindez inkább zavarja a tervet, és veszélyezteti a kialakult rendet”* (Hankiss, 1983:213). A rezsim explicit erre irányuló hatalmi törekvésein kívül az erőltetett iparosítás és urbanizáció, az ezzel járó belső migráció, a tömegkommunikáció új formái is nagyban hozzájárultak a tradicionális közösségi élet felbomlásához. Az 1960-as évektől a még mindig tervgazdálkodó, redisztributív rendszer sok szempontból rugalmasabbá, decentralizáltabbá vált, megjelentek benne egyrészt piaci elemek, másrészt pedig a személyi függőségek gazdag vertikális rendszerei. A személyi függőségek rendszerében a résztvevők célja, hogy azzal legyenek jóban, akik a formális és párhuzamosan informális hierarchiában felettük állnak, az ő döntéseik határozzák meg az

alattuk lévőik életét, a horizontális kapcsolatok gyengék és másodlagosak ehhez képest. Közösségek ebben a rendszerben egyrészt a felső szinten, vezetői közösségekként, érdekcsoportként vagy vadásztársaságként jönnek létre, másrészt korporációs közösségként, ha a vezető (önszántából) egyenrangúként kezeli a hierarchiában alatta lévőket egy közös cél elérése érdekében. A személyi függőségek rendszerében vannak baráti körök, dalárdák vagy klubok, mint horizontális szerveződések, de „*mindezeknek viszonylag csekély az emberi tartalma, mozgósító ereje, s még csekélyebb a társadalmi súlya, funkciója*” (Hankiss, 1983:225). A strukturális problémák mellett mindezt Hankiss olvasatában az apátia, a bizalomhiány, a közös értéktudat kialakítására való képtelenség és a magas költségek csapdája okozza.

A létezett szocializmus mind politikai-ideológiai, mind strukturális okokból extrém nehézre tette aktív, autonóm, választott közösségek kialakulását, de ezek létrejötte más társadalmi körülmények között sem egyszerű. Mancur Olson (1997) szerint nagyobb csoportokban egyéni racionális döntéseink akkor is megakadályozzák a csoportérdekek érvényesülését, ha mindenki számára világos és egyértelmű, hogy a csoportérdek érvényesülése esetén ő maga is profitálna belőle. „*(...) ha a csoport meglehetősen nagy, s ha az egyéneket kényszer vagy valamilyen más sajátos eszköz alkalmazásával nem készítetik közös érdekek realizálására, akkor a racionálisan önérdemből cselekvő individuumok nem törekszenek arra, hogy realizálják közös vagy csoportérdekeiket. Más szavakkal egy nagy csoport tagjai önként még akkor sem törekszenek közös vagy csoportérdekeik realizálására, ha mindannyian racionálisan, önös érdekeik alapján cselekszenek, s ha mindannyian jobban járnának, amennyiben közös érdekeik vagy célkitűzéseik együttes elérésére tennének kísérletet*” (Olson, 1997:8). Mancur Olson ezt egyrészt a nagyvállalatok, másrészt a szakszervezetek működésének vizsgálatából vonta le az 1960-as évek közepén, magyarázatot adva arra az általános tapasztalatunkra, hogy olyan csoportok, melyek érdeke külső szemmel tekintve jól láthatóan közös, létszámuk és helyzetük is megfelelő érdekeik érvényesítésére, mégsem kelnek fel egy emberként és harcolják ki azt, amire szükségük van. Olson gazdasági racionalitásban és közjószágok (olyan javak, melyek használatából a csoport többi tagja nem kizárható) a csoport számára történő megszerzésében gondolkodik és arra a következtetésre jut, hogy a kisebb csoportok hatékonyabbak lehetnek ebben, mint a nagyok. Az egyes tagok hozzájárulásának jelentősége a csoport céljaihoz a csoport növekedésével egyre csekélyebb és egyre kevésbé látható, továbbá mivel a megszerzett közjavak élvezetéből nem zárhatóak ki, ezért bízhatnak abban, hogy majd a többi tag hozzájárulása biztosítja számukra ezeket, magyarul viselkedhetnek potyautasként. „*Így tehát a nagyon kicsiny csoportok, amelyekben - pusztán azért, mert kevesen vannak - a csoport minden tagjára az össznyereség jelentős hányada jut, gyakran a csoporttagok önkéntes és önérdemből fakadó cselekvésére hagyatkozva is képesek ellátni magukat kollektív javakkal*” (Olson, 1997:40). Azokban a kisebb méretű csoportokban, melyekben a csoporttagok kollektív jószághoz fűződő érdeke különböző mértékű, a legvalószínűbb, hogy a kollektív

jószágot sikerül biztosítani. Minél érdekeltőbb valaki a közjószág biztosításában, annál valószínűbb, hogy akár egyedül is hajlandó fedezni a költségeket. A nagy csoportok esetében a felismert közös érdeken túl a hatékony működés eléréséhez más külső ösztönzőkre, motivációkra vagy kényszerekre (kötelező hozzájárulás) van szükség.

A közös(ségi) cselekvés motivációi

Ebből adódik a kérdés, hogy mi veheti rá vagy mi motiválhatja az embereket a közös cselekvésre. Jon Elster szerint kooperációnak azt nevezhetjük, ha a közösség néhány vagy összes tagja saját (rövid távú) önértékét félretéve, illetve annak ellenére cselekszik a közösség érdekében. Arra, hogy hogyan vegyük rá embertársainkat önértékük háttérbe szorítására, kétfajta megoldás létezik. A centralizált megoldás a külső kényszer vagy külső ösztönzés, a decentralizált mód pedig a hosszútávú önérték, az altruizmus és a társadalmi normák valamilyen kombinációja. A kooperáció akkor jön létre, ha a különböző indítékok megfelelő módon kombinálódnak. A kooperációkban résztvevők motivációi és normavezéreltsége különböző. *„Vannak közöttük kantiánusok: azt akarják tenni, ami a legjobb lenne, ha mindenki azt tenné. Vannak utilitaristák: a közjót kívánják előmozdítani. Vannak, akiket a méltányosság motivál: nem akarnak potyautasként hasznot húzni mások kooperációjából, de kooperálni sem akarnak, ha csak kevesen teszik ezt. (...) A kantiánusok az utilitarista viselkedés kiváltójának vagy katalizátorának szerepét tölthetik be, míg az utilitaristák a kantiánusok multiplikátorát alkotnák. Az utilitaristák maguk is katalizátorrá válhatnak azokra nézve, akiket a méltányosság normája motivál. Az utóbbiak közül mindegyiknek bizonyos számú együttműködő társ kell ahhoz, hogy kooperáljon. Van, aki a megsegényüléstől félve csatlakozik, mások viszont csak akkor, ha már majdnem mindenki csatlakozott”* (Elster. 1995:137). A kantiánusok cselekvése független mások cselekvésétől, ők mindenképp azt teszik, amit helyesnek gondolnak. Elster szerint a közjó iránt érzékeny utilitaristák inkább hajlamosak az együttműködésre akkor, ha mások ezt (még) nem teszik. A méltányosságra törekvők éppen ellenkezőleg, őket az győzi meg, ha elég sokan kooperálnak, nekik sem illik kimaradni belőle.

Mind Olson, mind Elster elmélete azt támasztja alá, hogy lényegében törvényszerű, hogy az önszerveződő közösségeket elkötelezett emberek kisebb csapata „viszi a hátán” és ahhoz, hogy a szervezet létszámát, hatókörét növelni tudják centralizált vagy decentralizált, külső vagy belső motivációkra van szükség.

Az önkéntesség motivációival kapcsolatban számtalan elmélet született. *Dorner László* (2021) összegző tanulmányában ezeket négy nagy csoportba sorolja, megkülönböztetve három „kétirányú” és egy „multidimenzionális” megközelítés-csoportot. A kétirányú elméletek közé tartozik az *altruisztikus - énorientált skálán való elhelyezés* (Widjaja, 2010). Ebben az elméletben az altruisztikus motivációval megáldott egyén számára fontosabb mások

segítése, mint a saját szükségletei, az énorientált motiváció viszont elsősorban a saját szükségletekre irányul, ami lehet társaság, karrier, megerősítés, jó érzések, amiket a tevékenység okoz. Az (inkább) énorientált önkéntesek a közösség szeme előtt végeznek több munkát, mert így könnyebben jutnak megerősítéshez és inkább az epizodikus önkéntesség jellemző rájuk. Az altruisták hosszabb, intenzívebb munkát fektetnek az önkéntességbe.

Az öndeterminációs elmélet (Deci & Ryan, 2008) szerint az emberek általánosságban törekednek az önfejlesztésre, személyiségük kiteljesedésére, skilljeik fejlesztésére, kihívásokat keresnek ezzel kapcsolatban. Az intrinzik motivációval rendelkezők számára maga a tevékenység fontos, az, amit a tevékenység által tanulhatnak és ezt külső motiváció nélkül is szívesen folytatják. Az extrinzik motiváció értelemszerűen éppen ellenkezőleg, a tevékenység haszna motiválja a cselekvésre, ami lehet külső megerősítés, anyagi haszon, szorosabb társas kapcsolatok vagy bármi egyéb. A belső motivációval együtt jár a tartósabb, intenzívebb tevékenység és a proszociális személyiség.

Pszichológiai Alapszükségletek Elmélete (Weinstein & Ryan, 2010) abból indul ki, hogy a pszichológiai alapszükségletek - mint az autonómia, affiliáció (kapcsolódás), kompetencia - kielégítése az önkéntesség motivációja.

Más megközelítések megkülönböztetnek implicit és explicit proszociális motivációt (Aydinli et al., 2014). Az implicit motiváció lényegében tudattalan, kora gyermekkorban alakul ki, aki ilyen módon motivált, az intuitíve cselekszik, érzelmileg jutalmazónak érzi, ha segíthet másokon. Az explicit motívumok ezzel szemben később kerülnek elsajátításra, tudatosak és nyelviileg is kifejezhetőek.

Végül a Dorner által számbavett utolsó kétirányú megközelítéscsoport az önirányítottságot helyezi középpontba, és a szabályozás autonóm vagy kontrollált módját vizsgálja (Martos, 2016). Eszerint kontrolláltan szabályozott viselkedés külső vagy belsővé tett motivációk hatására jön létre, autonóm cselekvés pedig akkor, ha úgy érezzük, hogy saját örömeinknek és érdeklődésünknek megfelelően cselekszünk.

A fenti motivációk többdimenzionális modellekben is egyesíthetőek. Dorner (2021) szerint a multidimenzionális elméletek közül a legismertebb a funkcionális szemlélet (Finkelstein 2009), amely arra helyezi a hangsúlyt, hogy az emberek azért önkénteskednek, mert ezzel valamilyen szükségletüket/szükségleteiket elégítik ki. Ennek a megközelítésnek az alapján készült el a legismertebb és nemzetközileg is legmegbízhatóbbnak bizonyult modell az önkéntesség motivációinak a mérésére, az önkéntes funkciók leltára (Volunteer Functions Inventory, VFI), melynek faktorait a következő táblázat mutatja:

A legjellemzőbb motivációnak az értékdimenzió bizonyult, az emberek leginkább azért végeznek önkéntes tevékenységet, hogy értékeket fejlesszenek ki, segítsenek másokon. A második helyen a megértés áll, az aktív önkéntesek szeretnék többet megtudni a világról, ami körül veszi őket, fejlődni, fejleszteni magukat, új tapasztalatokra szert tenni.

A Volunteer Functions Inventory magyarországi adaptálását 235 szervezet bevonásával 2319 fős mintán végezték el és egy 15 faktoros modellt hoztak létre (Bartal & Kmetty, 2011). A legerősebb faktornak itt is altruizmus bizonyult, második helyen azonban az elismertség áll, amely magában foglalja a szervezeti általi elismerést, a szervezeten belüli megbecsültséget, az egalitást a szervezetben és a társadalmi elismerést is. A harmadik helyen a társaságkeresés, az új kapcsolatok kiépítése iránti igény szerepel. A vizsgálat azt is felszínre hozta, hogy a nők és a magasabb iskolai végzettségűek általánosságban intenzívebben motiváltak, mint a férfiak és az alacsonyabb végzettségűek (Bartal & Kmetty, 2011).

Az önkéntesség motivációi különböző életkori csoportokban eltérőek lehetnek, a nemzetközi és magyar kutatások rendkívül változatos képet mutatnak. Ezért ebből a továbbiakban csak néhány olyan összefüggést szeretnék kiemelni, melyek az én kutatásom szempontjából érdekesek lehetnek, ezek elsősorban az életkori vagy családi életszakaszhoz kötődő különbségek (Dorner, 2021). A fiatalok körében nemzetközi tapasztalatok szerint egyre fontosabb motivációs tényező a szakmai önéletrajz fejlesztése a könnyebb munkaerőpiaci belépés céljából. Az idősebbek (60 év felettiek) számára kiemelkedően fontos a társas kapcsolatok fenntartása, (újra)építése az önkéntességen keresztül. Az életkor mellett a családi életszakasz is fontos szerepet játszik az önkéntesség motivációinak megváltozásában. A szülővé válás korlátozza a szabadon felhasználható időt, megváltoztatja az életmódot és hatással van a motivációikra is. Ezért a gyerekes önkéntesek szelektálnak a társas interakciókban és jutalmazó élményeket keresnek. Mint később látni fogjuk, a József Attila lakótelep anyaservezetei ebben nagyon sikeresek, olyan környezetet és szervezeti kultúrát tartanak fenn, melyben az önkéntesek/kapcsolódók jól érzik magukat.

A kutatás módszertana

A kutatás két fázisban zajlott le. Először 2018 tavaszán az Új Nemzeti Kiválóság Program támogatásával kvalitatív interjúk adatfelvételt végeztem a budapesti József Attila lakótelepen működő civil szervezetek és informális csoportok körében. Majd pedig 2022 őszén ezt a vizsgálatot részben eltérő mintán és eltérő tematikai hangsúlyokkal megismételtem. Mindkét adatfelvétel főbb témái a páros és generalizált reciprok kapcsolatok szimmetriáinak/aszimmetriáinak vizsgálata, a közösségi média szerepe a kapcsolatok típusainak kialakulásában, az önkéntesek motivációinak feltárása volt. Jelen tanulmány ez utóbbit tárgyalja.

A célcsoportot a József Attila lakótelepen működő civil szervezetek és autonóm csoportok vezetői, önkéntesei és a szervezetekhez lazábban kapcsolódók jelentették. Mind a helyszín, mind a vizsgált civil szervezetek kiválasztását elsősorban az indokolta, hogy a reciprok kapcsolatok létrejöttében a lokalitás fontos szerepet játszik. Nyilván léteznek a szívességeknek olyan típusai is (pl. információcsere), ahol a földrajzi

távolság nem döntő fontosságú, de a legtöbb háztartásközi reciprok kapcsolat esetében nem racionális a kapcsolat fenntartása bizonyos távolságon túl. A formálisan - egyesületi vagy alapítványi formában - civil szervezetek bekerülése a mintába egyértelmű volt, de az informális csoportok esetében dönteni kellett arról, hogy milyen módon húzzam meg a határt. A mintába azok az informális csoportok kerültek be, melyeknek van saját neve és nyilvános tevékenysége.

A kutatás során grounded theory módszertanból vettem át egyes technikákat, főként az elméletvezérelt mintavételt, és az ehhez kapcsolódó irányelveket, például, hogy az interjúk elemzését folyamatosan végeztem a kutatás során, és az elemzés során tapasztaltakat beépítettem a további interjúk készítésénél.

Az elméletvezérelt mintavétel „azon az előfeltevésen alapul, hogy az adatgyűjtés és az elemzés „kéz a kézben” jár. *„Az adatgyűjtés soha nem előzi meg túlságosan az elemzést, mert ez alkotja a rákövetkező adatgyűjtés alapját: a következő interjúban vagy megfigyeléskor felteendő kérdések azon alapulnak, amit az előző elemzésben felfedeztünk”* (Corbin & Strauss, 2015:193). Az I. hullámban összesen 17 mélyinterjú készült 18 személlyel, a II. hullámban 20 interjút készítettem 21 válaszadóval¹, ebből 14 interjú a korábbi interjúalanyokkal készült. A kutatásban vizsgált szervezetek a következők voltak:

- ✓ Írisz Családi Kör - önkéntesek egy csoportja a lakótelepen, nem szerveződtek civil szervezetté, tevékenységük központjában a *család, anyaság, közösségépítés* áll.
- ✓ Anyahajó - Anyaközpont a lakótelepen élő - elsősorban kisgyermekes, kisgyermekkel otthon lévő - *anyák* számára.
- ✓ Vagány Nők - idősebb, baloldali kötődésű nők autonóm csoportja, saját klubtevékenységük mellett segítik a családi fókuszú civil szervezetek működését
- ✓ Ferencvárosi Közösségi Alapítvány - a teljes Ferencvároshoz kötődő szervezet, közösségi alapítványként céljuk az adományozás fejlesztése, adományok gyűjtése és ezek segítségével a helyi civil szervezetek, autonóm csoportok finanszírozása.
- ✓ TAVAM (Társaság a Várandósság és Anyaság Megszenteléséért) - országos hatókörű civil szervezet, önszerveződő női és anyakörök hálózata, elsősorban a szülés-születés témájára összpontosít. Jelenleg már kevésbé aktív a szervezet, de korábban komoly szerepet játszott a József Attila lakótelepen működő civil szervezetek és autonóm csoportok szerveződésében, illetve működésének támogatásában.
- ✓ Telepesek - úgy mentén szerveződő lokálpatrióta csoport, elsődleges céljuk a Kiserdő védelme, mely a Galvani-híd tervezett építésével veszélybe került.

Az interjú során nagyon részletesen és több megközelítésben jártam körbe a válaszadók generalizált reciprocitáson alapuló kapcsolatát a

¹ Mindkét hullámban egy-egy páros interjúra került sor. Két idősebb hölgy – mintegy megerősítő jelleggel – ragaszkodott a páros interjúhoz.

közösséggel, vagyis, hogy mit kapnak a szervezettől és mit adnak a szervezetnek. Azzal kapcsolatban, hogy mit kapnak a szervezettől, egyrészt indirekt megközelítésben beszéltünk arról, hogy hogyan vesznek részt a szervezet munkájában, milyen tevékenységeket végeznek (mit adnak a szervezetnek) illetve, hogy mi az, amit élveznek, mi az, ami örömet okoz ezekben a tevékenységekben, együttlétekből (mit kapnak a szervezettől). Az interjúk során projektív technikákat is használtam. A projektív technikák arra szolgálnak, hogy indirekt rákérdezéssel tárjanak fel nem tudatos, nem megfogalmazott attitűdöket, érzelmeket, motivációkat. A technikák használata során olyan felületet adunk a válaszadónak melyre rávetíthetik saját személyiségüket, érzelmeiket. A direkt rákérdezéssel szemben jellemző, hogy a válaszok ilyenkor kevésbé normatívak, a vetítési felület megteremti azt a távolságot, amivel a válaszadó már biztonságosnak tekinti feltárulkozást, a nem tudatosított, nem racionális gondolati tartalmak felfedését (Horváth & Mitev, 2015:279 skk).

A válaszadó affektív viszonyulását a szervezet felé kollázs technikával vizsgáltam. A kollázsok készítéséhez hosszú évek óta gyűjtöm a képeket, úgyhogy többeszes képmennyiség áll rendelkezésre. A képek magyar és európai hetilapok, magazinok képanyagából származnak, a gyűjtemény nem válogatás, hanem éppen a válogatás hiánya jellemzi, körülbelül a világmindenséget tartalmazza képekben. A fényképek lehetnek cikkek illusztrációi vagy reklámok, hirdetések fotói. A képek mentesek a kontextustól, nincs rajtuk magyarító felirat, értelmezés, márkajelzés, szlogen. A kutatási helyszínekre csak a képanyag egy része vihető el (mely teljesen véletlenszerűen kerül kiválasztásra), de ekkor is több száz képről beszélünk, melyeket minden sorrendiség nélkül kiteríték a válaszadó elé és arra kérem, hogy ne próbálja meg az összes képet átnézni, csak érzéseire hagyatkozva válasszon ki néhányat, melyek megmutatják, hogy milyen a civil szervezet világa.

Másrészt a montázsok kapcsán arról (is) kérdeztem a válaszadókat, hogy mit találnak vonzónak, értéknek ebben a szervezetben, illetve milyen jelzőket, hangulatokat érzéseket kötnek hozzá. Ez utóbbi elsősorban az érzelmi kötődést térképezte fel.

Az interjú végén mindkét hullámban mondatkiegészítésre kértem fel az interjúalanyokat. A válaszadónak az „Azért éri meg civil szervezet munkájában részt venni, mert ...” mondatot kellett befejezniük. Ez az adott célcsoportban egy meglehetősen agresszív és provokatív kezdetű mondat. Azt sugallja, hogy a civil szervezetek önkénteseit nem pusztán az altruizmus vezérli, tevékenységükért valamilyen módon viszonzást várnak és kapnak. A mondatkiegészítés kevésbé rejtett kérdéses mód és ezen ponton (ha előbb nem) a válaszadók felismerik a kutatás célját (Malhotra, 2001). A mondatkiegészítés ezért került az interjú végére.

Motivációk a generalizált reciprocitás kontextusában

Tanulmányomban mindezek együttesét tekintem motivációnak: ami örömet okoz a tevékenységben, amit vonzónak, értéknek tekintenek a szervezetben, ami miatt megéri részt venni a munkában, mindazt tehát, amit az önkéntesek kapnak a szervezettől.

Az elsődleges és korosztálytól teljesen független motiváció az *altruizmus*, ezekben a szervezetekben jól tehetek másokkal. Vagyis azzal a tevékenységgel, amit végzek, örömet okozok másoknak vagy olyan szervezeti működést tartok fenn, ahol mások (is) jól érzik magukat és ez engem is többé-jobbá tesz.

„Tudod volt egy évben egy olyan plakát, hogy jól tenni, jó. És ez annyira igaz, hogy önzetlenül jól tenni, az nekem is jó, elsősorban nekem jó, ha jól teszek. Mert az egy olyan lelki megnyugvást és feltöltődést ad, amit semmi nem pótol.” (önkéntes)

„48 évesen, ha most meghalnék, nem kéne azon gondolkodnom, hogy tettem-e azért valamit, hogy jobb legyen ez a világ, merthogy tudom, hogy tettem ... vannak dolgok, amiket én tettem, mondtam és azáltal egy-egy embernek az élete több lett” (vezető)

Az idősebb korosztály ezt mindig karitasként és tiszta altruizmusként éli és fogalmazza meg. A fiatalabbak közül viszont sokan megélik a *generalizált reciprocitás* kölcsönösségét is, és az adás-kapás körforgását írják körül.

"Mert megy az adok-kapok, az ilyen jó értelemben." (önkéntes)

„Jó adni másoknak. Tehát hogy nekem ez jó érzés, hogy képes vagyok arra, hogy adhatok másoknak és jó érzés annak a tudata, hogy számíthatok másokra, ha nekem bármiben szükségem van bármire.” (vezető)

"Mert valamilyen formában mindig visszajön az, amit adsz, valamilyen jó formában meg a gyümölcse beéri. Ha egy emberhez eljut az üzenete, már megérte civilszervezetnek lenni, elindít egy gondolatot valakiben, akár már az egy segítség, egy mondat, egy bármi. (...) Amit te adsz civil szervezetként, az neked visszajön visszajelzésként akár, visszatöltődik, amit adsz, ilyen körforgásszerűen működik szerintem, én ezt érzem." (vezető)

A civil szervezetek önkéntesei úgy érzik, hogy *valami nagy részei* lehetnek, változtathatnak a körülöttük lévő világon és a saját életük alakulásán. Autonóm módon cselekedhetnek és ezzel hatást gyakorolnak közvetlen környezetükre és ezen keresztül az univerzum állapotára. Érzékelik, hogy a tevékenységüknek van hatása, hogy a körülöttük lévő világ komfortosabbá, élhetőbbé válik.

„Valami nagynak a részei, amit én is egyébként megéltem, hogy valami saját magadnál nagyobbak a része lenni, az egy szuper jó érzés.” (programokon keresztül kapcsolódó)

"Nem egy ilyen tehetetlen áldozata vagyok valami nagyobbak, hanem (...) a sorsom alakításába legalább egy picit bele tudok szólni, hogy

valami kontroll van és nemcsak valami rám osztott rossz lap."

(programokon keresztül kapcsolódó)

"Mert hatni tudsz a világra és örömet kapsz vissza belőle, hogy tudtál hatni." (önkéntes)

Mindkét érintett korosztályban fontos motiváció a *társas kapcsolatok*, a magány oldása. A fiatal/fiatal középkorú anyák, akik kisgyerekekkel maradtak otthon könnyen elszigetelődnek a gyerekszoba-konyha-játszótér háromszögben, az idősek pedig az életkor előrehaladtával gyakran a családon kívüli kapcsolatok, barátságok leépülését élik meg (Albert, 2016). Mindkét csoport találhat a lokális civil szervezetekben új kapcsolatokat, új barátságokat, maguk a közös tevékenységek, programok pedig folyamatos részvételt jelentenek a közösségi interakcióban.

"Az önkénteskedés, egyrészt az emberekkel való érintkezés az ugye nálam nagyon kényes terület volt, abban fejlődnöm kellett, egyszerűen muszáj volt. Hogy egyáltalán kimenjek emberek közé a mosogató meg a gáztűzhely mellől, és hogy ne csak addig tartson az emberekkel való érintkezésem, hogy elmegyek a gyerekért az óvodába, hanem hogy kibújjak a csigaházamból." (önkéntes)

Az anyák igényei ezen a területen speciálisak, számukra olyan felnőtt társasági időre is szükség van, ahol a gyerekek is jelen vannak, de a program az anyákról szól, illetve olyan közös időtöltésre is, ahol gyerekekmentesen csak felnőtt környezetben élvezhetik kötetlenül egymás társaságát (pl. ruhacserebere), beszélhetik meg a problémáikat.

"Olyan alkalmakat teremtünk magunknak, amikor leereszthetünk, például ruhacsereberék, zseniálisak, akkor csak mi vagyunk anyák, mindenki hoz egy zsák, két zsák ruhát, ami neki már nem kell, saját garderoobe-jából, behányjuk a szoba közepére, van most már egy nagy tükrünk is, és próbálgatjuk egymás ruháit" (vezető)

A közösséghez tartozás előnye továbbá a páros reciprok kapcsolatok vagy egyszerűen csak felületesebb ismeretségek kialakulása, a gyenge kapcsolatok számának növekedése. Ez jobb beágyazottságot jelent az egész lakótelepi közösségben.

„Egy kapcsolatépítő dolog meg barátságépítő, különböző szintű mély barátságoktól kezdve a felületes ismeretségekig, de hogyha lemegyek az utcára és annyian rám köszönnek, iszonyúan jó érzés már csak az is, hogy nem úgy megyek az utcán, hogy, szóval mindig valaki rám köszön, és az iszonyúan jó.” (programokon keresztül kapcsolódó)

A civil szervezetekben egymásra találhatnak azok, akik valamilyen témában - az Anyahajónál például a kapcsolódó nevelés, a Telepeseknél a civil közéleti érdekképviselés mentén - közös értékrendet képviselnek, közös céljaik vannak és ennek érdekében cselekedni is óhajtanak.

„De közben persze ilyen informálisan is, hogy sok nővel vagy körülveve, aki ugyanabban az élethelyzetben van és akkor meg úgy nagyjából, nem azt mondom, hogy mindenki egyforma módon gondolkodik, de van

egy viszonylag hasonló szemlélet, ilyen nagyjából talán. Egy kicsit ilyen öko-bio nevelés, kicsit, talán inkább ez, mint nem, legalábbis a kemény magban. És akkor szerintem onnan még rengeteg infót lehet, ahogy úgy együtt vagyunk és beszélgetünk, de van kitől kérdezni”
(programokon keresztül kapcsolódó)

Különösen az Anyahajóra jellemző, hogy olyan biztonságos közeget hoz létre, mely a közös értékeken, a közös szemléletmódon és az ítélkezésmentes szervezeti kultúrán alapul. A közösségben megélt feltáró beszélgetések erős érzelmi kötődést eredményeznek mind a szervezet, mind az egyes tagok felé.

”Itt egy olyan biztonságos közeg jött létre, ahol a legnagyobb és legsúlyosabb tabu témák és szégyenek is elő tudtak bújni, és ez szerintem már önmagában egy csoda volt és az, hogy erre később barátságok születtek, meg maradtak fenn, az meg végképp. Biztos, hogy ez egy ilyen kölcsönhatásos dolog, hogy mondjam, kellett az a szociológiai közeg, amiben ez létrejön, de kellett az is, hogy ezek, nem oktatásnak mondanám, érzékenyítő, hogy azokat a programok, amik itt az évek alatt voltak, amiket az Anyahajó berkeiben szerveztünk, és aki, mindig itt vannak velünk, akik támogatják a munkánkat és segítik a jelenlétükkel, szaktudásukkal a működésünket, ezek nem maradtak nyomtalanul.” (vezető)

A montázskészítés során a civil szervezetekhez kapcsolódók különböző hangulatokkal, jelzőkkel, érzésekkel írták le a szervezetük világát. A középpontban a közösség, együttműködés és a család, családiasság otthonosság áll. Ebben nyilván szerepet játszik, hogy a vizsgált civil szervezetek, főárama az anyasághoz kötődik, de a családias működésmód nemcsak náluk jelenik meg. Egy jó nagycsaládhoz, közösséghez méltóan a hangulat nyugalmas, meghitt, békés, de egyúttal vidám, játékos, néha izgalmas, pörgős is. A szereplőket az egymásra figyelés, elfogadás, a kompromisszumra, konszenzusra törekvés jellemzi a szeretet és a bizalom légkörében. Ugyanakkor fellelhető a korszerűsége, modernsége törekvés, a lazaság, némiképp a menőség is. Mindez természetesen egy idealizált kép, ezek a szervezetek sem mentesek az akár drámai konfliktusoktól sem, de érdemes látunk ahhoz, hogy megértsük, hogy milyen érzésekkel vesznek részt az önkéntesek a szervezeti munkában, milyen emocionális értékeket hordoznak ezek a szervezetek.

Az önkénteskedésben való részvétel hozzátesz a személyiséghez, a résztvevők *fejlődnek a szociális interakciók terén*, találkozásaik és a közös munka során megismerik egymás szempontjait, nyitottabbá, empatikusabbá válnak. Emellett a programok és a hozzájuk kapcsolódó interakciók jellegétől függően *új készségeket, skilleket* sajátítanak el; ez bármi lehet, az angol nyelvtől a horgoláson át a jógáig.

”Mert több leszek tőle, mert valami olyat tesz hozzám, amiről lehet, hogy eddig nem is tudtam, hogy ott van bent.” (önkéntes)

”Eszméletlenül sok nézőpontot meg lehet ismerni, rengeteget tanultam ezektől a nőktől, akikkel az évek alatt dolgoztam.” (vezető)

"Sok új információhoz jutsz és nagyon sokszínű emberhez tudsz kapcsolódni, nekem ezért, rengeteget tanultam meg fejlődtem. Megismertem önmagam, mert tök jó tükröt tart mindenki." (vezető)

Az Anyahajó fő küldetése, hogy segítséget nyújtson a gyereknevelésben. A szervezethez csatlakozó anyák úgy érzik, hogy magukra hagyták őket ezen a területen. Nincsenek kötött hagyományai a gyerekek felnevelésének, nincs támogató, együtt élő nagycsalád, ahol a gyerekneveléshez kötődő feladatok megoszlanának a generációk között. Ezzel szemben az anyák különböző nevelési stílusok közül választhatnak, végtelen mennyiségű, eltérő tartalmú információ ömlik rájuk elsősorban az interneten keresztül, melyből maguknak kellene kiválasztaniuk a saját igényeiknek megfelelőt. Az Anyahajó iránya a kötődő nevelés, a becsatlakozó anyák rengeteget tanulhatnak a szervezetben - szakértőktől és egymástól - a hordozás, a szoptatás, a természetes(ebb) körülmények között megélhető szülés, a pelenkázás területén vagy bármely más praktikus kérdéskörben. Ezeket mindannyian nagyon hasznosnak találják, de a legfontosabb mégis az egyes nevelési-gondozási helyzetek megbeszélése, az ezzel kapcsolatos közös gondolkodás. A leginkább hálatalat hangvételben mindig arról beszéltek az anyák, hogy mennyire fontos volt számukra, hogy gondozással, neveléssel kapcsolatos problémáikat mások is megélik, hogy nem ők egyedül a „hülye anyák”, hogy a gyerekneveléssel kapcsolatos konfliktusokat, nehéz érzéseket meg lehet osztani egymással egy ítélkezéstől mentes közegben. Emellett nemcsak a szakemberektől, de egymástól is tanulnak olyan praktikákat, nevelési trükköket, melyek a konfliktusok elkerülésére szolgálnak.

„Annyira sok tudást kell alkalmazni egy kisgyerekkel, miért ilyen szart, miért olyan kiütése van, melyik pelenkakrém, miért az a sampon, hogyan táplálják hozzá, iszonyatos, ami részben tök jó, mert fejlődni hasznos, de kezelhetetlen mennyiségű információval kell napra késznek lenni, hogy tudd, hogy mikor viszed orvoshoz, mikor nem kell orvoshoz vinni, sat, sat, egyszerűen ebben is, hogy nincs egyedül az ember, kapsz segítséget, meg az, hogy nem vagy egyedül egy élethelyzetben.” (programokon keresztül kapcsolódó)

"Rengeteg olyan dolog volt, amit az Anyahajónak köszönhettem, az emberei kapcsolataimat itt a lakótelepen, az anyaság pozitív megélését, a szülés feldolgozásának fontosságát, a szülés feldolgozását is." (vezető)

Mind a gyerekkel otthon lévő anyáknak, mind pedig a nyugdíjas korosztálynak az önkénteskedéshez kapcsolódó tevékenységek során és a kialakuló páros reciprok kapcsolatokban lehetőséget kínál arra is, hogy szakmájukat gyakorolják, legyen az varrás, korrektúra, angol nyelvoktatás vagy gyógypedagógia.

Fontos szempont emellett a *tevékenység öröme*. A civil szervezetben a résztvevők olyan tevékenységeket végezhetnek, amiket szeretnek csinálni, ami változatosságot jelent az életükben vagy belekóstolhatnak olyan új területekbe, aktivitásokba, melyeket korábban nem ismertek, nem

csináltak. A civil szervezettes munka megadja a tevékenység szabadságát, a szervezetek tagjai kreatívan találhatnak ki új tevékenységi formákat, kipróbálhatják magukat olyan tevékenységekben, melyek nem kapcsolódnak a képzettségükhöz vagy a korábbi munkájukhoz.

"Olyan tevékenységet végezhetsz, ami nem feltétlen van jelen az életedben (...) egy kis érdekesség, egy kis fűszer" (önkéntes)

"A szabad út abban az értelemben, hogy tényleg magunk hoztuk létre, minden, ami lett, azért olyan, mert mi ilyenné tettük és ugye nem állt mögöttünk senki. És szabad abban az értelemben is, hogy nekem fogalmam sincs, hogy lesz-e valaha olyan munkahelyem az élteben, ahol ennyiféle dologban kipróbálhatom magam, tehát itt a rádiózástól az adománygyűjtésen keresztül a műsorvezetés, az összes ilyen marháskodásaimat is kipróbálhattam. Soha senki nem mondta az, hogy én ezt ne csináljam, és szerintem ez egy általános érzet itt belül, hogy aki akart, addig nyújtózkodott, ameddig csak bírta, mert szabad, meg abban az értelemben szabad, hogy eddig tudtuk tartani, hogy az államtól ne, a politikától ne, az önkormányzattól nem, tehát van ennek egy ilyen éthosza. Most szerintem, hát nem tudom, hogy az-e a jó szó, hogy innovatív, kicsit ilyen elcsépelet, de valami ilyesmi van még benne, hogy be tudtunk hozni olyan dolgokat, amit vagy mi találtunk ki vagy úgy adaptáltuk." (vezető)

Nyilvánvalóan fontos örömforrás, szórakozás, tanulási lehetőség a részvétel akár passzív befogadóként is a szervezet által rendezett programokon. A gyerekes programok (pl. bábozás, mesekuckó stb.) színvonalas elfoglaltságot kínálnak a kicsiknek, a felnőtt programok pedig az anyáknak.

Az erősebb kapcsolódás a szervezethez megadja a *valahová tartozás* érzését, azt, hogy egy közösség tagja vagyok, ahol számítanak rám és én is számíthatok rájuk. Mind a nyugdíjas korosztály, mind a gyerekekkel otthon lévő anyák esetében a munka, mint identitás éppen vagy már nem működik, a közösséghez tartozás ezt pótló identitáselem lehet.

„Identitástudat is egy anyukának, egy rokkantnyugdíjasnak, vagy egy olyan nyugdíjasnak, akinek már nincs más, tehát lehet identitásformáló is, ezt a kettőt tenném előre" (önkéntes)

"Van egy ilyen valahova tartozás érzése az embernek, ami, hogy mondjam, mégis meghagyja az embernek az egyéni szabadságát, nem olyan, hogy mindenki egyenruhát hord (...), nem ilyen szinten, hogy mindenben egyetértünk és az életünk minden területe fedi egymást, de van valami olyan közös, ami melldagasztó." (programokon keresztül kapcsolódó)

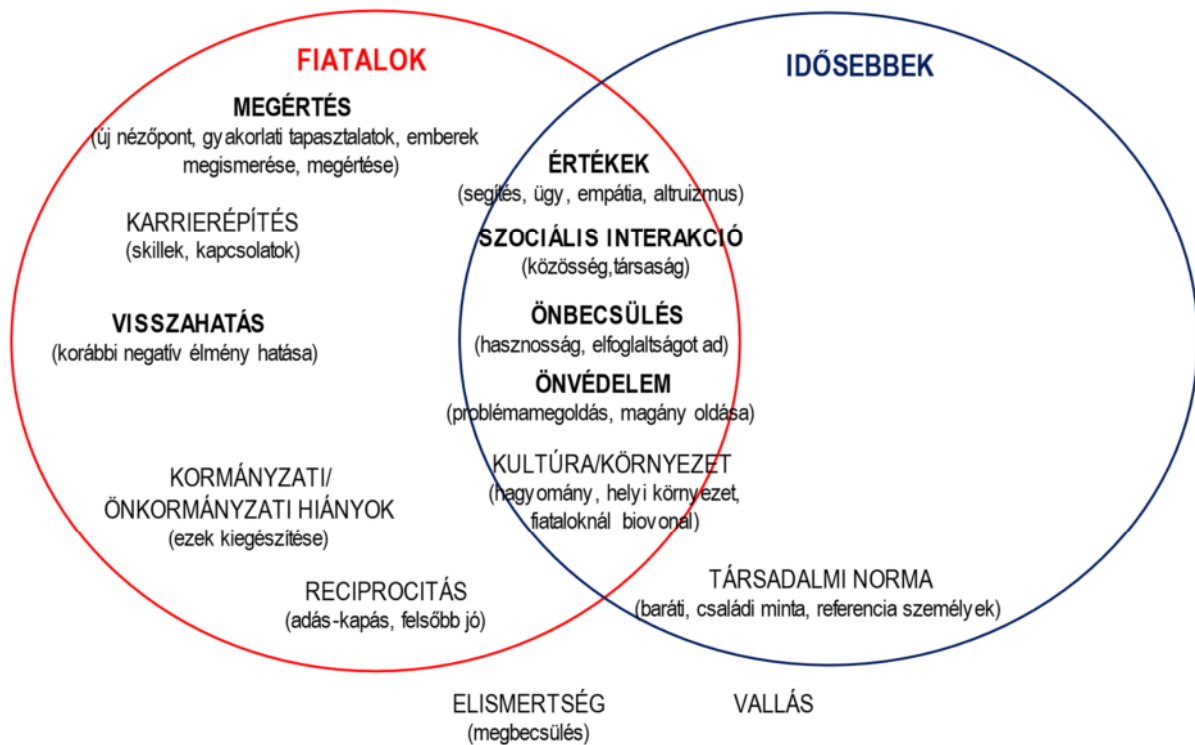
Az interjúk során a *megbecsültség, presztízs* kérdésköre nagyon ritkán jött fel. A vezetők és nagyon aktív önkéntesek érzékelik ezt a szervezeten belül, ahol munkájukat megbecsülik és a többiektől elismerést kapnak, de nagyon kevéssé jelenik meg a teljes lakótelepi közösség kontextusában. A vezetők és önkéntesek is inkább bizonytalanok abban, hogy a külső környezet hogyan ítéli meg a munkájukat. Egyrészt reménykednek abban,

hogy mások is látják, hogy itt fontos segítő tevékenység folyik, másrészt arról számolnak be, hogy a lakótelepi közösség vagy nem észleli őket, sokan nem tudnak a tevékenységükről vagy olyan különcöknek tartja őket, akik ráérnek civileskedéssel foglalkozni. Az anyahajósok beszámoltak arról is, hogy azok, akik nem kötődnek a szervezethez (játsszótéri ismeretségek) „elit anyukáknak” látják őket, és ezért nehezen tudnak kapcsolódni, belépni a szervezetbe. Ugyanakkor persze - különösen a szervezetek szélesebb körben ismert vezetői - beszámolnak személyes tevékenységük elismertségéről is.

Összefoglalás: A civil szervezetek tagjainak/önkénteseinek motivációi

Az eddigiekben olyan módon írtam le azt, hogy a szervezetek tagjai mit kapnak a szervezetektől, ahogy a kutatási eredményeim logikájából következett. A következő ábrán a magyar VFI faktorai mentén - két életkori csoportban - próbálom meg összefoglalni az eredményeimet. Mivel a kutatás módszertana és különösen maga kontextus (mit kap a szervezettől, mi a vonzó benne, miért éri meg) nagyon különböző volt, ezért az eredmények és a fogalmi csoportosítások is eltérőek lettek. További különbség, hogy a kvalitatív módszertannal készült felvétel eredményei alapján nem tudok egyértelmű és a magyar VFI-vel összehasonlítható rangsort felállítani. Akárcsak a Volunteer Functions Inventory magyarországi adaptálásának kutatási eredményeiben (Bartal-Kmetty, 2011), a legfontosabb motivációnak az altruizmus bizonyult, örömet okozni másoknak, ami nekünk magunknak is öröm. Van aki ezt a generalizált reciprocitás körforgásában értelmezi („adok-kapok”), az idősebb korosztály viszont erős morális alapon tiszta karitásként. Szintén kiemelkedően fontos a szociális interakció. Az elismertség megbecsülés viszont, ami a VFI-ben harmadik a rangsorban a lakótelep önkéntesei, kapcsolódói esetében kevésbé jelentős motivációs tényező. A lakótelep teljes közösségét tekintve gyakorlatilag egyáltalán nem érzik ezt, saját köreiken belül jelen van az elfogadás, megértés, befogadás, együttműködés, de nagyon kevésbé került elő az elismerés. Ennek lehet az az oka, hogy a lakótelepi szervezetek kevésbé hierarchizáltak és nagyon demokratikusan működnek, és ezért az elismerés, elismertség, presztízs inkább olyannak hangzik, amivel az ember kilóg a sorból, mások fölé emelkedik.

JELLEMZŐ MOTIVÁCIÓK



A motivációs faktorkor innen: Bartal Anna Mária - Kmetty Zoltán: A magyar önkéntesek motivációi

– a Magyar Önkéntes Motivációs Kérdőív sztenderdizálásának eredményei alapján, in: Civil Szemle, 2011.4. 7-30.

A civil szervezetek önkéntesei úgy érzik, hogy „valami nagyobb” részei lehetnek, autonóm cselekvésükkel változtathatnak az őket körülvevő világon, nem elszenvedőként élik meg azt. A VFI-ben is harmadik helyen szereplő, életkortól független motiváció a társas kapcsolatok kiépítése, fenntartása, élvezete, a kisgyerekes anyák számára a felnőtt közösségi idő és a gyerekekkel társaságban töltött idő megléte hasonló értékrendű emberekkel, biztonságos és inspiráló közegben. A közeg maga emocionális értékeket hordoz, nagycsaládhoz, közösséghez hasonlóan nyugalmas, meghitt, de egyben vidám, játékos, pezsdítő közeget jelent. A szereplőket az egymásra figyelés, az elfogadás, a konszenzusra törekvés és a bizalom jellemzi. Elsősorban a kisgyerekes anyák érzik úgy, hogy a civil szervezeti tevékenységben való részvétel fejlődést hoz számukra mind a szociális interakciók terén, mind pedig új készségek elsajátításában. A civil szervezeti tevékenységek során a résztvevők élvezik a tevékenységek örömeit és szabadságát. A szervezethez tartozás megadja számukra a valahová tartozás érzését, része az identitásuknak.

A József Attila lakótelepen működő civil szervezetek egyenként és összességükben (mivel a szervezetek között is vannak kapcsolatok és az önkéntesi/kapcsolódói kör is sokban átfedi egymást) hálózatot alkotnak, ahol hasonló értékrenddel bíró emberek aktív csoportja jön létre. Ismeretségben állnak egymással, rendszeresen interakcióba lépnek, páros reciprok kapcsolatok épülnek ki közöttük, emellett generalizált reciprocitáson alapuló kapcsolatban állnak magával a szervezettel és

közösségi médián keresztül egymással is. Ahhoz, hogy a hálózat és ezen belül a generalizált reciprocitás működni tudjon, arra van szükség, hogy a szervezetek közös normákat hozzanak létre, befogadó, együttműködő, motiváló hangulati elemekkel rendelkező, a tagok munkáját elismerő szervezeti kultúra alakuljon ki. A szervezetek által kialakított normák és bizalom a társadalmi tőke része és elengedhetetlen feltétele a hálózati kapcsolatok működésének.

Irodalomjegyzék

- Albert F. (2016). Az idősek kapcsolathálózati jellegzetességei. *Demográfia*, 59 (2-3), 173-200. DOI: <https://doi.org/10.21543/Dem.59.2-3.2>
- Aydinli, A., Bender, M., Chasiotis, A., Cemalcilar, Z., & van de Vijver, F. J. (2014). When does self-reported prosocial motivation predict helping? The moderating role of implicit prosocial motivation. *Motivation and Emotion*, 38 (5), 645-658.
- Bartal A. M., & Kmetty Z. (2011). A magyar önkéntesek motivációi - a Magyar Önkéntes Motivációs Kérdőív sztenderdizálásának eredményei alapján. *Civil Szemle*, 8 (4), 7-30.
- Blau, P. M. (1964). *Exchange and Power in Social Life*. New York; London; Sidney: John Wiley & Sons.
- Bourdieu, P. (2009). *A gyakorlat elméletének vázlata. Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, P. (2002). *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Corbin, J., & Strauss, A. (2015). *A kvalitatív kutatás alapjai A Grounded Theory elemzési módszer technikája és eljárásai*. Budapest: L'Harmattan.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2008). Self-determination theory: A macrotheory of human motivation, development, and health. *Canadian Psychology*, 49 (3), 182-185.
- Dorner L. (2021). Az önkéntesség motivációs elméletei integratív keretben. *Önkéntes Szemle*, 1 (1), 39-55.
- Elster, J. (1995). *A társadalom fogaskerekei*. Budapest: Osiris.
- Finkelstein, M. A. (2009). Intrinsic vs. extrinsic motivational orientations and the volunteer process. *Personality and Individual Differences*, 46, 653-658.
- Hankiss E. (1983). *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest: Magvető.
- Horváth D., & Mitev A. (2015). *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*. Budapest: Alinea.
- Lévi-Strauss, C. (1993). *Die elementaren Strukturen der Verwandtschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Malhotra, N. K. (2001). *Marketingkutatás*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Martos T. (2016). Motiváció, értékek és társas kapcsolatok: az öndetermináció elméletének alapjai. In Baritz S. L., & Dabóczi G. (szerk.), *Emberközpontú gazdaság: A Keresztény Társadalmi Elvek a Gazdaságban (KETEG) képzés szakkönyve* (pp. 242-255). Budapest: KETEG Oikonomia Kutató Intézet Alapítvány.
- Mauss M. (2000). *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris.
- Olson, M. (1997). *A kollektív cselekvés logikája*. Budapest: Osiris.
- Polányi K. (1997). *A nagy átalakulás*. Mészáros Gábor kiadása.

- Sahlins, M. D. (2005). Zur Soziologie, des primitiven Tauschs. In Adloff, F., & Mau, S. (Eds.), *Vom Geben und Nehmen Zur Soziologie der Reziprozität* (pp. 73-94). Frankfurt; New York: Campus Verlag.
- Stegbauer, C. (2002). *Reziprozität: Einführung in soziale Formen der Gegenseitigkeit*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Tönnies, F. (2004). *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Weinstein, N., & Ryan, R. M. (2010). When helping helps: Autonomous motivation for prosocial behavior and its influence on well-being for the helper and recipient. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98 (2), 222.
- Widjaja, E. (2010). *Motivation behind volunteerism*. CMC senior theses. Paper 4.

Ökológiai fenntarthatóság, mint növekedési esély az iparban

Rostás Sándor

**Soproni Egyetem Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar,
Sopron**

Jelen tanulmány fő témája a növekedési célok és a klímavédelmi célok ökológiai fenntarthatósággal kapcsolatos megvalósításának összehasonlítása, figyelembe véve a történelmi fejlődést és a mai jogalapok kialakulását. E Tanulmány célja, hogy elmélyítse a környezeti fenntarthatósággal kapcsolatos alapfogalmak általános megértését, valamint a szakpolitikai célok és azok jogalapok alakulására gyakorolt hatásának alapvető ismeretét. A tanulmány másik célja, hogy mélyebben megvilágítsa a szakpolitikai célkitűzések és a gyakorlati megvalósítás közötti ellentétet, valamint azt, hogy ezek a célok hogyan érhetők el célzott képzési intézkedésekkel gyorsabban. A tanulmány alapvetően az iparra fókuszál a német és európai környezetvédelmi politika és jogszabályok alapján, amely elsősorban a Németországban és Magyarországon elérhető szakirodalomra, valamint az aktuális nyilvánosan elérhető anyagokra épül.

Ipari vállalatok által kitűzött növekedési célok nemcsak saját alkalmazottaikra gyakorolnak nagy nyomást. Ezen kívül európai klímavédelmi célok elérését is veszélyeztetik, amelyek üvegházhatású gázok kibocsátásának drasztikus mérsékelését 2030-ig, 55%-os csökkentéssel biztosítanák. A vállalatok éves értékesítési tervezésük során ritkán veszik figyelembe a klímavédelmi célok elérését és a velük járó kihívásokat. A lehetőségek és kockázatok felmérése során részben figyelembe kerülnek a környezeti és éghajlati hatások, de legalább olyan befolyással bírnak azok a globális politikai döntések is, amelyek lehetővé teszik vagy blokkolják a termékek mozgását és ezáltal az érintett piacokhoz való hozzáférést. Új gyártott termékekkel való kereskedelem még mindig jövedelmezőbb, mint a további alternatívák, és ezáltal a marketing, valamint az értékesítési szervezet elsősorban az új termékek kereskedelmére támaszkodik. Számos ipari termék nem állítható elő ökológiai szempontból fenntartható módon, mert szinte teljes egészében nem regeneratív (nem megújuló) alapanyagokból készülnek. Ez azt jelenti, hogy az említett nyersanyagok forrásai sokkal gyorsabban kiaknázódnak, mint amilyen sebességgel természetes körülmények között önmaguktól újra termelődhetnének (ásványok, fémek és fosszilis nyersanyagok). A jogalkotó által tett összes erőfeszítés nem tűnik kellően hatékonynak a fent említett környezet- és klímavédelmi célok elérésének tekintetében. Hatályos előírások ellenére a vállalatok ritkán érzik kötelességüknek, hogy ennek megfelelően módosítsák üzletpolitikájukat. Az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentésére és az ökológiai lábnyom javítására irányuló szándéknak tükröződnie kell minden működési folyamatban és üzleti tevékenységben. A klímavédelmi célokra való törekvés olyan új növekedési lehetőségeket eredményezhet más vállalati és üzleti területeken, amelyek

ígéretenesen hozzájárulhatnak az említett célok eléréséhez és a fenntartható fejlődéshez.

Környezet- és klímavédelmi célok

Németországban 1986. június 6-án, a csernobili atomkatasztrófa után megalapították a Szövetségi Környezetvédelmi, Természetvédelmi és Nukleáris Biztonsági Minisztériumot (Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit), azonban csupán 1987-ben kötöttek globális megállapodást a Montreali Jegyzőkönyv keretében az ózonréteg védelmére (BMUV, 2023). Az 1988-as Bécsi Egyezmény (88/540/EGK) kötelezte a szerződő feleket az éghajlatváltozással kapcsolatos fizikai és kémiai folyamatok hatásának kivizsgálására, miközben figyelmük nagy részét már akkor a társadalmi-gazdasági aspektusok vizsgálatára szentelték (EUR-Lex.4413654, 1988). Bár a Montreali Jegyzőkönyv prioritása az emberi egészségre és a környezetre gyakorolt káros hatásai elleni védelme volt, de már itt megemlítésre került a jelentősége a veszélyes anyagok kibocsátásának, továbbá azok lehetséges hatása az éghajlati változásra (EUR-Lex-21988A1031(02), 1988). Emellett számos egyéb mérőszám is volt, mint például a benzin ólomtörvényének módosítása, az autók kipufogógáz-értékeinek szigorítása vagy a levegő tisztántartására vonatkozó műszaki utasítások hatálybalépése (TA-Luft). Ezek a változtatások végül 1990-ben az új klímavédelmi célokhoz vezettek Németországban, amivel a 2005-ig a CO₂-kibocsátás 25%-os csökkentése is tervbe lett véve (BMUV, 2023). Ugyanakkor 1990-ben, az első tudományosan megalapozott IPCC értékelő jelentés megállapította, hogy az üvegházhatású gázok ember által okozott kibocsátása megváltoztatja a légkör összetételét és ennek eredményeként az átlaghőmérséklet folyamatosan emelkedik, és emelkedni fog továbbra is, ha az üvegházhatású gázok kibocsátása mérséklés nélkül folytatódik (LpB Baden-Württemberg, 2023). Az IPCC első helyzetjelentése és a hatodik (egyben utolsó) „Klímaváltozás” (AR6) állapotjelentés között európai és nemzeti szinten törvényeket, rendeleteket és irányelveket fogadtak el, amelyek célja az üvegházhatású gázok kibocsátásának korlátozása és csökkentése volt. Minden korábbi erőfeszítés ellenére az IPCC „Climate Change 2023” összefoglaló jelentése, amely olyan kijelentéseket tett, mint: 1,5 fokos célt alig lehet elérni, vagy az éghajlatváltozás a leggyengébbeket érinti, nagyon aggasztó, és annál több okot ad a klímavédelmi célok követésére (LpB Baden-Württemberg, 2023). Az éghajlatváltozás eleinte sem hatásokat, sem károkat nem okozott, de az elsődleges (kevesebb csapadék) klímaváltozás és annak másodlagos (korlátozott területhasználat) következményei jelentős társadalmi károkat okozhatnak (Möller, 2002). A Magyarországi környezetvédelem kialakulásának kezdete néhány évvel előrébb volt mint Németországban. 1974-ben alakult meg az OKT (Országos Környezetvédelmi Tanács), majd 1977-ben -egyesítve az Országos Természetvédelmi Hivatallal- jött létre az Országos Környezet- és

Természetvédelmi Hivatal (OKTH), ahol a természetvédelem a környezetvédelem háttérébe szorult. A Magyarországi természetvédelem újraszabályozására 1982-ben, az 1982. évi 4. sz. tvr. és végrehajtási utasításával [8/1982 (III. 15.) MT rend.] valamint a vele együtt született [1/1982 (III. 15.)] OKTH rendelettel került sor. Természetvédelmi bíróság létesült, amely jogilag is lehetővé tette a természetvédelmi szolgálatok létrehozatalát. Az OKTH 1987-ben minisztériummá lett átszervezve, amely az Országos Vízügyi Hivatal hozzácsatolásával a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium (1987. évi VII. tv.) megalakulásához vezetett. Ezzel minisztériumi irányítás alatt állt a természetvédelem a környezetvédelemmel együtt (Szűcs & Pónusz, 2020). Történelmileg számos erőfeszítés történt nemzeti és nemzetközi szinten. A környezetvédelemmel és a fenntarthatósággal kapcsolatos minden lényeges kérdés megfelelő figyelmet kapott a fenntartható fejlődés új politikai céljainak (Sustainable Development Goals) elfogadásával.

A klímavédelem definíciója

Az klíma kifejezés a légkör átlagos állapotát írja le egy adott helyen, egy adott időszakon belül, amelyet az adott helyen az időjárási jelenségek határoznak meg az átlag- és szélsőértékekkel, valamint ezen időjárási események időtartamával és gyakoriságával. Elkerülhetetlenül azt kellene feltételezni, hogy a klímavédelem egy ideális állapot vagy bizonyos események, feltételek ideális ciklusának fenntartásáról, esetleg védelméről szól. Egy további fogalmi meghatározás szerint a klímavédelem kifejezés minden olyan stratégiát, tervet vagy intézkedést jelent, amely alkalmas az ember által előidézett klímaváltozás megelőzésére vagy mérséklésére, amelyben központi jelentőségű az üvegházhatású gázok kibocsátásának - különösen a szén-dioxid (CO₂)- csökkentése, amely a tudomány és a kutatás egybehangzó véleménye szerint felelős a klímaváltozásért és a globális felmelegedésért (LANUV, 2023).

A környezetvédelem definíciója

A környezetvédelem egy gyűjtőfogalom, amelybe a klímavédelem is beletartozik, mivel a klíma is része a környezetünknek. A környezetvédelem alapvetően a természetes élőhelyek és az élet alapjainak megőrzését jelenti a földi élőlények számára. A környezetvédelmi törekvések középpontjában az éghajlaton kívül a talaj, a víz és a levegő, valamint ezek egymásra gyakorolt hatásai állnak (Klima-und-Umweltschutz, 2023).

Klímavédelmi célok áttekintése

A Föld története során a levegő kémiai összetétele és az éghajlat többször is drasztikusan megváltozott, és természetes módon is ingadozásoknak van kitéve. Ezeknek a természetes változásoknak az időskálája azonban nagyon nagy (több ezer év). A levegő kémiai összetételének ember által okozott változásával (antropogén) hasonló léptékben, de csak mintegy 100 éves időskálán mozognak (Möller, 2002). Ez a tudatosság csak néhány évtizede létezik, ezért igyekszünk tevékenységeinket úgy alakítani, hogy kevesebb erőforrást használjunk fel és kevesebb hulladékot termeljünk. Ezzel igyekszünk megőrizni a természet önregenerációs potenciálját. A fenntarthatóság első tudományos említése Hans Carl von Carlowitz "Sylvicultura oeconomica" című kiadványában található, amelyet 1722 és 1723 között számos más publikáció és politikai döntés követett (1972 Club of Rome: Limits of Growth, 1. ENSZ Világkonferencia Stockholmban, 1983 ENSZ: World Commission on Environment and Development megalakítása, 1987 Brundtland bizottság: Our Common Future, 1992-es ENSZ-Világcsúcs Rio de Janeiróban, 1997: A Kyotoi jegyzőkönyv elfogadása, 2002 ENSZ-Világcsúcs Johannesburgban, 2015: ENSZ párizsi klímaváltozási konferenciája (COP21) a Kiotói Jegyzőkönyv nyomán követési megállapodása) (Harwardt, 2023). 2015 szeptemberében elfogadásra került az ENSZ 17 fenntarthatósági célja (Sustainable Development Goals, SDG), amelynek a 2030-ig szóló menetrendje (Agenda 2030), az EU belső üvegházhatású gázkibocsátásának csökkentésére, legalább 55%-al az 1990-i adatokhoz képest, a megújuló energiaforrások legalább 32%-os arányának növelésére a végső energiafogyasztásban, és az energiahatékonyság 32,5%-os növelésére kötelezi a tagállamokat (Bundesregierung Deutschland, 2020).

Ha az elmúlt 20 évet nézzük, EU-szerte számos ajánlás, határozat, irányelv, rendelet és jogszabály jelent meg, és törvény lépett hatályba (2003/87/EG Emissions Trading Irányelv, 2004 Üvegházhatású gázok kibocsátásáról szóló törvény, 2003/87/EG EU aukciós rendelet, 2015 Párizsi Megállapodás, 2015 ENSZ fenntarthatósági iránymutatások, 2016 RL 2012/27/EU Tiszta energia minden európainak, 2018 IPCC jelentés, 2018 VO (EU) 2018/842 célok az üvegházhatású gázok kibocsátásának 2030-ig történő csökkentésére 2021, Az EU közleménye „Az éghajlatváltozással szemben ellenállóképes Európa építése - az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás új uniós stratégiája” és a 2021. évi európai éghajlati törvény).

Gazdasági növekedés

Már az aktuális üzleti év vége előtt sok vállalat kezdi meg a rákövetkező év pénzügyi tervezését, amelyre a vállalatok a kezdetek óta saját

módszereiket dolgozták ki és folyamatosan az új követelményeknek megfelelően módosítják azt. A tervezés során különböző befolyásoló tényezőket vesznek figyelembe, amelyek többek között regionális és globális téren politikai, illetve gazdasági fejleményeken alapulnak. A növekedés tehát alapvetően haladást és fejlődést jelent, mely a múlt eredményeire épít, és a jövő lehetőségeire támaszkodik (Gentinetta & Peach, 2022). Kérdéses azonban, hogy a tervezés során kellőképpen figyelembe veszik-e az ipari ágazatokat, mint a klímavédelmet és a fenntarthatóságot biztosító helyet. Bizonyos (nagy) vállalatok számára (Németországban) már 2017 óta kötelező a CSR-jelentés (Corporate Social Responsibility, magyar jelentése: Vállalati Társadalmi Felelősségvállalás), amely tematikusan kiterjed a környezetvédelmi, szociális és munkavállalói szempontokra (Industrie- und Handelskammer Frankfurt am Main, 2023b). E kötelezettség eddig csak azokra a vállalatokra vonatkozott, amelyeknek egy üzleti év során átlagosan több mint 500 alkalmazottjuk volt, és az árbevételük meghaladta a 40 millió eurót, vagy a mérleg fő összege a 20 millió eurót (Hövel et al., 2022). Ezzel kapcsolatosan a CSRD (Corporate Sustainable Reporting Directive, magyar jelentése: Fenntarthatósággal kapcsolatos vállalati jelentésről szóló irányelv) 2024 január 1-től fog hatályba lépni, amelynek hatóköre már nem csak a fent említett nagy vállalatokra vonatkozik, hanem azokra a nagy cégekre is, amelyek a három méret kritérium közül (20 millió euró mérleg fő összeg, 40 millió euró nettó árbevétel, 250 alkalmazott) legalább kettőnek megfelelnek (Industrie- und Handelskammer Frankfurt am Main, 2023a). Következésképpen - de nem feltétlenül - ez azt jelenti, hogy minden eddigi korábban említett eltérő nagyságú vállalatoknak még nem lesz közvetlenül kötelező az éghajlatváltozás mérsékléséhez való alkalmazkodás, de a körkörös gazdaságra való átállást az új üzleti év tervezésében figyelembe kell venniük. A fenntarthatóságra való törekvés és a környezetvédelem támogatása az elmúlt években egyre hangsúlyosabbá vált, ami elsősorban a közgazdaságtan számos átalakulásának is köszönhető (Szűcs & Pónusz, 2020). Mindezek ellenére számos gyakorlati példa mutatja, hogy vállalatok a klasszikus növekedési tervezést szeretnék ezentúl is megtartani, mert a változások elsősorban további beruházásokhoz kapcsolódnak. Ezen befektetések ritkán vannak összhangban a vállalati bevásárlók vásárlási stratégiájával, így vagy egy konkurens kap lehetőséget bizonyításra, vagy az eddig előnyben részesített beszállítóra nehezedik egy hatalmas nyomás, hogy módosítsák áraikat. Mindez egy régi vezetési paradigmának köszönhető, amely egydimenzionálisan (lineáris gazdaság) a nyereség és a részvényérték maximalizására irányul, amivel egyidőben a természetes források kiaknázását ösztönözi és egyre inkább eléri az ökológiai határait (Hövel et al., 2022). E tudat birtokában még mindig nagyon sok gazdasági és politikai erő ragaszkodik a klasszikus növekedési dogmához a tagadhatatlanul gyorsult éghajlatváltozás és biológiai diverzitás csökkenése ellenére, abban a hitben, hogy a gazdasági növekedést már régóta ökológiailag semleges utakra lehet terelni (Gentinetta & Peach, 2022). Történelmileg a fenntarthatóság gondolata sok éves múlttra tekint vissza, hiszen már nagyszüleink is úgy szocializálódtak, hogy a birtokban

lévő természetes erőforrásokat (minden, ami a megélhetéshez szükséges) a lehetőségek szerint a legokosabban és leghatékonyabban kell kihasználni, ami magába foglalja a nem növekedés gondolatát. Az életszínvonal emelésének igénye elképzelhetetlen gazdasági növekedés nélkül - a gazdasági növekedést és fejlődést tehát a jobb életre való törekvés vezérli - ezért az anyagi javak már nem csupán öncélnak (az önfenntartás javára) számítanak, hanem a magasabb életszint elérésének eszköze, ami elsősorban mennyiségi (és nem a minőségi) növekedésen alapul (Gentinetta & Peach, 2022). Sokan támogatják a klasszikus gazdasági növekedés elveit, és legalább ugyanannyian állnak kritikusan a növekedéssel szemben, ami talán abból ered, hogy problémás oldalaira (túlfogyasztásból eredő környezetkárosítás és klímaváltozás) csak marginálisan fordul a figyelem.

Ökológiai fenntarthatóság

Abból kiindulva, hogy a nem megújuló (természeti) erőforrások elérhetősége belátható időn belül eléri a határait, a technikai innováció fogalma egyre gyakrabban van párosítva az ökológiai fenntarthatósággal. A technikai innovációk, az ökológiai fenntarthatóság sikeres átalakulás kulcsát jelképezik, ahol ezen újítások önmagukban még nem, de ha a fenntartható fejlődés és a gazdasági-társadalmi szempontok egyaránt a figyelem központjába kerülnek, akkor elősegítik a társadalmi-ökológiai átalakulást és a társadalmi-politikai fenntarthatósági célok elérését (Schnappauf et al., 2022). A fenntarthatóságra és környezettudatosságra való nevelés szükségességét az elkövetkező generációknak ismernie kell és meg kell tudniuk becsülni a változatosságot -kultúrájukban, természetes környezetükben egyaránt-, hogy a természetes erőforrások megújulásának tekintetében minden anyagot tudatosan, takarékosan, felelősségteljesen használjanak (Balázs et al., 2022). Végso soron egyedi rendszerekről van szó, amelyek teljes egészükben veszélyben vannak, és mind az ökológiai, mind az emberi rendszereket érintik (Wittpahl, 2020). Az ökológiai fenntarthatóság szempontjából elsősorban az alap- vagy nyersanyagokra gondolunk. Ezek jelenléte véges és még mindig nélkülözhetetlenek a termék gyártásban. Az emberi rendszer szempontjából nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az emberek, az állatok és a növények életterét egyaránt veszélyeztetik az éghajlattal összefüggő változások, valamint a kitartó és nem kielégíthető nyersanyagigények. E kielégíthetetlen nyersanyagéhség miatt egy észak-svédországi kisvárosnak szinte teljes kiterjedésében tovább kell költöznie, ami részben már megtörtént. Az elkövetkezendő években viszont mindaddig tartani fog, amíg a vasérclelőhelyet nem aknázzák ki az egész város alatti terjedelmében. 2019-es első kirunai látogatásom során egy idillikus kisvárost tapasztalhattam meg, amely körülbelül 120 éve lett alapítva. A kezdetek korszakában a vasércet még külszínen bányászták Kiirunavaarában, és akkor valószínűleg még senki nem gyanította, hogy

egy hatalmas érctest korongként fekszik a földben, amelynek alsó vége Kiruna város alatt helyezkedik amely, a város lakóit költözésre fogja kényszeríteni (polarkreisportal.de, 2023). Manapság már több mint 1100 méter mélyen dolgoznak az LKAB bányában (az utolsó látogatásom 2022-ben -1075 méter mélyen volt). A vállalat központja és az új városközpont között, ahol Kiruna városa több mint 120 évig létezett, növekszik a senki földje, az a zóna, amelyben a föld az üregekbe csúszik, és ahová az emberek már nem léphetnek be (polarkreisportal.de, 2023). Egy ilyen jellegű beavatkozás hatásait a természetbe ökológiai, gazdasági és társadalmi szempontból nagy valószínűséggel ma még senki sem tudja teljes mértékben megítélni. Az LKAB alkalmazottaival készített interjúk során tudtam meg, hogy a vállalat már eddig is nagy összegeket fektetett új házak, új infrastruktúra felépítésére. Mindezek mellett az új lakások és infrastruktúra biztosítása, a kártérítések kifizetése és a következő évtizedek foglalkoztatási kilátásai ellenére a lakosok közül sokan elégedetlenek - mert úgy érzik, hogy megfosztják őket megszokott életterüktől. Ez a példa -ahol mind az ökológiai, mind az emberi rendszerbe beleavatkoztak-, csak egy a sok közül, mint ahogy egy második példa, az "Alto Maipo, vízierőmű projekt, San José de Maipo, CHILE" projekt is. Chilében egy több mint 73 km hosszú alagút rendszer épült az Andokban (a hegység belsejében) energiatermelés céljából. Már a 2019. szeptemberi látogatásom során felmerült bennem az a kérdés, hogy mennyi időbe telhet, mire ennek a több évig tartó építési projektnek a CO₂-kibocsátása ellensúlyozható és CO₂-semlegesnek minősíthető. Egy durva becslés szerint körülbelül 100 szivattyú volt folyamatosan használatban (amelyeknek az átlagos teljesítménye körülbelül 30 kWh), ami egy egyszerű számítás szerint $30 \text{ kWh} \times 100 \times 24 \times 365 = 26.280.000 \text{ kWh/év}$ éves szükségletet eredményezett. Ehhez képest egy 4000 háztartást számláló kisváros energiaigénye hozzávetőlegesen 12 millió kWh-t igényel évenként. Természetesen ebből a számításból még hiányzik az új beszerzések és selejtezésből származó szivattyúk tényleges száma, a javításhoz, karbantartáshoz szükséges alkatrészek és a csomagoláshoz szükséges anyagok adatai, valamint a Japánból vagy Európából (Németország) származó szivattyúk szállítási adatainak közlése Chilébe. Nehéz elképzelni, hogy az ilyen nagyságrendű projektek bárhol a világon (globálisan) az ökológiai, társadalmi és gazdasági fenntarthatóság minden aspektusát méltányolják. Politikai szempontból mind európai, mind nemzeti szinten eltérő megközelítések, stratégiák és intézkedések léteznek az éghajlatváltozás kezelésére. Két fontos megállapodás született a közelmúltból, a Green Deal és az Európai Klímavédelmi Törvény. Az Európai Green Deal keretében az EU kötelező célként tűzte ki, hogy 2050-re az európai klímatörvény hatályba lépésével elérje a klímasemlegességet, aminek feltétele, hogy a jelenlegi üvegházhatású gázok kibocsátása 2050-ig jelentősen csökkenjen. Ennek érdekében az Európai Bizottság 2021. július 14-én bemutatta a „Fit for 55” csomagot (BMK.GV, 2023). A jogalkotási csomag célja az, hogy az Unió elérje 2030-ra az 1990-hez képest „legalább nettó 55%-os” ÜHG-csökkentést, az Európai Tanács 2020 decemberi ülésén és az EU éghajlat-változási törvénye által meghatározott

éghajlati célt (Schönbein, 2021). Mindezt az ENSZ, a Világbank, az OECD és más civil szervezetek által 2000-ben megfogalmazott, 189 ENSZ-tagállam által ugyanabban az évben elfogadott Millenniumi Fejlesztési Célok (angolul: Millenium Development Goals - MDGs) előzték meg (Pufé, 2017). Történelmi szempontból már a Green Deal és az európai klímavédelmi törvény előtt is léteztek nemzetközi egyezmények a környezet- és klímavédelemről, valamint a fenntartható fejlődésről. Az MDG 7. célja, az ökológiai fenntarthatóság biztosításának alapelveit követi, amelyeket megállapodás szerint, minden résztvevő tagállamnak be kellett építenie a nemzeti politikába, ami főképpen a környezeti erőforrások kiaknázása ellen, valamint energiahatékony technológia fejlesztéséhez és az üvegházhatást okozó gázok drasztikus csökkentésére irányul (Pufé, 2017). Az MDG 2015-ös jelentése az ÜHG-kibocsátás több mint 50%-os növekedéséről számol be 1990-hez képest, és a vízhiány globális növekedését prognosztizálja, amely 2015-ben 40% körüli volt (Way, 2015). Az ENSZ 2015. szeptemberi csúcstalálkozóján a 2030-ig szóló menetrendet (Agenda 2030) minden tagállam elfogadta, és a világ minden országára vonatkozik. Alapja egy 17 célt (angolul: Sustainable Development Goals - SDGs) tartalmazó igyekvő katalógus, amelyet a Millennium Development fejlesztési folyamata alapján alakítottak ki és 2016. január 1-jén, 15 éves futamidővel - azaz 2030-ig - hatályos (Pufé, 2017). A fogalmi oldalon különbséget kell még tenni az ökológiai fenntarthatóság és az ökológiai lábnyom között. Az ökológiai fenntarthatóság a természet megóvását célzó intézkedések összességét jellemzi a túlzott kizsákmányolás elkerülésével, amellyel a sokféleség megőrzésére és a természeti erőforrások gyarapítására törekednek (Stoll, 2023). Az ökológiai lábnyom területi egységben mérhető és azt a mennyiséget jelképezi, hogy mekkora mértékű termékeny föld és víz szükséges egy személynek, városnak, országnak vagy akár az emberiségnek, az erőforrások megtermeléséhez vagy az ebből eredő hulladék kártalanításához / semlegesítéséhez (Hutkai & Lehoczki, 2018).

A jogalkotói előrelépések lehetőségei, azok hatékonysága

A környezetvédelmi, éghajlati és fenntarthatósági jogalkotás keresztmetszeti, átfogó és mindenre kiterjedő jellege megnehezíti egy adott - csak az említett területekre vonatkozó - jogterület megjelölését, mert a fenntarthatóság elve olyan sok területet érint, hogy nehéz meghatározni és behatárolni a részlegeket és a felelősségeket (Pufé, 2017). A jogalkotási rendszeren belül az állami normák -mindenekelőtt a törvényi és rendeleti szabályozások-, megalkotják a törvényrendszer legmagasabb szintjét, élén az alkotmánnyal, amelyek demokratikusan legitimáltak, és a nép szuverén döntéseinek minősülnek (nem vonatkozik a kormány- és minisztériumi rendeletekre, amelyek csak a közigazgatáshoz mint végrehajtó hatalmat köthetik), viszont kizárja a gazdálkodó szervezetek által kiadott normákat és szabványokat, amelyeknek nincs demokratikus legitimitása. Ezek csak akkor válnak kötelezővé, ha két vagy több fél megállapodik bennük, vagy

ha az állami törvények hivatkoznak rájuk (Hövel et al., 2022). Ipari szabványok és a vállalati szabványok a gazdaság önkormányzata alá tartoznak, csak részben érhetők el nyilvánosan és nem mindig érhetők el ingyenesen, ezek is csak akkor válnak kötelezővé, ha két vagy több szerződő fél szerződésben megállapodnak ezekben. A környezetvédelem és a fenntarthatóság nemcsak törvényeken és szabályozásokon alapul. A szabványosítás jelentős mértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy miután a Brundtland Bizottság megalkotta a fenntarthatóság fogalmát, felmerült a környezeti normák és nemzetközi szabványok igénye is a környezeti teljesítményre, valamint a környezetgazdálkodásra vonatkozóan, ahol a nemzetközi szabványoknak segíteniük kell egy globálisan összehasonlítható értékelés és címkézés elvégzését. Ennek következményeként vezetett az ISO 14000 világméretű szabványsorozat megjelenéséhez (Hövel et al., 2022). Attól függően, hogy a fenntarthatóság fogalmát és elvét milyen tágran értelmezzük, ennek megfelelően széles az érte felelős jogterületek és törvények spektruma. Németországban a környezet- és fogyasztóvédelem alább felsorolt területei kétségtelenül központi jelentőségűek, mint más fontos, szomszédos jogterületek, amelyek a fenntarthatósággal kapcsolatos aggályokkal foglalkoznak. Ezek alá tartozik többek között: hulladékgazdálkodási törvény, vegyianyag törvény (REACH), energia törvény, vízvédelmi törvény, immisszió-szabályozási törvény, természet- és talajvédelmi törvény, sugárvédelmi törvény és a fogyasztóvédelmi törvény (Pufé, 2017). Ezen törvények belefoglalják egyben a környezetvédelmi joghoz kapcsolódó területeket is. Németországban még nem létezik olyan környezetvédelmi törvény, amely magában foglalja az összes jogi normát és egyedi törvényt, ami a környezet védelmét szolgálja. A környezetvédelmi törvény tervezete (Umweltgesetzbuch - UGB) 2008 óta létezik, viszont a koalíciós bizottságban 2009-ben ismét nem sikerült megállapodást kötni, és így a szövetségi kabinet négy törvénytervezet mellett döntött a környezetvédelmi törvény átszervezésére. Hasonló a helyzet a fenntarthatósági joggal és a fenntarthatósági törvénnyel is. Ez utóbbi kifejezéssel a fenntarthatósági politikát szokták általánosan kapcsolatba hozni, amely azonban a német fenntarthatósági stratégiára és azon belül az Agenda 2030-ra és a Fit for 55-re vonatkozik. Ennek középpontjában azonban a 17 globális fenntarthatósági cél áll, amelyeknek viszont nincs kötelező jellegük. A környezetvédelmi jog és a fenntarthatósági jog alatt olyan jogi keretet lehet érteni, ami összefoglalja a különböző hatályban lévő jogszabályokat. A jogilag kötelező érvényű szabályozásokkal (törvényekkel és rendeletekkel) szemben az önkéntes szabályozás (ipari szabványok és gyári szabványok) sokkal világosabb és strukturáltabb a fenntarthatósági irányítási rendszerek és a környezetirányítási rendszerek címszó alatt. A környezetirányítási rendszer kifejezés egy holisztikus és stratégiai keretet ír le, amelynek bevezetésével a vállalatok magasabb minőségi szabványok mellett elkötelezik magukat az ökohatékonyság, az eredményesség, valamint a környezetvédelem területén (Pufé, 2017). A környezetirányítási rendszerek a következő rendszereket foglalják magukban: EMAS (Környezetgazdálkodási és Audit Rendszer), DIN EN ISO 14001:2015-11 (környezetirányítási rendszerek - követelmények használati utasítással),

DIN EN ISO 9001:2015-11 (minőségirányítási rendszerek - követelmények), DIN EN ISO 26000:2021-04 (iránymutatás a társadalmi felelősségvállalásról), DIN EN ISO 50001:2018-12 (energiagazdálkodási rendszerek - követelmények használati utasítással). A DIN EN ISO 14000 szabványsorozaton belül két megkülönböztető jellemző van, amelyek egyrészt a szervezettel, másrészt a termékkel kapcsolatos előírásokat kategorizálják - a szervezettel kapcsolatos: DIN EN ISO 14001, 14030 (utasításokat ad a mutatók kiválasztásához és használatához a szervezet környezeti teljesítményének értékelése során) és 14063 (utasításokat ad a környezeti kommunikációhoz) Termékkel kapcsolatos: DIN EN ISO 14020 (utasításokat ad a környezetvédelmi címkézéshez és nyilatkozathoz), 14040 (utasítást ad az életciklus-értékelések, az öko-hatékonysági értékelések és a vízlábnyomok kidolgozásához), 14062 (konceptiókat ad a környezetvédelmi szempontok termékfejlesztésbe való beépítéséhez) és 14067 (utasításokat ad a szénlábnyom meghatározásához) (Hövel et al., 2022). Tágabb értelemben az itt most csak név szerint megemlített politikai indíttatású törekvések -mint például a fenntarthatósági jelentés, körforgásos gazdaság, CO₂-kompenzációs projektek, vállalati megfelelés és integritás menedzsment rendszere és az EU fenntartható pénzügyi taxonómiája-, az eddig említetteken túl szorosan kapcsolódnak jogalkotás köréhez. Egyszerű módszerekkel lehetetlen felmérni az elmúlt évek jogalkotásának hatékonyságát. Az biztos, hogy világszerte minden nemzet nagy erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy a globális felmelegedést 1,5 °C alatt tartsák. Viszont az IPCC 2023. márciusi AR 6 szintézis jelentése nem ad igazán reményt optimizmusra. Az IPCC már 2018-ban kijelentette, hogy óriási erőfeszítésekre van szükség az 1,5°C cél eléréséhez, és most, öt évvel később a kihívás még mindig óriási, mert a tudósok szerint nincs hátra lévő idő. Az éghajlatváltozás elleni küzdelem korábbi intézkedései kevésbé voltak igyekvők és mélyrehatóak, ráadásul a kormányok túl lassan cselekedtek az eddigiekben. Ha nem történik azonnali globális újragondolás és határozott cselekvés, akkor a föld 2030-as évekre legalább 1,5°C fog felmelegedni (LpB Baden-Württemberg, 2023).

Az átmenet (transzformáció) akadályai

Ha ma az átalakítás szükségességéről kezdődne egy eszmecsere az IPCC legutóbbi, 2023. márciusi AR6 szintézis jelentése alapján, gyorsan arra a következtetésre jutna, hogy a kérdés megválaszolása sokkal összetettebb, mint amilyennek elsőre tűnik. Normális körülmények között valószínűleg elkerülhetetlen, hogy ne nézzünk szembe az éghajlatváltozás következményeivel és az ebből fakadó cselekvési szükségletekkel. A televízióban, rádióban és a közösségi médiában megjelenő hírek naponta számolnak be új politikai fejleményekről és döntésekről, valamint a klímaváltozás okozta eseményekről (árvíz, erdőtüzek) - az IPCC 2023. márciusi szintézisjelentése szerint a felmelegedés már 1,1°C-os, és ez már egyre gyakoribb és intenzívebb szélsőséges időjárási eseményekhez vezet,

amelyek a világ minden régiójában egyre veszélyesebb hatással vannak a természetre és az emberekre (LpB Baden-Württemberg, 2023). Annak ellenére, hogy ezt a tudást már évek óta világszerte átadják és megosszák, szinte még mindig lehetetlen csökkenteni az üvegházhatású gázok kibocsátását egy elfogadható szintre. A fenntarthatóság pedagógiájának egyik létkérdése, hogy az emberek közötti kapcsolat milyenné válik, ezt felismerve pedig szükségessé teszi az együttműködési hajlandóság jelentőségét, a helyi képzettséget, a kisközösségek szerepét és az egyéni, társadalmi felelősségvállalás összevonását (Szűcs & Pónusz, 2020). A emberi környezet ígéretesnek bizonyult a fenntartható életmód megközelítésére, gyakorlására és elsajátítására. A megoldás az egyénben, a családban, az egymásért és környezetünkért felelősséget érző kiscsoportokban rejlik. Hiszen a környezet romlását csak fokozza az emberi kapcsolatok megromlása, mert mint ahogy sokszor mondtuk, nincs idő segíteni egymáson, és vigyázni egymásra, mert a pénz sokkal fontosabb. Sajnos ma már tényként fogadják el, hogy az élet egy globális válságban zajlik, amibe beletartozik a környezeti válság, a gazdasági és sajnos a kulturális válság is (Szűcs & Pónusz, 2020). A kibővített perspektíva mindenekelőtt olyan paradigmaváltást igényel, amely megfelel az átalakulási folyamat igényeinek, ugyanakkor az elővigyázatosság elvén alapul és következetesen összehangolja az innovációs rendszert a fejlődés globális kihívásaival - csak egy ilyen innovációs hozzáállás képes hatékonyan hozzájárulni a problémák megoldásához, mint az ipar dekarbonizációja, az éghajlatsemleges mobilitás, a körkörös gazdaságra való átállás vagy a fenntartható élelmiszertermelés fejlesztése (Schnappauf et al., 2022). Az oktatás átalakításának azt a célt is követniük kell, hogy a globalizáció hatását valamint a folyamatos fejlődést is figyelembe véve a képzés tartalmát, a képzési intézmények szervezését egy előremutató irányba helyezze, hogy a fenntartható fejlődés mellett olyan tartalmakra is koncentrálni lehessen, amivel a problémamegoldó képességet, a kritikus gondolkodást, a kompetenciaszemléletet napjainkban és a jövőben az intézményes oktatás mellett autodidaktikusan tovább lehessen fejleszteni (Balázs et al., 2022). Az innováció a sikeres társadalmi-ökológiai transzformáció kulcsa, amely megoldást kínál a globális kihívásokra, mint például az éghajlatváltozás, a biológiai sokféleség csökkenése, az erőforrás-válság, a társadalmi egyenlőtlenség és a politikai törékenység. Ahhoz, hogy megfeleljünk ezeknek a kihívásoknak, transzformációs lökésre és innovációs lökésre van szükség a fenntartható fejlődés érdekében (Schnappauf et al., 2022). A társadalom fenntartható fejlődését elősegítik az oktatásfejlesztési irányelvekben meghatározott célok, amelyek a oktatási környezet minőségének javítását, a modern oktatási folyamat korszerűsítésével irányozza meg - a magyarországi pedagógiai program alaptantervében meghatározott a kötelező környezeti nevelés -, aminek feladata a környezettudatos magatartás kialakítása (Balázs et al., 2022). A tranformáció fogalmát a németországi Szövetségi Környezetvédelmi Ügynökség (Umweltbundesamt) következőképpen határozza meg „*A társadalmi átalakulások olyan átfogó változási folyamatokként értelmezhetők, amelyek a teljes társadalmi rendszer több alrendszerét*

érintik. Ezek a változási folyamatok az alrendszerekben kölcsönösen függenek egymástól, azaz befolyásolják egymást (erősítenek vagy gyengítenek): Az egyik rendszer változtatásai változást váltanak ki a másik rendszerben, vagy akár meg is erősítik azokat (úgynevezett koevolúció). Az átalakulások az egyik egyensúlyi állapotból a másikba való átmenetet jelentik. A folyamat során a 'régi' és az 'új' egymás mellett él - melyben szó lehet technológiákról, iparágakról, gazdasági vagy politikai rendszerekről" (Jacob, Bär & Graaf, 2015). Saját meglátásom szerint fontos, hogy a változásmenedzsment (Change Management) és az átalakítás (Tranformáció) közötti különbség röviden elemezve legyen. A változásmenedzsment inkább egy adott folyamathoz szükséges változtatás megtervezésének, végrehajtásának és nyomon követésének a folyamata, amelynek az a célja, hogy a változtatások ellenőrzött és strukturált módon valósuljanak meg anélkül, hogy működésben ne okozzanak problémákat. Viszont ez az átalakulás ezzel szemben egy egész szervezet vagy folyamat teljes átalakításáról kell, hogy szóljon, ahhoz, hogy igazi és fenntartható változást idézzon elő. Általánosan az átalakulás egy (külső vagy belső) megjelenés vagy forma megváltozására utal. Az átalakulást általában pozitív folyamatnak tekintik, amely legtöbbször növekedést és fejlődést jelent. Az átalakulás sikere több tényező hatásától függ. Gyakran vannak olyan tényezők, amelyek jelentősen lassítják az átalakulás folyamatát. Változások gyakran nagyon nehezek a politikában és az üzleti életben, mert szokásainkat meg kell kérdőjeleznünk. Ez sok ember számára nem egyszerű, mert gyakran bizonytalanságokat tár fel. Még az összetett szerkezetek átalakítása sem valósítható meg egyik napról a másikra. Például az energiaipar megújuló energiákra való átállása; mert az áramellátást mindig garantálni kell, és megfizethetőnek kell lennie mindenki számára (Bundesumweltministerium - BMUV, 2023). Gyakorlati tapasztalatok alapján számolhatok be különféle kiállításon (IFAT és BAUMA, München 2022-ben) és ügyfelek látogatása során folytatott konzultációról (Tsurumi Pomp Location Franciaországban, KLINGER Portugáliában, Intec Norvégiában, Machinery Finnországban és legutóbb a Züblin-BMTI in Németország). Az említett vállalatok munkatársai és a kiállítások látogatói, szinte egyformán reagáltak a klímaváltozásról és a fenntarthatóságról szóló beszélgetések folyamán. A legtöbben egyetértettek a változás elfogadásának fontosságán. A legtöbb esetben úgy vélték, hogy ezt a feladatot felülről lefelé delegálták, azonban vezetői szinten általában elmarad a példamutatás. Ez a fajta menedzsment hozzáállás nem motiválja a munkavállalókat arra, hogy megtanuljanak fenntarthatóan gondolkodni és cselekedni, sem a mindennapi munkájukban, sem a magánéletükben.

Új növekedési esélyek

Az ENSZ fenntartható fejlődési céljai, a párizsi klímamegállapodás, az EU zöld megállapodása, nemzeti szinten pedig az éghajlatvédelmi törvény és a fenntarthatósági stratégia sok mindent helyes irányba tereltek, de már a

koronajárvány és az ukrajnai háború előtt sem volt olyan lényeges változás észrevehető, amelyek garantálnák valamely célok elérését (Schnappauf et al., 2022). A fenntarthatósági stratégia értelmében új irányítási szabványok vannak kialakulóban. Ezért fontos megjegyezni, hogy nem csupán az ellentétek egyensúlyozásáról van szó, hanem a fenntartható gazdálkodás különböző dimenzióinak valódi integrációjáról. Fontos a különféle normák és szabványok áttekintése. Az erre vonatkozó integrációs lehetőségek összemérése, ami a fenntartható üzleti modellek holisztikus irányításáról szól etikai irányelvekkel, a vállalatok a megoldás részévé kell váljanak, és nem a globális fejlemények problémájává (Hövel et al., 2022). A gazdasági fenntarthatóság a rendszer kereskedelmi felhasználására irányul. A klasszikus gazdasági növekedésemélet alapvető megállapítása, hogy az egy főre jutó növekedés emelése hosszú távon csak a technikai fejlődés révén lehetséges; ennek a megoldása pedig a növekedésben, az erőforrás-felhasználás szétválasztásában, a hatékonyság és az elégségesség növelésében valamint a következetesen környezeti, társadalmi, intézményi innovációkban rejlik (Pufé, 2017). A német fenntarthatósági stratégia is megköveteli, hogy gyakorlati bizonyítékokat kell szolgáltatni ahhoz, hogy a gazdasági növekedés elválasztható az erőforrás-felhasználástól. Tanulni kell a múlt hibáiból, ami azt jelenti, hogy az európai iparosodott országok is el vannak kötelezve az innováció és a technológiatranszfer terén (Bundesregierung Deutschland, 2020). A vállalatok társadalmi felelősségvállalása egyre fontosabbá válik a társadalomban és a jövőben már nem lesz elegendő, ha megvalósítják és ismertetik saját környezetvédelemmel, fenntarthatósággal és társadalmi felelősségvállalással kapcsolatos tevékenységeiket, nézeteiket (Hövel et al., 2022). Általánosságban elmondható, hogy a stratégia az alapja a tervezett, hosszú távú megközelítésnek egy szervezetben, hogy saját erőforrásait és képességeit optimálisan használják fel, ami a fenntarthatósági stratégia kialakítására is vonatkozik (Baumast & Pape, 2022). A fenntarthatósági stratégiák kialakítása csak akkor létezhet tartósan, ha a fenntarthatósági cél - 5 SGD - iránti igény belátható időn belül megvalósul - *„A minőségi oktatás és képzés elengedhetetlen a szegénység csökkentéséhez világszerte. Előmozdítják a demokráciát, a társadalmi és gazdasági részvételt, valamint az emberi jogok és a személyes fejlődés megerősítését. Ezek elengedhetetlen előfeltételei a fenntartható gazdasági növekedésnek. Egy társadalom csak akkor tudja teljes potenciálját kibontakozni, ha a férfiak és a nők egyenlő hozzáférést kapnak az oktatáshoz és a szakképzéshez”* (Bundesregierung Deutschland, 2020). A fenntartható termelés egyik célja az együttműködés ökológiai, gazdasági és társadalmi szempontjainak javítása, mely hosszú távú menedzsmentről és értéknövelésről szól a lehető legmagasabb ökológiai és társadalmi hatékonyság és eredményesség révén (Pufé, 2017). A világszerte szűkös nyersanyagkészletek mellett fontos a termékoptimalizálásra törekedni, amely egy biztos erőforrásbázison keresztül biztosítja a vállalat és közvetlen környezet túlélését is. Általánosságban elmondható, hogy a három alapelv -elegendőség, konzisztencia, hatékonyság - stratégiailag és működésileg az irányításban és a termelésben irányadó cselekvésnek tekinthető, ezért

központi jelentőségű. Ebből adódik a szűkösnek tekintett globális környezeti erőforrások közötti egyenlő elosztásának és kezelésének igénye, amely technikailag azt eredményezi, hogy az iparosodott országokban körülbelül 80-90%-kal kell csökkenteni az egy főre jutó erőforrás-felhasználást, ami becslések szerint nem valószínű, hogy kizárólag az erőforrás-hatékonyság növelésével sikerül fog, ezért az „Elegendőség” címszó alatt életmódváltást tartanak szükségesnek (Wittek, 2002). A fenntartható termelés-tervezés során az első kérdés, hogy kell-e alkalmazni az elegendőség elvét (a törekvések szintjének csökkentése), ha ez nem alkalmazható, akkor ellenőrizni kell, hogy használható-e a konzisztencia elve (a hatékonyság javítása elsősorban a körforgásos folyamatok alkalmazásával) és ha ezt is tagadják, akkor a hatékonyság elvének (a jövedelmezőség javítása elsősorban a magasabb erőforrás-termelékenységre) kell érvényesülnie (Pufé, 2017). Valószínűleg nem csak egy helyes megoldás vagy irány lesz. Sokkal valószínűbb, hogy a legtöbb vállalat a fenti elvek keverékét fogja alkalmazni. Vásárló (befektető) szemszögéből nagyon valószínű, hogy az elegendőség emelését alkalmazzák - de csak akkor, ha alapos mérlegelés után, kockázatértékelés alapján minden kockázatot azonosítottak és értékelték, mind műszaki, mind gazdasági és mind egészségügyi szempontból - például: biztonsági szelepek javítása vagy cseréje az atomerőmű hűtőköri rendszerében). Elképzelhető azonban, hogy évente kevesebb céges logóval ellátott pólót osztanak ki ugyanazon az osztályon, és hogy más részlegek meglátogatásakor gyakrabban használják a céges kerékpárokat az autók helyett a cég területén.

Összefoglalás

A kutatás során rengeteg olyan anyaggal találkoztam, amelyek egy része már évtizedek óta megjelent, de mégsem veszített aktualitásából. A publikációk nagy száma nem könnyíti meg a tartalom rendszerezését, feldolgozását. A jogrendszer különösen megnehezítette számomra az áttekintést, bár továbbra is úgy gondolom, hogy néha maguk a szerzők veszítik el a fonalat. Különösen nehéz, mert a jogszabályok olyan sebességgel változnak, amelyekkel a lakosság és a vállalatok aligha tudnak lépést tartani. Én személy szerint az oktatásban látom a legnagyobb lehetőséget, egyben a legnagyobb buktatót. Amíg a mai fiatal nemzedék „fenntartható fejlődésnek” tekinti az utcai műtárgyak károsítását, addig nehéz lesz elérni a 2030-ra vagy 2055-re kitűzött fenntarthatósági célokat. A jövő nemzedékének egyszerűen meg kell tanulnia, hogy mi a „szükséglet”, és mi a „igény” - ezért óriási potenciál rejlik az oktatásban, mert gyorsan terjeszthető, amelyben sokan példázzák, hogyan működik az éberség és őrzik meg az erőforrásokat a jövő generációi számára. Azt is meg kell tanulni, hogyan és mikor kell alkalmazni az elégségesség, a konzisztencia és a hatékonyság elvét. Ehhez a kritikai perspektívát, a kritikai gondolkodást és a problémamegoldó készségeket el kell sajátítani, alkalmazni és tovább kell fejleszteni. Ezeknek a készségeknek a birtoklása

hatékony eszköz a világ „megjavítására” a jelen és a jövő generációi számára.

Irodalomjegyzék

- Balázs B., Fodor A., Karl É., Molnár Gy. (2022). A digitalizáció aktuális kérdéskörei, kihívásai napjainkban a fenntartható fejlődés szemszögéből. *Szabad Piac*, (1), 79-94.
- Baumast, A., & Pape, J. (Eds.) (2022). *Betriebliches Nachhaltigkeitsmanagement*. Stuttgart: Verlag Eugen Ulmer.
- BMK.GV (2023). *Europäischer Green Deal*. Wien: Bundesministerium für Klimaschutz, Umwelt, Energie, Mobilität, Innovation und Technologie. Retrieved from https://www.bmk.gv.at/themen/klima_umwelt/eu_international/euop_greend_eal.html [24.05.2023].
- BMUV (2023). *BMUV: Umweltpolitische Meilensteine von 1986 bis heute*. Berlin: Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz, nukleare Sicherheit und Verbraucherschutz. Retrieved from <https://www.bmu.de/WS5072> [12.05.2023].
- Bundesregierung Deutschland (Ed.) (2020). *Deutsche Nachhaltigkeitsstrategie: Weiterentwicklung 2021*. Retrieved from <https://www.bundesregierung.de/resource/blob/998194/1875176/3d3b15cd92d0261e7a0bcd8f43b7839/deutsche-nachhaltigkeitsstrategie-2021-langfassung-download-bpa-data.pdf> [24.05.2023].
- Bundesumweltministerium (BMUV) (2023). *Der Wandel zur Nachhaltigkeit: Wie kriegen wir die Kurve?* Retrieved from <https://www.bmu.de/jugend/TW55> [24.05.2023].
- Hutkai Z., & Lehoczki A. (2018). *Fenntartható gazdálkodás és menedzsment*. Budapest: Dialóg Campus.
- EUR-Lex-21988A1031(02) (1988). *Montrealer Protokoll über Stoffe, die zu einem Abbau der Ozonschicht führen - Erklärung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft, Amtsblatt Nr. L 297 vom 31/10/1988 S. 0021 - 0028; Finnische Sonderausgabe: Kapitel 11 Band 14 S. 0159; Schwedische Sonderausgabe: Kapitel 11 Band 14 S. 0159; OPOCE*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A21988A1031%2802%29> [24.05.2023].
- EUR-Lex.4413654 (1988). *Wiener Übereinkommen zum Schutz der Ozonschicht - Entscheidung 88/540/EWG*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/DE/legal-content/summary/vienna-convention-for-the-protection-of-the-ozone-layer.html> [24.05.2023].
- Gentinetta, K., & Peach, N. (2022). *Wachstum*. Frankfurt: Westend (Streitfrage).
- Harwardt, M. (2023). *Ökologische Nachhaltigkeit im E-Commerce: Grundlagen, Ansätze und Handlungsempfehlungen*. Wiesbaden: Springer Gabler.

- Hövel, A. (2022). Normung im Überblick. In Schwager, B. (szerk.), *CSR und Nachhaltigkeitsstandards: Normung und Standards im Nachhaltigkeitskontext* (pp. 3-15). Berlin; Heidelberg: Springer Gabler.
- Industrie und Handelskammer Frankfurt am Main (2023a). *Neuerungen im Bereich der CSR-Berichtspflicht: Corporate Sustainability Reporting Directive*, Frankfurt am Main: IHK. Retrieved from <https://www.frankfurt-main.ihk.de/hauptnavigation/wirtschaftspolitik/csr-und-nachhaltigkeit/neuerungen-im-bereich-der-csr-berichtspflicht-5499000> [24.05.2023].
- Industrie- und Handelskammer Frankfurt am Main (2023b). *CSR-Berichtspflicht*. Frankfurt am Main: IHK. Retrieved from <https://www.frankfurt-main.ihk.de/hauptnavigation/wirtschaftspolitik/csr-und-nachhaltigkeit/csr-berichtspflicht-5284482> [24.05.2023].
- Jacob, K., Bär, H., & Graaf, L. (2015). Was sind Transformationen? Begriffliche und theoretische Grundlagen zur Analyse von gesellschaftlichen Transformationen Teilbericht 1 des Projektes „Nachhaltiges Deutschland 2030 bis 2050 - Wie wollen wir in Zukunft leben?“ *Umwelt Bundesamt*, (58), 30.
- Klima-und-Umweltschutz (2023). *Umweltschutz, was ist das eigentlich?* Retrieved from <http://www.klima-und-umweltschutz.de/umweltschutz.html> [24.05.2023].
- LANUV (2023). *Klimaschutz in NRW*. Landesamt für Natur, Umwelt und Verbraucherschutz Nordrhein-Westfalen. Retrieved from <https://www.lanuv.nrw.de/neu-klima/klimaschutz-in-nrw> [24.05.2023].
- LpB Baden-Württemberg (2023). *Weltklimabericht 2023: Sachstandsberichte der IPCC*. Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg. Retrieved from <https://www.lpb-bw.de/ipcc> [13.05.2023].
- Möller, D. (2002). Klimaänderung und Klimaschutz. *Umweltwissenschaften und Schadstoff-Forschung*, 14 (4), 202-204. DOI: <https://doi.org/10.1065/uwsf2002.08.040>
- polarkreisportal.de (2023). *Kiruna - eine Stadt zieht um*. Retrieved from <https://polarkreisportal.de/kiruna/kiruna-eine-stadt-zieht-um> [24.05.2023].
- Pufé, I. (2017). *Nachhaltigkeit*. [3., überarbeitete und erweiterte Auflage]. Konstanz München: UVK Verlagsgesellschaft mbH mit UVK/Lucius.
- Schnappauf, D. W. et al. (2022). *Innovationspolitik für nachhaltige Entwicklung. Stellungnahme des Rates für Nachhaltige Entwicklung, Mai 2022*. Rat für Nachhaltige Entwicklung. Retrieved from https://www.nachhaltigkeitsrat.de/wp-content/uploads/2022/05/20220530_RNE_Stellungnahme_Innovationspolitik_fuer_nachhaltige_Entwicklung.pdf [31.05.2023].
- Schönbein, K. (2021). *Nachhaltigkeit in der Gesamtbanksteuerung*. [Series Business, Economics, and Law]. Wiesbaden; Heidelberg: Springer Gabler. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-658-35272-1>
- Stoll, M. (2023). *3-Säulen-Modell der Nachhaltigkeit*. Retrieved from <https://www.michael-stoll.info/glossar-3-saeulen-modell/> [24.05.2023].
- Szűcs, B., & Pónusz, M. (2020). A fenntarthatóság fogalmának története, különös tekintettel a környezeti nevelésre és az innovációra. *Polgári Szemle*, 16 (4-6), 393-403. DOI: <https://doi.org/10.24307/psz.2020.1031>

- Way, C. (2015). *Millenniums-Entwicklungsziele - Bericht 2015*. New York, NY: Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung, p. 75. Retrieved from <https://www.un.org/depts/german/millennium/MDG%20Report%202015%20German.pdf> [24.05.2023].
- Wittek, S. (Ed.) (2002). *Nachhaltigkeitsindikatoren und Partizipation*. Hamburg: Hamburg University Press.
- Wittpahl, V. (Ed.) (2020). *Klima: Politik & Green Deal. Technologie & Digitalisierung. Gesellschaft & Wirtschaft*. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-662-62195-0>

A pénzügyi kultúra és egyes társadalmi tényezők kapcsolata

Fodor Kitti, Varga Beatrix

Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc

A pénzügyi kultúra

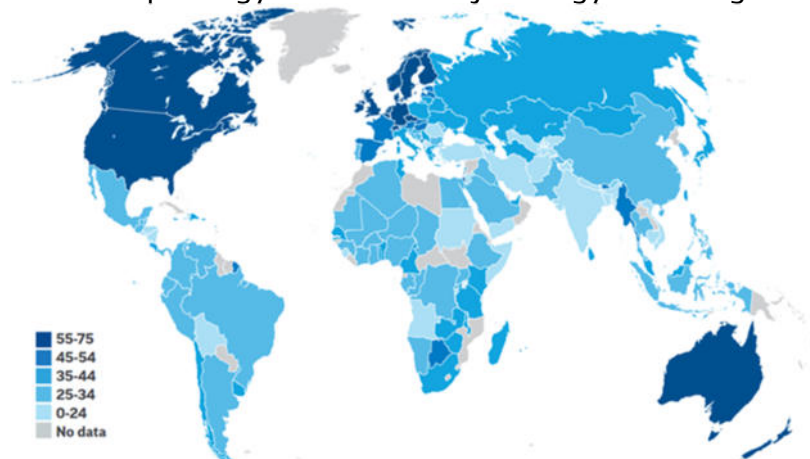
A pénzügyi kultúra évek óta kedvelt kutatási téma, ami mára sem veszített népszerűségéből. Az elmúlt évek eseményei rávilágítottak arra, hogy ezen a területen is szükség van fejlődésre, fejlesztésre, hiszen a lakosság túlzott eladósodottsága, a hitelek bedőlése a társadalom számára nem előnyös. A hitelek kordában tartására az elmúlt években történtek törvényei intézkedések, mint például a JTM korlát bevezetése 2014-ben. A bevezetést követően a fennálló mulasztások esetében 2006-tól megfigyelhető növekvő tendencia csökkenővé vált. A KHR 2018. évi tájékoztatójában beszámolt arról, hogy *„a 32-55 évig terjedő korcsoportok során a fizetőképes kereslettel rendelkező társadalmi csoportokban minden ötödik hitelszerződéssel rendelkező személyről mondhatjuk, hogy túlzottan el van adósodva”* (KHR, 2018:19). A törvényi szabályozáson túl megoldást jelenthet a problémára a lakosság pénzügyi kultúrájának, tudatosságának, intelligenciájának fejlesztése.

Az MNB megfogalmazása szerint a pénzügyi kultúra *„a pénzügyi ismeretek és képességek olyan szintje, amelynek segítségével az egyének képesek a tudatos és körültekintő döntéseikhez szükséges alapvető pénzügyi információkat azonosítani, majd azok megszerzése után azokat értelmezni, és ez alapján döntés hozni, felmérve döntésük lehetséges jövőbeni pénzügyi, illetve egyéb következményeit”* (MNB-PSZÁF, 2008:1).

Mivel az első pénzzel kapcsolatos emlékek a gyerekkorból származnak, így fontos, hogy már ekkor megfelelően kialakuljon pénzhez való viszony, hiszen ezeket a viselkedésformákat nehéz megváltoztatni (Nagy-Tóth, 2012).

Nem csak magyar, hanem nemzetközi kutatások is készültek a pénzügyi kultúra területén, melyek közül jelen kutatás szempontjából az S&P legutóbbi felmérése igényel kiemelt figyelmet. Ez a felmérés a világ legnagyobb, legátfogóbb felmérése pénzügyi kultúra területén, hiszen a tesztben több mint 140 ország 150.000 felnőtt lakosa vett részt. A teszt alapmegállapításai között szerepel, hogy nők alacsonyabb szintű pénzügyi kultúrával rendelkeznek, a felnőtt lakosság csupán 33%-a kellően művelt ilyen téren és a magyar lakosság 46% pénzügyi analfabéta (GFLEC, é.n.; Lusardi et al., 2015). Az alábbi térkép szemlélteti, az egyes országokban mért pénzügyi kultúra szintjét.

1. ábra. A pénzügyi kultúra szintje az egyes országokban



Forrás: Klapper et al., p. 7.

2019-ben és 2022-ben saját felmérést végeztünk, melyben a hallgatók pénzügyi kultúráját vizsgáltuk meg 5 kérdés és 4 tématerület segítségével. Az érintett területek a kamatos kamat, a kockázatkerülés, az infláció és a kamatszámítás voltak. A felmérés alapképzéses közgazdász hallgatókra terjedt ki. 2019-ben a feltett 5 kérdés közül a legnagyobb problémát a 4. és 5. kérdés jelentette, ezekre érkezett a legkevesebb helyes válasz. A 4. kérdés az inflációval kapcsolatos ismereteket mérte fel, és a válaszadók 58%-a válaszolt helyesen. Az 5. kérdés esetében a fókuszban a numerikus képességek voltak, és a válaszadók 69%-a válaszolt helyesen. Összességében a felmérésből az derült ki, hogy a hallgatók jelentős része pénzügyi analfabétának tekinthető, azaz kevesebb, mint 3 tématerületre válaszoltak helyesen.

A kutatás második része a pénzügyi attitűd vizsgálatára irányult, melynek vizsgálatát klaszterelemzés segítségével végeztük el, 3 változó mentén mindkét évben. A figyelembe vett változók az alábbiak voltak:

- ❖ Milyennek értékeli a saját pénzügyi kultúráját?
- ❖ Pénzügyek terén mennyire tartja magát kockázatvállalónak?
- ❖ Beosztja előre mire, mennyit költ (költségvetést készít)?

Az elemzés során a felmérés első évében négy homogén csoportot alakítottunk ki, míg a második alkalommal ötöt. Az első klaszter a „szürke szingli nők” nevet kapta. A klaszter tagjainak pénzügyi kultúrája jó, átlagos szinten elégedettek a pénzügyi helyzetükkel, sem a tervezés, sem a kockázatvállalás nem jellemző ezen csoport tagjaira. Ebben a csoportban volt a legmagasabb az egyedülállók aránya, és e mellett magas volt a nők aránya is. Azoknak az aránya, akik gyerekkorukban zsebpénzt kaptak, ebben a csoportban volt a legalacsonyabb.

A második klaszter a „tehetős tervezők”, ezek a hallgatók kevésbé elégedettek a pénzügyi helyzetükkel, és kockázatvállalók, de időt fordítanak a költségvetésük tervezésére. A legmagasabb saját és családi jövedelemmel ők rendelkeznek, és pozitív véleménnyel vannak a hitelekéről, a hitelt egy jó dolognak tartják. Ebben a csoportban volt a legmagasabb azoknak az aránya, akik pénzügyileg műveltnek minősülnek.

A harmadik klaszter tagjai alacsony pénzügyi önértékeléssel rendelkeznek, és elégedetlenek saját pénzügyi helyzetükkel, e mellett a legkockázatvállalóbbak, és a legkevésbé erre a csoportra jellemző a költségvetés készítése. Ezen csoport tagjainak a legnegatívabb a véleménye a hitelekkel kapcsolatban. A szülők jellemzően kevésbé képzettek. Ezek a hallgatók ismerték a legkevésbé a hitelezési és pénzügyi fogalmakat, továbbá itt volt a legalacsonyabb azoknak az aránya, akiknek a pénzügyi kultúra szintje megfelelő, így kiemelték a „háborgó tudatlanok” elnevezést.

Az utolsó klaszter esetében az állapítható meg, ők a legelégedettebbek a pénzügyi helyzetükkel, nem kockázatvállalók és jellemző rájuk a költségvetés készítése, azonban a legalacsonyabb jövedelemmel ez a csoport rendelkezik. A fenti jellemzőkön túlmenően igaz rájuk a pénzügyek és hitelezés területén a tájékozottság, továbbá magas a nők aránya a klaszterben. A csoport a „tájékozott vidéki nők” nevet kapta.

Anyag és módszertan

Jelen tanulmány elkészítéséhez saját adatbázist hoztunk létre, és statisztikai módszerekkel vizsgáltuk az egyes országok pénzügyi kultúráját.

Adatbázis. Az elemzések elvégzéséhez egy új adatbázist hoztunk létre, melynek alapjául a Világbank, a WHO és az S&P felmérés eredményi szolgáltak. Az S&P felmérése 140 országra terjedt ki, így ez behatárolta az elemzést is, tehát az adatbázisba az a 140 ország került, amelyek esetében rendelkezésre állt az adott ország pénzügyi kultúrájának mérőszáma. A változók többsége magas szintű, metrikus változó. Az adatbázist az alábbi változók alkották:

- Az ország neve
- Foglalkoztatottak aránya a népességhez viszonyítva (korcsoport: 15+)
- 100 főre jutó vezetékes telefon-előfizetések
- Banki nem teljesítő hitelek aránya a teljes bruttó hitelállományhoz viszonyítva
- 100.000 felnőttre jutó kereskedelmi bankfiók
- 100.000 felnőttre jutó ATM-ek száma
- Megújuló energiafogyasztás az összes energiafogyasztáson belül
- A városi lakosság aránya a teljes lakossághoz viszonyítva
- Egy főre jutó GDP (USD)
- A lakosság villamosenergia-hozzáférése
- Az oktatásra fordított kormányzati kiadások (a GDP %-ában)
- Munkanélküliség
- Az államháztartási kiadások katonai kiadásai
- Népsűrűség
- Egészségügyi kiadások (a GDP %-ában)
- Népesség
- Születéskor várható élettartam

- Egy főre jutó alkoholfogyasztás (tisztá alkohol; liter)
- BMI
- Az ország jövedelmi csoportja
- HDI
- Pénzügyi műveltség (az S&P felmérésből származó érték)

Módszertan. A pénzügyi kultúra vizsgálata során az elmúlt években számos statisztikai módszert alkalmaztak. Ezen módszerek között szerepel például a regresszió, logisztikus regresszió, klaszterelemzés, leíró statisztikai eszközök ANOVA, Khi-négyzet teszt, így úgy gondoltuk, hogy ezen módszerek közül választunk mi is az elemzések elvégzéséhez.

A logisztikus regresszió során a cél a függő változó előre meghatározott csoportjaiba besorolni a megfigyelési egységeket. Jelen esetben a függő változó két kimenettel rendelkezik, így binomiális logisztikus regressziót alkalmaztunk. A változó 1 értéket vesz fel, ha az adott ország felnőtt lakosságának legalább 40%-a pénzügyileg kulturált, ellenkező esetben a változó értéke 0.

Logisztikus regresszió során az elemzés alapját az úgynevezett „odds” képezi, mely annak a valószínűségét adja meg, hogy az adott ország megfelelő szintű pénzügyi kultúrával rendelkezik-e vagy sem. Az odds az alábbi képlettel fejezhető ki:

$$odds_x = \frac{P_x}{1 - P_x}$$

Az elemzés másik központi eleme az úgynevezett cut point value, melynek értéke önkényesen választható, azonban megválasztásánál fontos szem előtt tartani, hogy a rossz besorolás során keletkező veszteség a lehető legkisebb legyen.

Klaszterelemzés során a megfigyelési egységek homogén csoportokba történő rendszerezése történik. Az elemzés során a hierarchikus klaszterelemzést választottuk, mivel szükség volt a klaszterek számának meghatározására is, melyet a Ward-módszer segítségével végeztünk el. „A Ward-féle elv két klaszter távolságán az egyesítésükkel kialakuló klaszteren belüli külső variancia mértékét érti” (Hajdu, 2003:115).

Empirikus kutatás

Az empirikus kutatás során az alábbi kérdésekre kerestük a választ:

- Befolyásolja-e az ország jövedelmi csoportja, hogy az adott ország pénzügyi kultúrája megfelelő-e?
- Kialakíthatók-e csoportok a vizsgált országok esetében?
- Előre jelezhető-e, hogy egy ország megfelelő szintű pénzügyi kultúrával rendelkezik-e?

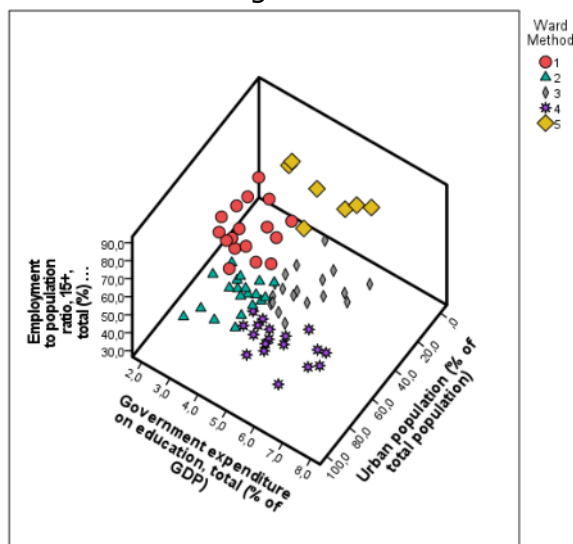
Az egyes kérdések megválaszolása során igyekeztünk a legmegfelelőbb statisztikai elemzést kiválasztani, így esett a választás a logisztikus regresszióra, klaszterelemzésre, és khi-négyzet tesztre.

Az első kutatási kérdésünk megválaszolására χ^2 tesztet alkalmaztunk, és azt vizsgáltuk, hogy az ország fizetési kategóriája hatással van-e arra, hogy az ország pénzügyi kultúrájának szintje megfelelő-e. Az elemzésbe az adatbázisban szereplő országok közül 139-et tudtunk bevonni. Függelenség vizsgálat során annak az állításnak a tesztelése történik, hogy a bevont két változó független egymástól. Az elemzés során arra a megállapításra jutottunk, hogy a két változó nem függetlenül egymástól ($\chi^2=62,561$, $p=0,000$), tehát az ország fizetési kategóriája és a lakosok pénzügyi kultúrája között kapcsolat áll fenn. A kutatás második célja az országok homogén csoportokba rendezése. A klaszterek képzése 3 változó mentén történt, melyek a következők voltak:

- A foglalkoztatottak aránya a népességen belül
- Az oktatásra fordított kormányzati kiadások
- Városi lakosság aránya

Az elemzés első lépéseként a kiugró értékeket térképeztük fel, és 2 országot azonosítottunk be, mint outlier, melyek Tunézia és Bahrain voltak. Az elemzés további részéhez ezeket az országokat elhagytuk. Végeredményeként a Ward-módszer segítségével 5 klasztert hoztunk létre. Az ábrán látható 3D pontdiagram jól szemlélteti az egyes csoportok elkülönülését.

2. ábra. 3D diagram a klaszterekről



Forrás: SPSS output, saját szerkesztés

Az első klaszter esetében az állapítható meg, hogy az ebben a csoportban lévő országok esetében a legalacsonyabb az oktatásra költött kormányzati kiadások össze. A lakosságnak kevesebb, mint fele él városokban, és csupán 2/3 részük rendelkezik elektromos áram hozzáféréssel. Energiafelhasználás terén figyelmet fordítanak az újrahasznosuló energiára,

energiafogyasztásuk fele ilyen forrásból származik. Az 1000 főre jutó bankfiókok és bankautomaták száma alacsony, és közepesen magas a nemteljesítő hitelek aránya. A klaszterbe sorolt országok alacsony pénzügyi kultúra szinttel rendelkeznek. Ezen csoport tagjai között szerepel Afganisztán, Kazahsztán, Pakisztán, Haiti. A klaszter az „innováció szükséges” nevet kapta.

A második klaszter esetében magas a városi lakosság aránya, és a legalacsonyabb a foglalkoztatottak aránya a teljes lakosságon belül. A kormányzatok sokat fordítanak katonai kiadásokra. Az elektromos áramhoz való hozzáférés nem okoz problémát, azonban a megújuló energiaforrások nem népszerűek. A bankhálózat jól kiépített, és a nemfizető hitelek aránya közepes, a pénzügyi kultúra szintje nem magas, a lakosság csupán 35,65%-a rendelkezik megfelelő pénzügyi műveltséggel. A csoport országai között szerepel Olaszország, Spanyolország, Írország, Luxemburg. A klaszter a „nem jó, de nem is tragikus” nevet kapta.

A harmadik klasztert alkotó országok esetében a lakosság jelentős része rendelkezik elektromos áram hozzáféréssel. Alacsony a nemteljesítő hitelek aránya, és az első klaszterhez képest magasabb a bankfiókok és a bankautomaták előfordulása. Pénzügyi kultúra területén ezek az országok teljesítettek a második legjobban. Ezek az országok fordítják a legkevesebbet hadi célokra a GDP arányában. A csoport országai között szerepel Ausztria, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia. A klaszter a „változás már folyamatban” nevet kapta.

A negyedik klaszter esetében is kiemelkedően magas a városi lakosság aránya. A kormányzati kiadásokat tekintve ezek az országok költenek a legtöbbet oktatásra, és a legkevesebbet hadászatra. Ebben a csoportban szerepelnek a legfejlettebb országok, azonban a megújuló energiaforrásokat nem használják széleskörűen. A bankhálózat jól kiépített, és a nemfizető hitelek aránya ebben az esetben a legalacsonyabb. A legmagasabb értéket pénzügyi kultúra esetében ezek az országok érték el. A csoport országai között szerepel Belgium, Németország, Hollandia, Anglia. A klaszter a „bölcs gazdagság” nevet kapta.

Az utolsó klaszter tartalmazza a legkevesebb országot, melyek a legfejletlenebb országok csoportját képezik, azonban közepesen sokat költenek oktatási célokra, de ennek ellenére is, itt a legalacsonyabb a pénzügyi kultúra szintje. Nagyon alacsony a városi lakosság aránya, és csupán a lakosság 1/3 rendelkezik hozzáféréssel az elektromos áramhoz. Nagyon magas a nemfizető hitelek aránya, és rossz a bankhálózati kiépítettség. Ebben a csoportban sűrűbben lakott országok találhatók meg, mint például Ruanda, Nepál, Malawi. Nepál kivételével az összes ország Afrikában található. A klaszter a „tudatlan afrikaiak” nevet kapta.

A homogén csoportok kialakítását követően az utolsó kutatási kérdéshez érkezünk, melynek megválaszolására logisztikus regressziót alkalmaztunk.

Az adatbázisban szereplő 140 ország közül a logisztikus regressziós elemzés csupán 78 országra terjedt ki, melynek oka, hogy több ország esetében is az egyes változóknál hiányoztak adatok. Az elemzésbe bevont országok 34,6%-a rendelkezik megfelelő szintű pénzügyi kultúrával, azaz a felnőtt lakosság legalább 40%-a pénzügyileg kulturált.

A logisztikus regresszió esetében a függő változó azt mutatta meg, hogy az adott ország pénzügyi kultúrája jó-e. Az adatbázisban szereplő változók közül a HDI és az oktatásra fordított kormányzati kiadások szerepeltek az elemzésben, mint független változók. Az kapott modell szignifikánsnak tekinthető, illetve a Hosmer and Lemeshow Test alapján elmondható, hogy az elkészült modell megfelelően illeszkedik, a Nagelkerke R^2 értéke 70,3%. Mindemellett fontos megvizsgálni a besorolási pontosságot, mely 88,5%. A következő ábra a klasszifikációs táblázatot mutatja:

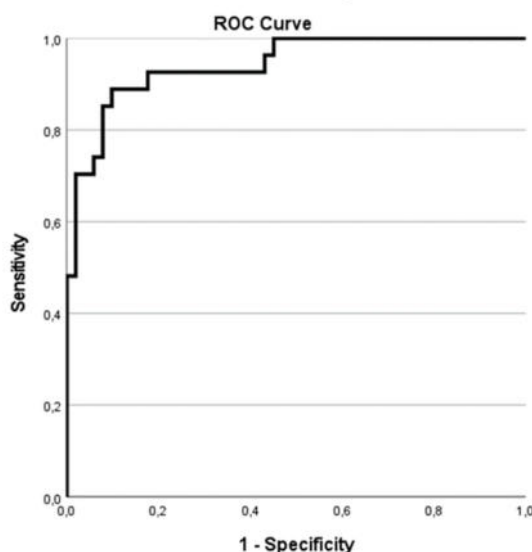
1. táblázat. Klasszifikációs mátrix

Megfigyelt		Becsült		
		Átlag alatti vagy feletti		Percentage Correct
		0	1	
Átlag alatti vagy feletti	0	45	6	88,2
	1	3	24	88,9
Overall Percentage				88,5
a. The cut value is ,450				

Forrás: Saját szerkesztés

A modellbe bevont változók szignifikánsnak tekinthetők. A HDI esetében az állapítható meg, hogy ha a mutató értéke 0,01-gyel nő, akkor átlagosan 25,4%-kal nagyobb az esélye, hogy a vizsgált ország jó pénzügyi kultúrával rendelkezik, minden más változatlansága mellett. Amennyiben pedig az ország állama a GDP eggyel több százalékát fordítja oktatásra, akkor átlagosan 138,9%-kal nagyobb az esélye, hogy a vizsgált ország jó pénzügyi kultúrával rendelkezik, minden más változatlansága mellett. A kapott modellt a ROC-görbe és Gini-koefficiens segítségével is lehet értékelni.

3. ábra. ROC-görbe



Forrás: SPSS output, saját szerkesztés

A grafikus módszereken kívül a görbe alatti terület értéke mutatja meg, mennyire jó a létrejött modell teljesítménye. A görbe alatti területet AUC rövidítéssel is jelölik, értéke jelen esetben 94,2%, ami alapján a létrejött modell kiemelkedően jónak tekinthető. A Gini-koefficiens értéke 88,4%, ami szintén egy kiemelkedően jó eredménynek tekinthető. Ezek alapján elmondható, hogy a létrejött klasszifikációs modell magas teljesítménnyel rendelkezik.

Következtetések, javaslatok

Kutatásunk célja a különböző országok pénzügyi kultúrájának a vizsgálata volt. Egyes változók esetében számos hiányzó értékkel szembesültünk a kutatás során, így több esetben egy szűkebb adatbázist kellett használnunk.

Arra a következtetésre jutottunk, hogy a logisztikus regresszió alkalmas az országok kategorizálására. Szignifikáns magyarázó változónak a HDI és az oktatásra fordított kormányzati kiadások bizonyultak. Úgy gondoljuk, hogy ez összhangban van a valósággal is. Más tanulmányok megállapították, hogy a magasabb iskolai végzettséghez magasabb pénzügyi kultúra szint tartozik (Béres & Huzdik 2012). Ez igaz lehet az országokra is, tehát ha egy ország többet költ oktatásra, az magasabb pénzügyi műveltségi szintet eredményezhet.

Egy másik megállapítás arról számolt be, hogy a tehetősebb emberek pénzügyi kultúrájának szintje is magasabb. Ez az állítás az országok esetében is megállja a helyét.

Ezt két elemzés is alátámasztotta. Egyrészt a klaszterelemzés során a legmagasabb 1 főre jutó GDP-vel rendelkező ország pénzügyi kultúrája volt a legjobb, és ezekben az országokban a felnőtt lakosság több, mint 50%-a rendelkezik megfelelő pénzügyi kultúrával, az alacsonyabb egy főre jutó GDP-vel rendelkező országok esetében a pénzügyileg kulturált személyek aránya kevesebb, mint 30% volt.

A pénzügyi műveltségnek és annak fejlesztésének mindennapi életünk részévé kell válnia, hiszen fontos lehet a pénzügyi és hitelproblémák elkerülése szempontjával. Ha jobb pénzügyi ismeretekkel rendelkezünk, feltehetőleg jobb pénzügyi döntéseket tudunk hozni. A pénzügyi kultúra fejlesztése nem csak egyéni, hanem társadalmi kérdés és érdek is.

Irodalomjegyzék

- Béres D., & Huzdik K. (2012). A pénzügyi kultúra megjelenése makrogazdasági szinten. *Pénzügyi Szemle*, 57 (3), 322-336.
- GFLEC. (é.n.). *S&P Global Finlit Survey*. Global Financial Literacy Excellence Center, The George Washington University. Letöltés <https://gflec.org//initiatives/sp-global-finlit-survey/> [2023.05.31].
- Hajdu O. (2003). *Többváltozós statisztikai számítások*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- KHR (2018). *Éves tájékoztató a Központi Hitelinformációs Rendszerről*. Budapest: BISZ Zrt. Letöltés https://bisz.hu/wp-content/uploads/2019/09/2018_Eves_tv_tajekoztato.pdf [2023.05.01].
- Kovács, L., & Terták, E. (2019). *Financial literacy - Theory and Evidence*. Bratislava: Verlag Dashöfer.
- Kovács P., & Kuruczleki É. (2017). A magyar lakosság pénzügyi kultúrája. In Veresné Somosi M., & Lipták K. (szerk.), *Konferencia kiadvány: A közgazdász képzés elindításának 30. évfordulója alkalmából. "Mérleg és Kihívások" X. Nemzetközi Tudományos Konferencia 2017. október 17-18. Miskolc-Lillafüred* (pp. 336-343). Miskolc: Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar.
- Lusardi, A., Klapper, L., Oudheusden, P. (2015). *Financial literacy around the World: Insights from the Standard & Poor's Ratings Services Global Financial Literacy Survey*. Letöltés http://gflec.org/wp-content/uploads/2015/11/Finlit_paper_16_F2_singles.pdf [2023.06.01].
- [MNB] & [PSZÁF]. (2008). *Együttműködési megállapodás a pénzügyi kultúra fejlesztése területén*. Letöltés <https://www.mnb.hu/letoltes/0415mnbpszfamegallpodas-penzugyi-kultura-fejlesztte.pdf> [2023.06.01].
- Nagy P., & Tóth Zs. (2012). „Értelem és érzelem”: A lakossági ügyfelek gazdasági magatartása és a bankokkal szembeni attitűdjei. *Hitelintézeti Szemle*, 11 (Különszám), 13-24. Letöltés <https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/1039/1/13-24-ig-nagy-toth.pdf> [2023.06.01].
- The World Bank <https://www.worldbank.org/>
- World Health Organization <https://www.who.int/>

Az önkormányzatok szerepe és súlya a szociális szövetkezetek működésében

Hogya Orsolya, Horváth Ágnes

Tokaj-Hegyalja Egyetem, Sárospatak

A szociális szövetkezeteket sokan tekintik a helyi gazdaságfejlesztés egyik lehetséges eszközének, ugyanakkor számos kérdést is felvet ez a hazánkban nem olyan régi múlttal rendelkező jogi és szervezeti forma.

Magyarországon a szociális szövetkezetek történelme 2006-ra nyúlik vissza, amikor megjelent a szövetkezetekről szóló 2006. évi X. törvény. A törvényalkotók szerint a helyi közösségek tagjainak közösséghez való tartozás iránti szükséglete, a helyi erőforrások mozgósítása, és a szolidaritás olyan erőforrások, melyek mentén alulról szerveződve, helyi igényekre válaszolva hatékonyan megszervezhető és működtethető egy szervezet.

A 2016. évi törvenymódosítás fontos eleme, hogy kötelezővé tette egy helyi önkormányzat vagy nemzetiségi önkormányzat tagságát a szociális szövetkezetekben, mely számos kérdést vet fel.

Egyik oldalon indokolható a helyi önkormányzatok szerepe a szociális szövetkezetek működésében, hiszen meghatározó helyi szereplőként fontos szerepet töltenek be a helyi foglalkoztatáspolitikai kérdésekben, a helyi piacokat gyakran ők képviselik, a helyi közügyek szervezését ők képesek biztosítani. Ugyanakkor a másik oldalon számos kritika éri a rendszert (ld. pl. Csoba, 2010), melyek legtöbbje a manchesteri elvek sérülésével kapcsolatos, amely az alulról építkezést, a tagság önkéntességét alapvető kritériumnak tekinti.

Kutatásomban arra keresem a választ, hogy a vizsgált szociális szövetkezetek működésében milyen mértékű és mennyire meghatározó az önkormányzatok szerepe bizonyos területeken, mint például a döntési mechanizmusok, stratégiaalkotási kérdések, finanszírozási területek. Előnyként vagy inkább teherként élik meg a szövetkezetek az önkormányzat részvételét a szervezetben?

A kutatás módszertanaként a mélyinterjú alkalmazását választottam, melynek során a mintában szereplő szociális szövetkezetek vezetőivel készített interjú válaszai alapján vonok le következtetéseket. Jelen kutatás keretében egy szűk mintával dolgozok, majd a megállapítások alátámasztásaként későbbi kutatásaim során bővítem a mintában résztvevő szövetkezetek számát.

Szociális szövetkezetek Magyarországon

A szociális szövetkezet, mint jogi és gazdasági forma viszonylag fiatal múlttal rendelkezik hazánkban. A társadalmi vállalkozások, és ezen belül a szociális szövetkezetek ugyanakkor nem ismeretlenek Európában, bár a mai

napig nem rendelkezünk egységes definícióval a fogalmat illetően. Európában a társadalmi vállalkozásokat leginkább a „máshogy” üzletelni, vállalkozni kifejezéssel azonosíthatjuk, amikor azért hozunk létre vállalkozást, hogy társadalmi célokat is teljesítsünk (Defourny & Nyssens, 2008). Míg a magánszektorban működő vállalkozások legfőbb célja a profitszerzés, addig a társadalmi vállalkozások a társadalmi szükségletek kielégítését minimum ezzel a céllal helyezik egy szintre, de inkább fölé. A társadalmi vállalkozások által folytatott gazdasági tevékenység fő célja nem a tulajdonosok vagy stakeholderek részére a profitszerzés, hanem a tagok vagy a tágabb közösség részére termékek előállítása vagy szolgáltatások nyújtása.

Európában eltérő formában és időszakban alakultak ki a szociális szövetkezetek, Magyarországon azonban a 2006. évi X. törvény megalkotásával kerültek lefektetésre a szociális szövetkezet létrehozásának feltételei, működésének elvei, és egyéb, ezen vállalkozási formára jellemző szabályok. A törvényalkotók a szociális szövetkezeti formában a helyi gazdaságfejlesztés egyik lehetséges eszközét látták, mely megoldást nyújthat a helyi foglalkoztatási problémákra, illetve helyi erőforrásokra építve elsősorban helyi szükségletek kielégítésével járul hozzá a helyi gazdaság növekedéséhez.

2012-ben a Belügyminisztérium plusz támogatási forrást biztosított azon önkormányzatok számára, amelyek korábbi közfoglalkoztatási programjaikat szociális szövetkezetbe viszik át, és ott folytatják tovább a megkezdett értékteremtő tevékenységeket, ezzel komoly kiadásokat megtakarítva a központi költségvetésnek, hiszen a szövetkezet már direkt költségvetési eszközökkel nem támogatható piaci szereplőként, szemben a közfoglalkoztatási programokkal. Ennek az akciónak az eredményeként jelentős mértékben megindult a szociális szövetkezetek létrehozása, majd a különböző, szociális szövetkezetekre kiírt Európai Unió pályázati lehetőségek csak tovább növelték ezt a számot. A közfoglalkoztatási programok mentén szerveződő, önkormányzati részvételű szociális szövetkezetekkel Magyarországon sajátos pályára lépett a szociális szövetkezetek életútja, melyet a szociális szövetkezetekről szóló törvény 2016. évi módosítása deklarált is. *„A manchesteri kritériumok szerint működő, alulról szerveződő és önkéntes alapon működő gazdálkodó közösség eszményét a 2016. évi CXLV. törvény 35. § (1) bekezdése alapjaiban írta felül”* (Csoba & Sipos, 2020). A törvénymódosítás értelmében kötelező egy helyi vagy nemzetiségi önkormányzat tagsága a szövetkezetben, mely számos kérdést és kétely vet fel a szakemberek körében. Sokan a szövetkezeti alapelvek sérülését látják az önkormányzati kötelező tagságban, mint például a demokrácia, vagy éppen az autonómia és függetlenség a manchesteri alapelvek közül. G. Fekete Éva, a téma jeles kutatója szerint *„a helyi önkormányzatok tagsága...hosszú távon és országosan konzerválja a függőséget, a helyi önkormányzatoknak, a választott politikai testületnek való alárendeltséget. Ez könnyen a működést akadályozó kettős irányításhoz, vagy 'alibi', önkormányzati intézményként működő szervezet rögzüléséhez, az önkormányzatoktól várt anyagi előnyök*

reménye a más társadalmi vállalkozási formák kialakulásának megakadályozásához vezet” (G. Fekete & Lipták, 2014).

Kutatásunkban arra keressük a választ, hogy mennyire domináns az önkormányzatok szerepe a szociális szövetkezetekben, ez a szerepvállalás egy szükséges rossz vagy az önkormányzati tagság előnyöket is hordoz magában a szövetkezetek számára, illetve a szövetkezés elvei mennyire csorbulnak az önkormányzatok részvétele mellett. Jelen cikk kevés arra, hogy az összes felmerülő kérdést megválaszoljuk, de arra kiváló lehetőséget ad, hogy bemutassuk, hogy hogyan és milyen mértékben jelenik meg az önkormányzatok szerepvállalása a szociális szövetkezetek működésében.

Az elemzés elvégzéséhez két szociális szövetkezet vezetőjével készítettünk mélyinterjút, illetve cikkünk egyik szerzője maga is a Rozvány-Text Start Szociális Szövetkezet ügyvezető elnöke. Kutatásunk jelen részében azokra a szövetkezetekre fókuszáltunk, melyek korábbi közfoglalkoztatási programon alapulva jöttek létre, tehát erőteljesen jelen van a helyi önkormányzat a szövetkezet működésében. Kutatásunk megállapításait ezekre, az egyik szélsőséges megoldást jelentő csoportra vonatkozóan fektettük le (start szociális szövetkezetek¹), a szociális szövetkezetek másik csoportját, ahol pusztán a törvényi megfelelés miatt vontak be önkormányzatokat a szövetkezet tagjai közé és nem kapcsolódnak közfoglalkoztatási tevékenységhez, egy másik kutatás keretében vizsgáljuk, és tesszük majd közzé megállapításainkat.

Megállapítások

Vizsgálatunkat a szövetkezetek életútját lekövetve végeztük el, ezért elsőként a megalakulás szakaszában vizsgáltuk az önkormányzatok szerepét. Mivel ezek a szociális szövetkezetek mind közfoglalkoztatási program mentén szerveződve jöttek létre, a korábbi közfoglalkoztatási tevékenységek képezték a megalakuló szociális szövetkezet fő tevékenységi körét. A szociális szövetkezet megalakításának ötlete és szándéka is a helyi önkormányzattól származott mindhárom esetben, hiszen a közfoglalkoztatási programok gazdáiként azok szerették volna vállalkozási formában tovább működtetni a megkezdett tevékenységüket. A szövetkezeti tagság szervezése is az önkormányzatoknál koncentrálódott, hiszen a start szociális szövetkezetek esetében a törvény előírja egy fő közfoglalkoztatott bevonását a szövetkezet alapító tagjai közé.

Bármilyen gazdálkodó szervezet létrehozása feltételez bizonyos fokú jogi ismeretet, vagy ennek hiányában ügyvéd bevonását teszi szükségessé az alakulás folyamata, a szervezet cégbírósági bejegyzése. Ezek az ismeretek is hamarabb megtalálhatók az önkormányzatok birtokában, mint a hátrányos helyzetű magánszemélyek körében, így ez a mozzanat is nagy mértékben kötődik a résztvevő önkormányzathoz. Egy szervezet megalakulásának költségvonzata is van, ügyvédi díj, számlanyitási díj, melyet a szövetkezet törzstőkéjéből tud fedezni.

A törzstőke a tagok általi részjegyek vásárlásából tevődik össze, mely mindhárom vizsgált szövetkezet esetében egy minimális 5000 forintot jelentett, és a helyi önkormányzat volt az a tag, mely több részjegy vásárlásával magasabb összeggel járult hozzá a szövetkezet megalakulásához. Önmagában ez a tény nem jelenti a szövetkezet döntéseibe való befolyásolás mértékének elbillenését, hiszen a szövetkezeti elvek szerint „egy tag egy szavazat” elv érvényesül, függetlenül a pénzbeli hozzájárulás mértékétől.

A start szociális szövetkezetek még egy óriási előnnyel indulnak a többi szövetkezettel szemben. A jogszabály lehetővé teszi, hogy a korábban közfoglalkoztatási program keretében, állami támogatással beszerzett eszközöket és gépeket az önkormányzat ingyenes haszonkölcsön szerződés keretében a szociális szövetkezet rendelkezésére bocsájtja. Ennek köszönhetően a szociális szövetkezet a működéshez szükséges infrastrukturális feltételek jelentős részének birtokába kerül, mely óriási versenyelőnyt jelent a többi vállalkozáshoz képest.

A megkérdezett három szociális szövetkezet közül kettőben a polgármester lett egyszemélyben a szövetkezet elnöke is, mely már felveti a függetlenség és demokrácia elvek sérülésének lehetőségét. Egyik oldalon érthető és indokolható ez a döntés azzal, hogy az akár több éven át futó közfoglalkoztatási programot is maga a polgármester találta ki, ő volt az ötletgazda, és ő rendelkezik a legtöbb tapasztalattal a tevékenységek működtetésének terén, így kézenfekvő, hogy ő irányítsa a szervezetet magát is. A másik oldalon jogos lehet az a felvetés is, hogy a közfoglalkoztatási jogviszonyra jellemző erősen autokrata vezetési stílus a szociális szövetkezetekben megkövetelt demokratikus irányítássá mennyire zökkenőmentesen vihető át, ha egyáltalán átvihető. Számos tanulmány készült már a vezetési stílusok hatékonyságáról, a jó vezető ismérveiről, így ezek ismeretében nem jelenthető ki egyértelműen, hogy az autokrata vezetői stílus rossz, avagy éppen jó. A kontingencia elmélet szerint például nincs egyetlen jó út, mely minden szervezet számára hatékony lehet, az függ a működési környezettől és a szervezet belső adottságaitól egyaránt, a vezető stílusa és a vezetés feltételrendszere szorosan illeszkednek egymáshoz.

A szociális szövetkezetek életpályáját követve a működés szakaszában is számos területen megjelenik az önkormányzatok szerepének fontossága. A működés során kiemelkedő jelentőséggel bír a megfelelő piaci kapcsolatok megléte, hiszen gazdálkodó szervezetek révén a megtermelt javaknak értékesítési lehetőséget kell biztosítani. Számos szövetkezet ezen a ponton szembesül azzal a ténnyel, hogy a közfoglalkoztatási programban megtermelt termékek nem mindig piacképesek, akár gazdaságossági, akár minőségi szempontok miatt, és azt csupán az önkormányzat által biztosított és uralt helyi piacon tudják értékesíteni, például helyi közétkeztetés stb. Versenykörnyezetben a piac által támasztott szigorú feltételeknek meg kell felelni, az önkormányzati védőháló itt már nem nyújt segítséget. A termékek vagy szolgáltatások piacra történő bevezetésének szakaszában az önkormányzat kapcsolat tőkéje jelenthet segítséget, amit mindhárom interjú alany maximálisan ki is használ. A kontrollált piacok, illetve az

értékesítés során szintén jelenlévő önkormányzati inkubáció komoly veszélyeket is hordoz magában. *„Ezekben a modellekben a vezetők meg akarják védeni a társadalmat a piac okozta kudarcok káros következményeitől, és a függő helyzetet erősítve folyamatosan fenntartják a nem piackonform szervezeti és termelési rendszereket, akadályozva ezzel a szervezet eredeti célját, az önfenntartó gazdasági egység kialakítását”* (Csoba & Sipos, 2020).

A szövetkezet egy vállalkozás. Szükséges magukat a résztvevő szociális szövetkezeteket is erre nap mint nap emlékeztetni, azt menedzselni, irányítani kell. A megkérdezettek tapasztalatai alapján is a menedzsment ismeretek nagy része egy kis településen az önkormányzatoknál koncentrálódik, általában például az önkormányzat pénzügyi munkatársa látja el a szövetkezet pénzügyi, számviteli feladatait is. A döntéshozatali mechanizmusokat vizsgálva az interjúalanyok válaszai azt tükrözik, hogy az operatív döntéseket, a mindennapi működést befolyásoló kérdéseket érintő iránymutatásokat az első számú vezető hozza meg, a közös gondolkodás a stratégia szintű kérdések esetében figyelhető meg, bár az is elenyésző mértékben. A helyi önkormányzat vezetője általában határozott koncepcióval rendelkezik a szociális szövetkezet működésére vonatkozóan, és ezt a tagok a vizsgált szociális szövetkezetek esetében elfogadják.

Mint láthatjuk, a start szociális szövetkezetek nagyban építenek az önkormányzat apparátusára és piaci kapcsolataira, azonban még egy fontos kapcsolódási pontot szükséges megemlíteni. Számos szociális szövetkezet pályázati forrásokból tartja fenn magát, és bár a legtöbb pályázati konstrukció lehetővé teszi előleg lehívását, bizonyos esetekben likviditási problémák merülhetnek fel a szövetkezeteknél. Ezen a ponton ismét megjelenik a helyi önkormányzat inkubációs szerepe, ugyanis ebben az esetben ő segíti ki a szövetkezetet tagi kölcsönrel. Természetesen nem csak pályázatok kapcsán merülhetnek fel likviditási vagy egyéb pénzügyi gondok, azonban minden ilyen esetben jól jön egy olyan szereplő, tag, amelyik pénzügyi segítséget tud nyújtani a szervezet számára.

A fentiekből világosan kitűnik, hogy a helyi önkormányzat szociális szövetkezetben való tagsága védőhálóként szolgál a szövetkezet számára. Ez az inkubációs tevékenység kiterjed a pénzügyi nehézségekre nyújtott megoldásokra, a piaci, értékesítési kapcsolatok kialakítására, de még a termelési eszközök biztosítására is. Joggal merül fel a kérdés, hogy vajon inkubáció nélkül, valós piaci versenykörülmények között mennyire működőképesek ezek a szövetkezetek.

Konklúzió

Kutatásunkból úgy tűnhet, hogy az önkormányzati tagság csak előnyökkel járhat egy szociális szövetkezet számára. Ne feledjük ugyanakkor, hogy jelen vizsgálatunkat a szociális szövetkezetek egy azon körében végeztük el, melyek önkormányzati közfoglalkoztatási programok mentén jöttek létre, tehát érthető a helyi önkormányzat érdekeltsége a szociális

szövetkezet sikeres működésében. A személyes interjúkból világosan ki is derült, hogy az érintett önkormányzatok mindent meg is tesznek annak érdekében, hogy társadalmi vállalkozásuk életképes legyen, és ebben jelentős inkubációs szerepet is betöltenek. Kutatásunk következő lépéseként azokat a szociális szövetkezeteket kívánjuk megvizsgálni, ahol ez a kapcsolódási pont nincs meg, és pusztán a törvényi megfelelés miatt lett szövetkezeti tag egy helyi önkormányzat. Mindkét csoport alapos elemzése után vonhatóak csak le azok a következtetések melyek válaszul szolgálnak a publikáció elején megfogalmazott kérdésre: Sérülnek-e a szociális szövetkezeti elvek a kötelező önkormányzati részvétellel?

Kutatásunk folytatásának másik fő iránya az önkormányzati inkubációs tevékenység leépítésének folyamatára irányul, hiszen a fenntarthatóság szempontjából ez nem lehet megoldás a szociális szövetkezetek életében. Az indulásnál talán elfogadható és érthető az önkormányzatok védőháló szerepe a szociális szövetkezetek működésében, azonban megoldást, esetleg egy modellt szükséges létrehozni annak érdekében, hogy az inkubációs szerep leépítése szakaszos és folyamatos legyen, úgy hogy eközben a szociális szövetkezetet önjáróvá és életképesé tettük, működése hosszútávon rentábilis és fenntartható

Irodalomjegyzék

2006. évi X. törvény a szövetkezetekről.

Borzaga, C., Bodini, R., Carini, C., Depedri, S., Galera, G., & Salvatori, G. (2014). Europe in Transition: The Role of Social Cooperatives and Social Enterprises. *Euricse Working Papers*, 69/14.

Csoba J. (2010). Segély helyett munka: A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle*, 20 (1), 26-52.

Csoba J., & Sipos F. (2020). Gazdasági és társadalmi integrációs modellek perifériális térségekben A szociális földprogram, a közfoglalkoztatás és a szociális szövetkezetek működésének jellemzői hátrányos helyzetű kistélepüléseken. *Szociológiai Szemle*, 30 (1), 21-43

Defourny, J., & Nyssens, M. (2008). Social enterprise in Europe: recent trends and developments. *Social Enterprise Journal*, 4 (3), 202-228. DOI: <http://dx.doi.org/10.1108/17508610810922703>

Fehér J. (2010). Kortárs személyes vezetési elméletek a transzformatív felfogás szerepe és jellemzői (I. rész), *Vezetéstudomány - Budapest Management Review*, 41 (3), 2-13.

G. Fekete É., & Lipták K. (2014). Közfoglalkoztatásból szociális szövetkezet? In Lukovics M., & Zuti B. (szerk.), *A területi fejlődés dilemmái* (pp. 123-142). Szeged: SZTE Gazdaságtudományi Kar.

Németh L. (2012). A szociális szövetkezetek jellemzői és tényszerű adatai. *Szövetkezés*, 33 (1-2), 136-145.

Jogok és lehetőségek

Az MDPI kiadójú közlemények helyzete: Látalelet az EU27 tagállamában

Sasvári Péter¹, Urbanovics Anna²

^{1, 2}Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Budapest

¹Miskolci Egyetem, Miskolc

A tanulmány célja a megafolyóirat-kiadók helyzetének áttekintése az EU 27 tagállamaiban, különös tekintettel az MDPI (Multidisciplinary Digital Publishing Institute) kiadó esettanulmányán keresztül. A mai, jelenleg fejlődő felsőoktatási szféra kutatóorientált és versenyképes hozzáállást követel meg az egyetemektől, ami egyre nagyobb nyomást gyakorol a kutatókra, hogy nemzetközileg elismert folyóiratokban publikáljanak. Különböző akadályok miatt azonban a hagyományos kiadók - főként a Big Five esetén- nem egyformán elérhetőek a centrum és a periféria régióinak kutatói számára, ami a periféria országaiban az MDPI-kiadványok nagyobb arányához vezet. Az elemzés empirikus összehasonlító módszertanon alapul, amely szcientometriai adatokat használ.

Az eredmények rámutatnak arra, hogy a periféria országaiban dinamikusan növekszik az MDPI-kiadványok aránya, az EU 27 tagállama közül elsősorban a közép- és kelet-európai régióban. Az MDPI tudományos értéke és hitelessége azonban ezekben az országokban felsőoktatási és kutáspolitikai szempontból is vitatott kérdés. Az elemzés magyar szempontból tárgyalja az MDPI-vel kapcsolatos kérdéseket. A tanulmányban néhány érvet, köztük az MDPI-kiadványok szerepét a nemzetközi egyetemi rangsorokban való versenyképesség fenntartásában, az APC-díjakat és a magyarországi felsőoktatás közelmúltbeli változásait tárgyalja.

A tudományos eredmények közzlése elengedhetetlen az egyes diszciplínák fejlődése, a meglévő ismeretanyag összegzése, valamint újabb kérdések feltérképezése érdekében. A tudományos közzlés domináns formáját a peer-review, szakmailag lektorált és hiteles közlemények megírása és megjelentetése jelenti (Magura, 2019). Ezzel párhuzamosan ezen közlemények a kutatók teljesítményének és munkásságuk értékelésének alapjává váltak. A publikációk száma, a megjelenési helyük minősége, valamint a kiváltott hatásuk szorosan összekapcsolódó, jól mérhető mutatók, melyek a kutatók sikerességét is meghatározzák (Duffy, 2017). A tudományos láthatóság ezzel párhuzamosan kerül szintén előtérbe, mely során már nem csak a közlemények száma, hanem a rájuk érkező hivatkozások száma – ezzel pedig a tudományos hatás is a fókuszba kerül. Ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy megjelent a publish or perish elve is (Dani, 2018), miszerint aki nem publikál megfelelő mennyiségben és megfelelő helyre, az elbukik (Juhász & Alter, 2021). A megfelelő hely alatt a legtöbb esetben nemzetközi vonatkozásban a WoS és/vagy a Scopus adatbázisokba kerülő közleményeket értjük.

A tudományos láthatóság és versenyképesség köré csoportosul több nemzetközi szinten számottevő folyamat. Többek között ilyen az ezredforduló óta felértékelődő globális egyetemi rangsorok megjelenése, és ezzel párhuzamosan a felsőoktatás versenyszemléletűvé válása. A nemzetközi egyetemi rangsorokra azonban nem elég felkerülni, a megszerzett pozíciót megtartani és javítani szükséges, ez pedig mára számos intézmény elsődleges céljává vált. A legtöbb egyetemi rangsor három pillér mentén méri az egyetemek teljesítményét, mely pillérek közül a kutatási teljesítmény emelkedik ki jelentőségük szerint (Sasvári & Urbanovics, 2022). E pillér mérése elsősorban a publikációs és hivatkozási számok szerint rangsorolja az intézményeket, valamely nemzetközi citációs adatbázis mentén. A nemzetközi szinten legnagyobb média figyelemre számot tartó rangsorok közül a QS (Quacquarelli Symonds World University Rankings) és a THE Times (Times Higher Education) rangsorok a Scopus (Elsevier tulajdonú) adatbázist, míg az ARWU (Shanghai Ranking's Academic Ranking of World Universities) rangsor a Web of Science (Clarivate Analytics tulajdonú) adatbázist használja módszertanában.

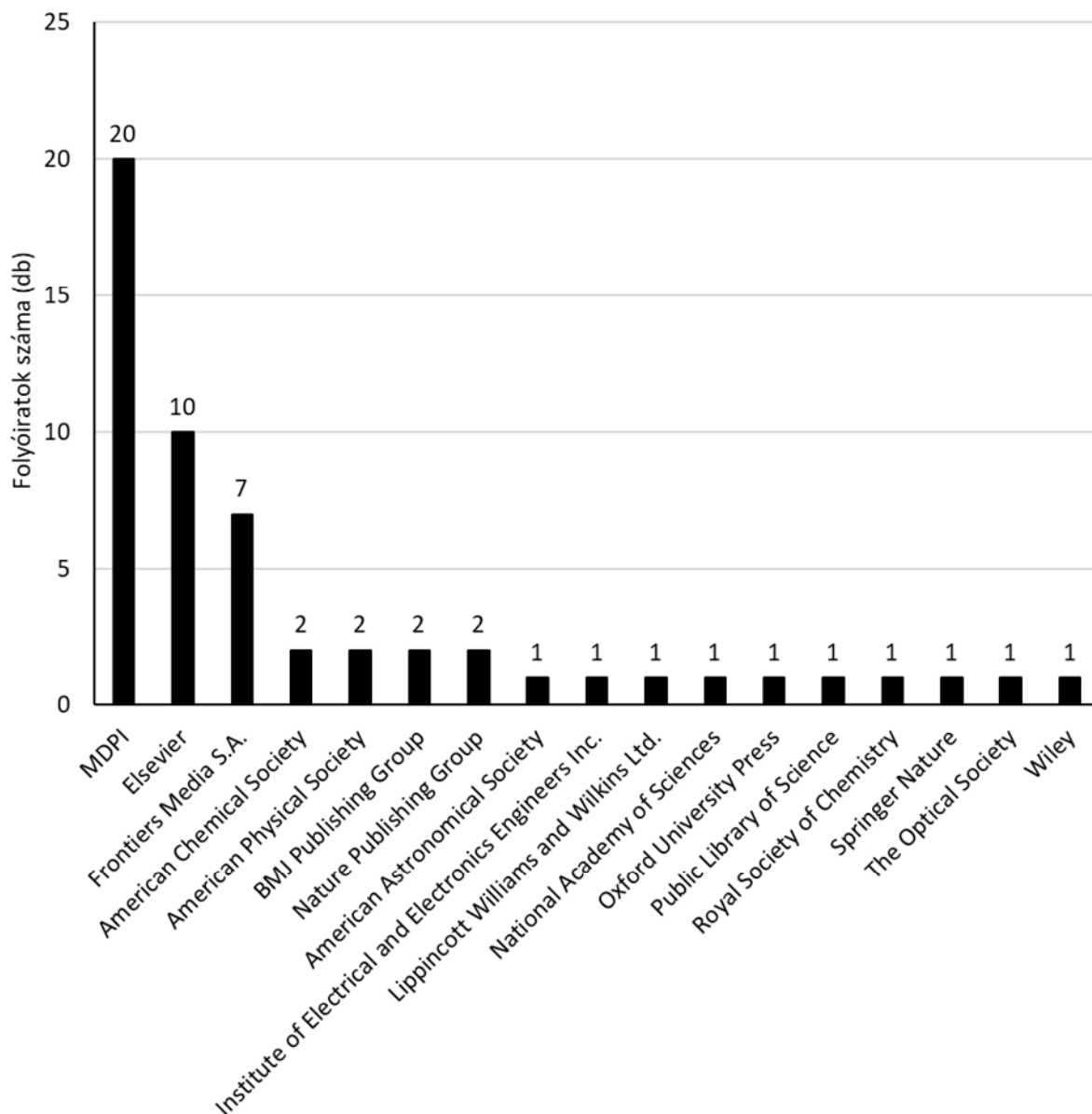
Mindezen folyamat a szerzőket folyamatos publikációs kényszer alatt tartja, ami így teret enged alternatív publikálási szokások kialakulásának és előtérbe kerülésének. Ezek egyike a megafolyóiratok fokozatosan terjeszkedő részesedése a teljes publikációs tevékenységhez képest. A megafolyóiratok kritériumai a következők (Björk & Catani, 2015):

- nagy publikációs mennyiség,
- csak a tudományos megalapozottságra fókuszáló bírálati folyamat,
- széles tudományterületi fókusz vagy multidiszciplináris fókusz,
- nyílt elérés (Open Access) az APC díjak (megjelenési díj) kifizetése után,
- gyors bírálati és megjelentetési folyamat.

A megafolyóiratok és kiadók (1. ábra) körüli kérdésekről széles szakirodalom áll rendelkezésre, melyek a következő témákra fókuszálnak:

- a megjelentetett közlemények növekvő mennyisége (Björk, 2015, 2018),
- a szerzők regionális összetétele (Wakeling et al., 2016),
- a szerzők elégedettségvizsgálata a kiadóval (Solomon, 2014),
- kiadók és szerkesztők meglátásai a folyóiratok működtetésével kapcsolatban (Wakeling et al., 2017b; Wakeling et al., 2017a),
- a bírálati folyamat kritériumai (Björk & Catani, 2016; Spezi et al., 2018),
- esettanulmányok bizonyos folyóiratokra fókuszáltnak (Krüger & Marshall, 2017; Wakeling et al., 2016).

1. ábra. Évi legalább 3000 cikket kiadó megafolyóiratok kiadók szerinti megoszlása 2021-ben



Forrás: Saját szerkesztés a Scimagojr alapján

Magyarországon kiemelten vitatott ilyen kiadó az MDPI (Multidisciplinary Digital Publishing Institute) nyílt hozzáférésű tudományos folyóiratok kiadója. A Shu-Kun Lin által alapított MDPI jelenleg több mint 390 lektorált, nyílt hozzáférésű, fizetős folyóiratot ad ki. 2016 és 2021 között jelentősen nőtt az MDPI által kiadott szakértői lektorált cikkek száma. Az MDPI stratégiája jelentős növekedést eredményezett, de kritikát is kiváltott a szakmai berkekben, a közlemények minőségével és az akadémiai funkciók üzleti érdekeknek való alárendelésével kapcsolatos vádak mellett. Az MDPI szerepelt Jeffrey Beall listáján 2014-ben – amely a ragadozó, nyílt hozzáférésű kiadványvállalatokat tartalmazta –, de a következő évben törölték onnan (Sasvári, 2022).

Csomós és Farkas (2023) tanulmányukban az MDPI kiadó térnyerésével foglalkoztak a közép-európai régióban, valamint Magyarországon. Eredményeik több fontos szempontra világítanak rá, melyek közül néhányat érdemes kiemelni:

- ✓ Közép-Európa perifériás helyzetben van a centrum angolszász vagy fejlettebb nyugat-európai országaihoz képest, mely problémát jelent olyan szempontból, hogy sokkal kisebb eséllyel indulnak a hagyományos kiadók neves folyóirataiban való publikálást tekintve,
- ✓ ezen országok tudományos rendszerei hasonló fejlődési utat járnak be, erőteljes lemaradást mutatnak a centrum országokkal szemben,
- ✓ teljesítményértékelő és előmeneteli rendszereikben a metria-alapú értékelés kerül előtérbe a presztízzsel szemben,
- ✓ folyamatos a publikációs kényszer a szerzőiken.

Ezen problémák mindegyikére ideális megoldást jelenthet a megafolyóiratokban, így az MDPI-ben való publikálás, a fentebb ismertetett rövidebb átfutási idő, valamint a nagyobb elfogadási ráta miatt. Ezek mellett további tényező, hogy ezen országok intézményei számára nehéz előteremteni a kellő erőforrásokat a hagyományos (Big Five) kiadók adatbázisainak előfizetéséhez, míg az MDPI esetében a szerzők a közleményeik megjelentetéséért fizetnek, melyek ezt követően nyíltan elérhetővé válnak (Open Access). Ez rendszerszinten jelenleg kevesebbe kerül az intézmények számára.

Ugyanakkor, ahogy azt Csomós és Farkas (2023) megfogalmazták, vannak olyan intézmények (pl. Szegedi Tudományegyetem), melyek már intézkedéseket vezettek be az MDPI-s közlemények visszaszorítása érdekében. Ebben az esetben az intézményi költségvetés több másik kiadó mellett az MDPI-t is megjelölte, mint olyan kiadót, melynek APC költségeit nem lehet intézményi költségvetésből fizetni.

Az összehangolt állásfoglalás a magyar tudományos közösségtől azonban még várat magára, ez pedig végső sorban a szerzők számára jelent kihívást a publikációs stratégia kialakítása során. Jelen tanulmány célja bemutatni az Európai Unió 27 tagállamának publikációs szokásait, különös tekintettel az MDPI kiadó helyzetének vizsgálatára. A bevezető fejezet után a módszertan, majd a kutatási eredmények, végül a levonható következtetések és tudománypolitikai kérdések megfogalmazása található.

A kutatás menete

Jelen tanulmány legfőbb kérdését és ezáltal keretét a nemzetközileg indexált közlemények írása, valamint megjelenési helyeik adják. A világszerte elismert tudományos kiadók vizsgálatához azonban ismernünk szükséges a mai tudományos teljesítménymérés alapjául szolgáló Scopus és Web of Science adatbázisokat, valamint azok minőségbiztosítási folyamatait.

A Scopus az Elsevier kiadó absztrakt és hivatkozási adatbázisa, amelyet 2004-ben indítottak el. Mindenekelőtt folyóiratokat, könyveket, konferencia-előadásokat és szabadalmakat gyűjt össze, és ezekhez hoz létre hivatkozási és absztrakt adatbázist. A Scopus szerint több, mint 25000 lektorált folyóiratról több, mint 75 millió cikk bibliográfiai adatait és kivonatait tartalmazza. A Scopus több, mint 7000 nemzetközi kiadó publikációit veszi figyelembe, és 1,7 milliárd idézetet térképez fel a dokumentumok között.¹

A Web of Science (WoS) a világ legmegbízhatóbb kiadótól független globális hivatkozási adatbázisa. A WoS (korábban Web of Knowledge néven ismert) egy olyan webhely, amely előfizetésen alapuló hozzáférést biztosít több adatbázishoz, amelyek átfogó hivatkozási adatokat biztosítanak számos különböző tudományágban. Eredetileg az Institute for Scientific Information készítette, jelenleg a Clarivate (korábban a Thomson Reuters Intellectual Property and Science) tulajdona. A WoS több, mint 171 millió rekordot, 1,9 milliárd hivatkozást tartalmaz.²

A WoS és a Scopus esetében is elmondható, hogy az adatok feltöltése automatikusan történik meghatározott folyóiratcikk, könyv, könyvrészlet és konferenciaközlemény esetén, a szerzőnek csak javítási lehetősége van. A tudományos kiadók termékeiket komplex minőségbiztosítás keretében tudják indexáltatni a két citációs adatbázisban, majd adott termék (pl. folyóirat) tudományos hatása (közlemények és a közleményekre érkező hivatkozások száma) határozza meg a minősítést. Mindkét rendszerben az indexált folyóiratokat kvartilisekbe osztják (Q). A felső kvartilisbe (Q1; top 25%) tartozó folyóiratok a legértékesebbek mind az intézményi, mind az egyéni teljesítménymérés során. Ezt követi a Q2 (25-50%), Q3 (50-75%) és a Q4 (utolsó 25%) kategóriás folyóiratok. Adott folyóirat több tudományterületen és tudományágban is lehet indexált, a minőségi besorolása pedig eltérhet. Általában elmondhatjuk, hogy adott tudományterület vezető lapjai tartoznak a Q1-es kategóriába.

Jelen tanulmányban a kiadók két csoportja – Big Five és az MDPI – alapján vizsgáljuk az Európai Unió tagállamainak publikációs tevékenységét. Ez, mint ahogy az elméleti fejezetben írtunk róla, alapvetően a mai tudományos közlés két jellegében eltérő útját határozza meg. Míg a Big Five nemzetközi szinten elismert kiadók csoportját jelöli, mely a vezető tudományos platformokat biztosítja a legtöbb tudományterületen, addig az MDPI kiadó más üzletpolitikával terjeszkedő és jelentőségében egyre inkább felemelkedő kiadó napjainkban.

Vizsgáljuk az EU és az európai országok kutatási és innovációs teljesítményét is, melynek alapjául az éves Európai Innovációs Eredménytábla (European and Regional Innovation Scoreboards, EIS) szolgál. Ez az értékelő rendszer lehetővé teszi a politikai döntéshozók számára, hogy felmérjék a nemzeti kutatási és innovációs rendszerek

1 Scopus provides unmatched content and data quality, with superior search and analytical tools, <https://www.elsevier.com/solutions/scopus/how-scopus-works>

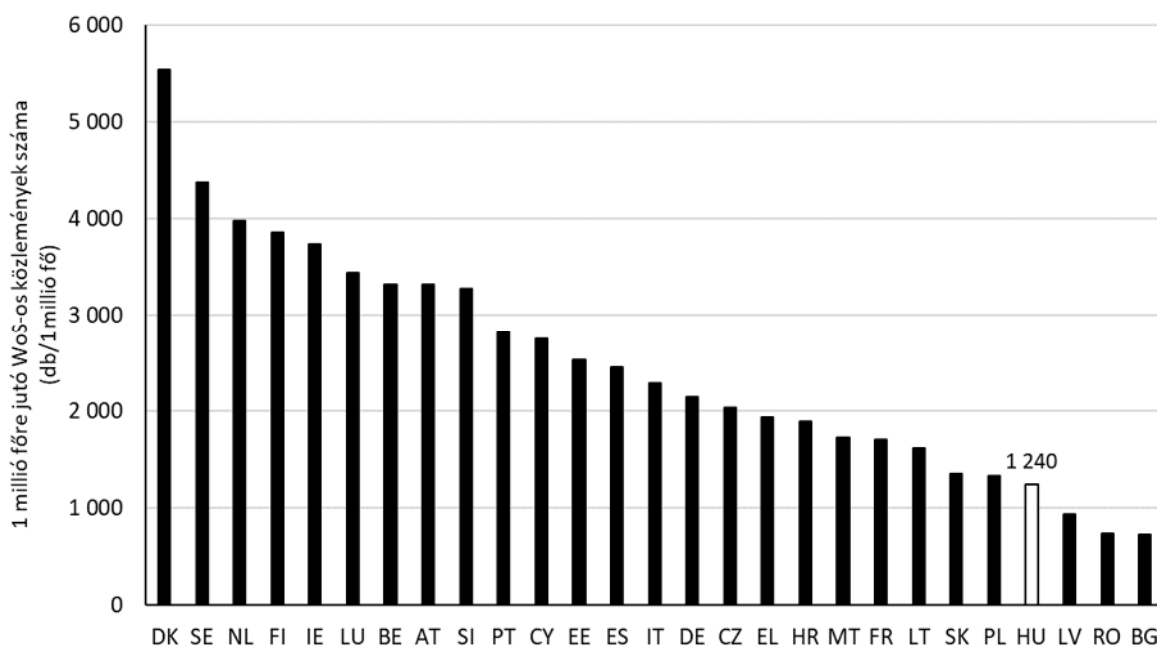
2 Web of Science, <https://clarivate.com/webofsciencegroup/solutions/web-of-science/>

viszonylagos erősségeit és gyengeségeit, nyomon kövessék az előrehaladást, és meghatározzák a kiemelt területeket az innovációs teljesítmény fokozása érdekében. A kutatási és innovációs teljesítmény egyik lenyomatának tekinthetjük a publikációs adatokat.

Kutatási eredmények

A kiadó szerinti publikációs tevékenység elemzése előtt érdemes vizsgálni az egyes EU tagállamok indexált közleményeinek alakulását, mind a Scopus, mind a WoS adatbázis alapján. Ezek alapján az országok, ahogy azt a grafikon is mutatja, rangsorolhatók. Az országok eltérő mérete miatt fajlagos (1 millió főre jutó közlemények száma) mutató alapján vizsgálódunk.

2. ábra. Web of Science által indexált közlemények lakosságarányos száma az Európai Unió országaiiban 2020-ban³



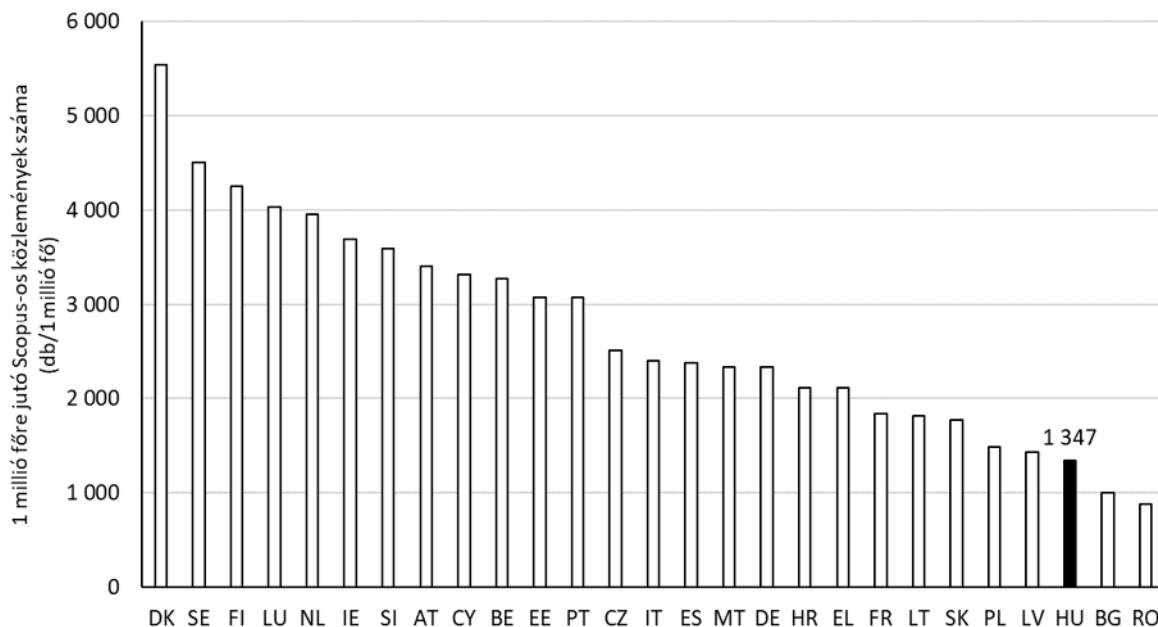
Forrás: Saját szerkesztés a Web of Science adatai alapján

A WoS által indexált közlemények 1 millió főre vetítve Dánia (5545 db), Svédország (4372 db) és Hollandia (3977 db) elsőbbségét mutatják. (2. ábra) Kitűnik, hogy a közép-és kelet-európai államok a rangsor végén helyezkednek el. Hazánk ezen a listán is csak a 24. helyet érte el (1240

3 Rövidítések: Ausztria (AT), Belgium (BE), Bulgária (BG), Ciprus (CY), Csehország (CZ), Dánia (DK), Észtország (EE), Finnország (FI), Franciaország (FR), Görögország (EL), Hollandia (NL), Horvátország (HR), Írország (IE), Lengyelország (PL), Lettország (LV), Litvánia (LT), Luxemburg (LU), Magyarország (HU), Málta (MT), Németország (DE), Olaszország (IT), Portugália (PT), Románia (RO), Spanyolország (ES), Svédország (SE), Szlovákia (SK), Szlovénia (SI).

db/millió fő). Magyar szerzőktől 12123 db WoS által indexált közlemény jelent meg 2020-ban. Ennek 82%-a folyóiratcikk, 68%-a Open Access közlemény.

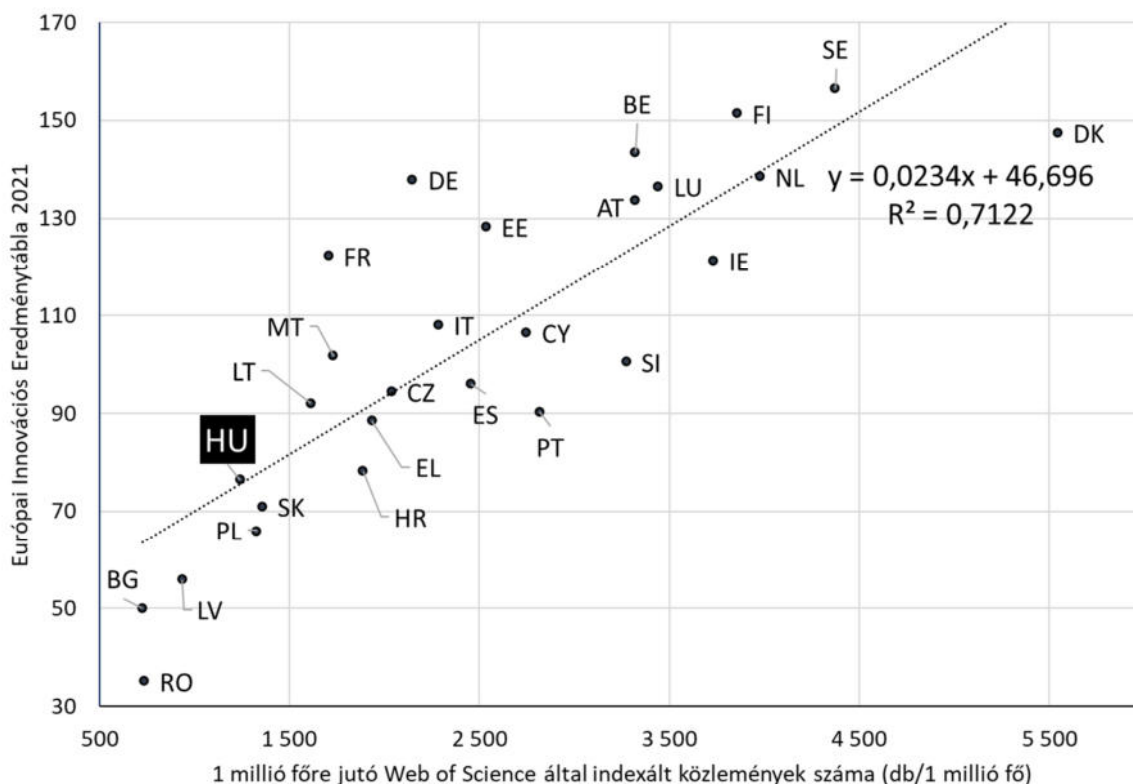
3. ábra. Scopus által indexált közlemények lakosságarányos száma az Európai Unió országaiban 2020-ban



Forrás: Saját szerkesztés a Scopus adatai alapján

A WoS-hoz hasonló kép rajzolódik ki a Scopus által indexált közleményeket tekintve is. (3. ábra) A rangsorban így is Dánia és Svédország szerezte meg a vezető helyeket, míg harmadikként Finnországot találjuk. Láthatjuk, hogy a közép- és kelet-európai államok itt is a lista végén szerepelnek, Magyarország a 27 vizsgált állam közül a 25. helyen áll 1347 darab / millió fő értékkel. 2020-ban a magyar szerzők 13168 db Scopus által indexált közlemény írásában vettek részt, amiből 76% folyóiratcikk.

4. ábra. Az Európai Innovációs Eredménytábla és a Web of Science által indexált közlemények lakosságarányos száma közötti kapcsolat



Forrás: Saját szerkesztés a Web of Science adatai alapján

Ha összevetjük az EIS és a fajlagos WoS adatokat, akkor igen hamar kiderül, hogy erős kapcsolat ($R^2=0,7122$) figyelhető meg a két mutató között (4. ábra). Itt is kitűnik, hogy a közép-és kelet-európai államok gyengébb EIS értékkel rendelkeznek, míg Dánia, Svédország, Finnország és Hollandia kifejezetten erős EIS értékkel vezet az EU tagállamok körében. Tehát adott állam innovációs potenciálja és nemzetközileg jegyzett publikációs tevékenysége szorosan összefügg.

A kiadók szerinti publikációs tendenciák vizsgálata során különösen az MDPI és a Big Five kiadók dinamikájára koncentrálnak. Érdekes kiemelni, hogy mint ahogyan azt az elméleti fejezetben bemutattuk, elsősorban a közép-és kelet-európai régió országaira erőteljes nyomás helyeződik a nemzetközi folyamatokhoz való felzárkózás miatt. Ez pedig táptalajt jelent a szerepében felértékelődő MDPI kiadónak.

1. táblázat. MDPI-s folyóiratcikkek arányának változása az évek függvényében a Scopus által indexált összes folyóiratcikkhez viszonyítva 2016 és 2021 között

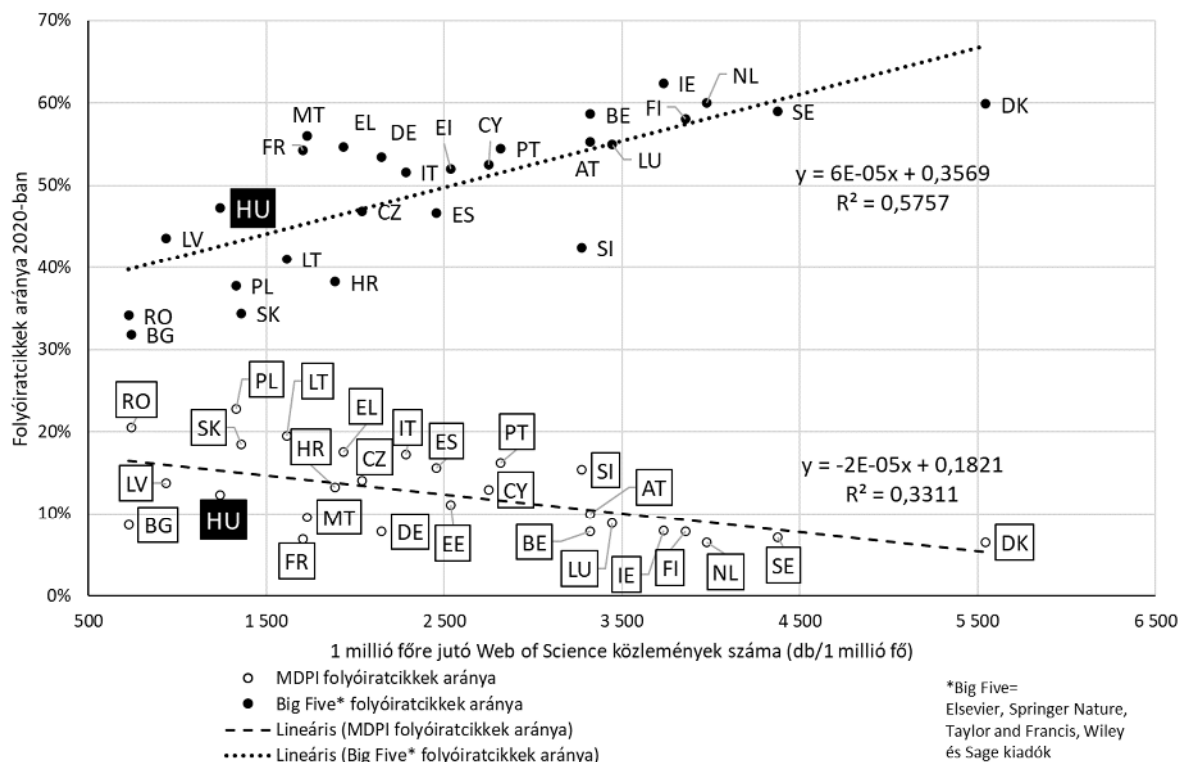
Sorszám	Ország Év	MDPI-s folyóiratcikkek aránya					
		2016	2017	2018	2019	2020	2021
1	Dánia	0,8%	1,4%	2,3%	3,5%	5,3%	5,7%
2	Svédország	1,1%	1,5%	2,4%	4,0%	5,7%	6,6%
3	Hollandia	0,9%	1,3%	2,2%	3,4%	4,8%	5,8%
4	Finnország	1,1%	1,7%	3,2%	4,8%	6,7%	7,8%
5	Írország	1,1%	1,5%	2,6%	4,2%	5,7%	6,8%
6	Luxemburg	1,2%	1,9%	3,1%	4,0%	7,3%	8,9%
7	Belgium	1,1%	1,6%	2,7%	4,0%	6,1%	7,6%
8	Ausztria	1,3%	1,8%	3,4%	5,1%	7,6%	9,3%
9	Szlovénia	1,2%	1,3%	3,1%	6,2%	12,3%	18,0%
10	Portugália	1,5%	2,2%	4,2%	7,3%	12,2%	16,2%
11	Ciprus	1,0%	1,9%	3,5%	5,3%	9,6%	11,1%
12	Észtország	1,1%	1,4%	3,7%	5,6%	10,5%	13,5%
13	Spanyolország	1,5%	2,5%	4,4%	7,4%	12,4%	14,6%
14	Olaszország	1,6%	2,7%	4,3%	7,6%	12,3%	15,1%
15	Németország	1,0%	1,5%	2,6%	3,9%	6,0%	7,5%
16	Csehország	0,9%	1,5%	3,1%	6,1%	11,0%	15,1%
17	Görögország	1,2%	2,2%	4,7%	7,6%	12,2%	16,5%
18	Horvátország	0,8%	1,3%	2,4%	4,9%	9,9%	17,8%
19	Málta	1,5%	1,1%	2,1%	4,5%	8,1%	13,7%
20	Franciaország	0,8%	1,1%	2,0%	3,2%	5,2%	6,7%
21	Litvánia*	1,2%	2,5%	4,9%	9,3%	15,6%	24,9%
22	Szlovákia*	1,0%	1,8%	3,6%	7,3%	14,7%	22,5%
23	Lengyelország*	1,1%	1,9%	4,5%	9,1%	18,3%	26,0%
24	Magyarország	1,0%	1,3%	3,1%	6,5%	11,5%	16,2%
25	Lettország	1,1%	1,4%	2,7%	4,6%	10,6%	20,5%
26	Románia*	1,4%	2,2%	4,2%	8,4%	17,1%	32,1%
27	Bulgária	0,5%	0,8%	1,5%	3,6%	6,6%	12,7%

Forrás: Saját szerkesztés a Scopus adatai alapján, *Az MDPI piacvezető a Scopusos kiadók között.

Ezt a tendenciát mutatja az 1. táblázat is, ahol kitűnik, hogy 2016 és 2021 között az MDPI jelentősen terjeszkedett a legtöbb európai országban, különös tekintettel elsősorban a közép-és kelet-európai államokban. Míg a nyugat-európai államokban a Scopus által indexált közlemények 10 %-át sem éri el az MDPI kiadójú közlemények aránya, addig ez az arány Romániában 32,1%. Az MDPI közlemények részesedése Dániában (5,7%) és Hollandiában (5,8%) a legalacsonyabb, mely országok mind a lakosságarányos nemzetközileg jegyzett közlemények, mind az EIS értékek alapján kitűntek. Az MDPI közlemények részesedését tekintve a legmagasabb értékeket Romániában (32,1%), Lengyelországban (26%) és Litvániában (24,9%) találjuk. A Visegrádi országokat tekintve Lengyelországban (26%), Szlovákiában (22,5%), Magyarországon

(16,2%), Csehországban pedig (15,1%) az MDPI közlemények aránya, mely a kiadó igencsak jelentős szerepére utal.

5. ábra. A Big Five és az MDPI kiadók folyóiratcikkeinek aránya országonként 2020-ban



Forrás: Saját szerkesztés a Web of Science adatai alapján

Érdekes vizsgálnunk a Big Five és az MDPI kapcsolatát is (5. ábra), melyből alapvetően kirajzolódik, hogy a fejlettebb nyugat-európai országok továbbra is a Big Five kiadóiban publikálnak, míg az MDPI jelentősége a közép- és kelet-európai államok tudományos életében vált jelentőssé. Míg Big Five részesedése Romániában és Bulgáriában a legalacsonyabb, addig az MDPI részesedése Romániában a legmagasabb.

Következtetések

Az MDPI kiadóval való publikálás egyre inkább előtérbe kerülő tendenciája miatt vitatott kérdéssé vált. A szakértők eltérő álláspontokat fogalmaznak meg a kiadó üzletpolitikai fogásai miatt, valamint leginkább tudományos hatása és hitelessége kapcsán. Az elemzés eredményeiből kitűnik, hogy az EU tagállamai körében kettő tudományos kommunikációs csatorna vált szét az utóbbi években. Míg a nyugat-európai országok továbbra is a Big 5 hagyományos kiadók lapjaiban publikálnak, addig a felzárkózó régiók, különösen a közép-és kelet-európai államok jelentős mértékben támaszkodnak az MDPI lapjaira megjelenési felületként. Ennek a tendenciának fontos tudománypolitikai kérdései is felmerülnek, ezek közül néhányat igyekszünk felvillantani hazánkra vonatkozóan.

1. A hazánkban lezajlott felsőoktatási modellváltás keretében az intézmények bizonyos állami támogatásokat az elért teljesítményük alapján szerezhettek meg. A teljesítménymérés a publikációs tevékenységre vonatkozóan is határoz meg indikátorokat, melyek közül az intézmények a következőket alkalmazhatják (Sasvári & Fejes, 2023):

- Az intézmény teljes tudományos publikációinak a száma az MTMT-ben.
- Az intézmény teljes tudományos publikációinak a száma az MTMT-ben, amelyek WoS/Scopus azonosítóval rendelkeznek.
- Az intézmény teljes tudományos publikációinak a száma az MTMT-ben, melyek legalább SJR Q2 minősítésű folyóiratban jelentek meg.
- Az intézmény adott évet megelőző 5 évben megjelent, WoS/Scopus azonosítóval rendelkező közleményeire kapott, legfeljebb az adott évig megjelent WoS/Scopus azonosítóval rendelkező idézők száma az MTMT-ben.

Az MDPI lapjai közül a Scimago Journal Ranking listája szerint 4 Q4-es, 14 Q3-as, 101 Q2-es és 60 Q1-es besorolású, ami azt jelenti, hogy a kizárólag a publikációra vonatkozó (1., 2. és 3. indikátor) indikátorok mindegyike teljesíthető az MDPI lapokban való publikálással, hiszen kiadványaik közel 90%-a legalább Q2-es besorolással rendelkezik.

2. A nemzetközi egyetemi rangsorok főleg a modellváltó intézmények számára elsődleges prioritássá váltak, mert „rangsorbónuszhoz” juthatnak az elért helyezések megtartásával vagy a rangsorokban való előrelépéssel. A nemzetközi egyetemi rangsorok körében a QS, THE Times és ARWU rangsorokat vizsgáltuk, melyek mindegyike elfogadja az MDPI lapjaiban megjelenő közleményeket.

3. Az egyéni előmenetel (habilitáció, egyetemi tanári, MTA doktori) pályázatainak esetében azonban már vannak olyan tudományos bizottságok, melyek kizárták a megafolyóiratok kiadóit – köztük az MDPI-t is – az értékelő folyamatuk során. Itt tehát az intézményi versenyképesség és az egyéni előmenetel két ellentétes pólust képvisel, a szerző kapacitásait ezáltal szétforgácsolva. Hasonló dilemma zajlik a hazai tudományos kiválósági pályázatok (pl. Bolyai ösztöndíj) esetében is, mert az ösztöndíjasok nagy arányban publikálnak az MDPI folyóirataiban.

A régió országai közül ugyanakkor nem csak hazánkban tört előre az MDPI-ben való publikálás. A direkt finanszírozási modellt a versenyképesség szempontjából sikeresen alkalmazó Csehország és Szlovákia is jelentős hányadban támaszkodik az MDPI-s közleményekre. Az eredményein tehát rávilágítanak arra is, hogy ezek az országok nem a nyugat-európai államok által preferált megjelenési felületeken kommunikálnak nagyobb részt, hanem alternatív kommunikációs csatornaként használják az MDPI-t. Az alapvető probléma, hogy ezen országok intézményei nagyrészt nem tudnak előfizetni a Big five kiadó termékeire, melyek az adatbázisaik előfizetése esetén biztosítanak a szerzők számára ingyenes megjelenést. Ugyanakkor jelenleg ezen intézményeknek kedvezményesebb az MDPI közleményeinek megjelenési költségeit fizetni.

Jelen tanulmány természetesen nem vállalkozik arra, hogy eldöntse az MDPI kiadó körüli vitákat, a szerzők célja összegyűjteni azokat a dilemmákat, melyek valamely szempontból összefüggnek az MDPI és hasonló alapokon működő kiadók melletti vagy elleni érvelés során előkerülhetnek.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást a Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Hálózattudományi Kutatóműhelye támogatta. A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22--3-II-NKE-28 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Irodalomjegyzék

- Björk, B.-C. (2015). Have the 'mega-journals' reached the limits to growth? *PeerJ*, 3, e981, DOI: <https://doi.org/10.7717/peerj.981>
- Björk, B.-C. (2018). Evolution of the scholarly mega-journal, 2006-2017. *PeerJ*, 6, e4357. DOI: <https://doi.org/10.7717/peerj.4357>
- Björk, B.-C., & Catani, P. (2016). Peer review in megajournals compared with traditional scholarly journals: Does it make a difference? *Learned Publishing*, 29 (1), 9-12. DOI: <https://doi.org/10.1002/leap.1007>
- Csomós, G., Farkas, J. Z. (2023). Understanding the increasing market share of the academic publisher "Multidisciplinary Digital Publishing Institute" in the publication output of Central and Eastern European countries: A case study of Hungary. *Scientometrics*, 128, 803-824. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11192-022-04586-1>
- Dani, E. (2018). How "Publish or Perish" Can Become "Publish and Perish" in the Age of Objective Assessment of Scientific Quality. *Systemics, Cybernetics and Informatics*, 16 (4), 20-25. Retrieved from [http://iiisci.org/journal/CV\\$/sci/pdfs/IP052LL18.pdf](http://iiisci.org/journal/CV$/sci/pdfs/IP052LL18.pdf) [31.05.2023].
- Duffy, M. A. (2017). Last and Corresponding Authorship Practices in Ecology. *Ecology and Evolution*, 7, 8876-8887. DOI: <https://doi.org/10.1002/ece3.3435>. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5677469/> [31.05.2023].
- Juhász A., & Alter E. (2021). Tudományos láthatóság és ragadozó folyóiratok a hazai felsőoktatásban. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 68 (3-4), 156-163. Letöltés <https://tmt.omikk.bme.hu/tmt/article/view/12949> [2023.06.01].
- Krüger, D., & Marshall, D. (2017). Bite-size research: BMC research notes goes back to its roots. *BMC Research Notes*, 10 (95), 2. DOI: <https://doi.org/10.1186/s13104-017-2418-y>
- Magura T. (2019). Paradigmaváltás szükségessége a tudományos teljesítmény értékelése során. *Magyar Tudomány*, 180 (8), 1158-1165. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.8.6>

- Sasvári P., Fejes Zs. (2023). Publikációs lehetőségek Scopus által indexált folyóiratokba állam- és jogtudomány esetén. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 70 (1), 38-58. DOI: <https://doi.org/10.3311/tmt.13209>
- Sasvári P. (2022). A 2021-ben nyertes Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesültek empirikus vizsgálata In Koltay A., & Gellér B. (szerk.), *Jó kormányzás és büntetőjog: Ünnepi tanulmányok Kis Norbert egyetemi tanár 50. születésnapjára* (pp. 551-567). Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó. Letöltés <http://hdl.handle.net/20.500.12944/18016> [2023.06.11].
- Sasvári P., & Urbanovics A. (2022). Négy magyar egyetem tématerület szerinti kockázatvizsgálata a QS szakterületi egyetemi rangsor szempontjából. *Magyar Tudomány*, 183 (12), 1561-1577. DOI: <https://doi-org/10.1556/2065.183.2022.12.5>
- Solomon, D. (2014). A survey of authors publishing in four megajournals. *PeerJ*, 2, e:365. DOI: <https://doi-org/10.7717/peerj.365>
- Spezi, V., Wakeling, S., Pinfield, S., Creaser, C., Fry, J., & Willett, P. (2017). Open-access megajournals: the future of scholarly communication or academic dumping ground? A review. *Journal of Documentation*, 73 (2), 263-283. DOI: <https://doi-org/10.1108/JD-06-2016-0082>
- Spezi, V., Wakeling, S., Pinfield, S., Fry, J., Creaser, C., & Willett, P. (2018). 'Let the community decide'? The vision and reality of soundness-only peer review in open-access mega-journals. *Journal of Documentation*, 74 (1), 137-161. DOI: <https://doi-org/10.1108/JD-06-2017-0092>
- Wakeling, S., Spezi, V., Creaser, C., Fry, J., Pinfield, S., & Willett, P. (2017a). Open access megajournals: the publisher perspective (part 2: operational realities). *Learned Publishing*, 30 (3), 313-322. DOI: <https://doi-org/10.1002/leap.1118>
- Wakeling, S., Spezi, V., Fry, J., Creaser, C., Pinfield, S., & Willett, P. (2017b). Open access megajournals: The publisher perspective' (part 1: motivations). *Learned Publishing*, 30 (3), 301-311. DOI: <https://doi-org/10.1002/leap.1117>
- Wakeling, S., Willett, P., Creaser, C., Fry, J., Pinfield, S., & Spezi, V. (2016). Open-access mega-journals: A bibliometric profile. *PLOS One*, 11, e0165359. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0165359>

Hagyományos magánjogi megoldások – 21. századi kihívások

Juhász Ágnes

**Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar,
Polgári Jogi Tanszék, Miskolc**

A napjainkban zajló technológiai fejlődés, a mesterséges intelligencia megjelenése és folyamatos térnyerése a tudományos kutatások számos új irányát hívta életre. Nem kivétel ez alól a jogtudomány sem: mára a jognak valószínűleg egyetlen olyan területe sincs, amely a technológiai hatásoktól teljes mértékben érintetlen maradna.

A magánjogon belül az egyik domináns kutatási irányt a technológiai fejlesztések eredményeként előálló újfajta eszközök (pl. autonóm gépjárművek, pilóta nélküli légitjárművek stb.) által felvetett felelősségi kérdések jelentik, amelyek ugyanakkor szorosan kapcsolódnak a közigazgatási jog, az alkotmányjog, valamint az adatvédelem területéhez. A digitalizáció, illetőleg a mesterséges intelligencia megjelenése ugyanakkor a polgári jog más részterületein, így a dologi jog és a kötelmi jog, ezen belül különösen a klasszikus szerződési jog területén is kérdéseket vet fel.

A dologi jog legalapvetőbb fogalma, a dolog, a hatályos magyar polgári jogi kódexben rögzített meghatározás szerint olyan birtokba vehető testi tárgy, amely tulajdonjog tárgya lehet. Kérdés viszont, hogy miként kezelhetők a digitalizáció nyomán megjelenő új jelenségek (pl. kriptoeszközök, egyéb digitális vagyontárgyak stb.), amelyek nem tudnak eleget tenni a polgári jog által elvárt birtokba vehetőség kritériumának. Kérdés, hogy vajon felmerülhet-e, egyáltalán szükséges lehet-e a hagyományos fogalmi keretek felülvizsgálata, bármilyen irányú tágítása vagy a jelenlegi szabályanyag megfelelőképpen adaptálható az új megoldásokhoz.

A hagyományos magánjogi megközelítés tarthatatlanságával kénytelen szembesülni a jogásztársadalom a szerződések joga területén is. A szerződések elektronikus úton történő megkötése mintegy másfél évtizeddel ezelőtt még újdonságnak számított. A szerződéses megállapodások jelentős része azonban ma már ebben a formában jön létre, miközben az ún. okos (intelligens) szerződések megjelenése az elméleti és gyakorlati szakemberek számára egyaránt komoly kihívást jelent. A kontraktusok ez utóbbi formája esetén a jogász ugyanis csaknem laikussá válik: számítógépes szakember „kódfejtése” nélkül számára a szerződés csak olvashatatlan adathalmaz.

A konferencián elhangzó előadás és a jelen tanulmány a fentiekben felvetett, a dologi jog területén az új technológiák nyomán kialakult jelenségekre kíván reflektálni, egyúttal kísérletet téve a lehetséges megoldási irányok kijelölésére.

A dolog, mint polgári jogi alapfogalom

A dologi jog a magánjog részét képező klasszikus polgári jogi terület, amely „(...) a személyek számára abszolút jogok keretében jogi uralmat biztosít a rendelkezésre álló vagyoni értékű javak felett, és ezáltal alapvetően meghatározza a társadalom vagyoni jogi berendezkedésének arculatát.” (Lenkovics, 2001, p. 14) A dologi jogviszonyok keretében szabályozott jogosultságok uralmi jellegűek, vagyis az effajta – abszolút szerkezetű – jogviszonyok esetén alapvető kérdés az, hogy kit illet meg az adott vagyontárgy feletti hatalom. A jogviszony abszolút szerkezete arra utal, hogy a dologi jogi jogviszony fókuszában a jogviszony alanya, a jogosult (pl. tulajdonos, haszonélvező stb.) áll, és a jogviszony és annak jellemző vonásai hozzá viszonyítva – *Leszkoven László* szavaival élve az ő szemszögéből vizsgálva (Leszkoven, 2019a:20) – kerülnek meghatározásra.

A dologi jog területén belül a dolog az egyik legalapvetőbb fogalom: ez képezi ugyanis a dologi jogviszony közvetett tárgyát, vagyis amire a közvetlen tárgy, az emberi magatartás (jelen esetben a dolog feletti hatalom és annak gyakorlása) irányul. Emiatt lényeges az, hogy a mindenkor jogalkotó a polgári jogi szabályozás keretében kijelölje a dologfogalom határait, meghatározza, mit tekint dolognak és erre tekintettel mi az, ami a dologi jogviszony közvetett tárgyául szolgálhat. Rögzíteni szükséges azonban, hogy a dolog hétköznapi és jogi értelemben vett fogalma nem azonos: jogi szakkifejezésként ugyanis a dolog a dologi jogok tárgyának megjelölésére, meghatározására szolgál, így az a kifejezés hétköznapiokban használt fogalmánál szűkebb jelentéstartalommal bír (Kolosváry, 1942:6).

A dolog fogalma kezdettől fogva jelen van a magyar magánjogi szabályozásban. Az 1928. évi *Magánjogi törvényjavaslat* (a továbbiakban Mtj.) a dologot – a német polgári törvénykönyv mintájára¹ – testi tárgyként fogta fel², meglehetősen szűk értelmet tulajdonítva ezzel a kifejezésnek.³ A kortárs magyar magánjogtudomány képviselői is az Mtj. rendelkezését alapul véve különbözőképpen fogalmazták meg álláspontjukat a dolog fogalmi meghatározását illetően.

Kolosváry Bálint szerint „dolog (...) csak az lehet, ami testi léttel bír” (Kolosváry, 1942:8). Álláspontja szerint a „testetlen dolgok” (a római jogban *res incorporales*) nem tekinthetők dolgoknak, minthogy azok térben

¹ L. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB), 90. §: „Sachen im Sinne des Gesetzes sind nur körperliche Gegenstände.”

² Mtj. 433. §

³ A német mintával ellentétben a dolog fogalom határait jóval tágabban húzta meg az osztrák Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (ABGB). Ebben a megközelítésben jogi értelemben véve dolognak tekintendő mindaz, amely az embertől különbözik és amely az ember hasznát szolgálja. (V.ö.: ABGB 285. §: „Alles, was von der Person unterschieden ist, und zum Gebrauche der Menschen dient, wird im rechtlichen Sinne eine Sache genannt.”)

nem határolhatók körül, fizikai jelleggel nem bírnak. *Tóth Lajos* a dolog fogalom határait bár hasonlóképpen vontta meg, meghatározása valamivel mégis részletesebb. Értelmezésében dolog mindaz, „*ami rajtunk kívül létezik, testi léttel bír, külön egységet képez és jogtárgy lehet*” (Tóth, 1930:221). *Almási Antal* a dolgokat testi tárgyként, a természet jogilag is elhatárolt részeként írta körül (Almási, 1928:40).

Korábbi polgári törvénykönyvünk, az 1959. évi IV. törvény (a továbbiakban rPtk.) a dolog fogalmát nem határozta meg, rögzítette viszont, hogy „*minden birtokba vehető dolog tulajdonjog tárgya lehet.*”⁴ Jól látható, hogy a korabeli jogalkotó a dolog fogalmának tartalmi meghatározása tárgyában nem kívánt állást foglalni – az rPtk. előkészítése során Pólay Elemér és Eörsi Gyula kifejezetten javasolta a dolog fogalomi meghatározásának mellőzését.⁵ A jogalkotó ugyanakkor egyértelműen szükségesnek tartotta rögzíteni, hogy tulajdonjog tárgyául a birtokba vehető dolgok szolgálhatnak, a dolog tehát az rPtk. szabályozásában a tulajdonjog tárgyaként nyer meghatározást.

Az rPtk. hivatkozott szakasza kapcsán mindenképpen említést érdemel *Világhy Miklós* álláspontja. Világhy szerint ugyanis az rPtk. 94. § (1) bekezdése bár azt sugallja, hogy tulajdonjog tárgya a polgári jogi értelemben vett dolog lehet, ez valójában fordítottan értelmezendő: egy adott tárgy dolog jellegét az adja, hogy tulajdonjog tárgya lehet-e vagy sem. Ennek megfelelően a dolog, mint polgári jogi kategória valójában nem más, mint *a tulajdonjog tárgyának elvont kifejezése* (Világhy, 1965:285).

Magyarázatot érdemel továbbá, hogy vajon is kell érteni az adott tárgy birtokba vehetősége alatt. A kifejezés kettős értelemmel bír: jelenti egyrészt az adott tárgy fizikai kifejeződését (testi tárgy) és annak emberi uralom alá hajthatóságát, tényleges birtokba vehetőségét, amely ugyanakkor kiegészül a birtokba vétel jogi lehetőségével, megengedettséggel (Lenkovics, 2001:36; Leszkoven, 2019b:55). *Menyhárd* ezzel szemben a birtokba vehetőséget kizárólagosan a dolog fizikai tulajdonságára tekintettel ismeri el és nem jogi értelemben érti (Menyhárd, 2014).

A hatályos polgári jogi kódex, a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény (a továbbiakban Ptk.) változtat az rPtk. megfogalmazását és a dolog fogalma kapcsán a következőket rögzíti: *birtokba vehető testi tárgy*, amely tulajdonjog tárgya lehet.⁶ A Ptk. szövege tehát egyértelművé teszi a Világhy által hangsúlyozott tézist: egy adott tárgy dologi jogi minőségét („dologságát”) az adja meg, hogy tulajdonjog tárgyául szolgálhat-e vagy sem. Amint Leszkoven következtetesként megfogalmazza, „*(...) a jogalkotó a tulajdonjogviszonyt állítja a dologi jog középpontjába, s a tulajdonjogon – tulajdonjogviszonyon – keresztül kívánja a dologi jog dolog fogalmát megközelíteni*” (Leszkoven, 2017:37). Ebből a szempontból érdekes *Orosz*

⁴ rPtk. 94. § (1) bekezdés

⁵ Az 1959-es Polgári Törvénykönyv előkészítő anyagai. Az Igazságügyminisztérium iratanyaga az 1959-es Polgári Törvénykönyv előkészítésével és hatályba léptetésével kapcsolatban, I. kötet, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2017, 259. o.

⁶ Ptk. 5:14. § (1) bekezdés

Árpád megjegyzése, aki szerint a „birtokba vehetőség” kifejezés használata helyett helyesebb lett volna, ha a jogalkotó a „tulajdonba vehetőség” fordulatot illesztette volna be a Ptk. szövegébe (Orosz, 2022).

A Ptk. tulajdonjog tárgya kizárólag dolog lehet, jog, követelés vagy szerződési pozíció nem. Ez utóbbi, forgalomképes nem dologi javak átruházásáról a jogalkotó külön jogintézmények útján, a kötelmi jogi szabályanyag rendszerén belül rendelkezik.⁷

A dologra vonatkozó polgári jogi szabályok alkalmazásának jogalkotói kiterjesztése

A dolog-fogalom jogalkotó által normatív módon megvont határainak esetleges felülvizsgálata a magánjogtudomány visszatérő kérdése. A dolog Ptk. által körülírt fogalma ugyanis meglehetősen szűk és rugalmatlan, melynek folytán alkalmazása a gazdasági-társadalmi változásokra tekintettel nehézkes lehet.

Amint azt Lenkovics kifejti, *„[a]z emberi szükséglete és az azok kielégítésére szolgáló dolgok, de még inkább a vagyoni értékkel is bíró eszmei javak köre az idő haladtával egyre bővül, vagy legalábbis folytonosan változik”* (Lenkovics, 2001:35). Ennek megfelelően tehát nem alkotható meg egy olyan örökérvényű dologfogalom, amely minden időben alkalmas lenne a dologi jogviszony tárgyának megfelelő körülírására.

A Lenkovics által megfogalmazott jellemző az, amely a magánjogtudomány művelői és a gyakorló szakemberek számára már nagyon korán nyilvánvalóvá tette, hogy a dolog polgári jogi fogalmának egyfajta kiterjesztése elengedhetetlen. Fentebb hivatkozott írásában már Kolosváry is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a természeti erőket, energiákat vajon lehet-e dolognak minősíteni. (A kérdés megválaszolásaképpen rögzítette, hogy *„[a] természeti erők dologként való minősítése erőszakolt és felesleges is.”* A természeti erők hasznos hatásainak védelmére a birtokvédelem szabályait látta megfelelőnek (Kolosváry, 1942:9).

A dologra vonatkozó szabályok kiterjesztő alkalmazásának szükségességét Világhy is elismerte. Úgy vélte, az említett szabályok – ugyan „erősen átvitt értelemben” –, de a fizikai dolgon kívül másra is alkalmazhatók. Megjegyezte ugyanakkor, hogy az effajta kiterjesztés a másféle dolgok védelmének erősítését nem szolgálja (Világhy, 1965:285).

Az rPtk. kifejezetten oldott a dolog-fogalom szigorú keretein és „dologszerűnek” ismert el egyéb jogtárgyakat is, kiterjesztve azokra a dologra vonatkozó szabályokat. A hatályos Ptk. az rPtk. 94. § (2) bekezdésének szövegét szó szerint átvéve rendelkezik a dologra vonatkozó szabályok alkalmazásának kiterjesztéséről. A Ptk. 5:14. § (2) bekezdése értelmében a dologra vonatkozó szabályokat megfelelően alkalmazni kell a *pénzre és az értékpapírokra, valamint a dolog módjára hasznosítható*

⁷ Lásd a Ptk. engedményezésre (6:193-6:201. §), jogátruházásra (6:202. §) és szerződésátruházásra (6:208-6:211. §) vonatkozó szakaszait.

természeti erőkre (pl. napenergia, szélenergia, stb.).⁸ A Ptk. 5:14. § (3) bekezdése szerint továbbá a dologra vonatkozó szabályokat alkalmazni kell továbbá az *állatokra* is a természetüknek megfelelő eltéréseket megállapító törvényi rendelkezések⁹ figyelembevételével.¹⁰ ¹¹ Fontos megjegyezni, hogy a Ptk. az említett jogtárgyak vonatkozásában pusztán a dologra vonatkozó szabályok alkalmazásáról rendelkezik, azonban a dolog fogalmi határait nem tolja ki, azok a Ptk. értelmében továbbra sem minősülnek dolognak (Menyhárd, 2014:933).

A dologra vonatkozó szabályok fenti alkalmazása azonban a pénz és az értékpapír dologként való kezelésekor további kérdések vet fel. Az rPtk. kapcsán már *Bíró György* felhívta a figyelmet a törvényszöveg differenciálatlanságából adódó problémákra (Bíró, 2003). (A jogszabály csak értékpapírról szólt, nem téve különbséget bemutatóra szóló és dematerializált értékpapír között.) Amíg ugyanis az okirati formában megjelenő értékpapír esetében a dologi tulajdonságok még erőteljesen jelen vannak (kézzel foghatóságuk folytán „ingó-szerűek”), addig a dematerializált értékpapírok ezt a jellemzőt teljes mértékben nélkülözik, mivel pusztán elektronikus jel formájában léteznek. Az értékpapírok dolog-jellegével kapcsolatosan érdekes gondolatot fogalmazott meg *Gárdos István*. Amint kifejtette, az értékpapír – a valódi dolgoktól eltérően – „nem a személyektől függetlenül, hanem éppen a személyek közötti jogviszony elemeként létezik, *lényegét nem testi jellege*, fizikai formája és jellemzői, *hanem tartalma, az általa megtestesített adósság vagy érték alkotja.*” Álláspontja szerint maga „[a] dematerializált értékpapír megjelenési formája is azt támasztja alá, hogy értékpapír esetén *a testi forma nem tartozik a vagyontárgy lényegéhez*; az értékpapír, lényegi jogi természetének változása nélkül, képes levetni testi formáját, ha annál hatékonyabb rögzítési mód kínálkozik” (Gárdos, 2017:271).

A pénz dolog-jellegének megítélésekor a – bankjegy és érme formájában megjelenő – készpénz és a bankszámlapénz közötti megkülönböztetés vet fel további kérdéseket. Noha a bírói gyakorlat a bankszámlapénzt nem tekinti dolognak¹², Gárdos ugyanakkor ebben a kérdésben is a fentebb kifejtetthez hasonló módon foglalt állást: a bankszámlapénz is dolognak minősülhet, mivel annak értéke nem fizikai jellemzőiből ered, hanem azt az általános értékmérő szerepe mögött meghúzódó társadalmi konvenció adja. (Gárdos, 2016b) A magánjogtudomány jelenlegi állása szerint a

⁸ Ehelyütt érdemes felhívni a figyelmet a dolog módjára hasznosítható természeti erő és az ún. energiahordozók (pl. kőolaj és származékai, földgáz, szén) közötti megkülönböztetésre, minthogy a birtokba vehetőség ez utóbbiak vonatkozásában különös jelentőséggel bírhat.

⁹ V.ö.: 1998. évi XXVIII. törvény az állatok védelméről és kíméletéről (Ávt.)

¹⁰ Ptk. 5:14. § (3) bekezdés

¹¹ A Ptk. 5:30. §-ának (1) bekezdése szerint a tulajdonost megilleti az a jog, hogy (...) a tulajdonjogát másra átruházza vagy azzal felhagyjon. Az Ávt. 8. §-a ezzel szemben kimondja, hogy az ember környezetében tartott állat, valamint a veszélyes állat tulajdonjogával, tartásával felhagyni nem szabad.

¹² Vö.: BH+ 2015.6.247.

bankszámlapénz látra szóló bankbetétként¹³, a bankkal szembeni követelésként kezelendő, amely bár alkalmas arra, hogy fizetési eszközként funkcionáljon, ez a jellemzője azonban nem eredményezi annak dolog vagy tulajdoni tárgy minőségét.

Szükséges-e a dolog-fogalom határainak további tágítása?

Az 1980-as évek elején *Lontai Endre* a szellemi alkotások tulajdonjogi kérdéseivel foglalkozó tanulmányában az uralkodó tulajdonjogi koncepció átgondolásának szükségességét hangsúlyozta, mint a tulajdonjog belső tartalma, mind pedig annak fizikai dolgokhoz való kötöttségére tekintettel (*Lontai, 1982:414*). *Sárközy Tamás* a szellemi alkotások kapcsán kifejezetten arra az álláspontra helyezkedett, hogy azok a tulajdonjog tárgyát képezik (*Sárközy, 1973:117*).

A hatályos Ptk. előkészítése során egyébként éppen *Sárközy* volt az, aki a dolog polgári jogi fogalmához kapcsolódóan több olyan vitás kérdést is megfogalmazott, amely adott esetben felveti a dologfogalom kereteinek további tágításának, a dologi jogi szabályanyag „dologtárgyúságának” további lazításának szükségességét (*Sárközy, 2001*). *Sárközy* kérdésként vetette fel például, hogy mennyiben képezhetik tulajdonjog tárgyát (és ennek folytán mennyiben ruházhatók át) a különböző szellemi alkotások, így a szerzői művek, a számítógépes programok, a találmány, az ipari minta, védjegy stb., valamint a vagyoni értékű jogok, így különösen a társasági részesedések, gondolva elsősorban a kft. üzletrészre. A kodifikációs folyamat során szintén vitatott volt a vagyon, mint egység átruházhatósága.

A fenti kérdések megítélésében *Sárközy* a „testetlen” jellegű tulajdoni tárgyak körének bővítését látta indokoltnak és javasolta a dologra vonatkozó szabályok szellemi alkotásokra és vagyoni értékű jogokra való kiterjesztését (*Sárközy, 2001*). Hasonlóképpen foglalt állást *Bacher Vilmos* is, aki indokoltnak tartotta volna, ha a jogalkotó a szellemi tulajdont a Ptk. tulajdonjogra vonatkozó fejezetén belül szabályozza. (*Bacher, 2000, p. 25*) *Bíró* ezzel szemben az általános dolog-fogalom határainak tágítása helyett az átruházás lehetséges tárgyai körének bővítését látta inkább elfogadhatónak (*Bíró, 2003:18*).

Noha a magyar magánjogtudományban a szellemi alkotások dologként való kezelésének kérdése újra és újra felmerül, rögzíthető, hogy azok – a kortárs szakirodalomi álláspontokat és a bírói gyakorlatot figyelembe véve – nem minősülnek dolognak. Hasonlóképpen, a korlátolt felelősségű társaság üzletrésze kapcsán is elmondható, hogy bár az mint immateriális, vagyoni értékű jogosultságok összessége, forgalomképes és átruházható, azonban az mégsem vonható a Ptk. szerinti dolog kategóriája alá.¹⁴

¹³ Vö.: Ptk. 6:395. § (2) bekezdés. Ezzel kapcsolatosan lásd részletesen: *Gárdos & Gárdos, 2018*.

¹⁴ BDT 2000:275.

A kortárs magánjogtudományban a dolog-fogalom jelenlegi határainak felülvizsgálata közvetlenül ugyan nem merült még fel, a digitalizációs folyamatok erősödése és a mesterséges intelligencia megjelenése folytán kialakuló új jelenségek polgári jogi „rendszerteremtési helykeresése” és a meglévő szabályok alkalmazhatósága azonban számos új kérdést vet fel, amelyre a jogalkotónak idővel mindenképpen válaszokkal kell szolgálnia. Ez utóbbi körben merül fel például a digitális adatok jogi státuszának¹⁵, valamint a kriptoeszközök, így különösen a kriptopénzek és az NFT alapú vagyontárgyak magánjogi megítélésének kérdése, amelyekre ugyanakkor szabályozás hiányában, pusztán a jogtudományban megjelenő különböző álláspontok alapján nem adható.

A kriptoeszközök magánjogi megítélésének kérdése az említett eszközök elterjedésével egyre gyakrabban merül fel, a válaszadás a gyakorlat és a pénzügyi piac szereplői részéről egyre sürgetőbb igényként fogalmazódik meg. A kriptoeszközökkel kapcsolatos problémakör feldolgozásának előfeltételét képezi a fogalmi alapok tisztázása, amelynek kiindulópontjaként az uniós jogalkotó által benyújtott ún. MiCA rendeletjavaslat (a továbbiakban MiCA)¹⁶ szolgál. A MiCA meghatározza egyrészt a kriptoeszköz fogalmát, különbséget tesz továbbá annak típusai között.

A MiCA fogalommeghatározása szerint a kriptoeszköz valamely érték vagy jog digitális megjelenítője, amely megosztott főkönyvi technológián (*distributed ledger technology*, a továbbiakban DLT)¹⁷ vagy hasonló technológia alkalmazásán alapul, és ennek segítségével tárolható és átruházható.¹⁸

A MiCA a kriptoeszközök három típusát különbözteti meg. Az *eszközalapú token* stabil érték fenntartására hivatott azáltal, hogy több, törvényes fizetőeszköznek minősülő fiat valuta (referenciapénznem), egy vagy több áru (referenciaáru), vagy egy vagy több referencia-kriptoeszköz, illetve ezen eszközök kombinációjának értékére hivatkozik.¹⁹ Az eszközalapú tokenek értékük stabilitásának köszönhetően fizetési eszközként szolgálnak.

Az *elektronikuspénz-token (e-pénz token)* fő célja a csereeszközként való használat, ugyanakkor szintén stabil érték fenntartására hivatott azáltal, hogy valamely törvényes fizetőeszköznek minősülő fiat valuta értékére hivatkozik.²⁰ Ez utóbbiak tehát elsődlegesen fizetési eszközök, azonban értékük – a stabilitás érdekében – egyetlen referencia-fiatvalutához van rögzítve. Az elektronikuspénz-token működését tekintve – a különbségek mellett – számos hasonlóságot mutat az *elektronikus pénz* használatával, amennyiben előbbiek szintén az érmék és bankjegyek elektronikus

¹⁵ Erről lásd részletesebben: Szilágyi, 2022a, 2022b.

¹⁶ Javaslat az Európai Parlament és a Tanács rendelete a kriptoeszközök piacairól és az (EU) 2019/1937 irányelv módosításáról, COM (2020) 593, Brüsszel, 2020. szeptember 24.

¹⁷ A megosztott főkönyvi technológia (*distributed ledger technology*, DLT)

¹⁸ MiCA, 3. cikk, (1) bekezdés, 2. pont

¹⁹ MiCA, 3. cikk, (1) bekezdés,

²⁰ MiCA, 3. cikk, (1) bekezdés,

helyettesítőiként jelennek meg és fizetésre szolgálnak.²¹ ²² Az elektronikus pénz birtokosai minden esetben követelhetik az elektronikuspénz-kibocsátó intézménnyel szemben, hogy elektronikus pénzüket bármikor névértéken visszaváltsák a törvényes fizetőeszköznek minősülő fiat valutára. Ez a lehetőség a MiCA hatálybalépését követően – a hatályos gyakorlattól eltérően – az e-pénz tokenek esetében is biztosított lesz.

A kriptoeszközök harmadik típusaként a MiCA a *felhasználói tokent* nevesíti, amely a kriptoeszközök fenti két típusával elletétben nem minősülnek sem fizetőeszköznek, sem pedig csereeszköznek, tehát pénzügyi célokat nem szolgál, hanem a DLT-n elérhető áruhoz vagy szolgáltatáshoz való digitális hozzáférést biztosítja szolgál, és amelyet kizárólag a szóban forgó token kibocsátója fogad el.²³ Ez utóbbi kriptoeszköz-típus tehát alapvetően a digitális platform és a digitális szolgáltatások működéséhez kapcsolódik.

A kriptoeszközök fenti típusai közül az első kettő, vagyis az eszközalapú token és az elektronikuspénz-token magánjogi megítélése során az említett eszközök minősítése az elsődleges feladat. Ennek megfelelően tehát elsősorban arra a kérdésre kell választ adni, hogy ezen eszközök – a kriptopénzként való szokásos megnevezésükön felül – ténylegesen vajon pénznek minősíthetők-e.²⁴ Abban az esetben ugyanis, ha az előbbi kérdésre adott válasz pozitív, úgy az eszközalapú tokenekre és az elektronikuspénz-tokenekre elméletben – a Ptk. 5:14. § (2) bekezdése értelmében – alkalmazhatók a dologra vonatkozó szabályok. Nemleges válasz esetén, vagyis amennyiben a kriptopénzek nem vonhatók a pénz kategóriája alá, úgy azokra a dologra vonatkozó szabályok normatív kiterjesztett alkalmazására sem kerülhet sor.

A válaszadás ugyanakkor korántsem egyszerű, minthogy a pénznek a jogrendszer egészében egységesen érvényesülő fogalma nem létezik, sőt, a kifejezés tartalma a polgári jog területén belül sem azonos, hiszen azt a dologi jogi és a kötelmi jogi szabályanyag különbözőképpen értelmezi (Gárdos, 2016a). A tanulmányban korábban már felmerült a készpénz és a bankszámlapénz közötti megkülönböztetés, ahogyan az is rögzítést nyert,

²¹ Az elektronikus pénz a kibocsátóval szembeni követelés által megtestesített, elektronikusan tárolt – ideértve a mágneses tárolást is – monetáris érték, amelyet pénzeszköz átvételével bocsátanak ki a 2007/64/EK irányelv 4. cikkének 5. pontjában meghatározott fizetési műveletek teljesítése céljából, és amelyet az elektronikuspénz-kibocsátón kívül más természetes vagy jogi személy is elfogad. L. Az Európai Parlament és a Tanács 2009/110/EK irányelve (2009. szeptember 16.) az elektronikuspénz-kibocsátó intézmények tevékenységének megkezdéséről, folytatásáról és prudenciális felügyeletéről, a 2005/60/EK és a 2006/48/EK irányelv módosításáról, valamint a 2000/46/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről, HL L 267, 2009. 10. 10., 7-17. o., 2. cikk, 2. pont. A hatályos hitelintézeti törvény (a hitelintézetekről és pénzügyi vállalkozásokról szóló 2013. évi CCXXXVII. törvény, a továbbiakban Hpt.) az elektronikus pénzt készpénz-helyettesítő fizetési eszközök egyik típusaként szabályozza, fogalmát az irányelvvel összhangban határozza meg. Vö. Hpt. 6. § (1) bekezdés, 16. pont

²² Az elektronikus pénzek és kriptopénzek összevetését lásd részletesen: Bacsó, 2016.

²³ MiCA, 3. cikk, (1) bekezdés,

²⁴ A kriptopénzek pénzügyi jogi szempontú, a pénzügyi rendszerbe való beilleszthetőség kérdésére is kiterjedő vizsgálatát lásd: Nagy Zoltán: A kriptopénzek helye és szerepe a pénzügyi rendszerben, In: Miskolci Jogi Szemle, 2019/2. sz., 5-14. o.

hogy utóbbit a hazai jogtudomány és bírósági gyakorlat nem dologként, hanem követelésként kezeli. Dologi jogi szempontból tehát a pénz kifejezés alatt kizárólag a készpénz (bankjegy és pénzérme) értendő, tekintettel arra, hogy ezek – fizikai kifejeződésük, kézzel foghatóságuk folytán – a vagyoni forgalomban dolog módjára vesznek részt. A kötelmi jogi szabályok alkalmazása szempontjából ugyanakkor a pénz kifejezés mind a készpénzt, mind pedig a bankszámlapénzt lefedi.

A pénz evolúcióját jelentős mértékben befolyásoló digitális transzformáció, technológiai fejlődés nyomán megjelenő kriptopénzek mint – adott esetben akár törvényes – fizetőeszközök sajátos, a pénz, mint fizetőeszköz digitális technológia által életre hívott változataként foghatók fel. Kérdésként merül viszont fel, hogy a kriptopénzek fizetőeszköz jellege vajon elegendő-e ahhoz, hogy pénzként tekintsünk rá vagy vannak további olyan jellemzők, jellegadó sajátosságok, amelyek mentén egy-egy adott (fizető)eszköz pénznek minősíthető.

Nagy Zoltán a pénz funkciói kapcsán – közgazdasági nézőpontból közelítve – elsődlegesen annak árucsereforgalomban betöltött csereeszköz funkcióját és értékhordozó jellegét emeli ki, amely mellett nevesíti továbbá a pénz elszámolási egységként való megjelenését, vagyis azt, hogy a pénz a dolgok, áruk értékének kifejezésére szolgál (Nagy, 2019:7). A kriptopénzek említett három szempontnak való esetleges megfelelése azonban nem jelenti egyúttal azt, hogy azok jogi értelemben is a pénz kategória alá vonhatók. Ez utóbbihoz ugyanis annak törvényes fizetőeszközként való elismerése, az arra felhatalmazott pénzügyi szervezet általi kibocsátás, forgalomba hozatal is szükséges lenne, a kriptopénzek esetén azonban ez az elem teljes mértékben hiányzik. Mindezek alapján tekintettel megállapítható, hogy *a kriptopénzek jogilag nem, pusztán közgazdasági értelemben tekinthetők pénznek* (Dornfeld, 2021; Béli-Turányi, 2021:167; Rácz, 2020:104), erre tekintettel azokra a dologra vonatkozó polgári jogi szabályok alkalmazása nem terjeszthető ki. Ezt figyelembe véve jogosan merül fel a következő kérdés: ha a kriptopénzek nem tekinthetők dologi jogi értelemben pénznek, akkor azok milyen más magánjogi kategória alá rendelhetők? Felfoghatók-e esetlegesen – a bankszámlapénzhez hasonlóan – követelésként? A válasz ezúttal is a kriptopénzek pénzként való elismerésének hiányából vezethető le: amennyiben a kriptopénz nem tekintendő pénznek, úgy a pénzkövetelésekre vonatkozó kötelmi jogi szabályok sem nyerhetnek alkalmazást.

A kriptopénzek megítélése ugyanakkor uniós szinten más irányt mutat. A kriptopénzek formálódó uniós szabályozás, így a korábban már több alkalommal is hivatkozott MiCA rendelet ugyanis egyértelműen abba az irányba halad, hogy a kriptoeszközök (így a kriptopénzek is) – az elektronikus pénzekhez hasonló módon – követelésként nyerjenek meghatározást és ennek megfelelően átruházásuk, illetőleg visszakövetelésük a kötelmi jogi szabályok szerint mehessen végbe. A fizetési eszközként is funkcionáló eszköz alapú tokenek és elektronikuspénz-tokenek tehát a jövőben – az uniós szabályozással

összhangban – pénzhelyettesítő fizetési eszközként nyerhetnek meghatározást a hazai jogban.²⁵

A tokenek általános magánjogi megközelítése

A kriptoeszközök MiCA által meghatározott típusai közül az előbbieken kizárólag a fizetőeszközként funkcionáló, kriptopénzként is nevesíthető két kategória dologi jogi megítélését és ennek előkérdéseként ezek pénzként való esetleges minősítésére került sor. A probléma ugyanakkor tágabb kontextusban is vizsgálható lenne. Ez esetben az alapvető kérdés az, hogy a tokenek általánosságban miként illeszthetők be a magánjogi dogmatikába és szabályozási rendszerbe.

A vázolt problémakör átfogó vizsgálatára a jelen tanulmány keretei között nem kerülhet sor, tekintettel arra, hogy az a megkezdett kutatás folytatását igényli, vagyis megfelelő érvekkel alátámasztott válaszok megfogalmazása egyelőre még nem lehetséges. Ennek ellenére érdemes a figyelmet ráirányítani néhány olyan jelenségre, amelyek a téma további feldolgozása, mélyreható elemzése során mindenképpen figyelmet kell, hogy kapjanak.

A tokenek sokszínű világában (Szegő, 2022) sajátos helyet foglalnak el a nem helyettesíthető (*non fungible*) tokenek (a továbbiakban *NFT*), amelyek különlegességét éppen ez utóbbi jellemzőjük adja, helyettesíthetetlenségük, felcserélhetetlenségük adja. Az *NFT*-k egyik leggyakoribb felhasználási területét a művészeti alkotások képezik, ahol a tokenek valamely digitális műalkotáshoz, digitális műtárgyhoz kapcsolódnak²⁶ és az eredetiség igazolását biztosítják azáltal, hogy működésük a korábban már említett blokklánc technológián alapul.

Amíg a hagyományos módon előállított műtárgyak polgári jogi értelemben egyértelműen dolognak minősülnek és ennek megfelelően tulajdonjog tárgyát képezhetik, addig a digitális műtárgyak és különösen az *NFT* alapú digitális műtárgyak megítélése már nem ennyire egyértelmű. Minthogy ez utóbbi kategóriák nem testi tárgyak, fizikai kiterjedésük nincs, térben nem körülhatárolhatók, nem vonhatók a Ptk. szerinti dolog-fogalom alá.

A tokenekkel kapcsolatosan további kérdést vet fel a klasszikusan a dolog-fogalom alá tartozó, vagyis birtokba vehető testi tárgyak tokenizálása. Ezekben az esetekben az adott token mögött van egy fizikailag is létező (vagyon)tárgy (az előző kérdésre visszautalva például egy műtárgy), amelyet annak tulajdonosa tokenizál. Az így létrehozott token tehát az adott vagyontárgyat „képviseli” a virtuális térben, igazolja az adott dolgon fennálló tulajdonjogot. Noha a vagyontárgyak tokenizálása sok szempontból hasznos lehet a gyakorlatban (pl. a token alkalmas arra,

²⁵ Boóc Ádám a kriptopénzeket egy közelmúltban megjelent tanulmányában a külföldi jogirodalom alapján kifejezetten kibocsátó nélküli, szabadon átkonvertálható virtuális pénzhelyettesítő eszközként definiálta. Vö. Boóc, 2020:35.

²⁶ A digitális műtárgy fogalmi meghatározását és a kapcsolódó kérdéskör részletes feldolgozását lásd: Sztermen, 2022.

hogy nyomon követhetővé tegye a vagyontárgyak átruházását), a dologi jogi szabályok (pl. tulajdonátruházás szabályai) jelenlegi formájukban nem alkalmasak arra, hogy a fentihez hasonló helyzetet kezeljenek.²⁷

Záró gondolatok

„Az, hogy mit ért az adott társadalom jogi berendezkedése dolog alatt, mindig a társadalom gazdasági, technikai fejlődésétől és megkülönböztető készségétől és képességétől függ.” – állapította meg Asztalos László. (1987:178). Kétségtelen, hogy a gazdasági és társadalmi változások hatással vannak a jogi szabályozás alakulására, így jól látható az is, ahogyan a magánjogtudományban időről-időre felmerül a klasszikus dolog-fogalom („birtokba vehető testi tárgy”) határai felülvizsgálatának, tágításának igénye.

A magyar jogalkotó már az rPtk. elfogadásakor elfogadta a dologra vonatkozó szabályok alkalmazásának kiterjesztését, a dolog kategória normatív meghatározott keretei azonban a mai napig nem változtak, a hatályos Ptk. 5:14. § (1) bekezdése értelmében tulajdonjog tárgyát továbbra is csak fizikális valójukban is létező, birtokba vehető testi tárgyak képezhetik.

A testetlen (immateriális) tárgyak dologi jellege elismerésének a hazai jogalkotó – a magánjogtudomány képviselőinek megalapozott álláspontját figyelembe véve – a mai napig ellenáll, a dologra vonatkozó szabályok *megfelelő* alkalmazását azonban több esetben is lehetővé teszi, így a pénz, az értékpapír, valamint a dolog módjára hasznosítható természeti erők, illetőleg az állatok vonatkozásában. Másrészt, a jogalkotó a dolog-fogalom határainak tágítása helyett az átruházás tárgyául szolgálható tárgyak körének bővítését (pl. követelés, jog, szerződéses pozíció) részesíti előnyben.

A digitális transzformáció nyomán kialakult jelenségek vitathatatlanul jelen vannak a mindennapjainkban, működnek, mozgásban vannak. A jog ugyanakkor egyelőre a történéseknek pusztá szemlélője – úgy tűnik, egyelőre nem képes megfelelően reagálni ezekre, noha a jogtudomány képviselői részéről ez folyamatosan igényként merül fel. A tanulmányban vizsgált új jelenségek jogi természete egyelőre nem meghatározott és vélhetően az nem is lesz lehetséges egészen addig, amíg globális szinten nem merül fel igény ezek működése szabályozási kereteinek kialakítására.

Irodalomjegyzék

Almási Antal (1928). *A dologi jog kézikönyve I.* Budapest: TÉBE Kiadóvállalata.
Asztalos László (1987). *Polgári jogi alaptan.* Budapest: Akadémiai.
Bacsó Róbert (2016). Virtuális valuta mint a modern kori pénzüpi szabályozás kihívása. *Polgári Szemle*, 12 (1-3), 244-251.

²⁷ A kérdéskör további vizsgálatához lásd: Kőhidi, 2022.

- Béldi-Turányi Noémi Tímea (2021). Bitcoin polgári jogi megítélése, és szabályozásának törekvései. In Bujtár Zsolt et al. (szerk.), *Kriptoeszközök világa a jog és gazdaság szemszögéből. Konferenciakötet – Válogatott tanulmányok* (pp. 159-172). Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar.
- Bíró György (2003). Átruházó szerződések. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 5 (2), 14-30.
- Boóc Ádám (2020). A dologi jog legfontosabb technológiai jogi kérdései, új technológiák joga és a dologi jog. In Homicskó Árpád Olivér (szerk.), *A digitalizáció hatása az egyes jogterületeken* (pp. 25-40). Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar.
- Dornfeld László (2021). A kriptovaluták és az e-bizalom kapcsolata. *Magyar Rendészet*, 21 (4), 211-227. DOI: <https://doi.org/10.32577/mr.2021.4.12>
- Gárdos István (2016a). A pénz fogalma. *Polgári Jog*, 1 (1).
- Gárdos István (2016b). *Kié a pénzem? A pénz dologi jogi vizsgálata*. Budapest: Wolters Kluwer.
- Gárdos István (2017). Dematerializált értékpapír óvadékba adása – a dematerializált értékpapír mint a dologi jogok tárgya. *Jogtudományi Közlöny*, (6), 270-280.
- Gárdos István, & Gárdos Péter (2018). Fidúcia és dologi biztosítékok – Az óvadék és a rendhagyó zálogjog. *Polgári Jog*, 3 (6).
- Kolosváry Bálint (1942). A dologi jog általános tanai. In Szladits Károly (szerk.), *Magyar magánjog. V. kötet. Dologi jog* (pp. 6-54). Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- Kóhidi Ákos (2022). A virtuális valóság pszeudoreáliáinak polgári jogi vizsgálata. *In Medias Res*, 11 (2), 55-66.
- Lenkovics Barnabás (2001). *Dologi jog*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Leszkoven László (2019a). A dologi jog alapkérdései. In Barzó Tímea & Papp Tekla (szerk.), *Civilisztika II., Dologi jog – Felelősségtan* (pp. 19-28). Budapest: Dialóg Campus.
- Leszkoven László (2019b). A tulajdonjogviszony. In Barzó Tímea, & Papp Tekla (szerk.), *Civilisztika II. Dologi jog – Felelősségtan* (pp. 51-78). Budapest: Dialóg Campus.
- Leszkoven László (2017). A dolog a polgári jogban. In Juhász Ágnes, Leszkoven László, & Pusztahelyi Réka (szerk.), *Dologi jog* (pp. 37-49). Miskolc: Novotni Alapítvány.
- Lontai Endre (1982). A szellemi alkotások tulajdonjogi kérdései, különös tekintettel az iparjogvédelemre. *Jogtudományi Közlöny*, 37 (5), 412-419.
- Menyhárd Attila (2014). A tulajdonjog. In Vékás Lajos, & Gárdos Péter (szerk.), *Kommentár a Polgári Törvénykönyvhöz*. Budapest: Wolters Kluwer.
- Nagy Zoltán (2019). A kriptopénzek helye és szerepe a pénzügyi rendszerben. *Miskolci Jogi Szemle*, 14 (2), 5-14.
- Orosz Árpád (2022). A tulajdonjog általános szabályai. In Wellmann György (főszerk.), *Polgári Jog I-IV. – Új Ptk. – Kommentár a gyakorlat számára*. Budapest: HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.
- Rácz Lilla (2020). A személy és a dolog fogalmának (lehetséges) változásai a mesterséges intelligencia és a kriptovaluták világában. *Állam- és Jogtudomány*, 61 (4), 82-107.
- Sárközy Tamás (2001). A Ptk. dologi jogi könyvének koncepciója. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 3 (6), 9-12.
- Sárközy Tamás (1973). *Indirekt gazdaságirányítás – vállalati árutermelés és a tulajdonjog*. Budapest: Akadémiai.

- Szegő Dániel (2022). *Bevezetés a tokenek sokszínű világába: Mire használhatók a digitális világ új építőkövei?* Letöltés <https://fintechzone.hu/bevezetes-a-tokenek-sokszinu-vilagaba-mire-hasznalhatok-a-digitalis-vilag-uj-epitokovei/> [2023.05.31].
- Szilágyi Ferenc (2022a). Kié a digitális adat? Az allokatív adatjog létjogosultsága a magánjogi (dologi jogi) megközelítés margóján I. rész. *Polgári Jog*, (9-10).
- Szilágyi Ferenc (2022b). Kié a digitális adat? Az allokatív adatjog létjogosultsága a magánjogi (dologi jogi) megközelítés margóján II. rész. *Polgári Jog*, (11-12).
- Sztermen Orsolya Lili (2022). A digitális műalkotások megjelenési kérdései I. Terminológiai problémák. *Miskolci Jogtudó*, (3), 70-83.
- Tóth Lajos (1930). *Magyar magánjog. Dologi jog*. Debrecen: Városi Nyomda.
- Világhy Miklós (1965). *Magyar polgári jog. I. kötet*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Az államigazgatási feladat- és hatáskörök változása a területi közigazgatás legújabb kori történetében

Komáromi Éva, Horváth Ágnes

Tokaj- Hegyalja Egyetem, Sárospatak

A 2008-as világgazdasági válság és az abból eredő megoldások sürgőssége miatt a jó állam felé irányuló követelmények jelentősége megnövekedett, és hangsúlyozza azok szükségességét is. A kormány 2010-ben megalkotott, jó államról szóló elképzeléseinek egyik kerete, folyamatosan megújuló és "aktualizált" alapja a Magyar Zoltán Közigazgatás-fejlesztési Program, amely hangsúlyozza, hogy a közigazgatás nemzeti jellegének legalább olyan fontosnak kell lennie, mint a hatékonyságnak. Összefoglalóan az is megállapítható, hogy a magyar jogrendszer átalakulását nagymértékben befolyásolta a stabilitás igénye és a természetjog felé való elmozdulás, amelyet a beépített új normák és normatípusok támogatnak. Ez azt jelenti, hogy a közpolitika és a jogrendszer nemcsak befogadója az új értékeknek és elveknek, hanem ezek az állam és főként a közigazgatás működését a korábbinál sokkal gördülékenyebbé teszik és tehetik. Ez tükröződik a 2013-as területi közigazgatási reformban, a bürokráciacsökkentéssel kapcsolatos kormányzati intézkedésekben és a kormányhivatalok hatásköreinek újra szervezésében is, ahol különös fontossággal bír az elektronikus ügyintézési rendszer és a kormányablak-hálózat kiépítése. Ez a tanulmány a közigazgatási megújulás eddigi eredményeit és jövőbeli stratégiai potenciálját elemzi.

Bevezetés

Magyarország kormánya 2010-ben célul tűzte ki a Jó Állam megteremtését, melynek megvalósításához a közigazgatási rendszer mélyreható reformjára volt szükség (Rixer, 2013). A 21.században a Jó Állam a jó kormányzat és a jó kormányzás fogalmak alternatív megfelelőjeként értelmezhető, és azt definiálja, hogy milyen hagyományok alapján, milyen intézményrendszer segítségével gyakorolja egy ország kormánya az irányítást (Kaufmann et al., 2000). A meghirdetett Magyar Program a hatékonyabb állami működés megteremtésére irányult és ennek jegyében a területi közigazgatás történelmi jelentőségű átalakításának végrehajtása történt az elmúlt évtizedben. Az új közigazgatás vezető elve a közjó, a közösség érdekének megvalósítása, ami az átszervezések után azt is jelenti, hogy a közhivatalok vannak az emberekért. Így született meg a szolgáltató kormányhivatal filozófiája, mely a bürokráciacsökkentést szem előtt tartva az integrált egyablakos ügyfélszolgálati rendszer kialakításával, az ügyek gyors és

magas színvonalú elintézését tette lehetővé. Mindezzel növelve az állampolgárok elégedettségét és bizalmát.

A 2010-es kormányalapítás után a közigazgatási reformfolyamat első ütemében visszaállításra került az államigazgatás megyei szintű szervezete, a korábbi regionális szervezeti struktúra helyett. A megye modell illeszkedik legjobban a hagyományos magyar közigazgatás beosztásához, a geomorfológiai adottságokhoz és a történeti településhálózathoz. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyében ez azért is különösen jelentős, mert a trianoni békediktátum következményeként kikényszerített új országhatárok között a történeti magyar vármegyéknek nagy mértékben csökkent a településállománya. Éppen ezért nehéz, de ugyanakkor nagyon fontos feladat volt a járási rendszer visszaállítása és egy új járási rendszer megteremtése a rendkívül összetett történeti örökségű vármegyénk 358 települési önkormányzatának részvételével.

A 2013-as területi közigazgatási reform, a járások, és a járási hivatalok kialakításán kívül az állami szakigazgatási szervek integrációját is jelentette, és ezáltal számos párhuzamosság felszámolásra került. 2015 tavaszától a szakigazgatási szervekből kormányhivatali főosztályok, a járási szinten működőkből pedig osztályok alakultak. A járási székhelyeken működő kormányablakok mellett 2017. évtől a Nemzeti Adó és Vámhivatal új ügyfélszolgálati ablakai állnak a polgárok rendelkezésére. A Jó Állam koncepció jegyében a szolgáltatások köre tovább bővült, és 2018-ban elindult a mobilizált ügyfélszolgálatok (KAB busz) működése. Ennek célja, hogy segítse a járási központoktól messzebb élőket, illetve a mozgásukban korlátozott polgárokat ügyeik intézésében.

A Jó Állam koncepció bürokráciacsökkentéssel kapcsolatos kormányzati intézkedései az elmúlt években folyamatosan gyorsították az ügyek elintézésének folyamatát, és lerövidítették az ügyintézési határidőt, az intézményrendszer teljességében. Az eljárási illetékek, az igazgatási szolgáltatási díjak, illetve az egyéb költségek jelentős csökkenése tovább növelte az ügyfelek elismerését. Az elektronikus kormányzat magában foglalja az összes kormányzati szerepet és tevékenységet, amelyet az információs és kommunikációs technológiák lehetővé tesznek. Az e-kereskedelemmel való analógiákon jóval túlmutatva a kormányzás és a közigazgatás négy területét foglalja magában: az állam gazdasági és szociális programjait, az állampolgárokkal való kapcsolatait és a jogállamiságot (e-demokrácia), belső működését és a nemzetközi környezettel való kapcsolatát (Brown, 2005; Homburg, 2018). Az elektronikus ügyintézés, az ügyfélkapu lehetőségeinek bővülése, az azonnali ügyintézésen alapuló gyors okmánykiadás is az ügyfelek elégedettségét váltotta ki.

Az alapfeladatokon túl a kormányhivatal kiemelt feladatokat is ellát. Évek óta az egyik legfontosabb cél a tartósan álláskereső és a közfoglalkoztatottak elsődleges munkaerőpiaci elhelyezkedésének növelése, valamint a helyi munkaerőigényeknek megfelelő képzések biztosítása.

A Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Kormányhivatal törzshivatalával és járási hivatalaival látja el feladatait. A főispán közvetlen vezetése alatt a törzshivatal 9 főosztályi szintű szervezeti egység működik, és a járási

székhelyeken további 16 járási hivatal gondoskodik az állampolgárok államigazgatási szolgáltatásokkal történő kiszolgálásáról. Ezen szervezeti struktúra biztosítja a feladatok operatív ellátását. A hivatali rendszer működtetését a fővárosi és megyei kormányhivatalok szervezeti és működési szabályzatáról szóló utasítás foglalja keretbe. A feladatot ellátó kormánytisztviselők munkájukat a Magyar Kormánytisztviselői Kar Hivatásetikai Kódexben megfogalmazott elvek szerint kell, hogy ellássák.

A Zempléni Régió szociális és gazdasági problémái

Jelen vizsgálat célterülete a vármegyén belül a Zempléni Régió, mely több járást magában foglal. A területi elhelyezkedésből adódóan hegyaljai, hegyközi és bodrogi települések és járások egyaránt alkotják a zempléni tájegységet. A különböző földrajzi pontokon található települések más-más problémával és sajátosságokkal küzdenek attól függően, hogy a bodrogi mezőgazdasági termények megtermelésével foglalkozó településekről, vagy hegyaljai szőlőtermesztő településekről beszélünk. A lakossági összetétel hasonlóan illeszkedik a településszerkezethez. A csökkenő lakosságszám és az elvándorlás ugyanakkor a teljes régióban megfigyelhető tendencia. A lakosságszám csökkenése az öregedő korösszetételből és a kevés számú születésből inkább eredeztethető, mint az elvándorlás mértékéből. A települések összetételét az utóbbi évtizedben tovább befolyásolta, hogy a településszerkezet kevés várost, de több ezer fő alatti lakosságszámú községet tartalmaz. Az alacsony lakosságszámú falvakból kimutathatóan emelkedik a városokba, kisebb vagy nagyobb körzetközpontokba történő beköltözés. Ezen folyamat a munkaerőpiaci helyzetet is befolyásolja (Eures-Short overview: <https://ec.europa.eu/eures/printLMIText.jsp?lmiLang=en&regionId=HU3&catId=2775>). A Jó Állam program meghirdetésekor kiemelt fontossággal bír a közfoglalkoztatási programok elindítása és sikeres működtetése. A kezdeti szkepticizmuson átlendülve a települési közfoglalkoztatási programok egyre népszerűbbek és eredményesebbek lettek. Az egyes települések már-már versengtek a kitalált programok sikeres végrehajtásáért, és az egyre növekvő számú bevonásra kerülő személyek foglalkoztatásáért. A közfoglalkoztatási programok 2011-ben történő elindítását követően egy évtized alatt több száz sikeres program valósult meg és a programba bevont tartós munkanélküliek munkaerőpiaci integrációját jelentősen segítette. Jelenleg már komoly problémát jelent a korábbi programok folytatása és jellemzően újak indítására a megfelelő humánerőforrás hiányában már nincs lehetőség. A közfoglalkoztatási programok évei alatt a bevont álláskeresőket egyre inkább megtalálták lehetőségeiket az elsődleges munkaerőpiacon, melynek oka többek között a sikeres képzési programok végrehajtása. A közfoglalkoztatási programok között a települések három típusra pályázhatnak. Szociális, mezőgazdasági és helyi sajátosság programok megvalósítására nyílik lehetőség az irányító Belügyminisztérium jóváhagyása és felügyelete mellett. A szociális és mezőgazdasági

programok a települések helyben élő lakosságának nyújtanak segítséget oly módon, hogy a megtermelt termékek a közvetkeztetésben kerülnek felhasználásra, illetve a lakosság kedvezményesen vásárolhat belőle. A helyi sajátosság programok speciális szakértelmet igénylő tervek megvalósítását szolgálják, melyek a települések fejlesztéséhez járulnak hozzá. Ezen programok adnak továbbá lehetőséget arra, hogy az egyéb foglalkoztatásba nehezen bevonható személyek, például női munkaerő, idősebb korosztály, megváltozott munkaképességűek értéktérítő munkát végezzenek.

Kulcsfontosságú stratégiai célok és a szolgáltató közigazgatás koncepciója

A gazdasági folyamatok is szükségszerűen hatottak a munkaerőpiaci helyzetre, hiszen a 2010-es években erőteljes felszívó hatás érvényesült, majd a Covid19 világjárvány megjelenése komoly visszaesést eredményezett (ILO-OECD 2020). Napjainkra csaknem sikerült elérni a Covid előtti foglalkoztatottsági szintet, azonban az újabb gazdasági recesszió mérsékli a teljes felfutást. A vármegyei és térségi foglalkoztatás növelését uniós és hazai forrásból finanszírozott projektek jelentősen segítették, valamint a különböző célcsoportok fókuszba helyezése ugyancsak javította a beavatkozási mutatókat. Kiemelt cél a 15-24 év közötti fiatalok kompetenciáinak fejlesztése és szakképzettségének növelése, valamint esetükben lehetőség szerint a közfoglalkoztatás mellőzése és az elsődleges munkaerőpiac egyértelmű előtérbe helyezése. Az öregségi nyugdíjkorhatárt öt évvel megelőző álláskeresőket esetében fontos cél a helyben maradás segítése. A szolgáltató közigazgatás koncepciónak megfelelően teljes mértékben megváltozott a foglalkoztatási hatóság és a munkáltatók közötti viszony. Az egyes foglalkoztatási osztályok célként fogalmazták meg a munkaerőpiaci keresletnek megfelelő képzési programok megvalósítását és a végzettséget szerzők eredményes munkába állítását. A vállalkozóvá válást elősegítő tőkejuttatás több száz új vállalkozás beindítását segítette, melyek közül a folyamatos monitorozásnak köszönhetően megállapítható, hogy jelentős része működő vállalkozás maradt. Rendezvények keretében pályaválasztási kiállítás, állásbörze és közfoglalkoztatási kiállítás népszerűsítette az elért eredményeket.

A sárospataki járásban 2013-ban az álláskeresőket száma meghaladta a 2000 főt. 2019-re ezen szám 1000 fő alá csökkent, azaz 50%-os mértékű mérséklődés realizálódott. A Covid időszaka alatt a szám 1350 főre duzzadt, mely napjainkra ismét 1000 fő körül stagnál.

Jövőképek lehetőségeit mérlegelve a további fókusz a képzés, azon belül is a digitális kompetenciák fejlesztése. A képzési programok sikeres végrehajtása magasabb munkaerőpiaci pozíciók elérésére nyithat lehetőséget, míg a képzési programokba be nem vonható személyek számára a településüzemeltetési feladatok jelenthetnek folyamatos

foglalkoztatást. A társadalmi olló egyre kinyíló hatása ezen folyamatban is tetten érhető.

A lokális társadalmi folyamatok közül kiemelten említésre méltó a helyben maradó lakosság szociális helyzete és annak következményei. Jellemzően a települési szintről nem mobilizálható lakossági réteg körében a szociális nehézségek egyre inkább tetten érhetőek. A közfoglalkoztatási programokba való bevonás és ezáltal rendszeres jövedelem biztosítása nem oldja meg a problémát, mert az életvezetési ösztönök és tapasztalatok hiánya nehezen pótolható. Az érintett családok több generáción át nem látnak maguk előtt pozitív mintát, nincs követhető példa. Gyermeknevelési és családfenntartási problémákkal egyre többször kerülnek a gyámügyi hatóság látóterébe, melyek különös jellemzője, a hosszú évekig tartó gondozási folyamat. Az alapellátás keretében nyújtott családgondozói szolgáltatás sokszor nem elégséges, nem éri el célját, ezért szakellátás igénybevételeire kerül sor. A gyermekek családból való kiemelése és ideiglenes hatályú elhelyezése mindig egy hosszú folyamat eredménye és csak végső megoldásként alkalmazható. Sajnálatos módon azonban egyre többször kerül erre sor, és az elmúlt évtizedben ezen esetek száma folyamatos és emelkedő tendenciát mutat. Különösen aggasztó a folyamatnak azon része, hogy egyre többször kerül sor az újszülött otthonába történő engedésének megtagadására. Ilyen kollektív döntés meghozatalára mindig a jelzőrendszer több tagjának bevonásával kerül sor, sohasem egyetlen javaslat eredménye. A sárospataki járásban egészen speciális helyzettel bírnak a Vissi Anyaotthonban elhelyezett családok.

A gyermekjóléti rendszerben különösen fontosak az államtól igényelhető ellátások (CSED, GYED, rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény stb.) valamint a települési szintű támogatások (óvodáztatási ellátás és gyermekétkeztetés) is.

Az államigazgatási feladatellátás területén a jogi környezet többszöri változása, de leginkább a racionalizálás irányába ható átrendeződése volt megfigyelhető. 2018. január 1-jén lépett hatályba az általános közigazgatási rendtartásról szóló 2016. évi CL. törvény (Ákr.) amely nagymértékben változtatta meg a hatósági eljárásokat, így az iratminták aktualizálása és az állami tisztviselők tudásának megújítása vált szükségessé.

A hatósági jogalkalmazásban merőben új tendenciaként jelent meg a jogi kontroll szerepének változása. Korábban a jogorvoslat általános jellege volt ismert, míg a 2018-ban hatályba lépett módosítás eredményeként megkülönböztethető a külső és belső jogorvoslati eszközök rendszere. Külső jogorvoslat a közigazgatási per szemben a fellebbezéssel, amely a továbbiakban belső jogorvoslati eszközként áll rendelkezésre, de nem élvez prioritást (Kazsimér, 2019). A közigazgatási pernek a fellebbezéssel szemben ezen jogszabályi módosítás által nyújtott prioritás megváltoztatta a magánszemélyeknek a közigazgatási eljárásokhoz való viszonyát. Sokkal nagyobb jelentősége van az említett időpillanattól az elsőfokú eljárásban hozott döntésnek, hiszen annak véglegessé válásával már főszabályként már csak közigazgatási perben támadható. Az ügyfél szempontjából a közigazgatási per egy nehezebben elérhető és költségesebb eljárás. Az

ügyfelektől az egy napnyi járásra lévő hivatalok kulcsfontosságú szerepet töltenek be, hiszen az életüket átszövő államigazgatási ügyek elintézése és megoldása ezen hivatalokban zajlik. Fontos az állampolgár számára, hogy elérhető legyen az ügyintézési helyszín, hiszen, ha személyes egyeztetésre van szükség ezekben a hivatalokban ez elérhető, míg a bíróságon napi szintű ügyintézésre nincs lehetőség. Ugyanakkor ennek a tendenciának ellenpéldája, hogy a digitalizáció viharos gyorsasággal hódít teret és a cél az ügyintézők tehermentesítése a személyes ügyfélkapcsolatoktól, valamint az elektronikus ügyintézési felületek kihasználása.

A területi közigazgatás feladatellátásában az elmúlt évtizedben vitathatatlanul a legnagyobb mérföldkönek a kormányablakok hálózatának felállítása nevezhető. 2011-től kezdődően, először megyénként egy darab, majd a járási hivatalok felállításával folyamatosan emelkedő számban kerültek átadásra a kormányablakok.

Az állampolgárok hatékonyabb kiszolgálása a gyorsabb és decentralizáltabb ügyintézés érdekében, jelenleg vármegyénkben 26 kormányablakban intézhetik ügyes-bajos dolgaikat a hozzánk forduló polgárok. A kormányablak integrált ügyfélszolgálatként működik, egyablakos ügyintézési helyszíneként. Mindez azt jelenti, hogy az állampolgár egyetlen ügyintézési helyszínre kell, hogy elmenjen és ott valamennyi, számára problémát jelentő képzésben ügyintézést kezdeményezhet. A kormányablakok saját hatáskörben intézhető ügyeinek száma is folyamatosan emelkedik, de amely ügytípusban nincs hatásköre, azt továbbítja a megfelelő hivatalhoz. Az állampolgárok számára a korábbiaktól teljesen eltérő ügyintézési lehetőség kerül kialakításra, mely rövid időn belül népszerűvé vált, és az állampolgári bizalom mélyítését nagy mértékben segítette.

Napjainkban általános elv, hogy a kormányablakok hálózata az országban bárhol bizalommal felkereshető és ott akár előzetes időpontfoglalás nélkül ügyintézés kezdeményezhető, vagy tájékoztatás kérhető.

A kormányablakok hálózatára ráépül az állami adóhatóság ügyintézési pontja, mely vármegyénként több helyszínen, több ügyintézési nappal várja az ügyfeleket a kormányablakok ügyfélfogadási idejében. Általánosságban megállapítható, hogy a kormányablakok a legnagyobb ügyfélforgalmat bonyolító államigazgatási ügyintézési helyszínekké váltak. Korszerű, gyors és kulturált államigazgatási szolgáltatás nyújtásával fogadják az ügyfeleket.

Jövőkép

A jövőben várható fejlesztések tovább növelik az elektronikus ügyintézés lehetőségeit. A közszolgáltatási ellátási láncokkal összefüggésben a hangsúly az elektronikus eszközök és kommunikációs eszközök használatán van, amelyek lehetővé teszik a papíralapú információáramlásról a digitális alapú információáramlásra való áttérést, beleértve a digitális adatbázisok és információs rendszerek közötti automatizált hozzáférést és kommunikációt. Általában az ilyen jellegű átalakulási folyamatot inkább

fokozatos, mintsem bomlasztó változási folyamat jellemzi, és a "nem digitálisból" a "lehető legdigitálisabbá" való átmenetet jelenti (Seepma et al., 2021). Az ügyfélkapu alkalmazás otthonról elérhető használata csökkenti a helyszíni ügyintézés gyakoriságát és a papír alapú adatforgalmat. Az ügyfélkapu felület további lehetőségeinek bővítésével újabb és újabb ügyek elintézésére nyílik lehetőség. Fontos, hogy az állampolgárok kellő nyitottsággal álljanak ezekhez a lehetőségekhez és az önképzés módszerével mélyítsék digitális kompetenciáikat. A vidéki Magyarországon az előzőekben leírtakra továbbra is nagy szükség van, hiszen Budapesttől csaknem 300 km-re csak az öntudatos állampolgár képes eredményesen menedzselni az életét.

Irodalomjegyzék

- Brown, D. (2005). Electronic government and public administration. *International Review of Administrative Sciences*, 71 (2), 241–254. DOI: <https://doi.org/10.1177/0020852305053883>
- Homburg, V. (2018). ICT, E-Government and E-Governance: Bits & Bytes for Public Administration. In Ongaro, E., & Van Thiel, S. (Eds.), *The Palgrave Handbook of Public Administration and Management in Europe* (pp. 347-361). London: Palgrave Macmillan. DOI: https://doi.org/10.1057/978-1-137-55269-3_18
- ILO-OECD paper prepared at the request of G20 Leaders Saudi Arabia's G20 Presidency 2020 - *The impact of the COVID-19 pandemic on jobs and incomes in G20 economies* (2020). Letöltés https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_756331.pdf [2023.06.11].
- Kaufmann, D., Kraay, A., Zoido, P., & Lobatón (2000). Governance Matters: From Measurement to Action. *Finance Development*, 37 (6), 10-13.
- Kazsimér K. (2019). A közigazgatási jogorvoslati rendszer és a jogvédelem hatékonyságát elősegítő tényezők a változások mentén. *MTA Law Working Papers*, (1), [11].
- Rixer, Á. (2013). Attempts of the good state in Hungary – New contents of norms created and maintained by the state. *Justum Aequum Salutare*, 9 (2), 129–139.
- Seepma, A. P., de Blok, C., & Van Donk, D. P. (2021). Designing digital public service supply chains: four country-based cases in criminal justice. *Supply Chain Management*, 26 (3), 418-446. DOI: <https://doi.org/10.1108/SCM-03-2019-0111>

A mesterséges intelligencia megjelenése a biztonságstudományban

Kollár Csaba

Óbudai Egyetem Mesterséges Intelligencia Műhely, Budapest

Jelenkorunkban három olyan jelentős tudományos-technológiai forradalom zajlik, amelyik alapjaiban változtatja meg eddigi tudományos világképünket, kiterjeszti annak határait, illetve megannyi új technikai/technológiai megoldással gazdagít bennünket. A humán géntechnológia, a nanotechnológia, valamint a robotika forradalmának eredményei többek között a mesterséges intelligenciát is új alapokra helyezik. Az elmúlt évtizedben a rendelkezésünkre álló robusztus és folyamatosan „termelődő” adatmennyiség, a számítási kapacitások exponenciális növekedése, a gyakorlatban is kipróbálható és belátható időn belül eredményt produkáló algoritmusok, valamint a különböző technológiák egyre varratmentesebb kapcsolódása a már említett három forradalommal együtt a mesterséges intelligenciát a tudományos-szakmai közösség és közönség fókuszába helyezte. Ez alól a biztonságstudomány sem kivétel. A tanulmány a mesterséges intelligencia léptékelméletének, valamint a Sheridan-skála bemutatása után annak biztonságstudományban – elsősorban biztonságtechnikában – megjelenő, már jelenleg elérhető megoldásait mutatja be. Szó esik a kockázatkezelésről és -elemzésről, a szövegfelismerésről és -elemzésről, a kép/videofelismerésről és -elemzésről, a beszéd felismerésről és -elemzésről, a forenzikus területekről, a kiberbiztonságról, a domotika rendszerek, illetve az okosvárosok intelligens biztonsági megoldásairól, a társadalmi értékelő rendszerekről. Tanulmányomat az Óbudai Egyetem Bánki Donát Gépész és Biztonságtechnikai Mérnöki Karon folyó, mesterséges intelligenciához köthető aktivitások bemutatásával, illetve a mesterséges intelligencia lehetséges jövőjével kapcsolatos elképzelésekkel zárom.

A mesterséges intelligencia léptékelmélete

A mesterséges intelligencia számos formában jelenhet meg, a leggyakrabban a testet nem öltött, illetve a testet öltött mesterséges intelligenciát különböztetjük meg.

Az előbbi rendszerint olyan intelligens szoftver, illetve algoritmusok egyike, amelyik számítógépen/felhőben fut, s különböző interfészek segítségével kommunikál a környezetével. Bemeneti interfész lehet a mikrofon, vagy a kamera, kimeneti pedig egy hangszóró, vagy egy monitor/kijelző. Az ilyen megoldásokra gyakran úgy hivatkozunk, mint intelligens (virtuális) asszisztens (Blokdyk, 2018). Ezek az asszisztensek egy viszonylag nagy parancskészlettel rendelkeznek, illetve egy részüknél újabb parancsokat is fel lehet venni, s amikor egy ilyen asszisztenst megszólítunk,

majd a parancsot kimondjuk, akkor az azt végrehajtja. Ezek az asszisztensek – különösen a domotika rendszerekben – a mindennapi élet részévé váltak, mivel segítségükkel az időbeosztás, a különböző berendezések ki/be kapcsolása, az információkeresés, a vásárlás, a kapcsolattartás kényelmesebb és egyszerűbb lett.

A nem testet öltött, illetve a testet öltött mesterséges intelligencia közötti átmenetet képezik a következő megoldások, melyeknél egy formatervezett hardverbe került beépítésre a mikrofon, a hangszóró, esetleg a kamera és a kijelző. A gyakoribb eszközök a következők:

- Siri: Az Apple Siri-je az egyik legismertebb virtuális asszisztens, amely képes többek között telefonhívások kezdeményezésére, szöveges üzenetek olvasására és írására, zenelejátszásra, időjárás-információk szolgáltatására (Sadun & Sande, 2014).
- Google Asszisztens: A Google Asszisztens a Google saját virtuális asszisztense, amely sokféle feladatot képes ellátni, beleértve az internetes keresést, az időbeosztás kezelését, a fényképek és videók keresését, és még sok mást. (Yadav, 2017).
- Alexa – Az Amazon Alexa rendszere az egyik legnépszerűbb hangalapú virtuális asszisztens, különösen az intelligens otthoni eszközök körében. Képes zenelejátszásra, időjárás-jelentések tételére, emlékeztetők beállítására, hírek olvasására, valamint képes vezérelni az Alexa-kompatibilis okosotthoni eszközöket is (Garten, 2019).

Vannak ugyancsak átmenetet képező megoldások, amikor a formatervezett (cél)hardver helyett az okostelefonra, vagy tabletra, esetleg számítógépre telepített alkalmazás az említett eszközök input-output interfészei segítségével kommunikál a környezetével.

A testet öltött mesterséges intelligenciánál – amikor is a marketinges fókusz a készüléken, s annak értékesítésén van – a léptékelmélet alapján rendszerint a következő felosztás szerint szoktuk megkülönböztetni a mesterséges intelligenciát használó és/vagy az adott léptékben önállóan jelen levő mesterséges intelligenciát:

- ✓ Testen viselhető okoseszközök (óra, cipő, póló, külső „csontváz”)
- ✓ Testben levő okoseszközök (implantátumok, egészségügyi monitoring)
- ✓ Hordozható okoseszközök (telefon, tablet) (itt visszautalnék a fentebb írtakra)
- ✓ Intelligens (önvezető) autók, járművek
- ✓ Intelligens épületek/létesítmények (domotika)
- ✓ Intelligens szervezetek/vállalatok
- ✓ Intelligens település/város
- ✓ Intelligens ország/társadalom (kínai TKR)
- ✓ Intelligens Föld

A léptékelmélet alapján a következő mondható el:

1. A léptékek egy része – bár marketing szempontból mesterséges intelligenciát tartalmazó eszközként reklámozzák – nem tartalmaz önálló mesterséges intelligenciát, hanem csak néhány szenzort (pl.: okosóra,

okoscipő, okospóló), mely szenzorok jeleit az eszköz rendszerint az okostelefonra továbbítja, amelyik az esetek nagy részében az internetre történő csatlakozás során lép kapcsolatba a távoli mesterséges intelligencia szolgáltatással.

2. A léptékek egy másik része annak érdekében, hogy valóban mesterséges intelligencia által támogatott eszköz legyen, a mesterséges intelligencia használata során az internetre csatlakozik, vagyis a távoli felhő alapú tárhelyen futó mesterséges intelligencia végzi el a szükséges adatelemzést, kiértékelést, döntéstámogatást és/vagy -hozatalt, majd ennek eredménye hangzik el, vagy jelenik meg az eszközön.
3. A léptékek egy harmadik részénél fontos, hogy akkor is működőképes legyen az eszköz, amikor nem csatlakozik a hálózatra, mint például a mesterséges intelligenciával támogatott szívritmus-szabályozó, önvezető járművek, vagy nagyobb lépték esetén a domotika rendszerek. Az autonóm működés szintjéről a Sheridan-skála bemutatásakor szólok bővebben.
4. A léptékek egy negyedik részénél – különösen, amikor komplex, bonyolult, összetett rendszereket kell optimalizálni – több, egymástól függetlenül fejlesztett mesterséges intelligenciát kapcsolnak össze, s a különálló mesterséges intelligencia megoldások így rendszerben, jobb esetben hatékonyan és gyorsan képesek a bonyolult feladatok ellátására. Pl.: intelligens városoknál, vagy a társadalmi kredit rendszerénél a közlekedési, biztonsági, szállítási, adózási, bűnügyi, egészségügyi mesterséges intelligencia rendszerek (és a mögöttük álló adatbázisok) összekapcsolása (Kollár, 2022).

A Sheridan-skála

A Sheridan-skála, vagy más néven Sheridan-skálát alkotó autonómiafokok egy olyan skála, amelyet Thomas B. Sheridan professzor és William L. Verplank 1978-ban készítettek, és az autonómia szintjét értékeli a gépek és az emberek közötti interakcióban, s mely remekül alkalmazható a mesterséges intelligenciát tartalmazó és/vagy azt használó berendezések, eszközök, rendszerek autonómiájának az értékelésére is. A skála 10 szintet nevez meg. A gép...

1. Nem nyújt semmilyen segítséget, mindent az ember csinál.
2. Teljes körű cselekvési alternatívákat kínál.
3. Leszűkíti a cselekvést néhány választási lehetőségre.
4. Egyetlen tevékenységet/műveletet végez.
5. Végrehajtja a műveletet, ha az ember jóváhagyja azt.
6. Mielőtt a műveletet végrehajtaná, lehetőséget ad az embernek, hogy azt megvétőzza.
7. Automatikusan hajtja végre a műveletet, de erről feltétlenül tájékoztatja az embert.
8. A művelet automatikus végrehajtás után csak akkor tájékoztatja az embert, ha az kéri.

9. A művelet automatikus végrehajtása után csak akkor tájékoztatja az embert, ha ilyen döntést hoz.
10. Maga dönt el mindent, automatikusan működik, figyelmen kívül hagyva az embert.

Megjegyzem, hogy a Sheridan-skála alapgondolata az, hogy a gép milyen mértékben hagyatkozik az emberi beavatkozásra és irányításra, nem pedig az, hogy a gép mennyire okos. Vagyis a Sheridan-skála segítségével a gép autonómiája viszonylag egzakt módon határozható meg, s a mesterséges intelligencia fejlesztésénél az komoly fejlesztői döntés, hogy mekkora fokú autonómiát adjanak a gépnek. Az önvezető autóknál minél nagyobb fokú autonómiát kell adni különösen az olyan megoldások esetében, amikor a gép az emberhez képest gyorsabban, tehát kisebb reakcióidő alatt tud döntést hozni. Ilyen esetben a mesterséges intelligencia döntésének emberi felülvizsgálata/jóváhagyása veszélyes, mivel az így meghosszabbodott döntési mechanizmus baleseti helyzetekhez, illetve azok bekövetkeztéhez vezethet.

A mesterséges intelligencia felhasználása a biztonságtechnikában és a hozzá kapcsolódó területeken

Kockázatkezelés és -elemzés

A mesterséges intelligencia fontos szerepet tölt be a kockázatkezelésben és kockázatelemzésben, ahol az adatok bonyolultságának és sokféleségének kezelése érdekében használják. A mesterséges intelligencia az adatok feldolgozásának, elemzésének és értelmezésének nagy sebességét és hatékonyságát használja fel, hogy segítse a szervezeteket a kockázatok kezelésében (Guida, 2019).

A *valószínűségi modellek* használata az egyik leggyakrabban alkalmazott módszer a mesterséges intelligenciában a kockázatok azonosítására és elemzésére. A modellek az adatokat elemzik és megpróbálják előre jelezni a jövőbeni események valószínűségét. Az ilyen típusú elemzés előnye, hogy képes figyelembe venni a különböző kockázati tényezők közötti összefüggéseket, és valószínűségi vizsgálatokat végezhet.

A *kockázatfelismerés* az első lépés a kockázatkezelésben. A mesterséges intelligencia képes nagy mennyiségű adatot feldolgozni és azonosítani az adatokban lévő mintákat, amelyek kockázati tényezőkre utalhatnak.

A *kockázatelemzés és kockázatértékelés* a kockázatok mélységének és súlyosságának megértése érdekében történik. A mesterséges intelligencia segítségével a szervezetek képesek lehetnek azonosítani a potenciális kockázatokat, megjósolni a bekövetkezésük valószínűségét, és értékelni a lehetséges hatásukat.

A *kockázatfigyelés és kockázattervezés* is fontos szerepet játszik a kockázatkezelésben. A mesterséges intelligencia képes folyamatosan monitorozni az adatokat a kockázatok változásainak nyomon követésére és a kockázatkezelési tervek megfelelő alkalmazására.

A mesterséges intelligencia továbbá képes *kockázat előrejelzésre/predikcióra*, azaz a jövőbeni kockázatok valószínűségének és hatásának becslésére. Ezáltal a szervezetek időben felkészülhetnek a kockázatok kezelésére, illetve kidolgozhatnak különböző képzési programokat a kockázatok elkerülésére, vagy legalábbis csökkentésére.

Végül, a mesterséges intelligencia segíthet az *optimalizálásban és a vezérlésben/szabályozásban* a kockázatok bekövetkezési valószínűségének csökkentése érdekében. A mesterséges intelligencia az adatok folyamatos elemzésével képes azonnali reagálást és intézkedéseket ajánlani a kockázatok csökkentésére.

A mesterséges intelligencia képes a kockázatkezelés és kockázatelemzés minden szakaszát támogatni, ami hozzájárul a kockázatok jobb megértéséhez és kezeléséhez, és végül segíthet a szervezeteknek hatékonyabb és biztonságosabb döntéseket hozni (Kashyap, 2018).

Szövegfelismerés és -elemzés

A mesterséges intelligencia jelentősen hozzájárult a szövegfelismerés és -elemzés fejlődéséhez. Az *optikai karakterfelismerő* (OCR) technológia, amely a mesterséges intelligencia egyik ága (bár előzményei már jóval a mesterséges intelligencia bevezetése előtt is megjelentek), lehetővé teszi a nyomtatott, kontúros háttérrel rendelkező szöveg beolvasását és értelmezését. Az OCR rendszerek képesek azonosítani és digitalizálni a nyomtatott szöveget, még akkor is, ha a háttér bonyolult vagy zavaró.

A mesterséges intelligencia segítségével az *aláírás és a kézírás* nem csak azonosítható, hanem az írott szöveg felismerhető, akkor is, ha egyébként a személy kézírása nehezen olvasható. A kézírás-felismerő rendszerek fejlett algoritmusokat használnak a különböző írásmódok és írásméretek azonosítására és értelmezésére (Kollár, 2020).

Még a *szennyezett (piszkos) papíron lévő kézírás beolvasása* is lehetséges a mesterséges intelligencia segítségével, bár ez egy meglehetősen kihívást jelentő feladat. Az ilyen rendszerek általában olyan technikákat alkalmaznak, mint a zajszűrés és képfeldolgozás a szennyeződések minimalizálása és a szöveg olvashatóságának javítása érdekében.

A mesterséges intelligencia viszonylag új alkalmazási lehetőségei a szövegfelismerésben azok a megoldások, melyekkel egy beolvasott szövegnél *a hiányzó részeket a mesterséges intelligencia kipótolja*. Ilyenkor nem biztos, hogy a tényleges szöveggel pótolja a hiányzó részeket, de az igen, hogy stílusában és mondanivalójában a beolvasott szöveggel a „kitalált” szöveg kongruál. A mesterséges intelligencia képes a kontextus és a nyelvi minták elemzésére, hogy értelmezze a beolvasott szöveget, és felismerje a potenciális hibákat. Az ilyen hibák javítása gyakran magában foglalja a helyesírási ellenőrző algoritmusok és a nyelvi modellek használatát.

A *beolvasott szöveg fordítása és az értelmezett szöveg fordítása* terén a mesterséges intelligencia-alapú gépi fordító rendszerek, mint például a Google Fordító, vagy a DeepL forradalmasították a fordítás folyamatát. Ezek a rendszerek képesek azonnali fordításokat készíteni számos nyelv-

ven, illetve folyamatosan tanulnak és fejlődnek az új fordítások létrehozásával.

A mesterséges intelligencia segíthet a *szövegalkotásban stílus alapján*. A mesterséges intelligencia-alapú szöveggeneráló rendszerek, mint például az OpenAI GPT-3/GPT-4 modellje, képesek generálni koherens és értelmes szöveget adott stílusban vagy hangnemben, így az adott író vagy forrás stílusát utánozva.

Kép/videofelismerés és -elemzés

A mesterséges intelligencia markáns területe a kép- és videofelismerés, valamint a kép- és videoelemzés. A mély tanulási technikák, mint például a konvolúciós neurális hálózatok (CNN), nagymértékben hozzájárultak a képfelismerés, az arcfelismerés és a mozgásfelismerés fejlesztéséhez (Szeliski, 2022).

A *mintázatfelismerés*, mint például az ujjlenyomat-felismerés, kritikus terület a biztonsági rendszerekben. A mesterséges intelligencia-algoritmusok képesek tanulni és felismerni a komplex mintákat, mint az ujjlenyomatok, és ezeket az információkat összevetni a rendelkezésre álló adatbázissal.

Az *egyszerűbb alakfelismerés* (háromszög, kör, négyzet) és a bonyolultabb alakfelismerés a gépi látás alapvető részei, melyek szintén a mesterséges intelligencia segítségével történhetnek. Az alakzatok felismerése, értelmezése és megkülönböztetése más tárgytól fontos a különböző alkalmazásokban, mint például a tárgyfelismerés és követés, a vezető nélküli járművek és a robotika.

A *részletkutatás*, ahol a kép egyes részei alapján történik a tartalmak összekapcsolása, szintén a mély tanulás és a képelemzés alapvető része. A mesterséges intelligencia képes megtanulni és felismerni a különböző szemantikai összefüggéseket a képeken belül, amelyek segíthetnek a tartalom értelmezésében.

Az *arcfelismerés, a beazonosítás és a megkülönböztetés másoktól* fontos szerepet játszik a biztonságban és a személyazonosság-ellenőrzésben. A mesterséges intelligencia képes az arcvonásokat felismerni, összehasonlítani és azonosítani a rendelkezésre álló arcképek adatbázisával.

A *mozgásfelismerés és a követés* révén a mesterséges intelligencia lehetővé teszi a mozgás dinamikájának és mintázatának értelmezését és elemzését. Ez különösen fontos a sportelemzésben, a biztonsági rendszerekben és az interaktív médiában.

A mesterséges intelligencia képes *felismerni a képeket és a videókat rossz körülmények között* is, mint például sötét, rossz felbontású vagy hiányos képi tartalom esetén. A mesterséges intelligencia segítségével, többek között zajszűréssel és képminőség javítással lehetőség van a képi adatok feldolgozására és értelmezésére.

Végül a *szándékfelismerés* terén a mesterséges intelligencia segíthet a jövőbeli cselekvések előrejelzésében, például a járművek mozgása vagy az emberi viselkedés alapján. A mesterséges intelligencia képes megta-

nulni és felismerni a különböző viselkedésmintákat és előrejelzéseket készíteni a jövőbeli viselkedésről.

Beszédfelismerés és -elemzés

A mesterséges intelligencia alapvető szerepet játszik a beszédfelismerés és -elemzés területén. Többek között olyan komplex feladatokat képes megoldani, mint a zajos környezetből származó hangok tisztítása, hangok és beszéd felismerése, értelmezése és generálása (Kamath, Liu & Whitaker, 2019).

A zajos környezet hangtisztítása és a hangfelismerés megkülönböztetése (emberi hang megkülönböztetése a környezettől) fontos elemek a beszédfelismerő rendszerekben. A mesterséges intelligencia-alapú zajszűrő algoritmusok képesek azonosítani és elnyomni a nem kívánt háttérzajokat, hogy a rendszer jobban fókuszálhasson a fontos hangokra, mint például az emberi beszéd.

A mesterséges intelligencia képes azonosítani a *hang nonverbális elemeit*, mint például a hangszínt és a hangerőt. Ezek az információk keresztül a mesterséges intelligencia elemzi a nonverbális elemeket, ami lehetővé teszi a szándék-predikciót, azaz az előrejelzést a személy lehetséges viselkedéséről vagy reakciójáról.

A szavak és a mondatok felismerése és értelmezése a beszédfelismerés alapvető feladatai. A mesterséges intelligencia-algoritmusok akkor is felismerik és értelmezik a szavakat és a mondatokat, ha azok dialektusban, különböző akcentusokkal vagy sebességgel vannak kiejtve.

Az adott személy beszédének felismerése és kiszűrése a környezetéből szintén fontos a biztonság és a személyazonosság-ellenőrzés területén. A mesterséges intelligencia-alapú rendszerek képesek azonosítani egy adott személy beszédmintáit és hangját, majd összevetni ezeket a rendelkezésre álló adatbázisban tárolt beszédmintákkal.

A kontextuális beszéd tartalom elemzés terén a mesterséges intelligencia a beszéd kontextusát és jelentését mélyebben értelmezi, s így pontosabb válaszokat és előrejelzéseket generál.

Végül, a *beszédgenerálás adott stílus szerint* a mesterséges intelligencia egy másik kulcsfontosságú alkalmazási területe. A mesterséges intelligencia-alapú szöveg- és beszédgeneráló rendszerek képesek generálni beszédet, amely utánozza az adott stílust vagy hangnemet, így a beszéd természetesebbnek és emberibbnek tűnik.

Forenzikus területek

A mesterséges intelligencia a forenzika terén új módszerek és eszközök alkalmazását teszi lehetővé, javítva a felderítést és segítve a nyomozókat az adatok elemzésében és az összefüggések megrajzolásában (Naqvi, 2020).

A *felderítés* során a mesterséges intelligencia segíthet az adatok gyorsabb és hatékonyabb elemzésében. A gépi tanulási algoritmusok képesek nagy mennyiségű információt feldolgozni és azonosítani a fontos mintákat, amelyek segíthetnek a bűncselekmények felderítésében.

A *mintázatok felismerése* egy másik terület, ahol a mesterséges intelligencia hatékony. A neurális hálózatok felismerik a rejtett mintákat és összefüggéseket, amelyek az emberi vizsgálat során elkerülhetik a figyelmet. Ez segíthet a gyanús tevékenységek felderítésében, valamint a bűncselekmények megelőzésében.

A *kép-, hang- és szövegfelismerés* területeken a mesterséges intelligencia segíthet a bűncselekmények felderítésében. Az arcfelismerő rendszerek, a hangalapú azonosító rendszerek és a szövegelemző eszközök támogatják a nyomozókat az elkövetők azonosításában és az esetek megoldásában.

A mesterséges intelligenciával a *kapcsolati háló* feltérképezhető, amely nagy segítséget nyújthat a bűnszervezetek és bűnbandák tevékenységeinek feltárásában. A mesterséges intelligencia-algoritmusok képesek a különböző adatforrásokból származó információkat összekapcsolni és vizuálisan ábrázolni, így a nyomozók könnyebben azonosíthatják a kapcsolatokat és a mintákat.

A *nyomkövetés és az elkövetői csoport megrajzolása* területeken a mesterséges intelligencia szintén segítséget nyújthat. A nyomkövető algoritmusok képesek előrejelzéseket készíteni a gyanús személyek várható mozgásáról, míg az elkövetői csoportok megrajzolásában a gépi tanulás segíthet az összefüggések és a közös minták azonosításában.

Végül, az *elkövetői profil megrajzolása* terén a mesterséges intelligencia segíthet az adatok mélyebb elemzésében, elősegítve az elkövetők személyiségének és viselkedésének pontosabb megértését. A mesterséges intelligencia-alapú rendszerek képesek összegyűjteni és elemezni a rendelkezésre álló adatokat, hogy átfogó képet alkossanak az elkövetőkről, segítve ezzel a bűncselekmények megelőzését, valamint a nyomozók munkáját.

Kiberbiztonság

A mesterséges intelligencia rendkívül értékes eszközzé vált a kiberbiztonságban, mivel segíthet azonosítani, előre jelezni és megelőzni a potenciális biztonsági fenyegetéseket. A fontosabb kapcsolódási területek Buczak és Guven (2016), Ferrag és munkatársai (2020), Nguyen és Sheng (2019), Gai és munkatársai (2018), Zhang és Zulkernine (2006) alapján a következők:

Támadásdetektálás: a mesterséges intelligencia-alapú rendszerek képesek nagy mennyiségű adatot feldolgozni, illetve megkülönböztetni a normális tevékenységeket a gyanús tevékenységektől. Így felismerhetik és riasztást generálhatnak olyan események esetén, amelyek potenciális támadásra utalnak.

Riasztáskezelés: a mesterséges intelligencia segíthet szűrni a riasztásokat, hogy csökkentse a hamis riasztásokat és azonosítsa a legfontosabb fenyegetéseket, amelyek azonnali beavatkozást igényelnek.

Incidenskezelés: a mesterséges intelligencia képes a hálózati események mélyreható elemzésére és olyan stratégiák generálására, amelyek elősegítik a gyors és hatékony incidenskezelést.

Hálózati behatolásérzékelés és megelőzés: a mesterséges intelligencia-alapú rendszerek folyamatosan tanulják a hálózati forgalom mintáit és előre jelezhetik a potenciális behatolási kísérleteket. Az algoritmusok az egyes hackercsoportok viselkedése alapján lehetővé teszik a hackercsoportok egymástól való megkülönböztetését.

Csalások felderítése: a mesterséges intelligencia képes azonosítani a rejtett mintákat és összefüggéseket, amelyek emberi vizsgálat során elkerülhetik a figyelmet, így segítve a csalási kísérletek felderítését.

Botnet-vadászat: a mesterséges intelligencia segít azonosítani a botnetekre jellemző viselkedésmintákat, majd ennek alapján blokkolni működésüket.

Biztonságos felhasználói azonosítás: a mesterséges intelligencia képes fejlettebb, biometrikus azonosítási módszerek alkalmazására, mint például az arcfelismerés vagy az ujjlenyomat-azonosítás, s így nehezebbé válik az ilyen azonosítást használó rendszerek becsapása.

Spamszűrés: a mesterséges intelligencia-alapú szűrők megtanulják a spam mintáit, s így hatékonyabban szűrhetik a nem kívánt leveleket.

Támadói mintázat/viselkedés meghatározása: a mesterséges intelligencia képes tanulni a támadók viselkedési mintáiról és előre jelezni a potenciális támadásokat.

Prediktív előrejelzések: a mesterséges intelligencia-alapú rendszerek nagy mennyiségű adatot elemeznek és ennek alapján előre jelzik a jövőbeli támadások valószínűségét.

Logfájlok mélyelemzése: a mesterséges intelligencia az adatok hatalmas mennyiségét dolgozza fel, illetve értelmezi, így lehetővé téve a logfájlok mélyebb elemzését, a rejtett összefüggések feltárását és az észlelt fenyegetések jobb megértését.

Különböző, mesterséges intelligenciára épülő védelmi megoldások együttműködése: a mesterséges intelligencia-alapú rendszerek összekapcsolásával erősebb védelmi hálózat hozható létre, amely jobban képes szembe szállni a különböző biztonsági fenyegetésekkel.

Eseményvizualizáció: a mesterséges intelligencia segíthet abban, hogy a kiberbiztonsági eseményeket (adat)vizualizált formában jelenítse meg, ami támogatja a kiberbiztonsági szakembereket abban, hogy megértsék az adott helyzetet és gyorsan reagáljanak rá.

Egyéb felhasználási területek

Domotika rendszerek

A mesterséges intelligencia és a domotika találkozása olyan terület, ahol a modern technológiának az emberi életre gyakorolt markáns hatását és változásait láthatjuk. Az internet of things (IoT) és a gépi tanulás szinergiája az otthoni környezetben innovatív lehetőségeket teremt az energiahatékonyság, kényelem, biztonság és fenntarthatóság terén.

Az IoT az otthoni eszközök hálózatát jelenti, amelyek interneten keresztül összekapcsolódnak és kommunikálnak egymással. Ez magában foglalhatja az intelligens termosztátokat, a világítást, a biztonsági rendszereket, a kerti öntözést, a szellőztetést, a redőnyök és sötétítők mozgatását és még sok mást. A domotika területén is megjelennek a prediktív modellek, amelyek segítségével a domotika rendszer folyamatosan tanul a felhasználó szokásaiból, majd ennek alapján alakítja ki a különböző jeleneteket.

Az adat- és információbiztonság kulcsfontosságú kérdés a domotika esetében. Mivel az otthoni eszközök hálózatra vannak kötve és gyakran érzékeny adatokat kezelnek, kiemelt jelentőségű a biztonságos hálózati protokollok és az adatvédelmi megoldások alkalmazása.

A távoli hozzáférés és távfelügyelet lehetőségei jelentősen javítják a kényelmet, de számos információbiztonsági kihívást is jelentenek rosszul konfigurált eszközökön és szoftvereken keresztül. A mesterséges intelligencia lehetővé teszi, hogy az otthoni eszközök távolról is ellenőrizhetők és vezérelhetők legyenek, és figyelmeztetéseket küldjenek a felhasználónak szokatlan, vagy veszélyes helyzetekben.

A digitális asszisztensek, mint például az Amazon Echo vagy a Google Home, a mesterséges intelligencia képességeit használják az otthoni eszközök hangutasításokkal történő vezérléséhez, ami különösen előnyös lehet az idősebb generáció számára, akiknek esetleg nehezőkre esik a hagyományos interfészek használata.

A zöld technológiák és a fenntarthatóság kiemelkedő területei a domotikának. A mesterséges intelligencia segítségével az intelligens otthoni rendszerek optimalizálhatják az energiafelhasználást, csökkenthetik a szén-dioxid-kibocsátást és elősegíthetik a fenntarthatóbb jövőt.

Okosvárosok

Az okosvárosok koncepciója a városok és azok infrastruktúráinak digitális átalakítását jelenti a technológiai fejlődés, a fenntarthatóság és az élhetőség érdekében (Batty et al., 2012). A mesterséges intelligencia a közép-pontban áll az okosvárosok fejlesztésében, mivel képes hatalmas adatmennyiségeket feldolgozni, elemzéseket és predikciókat végezni, valamint automatizált és intelligens rendszereket irányítani.

A biztonsági rendszerek terén a mesterséges intelligencia képes az arc- és mozgásfelismerésen, hangdetektáláson és analízisen keresztül fokozni a közterületek és magánterületek biztonságát. Ez a technológia segíthet

azonosítani és megelőzni a bűncselekményeket, valamint képes vészhelyzetekben segíteni.

A mesterséges intelligencia rendkívüli lehetőségeket kínál a városi élet kényelmesebbé tételéhez. Az intelligens otthonoktól kezdve az okos közlekedési rendszerekig, a mesterséges intelligencia javíthatja az életminőséget és a komfortérzetet. A mesterséges intelligencia által vezérelt tömegközlekedési rendszerek képesek lehetnek optimalizálni a forgalmat, csökkenteni a késéseket és elősegíteni a közlekedési rendet.

Az energiaellátásban a mesterséges intelligencia segíthet a fogyasztás előrejelzésében és az energiafelhasználás optimalizálásában, hozzájárulva a fenntarthatósághoz. A hulladékgazdálkodásban, a víz- és szennyvízgazdálkodásban a mesterséges intelligencia lehetővé teheti az erőforrások hatékonyabb felhasználását és a környezeti terhelés csökkentését.

A mesterséges intelligencia által vezérelt megfigyelőrendszerek képesek nagy mennyiségű adatot gyűjteni és elemezni, lehetővé téve a városi szolgáltatások, mint például a közlekedés és a közsolgáltatások folyamatos optimalizálását. Az ilyen rendszerek segíthetnek a városoknak proaktív módon reagálni a problémákra és igényekre.

A környezetvédelem területén a mesterséges intelligencia hozzájárulhat a zöld technológiák fejlesztéséhez, és segíthet az okosvárosoknak az éghajlatváltozással szembeni alkalmazkodásban és a fenntartható jövő építésében.

Társadalmi értékelő rendszerek

A mesterséges intelligencia és a társadalmi értékelő rendszerek kapcsolata nagy mértékben érinti a társadalom és az egyének szabadságát, adatvédelmét és életminőségét (Botsman, 2017, Greenleaf, 2019, Creemers, 2018, Kostka, 2018). E rendszerek gyakran használnak mesterséges intelligencia-alapú technológiákat a viselkedésalapú értékelés végrehajtásához, és az értékeléseket hatalmas adatbázisokban tárolják, ami lehetővé teszi, hogy gyakorlatilag semmilyen cselekedet ne maradjon ismeretlen. Az ilyen rendszerek gyakran használnak pontrendszert a tettek alapján, ami egyfajta „jógyerek vs. rosszgyerek” elven működik. Az emberek cselekedetei alapján pontokat kapnak vagy veszítenek, és ezek az eredmények befolyásolhatják hozzáférésüket bizonyos szolgáltatásokhoz, például oktatáshoz, munkalehetőségekhez vagy akár a közlekedési eszközökhöz is.

Az értékelő pontrendszer hosszú távú következményei az egyénre és családjára is kiterjedhetnek, például a negatív pontszámok generációról generációra öröklődhetnek, ami tovább növelheti a társadalmi egyenlőtlenségeket.

A mesterséges intelligenciát alkalmazó társadalmi értékelő rendszerek gyakran hivatkoznak a bűnözés visszaszorításának és a biztonságosabb környezet, ország létrehozásának szükségességére. Ez igaz, mivel a mesterséges intelligencia képes azonosítani a potenciális bűnözői hajlandósá-

got a viselkedésminták és más adatok elemzésével, ezért e rendszerek bűnözés visszaszorító hatással is bírhatnak.

Megemlítem, hogy a társadalmi értékelő rendszerekkel kapcsolatban komoly etikai és jogi kérdéseket vetnek fel az adatvédelem, a személyes szabadság, a diszkrimináció és a társadalmi kontroll terén. A mesterséges intelligenciát alkalmazó társadalmi értékelő rendszerek összeférhetetlenek lehetnek a demokratikus értékekkel és normákkal, ha nem szabályozzák őket megfelelően.

A Mesterséges Intelligencia Műhely tevékenységéről

A mim.biztonsagtudomany.hu oldalon így mutatjuk be a Műhelyt: „A Mesterséges Intelligencia Műhely az Óbudai Egyetem Bánki Donát Gépész és Biztonságtechnikai Mérnöki Kar profiljához illeszkedően elsősorban a biztonságtechnika és a biztonságstudomány területén, vagy annak fókuszában vizsgálja a mesterséges intelligencia témakörét. A Műhely a téma iránt érdeklődő, azzal akár hobbiként, akár professzionálisan foglalkozni kívánó hallgatóknak, elméleti és gyakorlati szakembereknek olyan fórumot kíván biztosítani, ahol az elméleti ismeretek bővítésére és projektek gyakorlati megvalósítására is lehetőség van. A Műhelyben a műszaki-informatikai kutatások mellett a mesterséges intelligencia társadalomra és gazdaságra gyakorolt hatásainak a vizsgálatával is foglalkozunk. Tudatosan keressük és vesszük fel a kapcsolatot a releváns magyar és nemzetközi gyártókkal, beszállítókkal, kereskedőkkel, valamint a témában érintett hazai és nemzetközi tudományos intézetekkel és oktatási intézményekkel. A Műhely nyitott a kormányzati (szakpolitikai) kapcsolatok irányába akár minisztériumi, akár az adott minisztérium háttérintézményei vonatkozásában, valamint a mesterséges intelligenciával foglalkozó nonprofit és nem kormányzati szervek irányába is.” Kiemelt témáink:

- ❖ a mesterséges intelligencia társadalmi és gazdasági hatásai
- ❖ a mesterséges intelligencia információbiztonsági kihívásai
- ❖ domotika
- ❖ ember-gép interakció
- ❖ ipar 4.0
- ❖ társadalmi kredit rendszere
- ❖ autonóm rendszerek
- ❖ a mesterséges intelligencia alkalmazása a biztonságstudomány területén.

Összefoglalás helyett – kitekintés a jövőbe

A mesterséges intelligencia jövője sokféle előrejelzést inspirált, amelyek között széles skálán mozog a pozitív utópiától a disztópiáig. Az optimisták látják a mesterséges intelligencia alkalmazásának potenciálját az emberi

élet minden területén, míg a pesszimisták attól tartanak, hogy a mesterséges intelligencia túlságosan erős lehet, és negatív hatásokkal járhat.

Utópikus látomások között szerepel a mesterséges intelligencia lehetősége az emberiség legnehezebb problémáinak megoldására, például a betegségek gyógyítására, a szegénység csökkentésére, az oktatás javítására vagy az éghajlatváltozás kezelésére. *Ray Kurzweil* (2005), a szingularitás elméletének egyik vezető gondolkodója szerint a mesterséges intelligencia fejlődésének exponenciális üteme lehetővé teszi, hogy a technológia hihetetlenül rövid időn belül teljesen átalakítsa társadalmunkat, elősegítve a korlátlan gazdagság, egészség és intelligencia utópiáját.

Ugyanakkor vannak, akik aggodalommal tekintenek a mesterséges intelligencia fejlődésére. Az ilyen disztópiás jövőképeket gyakran olyan szerzők/véleményvezérek fogalmazzák meg, mint *Elon Musk* vagy *Nick Bostrom*. Ők attól tartanak, hogy a mesterséges intelligencia túl erős lehet, és kontrollálhatatlanná válhat, potenciálisan veszélyeztetve az emberiség túlélését. *Bostrom* (2014) „Superintelligence” című könyvében arról ír, hogy a mesterséges intelligencia fejlődése olyan gyors lehet, hogy az emberiségnek nincs elég ideje arra, hogy etikai és biztonsági intézkedéseket hozzon annak szabályozására.

Ezért a mesterséges intelligencia jövőjének megértése nem csak a technológiai fejlődésről szól, hanem arról is, hogy miként képes az emberiség kezelni és szabályozni ezt a fejlődést a lehető legjobban, hogy elkerüljük a disztópikus kimeneteket és maximálisra növeljük a pozitív utópias lehetőségeket (Tegmark, 2018; Russel, 2019; Harari, 2016).

Ami a mesterséges intelligencia biztonság tudományi területeken történő alkalmazásának jövőjét illeti, a fentiekhez hasonló megállapításokat lehet tenni. Már a mesterséges intelligencia megjelenése előtt is számos olyan elképzelés volt, amelyik az embereket féltette a gépektől, az ipari forradalmaktól. A technikai-technológiai fejlődés az előző ipari forradalmaknál ugyan markáns volt, de dinamikájában alulmaradt a 4. (majd az azt követő 5.) ipari forradalométól. A probléma a dinamikában van, mivel, ha a fejlődés sebessége egy bizonyos kritikus értéken túl mutat, akkor az ember (s tágabban értelmezve, a társadalom) nem képes követni ezt a fejlődést, ami az egyén szintjén növekvő stresszben, frusztrációban, kiégésben, társadalmi szinten pedig egyre komolyabb társadalmi feszültségekben jelenik meg. A mesterséges intelligencia fejlesztőinek etikus attitűdje sokat segíthet abban, hogy – különösen a biztonság tudományhoz tartozó területeken – olyan megoldásokat fejlesszenek, amelyek révén a világ boldogabb, békésebb, biztonságosabb lehet. Ugyanakkor számolni kell azal is, hogy a mesterséges intelligencia, s az utána következő kvantumszámítógépek hatalmas üzleti lehetőséget jelentenek, ami magával hozza az üzleti, s nem humánus alapú fejlesztések iránti igényt.

A biztonság tudomány legtöbb területén – ahogy arról a tanulmányomban fentebb beszámoltam – a mesterséges intelligencia megjelent, s a jövőben, ha még esetleg van is lemaradás néhány területen (pl.: magánbiztonság), ezek idővel elenyészővé, vagy semmissé válnak.

Az (egyetemi) oktatók, a mérnökök, a programozók, az informatikusok felelőssége óriási a biztonság tudományi területeken történő mesterséges

intelligencia fejlesztésének vonatkozásában is: etikusan, a világ, az emberiség fejlődését és biztonságát szem előtt tartva dolgozzanak ki újabb és újabb megoldásokat, vagy a kísértésnek engedve önös érdekeiktől vezérelve csak saját boldogulásukra gondoljanak. Ebben a behálózott világban azonban az egyén nem függetleníthető a társadalomtól, ahogy a társadalom sem az egyéntől, így mindannyiunk kollektív érdeke az etikus mesterséges intelligencia használata a biztonság tudományban is.

Irodalomjegyzék

- Batty, M., Axhausen, K. W., Giannotti, F., Pozdnoukhov, A., Bazzani, A., Wachowicz, M., & Portugali, Y. (2012). Smart cities of the future. *The European Physical Journal Special Topics*, 214 (1), 481-518. DOI: <https://doi.org/10.1140/epjst/e2012-01703-3>
- Blokdyk, G. (2018). *Intelligent Virtual Assistants*. [2nd Edition]. 5starcooks.
- Bostrom, N. (2014). *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford: Oxford University Press.
- Botsman, R. (2017). *Big data meets Big Brother as China moves to rate its citizens*. Wired UK. Retrieved from <https://www.wired.co.uk/article/chinese-government-social-credit-score-privacy-invasion> [01.06.2023].
- Buczak, A. L., & Guven, E. (2016). A survey of data mining and machine learning methods for cyber security intrusion detection. *IEEE Communications Surveys & Tutorials*, 18 (2), 1153-1176.
- Creemers, R. (2018). ***** China's Social Credit System: An Evolving Practice of Control. *SSRN Electronic Journal*. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3175792>
- Ferrag, M. A., Derdour, M., Mukherjee, M., Derhab, A., Maglaras, L., & Janicke, H. (2020). Deep learning for cyber security intrusion detection: Approaches, datasets, and comparative study. *Journal of Information Security and Applications*, 50, 102419.
- Gai, K., Qiu, M., & Sun, X. (2018). A survey on FinTech. *Journal of Network and Computer Applications*, 103 (1), 262-273. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jnca.2017.10.011>
- Garten, P. (2019). *Alexa User Guide 2019: A - Z Amazon Alexa Reference Guide for Beginners & Advanced Users. Discover All Voice Commands and Settings for Your E*. Independently Published.
- Greenleaf, G. (2019). China's Social Credit System: A Critical Overview. In Bygrave, L., & Bing, J. (Eds.), *Internet Governance by Contract*. Oxford: Oxford University Press.
- Guida, T. (2019). *Big Data and Machine Learning in Quantitative Investment*. John Wiley & Sons.
- Harari, Y. N. (2016). *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*. Harvill Secker.
- Kamath, U., Liu, J., & Whitaker, J. (2019). *Deep Learning for NLP and Speech Recognition*. Springer.
- Kashyap, P. (2018). *Machine Learning for Decision Makers: Cognitive Computing Fundamentals for Better Decision Making*. Apress.
- Kollár Cs. (2022). *A mesterséges intelligencia városi és társadalmi léptéke*. Clui Napoca, Románia: Koinónia Kiadó.
- Kollár Cs. (2020) A grafológusi és az írásszakértői munka komparatív elemzése. *Belügyi Szemle*, 68 (2), 23-40.

- Kostka, G. (2018). China's Social Credit Systems and Public Opinion: Explaining High Levels of Approval. *SSRN Electronic Journal*. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3215138>
- Kurzweil, R. (2005). *The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology*. Viking.
- Naqvi, A. (2020). *Artificial Intelligence for Audit, Forensic Accounting, and Valuation: A Strategic Perspective*. John Wiley & Sons.
- Nguyen, N. T., Do, H. N., & Sheng, W. (2019). Path prediction for network intrusion detection using machine learning techniques. *Information Sciences*, (484), 93-108.
- Russell, S. (2019). *Human Compatible: Artificial Intelligence and the Problem of Control*. Viking.
- Sadun, E., & Sande, S. (2014). *Talking to Siri: Mastering the Language of Apple's Intelligent Assistant*. [3rd Edition]. Kindle Edition.
- Sheridan, T. B., & Verplank, W. L. (1978). *Human and computer control of undersea teleoperators*. MIT.
- Szeliski, R. (2022). *Computer Vision: Algorithms and Applications*. Springer.
- Tegmark, M. (2018). *Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence*. Knopf.
- Yadav, G. (2017). *Google Assistant: 25 Tips to Use*. Kindle Edition.
- Zhang, Y., & Zulkernine, M. (2006). Anomaly based network intrusion detection with unsupervised outlier detection. In *IEEE International Conference on Communications, 2006*. Vol. 5 (pp. 2388-2393).

A mesterséges intelligencia hatása a társadalomtudományban

Pál Anita Brigitta

Óbudai Egyetem Biztonságtudományi Doktori Iskola, Budapest

A II. világháború lezárásával a nagyhatalmi koalíciók átalakították Európa újjáépítésével és a fedezetek megteremtésével az új gazdasági tőkeáramlásnak az irányát. A hidegháború folyamán a kutatás fejlesztések leginkább a hadiipar irányában fejlődtek és a világ bipolaritásán keresztül egy olyan versenyszféra alakul ki, amiben a világ államainak az összes többi résztvevője csak másodlagos szereplővé tudott válni.

A hidegháború vége óta, a globalizáció által megteremtett dependenciák megváltoztatták a biztonsági percepcióinkról és a háborúról alkotott képünket. Egy olyan világban, ahol a digitális kor megszüntette az idő-tér korlátokat, maga az információ lett a legnagyobb érték, és egyben megrengette mind azt a három tartópillért, amit a vesztfáliai rendszer biztosított: a szuverenitást, a territorialitást és a legalitást. A globalizáció hatott az információs társadalom kialakulására, a technika felgyorsulására, valamint magával hozta a transznacionális vállalatok térhódítását is. Ami az érték védelmét illeti, egyben jelenthet információ biztonság szempontjából sebezhetőséget is. A mesterséges intelligencia szolgálatában nemcsak az államigazgatási struktúrákban ment végbe modernizáció, de az emberi életet felölelő minőségben is, amelyben a társadalmak iparágakat építenek rá. Egy digitális világban új támadási, befolyásolási eszközök jelennek meg, amelyek új szempontok szerint teremtenek kiszolgáltatottságot és veszélyeztethetik mind az egyéni, mind a közösségi és állami önrendelkezést és autonómiát. A mesterséges intelligencia (MI) az utóbbi években jelentős fejlődést mutatott, és átformálta a világunk számos területét. Nem csupán a technológia és az ipar területén van hatása, hanem jelentős mértékben befolyásolja a társadalomtudományokat is.

Mesterséges intelligencia hatása a társadalomtudományban

A társadalomtudományok az emberi társadalom működésével, viselkedésével és struktúrájával foglalkoznak, és a mesterséges intelligencia lehetőségei új megközelítéseket és eredményeket kínálnak ezen a területen. A mesterséges intelligencia átfogja reformálni a társadalomtudományt, megteremtve a következő kihívásokat és lehetőségeket (Popkova & Gulzat, 2020).

Az adatok bősége és elemzése

A mesterséges intelligencia (MI) forradalmi fejlődése jelentős hatást gyakorol számos területre, köztük a társadalomtudományra is. Az adatok bősége és elemzése alapvető fontosságú a társadalomtudományban, hiszen ezek segítségével feltárhatjuk és megérthetjük a társadalmi folyamatokat, tendenciákat és viselkedési mintákat. Az MI azonban új perspektívákat és hatékony eszközöket nyújt az adatok kezelésében és elemzésében, amelyek jelentős előnyöket kínálnak a társadalomtudomány számára. (Nourani, 2021)

Az adatok elemzése mellett az MI segíthet az adatok gyűjtésében is. Az automatizált adatgyűjtési módszerek, például a chatbotok vagy a szociális média analitika, lehetővé teszik a társadalomtudósok számára, hogy több és változatosabb adatot gyűjtsenek be rövidebb idő alatt. Az MI képes nagy mennyiségű adatot feldolgozni, szelektálni és értékelni, így lehetőséget nyújt arra, hogy a kutatók részletesebben megértsék a társadalmi jelenségeket. Az MI alkalmazása az adatok bőségének és elemzésének terén számos előnyt hordoz magában a társadalomtudományban. A kutatók képesek lesznek pontosabb előrejelzéseket tenni a társadalmi folyamatokra vonatkozóan, mivel az MI segítségével felfedezhetnek olyan összefüggéseket és mintázatokat az adatokban, amelyeket az emberi szem nem lenne képes észrevenni. Emellett az MI lehetővé teszi a nagy adatmennyiségek strukturált és célzott elemzését, ami a kutatók számára új megvilágításba helyezi a társadalmi problémákat és folyamatokat (Mohan, 2021). Ezek az előnyök alapvetően átalakítják a társadalomtudományt, hiszen az MI révén lehetővé válik a gyorsabb és hatékonyabb adatfeldolgozás.

Előrejelzések és trendek az MI segítségével

Az MI nemcsak a jelenlegi adatok elemzésében segít, hanem előrejelzéseket és trendeket is képes felismerni a társadalomtudományban. Az algoritmusok és prediktív modellek használatával, az MI segítségével megjósolhatjuk a társadalmi folyamatok alakulását és a viselkedési mintázatokat. Ezáltal a kutatók jobban megérthetik a társadalom változásait és hatásait, valamint időben reagálhatnak a lehetséges kihívásokra és problémákra (Sheikh, 2020).

Az MI segítségével előrejelzések készíthetők például a gazdasági fejlődésről, a munkaerőpiac változásairól vagy éppen a társadalmi viselkedési mintázatokról. Az ilyen előrejelzések lehetővé teszik a társadalom számára, hogy jobban felkészüljön a jövőbeli változásokra, és hatékonyabb politikákat és intézkedéseket hozzon a különböző területeken.

Az MI és a társadalmi problémák kezelése

Az MI alkalmazása új megoldásokat és perspektívákat kínál a társadalmi problémákra adott válaszokban. Az MI révén lehetőség nyílik a komplex problémák szimulációjára és modellezésére, ami segíthet előrejelzések készítésében és az alternatív megoldások tesztelésében (Saha, 2021). Emellett az MI segítségével újító és hatékony technológiák fejleszthetők ki, amelyek hozzájárulhatnak a társadalmi problémák megoldáshoz, például az egészségügyben, oktatásban, környezetvédelemben és gazdasági fejlődésben. Az MI alkalmazása segíthet a társadalmi problémák megoldásában és a döntéshozatalban is. Az adatok és a gépi tanulás segítségével az MI képes azonosítani és elemző eszközöket nyújtani a társadalmi problémák gyökerének megértéséhez. Ezáltal hatékonyabb intézkedések hozhatók a szegénység, a bűnözés, az egészségügyi ellátás vagy éppen a környezetvédelem területén (OECD, 2019).

A mesterséges intelligencia (MI) forradalmi előretörése új lehetőségeket teremt a társadalmi problémák kezelésében. Az MI képessé teszi az embereket és intézményeket, hogy hatékonyabban és eredményesebben foglalkozzanak a társadalmi kihívásokkal és problémákkal. Az MI alkalmazása segít az adatok elemzésében, a döntéshozatalban, valamint új megoldásokat és perspektívákat nyújt a társadalmi problémákra adott válaszokban (Kiss & Kollár, 2022).

Az MI előnye a társadalmi problémák kezelésében az adatok elemzésében rejlik. A társadalom minden területén hatalmas mennyiségű adat halmozódik fel, amelyek a problémák gyökereit, összefüggéseit és hatásait tükrözik. Az MI segítségével az adatokat gyorsabban és hatékonyabban lehet feldolgozni, mint hagyományos módszerekkel. Az algoritmusok és gépi tanulási technikák képesek az adatok közötti összefüggéseket és mintázatokat felfedezni, amelyek elősegítik a társadalmi problémák mélyebb megértését. A felett technológia segítségével a döntéshozatal is javulhat a társadalmi problémák kezelése során. Az MI alapú rendszerek képesek gyorsan értékelni és elemezni a nagy adatmennyiséget, valamint előrejelzéseket és modelleket készíteni a problémákra vonatkozóan. Ezáltal a döntéshozók megalapozottabb és hatékonyabb döntéseket hozhatnak a társadalmi problémák kezelésére (Makridakis, 2017).

Összességében a mesterséges intelligencia forradalmi fejlődése jelentős előnyöket kínál a társadalomtudományban. Az adatok bősége és elemzése révén az MI lehetővé teszi a társadalmi folyamatok mélyebb megértését és feltárását. Az előrejelzések és trendek az MI segítségével segítik a társadalmi változások megismerését és a hatékonyabb döntéshozatalt. Emellett az MI alkalmazása új perspektívákat és hatékony eszközöket nyújt a társadalmi problémák kezelésében, és lehetővé teszi a társadalom számára, hogy proaktív módon reagáljon a kihívásokra és alakítson ki fenntartható és hatékony megoldásokat.

Az MI kihívásai és korlátai a társadalomtudományban

Az utóbbi évtizedekben a mesterséges intelligencia (MI) jelentős fejlődést hozott és számos területen forradalmi változásokat indított el. A társadalomtudományokban az MI alkalmazása új perspektívákat és lehetőségeket kínál a kutatások számára. Azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk az MI alkalmazásának kihívásait és korlátait sem. Ami az MI alkalmazásával kapcsolatos legfontosabb kihívásokat és korlátokat jelenti a társadalomtudományban, azok az adatvédelemre és etikai kérdésekre vonatkoznak, valamint az emberi tényezőkre, a technikai hibákra és azok torzításaira (Poel, 2020).

Adatvédelem és etikai kérdések

A társadalomtudományban az adatvédelem és az etika kulcsfontosságú kérdéseket vet fel. Például, hogyan garantálható a résztvevők informált beleegyezése és adataik anonimitása? Hogyan kezelhetők a diszkrimináció vagy a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásával kapcsolatos kockázatok az MI alkalmazásával? Az adatvédelem és az etikai irányelvek betartása elengedhetetlen az MI sikeres alkalmazásához a társadalomtudományokban (Hampton-DeFalco, 2022).

Az MI alkalmazása során a társadalomtudományi kutatóknak szem előtt kell tartaniuk az adatvédelmi és etikai kérdéseket. Az MI rendkívül érzékeny adatokat használ, és szüksége van hatalmas adathalmazokra a tanuláshoz és a modellek kialakításához. Ez azzal jár, hogy a felhasznált adatokat megfelelő módon kell kezelni, és biztosítani kell a személyes adatok védelmét (Leslie, 2019).

Emberi tényezők

A társadalomtudományokban az MI eredményeinek és következtetéseinek értelmezése és kontextusba helyezése az emberi kutatók feladata. Az emberi szakértőknek szükségük van a megfelelő kérdésekre, a vizsgált jelenségek és folyamatok megértésére, és a közvetlen emberi tapasztalatok figyelembevételére. Az emberi tényezők együttműködése az MI technológiával kulcsfontosságú a társadalomtudományi kutatások sikeréhez (Amershi, 2019).

Az MI alkalmazásával együtt járó kihívások között fontos kiemelni az emberi tényezőket is. Az MI algoritmusok és modellek önmagukban nem képesek az összes társadalmi jelenséget vagy viselkedést megérteni. Az emberi társadalom rendkívül összetett és sokszínű, és ezért az MI alkalmazása során az emberi tudás, tapasztalat és szakértelem nélkülözhetetlen (Sha-Yuan-Zhang, 2020).

A technikai hibák és torzítások hatása

Az MI alkalmazása során jelentős kihívások merülhetnek fel a technikai hibák és torzítások tekintetében. Az MI rendszerek fejlesztése, tanítása és tesztelése során hibák és torzítások jelenhetnek meg, amelyek hatással lehetnek az eredmények megbízhatóságára és pontosságára. Az algoritmusok torzulása vagy a bemeneti adatok egyoldalú reprezentációja megbízhatatlannak, vagy torzítottak lehetnek. Ez különösen problémát jelenthet a társadalomtudományi kutatásokban, ahol a megbízható és pontos eredmények elengedhetetlenek a megalapozott következtetések és döntések meghozatalához. Fontos felismerni és kezelni ezeket a technikai hibákat és torzításokat az MI alkalmazása során. Rendszeres ellenőrzésekre és felügyeletre van szükség annak érdekében, hogy minimalizálják ezeket a hatásokat és javítsák az eredmények megbízhatóságát. A technikai hibák és torzítások kezelése kiemelt jelentőséggel bír az MI alkalmazása során a társadalomtudományokban (Bryson & Winfield, 2017).

Ezek a kulcsfontosságú kihívások és korlátok, mint az adatvédelem és etikai kérdések, az emberi tényezők, valamint a technikai hibák és torzítások hatása, hangsúlyozzák az MI alkalmazásának összetettségét és a társadalomtudományokban való sikeres integrációjának kihívásait. Ahhoz, hogy az MI valóban hasznos eszközzé váljon a társadalomtudományokban, elengedhetetlen, hogy ezeket a kihívásokat felismerjük, kezeljük és megoldjuk. Csak így lehet biztosítani, hogy az MI hozzájáruljon a társadalomtudományok tudásbázisának bővítéséhez és a társadalmi kérdések hatékonyabb megértéséhez (Cath, 2018).

Az MI jövője a társadalomtudományban

A mesterséges intelligencia (MI) folyamatos fejlődése új perspektívákat nyit a társadalomtudományban. A fejlesztések és új technológiák várható hatása rendkívül izgalmas lehetőségeket kínál a kutatók és társadalomtudósok számára, miközben felmerül a kérdés, hogyan alakul az MI és az emberi tudás, kreativitás együttműködése (Tegmark, 2018).

Ugyanakkor fontos kiemelni az MI alkalmazásának kihívásait és korlátait is. Az adatvédelem és etikai kérdések, az emberi tényezők, valamint a technikai hibák és torzítások hatása komoly kihívásokat jelentenek az MI sikeres integrációjában a társadalomtudományokba (Török & Zódi, 2021). Ezért elengedhetetlen, hogy ezeket a kihívásokat felismerjük és megoldjuk annak érdekében, hogy az MI valóban hasznos eszközzé váljon a társadalomtudományokban.

A fejlesztések és új technológiák várható hatása

Az MI folyamatos fejlesztése és alkalmazása új szintre emeli a társadalomtudományokat. Az MI segítségével az adatok elemzése és az előrejelzések készítése gyorsabb és hatékonyabb lehet, ami hozzájárulhat a társadalmi folyamatok és jelenségek jobb megértéséhez. Az új technológiák, mint például a gépi tanulás és a neurális hálózatok, képesek az emberi gondolkodáshoz hasonló feladatok elvégzésére, ami új lehetőségeket teremt a társadalomtudósok számára (Heitlerné & Kollár, 2022).

A kutatók és társadalomtudósok szerepe az MI fejlesztésében és alkalmazásában

Az MI fejlesztése és alkalmazása azonban nem csupán a kutatók és társadalomtudósok feladata. A közös erőfeszítésre van szükség a technológiai szakemberek, a kutatók és a társadalom között ahhoz, hogy az MI valódi előnyöket hozzon a társadalomtudományok számára. A kutatók és társadalomtudósok szerepe az MI fejlesztésében és alkalmazásában kiemelkedő fontosságú. Az ő szakértelmük és tapasztalatuk segít az MI algoritmusok és modellek fejlesztésében (Yue et al., 2023), amelyek a társadalmi problémák és jelenségek hatékonyabb feltárását teszik lehetővé.

Az MI és az emberi tudás/kreativitás együttműködésének lehetőségei

Az MI jövője a társadalomtudományban az emberi tudás és kreativitás együttműködésére épülhet. Az MI segítségével a kutatók és társadalomtudósok képesek lehetnek az emberi gondolkodás határait átlépni, és új megközelítéseket találni a társadalmi problémák megoldásában. Az MI lehetőséget nyújt arra, hogy az emberi kreativitást és intuíciót összekapcsoljuk az adatokon alapuló elemzésekkel és modellezéssel, ami új, innovatív eredményekhez vezethet a társadalomtudományok terén (Dwivedi et al., 2021).

Az MI jövője a társadalomtudományban tehát a fejlesztések és új technológiák által várható hatásokon keresztül formálódik. A kutatók és társadalomtudósok aktív részvétele és az emberi tudás, kreativitás és az MI együttműködése kulcsfontosságú ahhoz, hogy az MI valódi előnyöket hozzon a társadalomtudományok területén. Együttműködve az MI-val, a társadalomtudósok új megoldásokat és perspektívákat fedezhetnek fel a társadalmi problémák megértésében és kezelésében, elősegítve a fenntartható és hatékony fejlődést a társadalomban. Összességében, a fejlesztések és új technológiák, különösen az MI, hatalmas potenciállal rendelkeznek a társadalomtudomány terén (Jarrahi, 2018).

Összességében, a fejlesztések és új technológiák, különösen az MI, ígéretes jövőt hoznak a társadalomtudomány számára. Az adatok és technológia hatékonyabb kihasználása révén a kutatók és társadalomtudósok újabb és mélyebb megértést szerezhetnek a társadalmi

folyamatokról, ami hozzájárulhat egy élhetőbb és fenntarthatóbb társadalom létrehozásához.

Összefoglalás

Az MI rendkívüli jelentőséggel bír a társadalomtudományban, hiszen lehetővé teszi az adatok alaposabb elemzését és a társadalmi folyamatok mélyebb megértését. Az MI előnyei közé tartozik az automatizált adatgyűjtés és az előrejelzések képessége, amelyek segítségével pontosabb és átfogóbb képet kaphatunk a társadalmi jelenségekről. Ugyanakkor az MI alkalmazása nem mentes kihívásoktól, mint például az adatvédelem kockázati tényezőitől és az etikai kérdésektől, amelyeket gondosan figyelembe kell venni a kutatási folyamatok során. A jövőben az MI további fejlődése és az új technológiai fejlesztések még nagyobb potenciált rejtene az MI társadalomtudományi alkalmazásaiban. Az MI segítségével komplex problémákat lehet szimulálni, az emberi és gépi együttműködés új lehetőségei nyílnak, és új megoldásokat és perspektívákat lehet találni a társadalmi kihívásokra. Az MI alkalmazása segíthet a társadalomtudósoknak előrelépni a társadalmi változások és problémák megértésében, és fenntarthatóbb megoldásokat hozni a jövő társadalmi kihívásaira.

Az előző fejezetekben levont következtetések alapján megállapíthatjuk, hogy a mesterséges intelligencia (MI) rendkívül jelentős szerepet játszik a társadalomtudományban. Az MI használatával rendelkezésre álló hatalmas adatmennyiség elemzése és feldolgozása révén lehetővé válik a társadalmi folyamatok mélyebb megértése és feltárása. Az előrejelzések és trendek az MI segítségével segítik a társadalmi változások és fejlődés irányának jobb megismerését, ami hatékonyabb döntéshozatalt eredményezhet.

Az MI alkalmazása új perspektívákat és hatékony eszközöket nyújt a társadalmi problémák kezelésében. Az intelligens rendszerek lehetővé teszik a társadalom számára, hogy proaktívan reagáljon a kihívásokra és hatékony, fenntartható megoldásokat találjon. Az adatvezérelt megközelítés és az MI által biztosított analitikai képességek elősegítik a társadalom tudásbázisának bővítését és a társadalmi kérdések jobb megértését (Habila et al., 2023).

Összességében, az MI és a fejlesztések új technológiák terén ígéretes jövőt hoznak a társadalomtudományoknak. Az adatok és technológia hatékonyabb kihasználása révén a kutatók és társadalomtudósok mélyebb megértést szerezhetnek a társadalmi folyamatokról, ami hozzájárulhat egy élhetőbb, fenntarthatóbb és jobban megértett társadalom létrehozásához. Az MI lehetőségei és potenciálja a társadalomtudományi kutatásokban és alkalmazásokban folyamatosan bővül, így a jövőben még több új területet fedezhetünk fel az MI és a társadalomtudományok együttműködésében.

Ezek az eredmények azt mutatják, hogy az MI nem csak egy technológiai eszköz, hanem egy új lehetőség a társadalomtudományok számára, hogy hatékonyabbá tegyék kutatásaikat és hozzájáruljanak a társadalmi

változásokhoz. Az MI és a társadalomtudományok közötti szoros kapcsolat tovább erősödhet a jövőben, és új innovációkat és módszereket hozhat létre a társadalmi problémák megoldására.

Irodalomjegyzék

- Amershi, S., Weld, D. S., Vorvoreanu, M., Fournery, A., Nushi, B., Collisson, P., Suh, J., Iqbal, S. T., Bennett, P., Inkpen, K., Teevan, J., Kikin-Gil, R., & Horvitz, E. (2019). Guidelines for Human-AI Interaction. In *Proceedings of the 2019 CHI conference on human factors in computing systems* (pp 1-13). DOI: <https://doi.org/10.1145/3290605.3300233>
- Bryson, J., & Winfield, A. (2017). Standardizing ethical design for artificial intelligence and autonomous systems. *Computer*, 50 (5), 116-119.
- Cath, C. (2018). Governing artificial intelligence: ethical, legal and technical opportunities and challenges. *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, 376 (2133), 20180080.
- Dwivedi, Y. K., Hughes, L., Ismagilova, E., Aarts, G., Coombs, C., Crick, T., Duan, Y., Dwivedi, R., Edwards, J. E., Eirug, A., Galanos, V., Ilavarasan, P. V., Janssen, M., Jones, P. W., Kar, A. K., Kizgin, H., Kronemann, B., Lal, B., Lucini, B., & Williams, M. (2021). Artificial Intelligence (AI): Multidisciplinary perspectives on emerging challenges, opportunities, and agenda for research, practice and policy. *International Journal of Information Management*, 57, 101994. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2019.08.002>
- Habila, M. A., Ouladsmane, M., & Alothman, Z. A. (2023). Role of artificial intelligence in environmental sustainability. In *Visualization Techniques for Climate Change with Machine Learning and Artificial Intelligence* (pp. 449-469). Elsevier.
- Hampton, A. J., & DeFalco, J. A. (2022). *The Frontlines of Artificial Intelligence Ethics: Human-Centric Perspectives on Technology's Advance*. Routledge.
- Heitlerné Lehoczky M., & Kollár Cs. 2022. A mesterséges intelligencia múltja, jelene és jövője a senior és a junior szakértők szemszögéből 1. rész. *Biztonságtudományi Szemle*, 4 (1), 117-129.
- Jarrahi, M. H. (2018). Artificial intelligence and the future of work: Human-AI symbiosis in organizational decision making. *Business Horizons*, 61 (4), 577-586. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2018.03.007>
- Kiss Cs., & Kollár Cs. (2022). A mesterséges intelligencia hatása a társadalomra. *Hadtudomány*, 32 (4), 62-78. DOI: <https://doi.org/10.17047/HADTUD.2022.32.4.62>
- Leslie, D. M. (2019). Understanding Artificial Intelligence Ethics and Safety: A Guide for the Responsible Design and Implementation of AI Systems in the Public Sector. *Social Science Research Network*. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3403301>
- Makridakis, S. (2017). The forthcoming Artificial Intelligence (AI) revolution: Its impact on society and firms. *Futures*, 90, 46-60.
- Mohan, N., Singla, R., Kaushal, P., & Kadry, S. (2021). *Artificial Intelligence, Machine Learning, and Data Science Technologies: Future Impact and Well-Being for Society 5.0*. Cleveland, Ohio: CRC Press.
- Nourani, C. F. (2021). *Artificial Intelligence and Computing Logic: Cognitive Technology for AI Business Analytics*. Cleveland, Ohio: CRC Press.
- OECD (2019). *Artificial Intelligence in Society*. Paris: OECD Publishing.

- Poel, I. V. D. (2020). Three philosophical perspectives on the relation between technology and society, and how they affect the current debate about artificial intelligence. *Human Affairs*, 30 (4), 499-511.
- Popkova, E. G., & Gulzat, K. (2020). Technological revolution in the 21 st century: digital society vs. artificial intelligence. In *The 21st century from the positions of modern science: Intellectual, digital and innovative aspects* (pp. 339-345). Springer International Publishing.
- Saha, S., Gan, Z., Cheng, L., Gao, J., Kafka, O. L., Xie, X., ... & Liu, W. K. (2021). Hierarchical Deep Learning Neural Network (HiDeNN): An artificial intelligence (AI) framework for computational science and engineering. *Computer Methods in Applied Mechanics and Engineering*, 373, 113452.
- Sha, W., Guo, Y., Yuan, Q., Tang, S., Zhang, X., Lu, S., ... & Cheng, S. (2020). Artificial intelligence to power the future of materials science and engineering. *Advanced Intelligent Systems*, 2 (4), 1900143.
- Sheikh, S. (2020). *Understanding the Role of Artificial Intelligence and Its Future Social Impact*. IGI Global.
- Tegmark, M. (2018). *ÉLET 3.0 Embernek lenni a mesterséges intelligencia korában*. Budapest: HVG Könyvek.
- Török B., & Zódi Zs. (2021). *A mesterséges intelligencia szabályozási kihívásai*. Budapest: Ludovika Egyetem Kiadó.
- Yue, Y., Cao, L., Lu, D., Hu, Z., Xu, M., Wang, S., Li, B., & Ding, H. (2023). Review and empirical analysis of sparrow search algorithm. *Artificial Intelligence Review*, 3, 1-53.

Történelem és társadalom

A „lengyel zsákutca”. Burián István második közös külügyminiszteri időszakának ellentmondásai: 1918. április 16. – október 24.

Tefner Zoltán

Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest

Az újrakinevezés ellentmondásai

Gróf rajeci Burián István két alkalommal szolgált a Monarchiát közös külügyminiszteri tisztségben. 1915. január 13-a és 1916. december 22 között, majd a tanulmányunk címében megjelölt hónapokban. Az első időszak IV. Károly trónra kerülésének következtében fejeződött be, az új császár egészen más külpolitikai irányt jelölt ki magának, mint amit Burián követett. Az új feladatokra Buriánt alkalmatlannak találta. Jött Ottokár Czernin, aki viszont 1918 márciusában a breszt-litovszki tárgyalások útvesztőjébe kormányozta be a Monarchiát.

Buriánnak mindent előlről kellett kezdeni, amit előző külügyminiszteri ciklusának végén abbahagyott. A helyzet nem sok jót ígért, az ukránokkal kötött úgynevezett „kenyérbéke” megfordította a vezető varsói politikusok gondolkodásának irányát. Az egész lengyel univerzum végzetesen megneheztelt az Osztrák–Magyar Monarchiára. Ugron István, aki Varsóban a német főkormányzósághoz akkreditálva képviselte az Osztrák–Magyar Monarchia érdekeit, 1918. április 17-én azt jelentette Bécsbe, hogy az osztrák–lengyel unió ügye „diszkreditálva” van.¹ Furcsa módon „nagy lendületet vett a német párt”, azoknak a lengyeleknek kisszámú csoportja, akik a Német Birodalom keretei között képzelték el Lengyelország jövőjét. A csoport feszülten dolgoznak azon, hogy a német megoldás előnyeiről a propaganda-hadjárat minél sikeresebb legyen, miközben igyekeznek kézzel foghatóvá tenni az osztrák–lengyel megoldás hátrányait.

Politikusok, akik korábban elszánt osztrákpárti színben tűntek fel, most mind átmentek a porosz oldalra. Mint Matthias Radziwiłł, vagy Alexander Lubecki, akik a német gazdasági együttműködés előnyeiről beszélnek – írta Ugron Bécsbe. Nem is beszélve Adam Ronikier grófról, aki már rég óta német párti, az egyik legkövetkezetesebb az összes német párti között. Már hosszú évek óta. Ugron nehezen igazodott el a sok egymásnak is ellentmondó, sok esetben abszurd nyilatkozat között (Ronikier: csak azért keresi Németországgal a megegyezést, hogy ezen az úton könnyebben és biztosabban jusson el az ausztrapolonista megoldáshoz [!])²

Maguk a lengyel vezetők, Alexander Kakowski varsói érsek, Andrzej Lubomirski herceg, Varsó „elnöke” és Józef Ostrowski földbirtokos, az akkor

¹ HHStA. PA. Karton rot 1015. Krieg 56 a/7. Verhandlungen über das polnische Problem seit Mitte April 1918. Ugron – Buriánnak, 1918. április 17.

² Uo. „[...] um auf diesem Wege die austropolnische Lösung als Endziel leichter und sicherer erreichen zu können.”

Lengyelországot képviselő úgynevezett „Régesntanács” tagjai is úgy nyilatkoztak, hogy Ronikier³ nem a Régenstanács és nem a nép hangját hallatja Berlinben, hanem a saját érdekeit képviseli. Jelentős politikusokként vonult be ez a három úr a lengyel történelmi köztudatba, nevüket utcák, terek, intézmények őrzik, tekintettel arra, hogy az 1920 utáni lengyel újjászületésben is szerepet vállaltak. Miközben Ronikier a nép között valójában, mint hazaáruló (lengyelül beszélő porosz) van megbélyegezve. Bár a lengyelek között – bár az utálat nagy volt a berlini politika irányában – az inga mégis a német oldalra lengett ki a kriminális breszti megoldás hatására. Az általános vélemény szerint a Monarchia Bresztben „eladta” a lengyel állam integritásának ügyét az ugyancsak hevesen utált ukránoknak az által, hogy a Chełmi Területet, a történelmileg lengyel járást átjátszotta az ukránoknak. (Másfél millió tonna gabonáért, amit aztán az ukránok a mai napig nem szállítottak le.)

A központi hatalmak a háború folyamán fokozatosan biztosítottak politikai teret a meghódított varsói területnek. Lengyel király híján a fenti három úrból létrehozta egy háromtagú, „királyhelyettesítő” testületet, az úgy nevezett *Régenstanácsot*. Breszt-Litovszk hatására a régensek is a Monarchia ellen fordultak. Az egyik régens a három közül, Andrzej Lubomirski is egészen máshogy beszél – írja Ugron –, néhány napja változtatta meg az álláspontját. Ausztria–Magyarországtól többet már nem lehet várni, gyenge ahhoz, hogy szándékait valóra váltsa. Ugron jelentései egyébként is arról szólnak időnként, hogy nem sok jót tart a lengyel politikusokról. Varsói sok éve alatt Ugron számtalanszor leírta ezeket a szavakat számtalan változatban: Lubomirski „Alapjában véve perhorreszkálja a Németországhoz való csatlakozást, és ő lenne talán az utolsó, aki egyet is értene ezzel. Néhány nap, és ismét a mi oldalunkon fog állni”.⁴ Ugyanakkor nem tagadható, hogy ebben a kétlelkűségben szerepe volt a két nagyhatalom közötti meg nem értésnek is. Akkorára már kormánya és miniszterelnöke is lett a lengyel területnek egy közigazgász, Jan Steczkowski személyében. Steczkowski a nagy német nyomásra hivatkozott, s a komoly helyzetre való tekintettel azt a kérést irányította a Monarchia címére, hogy „[...] ideje volna Ausztriának megmondani: mit is akar a lengyelekkel tulajdonképpen”. A nehézséget Ugron jelezte, Burián azonban nem volt abban a helyzetben, hogy érdemben reagáljon rá.

A miniszterváltás mégis megkönnyebbülést okozott sok tekintetben. De korántsem azért, mert jött Burián, hanem azért, mert távozott Czernin. A varsói politikusok – sokszor a diplomáciai mértéktartást túllépve – fejezték ki örömeiket afölött, hogy Czernint leváltották. Hoenning, a Ballhausplatz

³ Ronikier, Adam Graf (1881–1952): konzervatív lengyel politikus. a háború kitörése után a varsói Polgári Bizottmány elnöke, majd a Polgári Központi Bizottmány elnökségi tagja. A németek 1915-ös bevonulása után Varsó a város közellátásának főnöke (Rada Główna Opiekuńcza). Korábban a lengyel állam létrehozásának orosz változatát támogatta, majd 1916 után ugyanezt a központi hatalmak segítségével kívánta elérni, megalapítva a Polgári Pártot. 1917-ben a német orientáció pártjára áll, küldöttség tagjaként Berlinben Lengyelország újraalakításának ügyében tárgyal a német állami vezetőkkel. 1918-ban ausztopolonista lesz.

⁴ Uo.

másik képviselője (a közös külügyminisztérium, a Ballhausplatz mindkét katonai főkormányzóság mellett képviseltette magát) azt jelentette Lublinból, a katonailag a Monarchia által megszállt övezetből, hogy a régens Andrzej Lubomirski lublini tartózkodása alatt a Főkormányzóság vezetőinek körében sem rejtette véka alá, mennyire örül Czernin távozásának.⁵ Ez a diplomáciában szokatlan nyíltság elgondolkottatta ugyan Buriánt, de a probléma kezelésére ezúttal sem talált célra vezető eszközöket. A bulvársajtó pedig arról írt, hogy Czernin most „bűnhődik” Chełm eladása miatt, s látva bűnhődését, most valamennyi lengyel elégtételt érez.⁶ A lublini lap, a „Ziemia Lubelska” még ennél is tovább ment, és jóslásokba bocsátkozott az ügyben, mondván, hogy Burián visszajövele átmeneti, hamarosan követni fogja őt Tisza, Andrássy, vagy *újra* Czernin. Burián iránt sem lángolt tehát a korlátlan lelkesedés, de lengyel szempontból mégis csak jobb megoldásnak tartották Czerninnél. De milyenek voltak Burián esélyei, hogy ezt a rendkívül bonyolult kérdéskomplexumot a németekkel meg tudja oldani?

Alkalmas volt-e Burián a helyzet kezelésére, külügyminiszteri periódusának végén pedig a Monarchia megmentésére. A válasz szimpla megközelítésben az, hogy Ausztria–Magyarország politikusi garnitúrájában senki olyan nem volt, aki ezt a lehetetlen feladatot meg tudta volna oldani. Legfőképpen nem Burián. Burián túlzott teoretikus hajlamaival a bécsi politikában mindenki tisztában volt. Maga IV. Károly is. Ezek a hajlamok újra kinevezésével minden korábbinál erősebben aktivizálódtak. Czernin után több név is felmerült az utódlásra, egyik sem vállalta. Burián ugyanakkor kapott az alkalmon, s égett a vágytól, hogy bebizonyítsa: másfél évvel korábban méltatlanul váltak meg tőle. A felfokozott igyekezetnek pedig kapkodás lett a vége.⁷

Burián délszláv álmai

Burián múltjában a következetlenségek egész sorát találjuk. Politikusi pályáján egyik elképzelése szinte átmenet nélkül váltott át a másikra, a realitások számára harmadrangú szempontot jelentettek. Kevés olyan szempontot lelhetünk fel törekvéseiben, amelyhez élete végéig hú maradt. A kevesek egyike a délszláv kérdés. Három évtizedes diplomáciai működése során kialakult benne az a meggyőződés, hogy a Monarchia külpolitikáját a

⁵ HHStA. PA. Karton rot 1014. Krieg 56 a/6. Allgemeine Stimmung in Polen seit Mitte April [19]18.

Hoening – Buriánnak, 1918. április 18. Hangulat Lublinban a miniszterváltásról. „[...] über den »Sturz« des Grafen Czernin sehr unverhohlen Ausdruck gegeben, die Tätigkeit des unermüdblichen Vorgängers Euer Excellenz in nicht gerade gentiler Weise kritisiert und verurteilt.”

⁶ Ziemia Lubelska, 1918. április 18.

⁷ Tefner Z.: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2022.

délszláv kérdésen keresztül kell megközelíteni.⁸ A fő célpont Szerbia. A kiindulási pont alapján véve helyes. Szerbia, ha egyesíteni tudja a balkáni kis államalakulatokat, komolyan veszélyezteti a Monarchia létét. „Szláv Piemont-tá” válik. A levont következtetés azonban csalóka, ez az úgynevezett bolgár megoldás. Burián úgy gondolta, hogy a Balkán vezető államának Bulgáriának kellene lenni. A keleti válság során orosz protektorátus, majd az orosz gyámságot lerázó fejedelemség Burián képzeletvilágában az az állam lett volna, amely a nagyhatalmaktól megkapja Szerbiát, asszimilálja a szerbeket, s miközben asszimilációval van elfoglalva, sem ő, sem a szerbek nem jelentenek veszélyt a Monarchia számára. A délszláv kérdés fontossága mindkét külügyminisztériumi periódusában első helyen állt, de a bolgár gondolatot elegáns könnyedséggel hagyta ad acta tenni más „konceptiók” javára, amelyeknek a kigondolására bármikor késznek mutatkozott.

Az elképzelés nyilvánvaló képtelensége egy évszázad elmúltával is nyilvánvaló. De hasonló képtelenségnek foghatjuk fel a lengyel-délszláv-tervet is, hogy a Monarchia Lengyelországot adja át Németországnak, s helyette csatolják a magyar koronához Bosznia-Hercegovinát, valamint Dalmáciát. Az ötlet nem túl eredeti, de „forgalomba állítása” Buriántól származik. Merész gondolat, de legalább annyira kivihetetlen is. Igaz, hogy a magyar vagyonos rétegek törekvései tükröződtek benne – a Szent István-i korona területi expanziója ásatag Árpád-kori reminiscenciák alapján –, de a számában így megnövekedett szláv lakosság pontosan ennek az uralkodó magyar agrárius rétegnek a pozícióit veszélyeztette volna leginkább.

Burián esélyei a német politikával szemben. Ausztropolonista megoldás?

Az esélyek 1918 nyarán egyre fogytak. Tekintsünk bele Burián emlékirataiba, s rögtön látjuk, hogy ő maga is tisztában volt ezekkel a nehézségekkel. „A lengyel ügyek 1916 decemberi visszalépésem óta több változáson mentek keresztül anélkül, hogy tisztázásuk közelebb került volna. Az 1916. november 5-én függetlenné nyilvánított Lengyel Királyság akkoriban egyetlen dologban jutott kifejezésre, a csekély kompetenciával rendelkező Régenstanácsban. A határookban és az új államszervezet berendezkedésében Ausztria–Magyarország és Németország nem jutott elhatározásra. Tervek születtek 1917-ben, és el is vetették ezeket. A probléma égetőbbé vált, mint valaha is volt, mivel Lengyelországban a nemzeti öntudat és az önálló élet akarata a közbeeső időben erősen kifejlődött. Visszatérésem után a hivatalba az ügyet azzal a szándékkal kellett kézbe vennem, hogy végre elintézzem azt.”⁹

⁸ *Diószegi I.*: A ballhausplatzi palota utolsó gazdája. In: *Hazánk és Európa*. Magvető Kiadó, Budapest, 1970. 203.

⁹ *Burián, S.*: *Drei Jahre i. m.* 254.

A háború legelején ugyanis a lengyel ügy elintézése egyből napirendre került. Mi lesz az ország sorsa, ha megverjük az oroszokat és területet nyerünk északnyugaton?– tették fel a kérdést az osztrák–magyar külpolitikusok, az akkori közös külügyminiszter, Leopold von Berchtold, s maga Burián is 1914 szeptemberében. Az ausztrapolonista megoldás, tehát hogy a lengyeleket a Monarchia veszi át, betagozza azokat valamilyen módon a Monarchiába, vagy úgy, mint a horvátokhoz hasonló szubdualista konstrukció, vagy úgy, hogy a Magyarországhoz hasonló státuszt biztosítanak számukra. Az utóbbi maga lett volna a trializmus, amit a magyar dualista politikusok mereven elutasítottak. Tiszával az élen, aki magyar miniszterelnöki jogainál fogva megcsáklyázta ezt a lengyelek számára elfogadható megoldást. Maradt tehát az egy helyben topogás és a németek aránytalan pozíciónyerése a Monarchiával szemben. A konfliktus végül odáig fajult, hogy megromlott a viszony a két szövetséges között, s a német kancellár végül 1916 áprilisában megmondta Buriánnak: ne számítson arra, hogy az ausztrapolonista megoldás bármikor a napirendre kerül. Burián egy darabig erőltette az ügyet, de aztán látta, hogy kilátástalan minden, majd 1916-ban kegyvesztett lett az uralkodónál.

A visszatérés tehát ugyanabba mederbe terelte vissza Buriánt, amelyben 1915-től haladt, sokak, köztük Tisza István magyar miniszterelnök – egyébként Burián barátja – tanácsai ellenére.¹⁰ A doktrínának nevezhető külpolitikus ebből a tulajdonságából semmit sem veszített, legfeljebb annyit, hogy óvatosabb lett a németekkel, s jobban igazodott a lengyelek megnövekedett önbizalmához, s antantorientációjához. (Bár ezzel kapcsolatban is lehet egy sor ellenpéldát említeni.)¹¹ „De mivel a megoldás – folytatja – csak Ausztria–Magyarország és Németország között volt lehetséges, ami a lengyelek számára mindenképpen elfogadhatatlan volt, a fő nehézség ugyanabban rejlett, mint korábban. Ausztria–Magyarországon a nézetek Lengyelország jövőjéről épp olyan megosztottak és ingadozóak voltak, mint Németországban. De végül is egységes politikát kellett folytatni. Ez a politika 1916-ig [...] megegyezett az enyémmel, s az ausztrapolonista megoldás alapján állt. Ezt követően igényt támasztottak a német túlsúlyra, s ehhez sokáig ragaszkodtak politikai, katonai és gazdasági tekintetben, ami Lengyelország névleges önállóságát jelentette. Ezzel a német politika ellentétbe került a miénkkel, mivel a német kormány a hadvezetés és a nehézipari tényezők nyomása alatt mind az ő, mind a mi érdekeinket másképpen ítélte meg [...]”

Tehát „kellett nekik Lengyelország”, ami 1914-ben még nem kellett nekik, vagy legalábbis nem beszéltek arról, hogy majd kelleni fog nekik. Hiába próbáljuk utólag azt képzelni, hogy az összes politikus úgy látta 1916 áprilisában, hogy ez a német igény Lengyelországra fenn is marad a világ végezetéig. Egy ilyen téveszme ellentmondana külpolitika általános természetével. 1917-re változtak a körülmények, s változott a német álláspont is a lengyel ügyre vonatkozóan. A kormányváltás után a IV. Károly és Czernin által képviselt vonal az ellenkező irányra váltott át, egy békepárti

¹⁰ Tefner Z.: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 i. m. 581. old.

¹¹ Uo.

koncepcióba a németellenesség nem fért bele. Ausztria–Magyarország mindenképpen ki akart lépni a háborúból az erőtartalékok végzetes kimerülése miatt. A Monarchia átengedte volna Lengyelországot Németországnak, de ez a megoldás gyakorlatilag azért nem volt lehetséges, mivel hogy az csak „félíg” volt Ausztria–Magyarország birtokában. A német háborús lobb, Hindenburggal és Ludendorffal az élen pedig nem akart világbékét, a végsőkéig akarta folytatni a küzdelmet az amerikaiak megjelenése ellenére is. A németek meggyőzése nemhogy nem sikerül, hanem ügyetlen diplomáciai lépések következtében még gellert is kapott. De a politika természetéhez a váratlan megoldások is hozzá értendők. Keletkeztek újabb irreális tervek a németek külpolitika oldalán is. Ez volt Románia–Lengyelország cseremegoldás: a Monarchia hagyja, hogy a németek megkapják Romániát, Németország pedig átadja az egész Lengyelországot a Monarchiának. Ez a terv egy darabig vajúdott, aztán bekövetkezett Czernin bukása, a németek rájöttek, hogy a bécsi külpolitika túl erőtlen ahhoz, hogy engedményekkel kelljen rábírní a román terv elfogadására, ezért aztán minden visszazökkent a régi kerékvágásba. Hullámok váltakozásában tehát nem volt hiány.

A megnövekedett lengyel öntudat és Burián ingadozása. A „balti-pontuszi koncepció”

Annullálódott tehát az a „kegyelmi” állapot, amely 1918 januárjában a németek érdektelensége miatt keletkezett, s az osztrák–lengyel megoldás elérhető közelségbe került. A viták újra elkezdődtek, szinte teljesen ugyanazon érvek és ellenérvek mentén. Mert a németek ismét visszatértek az 1916. április 16-i politikájukhoz, amikor Buriánt megalázó kompromisszum elé állították, s kinyilvánították igényüket az egész Lengyelországra. Csupán a katonai helyzet változott meg az USA hadba lépésével, s ez korlátokat állított a német világhatalmi törekvések útjába. A lengyelek öntudata hétről-hétre növekedett, érezték, hogy a központi hatalmakkal szemben nincsenek egyedül.¹² „A német szándékok ellen szólt, hogy minden, a lengyelek saját kívánságait sértő megoldás csak erőszakkal volt kivihető, s ez utálkozást váltott ki.”¹³ Miközben az antant oldalon a lengyel óhajoknak pártfogói voltak, s az európai elfogadottságot elérhető közelségbe hozták. Burián szerint pedig Ausztria–Magyarország legalább ilyen pártfogó volt az által, hogy *megegyezésses*, s nem *hódításos* békére törekedett. Vagy legalábbis a *morális hódítás* elvét követte. Újabb mesterséges fogalom, Bécsben találták ki: „morális hódítás”. Nem anyagi és politikai pozíciók elérésére irányul a háború, tehát egyáltalán nem imperialista, hanem olyan hódítás, amely a lakosság szimpátiájától övezve a történelmi jog által alátámasztva zajlik. Burián úgy látta, hogy az ausztrópolonista megoldás egy ilyen morális hódításként fogható fel, s ezért

¹² Uo. 615. old.

¹³ Burián, S.: Drei Jahre i. m. 255. old.

morális meggondolásból támogatta azt, a helyett, hogy a reálpolitika alapján cselekedett volna. Az ideológia győzelme a józan ész felett.

Ezen a ponton két tényező fontolandó meg. Az egyik – ami a háború teljes két évére vonatkozik – a bécsi és berlini bizonytalanság, labilitás, ingadozás a lengyel ügyben. A másik ezekkel szorosan egybefügg: a *geopolitikai nonszensz* beállításának lehetősége, amennyiben a Monarchiának *ténylegesen*, tehát nemcsak dinasztikusan, hanem *reálpolitikai alapon* sikerül megkaparintania a Lengyel Királyságot. Pár hónappal korábban, még a február 9-i felfordulás közepette Władysław Szeptycki tábornok, a lublini osztrák–magyar katonai főkormányzó, elszánt osztrák alattvaló 1918 március 2-a előtt – legyőzve utálkozását a február 9-i breszt-litovszki német és osztrák–magyar eljárás miatt¹⁴ –, tollat ragadott, s figyelemre méltó gondolatokkal próbálta megmagyarázni a német viselkedést a Breszt-Litovszkkal kapcsolatban. Kinek fűződött elsőpróbb érdeke az ukránokkal kötött békéhez? A „kenyér” miatt mindenképpen a bécsi népnek, ezáltal Czerninnek. De mi állt a háttérben?

Szeptycki Czerninnek írott február 17-i levelében csupán a „benyomásait” osztja meg a külügyminiszterrel, de e mögött egy reális kategóriák szerint gondolkodó katonai vezető hangja erősödik fel. Szeptycki azt állította, hogy az Ausztria–Magyarországhoz csatolt Lengyelország elvágtat volna a Königsberg–Breszt–Ogyessza vonalat, ami geopolitikai csődöt jelentett volna a németeknek, ezzel együtt a vasúti összeköttetést is bizonytalan helyzetbe hozta volna.¹⁵ (Mert ki tudja milyen lesz a viszony a jelenleg még szövetségben álló két halom között tíz, tizenöt, húsz év múlva?) Veszélybe kerülhet a „balti-pontuszi koncepció”: Németország nem hagyhatja, hogy zavarják keleti terjeszkedésében.¹⁶ A Balti-tenger és a Fekete-tenger közötti összeköttetést a függetlenséget elnyerő lengyelek éppúgy zavarják, mint ahogy egy Ausztria–Magyarországhoz kötődő Lengyelország is, ami viszont Ausztria bekerítésével lett volna azonos, de ugyanakkor Lengyelország is be lett volna kerítve, ha Németországhoz kerül.

Szeptycki: Berlinben „Ausztria kísérleteit Lengyelország erősítésére a legkevésbé látták szívesen.”¹⁷ Legjobb odaadni Nyugat-Galíciát a lengyeleknek, Kelet-Galíciát pedig az ukránoknak – hangoztatta Szeptycki a német tervekkel kapcsolatban. A levél tartalmi elemeit vizsgálva világos, hogy a tetőtől-talpig lengyel patrióta főkormányzó az ügyben elsősorban a saját hazájáért aggódott. „Ugyanúgy elfogadom, hogy Németország az ukrán képviselőket messzemenő követeléseikben közvetlenül bátorította. Ennek a politikának a következménye Lengyelország bekerítéséhez vezet, keleten elvon tőle minden fejlődési lehetőséget, ami a nyugati [lengyelekre ható – T. Z.] német nyomással együtt a népet kétkedővé teszi, s előre láthatóan kényszerrel Németország karjaiba hajtja.”¹⁸ S hogy Ausztria se

¹⁴ Szeptycki a breszti botrány elleni tiltakozásul lemondott főkormányzói kinevezéséről.

¹⁵ HHStA. PA I. Karton rot 1013. Krieg 56 a/3. Szeptycki – Czerninnek, 1918. február 17.

¹⁶ Tefner Z.: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 i. m. 587. old.

¹⁷ HHStA. PA I. Karton rot 1013. Krieg 56 a/3. Szeptycki – Czerninnek, 1918. február 17.

„Versuche Oesterreichs nach Stärkung Polens höchst unwillkommen wirken mussten.”

¹⁸ Uo. „Ebenso nehme ich an, daß Deutschland Ukrainas Vertreter zu weitgehendsten Forderungen direkt ermunterte. Die Folgen dieser Politik führen zur vollständigen

menjen ki üres kézzel az üzletből – Szeptycki itt a Lublinban terjengő pletykákat hozza fel –, megkapja a németektől, amire annyira vágyott: Olkust, Będzint és Czeszochowát.

Német diplomácia: diszkreditálni az ausztrapolonista megoldást

Amikor tehát Burián ismét külügyminiszter lett, a helyzete ilyen erős német hatalmi aspirációkkal szemben lényegesen kedvezőtlenebb volt, mint másfél évvel korábban. De annak ellenére, hogy az országban a megszálló hatalmak elleni hangulat csak lassan, vagy egyáltalában nem javult, bizonyos jelekből arra lehetett következtetni, hogy az osztrák–lengyel megoldás helyzete sem reménytelen. Sok kulcspozícióban lévő tisztségviselő lemondott (Szeptycki), vagy átállt az antant oldalára mint Józef Haller tábornok, aki Szeptyckihez hasonlóan csak Breszt-Litovszk sokkja miatt lett osztrákellenes: átment az oroszokhoz, majd onnan továbbment Franciaországba, ahol a lengyel légiók az úgynevezett „kék légió” parancsnoka lett, s eredményesen harcolt egykori bajtársai ellen.

De a stabilitás igénye, mint reálpolitikai tényező a negatív közhangulat ellenére is hatott. A reálpolitikai meggondolások, habár lassan, s a közhangulattól ellentétesen, a hivatali szobák mélyén elrejtve kezdtek érvényre jutni. A sokk által keltett feszültség a lengyel társadalomban nem maradhatott fenn örökké. Stabilitás kellett. A stabilitást pedig csak az tudta biztosítani, akinek a kezében a fegyver van. Trauttmansdorff, a Közös Külügyminisztérium delegáltja az AOK-nál (Armee-Oberkommando, Hadsereg Főparancsnokság) a katonai hírszerzői jelentésekre alapozva azt írta Ugronnak Varsóba, hogy a jövőben – korai ugyan kijelenteni – de nem elképzelhetetlen aktív ausztrapolonista politikát folytatni, bár ez korai kijelenteni. A helyzetre az jellemző, hogy a felháborodást felváltotta a deprimált hangulat, de a Németországgal szembeni ellenszenv nem lankad a nyugati lengyel területek elcsatolási szándéka miatt. Ez az ellenszenv alapja lehet egy *sikerese megegyezésnek* (!?) a németekkel, annak ellenére, hogy a lengyel társadalomban Ausztria sem kimondottan népszerű, vele szemben is fennáll a bizalmatlanság. A németek viszont az egész chełmi ügyet minden eszközzel igyekeznek a Monarchiára „ráterelni”, mondván, hogy abban a Monarchiáé volt a „döntő szó”.¹⁹ Burián nem találta meg a célszerű eszközt a németpraktikák ellensúlyozására.

Einkreisung Polens, nehmen dem Lande jede Entwicklungsfreiheit im Osten, was im Vereine mit deutschem Drucke im Westen das Volk zur Verzweiflung treiben und voraussichtlich gezwungen in Arme Deutschlands führen wird.”

¹⁹ HHStA. PA. Karton rot 1015. Krieg 56 a/7. Verhandlungen über das polnische Problem seit Mitte April 1918. Trauttmansdorff – Ugronnak, 1918. április 19. „[...] daß die jüngste Aufregung der Gemüter einer ruhigeren, wenn auch deprimierten Stimmung Platz gemacht hat. Man glaubt allgemein und zuversichtlich, daß es zu einer tatsächlichen Ausscheidung des Cholmer Landes nicht kommen wird. Vor allem Zivilkommissären sind Berichte eingelaufen, welche eine Wiederherstellung der vollen Ruhe und Ordnung melden. Das Mißtrauen gegen die Monarchie dauert nichtsdestoweniger an und wird nicht zuletzt durch deutscherseits ausgestreute Nachrichten gefördert, daß die Deutschen in

De akármit is híreszteltek a berlini politikusok, Czernin bukásának már a másnapján mégis azonnal elővették a lengyelkérdést. Steczkowski, a lengyel kormányfő árulta el Ugronnak, hogy nyomás alá helyezték: haladéktalanul rendeznie kell a lengyel–német viszonyt Berlinnel.²⁰ Janusz Radziwiłł, a lengyel kormányzat Külügyi Osztályának vezetője (gyakorlatilag külügyminiszter) azonnal Berlinbe utazott, hogy tájékozódjon a németek szándékáról. Ugron látatlanul is azt javasolta Steczkowski-nak (az osztrák–lengyel megoldás híve), hogy semmilyen ígéretet ne tegyenek az ügyben, az kizárólag német és osztrák–magyar tárgyalások témája lehet.²¹ Burián, aki nyilván biztos akart lenni a dolgában, két feladatot osztott ki Ugronra, illetve a berlini nagykövetség tanácsosára, gróf Larischra. Ugronnak azt, hogy a jövőben is nyomatékosan kell figyelmeztetni a lengyeleket arra, hogy a németeknél meddig mehetnek el, Larischnak pedig azt kellett kiderítenie, hogy miről tárgyalt Radziwiłł a Wilhelmstraßen.²²

Közben a németek megállás nélkül dolgoztak az ausztrapolonista ügy diszkreditálásán. Nem eredménytelenül. A német pártivá vált közigazdász Alexander Drucki-Lubecki herceg terjedelmes tanulmányt bocsátott közre a meghódított keleti területek gazdasági hasznosításáról abban az értelemben, hogy azokat Németországgal kellene egyesíteni.²³ Ugron keserűen kommentálta a tanulmányt: Drucki-Lubecki nemrég még az az ausztrapolonizmus hívének mondta magát. Most Goethé-t idézi: „Was heute nicht gethan ist Morgen nicht geschehen.” „Amit ma nem teszünk meg, az holnap nem fog megtörténni.” Steczkowski április 18-án szabadkozik, hogy nem mondott semmit a németeknek, holott azok nagy nyomást fejtettek ki rá, sürgetve egyúttal Ugront, hogy most már Bécsnek is mondani kellene valamit. Radziwiłł tárgyalásaival kapcsolatban Ugronnak azt sikerült kijelenteni, hogy a herceg nem ígért semmit, csupán a *mindkét* hatalom és Lengyelország közötti véd- és dacsövetség létrehozásáról tett javaslatot a németeknek.

Közben Larisch jelentése is befutott Radziwiłł berlini tárgyalásairól. Ebben már több konkrétum is említődik – a legfontosabb: a tervezett, és a lengyelek által mérföldkőnek tekintett Államtanács megalakításáról egyeztetett több mértékadó személyiséggel. Ők természetesen ismét csak a dilatórius, tehát a halogató elintézését javasolták, mégpedig, hogy napolják el a megalakulást ameddig csak lehet. Ez német olvasatban azt jelentette, hogy ameddig a két megszálló hatalom egyezsége nem jut a tárgyalásba.²⁴

der Cholmer Frage nicht interessiert waren und daß hiebei Oesterreich-Ungarn das alleinige Wort hatte.”

²⁰ Uo. Ugron – Buriánnak, 1918. április 16.

²¹ Uo.

²² Uo. Burián – Ugronnak és Larischnak, 1918. április 17. „Euer ... wollen in unauffälliger Weise versuchen, über die Pourparlers des Fürsten Janusz Radiwill Informationen einzuholen und mir letztere umgehend telegraphisch einberichten. [...] „[...] Ich billige Herrn von Steczkowski gegenüber. Euer ... wollen sich vorkommenden Falles nachdrücklich in ebenerwähnten Sinne äußern.”

²³ Uo. Die wirtschaftlichen Probleme der neubesetzten Ostgebiete. Beilage zu Bericht Nr. 86/P, B, ddto. Warschau, 17. April 1918.

²⁴ Tefner Z.: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 i. m. 589. old.

Igaz, hogy a megszálló hatalmak nem minden esetben adtak a lengyel potentátok véleményére és óhajaira, de azért értelmezni is nehezen tudták azt a sokszínűséget és azt a gyakran megtévesztően hamis kánont, ami lengyel környezetükből felhangzott. Az osztrákpártiakról nem lehetett tudni, hogy mennyire azok. Adam Tarnowski gróf, a kipróbált Habsburg-párti diplomata, egykor szófiai nagykövet, egy időben közös külügyminiszter-jelölt (nem vállalta) őszintén üdvözölte az új kurzust²⁵, de bántóan sok volt a disszonáns hang. Vagy éppen az a hang, amely gyakran modulált, váltott szólamot.

Mit akar a varsói nép?

De a lengyel ügy Ausztria-párti áramlata ugyanakkor – szinte követhetetlen, hogy hányadszor 1916 novembere óta – újabb hullámot vetett. A politikailag a döntő fordulat 1918. február 20-án, tehát csupán tizenegy nappal a „kenyérbéke” után következett be, amikor a Reichsrat Lengyel Klubjában szakadás állt be az Ausztriához való viszonyt illetően.²⁶ A tömeg, a lengyel nemzet nagy része utálkozással ismételte meg tüntetéseit Czernin és a Monarchia politikája ellen, miközben a politikusok a reálpolitika szellemében, a *valós* kelet-európai viszonyok figyelembe vételével tettek lépéseket. Nép és kormánya között szakadék mélyült, de hogy mi történik a kulisszák mögött, arról nem minden esetben szivárgott ki információ a sajtó, illetve a politikusok gyakori indiszkréciói útján.

Nemcsak az utókor, a „történelem ítélőszéke” lehet döntő egy esemény vagy dokumentum értékelésében, hanem a kortárs közvélemény is, amely, ha kellőképpen tájékoztatva van, képes a józan ítéletalkotásra. Persze a nemzeti hovatartozás, a társadalmi osztályszempontok, műveltségi szint, vérmérséklet, s megannyi más befolyásolhatja annak megítélését, hogy mi az, ami *van*, s amit úgy hívunk, hogy *történeti valóság*. A lengyel kormánynyilatkozat nemcsak Burián számára volt kínos, hanem Hertling és Beseler számára is – egymással pont ellenkező okokból. Lerchenfeld, a német külügy varsói delegáltja nyilatkozatában „kevésnek” ítélte a lengyelek megnyilatkozását, s szerette volna, ha azok élesebben elhatárolódnak a versaillesi nyilatkozattól. Ugyanazon jelenség, s két különböző érdek, amely két különböző véleménynek a forrása. Bár ugyanakkor mindkét megszálló hatalom üdvözölte a lengyel kormány azon szándékát, hogy konvenciót kívánnak kötni Németországgal és Ausztria–Magyarországgal. A varsói közvélemény körében a nyilatkozatnak nem volt kedvező fogadtatása. Ugron tájékozódott, s arra a megállapításra jutott, hogy még a kormányhoz közel állók, sőt magasabb állású hivatalnokok is éles kritikával illették azt.

A sajtó ugyanezen kritériumok, az érdek, a főszerkesztő mentalitása, a lap anyagi helyzete és a támogató párthovatartozása alapján megoszlott.

²⁵ Uo. Ugron – Buriánnak, 1918. április 28. Tarnowski Varsóban felkereste Steczkowskit, s kifejezte reményét, hogy Buriánnak őszinte és lojális lengyelpolitikát sikerül kialakítani.

²⁶ Conze, W.: Polnische Nation und deutsche Politik i. m. 355–356.

Az aktivista lapok örültek a nyilatkozatnak, de szintén kritizálták azt. A „Głos” javasolta, hogy a lengyel kormány ne folytasson érzelmi politikát, a halvány ígéreteknek nincs érvényessége, a „Kurjer Polski”, az endecja varsói orgánuma hasonlókat mondott, kiegészítve azzal a mellbevágó ténnyel, hogy az antant is akkor ígéretet Lengyelországnak, amikor a német ágyúk 60 kilométerre állnak Párizstól²⁷ (május végén tényleg így volt, két hónappal később már nem). Közben kitört a nyomdai szedők sztrájkja, s így a nyilatkozat szövegét a varsóiak alig olvashatták, a kampány kissé ellaposodott. A „Kurjer Warszawski” jelentőset alkotott, bár nem mondott újat azzal a mondatával, hogy teljesen mindegy ki hozza el a lengyel függetlenséget, az antant-e, vagy a központi hatalmak. Ha a központi hatalmak hozzák el azt, „[...] az annál jobb, százszorta jobb – mert ily módon biztos alapok teremődnek a békés szomszédsági együttéléshez.”²⁸ De hogy ez a boldog állapot Bécs, és kizárólag Bécs patronálásával valósuljon meg, azt egyik lap hasábjain sem találjuk.

Az emelt hangon dúló sajtópolémia, valamint annak tematikája, a kormánynyilatkozat, háttérbe szorította legfontosabbat, amivel az egész vitát le lehetne zárni, a megegyezést, a lengyelkérdés *definitív* tárgyalásos megoldását. De mivel mind Steczkowski, mind a Régenstanács sürgette a német–osztrák–magyar tárgyalásokat, Burián kénytelen volt foglalkozni vele, s a téma újra előjött a háttérből. Június 17-én Ugron újabb feladatot kapott Buriántól: megígérni a varsói politikusoknak a tárgyalások szervezésének felgyorsítását. Miközben Burián Hohenlohe jelentéséből pontosan tudta, hogy a németek a maguk köreiben már régen elhatározták, hogy nem támogatják az osztrák–lengyel uniót. A magyar politikusok pedig továbbra sem voltak hajlandók rákanyarodni a német–osztrák–magyar unió trialisztikus útjára. „A berlini tárgyalások április 15-én [...] bár érdemi jellegűek voltak, de még nem vezettek végleges eredményre.”²⁹ A „bővített dualizmus” realizálása, mint már annyiszor 1914 óta, ismét csak a németek vétóján szenvedett hajótörést, mert egy győztes béke esetében a délszláv annexió magyar változata még csak ment is volna, de hiányzott az Ausztriát kompenzálendő Lengyelország.

Egy család ígéret a lengyeleknek. A „Kandidatenlösung”

A „Kandidatenlösung”, a jelöltek útján történő elintézés, ebben a formájában nagyrészt azonos az ausztrapolonista megoldás halálával. Azért *nem egészen*, mert a tervben benne rejlett a dinasztikus megoldásnak néhány eleme.³⁰ A német javaslatok öt jelölt kiállítását tartalmazták. : August Wilhelm von koronaherceg (a német kormánynak a legjobb, de a lengyeleknek nem jó, mivelhogy protestáns), Károly István Habsburg-

²⁷ Uo. Ugron – Buriánnak, 1918. június 17.

²⁸ Kurjer Warszawski, 1918. június 17.

²⁹ HHStA. PA. Karton rot 1015. Krieg 56 a/7. Verhandlungen über das polnische Problem seit Mitte April 1918. Burián – Ugronnak, 1918. június 17.

³⁰ Tefner Z.: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 i. m. 621. old.

főherceg, Krisztián szász főherceg, Albrecht Wilhelm von Württemberg főherceg, Kyrill bolgár főherceg.³¹ A második jelölt, Károly István ígérkezett a legkedvezőbbnek IV. Károly számára az öt közül. Károly István a Habsburgok „lengyel vonulatát” képezte. Anyanyelvi szinten beszélt lengyelül, birtokai Galíciában feküdtek, a lengyelek szerették, közülük valónak tekintették, elfogadása simán ment volna.³²

Karl Stefan von Habsburg–Teschén, a Habsburg–Lotaringiai-ház tescheni ágából származó osztrák főherceggént látta meg a napvilágot. Károly Ferdinánd főherceg és Erzsébet Franciska főhercegnő gyermeke, Károly főherceg, az asperni győző unokája. A fiumei Haditengerészeti Akadémiát külső hallgatóként végezte el, ezután 1879-ben tengerész-hadapródként (Seefähnrich) lépett szolgálatba egy sorhajón. A k. u. k. Haditengerészet főfelügyelője 1916-ig. Birtokai Saybuschban (Żywiec) voltak, itt halt meg a Második Lengyel Köztársaság polgáraként. Minden szempontból megfelelt a bécsi – legalább is – *politikai* vezetésnek.

Az öt jelölt közül – talán érdemtelenül – de Cirill bolgár herceg volt a legesélytelenebb a lengyel trónra. Pedig biztosan jobban alakul a sorsa, ha a történelem más irányt vesz, s maga lengyel király lesz. Cirill mindössze 23 éves volt 1918-ban: a legjobb kor ahhoz, hogy valaki új életet kezdve” egy nagy európai királyság királya lesz. De nem így történt, s élete tragédiába torkollott. Alkalmasságát senki sem kérdőjelezte meg. I. Ferdinánd bolgár cár és Mária Lujza Bourbon–pármai hercegnő második fiaként született. A bolgár trón várományosa a bolgár öröklési rend szerint a bátyja volt, ő maga pedig a „preszlávi herceg” címet viselte. Anyja kérésére a Bourbon-hagyományoknak adózva római katolikus vallására keresztelték. A római valláshoz tartozás az alkalmasság egyik tényezőjeként azonos szintre helyezte a másik négy jelölttel a lengyel trónra. 1912/13-ban a bolgár hadseregben szolgált a balkáni háborúban. A katonai múlt és jelen (főhadnagy a bolgár hadseregben, 1917-ben a Német Császári Haditengerészet tiszteletbeli tagja) a második feltételt jelentette. A veszített háború utolsó napjaiban apját felelőssé tették a német szövetségi politikája miatt, lemondatták, s németországi száműzésre kényszerítették. Cirill követte apját, Coburgban telepedtek le, majd a prágai egyetemen agrárszakot (!) végzett. A veszélyessé vált fordulat 1943-ban következett be életében, amikor nagybátyja halálát követően a Bulgáriát irányító három tagú régens tanács tagja lett. Német szövetségi politikát folytattak a Szovjetunió ellen. A háború végén a németbarát politika mellett a britekkel és a franciákkal is tárgyaltak. Túl későn. 1944 augusztusában a szovjet csapatok átlépték a román határt, és körbezárták Bulgáriát. A száműzésben lévő kommunista gondolkodásúak és szovjet szimpatizánsok 1944. szeptember 9-én puccsal átvették a hatalmat Bulgária felett. 1945. február 2-án Cirill herceget, a régens tanács másik két

³¹ HHStA. PA.Karton rot 1015. Krieg 56 a/7. Verhandlungen über das polnische Problem seit Mitte April 1918. Ugron – Buriánnak, 1918. július 11. „I. Prinz August Wilhelm von Preußen (Protestant), II. Erzherzog Karl Stephan, III. Prinz Christian von Sachsen, IV. Albrecht Wilhelm von Württemberg, V. Kyrill von Bulgarien.”

³² Tefner Z.: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 i. m. 621. old.

tagját, több miniszterüket és tanácsosukat szovjet katonák agyonlőtték a bolgár főváros belvárosában.³³

A legkisebb esélye az öt közül a császár fiának, a porosz királyi és német császári hercegnek, I. Prinz August Wilhelm von Preußennek volt.³⁴ Mint az uralkodócsalád többi tagja, az evangélikus vallásban kapta a keresztséget. Katonai kiképzést kapott a nagyon szigorú porosz hagyományok szerint. Az első világháború alatt a ruppini körzet kerületi adminisztrátoraként szolgált, főhadiszállásként a Rheinsberg-kastélyt választva. Lengyel szempontból, mint király nem volt elfogadható. III. Prinz Christian von Sachsen jobb eséllyel indulhatott a választáson, mint a németek jelöltje. Katolikus vallásban nevelkedet, tagja lett többek között a Máltai Lovagrendnek. A család római katolikus elkötelezettségének mély gyökerei voltak, testvére, Georg von Sachsen belépett a jezsuita rendbe. Katonailag is felülmulta a porosz királyi hercegetde, már fiatalon az 1. Leib-Grenadier-Regiment Nr. 100 tagja lett. Elvégezte a drezdai Katonai Akadémiát, s az I. világháborúban vezérkari feladatokat teljesített, birtokosa lett a Vitézségi Érdeméremnek. Előnyt jelentet az is, hogy diplomáciai szolgálatot is teljesített XIII. Alfonz spanyol király udvarában, aztán a török udvarban, majd a háború alatt Bécsben IV. Károly mellett.

A „jelölmegoldás” javaslata német hivatalokban született, s Ausztria ellen irányult. A Monarchia számára első látásra kedvező megoldásnak tűnhetett, hogy egy osztrák főherceg kerül Lengyelország trónjára. Valójában azonban csapdának szánták Bécs kijátszására. Fentiekben említettük, hogy egy lengyel identitású főherceg – még ha Habsburg-vér folyik is ereiben – a lengyel nemzeti politikai erők hatására nagy valószínűséggel az őt megválasztó nemzet pártjára áll, s ha a nemzet az eljövendő idők gyakorlati tapasztalatai alapján úgy gondolja, hogy a germanopolonista megoldás a jobb, akkor Károly István magatartása bizonytalanává válhat. Hogy IV. Károly ellenszenve tescheni rokona iránt a hetek múlásával csak növekedett, az annak volt köszönhető, hogy a bécsi politika meglátta a berlini tervben megásott csapdát.³⁵

³³ https://hu.wikipedia.org/wiki/Cirill_bolg%C3%A1r_herceg; Cyrille Boulay: Királyi legendák – Az európai királyi udvarok közelről; Magyar Könyvklub, Budapest 2005. 68–73.

³⁴ I. Prinz August Wilhelm von Preußen (1887–1949): a német császár, II. Vilmos fia, porosz királyi és német császári herceg. Gimnáziumi tanulmányait Schleswig-Holsteinben, a plöni Prinzenhausban végezte. Ezt követően politológiát tanult a bonni, berlini és a stuttgarti egyetemeken. Az első világháború alatt a ruppini körzet kerületi adminisztrátoraként szolgált. A háború alatt a szélsőséges nacionalista „Stahlhelm” szervezet tagja lett, majd 1930-ban belépett a náci pártba. 1931-től a Sturmabteilung tisztje, Hitler csodálója. A háború után az amerikaiak elfogják, s bíróság elé állítják. 1949-ben halt meg Stuttgartban, miután egy másik háborús pert is elindítottak ellene.

³⁵ Tefner Z.: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 i. m. 623. old.

Kudarcs és meghasonlás. Az 1918. szeptember 5-i bécsi tárgyalások és azok következményei

A szeptember 5-én Burián és Hintze lezajlott bécsi tárgyalások eredménytelenül végződtek. Paul von Hintze, tengerésztiszt, 1918. július 9-e és 1918. október 3-a között német külügyminiszter a külpolitikai célok reális átértelmezésére vállalkozott. A tárgyalások megakadása nem pusztán rajta múlt. Az egyetlen előrelépést az hozta, hogy megállapodtak egy „kommissionäre Beratung”, azaz egy bizottsági tanácskozás összehívásában a „részletek megtárgyalása érdekében”. A háború során több ilyen szakértők összehívásával szervezett tanácskozást rendeztek, s nem sok értelmük volt. Ezúttal is inkább a tanácsstalanság elől menekültek ebbe a zsákutcába. Az 5-i tanácskozás bevezetésében Burián részéről elhangzott a sokszor megírt, megtárgyalt és a gyakorlatba soha át nem vitt érv: a Ballhausplatz rendelkezésére álló információk arra engednek következtetni, hogy a mértékadó lengyel politikai tényezők döntő többségükben az ausztrópolonista megoldás felé hajlanak. Hintze ugyanennek az ellenkezőjét fejtette ki. „Talán ugyanazok a személyek, akik Excellenciádat az osztrák–lengyel-képlet iránti szimpátiájukról biztosítják, azok beszélnek hozzánk egy másik nyelven, s azt mondják, a paraszt és a kisember Lengyelországban indifferens, a középosztályban és a nemességben a nézetek megoszlanak, inkább a függetlenségi megoldás felé hajlanak.”³⁶ Bizalmas információ a „főnöktől”, de a „beosztott” által jól hasznosítható a varsói zilált körülmények között. „Ez az inszinuáció akár Radziwiłłra is alkalmazható.” – fűzi hozzá Burián Ugronnak nyújtott eligazításában. Radziwiłł kettős játékára, ugyanarra, amit például Ugron és Baranowski kettős sajtóakciójára is vonatkoztatni lehetett. A realpolitika a maga brutalitásában nem mentes személyektől és érdekcsoportoktól.³⁷

Trauttmansdorf, aki, mint a vezérkarnál delegált diplomata, a keleti határok „légies” állapotát tekintve szintén érdekelt volt, szintén megkapta a maga eligazítását az 5-i tárgyalás kapcsán. Mindenek előtt azt, hogy még mindig várni kell, a németek egészen mást akarnak, s hogy össze fogják hívni a szakértői bizottsági tárgyalást, amely hol Berlinben, hol Bécsben fog ülésezni.³⁸ Trauttmansdorff feladatául jelölte meg Burián, hogy működjön közre a projekt nagy vonalakban történő összeállításában. A katonai vonatkozások az oroszok elleni védelem miatt különös megítélés alá estek. „Ezen Lengyelországra vonatkozó tervek egy csoportjának, amelyeket a tárgyalásra viszünk, katonai kérdéseket kell tartalmazniuk.”³⁹ Hogy aztán ezek a konkrét kérdések – ebben állapodott meg Burián és Hintze – milyen végső alakot nyernek a későbbiekben, az a tervezett szakértői bizottsági tárgyalásokon fog eldőlni. A katonai kérdések szabályozásába a közös

³⁶ HHStA. PA. Karton rot 1015. Krieg 56 a/7. Verhandlungen über das polnische Problem seit Mitte April 1918. Burián – Ugronnak, 1918. szeptember 7.

³⁷ Tefner Z.: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 i. m. 634. old.

³⁸ Uo. Burián – Trauttmansdorffnak, 1918. szeptember 8.

³⁹ Uo. „Eine Gruppe dieses von uns zu den Verhandlungen mitzunehmenden Projektes würden die sich im Verhältnisse Polens zu Oesterreich–Ungarn und Deutschland ergebenden militärischen Fragen bilden.”

külügyminisztérium nem szándékozott mélyen belemenni, de a németek sem. Hintze is távol tartotta magát a döntéstől, így a katonai tematika taglalása az 5-i tárgyaláson el is halt. Az osztrák–magyar álláspont úgy alakult, hogy a katonailag szükséges intézkedéseket maguk a lengyelek és a Monarchia katonai szakértői fogják konkretizálni. A katonai rendszabályokról folytatott vita homlokterében, első sorban a határkiigazítás állt. Burián úgy fogalmazta meg az ez irányú tárgyalások hozadékát, hogy a területi vonatkozásokat a térképen már rögzítették, s a végső döntést ezután hozzák. Benne figyelembe veszik az osztrák–magyar uralkodó felségjogait az 1917. június 8-i uralkodói megállapodás szellemében. Arz vezérkari főnököt a tanácskozás több más feladat mellett azzal is megbízták, hogy szakértői testülettel képviseltesse magát az AOK a küszöbön álló tanácskozáson.

Az a rövid két hét, amely a bécsi megbeszélések valamint a 24-én elkezdődött szakértői bizottsági megbeszélések között eltelt, hemzsegett a német inszINUÁCIÓTÓL, s az osztrák–lengyel megoldás elleni lázítástól. Bécsben tehát, ami a helyzet megjavítását, a két birodalom közötti rendezést illeti, nem sok hasznos dolog történt, a rivalizálás egyre elvadultabb formákat öltött. Burián szűrte ki a varsói hírmorzsákból azt, hogy miközben Hintze Bécsben a szebbik arcát mutatta, a pár nappal későbbi Spa-ban tartott belső német megbeszéléseken „lehullt az álarc”. A bécsi találkozó után még csak-csak csendben folyt az ellenagitáció, de Spa után nyíltan színre lépett az érvelés a perszónalunió ellen. „Saját királyként” Károly István, mint megoldás jó, a perszónalunió IV. Károllyal nem jó. Az utóbbi a Második Birodalom érdekeit súlyosan sérti. Ismét előhozakodott a sajtó a dąbrowai szénmedence elvételével, a Varta–Narva-vonal meghúzásával, s a teljes pángermán verbalizmussal. „Gutta cavat lapidem.”, az esőcsepp is kivájja a követ: a Varsóban kifejtett propaganda olyan intenzív, hogy még azokat is megingatja, akik ráálltak a bécsi világkép járszalagjára. A Régenstanács meghatározó tagjának, Lubomirskinak a pálfordulása is elszomorította Ugront. Megnyilatkozásáról a következőket írta: pár héttel korábban még örült annak, hogy „milyen jól állnak a dolgok”, most pedig arról beszél, hogy milyen jó lenne az „óriás Lengyelország” a Dűna képezte határral, s hogy az osztrák–lengyel megoldás „[...] egyáltalán nem tekintendő dogmának, vannak más megoldások is, s Lengyelországnak akár Kínával is szövetkeznie kellene, ha az hozzájárulna a lengyel állam megnagyobbításához.”.⁴⁰

A szeptember 5-én elkezdett bécsi tárgyalások eredménytelenségének okait nem kell igazán keresni, az elmúlt négy év kudarcai meghatározták azt. Hintze és Burián között a találkozó többek között a lengyelkérdésben jött létre. Ezek a megbeszélések is sikertelenek voltak.⁴¹ Elhatározás

⁴⁰ Uo. Ugron – Buriánnak, 1918. szeptember 11.

⁴¹ HHStA. Min. des Aeussern. PA I. Karton 505. Geheimakten, Krieg 1914–1918 Liasse XLVII/3–26. Neuerliche Friedensaktion August–Mitte September 1918. Aufzeichnung über die Berathungen und (nicht signiertes) Protokoll über die Berathungen zwischen zwischen GfBurian u. H. von Hintze in Wien 5. Sept. 1918 betr. über die beabsichtigte Friedensdemarche. Aufzeichnung über eine am 5. September 1918 unter Vorsitz Seiner

született, hogy a vitás kérdések részleteiről megbízottak fognak tárgyalni szakértői alapon. A német kormány jegyzéket állított össze azokról a kérdésekről, amelyeket még megoldhatónak tartott: a határkiigazítások kis területen Thorn, Lomża és Ossowiec mellett, valamint külön kiemelve Bendzint, ahol a német gyárosok egy vízierőművet szándékoztak felépíteni az egész felső-sziléziai iparvidék áramellátására. A határkiigazításokat, amelyek ezúttal már gazdasági és nem védelmi célokat szolgáltak, a chełmi és a fehérorosz területeken akarták kompenzálni.⁴²

S ami a német politika régebbi terve volt: egy az 1870-es bajor-porosz katonai konvencióhoz hasonló –német-lengyel katonai konvenció megkötése, amit aztán a másik három központi hatalomra is kiterjesztettek volna. Továbbá kereskedelmi szerződés, a lengyel vasutak többségi részvényeinek német birtoka, a német kisebbség védelme Lengyelországban stb.⁴³ Hogy a lengyelek hihettek-e ezeknek a területi megoldásoknak, az merőben kétségesnek ítéltetett Varsóban. Elsősorban amiatt, hogy a békeszerződések során ezeknek az ígéreteknek a betartása erősen kérdésesnek tetszett. – tájékoztatja Burián Ugront hat nappal a megbeszélések után.⁴⁴ Minden német lépéshiba az osztrák–lengyel rendezés népszerűségét növelte: „Mindenesetre az osztrák–lengyel megoldás nem tűnik elveszettnek: – írja Ugron – a német agitáció következtében momentán heves válságot él át. Türelmesnek kell lennünk, s eljárásaikkal különösen a k. u. k. megszállási övezetben oda kell hatni, hogy irányunkban melegen tartsuk a szimpátiát, egészen addig, amíg a krízis tart, s a Régenstanács maga látja be, hogy tévúton járt, s hogy a függetlenség, valamint a biztos, nyugodt jövő csak az osztrák–lengyel megoldásban található.”⁴⁵ Ha ez nincs – hangzott Burián hozzászólásában – akkor nincs más út, mint a kérdés rendezése Roman Dmowski elképzelései szerint antant közreműködéssel. „Egy szláv hipertrófia, amely a Monarchia politikáját könnyen a németbarát áramlatba vinné bele, határozottan ellenzi [Burián – T. Z.].”⁴⁶

Miután a szakértői tárgyalásokat kitűzték szeptember 24-re, a bécsi német követség vonalán újabb riasztó hírek érkeztek Beseler varsói nyilatkozatairól. Burián Hohenlohnak és Ugronnak: „Különböző oldalról jönnek a hírek, hogy a lengyelek különféle német hivatali fórumokról s Beseler tábornoktól minden hangnemben és nyomatékosan azt a nyilatkozatot kapják, hogy *Lengyelország nem számolhat az osztrák–*

Exzellenz des Herrn k. u. k. Ministers des Aeußern Grafen Burián stattgehabte Besprechung.

⁴² Tefner Z.: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 i. m. 635. old.

⁴³ Conze, W.: Polnische Nation und deutsche Politik i. m. 377.

⁴⁴ HHStA. PA. Karton rot 1015. Krieg 56 a/7. Verhandlungen über das polnische Problem seit Mitte April 1918. Burián – Ugronnak, 1918. szeptember 11.

⁴⁵ Uo. Ugron – Buriánnak, 1918. szeptember 11.

⁴⁶ HHStA. Min. des Aeussern. PA I. Karton 505. Geheimakten, Krieg 1914–1918 Liasse XLVII/3–26. Neuerliche Friedensaktion August–Mitte September 1918. Aufzeichnung über die Berathungen und (nicht signiertes) Protokoll über die Berathungen zwischen GfBurián u. H. von Hintze in Wien 5. Sept. 1918 betr. über die beabsichtigte Friedensdemarche. Aufzeichnung über eine am 5. September 1918 unter Vorsitz Seiner Exzellenz des Herrn k. u. k. Ministers des Aeußern Grafen Burián stattgehabte Besprechung.

lengyel megoldással. [Az utóbbi mondatrész aláhúzva – T. Z.] Ebben én a Spa-i találkozó⁴⁷ hivatalos [A szó aláhúzva – T. Z.] folytatását látom, a német sajtó tendenciózus kampányának színre lépését [...].⁴⁸ Amikor a szakértői tárgyalások már ki voltak tűzve, valóban merő provokációnak volt tekinthető ez a német magatartás, bármennyire tagadta is mind Hertling mind Hintze azt, hogy a kampányt *nem* a német kormány körei gerjesztik. Buriánnak – másfél hónappal az összeomlás előtt – nem volt más választása, mint Hohenlohén keresztül hatni a német kormány „erkölcsi érzékére”, hivatkozva a megegyezésre, hogy döntést a lengyelkérdésben csak *közösen* hozhatnak. Bár ugyanakkor Hohenlohénak adott utasításában már egy pesszimista vonás is felfedezhető: kétséges, hogy a béketárgyalásokon például a németek által beígért chełmi területi engedményeket tekintetbe veszik-e? Minden bizonnyal nem, így bármi javaslat hangozzék is el Berlin és Bécs oldaláról, az szeptember közepén már pusztába kiáltott szóként hatott.⁴⁹

Meg lehet-e állni a lejtőn?

A hullámszerű változások, amelyek a lengyelkérdés alakulását jellemzik, a vízszintes kordinátatengely irányában újfent „lefelé” tendáltak. A sikertelen berlini tárgyalások hatására a germanofil megoldás iránti bizalom mérőműszere sok varsói vezetőnél mutatta ezt a mozgást. A varsói osztrák–magyar diplomata, Csekonics Iván október 1-jén jelentette Varsóból, hogy a Régenstanács tagjain, valamint Janusz Radziwiłł megnyilatkozásain mérhető le ez a változás.⁵⁰ Lubomirski a háborús helyzetre hivatkozva kétségbe vonta, hogy Németországban megvan-e még az erő, hogy a litván területeket biztosítsa a Lengyel Királyság számára. De ugyanaz a bizonytalanság látszik Ostrowski és Radziwiłł magatartásában is. Az október 2-ig hivatalban lévő miniszterelnök, Jan Kanty Steczkowski hasonlóan pesszimistán látta saját miniszterelnökségének pozícióját is. Bécs irányában a közeledés újra megindult, s olyan osztrákbarát szervezetek, mint a „Liga Państwowości Polskiej”, a Lengyel Államiság Ligája pedig új erőre kaptak. Több oldalas memorandumot nyújtottak be a Régenstanácsnak, benne hitet téve a Dunai Monarchia mellett. Főbb gondolatok: a Monarchia mindenben megfelel a lengyel természetnek, képviseli a történelmi igazságosságot, a politikai etikát, visszaadja a lengyeleknek Galíciát és Sziléziát stb.

Valami tehát újfent megmozdult, de a tapasztalatok szerint ezek az elmozdulások 1916 óta mindig tiszavirág életűek voltak. S a politikai realitás mérőműszere is mást mutatott. Egyrészt Burián csökönyösségét, majd az ezekből következő politika hibákat.⁵¹ Ilyen volt október 1-jén az a

⁴⁷ Burián minden bizonnyal IV. Károly császár augusztus 14–15-i látogatását említi.

⁴⁸ HHStA. PA. Karton rot 1015. Krieg 56 a/7. Verhandlungen über das polnische Problem seit Mitte April 1918. Ugron – Hohenlohénak és Ugronnak, 1918. szeptember 14.

⁴⁹ Tefner Z.: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 i. m. 637. old.

⁵⁰ HHStA. PA. Karton rot 1016. Krieg 56 a/7. Über das „polnische Problem” (Schloss zu 56/a-3, April –Okt. 1918. Csekonics – Buriánnak, 1918. október 1.

⁵¹ Tefner Z.: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 i. m. 651. old.

levél, amit a két birodalomrész miniszterelnökeihez intézett, amelyben kifejtette véleményét, hogy szükségessé vált egy részletes rendezési terv, az úgynevezett „Unionspakt”, „uniós szerződés”, az egyesülésről. (Semmi sem lett belőle.)⁵² A lépést az indokolta, hogy a varsói és berlini jelentések – ahogy a fentiekben ismertettük – ugyanebben az ügyben ismételten csak a németek hasonló egyesülési tervéről tájékoztatták. Burián nem akart „lemaradni”. Egy nappal korábban, szeptember 30-án utasította az Ugront helyettesítő Csekonicsot Varsóban, hogy Tarnowskin keresztül szerezzen információkat arról az állítólagos írásban rögzített megoldási tervről, amit a németek már eljuttattak Varsóba. Miután – vélhetően telefonon – igenlő választ kapott, hozzáfogott a két miniszterelnöknek szóló levél megírásához.

Ilyen politikailag akkor már felesleges lépésnek volt tekintendő az újabb utasítás Csekonicsnak, amelyben Burián felhívta Csekonics figyelmét arra, hogy Ugron tárgyalásai Berlinben csupán „informatív jellegűek” (sic!) voltak. Szöges ellentmondás az aktuális szándékok fényében, de nem tagadható, hogy Burián és von Boschan valóban kötelezettségvállalás nélkül tárgyalt Hatzfeldt-del és Seeligerrel. Csekonicsnak közölni kellett továbbá Kucherzewskivel⁵³, a régi-új kormányfővel, hogy Arz tábornok a lublini területen az ottani viszonyok megjavítása érdekében „eszmecserét folytat”.⁵⁴ Feltehetően a rekvirálásokról volt szó, valamint arról, hogy Lublinban már égett az osztrák–magyar haderő lába alatt a talaj, s az már nem képviselt számottevő erőt, s a tekintélye is mélyponton állt. De a hivatal egy nehezen leállítható gépezet, s természetéhez tartozik, hogy ha valami az évek során beindult, idő kell hozzá, hogy a mechanizmust le lehessen állítani. Lublinban az ottani lengyelek már a Monarchia konkrét átszervezéséről tettek fel kérdéseket a Ballhausplatz követének, Lagonak. Bulgária kiválása után föderalistává alakul-e át a Dunai Monarchia, megvalósítható-e a keleti terjeszkedést szimbolizáló Berezina-határ a wilsoni pontok értelmében? Lago – ésszerű utasítás hiányában – csak annyit tudott válaszolni, hogy Burián a békére törekszik, de a különbéke az antanttal nem megvalósítható.⁵⁵

A politikai doktrinerizmus, az állhatatosság hamis illúziója és a tudat alatt működő kétségbeesés sajátos vegyülékének tekinthetjük, amikor Burián tollat ragadott, s október 4-én levelet írt uralkodójának, a jóakarátú, de tapasztalatlan IV. Károlynak, aki akkor már a bukott Sixtus-ügy bélyegét viselte a homlokán. Ilyen volt Burián IV. Károlyhoz írt levele október 4-én, amely a levél a korábbi hasonlókra egy újabb koronát helyezett fel. A levél tartalma egy egyszerű folyamodvány, amelyben Burián arra kéri a császárt,

⁵² HHStA. PA. Karton rot 1016. Krieg 56 a/7. Über das „polnische Problem” (Schloss zu 56/a-3, April –Okt. 1.

Burián – Csekonicsnak, 1918. szeptember 30.

⁵³ HHStA. PA. I. Karton 1024. Liasse Krieg 56 b/11. Organisation der obersten polnischen Behörden. Csekonics Buriánnak, 1918. szeptember 30.

⁵⁴ HHStA. PA. Karton rot 1016. Krieg szeptember 30.

⁵⁴ HHStA. PA. Karton rot 1016. Krieg 56 a/7. Über das „polnische Problem” (Schloss zu 56/a-3, April –Okt. 1918. Csekonics – Buriánnak, 1918. október 1.

⁵⁵ Uo. Lago – Buriánnak, 1918. október 3.

hogy járjon közbe az 1917. június 8-i úgynevezett „Monarchenabkommen”, az „uralkodók közötti egyezmény” felfüggesztése érdekében. Mint fentebb olvashattunk róla, az egyezmény a lengyel hadsereg vezetését a Monarchia a német főparancsnokságnak engedte át. „Legkegyelmesebb Úr! – szól a levél – Ugron követnek a lengyel kérdésről tartott jelentéséből, amelyet a berlini tanácskozásról készített, kiviláglik, hogy mértékadó német tényezők azon az állásponton vannak, hogy az ausztrópoliszta megoldás, valamint csupán az Osztrák–Magyar Monarchia paritáson alapuló lengyelországi pozíciója nem lehetséges mindaddig, ameddig az úgynevezett 1917. június 8-i titkos uralkodók közötti megállapodás jogerős, amely által a lengyel hadsereg vezetését a háború után is Németországnak engedik át. Mindenek előtt ezért tűnik számomra fontosnak, hogy az uralkodók közötti titkos egyezmény, amelyet az események túlhaladtak, Fenséged és a Német Császár Őfelsége között közös egyetértésben hatályon kívülre kerüljön.”⁵⁶

Károly Reichenauban írta meg a levelet II. Vilmosnak október 7-én. A kérés szokatlanul hosszú szövegben fogalmazódott meg. A félelem tört fel a levél soraiból, hogy az antant, ha kezébe kaparintja a háború után a lengyel rendezés ügyét, olyan Lengyelországot fog teremteni, amely a nyugati hatalmak előretolt állása lesz – Németország és Ausztria–Magyarország ellen. A jóakarató lengyelekből elszánt ellenség lesz. „Az egyetlen lehetőséget egy ilyen fordulat megakadályozására abban látom, hogy időben teremtsünk megoldást, illetve ellenségeinket állítsuk olyan kész megoldás elé, amellyel a lengyelek is meg vannak elégedve, annak fenntartásához érdekeik fognak fűződni [...]”⁵⁷ S olyan megoldás meghozatala is kell, amelyet az ellenség is respektálni fog.

A jóakarát, s Károly elgondolásának logikája elviekben vitathatatlan. Bécs szémszögéből még az is, hogy a császár megállapítja: a német megoldás semmit sem old meg, hiszen a lengyelek többsége nem akarja, s az antantnak sem érdeke, hogy keleten legyen egy Lengyelországgal megerősödött Németország. A német predominancia tehát a béke akadály. S az is meggondolandó, hogy legyen Varsóban egy lengyel király, amelynek udvara a jövőben diplomáciai cselszövés (Ränkespiele) centrumává válhat mind az ország, mind szomszédjai kárára. A megoldás tehát nem lehet más, mint az osztrák–lengyel megoldás (az ismert érvek a megoldás mellett halmazatban: a népek önrendelkezése, az antant ki fogja használni Lengyelországot a saját érdekei szerint stb.). Meg kell tehát szüntetni az 1917. júniusi egyezmény hatályát, s ez által egy csapásra meg van mentve Lengyelország. Károly komolyan gondolta, s ez így is volt, hogy a legtöbbet Kühlmann, a leváltott államtitkár tette az ügyben 1917 őszén, bár akkor még érvényben volt a lengyel hadsereget átjátszó megállapodás. Jó szándék kell tehát, semmi más – vonhatja le a történész a saját meglátásából fakadó konzekvenciát IV. Károly szándékainak elemzésénél. A paritás kollegiális gondolat ugyan, de élesen szemben áll az aktuális

⁵⁶ Uo. IV. Károly – II. Vilmosnak, 1918. október 4. Abschrift eines Privatschreibens Seiner Kaiserlichen und Königlichen Apostolischen Majestät an Seine Majestät den Deutschen Kaiser. De dato Reichenau, 7. Oktober 1918.

⁵⁷ Uo.

német államérdekkel. Mert a katonai paritás nem állt érdekében Németországnak, megvalósíthatatlan lett volna a világhatalmi célok félredobása nélkül.⁵⁸ Vilmos válaszában udvariasan elutasította a kérést.

Az elkövetkező napok bebizonyították, hogy a az osztrák–magyar lengyelpolitika nem tudott megállni lejtőn. Mindezt Burián nem érzékelte. Október 4-én – azt a határidőt szem előtt tartva, amit von Stumm ajánlott még a megbízotti-szakértői tárgyalásokon – utasította Hohenlohé, hogy javasolja a német kormánynak a tárgyalások folytatását 10–14 napon belül. (N. b.: ha 14 nap múlva jön létre a konferencia, az még a közös külügyminiszteri székben találta volna Buriánt.) De a vég feltartóztathatatlanul közeledett.

Burián 10-én még kiadott egy hosszú körlevelet a külügy képviselőinek Varsóban és Lublinban, és Bernben, amelyekben némi kritikát fogalmazott meg a Régenstanáccsal szemben, de amelyben azt is megértéssel fogadja, hogy a tanács a néphangulat nyomására fordult el Ausztriától⁵⁹, aztán hallgatás. Majd 13-án ismét egy drámai kinyilatkoztatás, amelyben négy külföldi diplomáciai képviselőnek megmondja, hogy a varsói politikusok már naponta levegőnek nézik Bécsset, „faite accomplies elé állítják”, ezért beszélni kellene Berlinnel, hogy közösen mondják fel a szeptemberi pátent.⁶⁰ Majd másnap ugyanazok kapják meg a verdiktet: a szövetséges hatalmak közösen megszüntetik az 1917. szeptember 12-i pátens jogérvényét. A szerelvény befutott a végállomásra. Ezzel végpontra ért a Piotr Szlanta lengyel történész által felrajzolt folyamatí görbe: *a lengyelek hosszú búcsúja Ausztriától*.⁶¹ Szlanta szemléletesen ábrázolja ezt a hosszú barátságot követő hirtelen elhidegülést.

Aztán megint hallgatás. 17-én még egy körlevél ugyanazoknak, Át kell adni a hatalmat. Az átadást meg kell tárgyalni a lengyelekkel – a megbízottak Ugron és Eichhoff, a k. k. Belügyminisztérium szekciófőnöke. A levéltárak mindenütt a világon okozhatnak meglepetéseket. A véletlen felfedezések tudományos kövületeket dönthetnek le. A bécsi Haus- Hof- und Staatsarchiv állománya a bizonyíték, hogy Ugron István közös külügyminiszter legutolsó *érdemi* megnyilvánulás⁶² a lengyel ügyben október 18-ra datálendő. Reggel 7 óra 15 perckor ment ki Hohenlohének Berlinbe az a távirat, amely Burián hattyúdala lett a lengyelkérdésben. „Méltóságod közölje nevemben az államtitkár úrral, hogy az 1916. augusztus havában a lengyel kérdésben folytatott tárgyalásokon Berlin és Bécs között kötött megállapodások túlhaladottnak tűnnek, mivel ezek az utóbbi lengyelországi fejlemények és az általános világhelyzet

⁵⁸ Fischer, F.: Der Griff nach der Weltmacht i. m.

⁵⁹ HHStA. PA. I. Karton 1024. Liasse Krieg 56 b/11. Organisierung der obersten polnischen Behörden. Burián – Ugronnak, Lagonak, Hohenlohének és Musulinnak, 1918. október 10.

⁶⁰ Uo. Burián – Hohenlohének, Ugronnak, Lagonak és Trauttmansdorffnak, 1918. október 13.

⁶¹ Szlanta, P.: Der lange Abschied der Polen von Österreich. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 11, Wien, 2016. 813–852. old.

⁶² 20-án volt még egy rövid, politikailag nem érdemi levél, amely a főkormányzói megbízatás feloldásáról szól.

következtében nem realizálhatók.” A Ballhausplatz egyeztetett nézete szerint a Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti tárgyalások kilátástalannak tűntek Burián interpretációjában. Hohenlohnak közölnie kellett a németekkel, hogy a ragaszkodás olyan megállapodásokhoz, amelyeket nem lehet megvalósítani, sem Németországnak, sem az Osztrák–Magyar Monarchiának nem áll érdekében.⁶³ Burián ezekkel a szavakkal – legalábbis ami a lengyelkérdés érdemi feladatainak intézését illeti – kiszállt, vagy inkább *kiugrott* a lejtőn lefelé rohanó, gyorsulásban lévő vonatból.⁶⁴

⁶³ HHStA. PA. I. Karton 1024. Liasse Krieg 56 b/11. Organisation der obersten polnischen Behörden. Burián – Ugronak, Lagonak, Hohenlohnak és Musulinnak, 1918. október 13.

„Euer Durchlaucht wollen daher dahin konkludieren, daß nach unserer Auffassung ein Festhalten an solchen Vereinbarungen, die sich nicht durchführen lassen, weder im Interesse Deutschlands noch in jenem Oestereich–Ungarns gelegen wäre.”

⁶⁴ Tefner Z.: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 i. m. 656. old.

Kísérlet az író társadalom háborús „mozgósítására”: A lillafüredi találkozó 1942. novemberében

Olasz Lajos

Szegedi Tudományegyetem JGYPK, Szeged

1942 őszére Magyarország mind jobban belebonyolódott a háborúba, amit a propaganda ugyan a nemzet önvédelmi harcaként tüntetett fel, a valóságban azonban csak felprédálta az ország emberi és anyagi erőforrásait. Miközben a politikai és katonai vezetés feltétlen hűségéről biztosította Németországot, a kormány titkos lépéseket tett a nyugattal való kapcsolatkeresésre, hogy egy adott pillanatban kiválhasson a háborúból. A katonai vezetés stratégiája a magyar fegyveres erők megőrzése volt a háború végéig, részben a belső rend fenntartása, részben a még idegen kézen lévő magyar területek (Dél-Erdély, Bánság) visszaszerzése érdekében. Ehhez azonban arra volt szükség, hogy a társadalom egyelőre minden erőfeszítést tegyen a háború folytatásáért, majd, a kiválás idején feltétlenül támogassa a kormány új politikáját. Így merült fel, hogy az irodalmi életet is fel kellene sorakoztatni a kormány mögé, hogy befolyásával maga is szolgálja az éppen aktuális politikai célokat (Papp, 2012:164; Veres, 1969:138-139).

Az 1942-es lillafüredi írói értekezlet létrejöttének volt egy személyes motívuma is, Antal István tárca nélküli nemzetvédelmi propagandaminiszter ambíciója. Az 1942. április 17-én kinevezett Antalnak nem volt tárcája, a Nemzetvédelmi Propaganda Hivatal vezetését látta el, melynek feladata a kormányzati szándékok megfelelő tálalása volt. Antal nagyobb befolyást szeretett volna a kommunikáció és a kulturális ügyek irányításában, ebben azonban rivalizálnia kellett a Külügyminisztérium (KÜM) Sajtóosztálya vezetőjével, Ullein Reviczky Antallal, illetve az Irodalmi és Művészeti Tanács vezetőjével, Tasnádi Nagy Andrással. Antal széleskörű kapcsolatot tartott az irodalmi élet minden irányzatával. Írói Tanácsot létesített, melynek tagjai közé tartozott Márai Sándor, Kodolányi János, Veres Péter, és időnként egyeztetett velük különböző kérdésekről (Borbándi, 1983:333; Petrik, 1989:521).

1942 őszén a Tanács egy írótalálkozó összehívását javasolta Lillafüredre, ahol kötetlen formában beszélhetnek az ország helyzetéről, az író társadalom gondjairól, művészeti kérdésekről. Antal kezdetben támogatta az elképzelést. Az előkészítő bizottságban részt vett Kodolányi János, Zilahy Lajos, Veres Péter, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Makkai Sándor, valamint Kolozsváry-Borcsa Mihály, az Országos Magyar Sajtókamara elnöke, Gedényi Mihály az Irodalmi és Művészeti Tanács, illetve Molnár Sándor a Nemzetvédelmi Propaganda Hivatal képviselője. A találkozó fő témáinak: a nemzet és irodalom, a honvédelem és irodalom, az irodalom és a megélhetés, a nemzet elvárása az íróval szemben kérdéseket szánták.

Fővédnöknek Tasnádi Nagy Andrást kívánták felkérni (Petrik, 1989:522; Javaslat, 1942).

Antal elképzelése később megváltozott. Lehetőséget látott arra, hogy az 1935-ben, Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején létrehozott, rövid életű „Új Szellemi Front” gondolatát, melynek akkor ő is szervezője volt, felújítsák, és az írók egy nagyobb körét felsorakoztassák a kormány politikai törekvéseinek támogatására. Ezért nem tartotta szerencsésnek, hogy egy független, társadalmi és érdekvédelmi kérdéseket tárgyaló írókongresszus üljön össze, állami ellenőrzés nélkül. Ugyanakkor azt is szeretne volna elkerülni, hogy Tasnádi Nagy tovább növelje a tekintélyét az irodalmi körökben. Ezért maga kezdeményezett egy írótalálkozót, állami felügyelet mellett, szintén Lillafüredre, hasonló tematikával, kiemelten kezelve az irodalomnak a kormány törekvéseit és a haderő tevékenységét támogató szerepét (Standeisky, 2005:16-18; Szente, 2019:50).

Az esemény súlyának növelése érdekében Antal, felkeltette Kállay Miklós miniszterelnök érdeklődését az írótalálkozó iránt, és felkérte a katonai vezetést is a közreműködésre. A rendezvénytől azt várták, hogy a kormányfő és a Honvéd Vezérkar főnöke helyzetértékelése nyomán az irodalmi élet reprezentánsai megértik, hogy milyen magatartást vár tőlük az állami vezetés és hajlandók lesznek munkásságuk a háborús propaganda - vagy szalonképesebben fogalmazva, a „nemzetvédelem és nemzetnevelés” szolgálatába állítani. Az elhúzódó háború, a növekvő veszteségek, a romló életkörülmények ellensúlyozására a kormánynak és a katonai vezetésnek feltétlenül szüksége lett volna az író társadalom támogatására. Ennek megfelelően határozták meg a tanácskozás három fő témakörét: 1) az író és a nemzetnevelés (vagyis a nemzetvédelmi propaganda), 2) az író és a háború, a haderőhöz való viszony, az irodalom háborús feladatai, 3) az író helyzete, szociális viszonyai, publikációs lehetőségek (Vekerdí, 1970:216-217; Veres, 1969:138-139).

Az írók tudták, hogy a hatalom megpróbál befolyást gyakorolni rájuk, de nem utasíthatták vissza, hogy fontos nemzeti kérdésekben egy ilyen sorsdöntő időszakban ne nyilatkozzanak, és nem hagyhatták ki, hogy a kormány képviselőinek jelenlétében mondjanak véleményt, még ha számoltak is vele, hogy teljes őszinteséggel nem beszélhetnek. Ezért a meghívottak döntő többsége részt vett a rendezvényen. Jó alkalomnak látták annak demonstrálására, hogy most már a hatalom is elismeri, mekkora hatásuk van a társadalomra, és komolyan kell őket venni. Arra készültek, hogy közvetett módon, óvatos utalásokkal elmondják, hogyan látják az ország helyzetét, az írói léttel, az alkotói szabadsággal kapcsolatos problémákat pedig nyíltan felvetik (Petrik, 1989:525; Tüskés, 1974:133-134).

A rendezvény előkészítő munkálatait Antal hivatala részéről Molnár Sándor osztályvezető és Kristó Nagy Imre előadó, illetve a miniszterelnökségtől Bende István külkereskedelmi tanácsos végezte. A finanszírozására a kormány 8000 pengőt szánt, de az előkészítés, a lillafüredi Palotaszálló kibérlése, az utaztatás, az ellátás az egyéb reprezentáció és a rendezvényt kísérő médiamegjelenések költsége végül 15 000 pengőt tett ki. Katonai részről Kádár Gyula vk. ezredes, a Honvéd

Vezérkar Főnöke (VKF) 6. Nemzetvédelmi és propaganda osztályának vezetője volt a kapcsolattartó. Az előkészítésbe több író is bevontak, a népiektől Illyés Gyulát, Kodolányi Jánost, Féja Gézát és Veres Pétert, a polgáriaktól Harsányi Zsoltot, Márai Sándort, Zilahy Lajost és Szabó Lőrincet (Kádár, 1978:425-429; Szente, 2019:52).

Az első előkészítő ülésre október 2-án került sor, amikor Antal jelenlétében a célokat és alapelveket vitatták meg. Október 7-én a rendezvény formai kérdéseiről és a meghívandók köréről egyeztettek. Az előkészületeket kellemetlen közjáték kísérte. Amikor Kádár közölte, hogy Szombathelyi Ferenc, a Honvéd Vezérkar főnöke is előadást tart a találkozón, Illyés közbe vetette, hogy nem bánja, ha első kézből kapnak információt a katonai helyzetről, de azt ne várja tőle senki, hogy támogasson egy olyan háborút, ami szerint nem a magyarság ügye. Kádár közbeszólt, hogy ez a küzdelem az egész nemzet sorsára hatást gyakorol, így ebből senki nem vonhatja ki magát. Antal igyekezett elsimítani a feszültséget. Másnap azonban Szombathelyi tiltakozott Antalnál az Illyés által használt rebellis hang miatt, és közölte, hogy a frontra fogja vezényeltetni az írókat. Antal lebeszélte erről, mondván, hogy ezzel országos botrányt okozna (Standeisky, 2005:18-19; Kovács, 1989:79-80).

Antal a tervezett találkozó kapcsán kiemelte, hogy ebben a háborúban a magyarság fordulóponthoz érkezett, ezért minden politikai, katonai és szellemi erőt be kell vetni a nemzet érdekei, történelmi jogai érvényesítése érdekében. A kormányzat kíváncsi a szellem embereinek véleményére, mert az ő hosszútávú igazságokat megfogalmazó útmutatásuk révén tisztábban láthatja a társadalom jövőjét. Ugyanakkor az írók is csak akkor teljesítik be a hivatásukat, ha reflektálnak a nemzet sorskérdéseire. Ezért hívják meg az irodalmi élet legjavát Lillafüredre, közös gondolkodásra. A jelenlegi háborúban a nemzetvédelmi propaganda, az egységes nemzeti közszellem kialakítása az elsődleges fontosságú, minden más, megosztottsághoz vezető társadalmi probléma megvitatását egyelőre halasztani kell. A rendezvény lehetőséget ad, hogy a politikai és katonai vezetés által képviselt nemzeti céltudatosság és az irodalom által megjelenített magyar szellemiség találkozhasson egymással (Kovács, 1989:79-80; Antal, 1942:1).

Az esemény iránti várakozást jól mutatta, hogy több miniszter és főtitkár is részt vett rajta. Megjelent Kállay Miklós kormányfő, Nagy Vilmos honvédelmi, Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi, Lukács Béla tárca nélküli miniszter és Zsindely Ferenc államtitkár. Ott volt Ullein Reviczky Antal a KÜM sajtófőnöke, Thuránszky László, a miniszterelnökség sajtóosztálya és Zilahi Sebess Jenő, a kulturális osztály vezetője. Részt vett Kolozsváry-Borcsa Mihály, az Országos Magyar Sajtókamara elnöke és Gáspár Jenő a Kamara főtitkára, Fery Tibor az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság tagja, Vladár Gábor kúriai tanácselnök, Baróthy Pál budapesti törvényszéki bírósági elnök. A katonák részéről megjelent Szombathelyi Ferenc, a Honvéd Vezérkar főnöke, Kádár Gyula vk. ezredes, a VKF 6. osztály vezetője, Kéry Kálmán vk. ezredes, a honvédelmi miniszter szárnysegéde. A tanácskozásról készült feljegyzéseket Márki-Zay Lajos, az Országgyűlés

gyorsíróirodájának főnöke készítette (Dombrády, 2009:763-764; „Írjátok meg...”, 1942:4).

A találkozóra 56 íróat hívtak meg. Antal arra törekedett, hogy az íróársadalom több csoportja is jelen legyen. Meghívtak a keresztény nemzeti középosztályhoz tartozó és polgári írókat, urbánusokat és népieket, fővárosiakat és vidékieket, dunántúliakat és alföldieket, katolikusokat és protestánsokat, anyaországiakat, illetve a visszacsatolt területeken élőket. Voltak azonban, akik kimaradtak. Zsidó írókat nem hívtak meg, sem írónőket, utóbbiakat formálisan azért, mert a háború volt a főtéma. Munkás írókat sem kértek fel, és csak néhány nyíltan baloldali személy került a meghívottak közé. Nem volt ott Kovács Imre, Szabó Zoltán, Nagy Lajos és még sokan mások. Kassák Lajos neve szóba került, Antal ellenezte a jelenlétét, de Kodolányi sokáig gyözködte. Kassák végül nem kapott meghívást. Jelen volt viszont a nyíltan kommunistának tartott Nagy István, a köztudottan baloldali Darvas József és a radikálisnak tekintett Veres Péter (Veres, 1967:76; Nagy, 1974:493; Gergely, 2004:43-44).

A meghívottak közül Herczegh Ferenc, rossz egészségi állapotára hivatkozva kimentette magát, kortárs vélemények szerint azonban csak nem kívánt részt venni ezen irodalmi „zsibvásáron”, különösen az őt folytonosan kritizáló népiekkel együtt. Szabó Dezső, akinek személyes konfliktusa is volt Antallal, miután az új kiadói szabályok, az ún. ponyva-rendelet jelentős bevételtől fosztotta meg, nem reagált a hivatalos felkérésre. Egyes visszaemlékezők szerint első dühében durva szavakkal utasította el a részvételt, később pedig csak annyit mondott, hogy nincs értelme részt vennie egy olyan megbeszélésen, ahol úgy is az történik, amit a házigazdák akarnak (Kovács, 1989:80-81; Ständeisky, 2005:19-20).

A meghívottak november 20-án este érkeztek meg Lillafüredre. Budapestről a MÁV egyik legkorszerűbb, csak I. osztályú helyekkel ellátott gyorsjáratú motorkocsiján, az *Árpád* sínautóbuszon utaztak. A vacsoránál a szervezők igyekeztek elejét venni az esetleges kínos helyzeteknek, ezért az „L” alakú asztal rövidebb szárához ültették a kormányzat tagjait, a közelükben voltak a hatalom által elfogadottabb írók, a népiek már távolabb kaptak helyet, az ismert baloldaliak pedig az „L” hosszabbik szárának végére kerültek. Az egyes csoportok a későbbi napokon sem keveredtek. Veres Péter szerint az egész olyan volt, mintha ellenséges fegyverszüneti delegációk tartózkodtak volna ugyanabban a szállodában, étkeztek volna egy asztalnál. A program szerint a tanácskozásokra délelőtt 10 és 13 óra, délután 17 és 20 óra között került sor (Antal, 1942:1; Veres, 1967:76).

November 21-én a téma az író és a nemzetnevelés kérdésköre volt. Antal, bevezető előadásában hosszasan ecsetelte a magyar kultúra európai összehasonlításban is kiemelkedő gazdagságát és vitathatatlan felsőbbrendűségét. Kiemelte, hogy a fronton folyó harc és a hátszágban végzett munka egységére, egy szétszakíthatatlan lelki közösségre van szükség. Az írónak fokozott felelőssége van ilyen időkben. Nem kerül szembe alkotói hitvallásával, ha vállalja a nemzet szolgálatát, ellenkezőleg, épp akkor árulná el a hivatását, ha nem lépne fel nemzete érdekében. Antal tudta, hogy sokan elutasítják majd, hogy a háborúra hivatkozva a hatalom megpróbálja irányítani őket. Ezért beszédében leszögezte, hogy a kormány

nem kíván beavatkozni az alkotók függetlenségébe, nem akarja előírni nekik, milyen témákkal és hogyan foglalkozzanak. Ez érezhetően csökkentette a meghívottak bizalmatlanságát (Standeisky. 2005:22; Miniszter, 2021:287).

A miniszter bevezetője után Karácsony Sándor következett, aki szerint az író feladata, hogy segítse az ösztönös nép nemzetté tudatosodását, de nem úgy, hogy maga próbálja meg tudatosítani a másik embert, hanem, hogy olyan módon viszonyul hozzá. Az író a háború idején sem viselkedhet másként, mint békében. Hatásának egyetlen forrása az őszinteség, így csak addig szolgálhatja a nemzetet, ameddig meggyőződése és tehetsége szerint ír. A hatalom mindig befolyást akar gyakorolni a közvéleményre, csak hogy a közvélemény maga a nép, a múlt, a hagyomány, ezt pedig csak az tudja befolyásolni, aki maga is a néppel azonos célokat követ (Kristó Nagy, 1994:9-28; Szente, 2019:52).

A második előadó, Márai Sándor, nem sokkal korábban megjelent műve, a *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* szellemében beszélt. Elfogadta, hogy az írónak fokozott felelőssége van a háborúban. Nem ő döntött ugyan a hadba lépésről, de vállalnia kell a közös veszély rá eső részét, hogy segíthesse a nemzetet a válságos időkben. Az írók azonban nem politikai kinyilatkoztatásokkal, propagandával nevelik a nemzetet, hanem a magatartásukkal, művészi eszközeikkel, időtlen alkotásaikkal. Az írónak békében és háborúban egyaránt igazat kell mondania, mert csak annak van nevelő ereje. Nem támogathatja a pusztítást, nem hirdethet gyűlöletet, ha viszont a nemzet veszélybe kerül, az írónak is erősítenie kell a közösség összefogását, megénekelve a hősiességet és az áldozatvállalást. Hősi magatartás azonban nemcsak a harc, hanem a szorgalmas munka, a hivatás elkötelezett gyakorlása a műveltség megszerzése és továbbadása is (Márai, 1992:43-59; Dombrády, 2009:775-782).

Veres Péter is arról beszélt, hogy az írónak a nemzet megmaradása érdekében szolgálatot kell vállalnia, de ezt az alkotói szabadsága és művészi eszközei révén teljesíti. Az írók feladata örök, nem az aktuális napi kérdések tárgyalása, nem a háborús propaganda, hanem, hogy a nemzetet a lelke legmélyén erősítsék, hogy az el tudja viselni mindent, amit a történelem kimér rá, a sikereket és a kudarokat egyaránt. Az író dolga, az igazság melletti kiállás, és ezt teszi minden rendszerben, hol nyílt kritikával, hol kérő szóval, hol hallgatással. Nagyon jó lenne, ha a hatalom is megértené és respektálná ezt a magatartást (Kristó Nagy, 1994:30-35; Veres, 1967:78).

Németh László szerint a nemzeteknek egyszerre kell közelre és távolra látnia. A politikus közelre fókuszál, míg az író távolra tekint. A nemzetnevelés főszereplői a műveltséget a tömegek felé közvetítő személyek. Rajtuk múlik, hogy az irodalom milyen módon épül be a nemzet öntudatába. Nehéz helyzetben van a magyarság, mert a kultúráközvetítők (író, népművelő, tanár, pap, egyetemista, iskolázott paraszt vagy munkás) helyzete elég mostoha. E tekintetben már a 24. órában tartunk, ami azonban lehet egy új kezdet 1. órája is. Ehhez az kell, hogy az államhatalom támogassa a kultúráközvetítők munkáját. Németh tehát megfordította a találkozó eredeti szándékát, hogy ne az írók tegyenek szolgálatot a

kormánynak, hanem a hatalom segítsen az irodalom, a kultúra terjesztésében (Németh, 2016:95-9.; Grezsa, 1985:328-329; Bakó, 2019:41).

Karácsony, Márai, Veres és Németh más-más háttérrel, világnézettel, habitussal rendelkezett, mondanivalójuk mégis sokban összecsengett. Különböző érvelésekkel elutasították a hatalom elvárását, a kormánynak a háborúra tekintettel való feltétlen támogatásának gondolatát, éppen az írói lelkiismeret és hivatástudat, a nemzet iránt vállalt átfogóbb és mélyebb felelősség nevében (Kovács, 1989:83., Petrik, 1989:528-529).

Szót kért Kádár Gyula is, aki kijelentette, hogy a háború kiszámíthatatlan, bárki győzhet a küzdelemben, ezért rendre, fegyelemre, a kormány iránti bizalomra van szükség, hogy a vezetés adott helyzetben jól reagálhasson a fejleményekre. Égő házban van a magyarság, senki sem vetheti a szemére, ha inkább kiugrik, mintsem bennégjen. Ez a megfogalmazás kétértelmű utalás volt a háborúba való belépésre, illetve az esetleges kiválásra. Kádár hiányolta, hogy a magyar népben nincs meg a hősi elszántság és a győzelembe vetett hit. E tekintetben azonban Veres vitába szállt vele (Borbándi, 1983:334; Kádár, 1978:484).

Kállay és a kormány több tagja november 21-én este érkezett meg Lillafüredre. A kormányfőt a vacsoránál Harsányi Zsolt üdvözölte. Ezt követően Kállay beszédet mondott, a közvetlenség és az egyenrangúság éreztetése érdekében tegezve a jelenlévőket. Hangsúlyozta, soha nagyobb szükség nem volt arra, hogy az irodalom utat mutasson, hittel és optimizmussal vértessze fel a nemzetet, és megfogalmazza, hogy mit jelent magyarnak lenni. Ezt a politika most kevésbé tudja megtenni, mondta a kényszerű német szövetségre utalva. Szóba hozta az írók számára oly sérelmes cenzúrát is. Kijelentette, hogy nem a kormány tette a béklyót az alkotókra, hanem a külső körülmények, de azzal biztatott, hogy a történelem során akkor volt talán a leggazdagabb és legnagyobb hatású a magyar irodalom, amikor a legtöbb akadállyal kellett megküzdenie (Miniszter, 2021:283-286; Herceg, 1942:527-529).

Kállay beszéde után Makkai Sándor köszöntötte a minisztereket. A kormányfő szavai hatása alatt, író társai felhatalmazása nélkül, sőt szándéka ellenében arra kérte a kormányt, hogy határozza meg, mivel tudnák az alkotók leginkább segíteni a honvédelmi célokat. A miniszterek közül Nagy Vilmos válaszolt. Köszönte, hogy a „szellem katonái” mellett a valódi katonákat is meghívták. Barátságos hangon, de határozottan felszólította az írókat, hogy munkáikkal kapcsolódjanak be a társadalom mozgósításába. Mindenkinek teljesíteni kell a hazája iránti kötelességét, és ennek az író lehet az elsődleges átélője és szószólója (Kristó Nagy, 1994:46-52; Dombrády, 2009:765-766).

A vacsora legkínosabb jelenete Nyíró József pohárköszöntője volt, amikor író társai nevében hűséget esküdött és szolgálatot ígért a kormánynak, és mindezt olyan patetikus és szervilis formában, hogy attól már a kormánytagok is feszengtek. A beállt síri csendben Kodolányi hangos kopogással fejezte ki nemtetszését. A hangulatot valamelyest oldotta, hogy a vacsora után Ádám Jenő zeneszerző, népdalgyűjtő, egy zeneakadémiai növendékeiből álló zenekar kíséretével a szokásos cigányzene helyett

népdal estét tartott, ahol a vendégek nagy része együtt énekelt a többiekkel (Kovács, 1989:87; Veres, 1967:79).

November 22-én a bevezető előadást Szombathelyi tartotta. Nem szabadon beszélt, előre megírt szöveget olvasott fel, egyrészt az alkalomhoz illő fogalmazás érdekében, másrészt magas hivatalából eredő felelőssége tudatában. Kifejtette, hogy „elsőszülöttsége jogán” a magyarság hivatott Duna-medencei vezetős szerepre, de ezt a jogcímet véres harcban időről időre újra meg kell váltani. A magyar történelem sajátja a kard és a lant (a toll) egysége, ez azonban 1849 után megszakadt, sőt 1918-ban szembe is kerültek egymással és az katasztrófához vezetett. Nem azt várják az íróktól, hogy parancsszóra alkossanak, vagy, hogy az ellenfél gyűlöletére uszítsanak (az úgyszólván hasztalan lenne, mert a magyar, legfeljebb csak a magyart gyűlöli) - hanem azt, hogy a hazafias hagyományok szellemében neveljék a nemzetet (Standeisky, 2005:34; Dombrády, 2009:766-767).

A háborúhoz erős lélek kell, és ennek formálása az író egyik fontos feladata. Le kell számolni a „fecsegő pacifizmussal”, a túltengő individualizmussal. Háború idején a legnemesebb szándékú pacifista sem más, mint az ellenség „harcos” szószólója, mert elbizonytalanítja, lefegyverzi saját nemzetét. A kormány nem azt kéri az íróktól, hogy megrendelésre harcias szemléletű műveket írjanak, azt viszont elvárja, hogy ne adjanak ki olyan műveket, melyek gyengítik a harci szellemet, megingatják a katonák és a társadalom hitét. A Vezérkar főnöke hangsúlyozta, hogy az íróknak is áldozatot kell vállalniuk, fel kell éleszteniük a nemzet hősi szellemét. Az emberiséghez kötődő magasztos eszméket egy időre háttérbe kell szorítani, hogy teljes szívvel támogatni tudják a nemzet küzdelmét (Dombrády, 2009:768-774; Borbándi, 1983:334)

A Szombathelyi után következő Szabó Lőrinc felvetette, hogy bár születhet jó háborús témájú irodalmi mű, de ennek megírása nem szándék kérdése. Nem lehet megrendelésre vagy utasításra ilyet írni, sajátos művészi habitus, hit, ihlet kell hozzá. A hősi szellemet csak az tudja hitelesen ábrázolni, aki számára ez önkéntes belső élménnyé válik, de még neki is szüksége van az esztétikai szabadságra. A katonák is pokolnak tartják a háborút, így nem várható el az írótól sem, hogy szép képet fessen róla. Szabó szerint rossz kérdésfeltevés, hogy az íróknak a háború alatt az egyetemes emberi értékekhez, vagy az aktuális nemzeti érdekekhez kell igazodniuk. Bár a haza közelebb van, mint az emberiség, és jobban magáénak érzi az író, a nemzeti és a humanista elv mégsem kerülhet szembe egymással, hiszen a személyiség, a család, a nemzet, Európa, az emberiség és a transzcendens - a létezés egyre táguló köreit jelenti. Szabó, esztétikai alapokról közelítve, a szellem szuverenitása jegyében lényegében elutasította az írók háború melletti felsorakozását (Kristó Nagy, 1994:79-85; Kovács, 1989:85-86; Szabó, 2003:675-679).

Többen foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy mi a politika feladata a nemzet szolgálatában és mi az íróé, egyáltalán, politizáljon-e az író ezekben a háborús időben. Tóth László szerint az írónak joga és kötelessége megszólalni a nemzeti ügyekben, de ezt pártpolitikától függetlenül kell

tennie. Wass Albert úgy fogalmazott, hogy a politika hivatalból felelős a nemzet sorsáért, az író viszont hivatásból. Az alkotóknak nem feladata a politizálás, nekik csak írniuk kell, és ha ezt teszik a nemzet érdekeit szem előtt tartva, az is politika, sőt már tulajdonképpen „honvédelem” (Kristó Nagy, 1994:109-112; Tóth, 1942:5).

Herceg János délvidéki író azt vetette fel, hogy a visszacsatolt területek magyar értelmisége, amely már jól ismeri a kisebbségi sorsot, hogyan viszonyuljon a most hátrányba került nemzetiségekkel szemben. Érvényesítse helyzeteti fölényét, kizorítva őket, vagy legyen megértő, és építsen hidat, nyújtson kezet. Az írói habitus ez utóbbira ösztönözné, de Kádár Gyula szerint az őszinteség nem mindig egyeztethető össze a nemzeti érdekekkel (Kristó Nagy, 1994:85-87).

A kérdéshez több erdélyi író is hozzászólt nem kevés előítélettel és indulattal. Tamási Áron szerint visszatért régiókban a magyarságot kell anyagilag támogatni, nekik kell pozíciókat biztosítani, és nem szabad erőforrásokat pazarolni arra, hogy a kisebbség is jól érezze magát és elégedett legyen. Kós Károly kijelentette, hogy a visszacsatolt Észak-Erdélyt a magyar lakosság még mindig nem érezheti sajátjának, mert alig jobb a helyzete, mint a visszatérés előtt. Állandó küzdelmet kell vívni a román és német propaganda ellen. Az oktatási rendelkezések, a gazdasági intézkedések sokszor a kisebbségeknek kedveznek. Az államnak segítenie kell a magyarságot a visszatért területek igazi birtokbavételében, az őt megillető anyagi javak és pozíciók megszerzésében a nemzetiségekkel szemben, akik korábbi befolyásukat most a Szent István-i gondolatra hivatkozva próbálják megtartani (Kovács, 1989:87; Kristó Nagy, 1994:88-89, 109-112).

A kisebbségellenes megjegyzéseket kormányzati oldalról Kádár Gyula igyekezett visszafogni. Arra figyelmeztetett, hogy a magyarság hajlamos a túlzott önérzetre és a türelmetlenségre. A visszacsatoláskor mindenki a helyzete lényeges javulását várta, de csalódnia kellett, mert közbeszólt a háború. Türelemre, fegyelemre van szükség, és bizalomra a politikai és katonai vezetés iránt, mert vannak olyan kormányzati elgondolások, melyeket külpolitikai okokból egyelőre nem lehet nyilvánosságra hozni. (Standeisky, 2005:45-46).

Az első két nap során, bár ezt a témát a vendéglátók igyekeztek elkerülni, több hozzászóló is utalt a szociális problémákra. Tamási Áron elfogadta, hogy jelenleg a honvédelem a legfontosabb, és más gondok megoldása a háború utánra marad. Hangsúlyozta azonban, hogy az íróknak ezeket a kérdéseket is fel kell vetniük, mert az is a hivatásuk része. Újra kell alkotni a nemzet fogalmát, hogy annak törzsét a nép képezze, testvéri érzelmű középosztállyal és felelős elittel. Nemcsak nagy és erős országot kell teremteni, hanem olyat, ahol igazságos az anyagi és szellemi javak elosztása. Darvas József leszögezte, hogy a népet nemzetné tudatosítani csak a szociális és kulturális egyenjogúsítás révén lehet. Ha a hatalom nem tesz erre valódi lépéseket, minden propaganda hiábavaló. Asztalos István arra emlékeztetett, hogy Erdély népe nem a nemzetnevelés hiánya miatt nem érzi magát a nemzet teljesjogú részének, hanem gazdasági (anyagi, szociális) kirekesztettsége miatt. Sinka István megfogalmazása szerint, a

magyar nép eddig is a teljes magára hagyatottság és a nehézségek eltűrésének hősi életét élte, abban a reményben, hogy majd szociális igazságot szolgáltatnak neki. Erre azonban mindeddig nem került sor. Amikor ez megtörténik, akkor eltűnik majd a hatalom iránti bizalmatlansága (Sinka, 1989:116; Petrik, 1989:528-529; Kovács, 1989:86-87)

Az író nemzetnevelő feladatait, hivatását általában nem vitatták a jelenlévők, elhatárolódtak azonban attól az elvárástól, hogy ez egyben a háborút támogató, hőskultuszt építő magatartást is jelentene. Többen leszögezték, hogy a jó irodalom, témájától függetlenül nemzetnevelő szándékú és hatású. Néhányan, a kormány szándékát megfordítva, nem arról beszéltek, hogy mit kellene tennie az írónak a honvédelem érdekében, hanem, hogy mit kell tennie a haderőnek a magyar kultúra érdekében. Csató Kálmán felvetette, hogy felszólaló tisztek (Nagy, Szombathelyi) szépen, igényesen beszéltek magyarul, a többi katonai fórum akkor erre miért nem képes. Kodolányi arról beszélt, hogy a Honvédségnek is segítenie kellene a magyar nyelv és a magyar kultúra értékeinek terjesztését. Első lépésként meg kell szüntetni végre a katonai nyelvezet k.u.k. jellegét. Pálóczi Horváth Lajos hangsúlyozta, hogy a haderő nemcsak honvédő feladatot lát el, hanem a nagyszámú behívott katona révén népművelő szerepe is van. Ennek megfelelően tisztképzésben néprajzi, néplélektani, szociográfiai, irodalmi ismeretekre is szükség lenne (Kristó Nagy, 1994:36-40, 52-55, 67-74, 98-108).

Sok felszólaló foglalkozott a magyar nyelv helyzetével, kifogásolták a hivatali és a katonai nyelv magartatlanságát, vagy kritizálták a tömegtájékoztatás, az MTI és a sajtó nyelvezetét. A nyelv kérdésének hangsúlyos felvetését nem csupán szakmai szempontok magyarázták, illetve nem csak a vendéglátókkal való konfliktuskerülés esztétikai kitérőpályájaként szolgált. A nyelv mindig is a nemzet összetartozásának, tagjai egyenjogúságának jelképe volt, és ugyanakkor függetlenségének szimbóluma is. Több hozzászólásban konkrét utalások hangoztak el, hogy a nyelvhasználatban vissza kellene szorítani az idegen (német) hatásokat (Petrik, 1989:528-529; Kristó Nagy, 1994:28-30., 36-46).

Volt néhány olyan előadás, amely szokatlanul élesebb hangvétele miatt elűtött a többitől. Bibó Lajos kemény kritikát gyakorolt az író társadalom megnyerésére törekvő kormányzati szándékkal, de egyben az ezt toleráló pályatársaival szemben is. Kijelentette, hogy az író nem tehet engedményt a politikának, nem dobhatja sutba lelkiismeretét és hivatása alapelveit háborús helyzetben sem. Nem állhat be „szellemi levanteoktatónak”. A nemzet érdekeire hivatkozva sem lehet hamis hőskultuszt fenntartani, amivel a sajtó, kormányzati elvárásra naponta próbálkozik. Az írók nem kvaterkázhathatnak a hatalommal, hanem meg kell mutatniuk, milyen anyagi és szellemi sivárságban él valójában a nép. A felszólalást Antal kétszer is megszakította, hogy eltér a napirenden lévő témától, és Kodolányi is figyelmeztette Bibót, hogy arról kellene beszélnie, mit tehetnek az írók a haderőért. A felszólalás végül visszhang nélkül maradt, a jelenlévők gyorsan napirendre tértek felette (Standeisky, 2005:50-51).

Néhány hozzászóló szélsőséges hangnemével, megosztó megközelítésével tűnt ki. Erdélyi József szerint, az I. világháború után sem

lehetett szabadon publikálni, mert az állam, az egyház és a katonai cenzúra sem engedte, a másik oldalon pedig a kiadókat és szerkesztőségeket uraló baloldali liberális (zsidó) körök akadályozták. Adjon a kormány a népi jobboldalnak annyi publikációs lehetőséget, mint az urbánus baloldalnak és akkor majd lesz megfelelő háborús irodalom. Kállay Miklós író (nem a kormányfő) német mintára centralizált kultúráirányítás bevezetését sürgette, az irodalmi élet belső harcai kiküszöbölése és a szellemi életnek a kormányzat mögötti felsorakoztatása érdekében. Tabéry Géza kijelentette, hogy a jelenlegi háborúban az íróknak az a dolga, hogy „tollal ássanak sírt” a haza ellenségeinek. Gelei József úgy fogalmazott, hogy az egyetemes emberi értékekben gondolkodó írók ki kell zárni a nemzetnevelésből, mert egy magyar írónak csak magyar világnézete lehet, melynek alapja a nemzeti kultúra, az államalkotó erő és a szövetséges hűség. Az előadás közben többen bekiabálással fejezték ki nemtetszésüket (Kristó Nagy, 1994:60-67; 95-98; Kovács, 1989:83-84; Papp, 2012:140-141).

A harmadik napon a kormánytagok, katonák már elutaztak Lillafüredről, csak azok a tisztségviselők maradtak, akik a tömegkommunikáció területével foglalkoztak. A nap tematikája az írók helyzete, az alkotói léttel kapcsolatos problémák, az anyagi viszonyok, a szerzői jogok köre és a cenzúra volt. Antal bevezetője után Harsányi Zsolt tartott vitaindító előadást. Legelőször a nyelv védelmére hívta fel a figyelmet, hogy sajnálatos módon a kormányzat maga is rontja a nyelvet (hivatali, katonai nyelvezet). Kiemelte a szerzői jogok körüli rendezetlen állapotot, ami ellehetetlenítheti az alkotói létet. Beszért a szerzőket megbénító cenzúráról, hogy már szereplőket sem lehet szabadon megválasztani anélkül, hogy valamilyen foglalkozási, lakóhelyi, vallási stb. csoport sértve ne érezze magát, és panaszuknak helyt adva a cenzúra be ne avatkozzon. Mondandója végén kiemelte, hogy jó lenne, ha időnként az alkotókat is megkérdeznék a hatalom, és őket is bevonnák legalább a rájuk vonatkozó szabályok kialakításába (Kristó Nagy, 1994:120-132; Standesky, 2005:27, 46).

Az előző két nap visszafogottsága után az irodalom- és publikációs politika kérdésében az írók már harcosabban léptek fel. Tóth László kikérte magának, hogy egy cenzor belenyúljon egy irodalmi szövegbe. Ha az író törvényt vagy közízlést sért, büntessék meg, de ne korlátozzák az önkifejezésben. Az alkotókat éppen ezen a rendezvényen a nemzetnevelés és a honvédelem szolgálatára kérték fel, ezt egy író azonban csak önkéntes elhatározással teheti, nem pedig a cenzúra által gúzsba kötve. Orbók Attila is felvetette a publikációs politika anomáliáit, hogy ezer féle kiadvány megjelenik, de az irodalmi művek kiadását papírhiányra hivatkozva korlátozzák. A hazafias irodalom színvonalát pedig a hatóságok által futtatott dilettáns szerzők rontják le. Bókay János, meglehetősen sarkosan úgy fogalmazott, hogy Észak-Erdélyben a magyar cenzúra többet töröl, mint az 1940 előtti román hatóság. Kodolányi János kijelentette, hogy ha már van cenzúra, legalább tudni lehetne, hogy hol a határa és mik a szempontjai. Mindez azonban homályban marad, mert a hatalom általában nem áll szóba az írókkal. Példának hozta saját *Földindulás* című darabját, amit itthon és külföldön is játszanak a színházak, de nyomtatásban nem

jelenhetett meg, mert a cenzorok jelentős részét kihúzták volna (Kovács, 1989:88; (Kristó Nagy, 1994:133-154, 166-172, 195-214).

A tömegkommunikáció jelenlévő irányítói mind mentegetőztek. Kolozsváry-Borcsa közölte, hogy szerint is felül kell vizsgálni a cenzúra működését, hiszen a magyar írókban is van annyi nemzeti elkötelezettség, mint a cenzorokban. Ő maga mindig kiáll azért, hogy minden „hazafias keretbe illeszthető” mű megjelenjen, de arra nem tért ki, hogy mit is ért ezen. Tasnádi Nagy András kijelentette, hogy a cenzúra rossz, de azt állította, hogy ez csak a rendkívüli viszonyok következménye. A háború idejére el kell viselni, javítani persze lehet és kell, de így is van téma az írók számára. Baróthy Pál főügyész úgy ítélte meg, hogy a cenzúra nem olyan szigorú, mint amilyennek beállítják. Persze, tekintettel kell lenni a szövetségesekre, és egyéni hibák is előfordulhatnak, mert kevés a cenzor és túlterhelt. Vladár Gábor arra hívta fel a figyelmet, hogy első körben a különböző minisztériumok szakközegei, illetve a honvédség lektorálja az anyagokat, ezek véleményét a végzést meghozó ügyészégi cenzor nem bírálhatja felül. Ha töröl valamit a cenzor a szerző tiltakozik, ha nem, gyakran mások tesznek panaszt - nehéz megfelelő egyensúlyt találni (Kristó Nagy, 1994:155-166, 173-190; Borbándi, 1983:334).

Ullein Reviczky Antal elismerte, hogy a cenzúra szükséges rossz, komplikálja a szerzők életét, de nem olyan elviselhetetlen, mint amilyennek sokan mondják. Nem lehet mindent a nyilvánosság elé tární. A kormánynak felelőssége van a közízlés tekintetében, de még inkább a nemzetközi kapcsolatok alakulása terén. A német követ mindennapos vendég nála és gyakran tiltakozik, mert a megjelenő anyagokban politikai támadást vél felfedezni Németország ellen. Ullein Reviczky kitért például Mécs László pap költő egyik versére, melyben a „nagy lunatikus” megszállott milliókat vezet, és csak titokban szabad félni tőle, mert nyíltan hálásnak kell mutatkozni előtte. A cenzúra átengedte a verset, a német követ azonban Hitlerrel szembeni kritikát látott benne, és nem lehetett meggyőzni az ellenkezőjéről. Az érintett cenzort át kellett helyezni (Standeisky, 2005:47-49; Mécs, 1942:1; Joó, 2007:77-78).

A háromnapos tanácskozás során mintegy 60 felszólalás hangzott el. Állami részről a kormányfő mellett 5 főtisztviselő és 3 katona beszélt. A vendégek közül 37 író szólott hozzá, 10 fő több alkalommal is. Néhányan viszont a hallgatásukkal demonstráltak. Sem Illyés Gyula, sem Zilahy Lajos nem kért szót. A kommunista Nagy Istvánt pedig társai beszéltek le a hozzászólásról, mert szíve szerint úgysem beszélhetett volna, oportunista szerepet pedig nem vállalhatott („Írjátok meg...”, 1942:2; Szenté, 2019:51).

A kezdeményező Antal István számára csalódást hozott az értekezlet. Összegzése szerint kiderült, hogy a politikus és az író akkor tudja jól végezni a munkáját, ha nem avatkozik a másik dolgába, hanem a saját eszközeivel küzd a nemzet felemelkedésért. A kormánynak tehát nem sikerült irodalmi szócsövet találnia politikai törekvéseihez. Az írók többsége mértéktartó, de határozott hangnemben elhatárolódott attól, hogy a kormányzati propaganda eszköze legyen. Még a hatalom által támogatott szerzők nagy része is tartózkodóan viselkedett, néhány szervilis megnyilatkozáson túl,

senki sem vállalt politikai szolgálatot. Elkönnyvelhető eredmény legfeljebb annyi volt, hogy néhány napra mérséklődött a különböző író csoportok közötti ellentét, a népi-urbánus vita, mert a jelenlévők alapvetően nem kérdőjelezték meg a többiek nemzet iránti elkötelezettségét (Szente, 2019:51-53; Veres, 1967:76-79).

Antal eredeti elképzelése szerint a rendezvényt évenként megismételték volna. A miniszter azt tervezte, hogy létrehoznak majd egy Írószövetséget, amely a kormánytól székházat kap és állami támogatással folyóiratot indít. Mindebből azonban nem lett semmi. Nem került sor a tanácskozás jegyzőkönyvének tervezett kiadására sem. A kormányzat szempontjából Antal nem találta hasznosnak a felszólalások nyilvános közreadását. A találkozót csak igen mérsékelt sajtóvisszhang kísérte. A kormányhoz közelálló lapok, szerzők azt emelték ki, hogy az írók egységesen kiálltak a nemzet szolgálata mellett. Az ellenzéki megnyilatkozásokban viszont inkább a polgári és művészi szabadság kifejezése kapott hangsúlyt (Kovács, 1989:89-90; Kunszery, 1942:5; Féja, 1942:7).

Az 1942. novemberi lillafüredi írói értekezlet csupán egy kísérlet volt az irodalmi életnek a politikai hatalomhoz való közelítésére a háborús viszonyok kényszerei között. A találkozó konkrét eredményt nem hozott egyik fél számára sem. A kormány nem tudta a nemzeti és honvédelmi érdekre hivatkozva felsorakoztatni maga mögé az írotársadalom elismert szerzőit, az alkotók pedig ismét csak arról győződhetek meg, hogy a bevezető során elhangzott szép szavak ellenére a hatalom nem kíváncsi a véleményükre, nem fogékony a mondandójukra. A találkozó legfőbb eredménye talán éppen a sikertelensége volt, hogy a megjelent írók többsége, még a világnézeti vagy egzisztenciális okok miatt a fennálló rendszert támogató szerzők is elhárították, hogy a kormánypolitika és a háború „propagandistái” legyenek.

Irodalomjegyzék

- Antal István (1942). *Levél Veres Péternek, 1942. október 16.* Budapest: MTA Kézirattár Ms. 5491/209.
- Bakó Endre (2019). „...sok meglepő közöst fogunk egymásban találni”. Németh László és Szabó Lőrinc baráti kapcsolata. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 53 (3), 32-46.
- Borbándi Gyula (1983). *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék.* New York: Püski.
- Dombrády Lóránd (2009). Szombathelyi Ferenc és Márai Sándor előadása az 1942. novemberi lillafüredi írótalálkozón. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122 (3), 763-784.
- Féja Géza (1942). Lillafüreden. *Reggeli Magyarország*, 49 (271), 7.
- Gergely Jenő (szerk.) (2004). *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása, 1932-1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai.* Budapest: Palatinus.
- Greza Ferenc (1985). *Németh László háborús korszaka.* Budapest: Szépirodalmi.
- Herceg János (1942). Az író és az államférfi. *Kalangya*, 11 (12), 527-529.

- „Írjátok meg, mit jelent magyarnak lenni” (1942). *Függetlenség*, 10 (266), 2. *Javaslat* (1942). *A magyar írók és közírók kongresszusával kapcsolatban felvetett tervezethez*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár V. 4308/3.
- Joó András (szerk.) (2007). „...a háború szolgálatában”. Főszerkesztői értekezletek: 1942. szeptember 22. - 1943. augusztus 25. [A bevezetőt írta: Sipos Balázs]. Budapest: Napvilág; MTI.
- Kádár Gyula (1978). *A Ludovikától Sopronkőhidáig I-II. kötet*. Budapest: Magvető.
- Kovács Géza (1989). Lillafüred, 1942. november. *Valóság*, 32 (7), 78-92.
- Kristó Nagy István (1994). *A lillafüredi írói értekezlet (1942. november). Jegyzőkönyv*. Budapest: Tótfalusi Ny.
- Kunszery Gyula (1942). A Visszhangtól a struccmadárig. *Magyar Nemzet*, 5 (272), 5.
- Márai Sándor (1992). Az író és a nemzetnevelés. In Márai Sándor: *Ihlet és nemzedék* (pp. 43-59). Budapest: Akadémiai; Helikon.
- Mécs László (1942). Versek. *Vigilia*, 8 (1), 1-2.
- Miniszter a frontvonalban (2021). *Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25. - 1946. március 9.* [Szerk., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Székér Nóra]. Budapest: ÁBTL; Pécs: Kronosz.
- Nagy István (1974). *Szemben az árral*. Bukarest: Kriterion.
- Németh László (2016). Felszólalás Lillafüreden. In Németh László (szerk.), *Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák vallomások*. II. köt. (pp. 95-99). Budapest: Digitális Irodalmi Akadémia - Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Papp István (2012). *A magyar népi mozgalom története*. Budapest: Jaffa.
- Petrik Béla (1989). A lillafüredi találkozó. *Új Látóhatár*, 40 (4), 521-535.
- Sinka István (1989). „Az író, aki a nép vágyait szólaltatja meg” - lillafüredi felszólalás. In *Mezítláb az utolsó padból* (pp. 116-117). Budapest: Eötvös.
- Standeisky Éva (2005). Nemzetféltők. Írók, politikusok, katonák 1942-ben Lillafüreden. In Standeisky Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom* (pp. 15-54). Budapest: 1956-os Intézet - Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.
- Szabó Lőrinc (2003). Lillafüredi találkozó. In Kemény Aranka (szerk.), *Szabó Lőrinc: Emlékezések és publicisztikai írások* (pp. 675-679). Budapest: Osiris.
- Szente Béla (2019). Konferenciavonattal Szárszóra. 3. rész. Szárszó 1942, Lillafüred 1942, Szárszó 1943. *Kulturális Szemle*, 12 (2), 48-60.
- Tóth László (1942). A közélet és a magyar író. *Nemzeti Újság*, 24 (271), 5.
- Tüskés Tibor (1974). *Kodolányi János*. Budapest: Magvető.
- Vekerdi László (1970). *Németh László*. Budapest: Szépirodalmi.
- Veres Péter (1967). Lillafüred. *Kortárs*, 11 (1), 71-80.
- Veres Péter (1969). Lillafüred. In Veres Péter (szerk.), *Őszi változatok* (pp. 137-148). Budapest: Szépirodalmi.

Önszerveződés és kultúraközvetítés: Az Olvasókörök Szövetsége megalakulása (1990)

Szóró Ilona

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., Budapest

A 18. század utolsó harmadában megjelenő, majd a kiegyezést követően országosan elterjedő olvasókörök, elnevezésüktől függetlenül komplex feladatkört, széleskörű művelődési, gazdasági, közéleti tevékenységet láttak el. Az 1930-as években mintegy 1300 ilyen egyesületet tartottak nyilván. A II. világháborút követően, az 1949-1950-ben kiépülő pártállam azonban, a kultúra „államosítása” jegyében minden ilyen jellegű szervezetet megszüntetett. A politikai enyhülés hatására, 1954-től az egyesületek egy része, 3-400 kör a Hazafias Népfront (HNF) égisze alatt felújította a működését, de az 1960-as évek elején egy újabb felszámolási hullám nyomán a még fennálló egyesületek tevékenysége is ellehetetlenült, és az utolsó olvasókörök is eltűntek (Kovács, 1970:648-650; Nemes, 2010:9-13).

Néhány helyen, a korlátozott lehetőségek ellenére, baráti társaságok formájában, kultúrházi klubként, közművelődési programsorozatok szervezése révén fennmaradt az egykori olvasókör magja. Az egyesületek helyét és feladatkörét elvileg átvevő nagy tömegszervezetek és az állami közművelődési intézményrendszer nem tudta pótolni az egykori köröknek az adott kisközösség sajátosságaihoz, igényeihez igazodó, a helyi társadalmat összefogó és személyes részvételre mozgósító, a lokális identitást erősítő, ugyanakkor közvetlen „otthonias” légkört teremtő jellegét. Az 1970-es évek második felére érezhetően megnőtt a társadalmi igény új közösségek létrehozására, melynek személyi bázisát gyakran az egykori olvasóköri tagság jelentette (Kovalcsik, 1986:220-224; Stifnérné, 2000:48-50; Szabó, 1988:1-2).

Az egyesületalapítást a Polgári Törvénykönyv, az 1977. évi IV. törvény és az Elnöki Tanács 1981. évi 29. számú törvényerejű rendelete szabályozta. Ezek szerint a feltétel, hogy legalább 10 alapító tag közgyűlést szervezzon, melyen jogszabályokban leírtak szerinti alapszabályt alkosson, ügyintéző vezetőséget válasszon. A szervezési szándékot előre be kellett jelenteni a területileg illetékes közigazgatási hatóságnál. A megalakulás dokumentumokkal való igazolását követően a tevékenységi kör szerint illetékes törvényességi felügyeletet gyakorló állami szerv nyilvántartásba veszi az egyesületet, mely ettől kezdve jogi személyként működhet (Vidra Szabó, 1993:9-10).

A Hazafias Népfront Országos Tanácsának újonnan megalakult Kisközösségi Munkacsoportja már 1981-ben kereste a lehetőségét, hogy ösztönözze és támogassa helyi egyesületek létrehozását. A Munkacsoport tagjai, Molnár Zoltán, Hajdu Géza, Sente Ferenc és mások sorra ellátogattak azokra a településekre, ahonnan hírt kaptak, hogy aktív kulturális tevékenységet folytató kisközösségek vannak, melyekben

megvan az igény és a potenciál az önálló egyesületté alakulásra. A dél-alföldi régióban jártak Zsombón, Szatymazon, Sóshalmon, ahol főként a tanítóknak köszönhetően közösségépítő, művelődést, szabadidőt szervező munka folyt. Azt tapasztalták, hogy a helyi kezdeményezések sikeréhez szükséges lenne egy olyan elvi (politikai) állásfoglalás, amely elfogadott társadalmi szereplővé minősítené ezeket a kulturális, szabadidős szervezeteket, kijelölné a helyüket a szocialista intézményrendszer szférájában, hogy a helyi hatóságok ne gördítsenek akadályokat ezek létrehozása elé (Hajdu, 2002:31).

1982-ben a Minisztertanács Hivatala kiadott egy állásfoglalást, melyben meghatározták, hogy „társadalmi szervezetnek”, amelyek központi felügyelet alatt működnek, csak a nagy országos tömegszervezetek számítanak: MSZMP, HNF, KISZ, SZOT stb., a helyi kulturális és szabadidős egyesületek alapítása, tevékenysége viszont az adott települési tanács illetékességi körébe tartozik. A szakmai felügyeletet is a helyi tanácsok művelődési, gazdasági stb. osztályai gyakorolják felettük. Ez az intézkedés, ha nem is szüntette meg az egyesületek létrehozását nehezítő tényezőket, legalább elvben utat nyitott az önszerveződés előtt, és tisztázta a vonatkozó hivatali hatásköröket (Hajdu, 1987:148; A közművelődési egyesületekről, 1983:25-27).

1982-ben mintegy 6570 egyesület működött Magyarországon. Összehasonlítva a 60 évvel korábbiakkal ez igen kevésnek számított, mert 1932-ben 14.365 egyesületet írtak össze. Még kedvezőtlenebb képet festett az 1980-as évek viszonyairól, hogy míg 1932-ben az egyesületek 27%-a (3807) társaskör, 16%-a (2351) érdekképviselői szervezet volt - addig 1982-ben egyetlen társaskör vagy helyi érdekvédelmi szervezet sem működött az országban. Tehát éppen a kisközösségekből kinövő, komplex társadalmi feladatot ellátó egyesületek hiányoztak (Vidra Szabó, 1993: 12-13).

1983 tavaszán Molnár Zoltán író, a HNF Kisközösségi Munkacsoportjának vezetője, Fábián Zoltán, az Írószövetség titkára és néhány más, közművelődési szakember már megfogalmazta, hogy mindenképpen támogatni kellene a kulturális tevékenység és a közösségszervezés terén nagy hagyománnyal rendelkező olvasókörok működésének felújítását. A Munkacsoport törekvéseihez csatlakozott Hajdu Géza, a Csongrád Megyei Könyvtár igazgatóhelyettese, aki részben már hosszú évek óta foglalkozott az ilyen jellegű egyesületek történetével, és jól ismerte a Dél-Alföldön működő kisközösségek tevékenységét, törekvéseit. A Munkacsoport egyik megbeszélésén megjelent Pozsgay Imre is, a Népfront nem rég kinevezett főtítkára, és központi támogatást ígért az olvasókörok szervezéséhez. A HNF „Olvasó népért” mozgalmanak 1983. november 21-22-i, gárdonyi országos konferenciáján a Munkacsoport javaslatára már külön napirendi pontként szerepelt az olvasóköri hagyományokat követő kisközösségek létrehozásának támogatása. Az „Olvasó népért” mozgalom vezetői egyetértettek abban, hogy komoly társadalmi és kulturális lehetőség rejlik ezekben a szerveződésekben (Molnár, 1983:6; Molnár, 2010:28).

A következő években megélénkült a közösségi élet, sorra alakultak különböző egyesületek, közművelődési, kertbarát, faluszépítő stb. körök.

Ezek egy része sok hasonlóságot mutatott az egykori olvasókörokkal. Voltak köztük olyanok is, melyek kifejezetten a korábbi olvasó egyleti hagyományok folytatására vállalkoztak, a tagságuk egykor köri tag volt, és az olvasóköri elnevezést használta. Ezeket a szervezeteket a közösségi igény hívta életre, a társadalmi tenni akarás, a szűkebb környezet élhetőbbé tételére. Feladatuknak tekintették a kulturális javakban meglévő hiány csökkentését, a közéleti nyilvánosság megteremtését, a társasélet, a közösségi kapcsolatok felélénkítését, a helyi társadalom autonómiájának, lokális és nemzeti identitásának erősítését. Mindehhez a HNF „Olvasó népért” mozgalma egyfajta védőernyőt biztosított, a Kisközösségi Munkacsoport pedig mozgósító, koordináló, tanácsadó feladatot játszott (Nemes, 2010:5, 20; Molnár, 1995:29-31; Vidra Szabó, 1993:25-27).

A HNF főtitkára 1985 augusztusában külön értekezletet hívott össze a kisközösségek alakítására vonatkozó kérdések megbeszélésére. A tanácskozásnak Szeged adott otthont. A rendezvény során az „Olvasó népért” mozgalom, a Kisközösségi Munkacsoport, illetve a HNF Könyvbarát Bizottsága összefogásával megalakult a HNF Olvasóköri Munkacsoportja. Az egyesületi élet fellendítését szolgáló tervekhez hasonlóan voltak ugyan fenntartások még szakemberek, könyvtárosok, népművelők körében is. A korábbi években sok központi kampány indult, ami komoly többlet lehetett a közművelődési hálózat tagjainak, a társadalom részéről azonban nem váltott ki nagy érdeklődést, és fokozatosan elhalt. Az új munkacsoport azonban nem szervezni, irányítani akarta az olvasóköroket, hanem csak felkarolni, tanáccsal támogatni az önszerveződő közösségeket. Az Olvasóköri munkacsoport munkájába a tagok mellett több külső közreműködő, író, művelődési intézményvezető, kulturális szakember is bekapcsolódott, többek között Fekete Gyula, Kristó Nagy István, Rigó Béla, Maróti István, Tóbiás Áron, Kocsis István (Hajdu, 2002:32).

Az Olvasóköri Munkacsoport és a Könyvbarát Bizottság 1986-ban több regionális tanácskozást szervezett, melyek részben a kisközösségek létrehozásának, illetve ezek hivatalos szervezetté (olvasókörré) alakításának lehetőségeivel foglalkozott. Már ekkor felmerült, hogy szükség lenne egy kifejezetten ezekkel a kérdésekkel foglalkozó országos koordináló-tanácsadó testület, fórum felállítására.

Szeptember 18-án, Szegeden, a Somogyi Könyvtárban Csongrád, Békés és Bács-Kiskun megye közművelődési szakembereit hívták össze közös tanácskozásra. A megbeszélésen szó esett a kulturális szféra anyagi és intézményi helyzetéről. Megállapították, hogy a magas szintű művelődés komoly pénzügyi ráfordítást igényel, ugyanakkor hosszabb távon az alapját képezi a további gazdasági növekedésnek. Kiemelték, hogy a tervezett reformintézkedések, társadalmi programok csak aktív lakossági részvétellel valósíthatók meg. Egyetértés volt abban, hogy a központilag vezérelt „népművelés” nem vált be. Szükség van, főleg a kistelepüléseken az elszorvadt közösségi kapcsolatok újraszervezésére, a helyi társadalom aktivizálására. Vissza kell nyúlni a korábbi egyesületi élet jó tapasztalataihoz. Az egykor országsszerte nagy számban működő olvasóköroek tevékenységében a művelődési törekvések mindig összekapcsolódtak gazdasági, társadalmi, közéleti szereppel is. Az

önszerveződés során megjelenő beleszólási igény és képesség, a véleménynyilvánítás joga és az álláspontok ütköztetésének lehetősége révén ezek az egyesületek az emberek számára a demokrácia iskoláiként szolgáltak, amire az aktuális jelenben is nagy szükség lenne (Hajdu, 1986:4; Olasz, 2011:146-147.).

Ezek alapján a jelenlévők szorgalmazták, hogy a könyvtári olvasóklubok, művelődési házi szakkörök mellett önálló egyesületek is alakuljanak, főleg ott, ahol a közösség az autonóm működését bizonyos anyagi háttérrel (tagdíj, köri helyiség stb.) is meg kívánja erősíteni. A tanácskozáson felmerült, hogy az „olvasókör” elnevezés helyett esetleg mást kellene ajánlani a szerveződő közösségeknek, ami jobban kifejezi a komplex tevékenységet, végül azonban a névválasztást az egyesületekre bízták. Ezen kérdések megvitatása szorosan kapcsolódott a tervezett országos szervezet feladatának meghatározásával, hogy az csupán segítő, tanácsadó, tapasztalatcserét szolgáló szerepet vállaljon, anélkül, hogy beavatkozna a kisközösségek belső életébe (Olasz & Szórá, 2020:27; Hajdu, 2002:31-32).

Az olvasóköri élet újraélesztése komoly gyakorlati nehézségekbe ütközött. A társadalmi igény egyre erőteljesebben jelentkezett, rendelkezésre álltak a szükséges jogszabályi keretek, voltak jó példák, melyek az egyesületek sokfélesége ellenére is hasznos tapasztalatokkal szolgáltak - a helyi hatóságok azonban komoly akadályokat okoztak. Ez sokszor nem is az olvasókörökkel szembeni elutasítás következménye volt, hanem a kibontakozó társadalmi, intézményrendszeri válság elbizonytalanító hatása, illetve a túlbürokratizált adminisztráció következménye. A nehézségek ellenére 1987 tavaszán Csongrád megyében 6 olvasókört jegyeztek be (Mindszenti Olvasókör, Felgyői Asszonyok Olvasóköre, hódmezővásárhelyi Sóshalmi Olvasókör, üllési Sipos-malmi Baráti Olvasókör, domaszéki Zöldfási Olvasókör, Zsombói Gazdakör (Hajdu, 1987:146-150).

Ezek létrejöttenek és kezdeti működésének tapasztalatait is megbeszélték az „Olvasó népert” mozgalom és az Olvasóköri Munkacsoport 1987. június 11-i, budapesti tanácskozásán. Molnár Zoltán kiemelte, hogy a művelődés állapotát nemcsak a könyvtári forgalom, a színházlátogatók száma és hasonló statisztikák jelzik, hanem az visszatükröződik az életmódban, a társadalom morális helyzetében és a viselkedéskultúrában is. Az egyesületek tevékenysége, az olvasás, a felnőttképzés, a művelődés felkarolása a kulturális szféra mellett társadalmi téren is széleskörű hatást gyakorol a helyi közösségre (Nemes, 2010:21; Napló, 1987:4).

Ezt a gondolatot, tapasztalatot erősítette meg a Csongrád megyei olvasó egyesületek november 2-i megbeszélése is, ahol a Sóshalmi Olvasókör meghívására a megye minden működő körének küldöttei megjelentek. Az egyesületek mellett ott voltak a helyi Németh László és a szegedi Somogyi Könyvtár vezetői, és részt vett a találkozón a NHF Könyvbarát Bizottsága. A működési nehézségekkel és a kiaknázható lehetőségekkel kapcsolatos tapasztalatcsere számos fontos tanulsággal szolgált és azt a reményt keltette a jelenlévőkben, hogy az olvasókör jellegű egyesületek létrehozása lassan valódi mozgalommá fejlődik (Olasz-Szórá, 2020:21; Szent, 1988:3-7).

Az Olvasóköri Munkacsoport rendkívül fontosnak tartotta a figyelem felkeltését, a tájékoztatást és a tapasztalatok megosztását a szerveződő közösségek tagjaival, és a szélesebb nyilvánossággal is. 1987 nyarán a Munkacsoport kiadványsorozatot indított *Olvasóköri kalauz* címmel, amely ajánlásokat, módszertani javaslatokat, alapszabály-mintát, az ügyintézés segítő tanácsokat adott közre az egyesületek szervezésének, tevékenységének megkönnyítése érdekében. A megjelent 1. füzet a kisközösségek bemutatását, népszerűsítését tűzte ki célul. A kérdés-felelet formában megírt anyag 30 témakört érintett, köztük olyanokat, hogy mi tarthatja össze a közösségeket, hogyan szerveződhet a helyi társadalom stb. (Közösségekről közösségeknek, 1987:7; Zimonyi, 1987:82-91).

A legtöbb olvasókörrel rendelkező Csongrád megyében a HNF Könyvbarát Bizottsága *Egyesületi Élet* címen külön tájékoztató hírlevelet adott ki. A Csongrád Megyei Könyvtáros című periodikában ugyan már 1979 óta szerepelt egy rovat ugyanezzel a címmel, de a könyvtári periodika csak félévenként jelent meg, ami az elvi szempontok, tapasztalatok, hírek, tanácsok közreadásához kevésnek bizonyult. Ezt egészítette ki az új kiadvány. Az 1. szám, amellet, hogy bemutatta a megyében működő olvasóköröket, egy felhívást is tartalmazott, arra ösztönözve az egykori kör tagokat, illetve azok gyerekeit, a következő generációt, hogy tegyenek lépéseket az egyesületi élet felújítására, melyhez az Olvasóköri Munkacsoport segítséget nyújt. A lap májusi 2. száma már egy Alapító levél-mintát is közölt, amivel a fennálló jogszabályoknak megfelelően a szervezetek létrehozhatók (Felhívás, 1988:8).

A különböző periodikák kiadására annál is nagyobb szükség volt, mert bár az alakuló egyesületek sokszínű, gazdag programot kínáltak tagjaiknak, erről más települések lakossága, a szélesebb nyilvánossága nemigen szerzett tudomást. Az országos média keveset foglalkozott a helyi eseményekkel. Ez a helyzet is azt erősítette, hogy kell egy központi fórum, szervezet, amely gondoskodik az egyesületi törekvések, programok, tapasztalatok, nehézségek megosztásáról az olvasókörök között és a szélesebb közvélemény előtt is (Hírek, 1988:110).

Az Olvasóköri Munkacsoport 1988 decemberében, Szegeden újabb megbeszélést tartott. A jelenlévők úgy értékelték, hogy jelentősen csökkent a hatóságok ellenállása a kisközösségek működésével, egyesületté alakulásával szemben. Ugyanakkor fokozott igény jelentkezett egy olyan országos szervezet felállítására, amely szakmai, módszertani támogatást biztosítana, a hivatali eljárásokban segítséget nyújthatna, a tapasztalatcserének központi fórumot teremtené és szükség esetén érdekképviselési feladatokat látna el. Ezt addig a Munkacsoport végezte, de hivatali kötöttségei miatt az egyesületi élet fokozatos bővülésével már nem tudta kellő hatékonysággal ellátni. Szükség mutatkozott, egy, egyelőre a HNF keretén belül szerveződő, de nagyfokú önállósággal rendelkező központi egyesület, az Olvasókörök Szövetsége felállítására (Hajdu, 1989:8-9).

1988 decemberében - egyelőre informálisan - az Olvasóköri Munkacsoportból megalakult a Szövetség szervező bizottsága. A még alakulóban lévő szervezet egyik első lépése az volt, hogy kezdeményezte a

HNF Országos Tanácsánál a „magyar kultúra napjának” január 22-i megünneplését, annak emlékére, hogy Kölcsey Ferenc 1823-ban ezen a napon fejezte be a *Himnusz* című költeményt. A javaslatot a HNF felkarolta és az Írószövetség Móricz Zsigmond Körével, illetve a Kölcsey Alapítvánnyal közösen 1989-ben első alkalommal megszervezte a megemlékezést. A „magyar kultúra napját” az Olvasókörök Szövetsége, az Írószövetség és a Kölcsey Alapítvány felhívásának köszönhetően a következő években, a HNF megszűnése után is megünnepelte az ország (Hajdu, 2002:69-70; A magyar kultúra napjára, 1991:3).

1989 januárjában az előkészítő bizottság megkezdte az Olvasókörök Szövetsége szervezeti struktúrájának és működési szabályainak kidolgozását. A közreműködők fontosnak tartották, hogy ennek során kikérjék a már működő olvasókörök véleményét. A szervezés során számos kérdés merült fel. Egyrészt, hogy hogyan lehet olyan szervezeti formát és tevékenységi kört kialakítani, ami az igen sokféle kulturális egyesület számára vonzóvá teheti a csatlakozást. Másrészt, hogy a már meglévő központi szervezetek mellett egy újabb szerv létrehozása nem osztja-e meg túlságosan a figyelmet, nem forgácsolja-e szét az energiákat és az anyagi erőket (Olasz & Szórá, 2020:29).

Többek között ezekkel a kérdésekkel is foglalkoztak az 1989. február 13. és 15. között megrendezésre kerülő gárdonyi értekezleten. A tanácskozáson szóba került a magyar és egyetemes kultúra kapcsolata, a magyar társadalom állapota, a demokratikus reformok szükségessége és a művelődés szerepe ebben a folyamatban. Beszéltek a kisközösségek társadalmi feladatairól, a hagyományok és az új követelmények ötvözésének lehetőségéről, arról, hogy az egyesületek nagy teret biztosítanak a közösség cselekvőképességének, de nemcsak a művelődés területén, hanem a hétköznapi életet meghatározó értékek, ismeretek, magatartásformák elsajátításában és továbbadásában is (Maróti, 1989: 31-33; Hajdu, 2002: 69-70).

Az előadók visszatekintettek az olvasókörök megalakításának 18. századi kezdetéig, amikor az olvasás, a művelődés a társadalom átalakításának egyik eszközeként szolgált, erősítve a polgár mentalitást és a nemzeti függetlenség gondolatát - mely törekvések 1989-ben is aktuálisak voltak. Megvitatták, hogy a kisközösségek alakításával kapcsolatos fokozódó igény, a művelődési szándék hogyan hat más területen is a társadalmi aktivitásra, és, hogy az alakuló egyesületek milyen nagy hatást gyakorolhatnak egy-egy település életére. Egyetértettek abban, hogy feltétlenül szükség van a kisközösségek, a születő egyesületek központi támogatására, az információáramlás biztosítása, a célok, alapelvek egyeztetése, az országos nyilvánosság előtti képviselet, a szervező és adminisztrációs lépések megkönnyítése érdekében - amit nem külső beavatkozással, hanem segítő, ajánló, tanácsadó közreműködéssel kell számukra biztosítani (Hajdu, 2002:52; Maróti, 1989:31-33).

Az egyesületi élet kibontakozásában jelentős szerepet játszott az egyesülési jog korszerűbb szabályozását jelentő 1989. évi II. törvény. Ez elhárította a korábbi akadályok nagy részét. A szervezetek szabadon meghatározhatták saját tevékenységi körüket, foglalkozhattak bármivel,

ami nem állt ellentétben az Alkotmánnyal és törvény nem tiltott. Megszűnt az államigazgatás szakterületi szerveinek felügyeleti joga, törvényességi felügyeletet csak a független ügyészség és bíróság gyakorolt a társadalmi szervezetek felett (Vidra Szabó, 1993:11-12; Az 1989. évi II. törvény, 1989:86-96).

A helyi kisközösségek és egyesületek tevékenysége iránt fokozatosan nőtt a közérdeklődés. A sajtó, az MTV több alkalommal is hírt adott az olvasókörökről. Felvételt készített a televízió a hódmezővásárhelyi Sóshalmi Olvasókör 1989. március 15-i zászlóavató ünnepségéről. Mindez láthatóvá tette ezeket a helyi közösségeket és komoly ösztönzést jelentett más egyesületek szervezéséhez is. Hasonló hatása volt annak, hogy a Sóshalmi Olvasókör közösségét 1989 nyarán a „Szocialista Kultúráért” kitüntetéssel ismerték el, ami főként azért keltett figyelmet, hiszen az alakuló olvasókörök éppen a korábbi központosított szocialista kulturális intézményrendszerrel szemben teremtettek demokratikus alternatívát (Hajdu, 1990:192-194; Hírek, 1990:96).

A Balmazújvároson, 1989. július 21-én tartott országos olvasóköri értekezlet fő témájának eredetileg az országos szövetség megalakítását szánták. Az egyesületek létrehozásával és napi működésével kapcsolatban felmerülő gyakorlati kérdések megvitatása után azonban már nem maradt elegendő idő a központi szervezet felállításának előkészítésére. A szövetség létrehozása napirendre került a következő hónapokban zajló regionális tanácskozásokon. A dél-alföldi térség olvasóköreinek vezetői 1989. szeptember 13-án ültek össze a szegedi Somogyi Könyvtárban. A résztvevők két fontos gyakorlati kérdést vetettek fel, melyre választ kellett találni. Az egyik, hogy konkrétan mit kínál a központi szervezet az egyesületalakítást tervező kisközösségeknek és a már bejegyzett köröknek. A másik, hogy hogyan tudják előteremteni a tagszervezetek a szövetségi tagdíjat, mert vállalati vagy közületi mecénások hiányában a körök többsége igen szerény anyagiakkal rendelkezett, elemi nehézségeket okozott a rendezvények finanszírozása is. Abban teljes volt az egyetértés, hogy feltétlenül szükség van saját sajtóra, ezért szorgalmazták az *Egyesületi Élet* további kiadását (Hajdu, 1989:6-7).

December 9-én, Kisújszálláson rendeztek újabb tanácskozást a Dunától keletre eső területek olvasókörei és hasonló célú egyesületei képviselőinek összehívásával. Ekkorra már elkészült a szövetség alapszabály-tervezete. Erről már a rendezvényen is hangzottak el észrevételek, de a szervező bizottság azt kérte, hogy a köri vezetők egyeztessenek ezzel kapcsolatban otthon, saját tagságukkal is, hogy a központi szervezet minél szélesebb konszenzus mellett kezdhesse meg a működését. Eredetileg a Magyar Olvasókörök és Kulturális Egyesületek Szövetsége nevet akarták használni, sokan azonban nem tartották reálisnak, hogy minden kulturális egyesületet egy keretben lehessen összefogni, így az Olvasókörök Szövetsége elnevezés mellett döntöttek. Azzal azonban mindenki egyetértett, hogy az új tagok esetében nem a név (gazdakör, népkör, baráti kör) lesz a döntő tényező, hanem, hogy szervezetükben, működésükben, céljaikban az olvasókörökhöz hasonló jellegűek legyenek (Olasz & Szórá, 2020:29; Molnár, 1990:5).

1990 elejétől nagyobb lendületet vett az olvasókörök szervezése és a korábbinál fokozottabb figyelem kísérte ezeket a törekvéseket. Felértékelődött a személyes és politikai érdek feletti közösség-szervező szándék, a helyi társadalom megfelelőbb életkörülményei megteremtését szolgáló összefogás. Szerepe volt ebben a meginduló demokratikus változások hatásának, a politikai és jogszabályi feltételek, valamint a szemléletmód fokozatos átalakulásának, illetve a média megnövekvő érdeklődésének, a sajtó, a rádió és a televízió híradásai révén, a lehetőségek és a jó példák széleskörben ismertté válásának (Régi és Új, 1989:10-12; Nemes, 2003:96).

Komoly hatást gyakorolt a folyamatra Molnár Zoltán nyilatkozata a *Kisalföld* című lapban, melyet számos másik újság is átvett (*Dunántúli Napló*, a *Nógrád*, a *Kelet-Magyarország*, a *Csongrád Megyei Hírlap*). Az író arról beszélt, hogy az olvasókörök esetében nem az olvasás, a művelődés, a felnőttképzés a végcél (ahogyan régen sem az volt), hanem, hogy a helyi kisközösségek minőségibb életet élhessenek, jobban boldogulhassanak. A helyi lakosság mozgósításával megtalálják és kamatoztassák az addig ki nem használt gazdasági, közéleti, kulturális lehetőségeket. A demokráciának része a pártok működése, vetélkedése, a mindenki számára előnyt jelentő előrelépés azonban csak pártérdekeken felül emelkedve valósítható meg (Molnár, 1990:5).

A nagy olvasóköri hagyományokkal rendelkező Hódmezővásárhelyen, a sóshalmi kört követően 1990-ben 7 további egyesület alakult. Az egyesületek létrehozásában segítséget nyújtottak azok a helyi szervek és személyek, akik már évek óta szorgalmazták a kisközösségek önszerveződését, és akik nagy szerepet vállaltak az országos szövetség létrehozásában is. Javaslatukra 1990. október 11-én Sóshalmon a város 8 olvasóköre közös megbeszélést tartott. Sorra bemutatták az addig elért eredményeket, a jövőre vonatkozó terveket és felvetették a legégetőbb problémákat. A tapasztalatcserén túl közös fellépést határoztak el a tömegszervezeti székházak megszerzése, tulajdonba, vagy legalább használatba vétele érdekében, valamint azért, hogy a Németh László Könyvtár továbbra is üzemeltesse a székházakban elhelyezett fiókkönyvtárakat (Olasz & Szóró, 2020:28-29; Horváth, 1990:5).

1990. szeptember 22-én, Budapesten sor került az Olvasókörök Szövetsége alakuló értekezletére, melyen a már megszűnt HNF Olvasóköri Munkacsoportja és Könyvbarát Bizottsága tagjai és az olvasókörök újjászervezését támogató több más művelődési szakember vett részt. A szervező bizottság felkérésére Sente Ferenc az olvasásnak a nemzeti kultúra ápolásában betöltött szerepéről, illetve a társadalom nyelvi és viselkedéskultúrájára való hatásáról beszélt, kiemelve, hogy mindebben milyen sokat tehetnek a saját környezetükben az olvasókörök. Molnár Zoltán ismertette az országos szövetség célkitűzéseit. Az új szervezet feladatai között szerepelt az olvasókörök egymással való összekapcsolása és a közvéleménnyel való megismertetése, a tapasztalatok, bevált módszerek közreadása, a szervezés és a működés megkönnyítése érdekében. A szövetség vállalta az olvasóköri vezetők továbbképzését, illetve országos találkozók szervezését, ahol az olvasókörök tagsága

bemutakozhat, kapcsolatokat építhet, ötleteket gyűjthet miközben kulturális és szórakoztató programokon vehet részt (Hajdu, 2002:71-72, Megalakult, 1991:50-51).

A megjelentek hivatalosan is kimondták az Olvasókörök Szövetsége magalakítását, megvitatták és módosításokkal elfogadták az alapszabály-tervezetet, döntöttek a Társadalmi Egyesületek Szövetségéhez való csatlakozásról, és megválasztották a vezetőségét. Az elnöki feladatok ellátására Hajdu Gézát kérték fel, aki azonban csak egy évre vállalta ezt (utóda Szente Ferenc lett). A vezetőségbe bekerült Fekete Imre alelnök, Ugrin Gáborné titkár, valamint Hurtony Zsuzsanna és Szegedi Miklósné. Az alapszabály szerint a szövetség elsődleges célja, a helyi értékeket, hagyományokat ápoló, fejlesztő, közkinccsé tévő kisközösségek szervezésének és működésének támogatásával elősegíteni, hogy a társadalom visszavegye kulturális szabadságát az „államosított népműveléstől”. Október 31-én a Fővárosi Bíróság, 2935. szám alatt nyilvántartásba vette az Olvasókörök Szövetségét (Nemes, 2010:25-26; Hajdu, 2002:70-71).

Az új szervezet olyan módon igyekezett tenni a magyar kultúráért, hogy támogatta a helyi egyesületeket saját közösségük értékeinek, hagyományainak ápolásában, kiteljesítésében. Ugyanakkor hidat kívánt képezni a szövetség tagjai, illetve más társadalmi és művelődési szervezetek között, bekapcsolva ebbe a határon túl élő magyarság kisközösségeit is. Az nyilvánvaló volt, hogy a demokratikus átalakulás ellenére az országos szervek nem ismerhetik úgy egy-egy település életét, lehetőségeit, mint az ott élők, ezért csak a helyi közösség találhatja meg azokat a kitörési pontokat, melyek segítségével a hagyományaira építve jobb, tartalmasabb életet biztosíthat a maga számára. Az ehhez szükséges közös gondolkodásnak, a helyi erők egyesítésének, mozgósításának a társadalmi, politikai, műveltségi különbségektől függetlenül szerveződő olvasókörök fontos szereplői lehettek. A szövetség az egyesületeken keresztül kívánt közreműködni a szakmai és általános műveltség szélesítésében, a nyelv, az olvasás, a népi hagyományok ápolásában, a nemzeti identitás erősítésében, illetve egy együttműködő közösségi szemlélet újrateremtésében (Molnár, 2010:30; Nemes, 2010:5).

Az Olvasókörök Szövetsége könyvtárak, művelődési intézmények útján felhívást adott ki, melyben újabb kisközösségek létrehozására, egyesületek alapítására buzdította főleg a vidéki kistelepülések lakosságát. A szervezet sajtója nemcsak az egyesületekben rejlő lehetőségek bemutatásával igyekezett aktív fellépésre ösztönözni a helyi közösségeket, hanem módszertani útmutatást adott a gyakorlati tennivalóihoz (Hogyan kezdeményezzünk, 1990:12).

A megyaszói Hanko Zoltán Olvasókör kezdeményezésére 1991 januárjában a szövetség pályázatot írt ki az olvasókörök és hasonló egyesületek múltjának, tevékenységének, terveinek bemutatására. A felhívással a működő kisközösségek helyi társadalomban játszott szerepének szélesebb körben való bemutatása volt a cél. A pályázaton való részvétel feltételei között nem szerepelt a szövetségi tagság, bármelyik olvasókör jellegű civil szervezet küldhetett 20-25 oldalas bemutatkozó

anyagot. A pályamunkák zsűrizésébe bevonták az Írószövetség Móricz Zsigmond Körét és a Kölcsey Alapítványt is. A legjobb pályaművek benyújtói pénzjutalomban részesültek és ajándék könyvcsomagot kaptak. A megadott határidőig, május 31-ig 23 pályamunka érkezett. A szeptember 21-i eredményhirdetésen az első díjat a hódmezővásárhelyi Csúcsi Olvasókörnek, a második díjat a balmazújvárosi 48-as Népkörnek ítelték oda. A díjazott munkák az OSZK állományába kerültek (Olvasókörök Szövetsége, 1991:4; Pályázat, 1991:2).

Az Olvasókörök Szövetsége 1991. február 9. és 11. között szakmai tanácskozást szervezett Gárdonyban, melynek fő témája a kultúra helyzete és az olvasókörök feladata volt. A programra a tagszervezetek és az együttműködő társintézmények vezetői kaptak meghívást. Részt vett a megbeszéléseken Sente Ferenc, az OSZK főigazgatóhelyettese, Bíró Zoltán, a *Hitel* főszerkesztője, Gyúró Ferenc, a TESZ elnöke, Pál József a Szövetkezeti Tanács elnöke, és Molnár Zoltán író is. Felkért előadónak Sente az olvasókörök együttműködési lehetőségeiről és a könyvtárakkal való kapcsolatáról adott elő, Pál József a gazdálkodás és a szövetkezés kérdéseivel foglalkozott. Meglátogatta a rendezvényt Göncz Árpád köztársasági elnök is, aki a magyar társadalom állapotáról, a talpra állás, a polgári Magyarország felépítésének esélyeiről és nehézségeiről beszélt (Kállai, 1991:1; Kenéz, 1991:5).

Minden előadó és hozzászóló megerősítette, hogy az adott helyzetben különösen nagy a jelentősége a helyi kisközösségek, az olvasókörök tevékenységének. A tanácskozáson ajánlásokat fogalmaztak meg az alakuló civil szervezetek számára. Ezek közé tartozott, hogy használják ki jobban a helyben kínálkozó lehetőségeket (tömegszervezeti székházak), segítsék a környezetükben új olvasókörök alakítását, kezdeményezzék a diákság, a 15-25 év közötti korosztály számára önképzőkörök létrehozását, ami fokozza a közösségi aktivitást és utánpótlást biztosíthat az egyesületek számára is. A működés feltételeinek javítása érdekében a szövetség a helyi civil szervezetek közös fellépését javasolta a közigazgatási szervek és a gazdasági szereplők meggyőzésére, hogy az egyesületek támogatása kölcsönös előnyökkel jár. A szövetség szorgalmazta a kisközösség számára a működés jogi kereteinek biztosítását, a hivatalos bírósági bejegyeztetést. Javasolta, hogy az egyesületek tartsanak rendszeres kapcsolatot a szövetség vezetésével, vegyenek részt a központilag szervezett megbeszéléseken, tapasztalatcseréken, meghirdetett pályázatokon (Gyúró & Hajdu, 1991:5-7; Nemes, 2010:27).

Az Olvasókörök Szövetsége áprilisban nyílt levéllel fordult az önkormányzatokhoz és a gazdasági szereplőkhöz, melyben a kultúra támogatásának fontosságára hívták fel a figyelmet. A sajtóban, többek között az *Élet és Irodalom* hasábjain is közzétett felhívás hangsúlyozta, hogy a gazdaság helyreállítása és a társadalmi problémák kezelése mellett a műveltség terjesztése ugyanolyan fontos eleme az új Magyarország megteremtésének. A levelet aláírta a köztársasági elnök is. A felhívás fogadtatása ellentmondásos volt. A települések, különösen a kisebb községek nagy nehézségekkel küszködtek, ha látták is az egyesületek tevékenységének társadalmi és kulturális fontosságát, anyagi segítséget

alig tudtak adni ehhez. A helyi tényezők kormányzati segítségben bíztak, miközben a központi szervek a települések áldozatvállalására apelláltak (Csongrády, 1991:4; Levél az önkormányzatokhoz, 1991:7).

1991. június 1-2-án, Balmazújvároson került megszervezésre az olvasókörök országos találkozója. A házigazda a helyi 48-as Olvasó Népkör, a Rákóczi Népkör és a Veres Péter Művelődési Központ volt. A rendezvényen 30 egyesület vett részt mintegy 150 fővel. Az utazás kivételével a költségeket a vendéglátók fedezték, az Olvasókörök Szövetsége támogatásával. Az esemény alkalmat teremtett az olvasókörök számára saját településük kulturális értékeinek, hagyományinak, illetve egyesületük tevékenységének, eredményeinek bemutatására. A közös tanácskozás során széles lehetőség nyílt a tapasztalatcserére. A rendezvényt a házigazdák és a vendégek kulturális csoportjainak műsorai, kézműves foglalkozás és kiállítás, a „városi vigasságokon” való részvétel tette még élménydúsabbá (Hajdu, 2002:76; Olvasókörök találkozója, 1991:9).

A szövetség július 13-án elnökségi ülést tartott, melyen a szeptemberben esedékes közgyűlést készítették elő. Jóváhagyták a működési szabályzat átdolgozott tervezetét. Ez tartalmazta, hogy a szövetségbe belépő olvasókörök továbbra is megőrzik teljes önállóságukat. Az egyesületek mellett természetes személyek is csatlakozhatnak, ha egyetértenek a meghirdetett célkitűzéseket. A szervezet tevékenységét a művelődés és közösség-szervezés terén jelentős tapasztalatokkal rendelkező személyekből álló „párfogó testület” támogatja. Az Olvasókörök Szövetsége részt vesz a Társadalmi Egyesületek Szövetsége tanácsadó testületének munkájában. A szövetség legfőbb döntéshozó szerve a közgyűlés. Ezen a tagszervezetek 2 szavazati jogú képviselővel vesznek részt (később ezt 3 főre módosították). A pártfogó testület 1 főt delegál, neki azonban csak tanácskozási joga van. A szövetségbe belépő természetes személyeket 10 főnként 1-1 teljes jogú küldött képviseli. A vezetőséget 3 évre választják, ami egyszerű többséggel történik. A közgyűlés, illetve a vezetőség a döntéseit nyílt szavazással, egyszerű többséggel hozza. A szövetség a társadalmi szervezetekre vonatkozó jogszabályok szerint gazdálkodik (Működési szabályzat, 1991:1-5).

Az Olvasókörök Szövetsége első közgyűlését 1991. szeptember 22-én tartották, Budapesten. Ennek előkészítéseként a meghívókkal együtt szétküldték a tagoknak véleményezésre a módosított működési szabályzat tervezetét. Személyi javaslatokat is kértek tőlük az új vezetőség tagjaira vonatkozóan. A meghívóban jelezték, hogy a szavazásra jogosult képviselők mellett minden érdeklődőt szeretettel várnak. A rendezvény során az elnök megnyitóját az év elején meghirdetett pályázat eredményhirdetése követte. Ezután az elnök beszámolt az éves munkáról, ami a felmerült nehézségek ellenére szélesebb körben is elismert eredményeket hozott. Utána az Ellenőrző Bizottság vezetője ismertette a szervezet pénzügyéről szóló jelentést. A közgyűlésen a tagság elfogadta a működési szabályzatot, megállapította a következő évi tagdíjakat (az egyesületek tagonként 10 Ft-ot, a természetes személyek 100 Ft-ot fizettek), majd megválasztotta a szövetség új vezetését (Tájékoztató levél, 1991:1-2; Meghívó, 1991:1).

Az 1980-as években a közösségi élet utáni igény aktivizálta a helyi társadalmat és az évtizedekkel korábban felszámolt civil szféra kezdett újjáéledni. A HNF Olvasóköri Munkabizottsága, és az ebből 1988-ban informálisan, majd 1990-ben hivatalosan is megalakuló Olvasókörök Szövetsége jelentős szerepet vállalt az egyesületalapítási törekvések támogatásában, módszertani tanácsokkal segítette a szervezés és a későbbi működés folyamatát, fórumot teremtett a szervezetek egymással való rendszeres tapasztalatcseréjéhez és lehetőséget biztosított a helyi kisközösségeknek az ország szélesebb nyilvánossága előtti megmutatkozásban.

Irodalomjegyzék

- A közművelődési egyesületekről. (1983). In *Házi Jogtanácsadó*. Budapest: Borsodi Ny.
- A magyar kultúra napjára. (1991). *Új Dunántúli Napló*, 2 (21), 3.
- Az 1989. évi II. törvény. Az egyesülési jogról. *Magyar Közlöny*, 45 (5), 86-95.
- Csongrády Béla (1991). Vak vezet világtalant. *Új Nógrád*, 2 (110), 4.
- Hírek. (1988). *Csongrád Megyei Könyvtáros*, 20 (1-2), 108-110.
- Hírek. (1990). *Csongrád Megyei Könyvtáros*, 22 (1-2), 96-99.
- Felhívás. (1988). *Egyesületi Élet*, 1 (1), 8.
- Gyúró Ferenc, & Hajdu Géza (1991). Gárdonyi tanácskozás. *Egyesületi Élet*, 4 (1), 5-7.
- Hajdu Géza (1986). Olvasókörök ma? *Csongrád Megyei Hírlap*, 43 (283), 4.
- Hajdu Géza (1987). Olvasókörök megyénkben. *Csongrád Megyei Könyvtáros*, 19 (3-4), 146-150.
- Hajdu Géza (1989). Együtt gondolkodunk. *Egyesületi Élet*, 2 (3), 6-7.
- Hajdu Géza (1990). Vásárhely ismét az olvasókörök városa lesz? *Csongrád Megyei Könyvtáros*, 22 (3-4), 192-194.
- Hajdu Géza (2002). *Az olvasókörök városa. Vásárhelyi körök, 1945-2000.* Hódmezővásárhely: Hódmezővásárhely megyei Jogú Város Önkormányzata.
- Hogyan kezdeményezzünk? (1990) *Egyesületi Élet*, 3 (3), 12.
- Horváth Dezső (1990). Föltámadnak az olvasókörök. *Szegedi Napló*, 1 (164), 5.
- Kállai János (1991). Elnöki üdvözet. *Kelet-Magyarország*, 48 (37), 1.
- Kenéz Sándor (1991). Olvasóköri találkozó Gárdonyiban. *Szeged Népe*, 1 (febr. 22), 5.
- Kovács Máté (1970). *Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig*. Budapest: Gondolat.
- Kovalcsik József (1986). *A kultúra csarnokai III. kötet*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Levél az önkormányzatokhoz. (1991) *Élet és Irodalom*, 35 (április 19), 7.
- Maróti István (1989). Olvasókörök és a Népfront. *Népfront*, 34 (5), 31-33.
- Megalakult az Olvasókörök Szövetsége. (1991). *Csongrád Megyei Könyvtáros*, 23 (1-2), 50-51.
- Molnár Zoltán (1983). Erőnk növelése - könyvvel. *Élet és Irodalom*, 27 (46), 6.
- Molnár Zoltán (1990). Az alakuló olvasókörökről. *Kisalföld*, 45 (14), 5.
- Molnár Zoltán (1995). Kultúránk állapotáról. *Valóság*, 38 (5), 22-36.
- Molnár Zoltán (2010). Minden olvasókörnek. In Nemes Erzsébet (szerk.), *Szövetségben az olvasókörök* (pp. 28-30). Budapest: Olvasókörök Szövetsége.

- Nemes Erzsébet (2003). Olvasókörök. In Kis Bori, & Sándor Tibor (szerk.), *Önszerveződő helyi társadalom - történelmi változások, új formák* (pp. 93-97). Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.
- Nemes Erzsébet (szerk.) (2010). *Szövetségben az olvasókörök*. Budapest: Olvasókörök Szövetsége.
- Olasz Lajos (2011). Állampolgári ismeretek és készségek fejlesztése az agrártársadalom civil szervezeteiben (1945-1950). In Erdei Gábor (szerk.), *Andragógia és közművelődés. Régi és új kihívások előtt a közművelődés az új évtizedben* (pp. 142-149). Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Olasz Lajos, & Szórá Ilona (2020). A Csúcsi Olvasókör létrehozása és kezdeti tevékenysége. In Szórá Ilona, Kis Imréné, & Galambos Kornélné (szerk.), *Közösségi élet és hagyományőrzés a Csúcsban*. Hódmezővásárhely: Csúcsi Olvasókör.
- Olvasókörök Szövetsége. (1991). *Észak-Magyarország*, 47 (33), 4.
- Olvasókörök találkozója. (1991). *Hajdú-Bihari Napló*, 48 (126), 9.
- Pályázat. (1991). *Kelet-Magyarország*, 48 (46), 2.
- Régi és új. (1989). *Egyesületi Élet*, 2 (6), 10-12.
- Stifnérné Szent Csilla (2000). *A Sóshalmi Olvasókör története a jegyzőkönyvek tükrében, 1885-1995*. Hódmezővásárhely: Norma Ny.
- Szabó László (1988). Baráti szó a közösségekért. *Egyesületi Élet*, 1 (2), 1-2.
- Szenti András (1988). Megbeszélés az olvasókörben. *Egyesületi Élet*, 2 (1), 3-7.
- Vidra Szabó Ferenc (1993). *Kulturális egyesületek és helyi társadalom a nyolcvanas években*. Budapest: OSZK.
- Közösségekről közösségeknek. (1987). *Magyar Nemzet*, 50 (217), 7.
- Napló. (1987). *Magyar Nemzet*, 50 (137), 4.
- Működési szabályzat. (1991). Csúcsi Olvasókör Irattára. (Hódmezővásárhely). OSZ ir. 1991. július 13.
- Meghívó. (1991). Csúcsi Olvasókör Irattára. (Hódmezővásárhely) OSZ ir. 1991. szeptember 7.
- Tájékoztató levél. (1991). Csúcsi Olvasókör Irattára. (Hódmezővásárhely) OSZ ir. 1991. augusztus 24.
- Zimonyi Zoltán (1987). Olvasóköri kalauz. *Olvasó Nép*, 9 (2), 82-91.

Teológia és dramaturgia: Ima az *Isteni színjátékban*¹

Endrédy Balázs

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest

Az irodalomtól nem idegen az imádság: a teljesség igénye nélkül gondolhatunk Sophoklész drámáira, ahol különböző istenek megszólítására számtalan példát láthatunk, de a magyar irodalom vonatkozásában eszünkbe juthat az *Ember tragédiájából* Isten és Ádám dialógusainak sora - melyek szintén egyfajta imának tekinthetők -, de utalhatunk az *Édes Annára* is, melynek a legelején Kosztolányi a *Rituale Romanum* temetési szövegének egy részletével indít, s magának Édes Annának a szövege egy kötött ima, mely szakaszosan tör elő: „Énistenem - jóistenem - lecsukódik - máraszemem - deatied - nyitvaatyám...”. A felsorolást természetesen hosszasan lehetne folytatni, úgy a világ-, mint a magyar irodalom jelentős alkotásaival, de ettől most eltekintünk². Jelen dolgozat fókuszában ugyanis egy konkrét műalkotás, az *Isteni színjáték* áll, s ebben a műben vizsgáljuk meg az imát. Így ez a munka kapcsolódik Dante halálának 700. évfordulója kapcsán napvilágot látó számos vizsgálódás sorába, másrészt azon kutatásokhoz is illeszkedik, melyek az imához multidiszciplináris keretben közelítenek. Az elmúlt évtizedekben több valláspszichológiai és -filozófiai szerző foglalkozott az ima szerepével, módjaival, más konstrukciókkal való összefüggéseivel (ld. pl. Palmer, 2020; Granqvist, 2010; Schaeffler, 2003).

Ehhez először kísérletet teszünk az ima meghatározására, klasszifikálására Dante-korabeli szempontok mentén. Ezután úgy vizsgáljuk meg az imát, mint teológiai szereppel bíró, Istent megszólító szövegegységet, ezt követően azt járjuk körül, hogy milyen dramaturgiai, irodalmi, retorikai funkciót tölthet be az ima - és amellet érvelünk, hogy pusztán a teológiai szempontok alapján nem lehetséges a dantei szövegösszefüggések feltárása -, s végül a két szál - a teológiai és

¹ A tanulmány elkészültében köszönet mondok dr. habil. Mátyus Norbert Andrásnak, aki OTDK-s témavezetőmként sorról sorra végigkísérte a munkát, és szempontjaival gazdagította azt. A Hosanna-szöveg originalitásának ellenőrzésében köszönet illeti dr. habil. Földváry Miklós Istvánt. A korai pszichoanalitikus szerzőkkel kapcsolatos inspirációt dr. habil. Gyimesi Júliától kaptam, míg a narratológiai elemzésben dr. Berán Eszter nyújtott segítséget. Az ima kortárs vonatkozásaiban dr. Osztrólczyk Sarolta adott nagyon fontos inspirációt, míg Várkonyi Borbálának a teljes szöveg nyelvi és szakmai ellenőrzéséért mondok köszönetet.

² A kortárs magyar irodalomban is jelen van az ima témája, utalhatunk Nádasy Ádám: *Vacsora előtt* című versére vagy GreCsó Krisztián: *Balázsolás* versére (mely a Babits-szöveg kortárs darabja), Hajnóczy Péter az alkoholizmust aposztrofálta imaként, ennek kibontását ld. ODORICS, 2009, de utalhatunk Lackfi János: *Öt seb* c. kötetére, melynek szövegei felfoghatóak (nem klasszikus értelemben vett) imaként, illetve ugyanő zsoltárátiratokat is szerzett *Hej, Sionról fúj a szél* címmel.

dramaturgiai - viszonyát vizsgáljuk meg, integrációjára mutatunk egy lehetséges utat konklúzióként.

Dante és az ima

Az ima lehetséges meghatározásai és taxonómiája

Az ima megragadását keresve középkori kontextusban lényeges forrás természetesen Aquinói Szent Tamás, aki a *Summájában* egy teljes quaestiót szentelt a kérdéskörnek (*S. Th. IIa IIae q. 83.*). Isidorust idézve megtudjuk Tamástól, hogy „imádkozni ugyanaz, mint beszélni” (art. 1.), lehet Istenhez és az üdvözültekhez imádkozni, persze másképp („a Szentháromságtól azt kérjük, irgalmazzon nekünk, az üdvözültektől pedig azt, hogy imádkozzanak értünk”, art. 4.). A verbalitás kérdéskörének szenteli Tamás a 12. articulust, és azt fogalmazza meg, hogy a közösségi ima szóbeli - hogy mindenki tudjon róla, míg az egyéni ima nem szükséges, hogy szóbeli legyen³. Az *Isteni színjáték* kapcsán azért fontos ez a különbségtétel, mert ha a tágabb meghatározást választjuk, imának minősülhet például az is, amikor Dante a Szentháromságot szemléli (*Par XXXIII. 76-145*), amit több verbális ima készít elő: egyrészt a narrátor Dante imája (67-75, ez a visszaemlékezésre vonatkozik), illetve Bernát imája (1-39, mely pedig az utazó Dante számára kéri Máriától az istenlátás lehetőségét).

Szent Bonaventura is foglalkozik az imádság kérdéskörével az *Itinerariumában* (*A lélek útjai Istenhez*), s mindjárt a mű elején kifejti, hogy „Az imádság tehát a felfelétörtetés [Istenhez való] szülője és forrása” (I. 1.), „Ebben az imában világosodunk meg és tudjuk meg az Istenhez emelkedés fokait” (I. 2.). Bonaventura tehát az Istenhez való közeledésben látja az ima lényegét, majd beszél az általa elkülönített fokozatokról, az utolsó kapcsán úgy fogalmaz, hogy „az ima sóhaját s ne az olvasmányokat kérdezd”, tehát mintha a nonverbális közlésmódba érkezne meg ő is. Bonaventura szövege lehet egyfajta interpretációs horizontja is az *Isteni színjátéknak*, hiszen itt is fokozatos Isten felé emelkedést láthatunk, s ahogy az előző bekezdésben már utaltunk rá, az utazó Dante végül is Isten szemléléshez jut el. Erre a szempontra még visszatérünk a későbbiekben, Avilai Szent Teréz imafejlődési modelljének tükrében.

A továbbiakban azonban a verbális imákra fókuszálunk, és a tanulmány vonatkozásában az ima alatt Istent megszólító (vagy egyéb személyen keresztül Istenhez érkező) szövegeket értünk, legyenek azok kötött szövegek (liturgikus imák vagy zsoltárok) vagy Dante által komponált sorok.

Az ima tipológiája kapcsán Lanci és Liver (1970) az *Enciclopedia Dantescában* egy négyes felosztást javasol, a bemutatás előtt azonban fontos hangsúlyozni, hogy ezen szerzők az olasz 'preghiera' szócikk kapcsán

³ Érdekes, hogy kortárs teológiai diskurzusokban is felmerül az ima beszélgetés (verbális kommunikáció) és Istennel való együttlét, kapcsolattartás (a nonverbális közlésmódok integrációja) kérdésköre (ld. pl. GÁL, 2006).

ismertetik a felosztásukat, amely kifejezés ugyan jelent imát, de a 'kérés' is benne rejlik, így ez a klasszifikáció olyan kategóriákat is tartalmaz, melyek nem számítanak imádságnak a tamási szempontok alapján. Első csoportként a saját értelemben vett imákat különítik el: megszólítottjaik a kereszténység által tisztelt személyek (pl. Mária, Id. Bernát imáját *Par XXXIII. 1-39*) vagy maga Isten (a gőgösök által recitál Miatyánk a *Purg XI 1-24*-ben). A második csoportban olyan kérések találhatók, melyek imaformában szerepelnek az *Isteni színjáték*ban, például Dante Ádámhoz intézett sorait sorolják ide (*Par XXVI. 91-96*), ezeknek a szövegeknek a formája ugyan az imához hasonló, de mégsem imák a szó tamási jelentésében. A harmadik csoportba keresztény személyek - akár Isten - rövid invokációi kerülnek, röpmák (*Par XXX. 97-99*) vagy csodálkozást kifejező felkiáltások (*Par XV. 47-48*). Az utolsó csoportba a pogány istenekhez, személyekhez kapcsolódó imákat, megszólításokat helyezik, ilyen például a múzsák segítségül hívása (*Purg I. 1-12*). Ez utóbbi csoport értelmezésére a teológiai és a dramaturgiai részben is vissza fogunk térni.

Egy másik taxonómia, melyet Dante korában is használtak, Johannes Cassianus († 435) nevéhez fűződik, és az *1Tim 2,1*-et („... arra kérek tehát, tartsatok könyörgéseket (*obsecrationes*), imádságokat (*orationes*), esedezéseket (*postulationes*) és hálaadásokat (*gratiarum actiones*) minden emberért⁴”) veszi alapul. Geri (2017, 29-30) nyomán a következőképp foglalhatjuk össze az egyes csoportokat: az *obsecrationes* az elkövetett bűnökért való bocsánatkérést jelöli Cassianus szerint, az *orationes* fogadalomtételt Istennek, a *postulationes* a kedveseinkért folytatott imát, azzal a céllal, hogy szenvedéseiktől megszabaduljanak, míg a *gratiarum actiones* hálaadást jelent a kapott kegyelmekért. Tamás is a taxonómiának szentel egy teljes *articlust*: „Vajon megfelelően mondják-e az ima fajainak a „könyörgéseket, imádságokat, esedezéseket és hálaadásokat?” (*S. Th. IIa IIae q. 83. a. 17.*). A *doctor angelicus* a felosztás érvényessége mellett érvel, noha Pál, és nem Johannes Cassianus tekintélyére alapozva, s az utóbbi interpretációjánál az *1Tim 2,1*-hez írt Glosszát (PL 114, 627 B) jobbnak tartja⁵.

A középkorban elterjedt cassianusi tipológiát minden bizonnyal Dante is ismerhette, de az egyes szövegek klasszifikálásánál néhány további aspektust is érdemes lehet figyelembe venni: a) hogy ki az ima mondója: a narrátor Dante, az utazó Dante vagy a mű valamely szereplője, b) hogy liturgikus / biblikus imáról van szó vagy Dante saját szövegéről (esetleg a kettő elegyéről), c) hogy ki az ima címzettje (vö. Lanci és Liver, 1970 felosztását). Isten, valamelyik szent vagy pogány istenek / múzsák stb.?

⁴ A szentírási szakaszokat a Káldi Neovulgáta (2002) szerint idézem.

⁵ Tamás az *1Tim 2,1*-hez írt Glosszára való hivatkozás előtt azt fejti ki, hogy az imához három mozzanatra van szükség: „először, hogy Istenhez járuljon, aki őt kéri, ezt jelöli az 'imádság' (*orationis*) szó (...), másodszor szükséges a kérés, amit az 'esedezés' (*postulationis*) szó jelöl (...), harmadszor a kérés alapjának megjelölése (...), ide tartozik a könyörgés (*obsecratio*). A mi részünkről alap a hálaadás (*gratiarum actio*)...” (*S. Th. IIa IIae q. 83. a. 17. co.*). Az idézetből az is kitűnik, hogy Tamás nem csupán elkülönült imafajtákként tekint a kategóriákra, hanem egy-egy imán belül is identifikálható egységekként tételezi őket.

Ezen értelmezési szempontokat felhasználva közelítünk majd az imaszövegek lehetséges interpretációinak kibontásához.

Az ima Danténál

Minthogy Dante nem ad kifejezett imadefiníciót sem lírikus, sem epikus műveiben, így érdemes megnevezni, hogy amikor az imát nyelvileg megragadja, utal rá, azt milyen módon teszi. A 'preghiera' (kérés, imádság) kifejezés az *Isteni színjáték*on belül kétszer fordul elő, és egyszer jelent valóban imát: a *Pok* XXVI. 70-ben Vergilius Dante kérését (*preghiera*) dicséretesnek nevezi, ezért teljesíti azt; a *Purgatórium* XI. énekében, a Miatyánk-tropizálásában valóban imát jelent: „...de szabadíts meg rosszindulatáról / Ez utolsó kérés (*preghiera*), jó Atyánk / nem ránk vonatkozik⁶” (21-23). Természetesen sok esetben nem történik arra reflexió verbális szinten, hogy éppen imát találunk az *Isteni színjáték*ban (például az említett Miatyánk-trópusban a gőgösök *in medias res* kezdenek bele a szöveg recitálásába), azonban mégsem haszontalan áttekinteni, hogy amennyiben mégis szerepel megnevezés, a 'preghiera' kifejezésen túl milyen nyelvi eszközökhöz fordul Dante - így annak megértéséhez is közelebb kerülhetünk, hogy mit jelent számára az ima.

A 'pregare' ige (illetve ennek diftongizált formája a 'priegare') olykor az imádkozás aktusára, a kérés mozzanatára utal, például a *Purg* XVI.-ben Marco Lombardo ekként fordul Dantéhoz: „Kérlek (*ti prego*), hogy imádkozz az érdekemben (*per me prieghi*), ha majd fönt leszel” (50-51). Érdekes, hogy ebben a mondatban a 'pregare' ige mind a két jelentése megmutatkozik: a kérés és az imádkozás tevékenysége is. Szt. Bernát imájában néhány soron belül (*Par* XXXIII. 29-42) hatszor találkozunk a priego kifejezéssel (főnévi és igei használatban is), melyek szintén az imádkozásra utalnak. További igei lehetőségek a 'supplicare' (könyörög, esedez) és az invocare (megszólít). „hozzád fohászkodik (*supplica*), légy most kegyes” (*Par* XXXIII. 25), illetve „a virág neve, melyet reggel-este imámba foglalok (*invoco*)” (*Par* XXIII. 88-89). Továbbá még az 'orazione' (könyörgés) főnevet is megemlíthetjük, például Nursiai Szt. Benedek ekképp fogalmaz a *Par* XXII. 89-ben: „nekem csak böjtöm volt, és sok imám (*orazione*). Összegezve a részvizsgálódásunkat azt mondhatjuk, hogy az ima asszociációs mezőjébe Dante számára leginkább a kérés kapcsolódik, a kegyelem kiesdése Istentől, ez összhangot mutat Tamás és Johannes Cassianus szempontjaival is, és természetesen azzal is, hogy a 'pregare' kifejezés a kérés mozzanatát hordozza⁷.

⁶ Az *Isteni színjáték* szövegét NÁDASDY ÁDÁM (2020) fordításában idézem, amennyiben ettől eltérek, azt külön jelzem.

⁷ Érdekes kitekintés lehet, hogy a kortárs teológiában sokszor a kérés az ima csak egyik alfaja, a hálaadás mellett sok esetben az imádó ima és a bűnbánati ima is külön csoportként szerepel, ezt ACTS-modellnek is nevezik (Adoration, Confession, Thanksgiving, and Supplication), bővebben ehhez ld. LAIRD, 2004. Jóllehet, ezeket a csoportokat Danténál is azonosíthatjuk. Illetve a kérdéskör teológiai előzménye is érdekes: Szent Ambrus a dicsőítést (*laus*) az ima egyik fajtájának tekintette (ld. *De*

Ima az Isteni színjátékban

A bevezetés lezárásaként azt vizsgáljuk meg a következőkben, hogy az *Isteni színjáték* három főrészében milyen általános karakterei vannak az imának. Tamás idézi Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész álláspontját, aki azt fogalmazza meg, hogy „amikor imákkal hívjuk segítségül Istent, leplezetlen lélekkel ott vagyunk nála” (PG 3, 680 B, idézi S. Th. IIa IIae q. 83. a. 1.), így a pokol vonatkozásában különösen izgalmas a kérdés, hogy lehet-e egyáltalán imáról beszélni, hiszen „köztünk és köztetek nagy szakadék tátong, hogy akik innét át akarnának menni hozzátok, ne tudjanak, se onnét ne tudjon hozzánk átjönni senki” (Lk 16,26), tehát úgy tűnik, nem lehetséges az átjárás a pokol és a paradicsom között, pedig a dionüszioszi gondolat alapján mégiscsak erre lenne szükség. Mindazonáltal mégis megjelenik néhányszor az ima a *Pokolban*, például Paolo és Francesca híres beszámolója is az ima feltételes felajánlásával végződik: „ha barátunk lenne az Ég Királya, / őt kérnénk (*pregheremmo*). adjon jó békét neked” (Pok V. 91-92). De a feltételes mód, úgy tűnik, itt is éppen annak a kifejezőeszköze, hogy a Pokolban nem lehetséges az ima.

A *Pokolban* szereplő istengyalázások egyfajta inverz imaként interpretálhatók. Vanni Fucci „felemelte / mindkét kezét és fityiszt mutatott, s így ordított: „Fogd, Isten! Ezt neked!” (Pok XXV. 1-3), majd egy kígyó érkezik, aki elhallgattatja. Az inverz imák közé sorolhatónak tűnik a Pok XXXIV. nyitó sora is: „A pokol királyi zászlói jönnek” (kiemelés tőlem), itt Dante egy Szent Kereszt-himnusz szövegét parafrázálja, az eredeti „*vexilla regis prodeunt*” szavak mellé helyezi az ‘*inferni*’ kifejezést (Inglese, 2020), ami kifordítja a szöveget: a Pokol királyának zászlajáról szól immár.

Átokimára a Pokol XXXIII. énekében találunk példát: „mozduljon meg Capraia és Gorgona, / zárják el Arno torkolatát, / hogy minden lakosod a vízbe vesszen!” (82-84). Ez eltér az inverz imaként bemutatott előbbi csoporttól, hiszen nem Isten gyalázása, a tőle való távolódás és elhatárolódás a célja, hanem Istent szólítja meg, és az ő igazságosságának megnyilvánulását kéri. Fontos hangsúlyozni, hogy ezt az imát nem is az elkárhozottak, hanem a narrátor Dante mondja. A műfaj nem idegen a kereszténységtől, a zsoltárok könyvében több átokzsoltárt találunk (például a CIX., erről részletesen ld. pl. Füglister, 2022; Kocsi, 2007).

A *Purgatóriumban* az ima mint a tisztulás eszköze jelenik meg, ennek teológiai kifejtése is megtalálható (*Purg* IV. 127-135), de újra és újra imakérések is feltűnnek (ld. pl. *Purg* VIII. 70-75 vagy *Purg* XVI. 50-51). A *Purgatóriumot* a liturgikus imák foszlányai is átszövik - ezek szintén a lelkek megtisztulásának szolgálatában állnak - *Purg* VIII. 13 a *Te lucis ante-*himnusz első szavait hozza, de ebbe a sorba illeszkedik a gőgösök Miatyánkja is (*Purg* XI). A *Purgatórium* elején pedig a múzsák invokációja

sacramentis lib. VI.), a fiatal Tamás megpróbálja az ambrusi és a cassianusi/páli kategóriákat összhangba hozni (oly módon, hogy a *laus* és az *adiuratio* között tételezett azonosságot, ez utóbbit pedig az *obsecratio*val egyezőnek tartotta, ld. *Super Sent.*, lib. 4 d. 15 q. 4 a. 3 qc. 2 ad 3.), de körülbelül 15 évvel később, a *Summa* megírásakor a *laust* önállóan, az imától elkülönítve tárgyalja (IIa IIae q. 91.), amelynek oka az lehet, hogy az imát immár a kérőimával azonosítja – ahogyan azt Danténál is megfigyelhattük.

kap helyet (*Purg* I. 7-12), melyet a narrátor fogalmaz meg, hogy a „halott költészet éledjen újra” (7. sor). A *Paradicsomban* az istendicsőítés motívuma (ld. pl. *Par* VII. 1-3) mellett a kéréseknek továbbra is hangsúlyos szerepe lesz, akár Dante narrátor részéről, hogy vissza tudjon emlékezni (pl. emiatt imádkozik az Ikrek csillagképhez: *Par* XXII. 112-121, de a *Par* XVIII. 115-136-ben is Dante narrátor imájával találkozunk, de a *Paradicsom* elején Apollón megszólítása is hasonló céllal bír, ld. *Par* I. 13-36), akár a szereplők részéről, gondoljunk csak a híres Bernát-imára (*Par* XXXIII. 1-39).

Az ima, mint teológiai szöveg

Teológiai közelítések a pogány személyeket megszólító imákhoz

Teológiai szempontból kihívást jelenthet azon szövegek elhelyezése, melyekben az antikvitás istenségeit vagy épp a múzsákat szólítja meg Dante. Nem csupán a főrészek elején szereplő invokációk jelentenek ilyen szöveget (*Purg* I. 7-12; *Par* I. 13-36), de találunk olyan szakaszt, ahol Dante Krisztust Jupiterként szólítja meg („Ha szabad kérdezni: szent Jupiter, / te vállaltad a keresztfát miértünk...” [*Purg* VI. 118-119]), de az Ikrek csillagképhez is megfogalmaz imát (*Par* XXII. 112-121), a múzsák további megszólításait találjuk *Pok* II. 7-9-ben. Ezen szövegek teológiai szempontból azt az izgalmas kérdést vetik fel, hogy voltaképpen mi is a kereszténység és a görög-római tradíció viszonya, hiszen Dante művét az előbbi koncepciója alapján rendezni be alapvetően, ezek az imaszövegek viszont az utóbbihoz kapcsolódnak.

Ez a diskurzus természetesen már jóval Dante előtt megkezdődött, például Nagy Szent Vazul azt a pozíciót képviselte, hogy sok értéket hordoznak a római-görög hagyományok: „Foglalkoznunk kell költőkkel, történetírókkal és szónokokkal, vagyis olyan emberekkel, akikről a lélek üdvére valami hasznat lehet nyerni. (...) Csak azt tesszük magunkévá ezekből a könyvekből, ami megfelel nekünk, és rokon az igazsággal” (*Buzdítás az ifjakhoz*). Vazul ezután a méhek analógiáját hozza: ahogy ők is megválogatják melyik virágba szállnak, úgy válogatja a keresztény ember is, hogy mi az, amit magáévá tesz az antikvitás számtalan eleméből. De Szent Jusztiнос is úgy utal a hellén kultúra bizonyos elemeire, mint λόγος σπερματικός. Az ellenkező álláspontot képviselte Tertullianus, aki híres beszédében ekképp kiált fel: „Mi köze van hát Athénnek Jeruzsálemhez? Mi köze az Akadémiának az Egyházhoz? Istent a szív egyszerűségében kell keresni”.

Első megközelítésben úgy tűnhetne, hogy Dante a Vazul-féle vonalat képviselve illeszti be művébe Apollónt, Jupitert s a múzsákat. Teológiai szinten azonban nehézség jelentkezik, hiszen éppen ezekről a személyekről Vergilius tolmácsolásában azt halljuk, hogy „hazug, hamis istenek” (*Pok* I. 72). A helyzetnek lehetséges egy irodalmi súlypontú megközelítése, melyet a következő fejezetben mutatunk be.

A közbenjáró imák teológiai vonatkozásai

Kézenfekvőnek tűnik az eddig elmondottak alapján az imákhoz mint teológiai szövegegységekhez közelíteni. Ezt meg lehet tenni az imaszövegek elemzésével is, azonban a *Purgatóriumban* találunk egy, a közbenjáró ima teológiai kifejtését tartalmazó tercínát, a IV. 127-135 szakasz végén, amelyben arról van szó, hogy a lelkeknek meghatározott ideig kell tisztulniuk:

Hacsak nem segít közben egy ima
egy olyan szívtől, kit Isten kegyel.
(Mástól mit ér? Azt fönt nem hallani!)

A szövegben két fontos teológiai mozzanat rejlik: egyrészt, hogy az imával rövidíthető a tisztulás ideje, másrészt, hogy nem lényegtelen az imádkozó személye: tiszta szívűnek kell lennie. Ez utóbbi szemponttal azonban nem értene egyet Aquinói Szent Tamás, aki amellet érvel, hogy bizonyos kitételekkel a bűnös imája is meghallgatást nyerhet és kegyelemszerző lehet: „a bűnös természetének jó kívánságából fakadó imát meghallgatja Isten, de nem igazságossága folytán, mert ezt a bűnös nem érdemli meg, hanem irgalomból” (S. Th. IIa IIae q. 83. a. 16).⁸

Casella az ideigtartó tisztulás csökkentésének egy másik módjáról - melyben szintén megjelenik az ima - számol be a *Purg* II. énekében (98-99). hajós-angyal három hónap óta mindenkit áthoz hajójával, ugyanis zajlik a jubileum VIII. Bonifác kezdeményezésére, a búcsú (*indulgentia*) felajánlható élőkért és holtakért is (ld. Bennassuti, 1868).

Azt is megtudjuk Vergilius tolmácsolásában, hogy nem mindig volt lehetőség a purgatóriumban lévőkért imádkozni: „de ott, amikor ezt írtam, imával/ még nem lehetett bünt enyhíteni,/ mert nem Istenhez szállt még az ima” (*Purg* VI. 40-42). Az *Ottimo Commento* (1333)⁹ és Chiavacci Leonardi (1997) is úgy magyarázzák, hogy Krisztus eljövetele a döntő, például az utóbbi szerző ekként ír: „de ezen vers és jelen pillanat között (...) a világ megváltozott: középen pedig Krisztus érkezése áll”¹⁰. A két szempont össze is kapcsolható: azok imádkozhatnak hathatósan az elhunytakért, akik kedvesek az Úr szemében - Krisztus eljövetele előtt a pogányok pedig nem tudtak azok lenni: nem volt lehetőségük a megkeresztelkedésre. (Persze, azért sem „szállt még az ima” Istenhez, a paradicsomba való bejutásért, mert még nem lehetett bejutni oda, erre Krisztus halála után nyílt csak lehetőség - „alászállt a poklokra”, ahogy a

⁸ Ezen a helyen jelezzük, hogy a tamási álláspont a témában igen összetett, azt egyáltalán nem állítja, hogy a bűnös ember másért szóló imája mindenképp meghallgatásra talál, de úgy tűnik, ezt a lehetőséget mégiscsak elképzelhetőnek tartja, szemben Dante egyértelmű negációjával. Tamás pozíciójának logikai struktúráját az előző *articulus* egyik szempontjának (a. 15 ad 2) és jelen szakasz co. részének összevetésével kaphatjuk meg.

⁹ Az *Isteni színjáték* kommentárjait *ad loc* módon, a Dartmouthi Egyetem oldaláról (<https://dante.dartmouth.edu/>) hivatkozom.

¹⁰ Az idegennyelvű szövegeket saját fordításban idézem, ezalól az *Isteni színjáték* és a *Szentírás* képez kivételt az ismertetett módon.

Symbolum Apostolorum fogalmaz -, erre maga Dante is utal, ld. *Pok* IV. 46-63.)

A közbenjáró ima és a purgatóriumban lévő lelkek kapcsán úgy tűnik, egy további különbség is adódik Aquinói Szent Tamás és Dante álláspontja között. Amikor a gőgösök imádkoznak, akkor a Miatyánk már idézett részében azt fogalmazza meg, hogy
de szabadíts meg rosszindulatától.

Ez utolsó kérés, jó Atyánk

nem ránk vonatkozik, nincs erre szükség;

azokért szól, akiket hátrahagytunk."

Így imádkoztak magukért s *miértünk*... (*Purg* XI. 22-25, kiemelés tőlem).

Tehát mintha Dante azt feltételezné, hogy a purgatóriumban lévők nemcsak magukért, de az élőkért is tudnak imádkozni. Persze, arról nem beszél a szöveg, hogy vajon ezen imák meghallgatást nyernek-e, de elsődleges jelentésben joggal gondolhatjuk, hogy igen: a purgatóriumban tisztulók isteni rendelésre mondják a tisztulás szövegeit, s mi haszna lenne a *Miatyánk* utolsó kérését recitálni, ha nem nyerhetne meghallgatást? Hacsak nem egy olyan álláspontra helyezkedünk, hogy azért imádkozzák az utolsó kérést az élőkért, hogy ők maguk tisztuljanak, tehát nem az élő, hanem az imádkozó elhunyt lelkek számára lenne kegyelemszerző a másokért való imádság gesztusa. Azonban, mint látni fogjuk, az a *facultas* sem problémamentes, hogy a purgatóriumi lelkek önmagukért (*pro se*) imádkozzanak. A szövegben azt is olvassuk, hogy „fömládozzák angyalaid az akaratakat zengve Hozsannát” (10-11), s amit így a mikroszinten olvas a befogadó, azt a makroszintre is vonatkoztatja: a tisztuló lelkek is fömládozzák akarataikat, hogy a dicséret jóillatú áldozatát bemutassák (vö. *Zsolt* 50,14), s a teológiai perspektívában éppen ez az áldozat lenne kegyelemszerző *pro se* és *pro aliis*.

Tamás álláspontja ettől eltérő, néhány részletben utal arra, hogyan vélekedik a kérdésben, például: „akik a tisztítóhelyen vannak, (...) már nem vétkezhetnek. Ámde azok, akik a tisztítóhelyen vannak, *nem imádkoznak értünk*, hanem inkább mi imádkozunk értük...” (*S. Th.* IIa IIae q. 83. a. 11 ad 3, kiemelés tőlem, de ld. még a. 4. ad 3-at is). Az ellentmondás azért is izgalmas, mert a kommentárok nem foglalkoznak a kérdéssel, más problémákra fókuszálnak. Nicolò Maldina (2015) figyelmeztet, hogy talán Francesco da Buti az egyetlen, aki foglalkozott a kérdéssel. Buti (1385-95) így fogalmaz, „a szakasz kapcsán felmerül a kérdés, hogyan gondolja a szerző, hogy a lelkek imádkoznának értünk?” Butinak egy teológiai megoldása is van a kérdésre: a lelkeknek az életük során szerzett érdemek lennének a közbenjárás lehetőségi feltételei.

A teológiai szempontnál maradva azt figyelhetjük meg, hogy a szakirodalom a purgatóriumi közbenjárás lehetőségessége kapcsán azt hangsúlyozza, hogy „az *újabbak* általában igennel felelnek” (Schütz, 2008, kiemelés az eredetiben), Suárez *De oratione* munkájára hivatkozva, Ludwig Ott (1974) még Bellarmin Szent Róbertet említi a pozíció kapcsán. Mindez azért izgalmas, mert ezek a teológusok jóval Dante után éltek. Maldina (2015) talál néhány szórványos Dante-korabeli teológiai munkát, amelyek

igennel felelt a közbenjárási lehetőségre: Astesano da Asti *Summáját*, Middletoni Richárd Petrus Lombardus-kommentárját. Nem tűnik azonban biztosnak, hogy Dante ismerte volna ezen teológiai munkákat. Az említett teológusok és a Miatyánk-szöveg között azonban a ferences lelkiség közös vonás: mindketten ferencesek voltak, a dantei szöveg pedig egészen nyíltan evokálja Assisi Szent Ferenc Naphimnuszát („laudato sia ‘l tuo nome e l’ tuo valore [*Purg* XI. 4], vö. „laudato sie, mi’ Signore, com tucte le tue creature [*Laus*, 5], a szöveg egyéb ferences vonatkozásaihoz ld. Mazzucchi, 2008; Bürgel, 2013). További szempont lehet, hogy Dante talán ferences harmadrendi volt (ehhez bővebben ld. Nardi, 2013), ez elképzelhetővé teszi, hogy épp ferences teológusok műveit ismerhesse.

Maldina (2015) felhívja továbbá arra is a figyelmet, hogy nem csupán a másokért való imádkozás (*oratio pro aliis*) rejt teológiai érdekességet, de a purgatóriumi lelkek önmagukért (*oratio pro se*) való imája is, amit akár a tárgyalt énekben láthatunk, de a többi ének is átszövi az ima mint a tisztulás lehetősége. Ezt a lehetőséget tagadja Aquinói Szent Tamás és Petrus Lombardus is, egyes ferences teológusok (mint oly sok más kérdésben is) az ellenkező pozíciót képviselték, például Pierre de Jean Olivi francia szerzetes, aki egy időben Firenzében is szolgált a Santa Croce-templomban, akár még találkozhattak is Dantével, bár erre sincs egyértelmű forrásunk (ehhez bővebben ld. Manselli, 1970). A közvélekedés a XIV. század eleji Firenzében sokkal inkább úgy az *oratio pro se*, mint az *oratio pro aliis* lehetőségének *tagadása* volt, illusztrációként Maldina (2015) egy ismeretlen szerzőtől származó, 1317-es firenzei szöveget idéz: „... tehát amíg az ember él, addig kell Miatyánkokat mondania, hogy megtisztuljon, s nem a purgatóriumban” (BR, ms. 1738, c. 64r). A helyzet egy lehetséges magyarázata, hogy Dante ismerte ezen kisebbségi álláspontot, s ezt fogadta el - vagy akár saját maga helyezkedett erre a pozícióra, azonban egy másik lehetséges hipotézis is adódik, melyet jelen dolgozat következő fejezetében mutatunk be. Maldina (2015) úgy összegzi a helyzetet, hogy Dante a kor infernalizáló tendenciájával megy szembe (mely a purgatóriumi lelkek státusát a pokolbeliekéhez látta hasonlatosnak), s ehhez dantei megnyilvánulást is találhatunk, például, amikor Vergilius ‘kiválasztott, jó végzetű lelkeként’ szólítja meg őket (ld. *Purg* III. 73), és a purgatóriumot nem a skolasztikus *satispassio* (eleget szenvedés) szemlélete hatja át. További adalék, hogy Dante teljesen magától értetődően írja, hogy „így imádkoztak magukért s miértünk” (25), de amikor más helyzetben egyesek teológiai pozíciójával száll szembe, azt egészen direkt módon jelzi a szövegben. Például az angyali memória kérdésében Dante saját pozícióját hangsúlyozottan a „földi iskolákkal” szemben helyezi el: „a földi iskolákban azt tanítják (...), hadd folytassam, hogy lásd világosan/ az igazságot, melyet elcsavarnak/ a kétértelmű tanításaikkal” (*Par* XXIX. 70-75).

A bűnösök imájának meghallgatásában és a purgatóriumi lelkek imájának kérdésében tehát Dante és Tamás ellentétes pozíciókat képviselnek, Dante szerint az előbbi nem lehetséges, az utóbbi igen (mind önmagukért és másokért is) - Tamás szerint pedig épp fordítva, vagyis nem követi Dante kompilatív módon Tamást, noha persze számtalan kérdésben egyetértenek, például, hogy az imával támogathatóak-e a tisztuló lelkek.

A liturgikus és biblikus imák néhány szempontja

Az imák ezen csoportja a *Purgatóriumra* jellemző leginkább: a *Pokol* végén ugyan már láttunk példát egy kifordított himnuszra (*Vexilla regis*, *Pok* XXXIII. 1), illetve szórványosan a *Paradicsomban* is megjelennek (pl. *Te Deum* a *Par* XXIV. 113, vagy *Diligite iusitiam...*, *Par* XVIII. 91-93), de itt mégis a Dante által szerzett imák kerülnek többségbe (mint az istendicsőítő latin-héber szöveg [*Par* VII. 1-3], Dante narrátor saját szavakkal exponált imája [*Par* XVIII. 115-136], a narrátor imája az Ikrek csillagképhez¹¹ [*Par* XXII. 112-121], de idehozhatjuk a Bernát-imát is [*Par* XXXIII. 1-39], mégha sokan a *Salve Reginával* állítják is párhuzamba [ld. pl. Azzetta, 2010], de a párhuzam mégsem olyan evidens, mint a purgatóriumi *Miatyánk* esetén). A *Paradicsom* pedig az imának egy egészen különleges formájával, a *contemplatio*val zárul, mellyel jelen dolgozatban nem foglalkozunk, most mégis egy gondolat erejéig megemlítjük: az a struktúra, ahogyan Dante halad, izgalmas hasonlóságot mutat Avilai Szent Teréz egyházdoktornak (ráadásul épp az ima kérdéskörének egyházdoktora) szempontjaival. Ő az imának négy fokozatát különíti el *Őnéletrajzában*, arról ír, hogy az első fokozat a kötött ima (amit túlnyomórészt a *Purgatóriumban* látunk), majd a saját szavakkal megfogalmazott imán keresztül (melyek a *Paradicsomban* dominálnak, akár Dante-narrátor, akár a szereplők részéről) jutunk el az utolsó fokozatig: a szemlélődésig. Teréz még a víz különböző módozataival is illusztrálja a fokozatokat: az első olyan, mintha valaki vizet hordana: nehéz és fáradságos, míg a *contemplatiót* a hulló eső befogadásához hasonlítja, ott már nem az egyéni erőfeszítéseken van a fókusz. (Természetesen Teréz koncepciója ennél jóval árnyaltabb, például azt is tanítja, hogy a kötött ima elvezethet a szemlélődéshez, és jóval Dante utáni szerző, a párhuzam mindenesetre figyelemre méltó.)

A Dante által idézett liturgikus imák pusztán néhány szóra terjednek ki, nem citálja a teljes szövegüket, ami érthető is: nem imakönyvet ír, hanem irodalmi művet, illetve joggal feltételezi, hogy a befogadó is ismeri az adott zsoltárt, imát, így nincs szüksége annak teljes szövegére. A szöveg szintjén többször jelzi azonban, hogy a lelkek a teljes textust recitálják (pl. „»Mikor Izrael kijött Egyiptomból«, / ezt énekelték egy szólamban együtt, / s tovább, ahogy a zsoltár meg van írva” *Purg* II. 46-48, kiemelések tőlem, de ld. még „az egész himnuszt vele énekelték” *Pur* VIII. 17)¹².

A liturgikus, biblikus szövegek többféle interpretációs utat rejtenek. Egyrészt, meg lehet vizsgálni, hogy a liturgikus év vonatkozásában mikor

¹¹ RITOÓK (2015) felhívja a figyelmet, hogy az invokációk főrészeről-főreszre kétszer hosszabbak lesznek (s ráadásul mindig hárommal osztható hosszúak), ezzel párhuzamosan azt is észrevehetjük, hogy Dante narrátor által elmondott imák is egyre gyakrabban szerepelnek a szövegben.

¹² Abból is következtethetünk a teljes szöveg imádkozására, hogy néha Dante kifejezetten jelzi, ha ez nem történik meg. Például a *Purg* V-ben a lelkek csak addig jutnak, hogy Miserere mei, Dómine, „énekükből hosszú, rekedt Óóó lett” (27) vagy az angyalok a *Purg* XXX-ban „rákezdtek: »Uram, tebenned remélek« , de addig mondták csak, hogy a »...lábamat «” (83-84).

használják őket, érdekes, hogy jellemzően a nagyheti liturgiák köré csoportosulnak, például Ardissino (1990) bemutatja, hogy az idézett „mikor Izrael kijött Egyiptomból” kezdetű CXIII-es zsoltárt a nagyszombati keresztelési szertartásban is énekelték, illetve húsvétvasárnap reggel. A liturgikus év szempontjából érdekes, hogy a *Par XXV*-beli „*Sperent in Te*”-tétel a pünkösd utáni harmadik vasárnap offertóriumma volt (ld. az *Usuarium* adatbázis [usuarium.elte.hu] kimutatását, Földváry et al., 2023), tehát mintha a cselekmény előrehaladásával a liturgikus év előrehaladása is bekövetkezett volna: már a húsvét utáni beteljesült állapotban járunk. De a cselekmény belső idejéhez kapcsolódó értelmezése is lehetséges olykor a liturgikus szövegeknek, például a *Purg VIII*-ban esteledik, amikor a *Te lucis ante*-himnusz éneklik (13). Már Buti (1385-95) kommentárjában is megjelenik, hogy „a himnusz, melyet esténként énekelnek a kompletóriumban”.

Nem csak a temporális aspektus jelentkezhethet elemzési szempontként, hanem egy sokkal magától értetődőbb lehetőség is adódik: az idézett liturgikus szövegek valahogyan kapcsolódnak azokhoz, akik épp mondják őket - az aktuális helyzetükhöz vagy ahhoz, miből tisztulnak. Például, az egyiptomi szabadulásról szóló ének kapcsolódik ahhoz, hogy épp most tudnak odaérni a purgatórium hegyéhez, persze általánosságban vett tisztulásukhoz is illeszkedik, hogy aztán az Ígéret Földjére, a paradicsomba juthassanak el. A tisztulás kifejezőeszköze lesz a L. zsoltár részlete a falánkók szájában: „Nyisd meg, Uram, ajkamat” (*Par XXIII. 11*) - ezúttal már nem az evés túlzásba vitt öröme, hanem Isten dicséretére nyílik meg az ajkuk. Azt is elmondhatjuk, hogy az egész L. zsoltár a klasszikus hét bűnbánati zsoltár közé tartozik. (Az is izgalmas, hogy éppen háromszor szerepel az L. zsoltár a *Purgatórium*ban: még látjuk Dante bűnbánatánál [*Purg XXXI. 98-100*], illetve korábban a meggyilkoltak énekelték a *Purg V*-ben [22-27]).

A teológiai súlypontú vizsgálódásaink után most tekintsük át az irodalmi-dramaturgiai megközelítési lehetőségeket is, miközben majd visszatérünk a pogány személyeket megszólító szövegekre és a közbenjárási problémára is.

Ima és dramaturgia

A megközelítés néhány sarokpontja

Eddig az imát mint teológiai szövegegységet vizsgáltuk, ami indokolt az ima koncepciójából kiindulva, Heiler például úgy fogalmaz, hogy az ima a vallásos hit középponti és legsokatmondóbb kifejezése (Wulff, 1991). Azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az *Isteni színjáték* irodalmi mű, így folyamatosan irodalmi-dramaturgiai szempontokat is hordoz. Így az imák megértésénél ezen szempontokat is érdemes lehet szem előtt tartani, mert az elemzés olyan szintjeire vezethetnek el bennünket, ahová pusztán a teológiai aspektusok segítségével nem tudnánk eljutni. Az értelmezési pluralitásra - igaz, más összefüggésben - maga Dante is felhívja

a figyelmet: „tudni kell, hogy ennek a műnek [az *Isteni színjáték*nak] nem egységes az értelme, hanem inkább azt lehetne mondani, sokféle értelmezésű” (*XIII levél*, 115).

A *Purgatórium*ban rendre imakérésekkel találkozunk, például Nino Visconti arra kéri Dantét, hogy „ha újra túl leszel a nagy vízen,/ mondd az én Giovannámnak: szóljon ott,/ ahol számít az ártatlan fohász” (*Purg VII. 70-72*) vagy Sapia asszony azt kéri, támogassa imáival, és vigyen hírt róla rokonainak (*Purg XIII. 146-153*). Első megközelítésben talán a teológiai tartalom juthat eszébe a befogadóknak: az élők imáikkal az elhunytakat segítik, ezzel támogatva tisztulásukat (ld. pl. a már említett tamási szakaszt: *S. Th. IIa IIae q. 83. a. 11 ad 3*). Azonban adódik egy másik megközelítés is: az *Isteni színjáték* találkozások sorozata, s költői kihívás, feladat a monotonitás elkerülése, az énekek változatossá tétele. Az ima egy eszköz lehet arra, hogy megtudjunk az élő rokonokra vonatkozó információt (pl. az első idézetben, hogy Visconti lánya él, Giovannának hívják, és még azt is, hogy kedves az Úr szemében - Dante szerint ellenkező esetben nem számítana imája, ld. *Purg IV. 134-135*), tehát Dante az imakérés formájába mintegy beleöntheti azokat a tartalmakat, amelyeket közölni szeretne az adott szereplő hozzátartozóiról.

A paradicsomra jellemző a ki-nem-mondhatóság, hogy az utazó Dante szimbólumokra szorul, hogy megragadhassa az alig megragadhatót, például amikor a Holdon csodálkozik a lelkek jelenlétén, akkor Beatrice felhívja a figyelmét, hogy a lelkek természetesen nem itt vannak, csak azért látja így, hogy jobban megértse (*Par IV. 37-42*). Úgy tűnik, mintha az ima is egyfajta szimbólum lenne: az emberi nyelven ily módon ragadja meg azt a kommunikációt Dante, ami a mennyben jelen van. „Hosanna, sanctus Deus sabaoth, / superillustrans claritate tua / felices ignes horum malacoth” (*Par VII. 1-3*). Dante itt nem egy liturgikus szöveget idéz, hanem ő tropizálja a mise Sanctusát (amely az *Izajás VI-ból* és a virágvasárnapi Benedictusból áll össze, ld. *Jn 12,13; Lk 19,39; Mk 11,9*). Több szakrális nyelv is jelen van a szövegben: egyrészt a latin, de három héber kifejezés is szerepel (*hosanna, sabaoth, malacoth*), mind a kettő szent nyelvnek számított (ld. bővebben Ramm, 2008). Ahogyan Dante ezekben a sorokban felhasználja az ima nyelvi lehetőségét, tartalmát, az érdekes módon ahhoz is hasonló, amit korai pszichoanalitikusok szimbólumnak tekintenek (például Herbert Silberer vagy Otto Rank). a nem kimondható mutatkozik meg álláspontjuk szerint a szimbólumokban, a szimbólumok egyfajta nyelvet konstituálnak, mellyel ezek a tartalmak is hozzáférhetővé válnak (Gyimesi, 2017).

A paradicsomi imának van egy további, ehhez a szálhoz kapcsolódó funkciója: hordozza a reflexiót a nehezen megragadhatóságra, amely voltaképp az egész *Isteni színjáték*ot végigkíséri (ld. *Pok I. 4-6*). Az ima biztosítja a keretet nemcsak a feszültség prezentációjára, de egyúttal feloldást is nyújt: az Istentől kér a költő segítséget, hogy elmondhassa az el nem mondhatót.

Az is szempontként jelentkezhethet, hogy a narratológia elemzési aspektusai milyen hozadékkal bírhatnak az *Isteni színjáték* imaszövegeinek értelmezésében. Például, a gyorsítás (*akceleráció*) és a lassítás

(*deceleráció*) sokszor merül fel (ld. Genette, 1980; de Jong, 2017). A klasszikus narratológiában oly módon értelmezik ezen fogalmakat, hogy a narráció ideje és a tényleges időtartama az eseménynek milyen módon viszonyul egymáshoz, ha az előbbi a hosszabb, az a lassítás, míg, ha az utóbbi, gyorsításról beszélhetünk. Ilyen értelemben például, amikor Dante néhány szóval összefoglal egy-egy hosszabb imát, csak utal rájuk, akkor gyorsításról van szó. De ha egy kicsit módosítunk a kritériumokon, akkor további rétegek nyílhatnak meg: a gyorsítást úgy is vehetjük, hogy 'a cselekményen gyorsító szöveg', míg a lassítást ennek ellentétéjeként. Így például Szent Bernát imájánál izgalmas paradoxonhoz jutunk: a szöveg szintjén gyorsítással van dolgunk: Bernát épp azért fohászkodik, hogy Dante mielőbb részesülhessen a Szentháromság szemlélésében, a befogadó viszont már a 32. ének végén arra vár, hogy Dante a „szemét az Első Szeretetre függeszthesse” (142-143), majd végigolvassa Bernát imájának 13 tercínáját (1-39), ilyen értelemben lassítás (*deceláció*) történik: az olvasó várja, hogy megkezdődjön az istenlátás.

A pogány személyeket megszólító imák irodalmi megközelítése

Már láttuk (a 3.1. fejezetben), hogy az imák ezen típusa teológiai szempontból nehezen feloldható kihívást jelenthet. Azon a horizonton, amit viszont ebben a részben tűzünk magunk elé, más megközelítések is feltáruulhatnak, s talán nem is annyira távoliak magától Dantétól sem, aki Can Grande della Scalának azt írta, hogy a „tárgyalás formája költői...” (XIII. levél, 150).

A görög-római tradíció megjelenése a keresztény szerzők műveiben Dante korában aktuális kérdéskör volt, például Boccaccio is foglalkozott ezzel a *Genealogie deorum gentilium* c. munkájában. Boccaccio úgy tartja, hogy a pogány istenekről szóló történetek betű szerint nem igazak, de a szöveg mögött lévő költők viszont bölcssek (ld. a Proh. I. 15, ennek részletes elemzéséhez pedig Babics, 2015), s egy teljes fejezetet (XV. könyv, IX. fejezet) szentel annak tárgyalására, hogy a keresztény ember nem vét az illendőség ellen, ha pogány tárgyú művekkel foglalkozik - voltaképp jelen művében Boccaccio is éppen ezt teszi. A múzsák kérdésköréről is ír Boccaccio (XIV. könyv, XX. fejezet). Vitatkozik azokkal, akik szerint a múzsák vagy velük barátkozók, tehát a költők, erkölcstelenek lennének. A múzsakritikusok Boethiusra hivatkoznak, pedig ő - érvel Boccaccio - megkülönbözteti a múzsák, és így a költők két típusát: akik valóban vulgáris alkotást hoznak létre, és így a csöcseléket szórakoztatják, illetve azokat, akik viszont nemes költészetet művelnek. Petrarca is foglalkozik a kérdéssel a *Familiare* c. művében (X. 4.), az *Africát* pedig maga is múzsai invokációval indítja: „Beszélj nekem, is Múzsá, az erénye kiváló, a háborúban félelmetes férfiúról...” (I. 1., idézi Ritoók, 2015)

Azt látjuk, hogy Dante után a téma nagyon is napirenden volt - s a humanizmusban természetesen egyre fokozódó módon. Viszont Ritoók Zsigmond (2015) felhívja a figyelmünket, *valódi* szerephez először Danténál jutnak hosszú idő után, noha a Karoling reneszánszban ugyan feltűnnek a

múzsák. Ritoók allegorikus interpretációt mutat be, s így némileg módosul a dantei szövegek jelentése: „A Múza és Apolló *jelképei* annak a »kísértetnek«, a meg nem tanulhatónak, amitől a költő éneke művészetté lesz, amely a költőt mint edényt betölti, és amely ellensége, megszegyenítője, elpusztítója a csak megtanulhatót tudó akarnok költészetének” (2015, 20, kiemelés tőlem). Dante is hasonlóan közelít, amikor a paradicsomi invokációra reflektál: „a poéták (...) valami segítségül hívást is elhelyeznek. És ez illő is hozzájuk, mert a segítség-hívásra nagy szükség van, midőn valamit az emberek a szokott mértéken felül a felülvaló lényektől kérnek, mint valami isteni ajándékot” (*XIII. levél*, 253-256).

Tehát egy lehetséges megközelítés, hogy a múzsák vagy Apollón esetén arról lenne szó, hogy ők jelképek volnának. De egy olyan interpretáció is lehetségesnek tűnik, hogy Isten különböző arcainak megszólításáról van szó, ez egészen evidens a *Pur* VI. már idézett szakaszában: „Ha szabad kérdezni: szent Jupiter, / te vállaltad a keresztfát miértünk” (118-119). A költő nyilvánvalóan Krisztushoz beszél, akit a 'Jupiter' névvel illet.¹³ Van egy szempont, amely kifejezetten az invokációk kapcsán válik érvényessé: Dante egy irodalmi tradícióba kapcsolódik be, melyet nemcsak utánoz (*imitatio*), de egyben versenyre is kel vele (*aemulatio*). A *Pokol* IV-ben magát az ókor legnagyobb költői közé (Homéros, Horatius) sorolja: „bevontak körükbe, s így én lehettem/ e pompás elmék közt a hatodik” (101-102), a XXV. énekben pedig már önmagát Lucanus és Ovidius fölé helyezi: „némuljon el Lucanus, ne mesélje (...) Némuljon el Ovidius (94, 97). Dante, ha be szeretne kapcsolódni a versenybe mint az ókori elődök méltó társa, akkor az azt is jelenti, hogy bizonyos formai kritériumokat teljesít, hogy ezzel is megmutathassa: jól ismeri a tradíciót, de nemcsak a másolásra képes, hanem arra, hogy felül is múlja elődeit. Ebben a perspektívában érthetővé válik, miért találunk például a *Purg* I-ben múzsamegszólítást, amikor az *Aeneis* is ezzel indít (Musa, mihi causas...), és a konkrét szöveg pedig mintha egy Horatius-verssel mutatna némi párhuzamot, ahogy arra Inglese (2020) rámutat (*Carmen* III, IV, 21-22).

A Miatyánk és a lelkek közbenjárási fakultásának egy másik megközelítése

A *Miatyánk* dramaturgiai és irodalmi szempontból is sokféle aspektust rejt magában: a purgatórium első párkányán vagyunk, ebben a helyzetben halljuk, ahogyan gőgösök recitálják az *oratio dominicát*. Ebben az állapotban a második kérés - jöjjön el az országod - különös jelentéssel bír: a tisztuló lélek arra vágyik, hogy a paradicsomba léphessen. A harmadik tercina fejti ki ezt a kérést, a személyes névmás jelenléte nagyon hangsúlyos: „jöjjön el hozzánk (*ver' noi*) országod békéje, amelyet mi (*noi*) magunktól (*da noi*) nem tudnánk elérni” (*Purg* XI. 7-8, saját fordítás).

Az *imitatio* és az *aemulatio* kettősége ennél a szövegnél is értelmezési szempontot jelent: biblikusan végig átszőtt, nemcsak az értelemszerűen

¹³ Ez a fajta játék a megszólításokkal a kései wittgensteini nyelvjárással párhuzamba hozható, bár Wittgenstein esetén közösségi nyelvhasználatról van szó.

jelen lévő *Miatyánkkal* (Mt 6,9-13), de rengeteg más szentírási hely eszünkbe juthat (például az előbb idézett sorok kapcsán az Iz 26,12: „Uram, te adsz nekünk békességet, mert minden tettünket te vitted végbe nekünk”; „ahogy feláldozzák angyalaid akarataikat, zengve Hozsannát” (10-11) - Zsolt 50,14: „dicséretet mutass be áldozatul Istennek”), a negyedik sor: „laudato sia 'l tuo nome’ [áldott legyen a neved, saját ford.] Assisi Szent Ferenc Naphimnuszára való rájátszásnak tűnik (ennek történeti kifejtését ld. Hollander, 2007), ahogy már jeleztük a teológiai részben, azonban egy dramaturgiai mozzanat is adódik: Assisi Szent Ferenc egyik erénye éppen az alázatosság volt, s antitézisként most a gőgösök evokálják szavait (ehhez a szálhoz részletesebben ld. Mazzucchi, 2008). Ha viszont Dante költőként versenyre szeretne kelni más *Miatyánk*-parafrázisokkal, ahhoz arra is szükség van, hogy a teljes szöveget adja közre, s ne csak egy részét. Az viszont nyilvánvaló, hogy a purgatóriumban az utolsó két *petitio* már nem releváns, az ilyen lelkek vétkezhetetlenségét például Tamás is vallotta (ld. S. Th. IIa IIae q. 83. a. 11. ad 3.). Azonban, ha az élőkért is imádkozhatnak, akkor lesz létjogosultsága ezen soroknak is a purgatóriumban. Tehát, egyfajta alternatív hipotézisként arra is gondolhatunk Maldina (2015) teológiai hipotézise mellett (esetleg azt kiegészítendő), hogy a poétikai szempont (a teljes *Miatyánk* közreadása) motiválta volna Dante teológiai döntését (mely szerint az ilyen lelkek tudnak imádkozni az élőkért).

Amint láttuk, az sem problémamentes, hogy a purgatóriumi lelkek önmagukért imádkoznak, s hogy ez a tisztulásuk eszköze. Azonban Dante számára ez is költői lehetőségek sokaságát adja, hogy az egész *Purgatóriumot* keresztül-kasul szövik az imafoszlányok, liturgikus és biblikus kapcsolódásokat hívnak elő az olvasó asszociációs mezőjében. Egy másik lehetséges megközelítésben pedig eszünkbe juthatnak Dante szavai: „röviden annyit kell mondani, hogy az egésznek és a résznek is a célja, hogy az ez életben élőket a nyomorúság állapotától eltávoztassa, és a boldogság állapotába vezesse” (*XIII. levél* 220-222). Az *Isteni színjátékban* viszont Dantén kívül az összes szereplő halott, tehát a befogadó a holtak állapotából tud arra következtetni, hogy szabadulhat meg a nyomorúság állapotától, és juthat el a boldogsághoz. Ha ennek eszköze az ima, akkor azt jobbra a holtak imáiból veheti ki, a paradicsomi lelkeknél viszont érezheti azt a befogadó, hogy ő még nem jutott el a *sanctitas* oly fokára, mint a *visio beatificát* élvező lelkek, a purgatóriumi bűnös tisztulókhoz viszont annál inkább kapcsolódhat. Természetesen az imént bemutatott hipotézisek további vizsgálódást igényelnek még, illetve a teológiai szempontokkal való szintézisük is ígéretes kihívást rejthet.

A teológia és dramaturgia kapcsolata

Az előző fejezetekben a teológiát és a dramaturgiát mint két diszkrét kategóriát tételeztük, amelyek ugyan Dante esetén egymást nem kizáróak, de mégis elkülönülnek. A dolgozat lezárásaként kísérletet teszünk egy

másfajta perspektíva bemutatására, amelyben egy bensőséges kapcsolat tárul fel a két fogalom között.

Giovanni del Virgilio Dante-sírverse úgy kezdődik, hogy „theologus Dantes” (teológus Dante), de joggal figyelmeztet Saverio Bellomo (2009), hogy a harmadik sorban „gloria musarum” (múzsák dicsősége) szorosan összekapcsolódik az első sorban jelen lévő teológus kifejezéssel, hiszen „a kettő együttesen utal az ismert teológia-költészet fogalompárra, amely a korai humanisták és a konzervatív keresztények - főképp Domonkos-rendiek - nagy vitájának alapját képezte” (2009, 231). Giovanni del Virgilio a sírversével a vitába kapcsolódik be, ismeri Albertini Mussatót († 1339), aki a teológia és a költészet között nagyfokú hasonlóságot tételezett fel - az ellenkező álláspontot (azt, hogy a pogány költészet elvetendő és hazug lenne) Mussato kortársa, Giovannino da Mantova képviselte (Bellomo 2009, 231-232). Az előbbivel érthetett egyet Boccaccio is, aki *Dante életében* azt írja, hogy „a hajdani költők (*gli antichi poeti*) [...] a Szentlélek nyomdokait követték (*le vestigie dello Spirito Santo*)” (Boccaccio, 1975, 656 / 1995, 22). A korabeli gondolkodásmód a θεός és a λογος etimológiáját alapul véve a Szentírás ihletett szerzőire tekintett teológusként, de a költészettel való szoros kapcsolatban: „a hitbölcselet (*teologia*) meg a költészet (*poesia*) majdnem egyazon dolognak mondható (*quasi una cosa si possono dire*) ott, ahol a tárgyuk is ugyanaz” (Boccaccio 1975, 662-667 / 1995, 22). Boccaccio nívuma a költészet-teológia vitában abban áll, hogy „megtalálja azt a modern költőt, akiben a különleges nyelvhasználat mellett egyesül a latin poézis valóságábrázolása és didaktikus szándéka, valamint a kinyilatkoztatásban immár részesült keresztény ember igazságkeresése” (Mátyus, 2017, 47). Giuseppe Frasso (2001) azt a mozzanatot hangsúlyozza Dante vonatkozásában, hogy míg a teológia-költészet-vita általában a teoretikus karakterű hozzászólásokra fókuszált, talán egyedülként Dante az, aki teológiai költészetet (*poesia teologica*) alkotott, másrészt a költészet védelmében is szót emelt.

Albertini Mussato és Boccaccio pozíciója továbbélt a humanizmus korában is, példaként említhetjük Coluccio Salutati (1332-1406), aki szerint a költészetet a szabad művészetek segítségével kell értelmezni, és ez a Bibliára is érvényes. A Szentírás Coluccio számára tévedhetetlen isteni mű a költészet és a történeti elbeszélés formájában (Nuzzo, 2018).

Azt mondhatjuk tehát, hogy az ima szerepeinek elemzése során sem kell, hogy a teológiai és az irodalmi, dramaturgiai aspektus egymást kizáróak vagy függetlenek legyenek, hanem szemlélhetjük őket összefüggő elemekként is. Az *Isteni színjáték* irodalmi kontextusában jelenik meg az ima, így az ima teológiai kérdésköre is, ugyanakkor az ima teológiai jellegzetességeit Dante felhasználja irodalmi tartalmak, dramaturgiai eszközök megjelenítésére, ahogyan azt akár a pogány személyeket megszólító invokációk, a liturgikus szövegek vagy a lelkek közbenjárásának kérdése kapcsán láthattuk. Mussato, Boccaccio és Salutati alapján azt a szempontot is elemzésbe vehetjük, hogy a költészet *par excellence* megmutatkozási formája a teológiai költészet, hiszen annak a tárgya a legnemesebb: az Istenre vonatkozik. Itt pedig akkor már egy olyan összefüggés látszik kirajzolódni, hogy minél inkább teológiai a szöveg, annál

irodalmibb is, olyan értelemben, hogy annál magasabb irodalmi értéket képvisel.

Fichte értelemben szintetikus egység alakítható ki az irodalmi, dramaturgiai és teológiai tengely között, mégis jogos az aspektusokat külön-külön is vizsgálni, így nemcsak ahhoz kerülhetünk közelebb, hogy Dante számára mit jelenthetett az ima, de azoknak a kincseknek a feltárásához is, amelyet az imával kapcsolatos szövegei a befogadó számára rejthetnek.

Irodalomjegyzék

Először a Dante-szövegkiadásokat és -fordításokat közlöm, majd kommentárokat, ezután a többi primer forrást, végül pedig a szakirodalmi hivatkozásokat.

Dante-szövegek és fordítások

Inglese, Giorgio (2020) revisione del testo e commento di, Dante Alighieri: *Inferno*. Roma: Carocci.

Inglese, Giorgio (2020) revisione del testo e commento di, Dante Alighieri: *Purgatorio*. Roma: Carocci.

Inglese, Giorgio (2020) revisione del testo e commento di, Dante Alighieri: *Paradiso*. Roma: Carocci.

Mezey László (1965). Dante Alighieri: *Tizenharmadik levél (Levél Can Grande della Scala úrnak)*. Ford. Mezey László In: *Dante összes művei* (Szerk. Kardos Tibor). Budapest: Magyar Helikon.

Nádasdy Ádám (2020). Dante Alighieri: *Isteni színjáték*. Ford. Nádasdy Ádám. Budapest: Magvető.

Dante-kommentárok

Bennassuti, Luigi (1864-68). *La Divina Commedia di Dante Alighieri col commento cattolico di Luigi Bennassuti, arciprete di Cerea*. Verona: G. Civelli.

Chiavacci Leonardi, Anna Maria (1997). *Commedia*, Milano: Mondadori.

da Buti, Francesco, (1385-95/1862). *Commento di Francesco da Buti sopra La Divina Commedia di Dante Allighieri*, editor: Crescentino Giannini, Pisa: Fratelli Nistri.

Fosca, Nicola (2015) [*Commento alla Divina Commedia*], The Dartmouth Dante Project.

Hollander, Robert (2007). *Paradiso, translated by Robert and Jean Hollander*, New York: Doubleday/Anchor.

L'Ottimo Commento della Divina Commedia (1827-1829/1333) [Andrea Lancia]. Testo inedito d'un contemporaneo di Dante..., [ed. Alessandro Torri]. Pisa: N. Capurro.

Primer szövegek

- Ambrosi, Sancti (1855). *De sacramentis* in Migne, J.-P. (1855). *Patrologiae cursus completus, series latina*, Paris Elérhető a www.documentacatholicaomnia.eu oldalon, megtekintés időpontja: 2023. január 10.
- Aquinatis, Sancti Thomae (1895-1899). *Opera omnia iussu impensaque Leonis XIII P. M. edita, t. 8-10: Secunda secundae Summae theologiae*, Roma: Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide. Elérhető a www.corpusthomisticum.org oldalon, megtekintés időpontja: 2023. január 10.
- Aquinatis, Sancti Thomae (1947). *Scriptum super libros Sententiarum magistri Petri Lombardi episcopi Parisiensis*, t. 4. Ed. M. F. MOOS Párizs: P. Lethielleux. Elérhető a www.corpusthomisticum.org oldalon, megtekintés időpontja: 2023. január 10.
- Aquinói Szent Tamás (2014). *A teológia foglalatja*, második rész második része, Ford. Tudós-Takács János, Budapest: Gede Testvérek Bt.
- Avilai Szent Teréz (2022). *Önéletrajz*, Magyarszék: Sarutlan Kármelita Nővérek.
- Boccaccio, Giovanni (1951). *Genealogie deorum gentilium*, Bari: Laterza.
- Bonaventura, Szent (1940). *A lélek útjai Istenhez*, ford. P. Dr. Dám Vince OFM, Kapisztán Nyomda: Budapest. Elérhető a PPKE digitális könyvtárában: <http://www.ppek.hu/konyvek>, megtekintés időpontja: 2023. jan. 10.
- Ó- és újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján (2002), Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat
- Petrarca, Francesco (2004-2009). *Familiarium rerum libri (Familiares)*, Testo critico di Vittorio Rossi, Umberto Bosco, Torino: Aragno.
- Tertullianus (1986). *De praescriptione haereticorum*, VII. 8-10. Ford.: Erdő Péter. In: Művei. Szerk.: Vanyó László. Ókeresztény Írók, 12. köt. Budapest: Szent István Társulat.
- Vazul, Nagy Szent/ Baszileiosz (1983). *Buzdítás az ifjakhoz. Hogyan olvashatják haszonnal a pogány irodalmi műveket*, 2.; 4. Ford.: Nádasy Alfonz. In: Vanyó László (szerk.). A kappadókiai atyák. Ókeresztény Írók, 6. köt. Budapest: Szent István Társulat.

Irodalomjegyzék

- Ardissino, Erminia (1990). I canti liturgici nel Purgatorio dantesco. *Dante Studies, with the Annual Report of the Dante Society*, 39-65.
- Azzetta, Luca (2010). *La geometria e il volto - Paradiso XXXII-XXXIII* in Tommaso Montorfano (a cura di). *Esperimenti danteschi. Paradiso 2015*. Genova-Milano: Marietti.
- Babics Zsófia (2015). *Istenek és hősök ábrázolása Giovanni Boccaccio Genealogia deorum gentilium című művében*. [PhD értekezés]. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Bellomo, Saverio (2009). A XIV. és XV. századi Dante-kommentárok. In Mátyus Norbert (szerk.), *Dante a középkorban* (pp. 208-239). Budapest: Balassi.
- Bürgel, Mathias (2013). La parafrasi dantesca del „Paternoster” come espressione di spiritualità francescana. In *Atti del XXVII Congrès International de Linguistique et de Philologie Romane*. Nancy.
- De Jong, Irene (2017). *I classici della narratologia. Guida alla lettura degli autori greci e latini*. Roma: Carocci.

- Frasso, Giuseppe (2001). Appunti sulla "difesa della poesia" e sul rapporto "teologia-poesia" da Dante a Boccaccio. *Verbum-Analecta Neolatina*, 3 (1), 1-17.
- Földváry Miklós et al. (2023). *Usuarium: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and early Modern Period*. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem.
- Füglister, Notker (2022). Kell-e félnünk a teljes Szentírástól? Az úgynevezett átokzsoltárok tervezett eltávolítása a Római Breviáriumból. *Pannonhalmi Szemle*, 30 (3), 18-35.
- Gál Ferenc (2006). Imádság. [szócikk]. In *Magyar Katolikus Lexikon*. Budapest: Szent István Társulat.
- Genette, Gerard (1980). *Narrative discourse*. Oxford: Blackwell.
- Geri, Lorenzo (2017). „Dopo i perduti giorni”. La preghiera nei *Rerum Vulgarium Fragmenta*. *Petrarchesca*, 5, 21-37.
- Granqvist, P. (2010). *Attachment, Prayer, and Well-being: A Longitudinal Study*. Paper presented at the Conference on Religion and Health in Secular Society, Odense, Denmark, May 17-19.
- Gyimesi Júlia (2017). The Unorthodox Silberer. *Imágó Budapest*, 33 (4), 33-58.
- Kocsi György (2007). Az Ószövetség és az erőszak. *Vigilia*, 72 (6), 402-412.
- Laird, S. P., Snyder, C. R., Rapoff, M. A., & Green, S. (2004). Measuring Private Prayer: Development, Validation, and Clinical Application of the Multidimensional Prayer Inventory. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 14 (4), 251-272.
- Lanci, Antonio és Liver, Ricarda (1970). *Preghiera* In: *Enciclopedia Dantesca*. Letöltés <https://www.treccani.it/enciclopedia> [2023.01.11].
- Maldina, Nicolò (2015). L'ars orandi di Dante e lo status teologico delle anime del Purgatorio. *Italianistica: Rivista di letteratura italiana*, 44 (2), 115-129.
- Manselli, Raoul (1970). *Olivi, Pietro di Giovanni*. In *Enciclopedia Dantesca*. Letöltés <https://www.treccani.it/enciclopedia> [2023.01.11].
- Mátyus Norbert (2017). „Gondold tovább ezt a kis kóstolót” - olasz-magyar filológia. Budapest: Balassi.
- Mazzucchi, Andrea (2008). Filigrane francescane tra i superbi: Lettura di Purgatorio, XI. *Rivista di studi danteschi*, (1-6).
- Nardi, Bruno (2013). *Saggi e note di critica dantesca*. Spoleto: Fondazione CISAM.
- Nuzzo, Armando (2018). *Coluccio Salutati*, in Ballarini, Marco (diretto da). Dizionario biblico della letteratura italiana. Milano: IPL.
- Odorics Ferenc (2009). Isten-kereső alkoholizmus. *Tiszatáj*, 63 (9), 55-60.
- Ott, Ludwig (1974). *Fundamentals of Catholic dogma*. Charlotte: Tan Books & Pub.
- Palmer, C. (2020). *Practicing Prayer and Attachment to God: A Study of Emerging Adult Spiritual Formation*. Asbury: Asbury Theological Seminary.
- Ramm, Martin FSSP (2008). *Bemegyek az Úr oltárához*. Budapest: Don Bosco Kiadó.
- Ritoók Zsigmond (2015). Az epikus prooimion változásai az évszázadok folyamán. In Bárány István, Bolonyai Gábor, Ferenczi Attila, & Vér Ádám (szerk.), *Studia Classica. Tanulmányok az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Ókortudományi Intézetéből*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Schaeffler, R. (2003). *A vallásfilozófia kézikönyve*. Budapest: Osiris.

Schütz Antal (2008). *Dogmatika - a katolikus hitigazságok rendszere*.
Esztergom: Pax.

Wulff, David M. (1991). *Psychology of religion: Classic and contemporary views*.
Hoboken: John Wiley & Sons.

Az orosz-ukrán háború gazdaságföldrajzi megközelítésben

Engelberth István

**Budapesti Gazdasági Egyetem Pénzügyi és Számviteli Kar,
Budapest**

A földrajz célja a térben lévő változások és különbségek vizsgálata. A hatalmi-katonai erőviszonyok alapján eldőlni látszik a konfliktusok területi vonatkozásai kapcsán a szemben álló felek mindig igyekeznek valamilyen tudományosnak (vagy annak tűnő) keretrendszerben a lakosság és a másik fél előtt legitimizálni a területi változások szükségességét vagy éppen ezeknek káros voltát. A 2014-ben elkezdődött, illetve 2022 február 24-én jelentős mértékben eszkalálódott orosz-ukrán háború okaival, eseményeivel összefüggésben számos magyarázat látott napvilágot. Ezek gyakran teljesen ellentétes összefüggéseket tartalmaznak, melyek alapja sokszor az egyik vagy a másik oldal által terjesztett tévhitek, fake news-ok.

Az országok az érdekérvényesítésben napjainkban nem csak nyers katonai erőt (hard power), vagy nem csak a puha erőt (soft power) használják. A szakirodalomban ma már elterjedt az ún. sharp power (éles erő) kifejezés is. Még a soft power a szívet és az elmét akarja megnyerni, addig a sharp power célja a manipuláció, mellyel uralni akarja egy célterület médiáját és politikai szféráját. A nemzetközi politika befolyásolásának olyan eszköze, ahol az információ maga a fegyver, az információbefolyásolási műveletek és a kiberterrorizmus módszereinek kombinációja (Nye, 2018). Az éles erőt a meghamisított információk ellenséges célú felhasználása, a közönség figyelmének elterelésével és a manipulációs technológiák alkalmazásával bizonyos értékeket, eszméket, féltételeket hirdet a külvilág felé. Célja egy ország belpolitikai folyamataiba való beavatkozás, stabilitásának megsértése, nemzetbiztonságának veszélyeztetése az emberek köztudatának és magatartásának befolyásolásával (Leonova, 2019).¹

Ez a munka néhány fontosabb, és a szerző által művelt terület, a földrajz - ezen belül is a gazdaság- és a politikaföldrajz - szemszögéből vizsgálja a háború néhány fontos kérdését: Oroszország szerepét a globális és az európai térben, a posztszovjet térségben. Vajon milyen, a földrajzi térben lévő tényezők azok, melyek olyan fontossá teszik Oroszország számára Ukrajnát, hogy még egy háború is elindított?

¹ Az „éles erő” technológiák közé tartozik az e-mailek feltörése, az információáramlás meghamisítása, a rosszindulatú szoftverek használata, a weboldalak megrongálása, a hálózati szolgáltatások és a számítógépes hálózatok megsemmisítése is. Ezek főleg a félretájékoztatáshoz, álhírekhez és információmanipulációhoz, relativizáláshoz kapcsolódnak; kihasználják a kibertér viszonylagos nyitottságát.

Oroszország helye a globális világban

Napjainkban Oroszország egy kétségtelenül gyengülő játékos folyamatosan változó világunknak és semmiképpen sem az elmúlt évtizedek globalizációjának, technikai forradalmának a nyertese. A Szovjetunió még egy globális nagyhatalom volt, melynek megvoltak a stabil pillérjei. Erős, a Földet átszövő kapcsolati hálója volt, kiterjedt szövetséges rendszerrel (Varsói Szerződés, és más ún. szocialista országok). több mint 280 millió fős, a világon a 4. legnagyobb népessége (1991.) vetekedett az USA-éval. Ütőképessé hadsereggel bírt, képes volt katonai erőt alkalmazni a Földön bárhol. Állt mögötte egy egységes ideológia, melyben milliók hittek, így a szovjet berendezkedés minta volt számukra, volt soft power-je, amiért lehetett lelkesedni. Ezek azonban megroppantak a birodalom szétesésével. A hadsereg már korántsem olyan erős, például flottája napjainkra jelentősen meggyengült. Szövetséges rendszerre néhány és meglehetősen fejletlen országra korlátozódik. (pl. Szíria, Fehéroroszország, Észak-Korea vagy Irán). Az ország súlyát természetesen továbbra is nyomatékosítják atomfegyverei és jelentős nyersanyagforrásai. Új szerepe az országnak, illetve új faktora a nemzetközi érdekérvényesítésnek, az 1990-es évektől a globális olajexport, Európában a földgáz kivitel (Rácz, 2022).

Az orosz fejlődés a XVIII. századtól, Nagy Pétertől sok tekintetben az európai mintákat igyekezett követni. Oroszország, majd később az örökös, a Szovjetunió is világhatalom lett. Azonban a gazdaság fejlettsége és a népesség jóléte sosem tudta megközelíteni a Nyugat - a centrum - szintjét. 1991 után a birodalom részekre esett, igaz ezzel a nyugati modell követése - ismét a történelemben - napirendre került. Elkezdtek kialakulni a piacgazdasági keretek, és a parlamentarizmus csírái is megjelentek. A felzárkózás azonban nem sikerült, amit a gazdaság és társadalom mutatói alátámasztanak. Tehát ismét nem sikerült egy olyan modern gazdaságot, jóléti államot megteremteni, mint számos államnak a II. világháború utáni évtizedekben, például Finnországnak, Írországnak, Dél-Koreának. Esetleg egy a kínaihoz hasonló modernizációs úton elindulni. Miközben a világháborús nagy ellenfeleknek Japánnak vagy Németországnak sikerült a „gazdasági csoda” történelmileg rövid idő alatt. Oroszország történelmi távlatokban olyan úton halad mely pozíció- illetve súlyvesztéssel jár a globális világban. Következésképpen egyre kevésbé tudja érdekeit képviselni és érvényesíteni. A XXI. században igaz ez már a birodalom egykori területeire vonatkozóan is. A poszt-szovjet térségre az orosz nyelvben ki is alakult egy önálló megnevezés: „közel-külföld”. A kifejezés 1992-es megszületése (Gecse, 2014), önmagában mutatta az orosz politika térvesztését.

Oroszország gazdasági és biztonsági érdekek miatt, már 1991 után igyekezett valamilyen formában egyben tartani a poszt-szovjet térséget, így a befolyását is megtartani. Kezdetben ennek eszköze volt a Független Államok Közössége, amit a szakirodalom a Szovjetunió szétesésének utolsó fázisaként is értékel (Rudl, 2010). Ezt igazolta, hogy később több állam kilépett a szervezetből (Grúzia, Ukrajna, Üzbegisztán). A FÁK együttműködésből alakult ki a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete, melynek kezdete,

az 1992-ben aláírt Kollektív Biztonsági Szerződés (Taskenti Szerződés). Aláírói között megtalálható volt Örményország, Kazahsztán, Kirgizisztán, az Orosz Föderáció, Tádzsikisztán és Üzbegisztán. 1993-ban csatlakozott Azerbajdzsán, Grúzia és Fehéroroszország. Az eredetileg 5 évre szóló szerződést 1999-ben már csak 6 állam hosszabbította meg, Azerbajdzsán, Grúzia és Üzbegisztán nem. A hosszabbító országok együttműködésüket egy szervezetté alakították 2002-ben, és ez lett a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete (KBSZSZ). Eközben néhány posztsovjeti állam 1997-ben megalapította a GUAM-csoportot (Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán és Moldova), melyhez később Üzbegisztán is csatlakozott. (Utóbbi 2005-ben kilépett és újra csatlakozott a KBSZSZ-hez, majd 2012-ben felfüggesztette a tagságát.) A FÁK és a KBSZSZ története jól mutatja, hogy a moszkvai politika hogyan igyekezett kitölteni a Szovjetunió helyén létrejött hatalmi vákuumot, de azt is, hogy a befolyása a posztsovjeti térségben csökkent. Figyelemre méltó, hogy Ukrajna mennyire távol tartotta magát az orosz kezdeményezésektől.

Az orosz politika jól érzékelte a világ változásait, hogy a globalizáció következményeként erősödik az államok összefogásainak, integrációinak a szerepe. Ahhoz, hogy az Oroszország körüli térben ne legyen tartós hatalmi vákuum, ahová más hatalom benyomulhat, a gazdasági együttműködés is szükséges. E célt szolgálja az Eurázsiai Gazdasági Unió. Oroszország, Kazahsztán és Fehéroroszország elnökei Asztanában írták alá azt a szerződést, amellyel a körülbelül 190 milliós népességet és 2,7 ezer milliárd dollár GDP-et felölelő integráció megkezdte működését 2015-ben. Később csatlakozott Örményország és Kirgizisztán is. Oroszország szempontjából rendkívül fontosak a geopolitika célok, ugyanis külkereskedelmének mindössze kb. 6%-át folytatja a tagállamokkal (Ilyas-Vasa, 2019). A szervezeten belül hatalmas a súlya Oroszországnak, a népességének kb. 80%-át adja. Az adatok jól mutatják, hogy ez az integráció alaposan különbözik a rivális Európai Uniótól, ahol egyetlen tagállamnak sincs ekkora súlya, ezzel befolyása, még Németországnak sem.

Az Eurázsiai Unió válasz arra a globális kihívásra, hogy Oroszország és közel-külföldje, mint periféria „beszorult” két - igaz, különböző fázisban - lévő centrumtér, az EU és Kína közé. A periféria sorsa a centrumhoz való kapcsolódás, a viszony asszimmetrikus, ahol a centrum érdekei érvényesülnek döntően. Az orosz fejlődés egyik kérdése, hogy melyik centrum befolyása válik erősebbé? Esetleg ki tud-e alakítani Oroszország egy önálló utat, talán centrummá válva a későbbiekben? A tapasztalatok alapján az utóbbinak kevés az esélye. Ha pedig ez így van, akkor a kérdés az, hogy melyik centrumhoz csatlakozva tudja jobban érdekeit érvényre juttatni? A háború következményeként azt vélelmezhetjük, hogy az erős európai kapcsolat esélyei az elkövetkező években csekélyek. Pedig egy erős együttműködés Európa, illetve a Nyugat számára is előnyökkel járna, Oroszország sem lenne Kína kiemelt partnere, szövetségese, esetleg gyarmata. Ez utóbbi feltevés is megjelenik a nyugati narratívákban (Gabuev, 2022). A háború miatti nyugati szankciós politika Oroszország európai izolációját, így keleti orientációját erősítheti.

Oroszország keleti kiszolgáltatottságának kérdése nem csak a nyugati, hanem az orosz stratégiák félelme is, miközben a Nyugattal szembeni keleti

orientálódás eszméje is népszerű. Részben utóbbiról szól a Dugin által képviselt neoeurázsianizmus ideológiája is. Az eurázsianizmus lényege, hogy Oroszország egy sajátos kulturális világ, mely különbözik Európától és Ázsiától. Magterület, amely középen helyezkedik el Nyugat és Kelet, Európa és Ázsia között. A geopolitikai megközelítésnek van konkrét földrajzi tartalma is. Az eurázsiai világ határai körülbelül egybeesnek Oroszország (Szovjetunió) politikai határaival. A terminológiában Európának csak Nyugat- és Közép-Európát tekint, még Kelet-Európát (a Kárpátokig) Eurázsia részének tartja, még keleten egészen Kínáig ér. Az eszme képviselője, Szavickij, Oroszországot geopolitikai szempontból nem nemzetállamként, hanem sajátos civilizációként és birodalomként értelmezte. *„Oroszország-Eurázsia mint fejlődési hely, mint egységes egész, mint földrajzi individuum egyszerre geográfiai, etnikai, gazdasági entitás és történelmi táj”* (Szilágyi, 2019).

Dugin neoeurázsianizmusa ennél tovább tekint, döntően az atlantizmus és az USA vezette globális egypólusú világrend ellen határozza meg önmagát. A Szovjetunió szétbomlásával kialakult világrendet fel kell számolni, mert ez Oroszország számára veszélyes, így nem nyugodhat bele. A regionális hatalmi státusz kevés, sőt öngyilkosság. Oroszország elképzelhetetlen birodalom nélkül, hiszen nincs is más választása. Az indokok között megjelennek a földrajzi tényezők: *„Az Orosz Föderációnak nincs államtörténete, határai esetlegesek, kulturális irányjelzői zavarosak, politikai rendszere ingatag és képlékeny, etnikai térképe vegyes, gazdasági struktúrája széttöredezt és részben szétesett. Az adott konglomerátum csak a globálisabb geopolitikai alakulat bomlásának a terméke, a teljes képből kiszakított részlet”* (Dugin, 2000). Európát egészen az Atlanti-óceánig meg kell szereznie szövetségesnek, más térségeknek (pl. Indiának, Indokínának) pedig legalább a baráti semlegességét. Az Orosz- és Németország közötti kelet-európai térséget újra kell osztani. Az irányzat a nemzeti, illetve nemzetiségi kérdésnek nem tulajdonít nagy jelentőséget, úgy véli ez magától megoldódik a két állam alkotta birodalmi keretek között. Ebben az összefüggésben lehet értelmezni a 2014 óta tartó ukrán konfliktust is. Dugin szerint *„Ukrajna létének nincs perspektívája, specifikus sajátosságok sem támasztják alá szuverenitását és létezésének fontosságát”* (Szilágyi, 2019).

Az orosz kormányzat nyílt célja a nemzetközi rendszer multipolárisá tétele, mely eszköz az orosz nagyhatalmiság restaurálásához, és ehhez kétértelműen jól használható az eurázsianizmus ideológiája. Amihez pedig tökéletesen idomul az Eurázsiai Gazdasági Unió létrehozása is. (Megjegyzendő, nem bizonyítható, hogy Duginnak és az eurázsianizmus ideológiájának komoly befolyása lenne az orosz politikára.)

Oroszország szerepe a posztszovjet térségben

Az orosz érdekérvényesítés egyik kiemelt térsége a közel-külföld. Kérdés mennyiben volt érdekszféra vagy éppen befolyási övezet ez a háború kitörésekor? Előbbi esetben egy állam erőszakkal, háborúval, nyers erővel

kényszerít egy másikat függésbe, az érdekszféra állapotába. A befolyási övezet esetében a puhább módszerek dominálnak a „csábításban”, pénz, egyéb gazdasági eszközök, vagy akár a kultúra. A befolyási övezethez az érdekszférával ellentétben egy állam a felkínált előnyök elfogadásával csatlakozik (részben vagy egészben önként). A fő szerepet az ún. soft power játssza (Tálas, 2022). Ugyanakkor mindkét esetben fennáll a kényszer kérdése, és az érintett állam korlátozott szuverenitása. Mereven, teljesen elválasztani a két térséget egyébként is igen nehéz egymástól. Az ún. közel-külföldet sem lehet egyértelműen és egyöntetűen besorolni valamelyik kategóriába. Az Eurázsiai Gazdasági Unió esetében a csatlakozók hozzáférnek a nagy orosz piachoz és az olcsó energiaforrásokhoz, az érintett államok befolyási övezetnek minősíthetők. (Kérdés, hogy Belarusz mennyiben tekinthető ennek, mivel területén orosz csapatok állomásoznak?) Ukrajna azonban nem orosz befolyási övezetként definiálható.

Oroszország gyanakvással kezelte az EU politikai és gazdasági eszköztárban fontos szerepet játszó, 2009-ben elindított, ún. keleti partnerség programot. Ebben a Nyugat térnyerését látta a közel-külföld térségében, Örményországban, Azerbajdzsánban, Fehéroroszországban, Grúziában, Moldovában és Ukrajnában. A partnerség nem jelentett uniós tagságot, de lehetővé tette a kapcsolatok intenzívebb fejlesztését. Ukrajnával kapcsolatban az EU ennél tovább kívánt menni, beleértve a politikai és biztonságpolitikai együttműködést is, és előirányozta az ország fokozatos integrálását a belső piacába. Az erről szóló egyezményt végül Porosenko elnök írta alá 2014 júniusában. A kialakult helyzet egyik döntő oka volt a több éve tartó és nemzetközi konfliktussá szélesedett válság kirobbanásának (Simai, 2017).

A birodalmi tér újjáépítésének ukrajnai kudarca 2014-ben válhatott egyértelművé Moszkva számára. A 2013-2014-es események után a Verhovna Rada, Ukrajna parlamentje elfogadta az ország európai integrációs törekvéseinek megvalósításáról és az EU-Ukrajna társulási megállapodás aláírásáról szóló nyilatkozatot (Kyiv Post, 2014). Az orosz politika ekkor érezhette azt, hogy Ukrajna integrációja, a nyugati térnyerés a közel-külföldön már olyan útra került, amit nem tud másként akadályozni, csak fegyveres úton. 2014-ben következett a Krím megszállása és kitört Donbaszban a háború. Tehát az orosz-ukrán konfliktus igen fontos rétege az orosz-EU összeecsapás, melynek célja: Kié legyen Ukrajna? „Több geopolitikai elemzés - és ezek alapján a nemzetközi közvélemény jelentős része - olyan érdekszféraküzdelemként értelmezi a válságot, amely a nagyhatalmak között folyik, elsősorban az USA és Oroszország, illetve az Európai Unió és az Oroszország között. Ebben a játszmában Ukrajna inkább tárgy, mint alany” (Tálas, 2020).

A közel-külföld megtartása már 2014 előtt sem volt sikeres. A balti államok önálló útja elég korán eldőlt, 2004-ben az Európai Unió, illetve a NATO tagjai lettek. A térség egyébként is teljesen más, nyugati irányultságú etnikai-nyelvi-kulturális-gazdasági közeget jelent, mint az orosz tér szláv karaktere. A Kaukázus vidékén az orosz térből kiszakadó ország, a türk és muszlim Azerbajdzsán. Ebben jelentős segítséget kapott a regionális hatalom Törökországtól, amely ezzel benyomult a posztszovjet régióba. A török

politika egyébként is intenzíven építi kapcsolatait Közép-Ázsia irányába. Az azeri utat jól példázza, hogy fel mert vállalni katonai konfliktust az orosz szövetséges Örményországgal. A nemzetközi jogi értelemben elfogadott moldovai (Transzisztria) és georgiai (Abházia, Dél-Oszétia) határokon belül állandó orosz katonai jelenét van napjainkban, de ennek ellenére sem minősíthetők csak orosz befolyási övezetnek. Ezt mutatja az államok nyugati orientációja. (EU- és NATO tagságuk iránti igény, részvétel a Keleti-partnerségben).

Közép-Ázsia 5 posztsovjjet államában kétségtelenül pozitívabb Oroszország megítélése, mint Közép- vagy Kelet-Európában. A régió népei nagyon sok mindent köszönhetnek az oroszoknak, számos modernizációs vívmányt, például az írást, közigazgatást, egészségügy eredményeit, vasutakat. Az orosz nyelv közvetítőnyelv a népek között és a gazdasági életben. A Szovjetunió felbomlásával ezek az államok önállóak lettek, de a szoros kapcsolat megmaradt Moszkvával. A térségben azonban találkozott az orosz és a robotstus utat felmutató kínai gazdaság. Ma már a régiónak egyértelműen legjelentősebb gazdasági partnere Kína. De ebből korántsem alakult ki éles konfliktus a két hatalom között. Hallgatolagos erőegyensúly van (átmenetileg?), katonai-biztonsági befolyása Oroszországnak, a gazdasági-pénzügyi súlya pedig Kínának nagyobb. Kérdés, hogy ez a status quo meddig lesz elfogadható a résztvevőknek?

Miért olyan fontos Ukrajna Oroszország számára?

1991 után egyes területek, kisebb vagy nagyobb mértékben leváltak az orosz befolyásról. Ebben a történeti-politikai okok mellett a kultúrföldrajzi (pl. vallás, nyelv) tényezők is szerepet kaptak, így „elengedésük” orosz szempontból könnyebb volt. Ukrajnának azonban más a megítélése, itt a Nyugat először jelent meg egy olyan térségben, melyet történelmileg és kulturálisan is, nagyon szoros kapcsolat fűzi az orosz világhoz. De egészen fontos a földrajzi és így a geopolitikai helyzete is. Egy, az európai magterülethez utat biztosító régió került a rivális nyugat érdekkörébe. Zbigniew Brzezinski (1998) szerint, „Oroszország Ukrajna nélkül nem birodalom”.

Gyakori nyugati világmagyarázat, hogy Oroszország kiterjeszti birodalmát Ukrajnára és csak folytatódik az a folyamat, ami 2008-ban - Grúzia megtámadásával - kezdődött és 2014-gyel továbbgyűrűzött (Vass, 2022). Oroszország kizárólagosságot kíván magának a befolyási övezetében, ezzel megvonja a jogát az ukrán népnek az önrendelkezéshez, a függetlenséghez. Putyin maga nevezte Oroszország szétesését a XX. század legnagyobb geopolitikai katasztrófájának ([Kremlin.ru](http://kremlin.ru)). A nyugati megközelítést erősíti, hogy az orosz követelések a háború megindítása előtt túlterjedtek a közel-külföld térségén. Az volt a követelés, hogy a NATO tulajdonképpen álljon vissza az 1997-es állapotára, határait. Ezzel azonban sok közép-európai állam szuverenitását kétségbe vonta. Orosz szempontból, így létrejött volna egy pufferzóna nyugati határai mentén, Németország és Oroszország között, amivel a NATO nem fenyegetné közvetlenül a határait.

Az orosz szándék következménye az lenne, hogy visszaállna egy hatalmi vákuum közép-európai földrajzi térben. De itt fel is merül a NATO illetve az Európai Unió szerepe az 1990 utáni Közép-Európában. A régió őrzi a XX. század nyomait, kis területű „nemzetállamok”, ahol az etnikai határok nem esnek egybe a politikaikkal. Ez az etnogeográfiai helyzet azonban számtalan háború okaként jelent meg a múltban. Történelmi tanulságaként értelmezhető, hogy egy hatalmi vákuum a régióban, a stabilitást, ezzel pedig a gazdasági-társadalmi fejlődést veszélyeztető tényező. Súlyos konfliktusokhoz vezethetnek európai szinten is, és előbb-utóbb egy nagyhatalom - ahogy a történelem mutatja - kitölti az üres teret.

Európa II. világháború utáni 77 éve volt a kontinens legbékésebb időszak, államok közötti háborúk nélküli periódus. Az 1945 után Nyugat-Európa stabilitását és gazdasági fejlődését az amerikai jelenlét biztosította, miközben a Vasfüggönytől keletre a szovjet uralom játszott el hasonló szerepet.² Utóbbiban, a szovjet kivonulás utáni nagyhatalmi vákuumot egyrészt az EU töltötte ki, másrészt - mivel előbbinek nincs fegyveres ereje - a NATO. Ezek adták meg a keretét annak, hogy a térség elinduljon egy felzárkózási pályán. A nyugati centrumhoz való közeledésnek, ezzel a társadalmi-gazdasági fejlődésnek a szocialista korszakban nem volt esélye, már csak a Szovjetunió fejlettsége sem adott erre alapot. A hatalmi vákuum kitöltésének szükségességét a térség érintett országai is belátták, az euróatlanti integrációjuk önkéntes döntéseken alapultak.

Az orosz politikai és biztonsági érdekek a természetföldrajzi tényezőkkel (is) alátámaszthatóak. Oroszország ékszerűen nyúlik bele Európába a hatalmas Kelet-európai síkságon át. Az ország nyugat felé nyitott, ami kedvezőtlen geostratégiai feltételeket teremt. A síkság nyugat felé a Germán-lengyel-alföldben folytatódik, ami Berlingen át egészen a Benelux-államokig húzódik. A földrajzi adottságokból következik, hogy minél nyugatabbra vannak az orosz állam, illetve egy (lehetséges) pufferezónának határai, akkor ezek annál rövidebbek, tehát jobban védhetőek. A magterület (Moszkva és Szentpétervár) távolabb kerül a fenyegetéstől (stratégiai mélység), biztonsága növekszik. Ukrajna nyugati integrációjával azonban az a veszély fenyeget, hogy a nyugat erői minden eddiginél közelebb kerüljenek Moszkvához (Marshall, 2021).

A központi térségek féltését a földrajz mellett a történelem tanulságai is motiválják. Már a Moszkvai Fejedelemség sorsát - tatár hódítás időszaka - is évszázadokig meghatározta az, hogy a sztyeppövezeten alig vannak olyan természetes akadályok, melyek a védekezés hatékonyságát növelik. 1605-ben a lengyelek, 1811-ben Napóleon, 1941-ben a hitleri Németország csapatai is eljutottak Moszkváig. De az európai területek védelme azért is fontos, mert a gazdaság és a lakosság elhelyezkedése erősen nyugatra billenti az ország térszerkezetét. A lakosság kb. $\frac{3}{4}$ -e él az ország mintegy $\frac{1}{4}$ -én, miközben az Európánál is nagyobb Szibéria lakossága csak 20-30 millió fő. Ez a térszerkezet, az ebből következő erős európai kapcsolatok - például

² Az, hogy egy nagyhatalom tud stabilitást adni egy térségben, nem egyedi eset a történelemben. Közép-Európában a Habsburgok monarchiája játszotta ezt a - negatív vagy pozitív megítélésű - szerepet évszázadokig.

szénhidrogén-vezetékek - azt is mutatják, hogy az ázsiai (kínai) orientáció, az Európától történő esetleges „leszakadás”, milyen kihívásokkal küzdhet a jövőben?

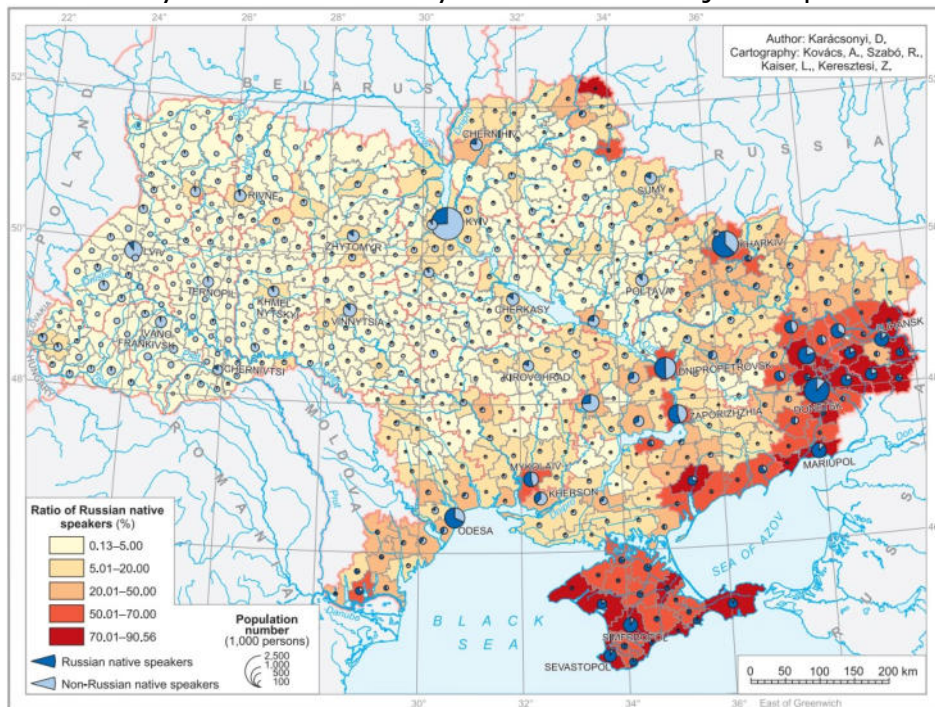
Orosz szempontból Ukrajna jelentőségét növeli számos társadalom- illetve kulturföldrajzi szempont is. Ezek mindegyike jól elhelyezhetőek, illetve értelmezhetőek a földrajzi térben. Ukrajna a „ruszskij mir” (orosz világ) része, mely szerint létezik egy Szent Oroszországnak (Szent Rusz) nevezett civilizáció, amely földrajzilag magába foglalja Oroszországot, Ukrajnát és Fehéroroszországot, valamint az orosz nemzetiségűeket és ajkúakat szerte a világon. Ennek a világnak közös politikai központja (Moszkva), közös spirituális központja (Kijev, mint „minden Rusz anyja”), közös nyelve (orosz), közös egyháza (orosz ortodox egyház, Moszkvai Patriarchátus) és egy közös pátriárkája van (Moszkva pátriárkája) Ez a világ egy közös nemzeti vezetővel „összhangban” munkálkodnak annak érdekében, hogy a „mir”-t kormányozzák, és támogassák a közös szellemiséget, erkölcsöt és kultúrát. (Jielge, 2014). Ezek alapján - ahogy az eurázsianizmus esetében is - Ukrajna ennek a keleti-szláv térségnek a része, mely a múltban folyamatosan orosz vezetésű volt. (Az I. világháború után átmenetileg voltak önálló ukrán államok.) A „ruszskij mir” ideológiája alkalmas arra, hogy Ukrajnához kapcsolódóan legyen egy mély érzelmi-nemzeti kötődése az orosz társadalomnak, amire a politika bátran alapozhat.³ Mindezek alapján adódik egy a kérdés, mely az ukrán-orosz háború megítélését alapvetően befolyásolja: Mennyire ukránok az ukránok, vagy mennyire oroszok? Az orosz politikai megítélés szerint az ukránok tulajdonképpen a kisoroszkok, „kistestvérek” azaz önálló ukrán nép nincs is. Ennek további értelmezése elvezet az ukránok negligálásához és ahhoz, hogy Ukrajna nincs is, csak az ún. Malorusz-szija mely a „ruszskij mir” része (Fedinec et al., 2021).

A két nép közötti különbség tételben segíthet a nyelv, azonban ez hibás következtetéshez vezet. A keleti-szláv térségben egy olyan jelenséggel találkozunk ugyanis, ami egyébként Nyugat-Európában is tapasztalható. Ezt a nyelvészek dialektuskontinuumnak nevezik (Crystal, 2018), ami a kisebb-nagyobb földrajzi területre kiterjedő dialektusok sorát jelenti, területileg szomszédos nyelvváltozatok láncolatát. A kontinuum mindegyik pontjában a helyi dialektus beszélői értik a szomszédos dialektusok beszélőit, de nem szomszédos dialektusok között a kölcsönös érthetőség nehéz, akár lehetetlen. Példa erre a holland és a német nyelv dialektusaié, mely Belgiumtól Ausztriáig terjed. A neolatin nyelvek esetében Normandiától Szicíliáig, vagy Andalúziáig is találkozunk ilyennel, de Kelet-Európában is (Dupcsik, 2022). Tehát nagyon nehéz elválasztani egymástól pontosan az ukrán és az orosz nyelvi populációt, ez nem is lehetséges pusztán a nyelv alapján. A régióban a nemzeti érzés elválik a nyelvi gyökerektől, és sokkal inkább meghatározza ezt a területiség, az ehhez kapcsolódó történelmi, kulturális, illetve társadalmi helyzet, élmények, szocializáció. Ezt olyan nemzeteknek - mint például a magyaroknak - melyek nyelvi szigetet alkotnak, nehéz átélni. A

³ Az első keleti-szláv állam a IX. században alakult, a Kijevi Rusz mely a mai ukránai fehérorosz és nyugat-oroszországi területekre terjed ki. Az említett államok közös kulturális előzménye.

nyelvészet szerint a nyelv és nyelvjárás elkülönítése nem könnyű feladat, nincsenek objektív nyelvtudományi szempontok ehhez. Annak eldöntése, hogy egy nyelvváltozat nyelv-e vagy sem (szemben a nyelvjárással), tehát egyáltalán nem kizárólag nyelvészeti feladat (Csernicskó, 2020).

1. ábra. Az orosz nyelvhasználat aránya a 2001-es ukrainai népszámlálás alapján



Forrás: Karácsonyi, 2018.

A 2001-es - máig utolsó - népszámlálás alapján készült térképek segítségével tekinthetjük meg, hogyan oszlik meg a térben az orosz, és az ukrán, mint anyanyelvek használata. Az ország keleti részein és a Krímben volt a legmagasabb az orosz anyanyelvként beszélők aránya, jóval meghaladta az 50%-ot is. A dialektuskontinuum miatt azonban önmagukban a számokat nehéz értékelni. Példa erre az ún. szurzsik, ami egyfajta orosz-ukrán vegyes nyelv. A kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézet felmérése szerint ezt használja a lakosság 11-18%-a, azaz 5-8 millióan. Az ukránok (37,5 millió fő) az összlakosság 77,8%-át tették ki, míg az oroszok (8,3 millió fő) a 17,3%-át. Csak a Krímben nem alkottak abszolút többséget az ukránok (24,3%) (Karácsonyi, 2018). Az oroszok regionális aránya fontos tényező volt a háború kirobbanásában, ugyanis Moszkva ezzel (is) indokolta fellépését már 2014-ben is. Azonban azzal, hogy elfoglalta a Krímet és a Donbasz jelentős részét, gyakorlatilag leszakította Ukrajnáról azokat a területeket, melyek lakossága inkább Oroszországgal szimpatizált, növelve a nyugati orientációt támogatók súlyát az országban.

Komoly politikai földrajzi érdek is van, mely Oroszországot arra készíti, hogy akadályozza Ukrajna nyugati integrációját, és hogy a nyugati normákon alapuló fejlődése sikeres legyen. Ugyanis olyan mintául is szolgálhat, mely alapjaiban veszélyeztetheti távlatokban az orosz politikai berendezkedést, és a „russzkij mir” eszméjét. Egy esetlegesen sikeres Ukrajna

megággyazna a fehérorosz változásoknak is, és talán a későbbiekben megpróbálna kiszakadni az orosz befolyási övezetből.

A Dél („Novorosszija”) jelentősége

Oroszország, bár a Föld legnagyobb állama, mégis gazdaságföldrajzilag bizonyos szempontból elzárt országnak tekinthető. Ugyanis távol van a világ-gazdaság világtengeren lévő főútvonalaitól. Európát egyrészt a Balti-tengeren át, de csak egy szűk területsávon (Szentpétervár térsége) éri el. Erre meglehetősen sűrű a teherforgalom, de meghatározóak az orosz olajat szállító tankerek. A közlekedést nehezíthetik a téli fagyok. A másik lehetőség az Északi-Jeges-tenger, mely azonban jelentős kerülőt jelent. Mindkét útvonallal stratégiai probléma, hogy NATO-tagállamok partjaihoz közel halad. Ezért is fontos - már az a XVIII. századtól - az ún. melegtengeri kijárat, a Fekete-tenger északi partvidékének birtoklása. Ukrajna függetlenségével ez a helyzet azonban alapvetően megváltozott.

A tenger partja két okból is fontos. Egyrészt a nyersanyagok - például a feketeföld-övezeti gabona - szállítása miatt Európa, Afrika és az arab világ felé. Másrészt a Krím-félszigeten van a legfontosabb hadikikötő, Szevasztopol. A Fekete-tengeri Flotta nemcsak a délnyugati határok védelmét illetően kulcsfontosságú, de egyben ez a haditengerészet egyetlen olyan alakulata, amely képes alkalmazni erőt a Földközi-tenger térségében. Szevasztopol egyedi természetföldrajzi adottságokkal bír. Mélyvizű, védett öbölben fekvő kikötője, amely télen sem fagy be, lehetővé teszi, hogy a hadihajók az év minden napján bevethetőek legyenek. Feladata a tenger alatti, Törökországon át Európába futó gázvezeték védelme is (Honvédelem, 2014). Lehetőséget biztosít kontrollálni az azeri és a közép-ázsiai szénhidrogének útját Európa felé. Novorossziszsk kikötője pedig fontos szerepet játszik az orosz olaj exportjában. Dél- és Kelet-Ukrajna az feketeföld-övezet részeként kiváló termőföldekkel bír, így ezeknek megszerzése erősítené a pozíciókat egy stratégiai termék piacán globálisan. 2021-ben Oroszország és Ukrajna adta a világ gabonaexportjának mintegy 30%-át, melyek döntően a Fekete-tengeren át jutottak el a megrendelőkhöz.

A háború elején az orosz cél Kijev gyors elfoglalása volt, ezzel egy olyan kormányzatot Ukrajna élére állítani, ami elfogadja az orosz feltételeket. Ez valószínűleg egy, a fehéroroszhoz hasonló rezsim létrejöttét eredményezte volna, így az ország az orosz érdekszférába került volna. A kezdeti tervnek az előnye lett volna, hogy nem változnak meg az országhatárok. (Ez megkönnyítette volna Moszkva számára a kialakult viszonyok nemzetközi elfogadtatását). A kudarc után, ami egyben jelezte a háború elhúzódását is, a szándékok változtak. Kiemelt cél lett Luhanszk és Donyeck megyék (Donbasz) mellett a déliek (Herszon, Zaporizsja) megszerzése, így az Oroszország és a Krím közötti szárazföldi híd biztosítása. Ez utóbbi azt is jelezte, hogy Moszkva Ukrajna megosztásával is megelégedne. A nyugati területek - az egykori lengyel és Habsburg államalakulatok részei, erősebb európai és nemzeti identitással - alkották volna a tervek szerint a maradék

Ukrajnát, az említett („oroszosabb”) megyék meg Oroszország részei lettek volna. Azonban a konfliktus még kiélezettebbé válását hozta ez a Nyugat és Oroszország viszonyában, mert ez nemzetközi jogilag sokkal nehezebben elfogadtatható a világgal, és az európaiak számára is fájdalmasabb. Ugyanis olyat, hogy egy ország területének egy részét a szomszédos állam „levágja” - ezzel felrúgva a nemzetközi szerződések által meghúzott határokat - a kontinensen utoljára Hitler csinált. De ez ellentétes azzal az orosz érdekekkel is, hogy egyszer majd stabilizálja az ország helyzetét a nemzetközi közösségben (Rácz, 2022).

A „B terv” megvalósulása esetén az orosz vezetés egy egyértelmű eredményt is tudhatott volna kommunikálni a világ és főleg az orosz társadalom felé. A háttérben a történeti-földrajzi előzmények vannak. A déli területek elfoglalása azt jelenti, hogy Oroszország visszaszerezte Novorosszját. Ez a fogalom több száz éves kifejezés, abból az időszakból, amikor az Orosz Birodalom - fokozatosan a XVIII. század 2. feléig - elfoglalta a mai dél-ukrajnai területeket.⁴

Ukrajna kettészakítása - például a tengerparttól történő elzárása - egyrészt egy gazdaságilag életképtelen államot hozna létre, tengeri határok és külkapcsolatok lehetősége nélkül. Másrészt az ország nyersanyagokban gazdag és a legfontosabb lelőhelyek éppen az érintett déli és keleti régiókban vannak. Délen jelenős termőföldek húzódnak, Kelet-Ukrajnában van az ipar jelentős része, mely elsősorban a nyersanyag lelőhelyek köré települt. Donyeck-medencében található Ukrajna legnagyobb feketekőszén lelőhelye, de jelentős a higanykészlet is. A Donbaszban illetve a Fekete- és az Azovi-tenger vidékén vannak a legjelentősebb sóbányák és a legfontosabb földgáz- és kőolajlelőhelyek. Jelentős a térség mészkő és dolomit bányászata is. Mariupol körzete grafitban gazdag. A Közép-Európában megszokott térszerkezettel szemben Ukrajnában éppen a keleti régiók azok, amelyek fejlettebbek, mint a nyugatiak, történelmileg nagyon erősen kapcsolódtak az orosz gazdasághoz. Igaz a 2014 óta zajló háború mérhetetlen károkat okozott.

A déli és keleti területek levágásával Moszkva elérhetné azt a célját - ami tulajdonképpen már 2014-ben is volt - olyan állammá tenni Ukrajnát, gyenge gazdasággal, instabil belső viszonyokkal, ami miatt európai integrációja megghiúsulna. Aztán (talán) később az egész ország a nehézségek és a reménytelenség miatt a keleti integrációt „választaná” és visszatérne a „ruszkij mir”-hez.

Összefoglalás

Az orosz (szovjet) impérium a Szovjetunió felbomlása óta visszaszorulóban van. Befolyási övezete folyamatosan csökken. A 2022-ben kirobbant háború pedig ennek a folyamatnak a része. Ennek a visszaszorulásnak fontos oka, hogy Oroszország nem találta meg azt a fejlődési pályát, amely a globális

⁴ A Novorosszija jelentése Új-Oroszország. A Fekete- és az Azovi-tenger partvidékét, a mai Odessza környékét értik alatta.

nagyhatalmi státusz fenntartásához szükséges, és olyan vonzó társadalmi és gazdasági modellel bírjon, amely vonzó mások számára. Az orosz soft power lehetőségei korlátozottak, a nagyhatalmi státusz fenntartásának eszköze a hard power, a kényszerítés, döntően a katonai erő. Így amikor a „nyugati világ” - nevezzük ezt érdeknek, kultúrának vagy társadalmi-gazdasági formációnak - betette a lábát a posztszovjet térségbe, az orosz nagyhatalmiság nem tudott mást használni ezzel szemben, csak a katonai erejét.

A szocialista rendszerek bukása után a Nyugat soft power-en alapuló terjeszkedése - ideértve az Európai Unió bővülését is - elérte Közép-Európát, amivel Ukrajna határvidéke, illetve pufferzónája lett két integrációnak, egyrészt az Európai Uniónak és a soft powerrel szemben, inkább a hard power alapján működő orosz dominanciájú Eurázsiai Gazdasági Uniónak.

Az integrációföldrajzi megközelítést számos más földrajzi tényező árnyalja, befolyásolja. Terjedelmi okokból sem lehetséges a 2022 februárja tartó háború minden geográfiai vetületét megfogalmazni. Ugyanakkor ezek ismerete rávilágít arra, hogy a háborút, milyen a földrajzi térben meglévő különbségek, sajátosságok mozgatják. Ezeket önmagukban felelőssé tenni a konfliktusért hiba lenne, de segítenek megérteni a motivációkat és azt is, hogy melyek azok a feltételek, amelyek teljesülése elhozhatják a megnyugvást.

A földrajzi adottságok makacs tények, amelyeknek az ismerete és a megértése segíthetnek abban, hogy egy társadalom sikerrel vegye fel a küzdelmet a politika által egyre gyakrabban használt sharp power ellenében. Mert „a földrajz ellen sok mindent lehet tenni, kivéve politizálni.” (Antall József)

Irodalomjegyzék

- Brzezinski, Z. (1998). *Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. Basic Books.
- Crystal, D. (2018). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackwell Publishing.
- Csernicskó I. (2020). A szláv dialektusok kategorizálásának kérdései Kárpátalján. In Bárány E. (szerk.), *Baleczky Emil, nyelvész, költő, tanár - Nemzetközi tudományos szeminárium. Beregszász 2019. május 23-24. Tanulmánykötet* (pp. 183-221). Beregszász: II. RF KMF; Ungvár: „RIK-U” Kft.
- Dupcsik Cs. (2022). *A nagy-, a kis-, a fehér- és a nem-oroszok birodalma, történelmi szemmel. Merre van előre?* [Előadás]. Budapest: Történelemtanárok Országos Konferenciája.
- Dugin, A. (2000). *Osznovi geopolityiki*. Moskva: Arktogetia.
- Fedinec Cs. et al. (2021). *Ukrajna története. Régiók, identitás, államiság*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, Gondolat Kiadó.
- Gabuev, A. (2022). China's New Vassal. How the War in Ukraine Turned Moscow Into Beijing's Junior Partner. *Foreign Affairs*, 09 August. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/china/chinas-new-vassal> [31.05.2023].
- Gecse G. (2014). *Birodalmi gondolat és gyakorlat a nagyhatalmak 19. és 20. századi politikájában. Az orosz-, a szovjet-orosz- és a posztszovjet állam*. [PhD értekezés]. Budapest: ELTE Történettudományok Doktori Iskola.

- Honvédelem (2014). *Az orosz fekete-tengeri flotta a krími válság egyik kulcsa*. Letöltés <https://honvedelem.hu/hirek/kulfoldi-hirek/az-orosz-fekete-tengeri-flotta-a-krimi-valsag-egyik-kulcsa.html> [2023.05.15].
- Ilyash Gy., & Vasa L. (2019). Az Eurázsiai Gazdasági Unió helyzete és kilátásai. *Külügyi Szemle*, 18 (4), 67-85. Letöltés <https://kki.hu/wp-content/uploads/2020/04/04-Ilyash-Vasa.pdf> [2022.10.22].
- Jielge, W. (2014). Analyse: Die Ukraine aus Sicht der „Russkij Mir“. *Bundeszentrale für Politische Bildung*, 06 June. Retrieved from <https://www.bpb.de/themen/europa/russland-analysen/nr-278/186517/analyse-die-ukraine-aus-sicht-der-russkij-mir/> [25.10.2022].
- Karácsonyi D. (2018). Ukrajna kétarcúságának etnikai földrajzi háttere. In Bottlik Gy. (szerk.), *Etnikai földrajzi kutatások Köztes-Európában* (pp. 43-62). Budapest: ELTE TTK.
- Kyiv Post (2014). Parliament passes statement on Ukraine's aspirations for European integration. *Kyiv Post*, 22 February. Retrieved from <https://www.kyivpost.com/article/content/ukraine-politics/parliament-passes-statement-on-ukraines-aspirations-for-european-integration-320792.html> [12.10.2022].
- Leonova, G. O. (2019). Sharp Power - the New Technology of Influence in a Global World. *World Economy and International Relations*, 63 (2). DOI: <https://doi.org/10.20542/0131-2227-2019-63-2-21-28>
- Marshall, T. (2021). *A földrajz hatalma*. Budapest: Park.
- Nye, S. J. (2018). Sharp Power Threatens Soft Power. The Right and Wrong Ways to Respond to Authoritarian Influence. *Foreign Affairs*, 24 January. Retrieved from https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2018-01-24/how-sharp-power-threatens-soft-power?cid=nlc-fa_fatoday-20180124 [12.10.2022].
- Rácz A. (2022.10.14.). *Geopolitikai kilátások és áttrendeződések a háború nyomán*. CEU Határtalan Tudás. [Előadás]. Letöltés <https://www.youtube.com/watch?v=7I0DCh5fgEUHow> [2022.10.15].
- Rudl, J. (2010). *A Szovjetunió utódállamainak földrajza*. Budapest: Dialóg Campus.
- Simai M. (2017). Az orosz föderáció a XXI. században. In Deák András (szerk.), *A kényszerű integráció. A putyini Oroszország világgazdasági integrációja* (pp. 15-37). Budapest: Akadémiai.
- Szilágyi I. (2019) Az orosz geopolitikai gondolkodás. Áttekintés. *Geopolitikai Szemle*, 1 (1), 9-39.
- Tálas P. (2022). Népszavazások után: Tűzszünet vagy eskaláció. Interjú Tálas Péter, a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Stratégiai, Védelmi Kutatóintézet igazgatójával. *Inforádió*, október 3. Letöltés <https://www.youtube.com/watch?v=OJuBtFdNgqw&t=561s> [2022.10.15].
- Tálas P. (2020). A többdimenziós, a többszintű és a multikauzális konfliktuselemzés. In Kovács K., & Tálas P. (szerk.), *A konfliktuselemzés módszertani iskoláiról* (pp. 128-146). Budapest: Dialóg Campus.
- Vass R. (2022). *Jön a háborúk évtizede? Budapest Economic Forum, Vass Róbert GLOBSEC-elnök előadása*. Letöltés <https://app.hopin.com/events/budapest-economic-forum-2022/sessions/afe6afcf-d9ef-4cde-ae9c-2e1acddeb58b> [2022.10.19].

Harmadik világháború narratívák az ukrajnai háború kapcsán

Bózsó Péter Tamás

Pécsi Tudományegyetem Földtudományi Intézet, Pécs

Még nem látszik a 2022. február 24-ei Ukrajna elleni orosz agresszió lezárásának módja, ideje, ellenben a háború eszkalációját sem zárhatjuk ki. Ezzel kapcsolatban a közgondolkodásban megjelentek olyan értelmezések, amelyek a harmadik világháború nyitányának tekintik a katonai- gazdasági küzdelmet. E tanulmányban megvizsgálom az ukrajnai háború sajátosságait, azoknak a világháborúhoz való viszonyát. Viszonylag részletesen áttekintem a háború területi kiterjesztésének lehetséges helyszíneit kezdve az orosz katonai jelenlét területeitől a Tajvani kérdésig. Továbbá vizsgálom az eszkaláció - erősen hipotetikus - lehetséges forgatókönyveit. A geopolitikai helyzetet jellemző, úgynevezett Thuküdidészi csapda helyzet felvázolása után elemzésem a francia szociológus Emmanuel Todd nézeteinek bemutatására összpontosít, aki szerint a harmadik világháború már elkezdődött. Érveléséből a gazdasági érdekek mentén kibontakozó háborús csapdahelyzet bemutatását emelem ki. A tanulmányban két fő szálát vizsgálom, a geopolitikait és az ezzel szervesen kapcsolódó geoökonómiait. A kialakulni látszó két politikai tábor gazdasági küzdelmében valóban a dollár hegemoniájának végét láthatjuk? Miért fontos a dollár kitüntetett tartalékvaluta szerepe az amerikai gazdaság számára? A korábbi szankciók, blokádok mennyire vezettek eredményre? Végezetül, megkísérlem az elemzést röviden összefoglalni.

A Magyarországgal szomszédos Ukrajnában folyó háború az ország elleni 2022. február 24-ei orosz agresszió után immár második évébe lépett, de a háború jellegéről nem alakult ki széleskörű konszenzus. A hivatalos orosz értékelés szerint 'különleges katonai műveletet folytatnak a volt szovjet tagköztársaság területén', mások szerint hódító háború folyik a volt szovjet, birodalmi területek visszaszerzésére. Ugyanakkor egyes vélemények szerint már a harmadik világháború nyitányát látjuk. Az ilyesfajta kategorizálás azonban nem csak „szakmai” szempontokból történik, mivel a háború versus különleges katonai művelet különbségtétel azonnal egyben a médiaháború és propagandakampányok részévé vált. A szavakkal még a magánkörben megnyilatkozóknak is többnyire óvatosan kell bánnia, persze a világban elfoglalt földrajzi-politikai helyzetük függvényében. A háború/világháború ellentétpár talán nem hordoz ilyen ideológiai elemeket, de a háború lezárására az esetleges tűzszünet vagy béke megkötésére való esély latolgatásához fontos lehet. E kérdést más formában úgy is feltehetjük: meddig tarthat még a háború, illetve meddig eszkalálódhat még - beleértve a mindenkire kiterjedő nukleáris megsemmisülést is. Az alábbiakban – mintegy láétleletként – tekintsük át a 2023 májusának végén fennálló helyzetet!

Az ukrajnai háború sajátosságai

A háború jellegéről folyó diskurzus talán azért sem jutott általános egyetértésre, mivel – a korábbi háborúkkal való összevetésben – sok sajátos elem jelent meg. A klasszikus háború képéhez nem igazán illeszkedő tulajdonságokat a következőkben foglalhatjuk össze.

A fegyveres harc terén: 1. a két ország határán csak kisebb villongások vannak, a front Ukrajna területén belül húzódik; 2. az orosz csapatok felvonulási területnek használták Belorussziát az agresszióhoz, de az ország és területe szintén kimaradt a fegyveres konfliktusból; 3. a harcoló csapatokat nem kizárólag reguláris erők alkotják, abban fizetett önkéntesek és harcoló katonai vállalkozások, magánhadseregek is részt vesznek; 4. a harcoló felek legalábbis kezdetben (közvetítőket igénybe véve) tárgyaltak egymással; 5. az ukrán hadsereget fegyverrel, kiképzéssel, felderítési információkkal és szakértőkkel meghatározó mértékben segíti a Nyugat (főleg a NATO tagországok), anélkül, hogy harcoló félnek nyilvánítaná magát és belépne a háborúba, valamint limitálja az elsővonalbeli haditechnika átadását; 6. (taktikai) atomfegyverek bevetésére nem került sor, de ezt a jövőben nem lehet teljesen kizárni.

A gazdaság terén: 7. gazdasági téren együttműködnek pl. az orosz olaj, gáz díj ellenében még mindig áthalad Ukrajnán (Stern, 2023) és az ukrán gabonakivitelről is megállapodtak; 8. a Nyugat pénzügyileg támogatja Ukrajna működőképességének fenntartását; 9. a Nyugat példátlan kiterjedésű gazdasági szankciókkal sújtja Oroszországot és szövetségeseit, egyes személyeket is külön szankcionálva.

A média és kultúra terén: 10. az ukrán oldal az oroszok és az orosz kultúra ellehetetlenítésére tör; 11. a háború egyúttal média háború a nézők/fogyasztók meggyőzésére, befolyásolására.

Ezekből a jellemzőkből láthatjuk, hogy az ukrajnai háború jellegében nagyon különbözik a korábbi két világháborútól leginkább abban, hogy a szemben álló felek és a mögöttük álló országcsoportok erősen korlátozzák háborús tevékenységüket, annak ellenére, hogy intenzív gazdasági háborút folytatnak. Ilyen területileg és katonailag korlátozott (ezen főleg az atomfegyver bevetésétől való tartózkodást értve), de világméretű konfliktusra a Koreai Háború lehet az előkép.

Fegyveres világháború?

A világháború definíciójának tudományosan bevett módja nem igazán létezik, mivel általános jelentése közkeletű: egy olyan a világ egészére kiterjedő háborús konfliktus, amelyben a vezető hatalmak mindegyike érintett. A kialakult hagyomány alapján ebből kettőt ismerünk, értelemszerűen az elsőt és a másodikat, mivel ilyen háborúval az utóbbi lezárása óta nem találkoztunk. A kérdést, úgy is átfogalmazhatjuk, hogy az ukrajnai háborúban benne van-e a potenciál, hogy ebben az

értelemben tradicionális világháborúvá fejlődjék, vagy egy másik megközelítésben: a kölcsönös megsemmisítést lehetővé tevő atomfegyverek birtokában a nagyhatalmak vajon hogyan folytathatnak ma globális háborút? Azaz az ukrajnai háborúval jellemezhető konfliktus, ilyen új értelemben tekinthető-e világháborúnak?

Az Oxford English Dictionary szerint a világháború kifejezést angol nyelven először a skót The People's Journal használta 1948-ban: „a nagyhatalmak közötti háború ma már kétségtelenül világháború.” A kifejezést a forradalmi hullámmal kapcsolatban gyakran használta Marx Károly és Engels Frigyes is, azonban a kifejezés használata csak az első és második világháborúra értendően terjedt el világméretűen. A kifejezést csak ezekre a háborúkra szoktuk alkalmazni, azok kezdetére és végére konszenzusos dátumokat jelöltünk ki.

A világháborút leginkább a következő tulajdonságokkal írjuk le: 1. a térben több kontinensre is kiterjedt, nem csak helyi háború; 2. a főbb hatalmak és szövetségeseik részt vesznek benne; 3. évekig tart; 4. minden haderőnem rész vesz benne és intenzíven fejlesztik a haditechnikát; 5. az áldozatok száma jelentős.

Ahhoz, hogy mérlegeljük, hogy vajon az Ukrajnában folyó háború mennyire tekinthető világháborúnak legalább kétfajta megközelítést alkalmazhatunk. Az első egyfajta tulajdonság-lista, ahol a legfontosabb jellemzőket vehetjük sorra, míg a második funkcionális megközelítés, ahol abból indulunk ki, hogy milyen fő konfliktus áll a háború háttérében és ez alapján határozzuk meg a jellegét, még akkor is, ha a korábbi (világ)háborúkkal való összehasonlításban a főbb jellemzők eltérőek lesznek.

A területi kiterjedés lehetséges helyszínei

A világháborúvá válás egyik lehetséges útja a fegyveres konfliktus területi kiterjesztése a kirajzolódni látszó két blokk között. Ezek a helyszínek majdnem kizárólagosan korábbi befagyott fegyveres összecsapások, ahol azok újra élesítéséhez kisebb szikra is elégséges. Először az orosz katonai jelenlétéhez köthető helyszíneket tekintsünk át.

Grúzia. Itt orosz csapatok állomásoznak, mégpedig az anyaországgal közvetlenül kapcsolódó módon a grúziai Abházia és Dél-Oszétia területén a két ország közötti 2008-as öt napig tartó háború eredményeként. Az ország két fő politikai blokkja közötti küzdelem az Oroszországhoz való viszony mentén is feszül (Solovyov, 2023). Az ellentétek fokozódása esetén, megítélésem szerint, inkább belpolitikai felfordulás várható, mint a háború kiújítása Oroszországgal.

Hegyi Karbáh - Azerbajdzsán. Az örmények által Arcakhnak nevezett, örmény többségű terület, amely Azerbajdzsán területébe ékelődik be. A területért folyó első örmény-azeri háború során (1988-1994) az örmények ellenőrzése alá kerül a területet Örményországgal összekötő sávval együtt. Itt orosz békefenntartók állomásoznak az azeri autonóm területet

Örményországgal összekötő folyosón a 2020-as második háború óta. Örményország Oroszország támogatásában bízik az olajjövödelmek és török kapcsolatai révén megerősödött Azerbajdzsán ellenében, ami egyre inkább képes érdekeit érvényesíteni. Az orosz-ukrán háború, a katonailag lekötött és gyengülő Oroszország miatt, Azerbajdzsán egyre keményebb fellépése várható. A kaukázusi terület azért is jelentős, mert szétválasztja a jelenleg formálódó orosz-iráni szövetség országait és alternatívát nyújt a Közép-Ázsiából a Nyugat felé folyó kereskedelemnek Azerbajdzsánon és Grúzián keresztül (Aljazeera, 2023; Eurasianet, 2023).

Transznyisztria - Moldova. Itt is orosz békefenntartók állomásoznak a terület *de facto* elszakadásával végződő 1991-1992-es konfliktus óta. Az orosz csapatok jelenléte garantálja a helyzet befagyasztását mindenfajta diplomáciai megoldás nélkül. Különös hangsúlyt ad a területnek, hogy itt található Európa legnagyobb lőszerraktára Cobasna falu mellett, alig néhány kilométerre az Ukrán határtól és ennek megszerzése jól jönne az állítólag lőszerhiánytól szenvedő ukrán félnek (Williamson, 2023). Az orosz-ukrán háború előrehaladásával - ukrán előre nyomulás esetén még inkább - várható a terület „pacifikálása”, valószínűleg gazdasági blokádnak és kevésbé (ukrán) csapatok által (Calugareanu, 2023).

Szíria. A polgárháború és különféle külföldi intervenciók során kialakult helyzet Szíriában rendkívül összetett. Az országban orosz katonai támaszpontok is működnek: a Tartusz kikötőjében lévő tengeri- és a Heimin légibázis 2015 óta. Ezeket jelenleg 49 évre bérli Oroszország. A legújabb fejlemény, hogy a szaudi-iráni kiegyezés után Asszad szíriai elnök elszigeteltsége az arab viliágon belül oldódni látszik. Ez az Idlib tartományban lévő lázadók, esetleg a legnagyobb jelentőségű olajmezőket is ellenőrző amerikai csapatok elleni fellépés kezdeményezését is jelentheti. Egy kedvezőbb forgatókönyv lehetne, ha a szemben álló blokkok a megegyezést, megbékélést épp Szíriában kezdnék (Koleilat Khatab, 2023).

Szudán. Az afrikai arab országot, amely a Vörös-tenger kereskedelmi útvonalának ellenőrzésére rendelkező potenciálja révén kapcsolódik a Közel-Kelethez, a Port Szudánba tervezett orosz tengeri támaszpont miatt kerül fel a listánkra. Az orosz elnök Vlagyimir Putyin 2020 novemberében bejelentette, hogy egyezményt írt alá a tengeri bázis létrehozására. A szudáni belső felfordulás nem tette lehetővé a létesítmény megépítését, de az orosz külügyminiszter Szergej Lavrov látogatása után 2022 februárjában - még az ukrajnai invázió előtt - a Szudánt kormányzó katonai vezetés áldását adta a szerződésre és az ellenzéki paramilitáris erők vezére Hemedti is hasonlóan nyilatkozott. Azóta katonai felkelés vette kezdetét Hemedti vezetésével -újra elnapolva az orosz bázis létesítésének lehetőségét (Eckel, 2023).

A közvetlen orosz jelenléthez köthető helyszínek után a további lehetséges háborús színterek, azok, ahol erős orosz befolyás érvényesül, de katonai jelenlét nincs. A legfőbb érintett ország a történelmileg oroszbarát Szerbia, a felbomlott Jugoszlávia domináns nemzetének hazája, amelyet a NATO 1999-ben bombázott és így jelenleg is erős oroszbarát érzelmekkel rendelkezik. Az etnikai háborúk emléke erős, az

ország vesztesnek érzi magát és a nemzeti kártya a helyi politikában egy erős adu.

Koszovó. A feszültség 2023 májusának végén igen kiéleződött, ami fizikai összecsapásokkal járt a helyi albán hatóságok és a szerb kisebbség között, ahol a nemzetközi békefenntartók, köztük magyarok is, megsérültek. A szerbiai hadsereg felvonult a koszovói határra (Siebold, 2023).

Bosznia. A boszniai Szerb Köztársaság Milorad Dodik vezetésével oroszbarát politikát folytat és lebegteti az entitás kiválását Bosznia-Hercegovinából. Bár a vezető réteg gazdasági érdekei miatt az eszkaláció nem valószínű, de nem elképzelhetetlen (Wankiewicz, 2023).

Az orosz-ukrán háború során egyre inkább kirajzolódik két szembenálló blokk a világban. Ukrajna mellett áll az Amerikai Egyesült Államok vezetésével az egész Nyugat. E blokk kemény magját a NATO és az USA-val szövetséges ázsiai országok adják, ez utóbbiak többek között az angol nemzetközösség tagjai Ausztrália és Új Zéland, valamint Japán, Dél-Korea és a Fülöp-szigetek, ahol amerikai csapatok is állomásoznak. A másik blokk nem ennyire egységes, míg katonailag Oroszország a háborúzó fél, e blokkot gazdasági erejénél fogva inkább Kína vezeti. Kínai gazdasági támogatás nélkül az orosz gazdaság igen komoly bajba kerülne. E másik blokkot inkább a kínai gazdasági kapcsolatok erőssége vagy az USA-val való valamilyen szembenállás jellemzi, olyan országok, amelyek igyekeznek az amerikai politikai befolyás alól szabadulni. A vezető csoportok számára a Kína által kínált gazdasági előnyök nagyobb súllyal esnek latba, mint az amerikaiak. Továbbá szerepet játszhat, hogy Kína csak kevesebb kérdésben kívánja meg az ideológia azonosulást, így a diktatórikus berendezkedésű országok vezetői kényelmesebben érezhetik magukat.

Tehát a blokkok között az ukrán-orosz szembenállás helyett inkább az amerikai-kínai szembenállás jellemző. A háború tovább terjedését is érdemes ilyen szemszögből kezelni, azaz a kínai-amerikai feszültségövezeteket áttekinteni. Ilyen sarkalatos pontból, amelyet az orosz-ukrán háború közvetetten érint, kettőt lehet kiemelni.

Tajvan. A kínai polgárháború nem ért véget, a kuomintang csapatai Tajvan szigetére vonultak vissza és így befagyott a konfliktus, amikor a Koreai Háború elkezdődött 1950-ben. Azaz a világ most már csak második legnagyobb népességű országa egy fagyott konfliktus gazdája, amely közvetlenül kapcsolódik a másik forró háborúhoz a hidegháború szembenálló felei - a kommunista és a szabad világ - között. Kínát jelenleg is a kommunista párt irányítja.

A kínai-szovjet szakítás után az USA a Szovjetunióval való szembenállás növelése érdekében kiegészített a Kínai Népköztársasággal és elfogadta az „egy Kína” politikát, azaz Tajvan szigetét renegát kínai tartományként ismerte el. Ez a politika Kína megerősödése után, és az USA-t érintő kihívásai miatt már nem adekvát. Emiatt az amerikai politika most lépéskényszerben van, stratégia érdeke a sziget fokozott támogatása, ami kiváltja Kína haragját (The Economist, 2022). Ennek ellenére, mivel Kína kereskedelmének nagy részét a közeli tengereken keresztül bonyolítja le,

a már nagyhatalomnak nem érdeke ezen útvonalak megzavarása. Ezért, meglátásom szerint, a katonai bekebelezés helyett egy Hong Kong-szerű annektálás az, ami valószínűbb.

A második világháború végét érintő kérdéskörhöz kapcsolódik az a tény is, hogy a Szovjetunió és jogutódja Oroszország nem írt még eddig alá békeszerződést a második világháború lezárására bár 1956-ban aláírtak egy békenyilatkozatot. Oroszország a japán szankciók kihirdetése után 2022 márciusában kivonult a további béketárgyalásokról (Elliott, 2022).

A *Dél-Kínai-tengeri szigetek* további feszültségforrás helyszínei. Itt Kína katonai jelenlétét többek között mesterséges szigetekre épített támaszpontokkal terjeszti ki, eddig komolyabb ellenállás nélkül. A szigetekre több szomszédos állam is részben igényt formál, de ennek nem képes Kína ellenében hatalmi szóval érvényt szerezni. Az Egyesült Államok is óvatosan viselkedik ebben a térségben. Valószínű, hogy a nem háborús kínai bekebelezést a világ el fogja tűrni és az USA nem intéz katonai támadást (elsőként) Kína ellen.

Az áttekintés után megállapíthatjuk, hogy bár van esély a háborús övezetek területi kiterjedésének növekedésére, de ezek – Kína közvetlen bevonását kivéve – valószínűleg nem vezetnek globális háborúhoz, azaz világháborúhoz.

Az eszkaláció veszélye – háború a NATO és Oroszország között

A világháborúvá válás másik lehetséges forgatókönyve a konfliktus eszkalációja, hogy hirtelen nagy számú országot vonjon be a harcba, és erre könnyen adódhat lehetőség, ha a NATO közvetlenül érintett lesz, pl. a területét vagy csapatait érő orosz támadás útján. Legutóbb a cseh vezérkari főnök Karel Řehka nyilvánította ki, hogy nem lehet kizárni a háború lehetőségét a NATO és Oroszország között (MTI, 2023. május 29.) ami már bizonyosan világháború lenne.

Az ilyen forgatókönyvek taglalása természetesen itt a spekuláció témakörébe tartozik, de ennek ellenére nem haszontalan, ha néhány lehetőséget felvázolunk. Természetesen a világháborúvá fejlődést tárgyalásokkal mindig meg lehet akadályozni, ha erre a harcoló felek vezetőiben megvan a szándék.

Ha az ukrán fegyveres erők rendszeresen és eredményesen támadják Oroszország területét, akkor az orosz vezetés háborúvá minősítheti át a „különleges katonai műveletet” és meggondolatlan ellencsapásokat tehet, amelyek világháborúhoz vezetnek. A Washington Post információi szerint, zárt ajtók mögött az ukrán elnök, *Volodimir Zelenszkij* agresszív ösztönöktől vezérelt lesz, ami ellentétben áll a nyilvánosság előtt eljátszott nyugodt, sztoikus államférfival. Állítólag javasolta orosz falvak elfoglalását, a barátság kőolajvezeték felrobbantását, és nagy hatótávolságú rakétával lövetné az agresszor Oroszországot (Hecker, 2023). Tehát nem lehet kizárni ezt a lehetőséget, amit az Oroszország megtámadása verziónak nevezhetünk.

Egy másik lehetséges forgatókönyv szerint az ukrán csapatok kiszorítják az orosz fegyveres erőket Ukrajna területéről vagy annak nagyrés�éről, amire válaszként a sarokba szorított orosz vezetés taktikai atomfegyverhez nyúl. Az erre való nyugati reakció elvezethet az atomháborúhoz, ami pusztító erejét tekintve mindenképp világháborúnak tekinthető. Jelenlegi megítélésem szerint, a nukleáris opció bár nem teljes mértékben kizárható, mivel ez ismert világunk pusztulásához vezetne. Nevezzük ezt a változatot Oroszország sarokba szorítása verzióknak.

Egy harmadik lehetséges forgatókönyv szerint, a 2023-as ukrán ellentámadás felőrli a honvédő csapatokat és az orosz seregek áttörést érnek el és elfoglalják a Dnyeper bal partját. erre való válaszul NATO katonák jelennek meg az országban, ami nyílt orosz-NATO összecsapáshoz vezet, világháborúvá szélesítve a konfliktust. Itt is a tárgyalásoknak lehet megelőző szerepe. Nevezzük ezt a változatot NATO beavatkozás verzióknak.

A háború elhúzódása, ha az egyik fél felülkerekedik, megítélésem szerint eszkalációval fenyeget, de a tárgyalások megelőzhetik a világháború kialakulását.

A geopolitikai helyzet feszültségei

Thuküdidész csapdája – az (amerikai) világrend és kihívói

A jelenlegi geopolitikai helyzetet úgy lehet leírni, hogy az Amerikai Egyesült Államok egyeduralma gyengül, az egypólusú világrend elmúlónak látszik és Kína olyan feltörekvő hatalom, amely az USA egyedüli vezető szerepét egyre inkább meg tudja kérdőjelezni. E helyzet leírására *Graham Allison*, a Harvard Egyetem politikai tudományok professzora ókori példához nyúlt vissza és a 2017-ben megjelent könyvében (Allison, 2017) a helyzetet Thuküdidész csapdájának nevezi, különös tekintettel az Egyesült Államok és Kína közötti kapcsolatra. Bár az ógörög szerző nem használta ezt a kifejezést a Peloponnészoszi háborút leíró művében, a jelenben politológusok és történészek alkalmazzák annak leírására, hogy két vagy több nagyhatalom közötti rivalizálás hogyan vezethet katonai konfliktushoz. Az elmélet lényege az, hogy amikor egy feltörekvő hatalom, mint például Kína, fenyegetést jelent egy már meglévő hatalomra, mint az Egyesült Államok, akkor az ilyen feszültség könnyen vezethet a két hatalom közötti konfliktushoz, amiben a hatalmaknak diplomáciai és katonai eszközökkel kell új egyensúlyt teremteniük (Boros et al., 2019).

Emmanuel Todd érvei a világháború mellett

A harmadik világháború már elkezdődött, állítja a francia szociológus Emmanuel Todd a Le Figaróban megjelent interjújában 2023 januárjában (Devecchio, 2023). „A konfliktus, amely korlátozott területi háborúból globális gazdasági összecsapássá vált, egyfelől az egész Nyugat, másfelől

a Kína által támogatott Oroszország között, világháborúvá vált” – állítja. Érvelésének középpontjában a kibékíthetetlen a gazdasági szembenállás van, ami a döntő tényező és nem maga a harctéri győzelem. Ilyen értelemben beszél világháborúról, ami szerint a világhatalmak sorsdöntő összecsapása.

Gazdasági világháború?

Példátlan erejű gazdasági hadviselés Oroszország ellen

Az Ukrajna elleni orosz agressziót követően az Egyesült Államok vezetésével egyre fokozódó és a második világháború óta példátlan méretű gazdasági szankciókkal sújtották Oroszországot és részben a vele együttműködőket. A szankciók egyrészt az orosz külkereskedelmet illetik: korlátozzák az oda irányuló csúcs- és háborús technológia, valamint egyes anyagok exportját, korlátozzák az onnan behozott áruk, főleg olaj és gáz mennyiségét és árait. Az orosz piac elhagyására ösztönzik a nyugati és szövetséges országok vállalatait. Ellehetetlenítik orosz vállalatok nyugati működését. Továbbá elkoboznak egyes eszközöket, mind állami mind magánszereplőktől, beleértve személyes vagyontárgyakat is. Ez érinti az orosz jegybank külföldön tartott tartalékjait is (Európai Tanács, 2023). Továbbá kitiltanak bizonyos személyeket és elfogató parancsot is kibocsátanak pl. Vlagyimir Putyin elnökre.

E szankciók többsége lassan fejti ki hatását, akár éveket is kell várni, mire mondjuk a technológia-transzfer akadályozása látványos eredményekre vezet. A történelmi tapasztalatokat összegezve Nicholas Mulder (Mulder, 2022) arra a következtetésre jut, hogy a gazdasági blokádnak, szankcióknak általában nem működnek. Kijátszásukra túl nagy a csábítás és a „teljes izoláció” nehézségekbe ütközik. Ebben a tekintetben Oroszországot Kína is segíti és több Oroszországgal szomszédos államban például Kazahsztánban is azt láthattuk, hogy a külkereskedelem egyébként nehezen indokolható módon hirtelen felfutott. Kína pedig technológia terén is utolérni látszik az Egyesült Államoka, amit az is jelez, hogy valószínűleg propaganda okokból is, holdutazást tervez 2030-ig. Így Oroszország fejlett technológiától való izolációja a kínaiak közreműködése miatt is csak részleges lehet.

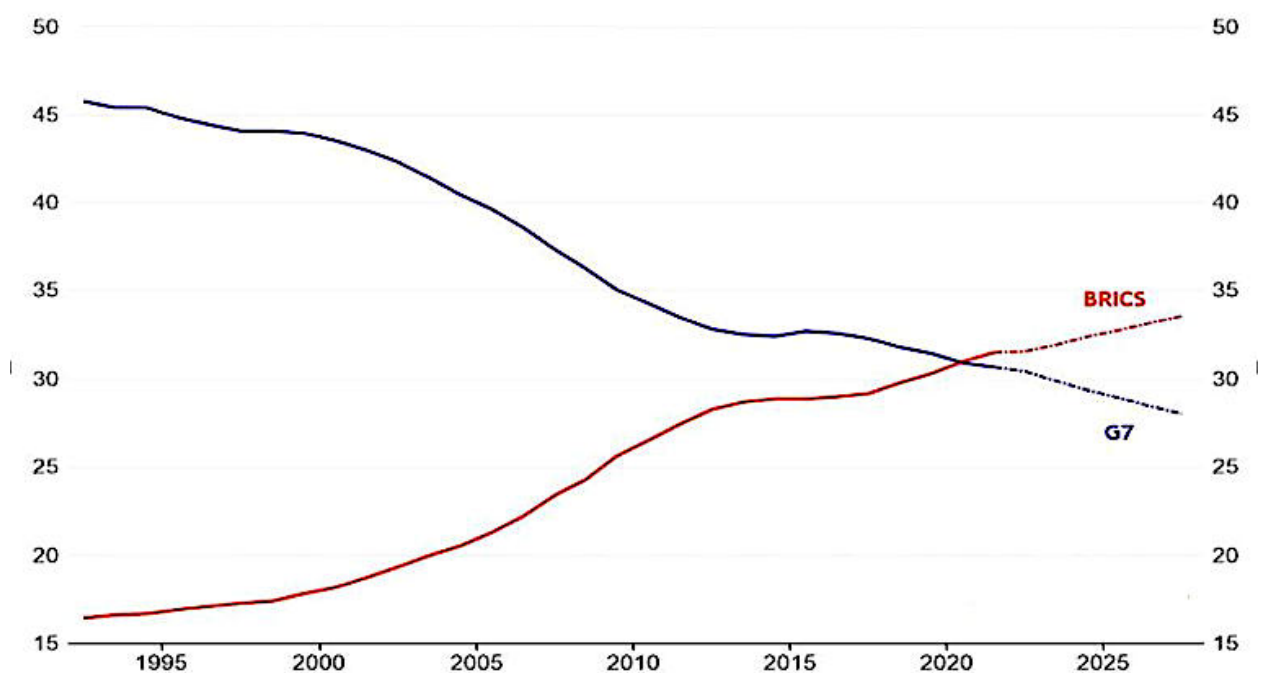
Ami azonban meglátásom szerint lényegesebb, az az, hogy ezen felül a pénzügyi tranzakciókat is blokkolták, Oroszországot kizártán a világon szinte domináns pénzügyi tranzakciós rendszerből, a SWIFT-ből. Ezt többen pénzügyi atombomba bevetésének nevezték (Wilkes et al., 2022). Ennek azonnali, de legalábbis rövid távon érzékelhetően nagy vagy megsemmisítő hatással kellett volna lennie, a rubel összeomlása nem következett be (Davidson, 2022). Mindenesetre, mivel a transzfert ellehetetlenítették, Oroszország nem tudta államadósságát törleszteni, hiába voltak dollárkészletei és bevételei, a hitelezőkhöz nem jutott el a dollár átutalás és így az ország technikailag csődbe került. A fizetési rendszerből való kizáráshoz kapcsolódik az is, hogy az orosz

energiaszállítók rubelben kérték a fizetéseket mivel a dollár stb. utalások nem jutottak el hozzájuk. Így bár a vevő elküldte az összeget az a rendszerben maradt, akár zárolhatóvá is vált, azaz a vevő fizetett, de az eladó nem jutott a pénzéhez, kivéve, ha az végül megérkezett az orosz rendszerbe. Úgy tűnik, hogy a Nyugat számtalan szankciót és a pénzügyi atombombát is bevetette, de az orosz gazdaság még nem omlott össze.

Az amerikai gazdaság hegemoniája

A második világháborút követően az amerikai gazdaság hegemoniája, többek között azért, mert a legtöbb nagy gazdaság hatalmas veszteségeket szenvedett, megkérdőjelezhetetlen volt. A Szovjetunió bukása után is a legfejlettebb országok, amelyek közt Amerika a domináns, vezető szerepet töltötték be a világban.

1. ábra. A G7 és a BRICS országok részesedése a világ bruttó hazai termékéből (GDP), vásárlóerő paritáson (%)



Forrás: IMF alapján Raghavan & Sharad, 2023; Ritter & Scott, 2023

A 2000-es éveket követően azonban Kína gyors növekedés révén az alternatív országok, melyek BRICS néven blokkba is tömörültek egyre nagyobb szeletet hasítanak ki a világ gazdaságából. Ennek érzékeltetésére álljon az 1. számú ábra, amely vásárlóerő paritáson hasonlítja össze a GDP-eket. Ez az összehasonlítási alap, persze a feltörekvőknek kedvez, de a tendencia tagadhatatlan: az Egyesült Államok gazdasága, ártermelése visszaszorul a globális tortában a G7 országcsoporttal együtt.

Ha a gazdasági befolyásolási képességet a kereskedelem mértékével fémjelezzük, akkor Kína előretörése az USA-val szemben igen látványos

és 2000 és 2019 között bekövetkezik. Azaz ma az országok többségének nagyobb a kereskedelme Kínával, mint az Egyesült Államokkal.

Meglátásom szerint az Egyesült Államok súlyvesztésének a kínai politikával szemben a gazdasági hangsúlyeltolódás az alapja, amit nem lehet már igazán visszafordítani csak mérsékelni. Ennek egyik lehetősége, ha Amerika saját övezetet alakít ki, amit a *friend shoring*, azaz az ellátási láncok baráti országokba való telepítésének politikája is jelez. Ennek a politikának része ezen baráti országok elszigetelése az ellenséges országoktól, amit most Európában az Oroszországról való leválás folyamatában is láthatunk. Például, a földgáz piacán az orosz gázt részben amerikai gáz váltja ki, és ezzel korábban az orosz olcsó árazás miatt számára szinte elérhetetlen piacra tör be (Bózsó, 2023).

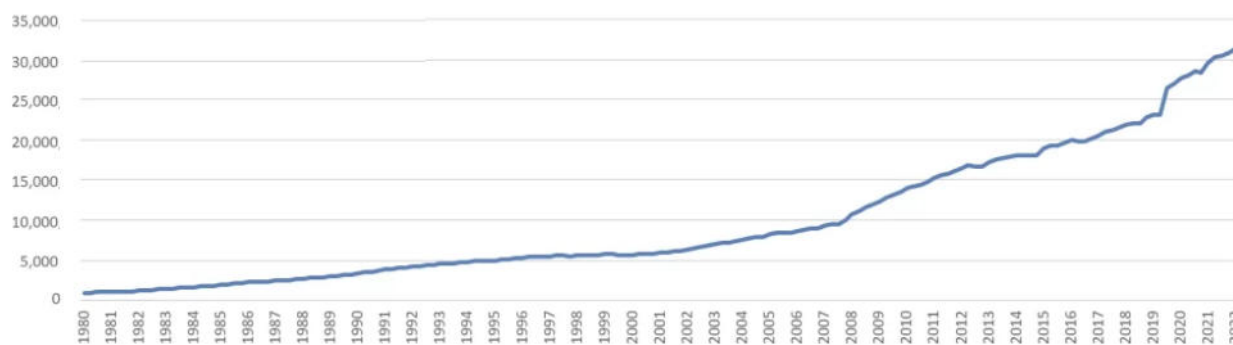
A dollár hegemoniája

A gazdasági visszaszorulással ellentétben Amerika, jobban mondva a dollár pozíciója a világpiacon elég szilárd. A Credit Suisse vezető stratégiája Pozsár Zoltán szerint azonban globálistartalékvaluta szerepét, ami kulcsszerepű, kihívások érik (Kosztolányi, 2023). Az orosz-ukrán háború nyomán az USA-t kihívó országok, és itt főleg a BRIC csoport értendő elkezdtek kereskedelmük nem dollár alapú elszámolását és ehhez globális átutalási, fizetési rendszer kiépítését. A BRICS-be való belépést pedig egy sor ország kilátásba helyezte. Bár még igen kezdeti fázisban van ez a szerveződés, a politikai szándék miatt nem lehet félvállról venni. Az alternatív szerveződés beindulásához hozzájárult az, hogy a SWIFT fizetési rendszert gazdasági fegyverként használták, ami az Amerikával kevésbé baráti országok vezetőit arra ösztönzi, hogy alternatívákat építsenek ki. Ebbe az irányba hatott az orosz nemzeti bank számláinak lefoglalása, ami szintén alternatívák keresésére ösztönzött. Ezenkívül a nem baráti erős emberek és környezetük erősen elgondolkodhatnak azon, hogy amerikai érdekeltségeiket bármikor zárolhatják, ami szintén az alternatívák keresésére ösztönöz.

A dollár globális tartalékvaluta szerepének gyengülése az amerikai államadósságot megtestesítő kötvények iránti nemzetközi keresletet csökkentheti. Jelenleg az USA kereskedelmi és államháztartási hiányának finanszírozása nem okoz gondot, mivel új dollárok „nyomtatásával” azokat fedezni tudják, mivel a külföldi megtakarítók megvásárolják a kibocsátott kötvények jórészét. Ha ez a mechanizmus gyengülne, az gondokat okozhat az Egyesült Államokban.

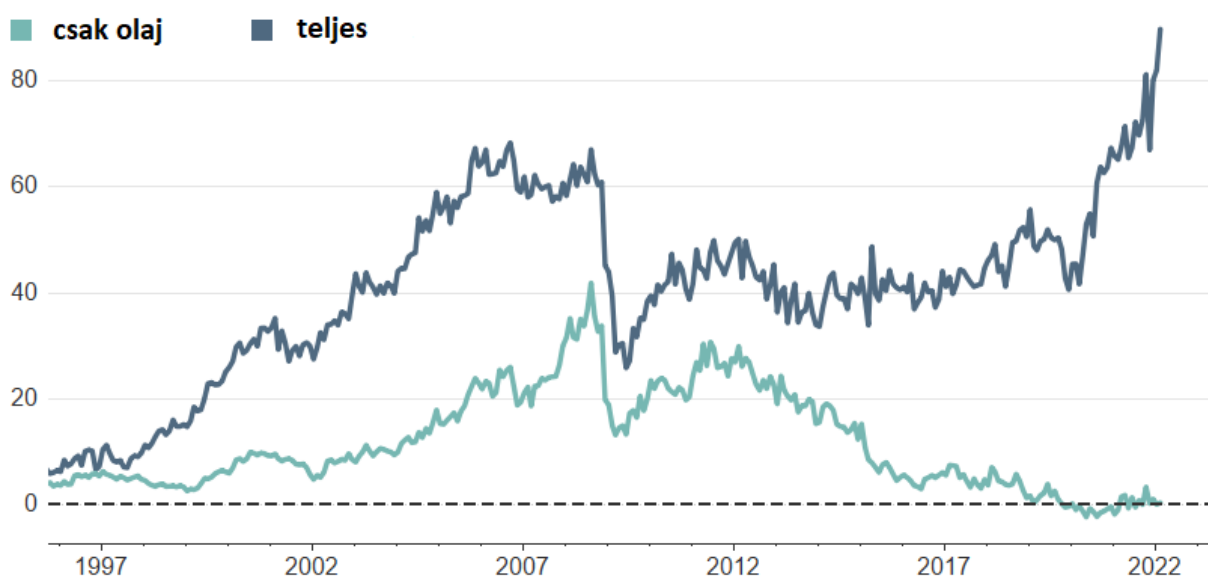
Továbbá Amerika egekbe szökő adósságállománya szintén probléma, nem azért, mert újabb és újabb adósságplafonokat jelölnek ki, amelyeket még mindig lehet tovább emelni, hanem a növekedés sebessége miatt. Valószínűleg a végtelenségig nem lehet az amerikai államadósságot növelni és az amerikai belpolitikának előbb-utóbb megszorításokhoz vagy az adósság elinflálásához kell nyúlnia, ami ha nem megfelelően előre eltervezett, akkor igen kellemetlen hatásokkal járhat együtt.

2. ábra. Az Egyesült Államok államadóssága 1980-2022 (milliárd dollár)



Forrás: Fred adatbázis, <https://econ-intel.com/federal-government-dashboard/>

3. ábra. Az Egyesült Államok külkereskedelmi hiánya 1997-2022 (milliárd dollár)



Forrás: US Census Bureau RSM US, <https://realeconomy.rsmus.com/chart-of-the-day-u-s-trade-deficit-nears-90-billion-a-record/>

Összefoglaló

Összegzésképp valószínűleg megállapíthatjuk, hogy az ukrajnai háború jelenleg nem világháború, de a Thuküdidészi csapdahelyzet, valamint Oroszország, illetve kisebb mértékben az USA létérdekeinek fenyegetettsége miatt van esély a konfliktus világháborúvá válására. Ezt - meglátásom szerint - megakadályozhatja az érintett országok elitjeinek politikaváltása a békés konfliktus-kezelés felé, ami azonban részükről áldozatokat kíván. A megoldás egy globális biztonságpolitikai rendszer felállítása lehet, amelyet minden fél garantál, hasonlóan a hidegháború alatt kialakított rendszerrel, de az akkori két domináns hatalom helyett most több releváns szereplővel. Ha ezt nevezzük többpólusú világrendnek, akkor ez lehet a megoldás, amit semmi esetre sem lehet létrehozni az Egyesült Államok aktív részvétele nélkül.

1. táblázat. A világháborút jellemző tulajdonságok megléte

Jellemző	I. vh.	II. vh.	Korea	Vietnám	Ukrajna
Globális terület	igen	igen	nem	nem	nem
Thuküdidész csapdája	igen	igen	nem	nem	igen
Létezését fenyegetés	ért igen	igen	nem	nem	?
Gazdasági kapcsolat	nem	nem	nem	nem	igen

Forrás: A szerző saját szerkesztése

Irodalomjegyzék

- Aljazeera (2023). Explainer: What is Nagorno-Karabakh and why are tensions rising? *Aljazeera*, 24 April. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/news/2023/4/24/explainer-what-is-nagorno-karabakh-why-are-tensions-rising> [31.05.2023].
- Allison, G. (2017). *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?* Houghton Mifflin Harcourt.
- Boros Sz., & Kolozsi P. P. (2019). Egy 21. századi geopolitikai összeütközés természetrajza Kína és az USA példáján keresztül: A technológia, az adat és a pénz jelentőségének felértékelődése a nagyhatalmi konfliktusokban. *Polgári Szemle*, 15 (4-6), 258-280.
- Bózsó P. T. (2023). American LNG to save Europe from Russian gas dependency. In Andor L., & Optenhögel, U. (Eds.), *Europe and the War in Ukraine – From Russian Aggression to a New Eastern Policy* (pp. 199-215). London: London Publishing Partnership.
- Calugareanu, V. (2023). Will the war in Ukraine spell the end of Transnistria? *Deutsche Welle*, 28 May. Retrieved from <https://www.dw.com/en/will-the-war-in-ukraine-spell-the-end-of-transnistria/a-64363639> [31.05.2023].
- Davidson, K. (2022). Biden turned the ruble into rubble. Then it quickly came back. *Politico*, 31 March. Retrieved from <https://www.politico.com/news/2022/03/31/ruble-recovery-russia-biden-sanctions-00021850> [31.05.2023].
- Devecchio, A. (2023). Emmanuel Todd: «La Troisième Guerre mondiale a commencé» *Le Figaro*, 12 January. Retrieved from <https://www.lefigaro.fr/vox/monde/emmanuel-todd-la-troisieme-guerre-mondiale-a-commence-20230112> [31.05.2023].
- Eckel, M. (2023). Sudan Slips into Chaos. Russia Lurks in The Background. *Radio Free Europe*, 19 April. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/sudan-civil-war-russia-wagner/32369273.html> [31.05.2023].
- Elliott, P. (2022). Why the End of Japan and Russia's World War II Peace Negotiations May Matter More Than You Think. *Time*, 23 March. Retrieved from <https://time.com/6160029/japan-russia-wwii-ukraine/> [31.05.2023].

- Eurasianet (2023). Azerbaijani president gives ultimatum to Karabakh authorities. *Eurasianet*, 24 April. <https://eurasianet.org/azerbaijani-president-gives-ultimatum-to-karabakh-authorities> [31.05.2023].
- Európai Tanács (2023). *Infografika – A szankciók hatása az orosz gazdaságra*. Európai Tanács. Letöltés <https://www.consilium.europa.eu/hu/infographics/impact-sanctions-russian-economy/> [31.05.2023].
- Hecker F. (2023). Súlyos amerikai szívérogtatás: Zelenszkij fel akarta robbantani a Barátság kőolajvezetékét, hogy tönkretegye Magyarország iparát. *Világgazdaság*, május 30. Letöltés <https://www.vg.hu/vilaggazdasag-magyar-gazdasag/2023/05/sulyos-amerikai-szivarogtat-as-zelenszkij-fel-akarta-robbantani-a-baratsag-koolajvezeteket-hogy-tonkre-tegye-magyarorszag-iparat> [31.05.2023].
- Koleilat Khatab, D. (2023). A deal with Russia on Syria could shorten the war in Ukraine. *Arab News*, 17 May. Retrieved from <https://www.arabnews.com/node/2305391> [31.05.2023].
- Kosztolányi B. (2023). Pozsár: Megszűnhet a dollár kiváltsága - A zöldhasú kiemelt státusza ostrom alatt áll a magyar közgazdász szerint. *Világgazdaság*, január 20. Letöltés <https://www.vg.hu/nemzetkozi-gazdasag/2023/01/pozsar-veget-erhet-a-dollar-kivaltsaga> [31.05.2023].
- Lemire, J., Ward, A. (2023). Biden's team fears the aftermath of a failed Ukrainian counteroffensive - Behind closed doors, the administration worries about what Ukraine can accomplish. *Politico*, 24 April. Retrieved from <https://www.politico.com/news/2023/04/24/biden-ukraine-russia-counteroffensive-defense-00093384> [31.05.2023].
- Mulder, N. (2022). *The Economic Weapon – The Rise of Sanctions as a Tool of Modern War*. Yale University Press.
- MTI (2023). A cseh vezérkari főnök elképzelhetőnek tartja a NATO és Oroszország háborúját. *HVG*, május 29. Letöltés https://hvg.hu/vilag/20230529_A_cseh_vezerkari_fonok_elkepzelhetonek_tartja_a_NATO_es_Oroszorszag_haborujat [31.05.2023].
- Raghavan, T. C. A. S. (2023). Led by China, India, the 5 BRICS nations now contribute more to world GDP than industrialised G7. *The Print*, 04 April. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/world/2023/05/24/ukraine-gas-russia-pipeline-oil/> [31.05.2023].
- Ritter, S. (2023). G7 vs BRICS — Off to the Races. *The White House*, 27 March. Retrieved from <https://www.transcend.org/tms/2023/03/g7-vs-brics-off-to-the-races/> [31.05.2023].
- Siebold, S. (2023). NATO head urges Kosovo to ease tensions with Serbia. *Reuters*, 28 May. Retrieved from <https://www.reuters.com/world/nato-head-urges-kosovo-ease-tensions-with-serbia-2023-05-28/> [31.05.2023].
- Solovyov, V. (2023). *What's Behind Russia's Overture to Georgia?* Carnegie Endowment for International Peace. Retrieved from <https://carnegieendowment.org/politika/89780> [17.05.2023].
- Stern, D. L. (2023). Despite war, Ukraine allows Russian oil and gas to cross its territory. *The Washington Post*, 24 May. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/world/2023/05/24/ukraine-gas-russia-pipeline-oil/> [31.05.2023].
- The Economist (2022). What is America's policy of "strategic ambiguity" over Taiwan? *The Economist*, 23 May. Retrieved from <https://www.economist.com/the-economist-explains/2022/05/23/what-is-americas-policy-of-strategic-ambiguity-over-taiwan?> [31.05.2023].

- Wankiewicz, P. (2023). *Bosnia & Herzegovina: economic pressure and Dodik's increasing separatism*. Centre for Eastern Studies. Retrieved from <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2023-05-16/bosnia-herzegovina-economic-pressure-and-dodiks-increasing> [16.05.2023].
- Wilkes, T., McCrank, J., & Jones, H. (2022). Explainer: Russian banks face exclusion as allies deploy 'financial nuclear weapon'. *Reuters*, 27 February.
- Williamson, S. (2023). Ukraine war: The Moldovan enclave surrounded by pro-Russian forces. *BBC* 28 May. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-64824517> [31.05.2023].

Fejlesztés és munkaerőpiac

Munkaerőpiaci kompetenciák érvényesülése frissdiplomások véleménye alapján

Nyilas Orsolya

Nyíregyházi Egyetem, Nyíregyháza

A munkakeresés mindenki életében és minden életkorban fontos esemény, amire érdemes tudatosan felkészülni. A cél érdekében a munkakeresőnek tisztában kell lennie saját maga kompetenciáival, képességeivel és a kiválasztott munkakörhöz szükséges, vagyis az elvárt kompetenciákkal is. A versenyképes tudásalapú társadalomban és gazdaságban egyre nagyobb az igény arra, hogy mind a felsőoktatás mind a felnőttkori tanulást segítő intézmények igazodjanak az egyéni, közösségi és főleg a munkaerőpiaci elvárásokhoz. Napjainkra megváltozott a munkavállalás folyamata, a munkavállalók már nem feltétlenül egy munkakör iránt köteleződnek el, nyugdíjas korukig legalább három-négy területen, szakmában próbálják ki magukat (Sági, 2013). A munkaerőpiacon az egyre magasabb fokú végzettséget igénylő munkakörök iránti igény növekedése az egyre magasabb kompetenciaelvárásokon keresztül a felsőoktatás alkalmazkodását is igényli, ezért elengedhetetlen, hogy a hallgatók olyaormációkat, olyan tudást és kompetenciákat szerezzenek, amelyekkel megtalálják a számukra legmegfelelőbb állást, de legfőképp képesek legyenek saját szakmai karrierjüket menedzselni. Ezek a kompetenciák mind a társadalmi, mind a munkaerőpiaci szempontból sikeres élet összetevőiként elengedhetetlenek (Szabó, 2014). 1. a kulturális tőke: azaz a személyiség kiteljesítése, hiszen a fejlett kulcskompetenciák teszik képessé az embereket arra, hogy életük során olyan személyes célok elérésére törekedjenek, amelyek kijelölését személyes érdeklődésük, törekvéseik határozzák meg. 2. társadalmi tőke, azaz képesek legyenek aktív állampolgári szerepvállalásra, értékes állampolgárként tudjanak beilleszkedni a társadalomba. 3. az emberi tőke, azaz jól képzettek, foglalkoztathatók legyenek (Szabó, 2014). A kulcskompetenciák által minden egyes embernek képesnek kell lennie arra, hogy tisztességes munkához jusson a munkaerőpiacon (Falus & Vajnai, 2012).

Kulcskompetenciák jelentősége a munkaerőpiacon

A kiválóság keresése a munkavállalók számára is kulcsfontosságú, azoknak a személyes jellemzőknek az ismerete, amelyek megerősítik munkaerőpiaci pozíciójukat. A felsőoktatási intézmények számára is alapvető, hogy megértsék azokat a szempontokat, amelyeket az üzleti élet állít végzett diákjaikkal szemben. Szelestey (2008) szerint a kompetencia valójában egy készlet, amelybe kerülhetnek személyiségjellemzők, motivációk, készségek, képességek, jártasságok, speciális ismeretek, módszertani ismeretek, tudás, stb. amely komoly előrelépést jelent a korábban

alkalmazott munkaköri alkalmasságot vizsgáló módszerekhez képest, valamint az oktatásban is a tudástartalmak kialakítása során (Szelestey, 2008). Napjainkban a munkavállalók felhasználható képességei, kompetenciái rendkívüli fontossággal bírnak a munkaadók számára. Egyesek szerint alapvető cél a munkaerő-piaci szükségletek és a rendelkezésre álló speciális képességek jobb összehangolása, míg mások szerint inkább az az általános képességek, az innovatív, kreatív és rugalmas gondolkodásmód fejlesztése lehet a központi tárgya a képzés/oktatás és a munka világa összekapcsolásának. A kompetenciákra történő koncentráció megteremti a lehetőséget a képzés/oktatás és foglalkoztatás közötti kommunikációs rés összekötésére (Derényi et al., 2018).

A gazdasági szempontok szorosan összefüggnek az egész életen át tartó tanulás oktatási támogatásával. Az Európai Unió Tanácsa ajánlása (2018. május 22.) az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciákról egyértelműen fogalmaz: *„Gyorsan változó társadalmunkban minden korábbinál fontosabbak az olyan készségek, mint a problémamegoldás, a kritikus gondolkodás, az együttműködési képesség, a kreativitás, a számítógépes gondolkodás és az önszabályozás. Ezek azok az eszközök, amelyek segítségével a megtanultakat hasznosítani tudjuk a gyakorlatban, új ötletek, új elméletek, új termékek és új tudás létrehozása érdekében”* (Európai Unió Tanácsa, 2018). Az Ajánlás a kompetenciaközpontú oktatás, képzés és tanulás erősítését a „kiváló minőségű oktatás biztosításában” látja, amely nyilvánvalóan az „alapkészségekbe történő befektetéssel” kezdődik.

Az Ajánlás a kulcskompetenciákat az alábbiak szerint határozza meg: *„A kulcskompetenciák azok a kompetenciák, amelyekre mindenkinek szüksége van a személyes önmegvalósításhoz és fejlődéshez, a foglalkoztathatósághoz, a társadalmi beilleszkedéshez, a fenntartható életmódhoz, a békés társadalmakban való sikeres élethez, az egészségtudatos életvezetéshez és az aktív polgári szerepvállaláshoz”* (Európai Unió Tanácsa, 2018:8). Nélkülözhetetlen készségek, mint a „problémamegoldás, a kritikus gondolkodás, az együttműködési képesség, a kreativitás” az írás, olvasás és számolás mellett, kiegészülve „a számítógépes gondolkodás és az önszabályozás” készségeivel napjaink alapkompentenciát jelölik ki. Nem meglepő, hogy az Ajánlás egyértelműen leszögezi, hogy az egész életen át tartó tanulást az oktatás és a képzés valamennyi szintjén és minden tanulási pálya során támogatni kell. A felsőoktatás korszerűsítése ennek a folyamatnak szignifikáns eleme.

Szakmai körökben közismert, hogy a közoktatás számára az Ajánlás nyolc kulcskompetenciaterületet határoz meg: írás-olvasási kompetencia; többnyelvűségi kompetencia; matematikai kompetencia, valamint a természettudományokkal, a technológiával és a műszaki tudományokkal kapcsolatos kompetenciák; digitális kompetencia; a személyes, a szociális és a tanulás elsajátítására vonatkozó kompetencia; állampolgári kompetencia; vállalkozói kompetencia; a kulturális tudatosság és kifejezőkészség kompetenciája. Kétségtelenül a nyolc kulcskompetenciaterületnek is van felsőoktatási relevanciája, ám az igazi

kihívást a felsőoktatás korszerűsítése szempontjából a kulcskompetenciák transzverzalitása jelenti (Szittné Csányi & Vass, 2023).

Eredmények

A Diplomás Pályakövető Rendszer 2020-as adatfelvételének 9576 frissdiplomásával készült adatfelvétel munkavállaláshoz szükséges kompetenciákra vonatkozó eredményeit elemeztük.

Mintánkban 1-5-ig terjedő skálán a soft skilleket vizsgáltuk, vagyis azokat a személyes képességeket, amelyek meghatározóak a munkavállaló munkakörnyezetbe való beilleszkedésénél, illetve motiválhatóságánál. Ezek a képességek könnyen, erőfeszítés nélkül elsajátíthatók, és nagyban hozzájárulnak a sikeres munkavégzéshez. Nehezebben mérhetők, mint a hard skillek (azaz a szakmai tudás), de egyre nagyobb súlyt kapnak a jelöltek kiválasztásánál. Jelen tanulmányunkban néhány kulcskompetenciára vonatkozó soft skill mérési eredményét közöljük.

1. táblázat.

Anyanyelvi kommunikáció										
	Mennyire szükséges?					Mennyire rendelkezett?				
	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Beszédkésztség	54,4	26,5	13,5	4,0	1,2	42,2	33,4	17,8	5,3	0,9
Íráskésztség, fogalmazási készség	49,9	27,5	15,0	5,6	1,6	43,9	36,6	14,8	3,4	0,8

Forrás: Szerkesztés saját adatok alapján

Az Európai Unió Tanácsának Ajánlása szerint az első kulcskompetencia az Anyanyelvi kommunikáció (1.táblázat), amely „a kommunikáció a gondolatok, érzések és tények szóbeli és írásbeli formában történő kifejezésének és értelmezésének képessége (szövegértés, beszéd, olvasás és írás), valamint a megfelelő módon történő nyelvi érintkezés képessége a társadalmi és kulturális kontextusok teljes skáláján, az oktatásban és képzésben, a munkahelyen, otthon és a szabadidőben” (Európai Unió Tanácsa, 2018). Mintánkban az, hogy „mennyire szükséges a „beszédkésztség” 54,4% mondta, hogy nagyon szükséges de már csak 42,2% osztályozta ötösre a kompetencia elsajátítását a képzési idő végére, 33,4% jóra, 17,8% közepes szinten kapta meg, 5,3% elégséges, 0,9% elégtelenre értékelte a beszédkésztsége fejlődését a képzési idő végére. Az „íráskésztséget, fogalmazási készséget” 49,9% tartotta nagyon szükséges kompetenciának, 43,9% maximálisan (5) el is sajátította a képzési idő

végére, 36,6% jóra, 14,8% közepes szinten, 3,4% elégségesnek vélte, 0,8% egyáltalán nem fejlesztette ki e kompetenciáját egyetemi éve alatt.

2. táblázat

Idegennyelvi kommunikáció										
	Mennyire szükséges?					Mennyire rendelkezett?				
	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Nyelvtudás	35,5	21,1	19,1	11,6	11,6	32,2	29,6	23,1	8,6	5,4

Forrás: Szerkesztés saját adatok alapján

Az idegen nyelvi kommunikáció (2. táblázat) az Ajánlás szerint „*olyan készségeket is igényel, mint a közvetítéshez és a kultúrák közötti megértéshez kapcsolódó készségek. A nyelvtudás foka a különböző nyelveken, valamint az egyén nyelvi környezetétől és örökségétől függően eltérő lehet.*” Az idegen nyelv iránti pozitív attitűd magában foglalja a „*kulturális sokféleség tiszteletben tartását és a nyelvek, kultúrák közötti kommunikáció iránti érdeklődést és kíváncsiságot*” (Európai Unió Tanácsa, 2018). Mintánkban „*nyelvtudás*” címszó alatt szerepelt e kompetencia, melyet 35,6% ötössel értékelt, azaz nagyon fontos kompetenciának véli, 21,1% négyes szintre értékelte 19,1% közepesen tartja fontosnak a nyelvtudás meglétét. Arra, hogy a képzési idő végére mennyire rendelkezett az illető idegen nyelvi kompetenciával, már magasabb értékeket kaptunk: 32,2% teljes mértékben 29,6% jó, 23,1% közepes, 8,6% elégséges, 5,4% egyáltalán nem fejlesztette ki a képzési idő alatt nyelvi kompetenciáját.

3. táblázat.

Matematikai, természettudományi és technológiai kompetenciák										
	Mennyire szükséges?					Mennyire rendelkezett?				
	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Probléma- megoldási készség, leleményesség	69,1	21,0	6,8	1,9	0,8	39,1	34,4	14,2	5,4	6,1
Előrelátás, tervezőkészség	50,3	32,3	12,8	2,5	1,2	31,7	39,5	21,2	5,2	1,1
Innovatív készség újító szellem	40,3	28,4	19,4	7,5	3,3	28,5	35,2	23,6	8,2	2,7

Forrás: Szerkesztés saját adatok alapján

A matematikai, természettudományi és technológiai kompetenciák (3.táblázat) esetében nemcsak „az összeadás, kivonás, szorzás, osztás stb. alpműveletek alkalmazását kell érteni, hanem ezeket különféle, mindennapi problémák megoldása céljából kell kompetenciaként értelmezni. A hangsúly inkább a folyamaton, mint annak kimenetén van, azaz inkább a tevékenységen, mint az ismereteken. „Az Ajánlás szerint a matematika terén a pozitív attitűd az igazság tiszteletén és azon a törekvésen alapszik, hogy a dolgok logikus okát és érvényességét keressük” (Európai Unió Tanácsa, 2018). Mintánkban „Probléma-megoldási készség, leleményesség” címen vizsgáltunk. Ezt a képességet a megkérdezettek kivételesen magas arányban, 69,1%-a nagyon fontosnak tartja, de sajnálatunkra csak 39,1% fejlesztette ki maximálisan ezt a kompetenciáját. 34,3% jónak, 14,2% közepesnek, 5,4% elégségesnek, 6,1% elégtelennek értékelte a képzési idő végére, hogy probléma-megoldása, leleményessége kialakult volna. E kulcskompetencia fejlesztését segíti az általunk kérdezett „előrelátás, tervezőkészség”, melyet a megkérdezettek fele, 50,3% nagyon szükségesnek gondolja, de csak 31,7% jelölte ötös szinten, hogy ki is fejlesztette ezt a képességét az egyetemi képzés ideje alatt. Az „innovatív készséget, újító szellemet” illetően meglepő eredmény született, a megkérdezettek 40,3%-a rendkívül szükséges képességnek vélte, de csak 28,5% állította, hogy az egyetemi képzésének végeztével rendelkezett innovatív, újító készséggel.

4. táblázat.

Digitális kompetencia										
	Mennyire szükséges?					Mennyire rendelkezett?				
	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Számítógép- ismeret, informatikai tudás	47,6	30,2	15,3	4,7	1,8	42,9	35,4	16,2	3,8	1,2
Kritikai gondolkodás	37,0	32,3	19,1	6,3	2,7	31,9	37,6	21,6	4,9	1,3
Rendszerező gondolkodás, átlátó képesség	57,7	29,6	9,2	1,9	0,7	44,1	39,0	13,2	2,2	0,5

Forrás: Szerkesztés saját adatok alapján

A Digitális kompetencia (4. táblázat) (Information Society Technology, azaz IST) „az elektronikus média magabiztos és kritikus alkalmazása munkában, szabadidőben és a kommunikáció során” kell érvényesülni. E kompetencia a „logikus és kritikus gondolkodáshoz, a magas szintű információkezelési készségekhez és a fejlett kommunikációs készségekhez kapcsolódik” az Ajánlás szerint (Európai Unió Tanácsa, 2018). Kutatásunkban „Számítógép-ismeret, informatikai tudás”-ként kérdeztük, amelynek szükségessége 47,6% esetében nagyon fontos és 42,9% ötös szinten meg is kapta a képzési idő alatt, 30,2% pedig 4-re értékelte a kompetencia kialakítását illetően. E kulcskompetencia fejlesztését segíti az általunk kérdezett „kritikai gondolkodás” is, melyet a válaszadók 37%-a tartott nagyon szükségesnek, és 31,9% mondta azt hogy rendelkezett is 5-ös szinten a képzési idő végére, valamivel többen, 37,6% 4-esre értékelte ezt a képességet, 21,6% pedig közepes szinten fejlesztette kritikai gondolkodását az egyetemi képzése alatt. A „rendszerező gondolkodás, átlátó képesség” szükségessége 57,7% esetében nagyon szükséges, de csak 44,1% mondta azt, hogy volt módja kifejleszteni a képzés ideje alatt.

5. táblázat.

Vállalkozói kompetencia										
	Mennyire szükséges?					Mennyire rendelkezett?				
	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Önálló munkavégző képesség	69,9	21,2	6,5	1,3	0,6	49,8	32,3	13,0	3,1	1,0
Precizitás, részletekre figyelés	59,7	29,0	8,4	1,9	0,5	43,0	38,3	14,6	2,7	0,6
Koncentrációkészség, a figyelem összpontosítása	51,7	31,4	8,8	1,4	0,6	39,4	41,0	15,5	2,6	0,6
Munkaszervezés és időbeosztás	54,8	27,9	12,2	3,0	1,4	31,1	36,7	22,6	6,9	1,8

Forrás: Szerkesztés saját adatok alapján

A vállalkozói kompetenciának (5.táblázat) egy aktív és egy passzív összetevője van. „Magában foglalja egyrészt a változás kiváltására való törekvést, másrészt a külső tényezők által kiváltott újítások elfogadásának, támogatásának és alkalmazásának a képességét. A kezdeményezőképeség és vállalkozói kompetencia segíti az egyént a mindennapi életben - a munkahelyén is - abban, hogy megismerje tágabb környezetét, és képes legyen a kínálgató lehetőségek megragadására” (Európai Unió Tanácsa, 2018). Kérdőívünkben az „önálló munkavégző képesség” szükségessége a válaszadók 69,9%-a esetében rendkívül fontos, de sajnos csupán 49,8% állította, hogy fejleszteni tudta a képzés alatt önálló munkavégző képességét. Hasonló eredményt kaptunk a „precizitás, részletekre figyelés” készségének esetében: 59,7% vélte nagyon szükségesnek e képesség meglétét, de csak 43% rendelkezett vele a képzés végére, illetve a „koncentrációkészség, a figyelem összpontosítása” esetében is: 57,1% szerint nagyon szükséges ez a készség, de csak 41% tudta fejleszteni jó 4-es szinten a képzés ideje alatt. A „munkaszervezés és időbeosztás” is kardinális kérdés lehet a munkavállalási kompetenciák terén, hiszen nem mindegy hogyan súly pontozzuk akár hosszú akár rövidtávon a feladatainkat. Mintánkban 54,8% nagyon fontosnak vélte eme készséget, de sajnos legtöbben (36,7%) csak 4-es szinten értékelték, hogy a képzési idő alatt fejleszthették e kompetenciát, 31,1% állította, hogy maximálisan teljesült ez a képességfejlesztés az egyetemi évei alatt.

6. táblázat.

Személyközi/szociális és állampolgári kompetenciák										
	Mennyire szükséges?					Mennyire rendelkezett?				
	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
Emberi konfliktusok kezelése	50,1	25,4	15,2	7,7	2,3	27,9	35,8	24,9	7,7	2,3
Tolerancia, más nézetek tisztelete	47,2	27,3	15,8	5,5	2,3	42,7	34,2	16,3	3,5	1,3
Alkalmazkodóképesség	51,5	29,9	12,6	3,1	1,5	43,7	35,1	15,0	3,7	1,1
Fegyelem, szabályok követése	47,7	32,8	14,0	3,5	1,3	47,7	32,8	14,0	3,5	0,9

Forrás: Szerkesztés saját adatok alapján

Végül a Személyközi/szociális és állampolgári kompetenciák (6.táblázat) teljesülésére mutatunk néhány adatot. Az EU Ajánlás szerint „a személyes, értékorientációs, interperszonális, interkulturális, szociális és állampolgári kompetenciák a harmonikus életvitel és a közösségi beilleszkedés feltételei, a közjó iránti elkötelezettség és tevékenység kompetenciáit öleli fel. A magatartás minden olyan formáját ide értjük, amely révén az egyén hatékony és építő módon vehet részt a társadalmi és szakmai életben, az egyre sokszínűbb társadalomban, továbbá, ha szükséges, konfliktusokat is meg tud oldani” (Európai Unió Tanácsa, 2018). Kérdőívünkben az „emberi konfliktusok kezelése” kompetenciát a válaszadók fele, 50,1% nagyon szükségesnek vélte, de csak 27,9% állította, hogy teljes mértékben ki is fejlesztette (5) ezt a képességét, valamivel többen, 35,8% inkább csak jó (4) szinten sajátította el. A „tolerancia, más nézetek tisztelete” képesség esetében ugyanaz az eredmény született, a megkérdezettek 47,2%-a nagyon szükségesnek véli, és ugyanennyien maximálisan meg is kapták a képzés ideje alatt. Az „alkalmazkodóképesség” is a szociális kompetenciánkat erősíti, amelyet a válaszadók 51,5%-a tartott nagyon szükségesnek, de csak 43,7% mondta azt, hogy a képzés végére nagyon tudta fejleszteni ezt a képességét. A „fegyelem, szabályok követése” készség esetében közel azonos eredmény született, 47,7% nagyon szükségesnek tartja, hogy rendelkezzen ezzel a készséggel, és 44,1% fegyelmezett, szabálykövető munkavállaló lett. A szociális kompetenciákhoz tartoznak mindazok a viselkedésformák, amelyeket az egyénnek el kell sajátítania ahhoz, hogy képes legyen hatékony és

konstruktív módon részt venni a társadalmi életben, és szükség esetén meg tudja oldani a konfliktusokat. A személyközi készségek nélkülözhetetlenek a hatékony személyes és csoportos érintkezéshez, és mind a köz, mind a magánéletben alkalmazhatóak (Európai Unió Tanácsa, 2018).

Befejezés

A kulcskompetenciák mind egyformán fontosak; mindegyiknek szerepe van abban, hogy sikeres életet tudjunk élni a társadalomban, számos különböző összefüggésben és sokféle kombinációban lehet alkalmazni. Átfedik egymást és egymásba fonódnak; az egyik területhez elengedhetetlenül szükséges elemek támogatnak egy másik területtel kapcsolatos kompetenciát. Az olyan készségek, mint a kritikus gondolkodás, a problémamegoldás, a csapatmunka, a kommunikációs és tárgyalási készségek, az elemzőkészség, a kreativitás és az interkulturális készségek, az összes kulcskompetenciának részét képezik (Európai Unió Tanácsa, 2018). Azt tapasztaltuk, hogy a kompetenciák nem feltétlenül függenek össze szorosan egymással, hiszen lehet valaki anyanyelvének mestere, míg idegen nyelven nem éri el ezt a szintet; vagy lehet humán beállítottságú, akiktől távol áll a matematika vagy a természettudomány. Azaz míg csak néhány kulcskompetenciának lehet valaki a mestere, addig a munkavállaláshoz szükséges kompetenciák sajátossága, hogy összeadódva, vagy egymást kiegészítve tud teljes egészet alkotni egy-egy munkavállaló esetében, mely tudást szerencsés lenne a felsőoktatás alatt kialakítani különböző technikákkal. Nyilvánvaló, hogy a felsőoktatás számára az idegennyelvűségi kompetencia, a digitális kompetencia, a személyes, a szociális és a tanulás elsajátítására vonatkozó kompetencia és a vállalkozói kompetencia fejlesztése elemi érdek.

Ezt a mintánkban is tapasztaltuk, hiszen elenyésző esetben jelentkezett az a kutatási eredmény, hogy az általa elvárt kompetenciaszintet nem kapta meg maximálisan a hallgató. Ilyen kompetencia volt az „Előrelátás, tervezőkészség”, „Innovatív készség újíto szellem”, „Koncentrációkészség, a figyelem összpontosítása”, „Munkaszervezés és időbeosztás” „Kritikai gondolkodás”, „Emberi konfliktusok kezelése”, melyeket a legnehezebb egyértelműen mérni, ezek azok a soft skillek, amelyeknek magas a szubjektív értéke, minden adatközlő máshogy értelmez, máshogy értékeli. A képzés, a felsőoktatás hozzáadott értékeként mégis jelentős szerepet képviselnek. Ám az egyik legnagyobb kihívást a transzverzálitás erősítése jelenti. Ez nem is lehet másképp, hiszen alapvetően a felsőoktatás tudományterületek szerint működik (Szittné Csányi & Vass, 2023). A mai, technológia által hajtott üzleti környezetben rendkívül fontos, hogy a munkavállaló könnyedén fel tudjon zárkózni az innovációhoz, valamint a folyamatosan változó munkakörülményekhez, amely az eszközökre és a különféle műveletekre is vonatkozik. A kompetenciát úgy is lehet tekinteni, mint olyan általános képességet, amely a tudáson, a tapasztalaton, az értékeken alapszik, és amelyet egy adott személy tanulás során fejleszt ki

magában. A kulcskompetenciák az ismeretek, készségek, attitűdök és jártasságok hierarchikus rendszere, amellyel mindenkinek rendelkeznie kell ahhoz, hogy személyiségét kiteljesíthesse és fejleszthesse, be tudjon illeszkedni a társadalomba, és eredményesen foglalkoztatható legyen. A kulcskompetenciákat elsősorban a formális oktatás illetve képzés időszaka alatt célszerű elsajátítani, melynek lényeges feltétele az oktatás minősége. Az egész életen át tartó tanulás során bármely típusú tudás megszerzését, megtartását, transzferjét ezek a kompetenciák támogatják. Úgy kell tekintenünk a kulcskompetenciákra, melyek kellő szintű birtoklása motivál az egész életre kiterjedő tanulásra, a szociálisan értékes és eredményes karriercélok megvalósítására, az adekvát életpálya megtalálására, a munka, a közösség megbecsülésére és fejlesztésére.

Irodalomjegyzék

- Európai Unió Tanácsa (2018. május 22.). *A Tanács ajánlása az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciákról.* (2018/C 189/01).
- Falus K., & Vajnai N. (szerk.) (2012). *Nyitott iskola: Modellek és jó gyakorlatok.* Budapest: Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet.
- Sági M. (2013). Pályakezdő diplomások munkába állási stratégiái. In Garai O., & Veroszta Zs. (szerk.), *Frissdiplomások 2011* (pp. 111-142). Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. Felsőoktatási Osztály. Letöltés https://www.felvi.hu/pub_bin/dload/DPR_kotet_frissdiplomasok2011/DPR_nyomdai.pdf [2021.10.08].
- Szabó Sz. (2014). *Kompetencia alapú emberi erőforrás. ÁROP2.2.21 Tudásalapú közszolgálati előmenetel.* Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem.
- Szelestey J. (2008). *Kompetencia modell kidolgozásának elméleti hátttere.* Letöltés <https://www.yumpu.com/hu/document/read/5822258/kompetencia-modell-kidolgozasanak-elmeleti-hattere> [2023.06.10].
- Szittné Csányi K., & Vass V. (2023). A kompetencia-alapú felnőttképzés/továbbképzés módszertani és szervezeti tapasztalatai a Budapesti Metropolitan Egyetemen. *Új Munkaügyi Szemle*, 4 (1), 33-42.

A munkavállalók elégedettsége a magyar vendéglátóiparban, különös tekintettel a vezető-dolgozó kapcsolatra

Martos János András

**Soproni Egyetem Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar,
Széchenyi István Doktori Iskola , Sopron**

A 21. század első évtizedei markáns kettősséget hoztak az idegenforgalmi vállalkozások és az iparágban foglalkoztatottak számára. Egyrészt mind magyar, mind globális szinten a turistaérkezések száma történelmi rekordokat döntött, a szektorban tevékenykedő vállalkozások középtávon konjunkturális környezetben folytathatták tevékenységüket. Mindemellett az utóbbi 25 év során olyan globális és lokális válságok sorozatát élte át ez a főként diszkrecionális jövedelmekre alapozó, dekonjunktúrára érzékeny szektor, amelyek alapjaiban rengették meg annak működését. Ezek a válsághelyzetek jelentős hatást gyakoroltak a turizmusban dolgozók munkájukkal kapcsolatos elégedettségére is, erősen befolyásolták jövőképüket a szektorban.

A kutatás során az egyik vezető magyar szállodalánc 2022-ben készült belső dolgozói elégedettséget érintő felmérésének eredményeit elemzem. Célom az, hogy a nagyságrendileg 600 fő bevonásával végzett, nem reprezentatív felmérés adatainak tükrében vizsgáljam a dolgozói elégedettség összefüggését a munkahelyi légkör, valamint a vezetővel való kapcsolat alapján.

Célok

Az huszonegyedik század első évtizedeiben a globalizáció jótékony hatása által a turizmus volt az egyik legdinamikusabban növekvő ágazat, melyet a COVID-19 világjárvány alapjaiban rengetett meg. Emellett nem szabad elfelejtenünk, hogy az utóbbi évtizedekben több olyan számottevő lokális vagy globális válsághelyzetet élt át a szektor, melyek nagyban befolyásolták ennek a konjunkturális időszakokban prosperáló ágazatnak a teljesítményét (Szalók & Juhász-Dóra, 2022). Különös tekintettel a jelen századunk elejét érintő délszláv háborúkra (1991-2001), a 2008-as globális pénzügyi válságra, a már említett COVID-19 járványra, illetve a jelenleg is aktuális orosz-ukrán háborúra, az ezt kísérő energiaválságra, illetve a több hatás által előidézett globális árrobbanási jelenségre. Mindezek a turisztikai szektor összes szereplőjére jelentős terhet róttak, hiszen a dekonjunkturális időszakokban a vállalati erőforrások jelentős, ha nem teljes részét a túlélésre kellett fordítani. Ebből kifolyólag sok esetben indultak el olyan negatív irányú folyamatok, melyek a dolgozók egzisztenciáját,

kiegyensúlyozottságát veszélyeztették, így jelentősen befolyásolták elégedettségüket.

A turisztikai termék egy olyan szolgáltatás, mely adott helytől és időtől el nem vonatkoztatható, desztinációfüggő. Az előbbiek tükrében ez a megfoghatatlan termék nem konstans színvonalú, valamint romlékony (Gonda, 2016).

A turisztikai szolgáltatások (legyen az személyszállítás, szálláshelybiztosítás, vagy attrakciók) nyújtásához nélkülözhetetlen az emberi jelenlét és proaktív közreműködés. A színpalak mögött a dolgozók elégedettsége jelentősen befolyásolja a nyújtott szolgáltatás minőségét, így a munkavállalói elégedettség nemcsak az egyéni jólétet befolyásolja, hanem hatással van az általános szervezeti teljesítményre is. Mindezt kiemelve fontos megérteni a magyarországi vendéglátóiparban dolgozók elégedettségét befolyásoló tényezőket.

A szállodaipar, mint szolgáltató iparág humán erőforrás gazdálkodása nagyban eltér a termelő szektorok HR menedzsmentjétől, hiszen a munkaerő koncentrációját a pillanatnyilag jelentkező kereslet minőségi és mennyiségi keresletéhez, elvárásához kell igazítani a turisztikai termék sajátosságai miatt.

Az alkalmazottak elégedettsége kulcsszerepet játszik a fluktuáció csökkentésében, a dolgozói lojalitás növelésében, aminek költségcsökkentő hatása van, hiszem eliminálja a toborzási és onboarding költségeket. Az sem elhanyagolható, hogy a szervezeti tudás megtartása szempontjából kiemelt jelentősége van az azt hordozó munkavállalók elkötelezésében a szervezet iránt. Napjainkban a dolgozók elégedettsége nagyban függ a szervezet vezetőjének személyétől, vezetési stílusától, az ezáltal számottevően befolyásolt szervezeti kultúrától, munkahelyi légkörtől. Nagy népszerűségnek örvend a határozott, ugyanakkor demokratikus vezetési stílus, kevésbé előnyös a dolgozók szemében a top-down stílusú kommunikáció (Kovács & Tózsér, 2017).

A tanulmány elsődleges célja, hogy a dolgozók elégedettségét a vezető-beosztott kapcsolat tükrében elemezze a magyar szállodaipar egyik vezető szereplője által végzett felmérés segítségével. Ez a magyar szállodalánc a magyar és osztrák piacon 2005 óta jelenlévő, 27 szállodával rendelkező cégcsoport kiemelt figyelmet fordít a humán erőforrás gazdálkodásra, ezáltal a tudásmenedzsmentre és a dolgozók személyes, valamint szakmai fejlesztésére.

Vonatkozó szakirodalom

A munkaerő sikeres menedzselése érdekében a vezetőknek célszerű a dolgozói elégedettség tényezőivel tisztában lenni. A dolgozói elégedettség egy felettebb komplex fogalom, mely közvetlen módon nagyon nehezen mérhető. A dolgozók attitűdjének figyelemmel kísérése segítséget nyújt a vezetőségnek abban, hogy trendeket állapítson meg az alkalmazottak elégedettségében, szükség esetén intervenciót alkalmazzon. Amennyiben a

menedzsment sikerrel végzi ezirányú feladatát, úgy elégedett dolgozókhoz jut, akik produktív, lojális és precíz munkavállalókhoz jut (Raffay-Danyi & Hajmásy, 2021).

Napjainkban a humán erőforrás felértékelődött, a piacon jelentős munkaerőhiány alakult ki, így mindennapossá vált a dolgozók szektoron belüli, vagy akár szektoron kívülre történő vándorlása. A német nyelv erre a dolgozóra már külön kifejezést, ún. „Quereinsteiger” talált. Mivel a szervezeti tudás elsődleges elemei az ott dolgozók, az így előtérbe került tudásalapú működés alapja az emberi erőforrás. A vállalati versenyképességet jelentős mértékben befolyásoló humán erőforrás minősége nagyban alapszik az egyének motiváltságán és elégedettségén is (Bencsik, 2005).

Mindemellett a szállodai szolgáltatás nyújtásában ajánlottan követendő versenysztratégia a megkülönböztetés, mely az adott szolgáltatás egyediségére alapozva magas költségszinttel, alacsony szolgáltatási volumennel, ám relatíve magas fajlagos fedezettel rendelkezik (Pajrok, 2023). Az ehhez a versenysztratégiához társuló termékeket gyakran említik az exkluzív jelzővel, melynek létrehozásához és elvárt magas minőségének konzisztens biztosításához egyrészt hatékony szervezés, tudásmenedzsment, valamint az elégedett, odaadó munkaerő helyes allokációja szükséges.

A vezetési stílus nagy mértékben hat a vezető-dolgozó kapcsolatra. Kiemelt szerepet kap a szervezeti struktúra, a személyek vertikális és horizontális pozíciója, a vezető elérhetősége, valamint meghatározó a felek közötti bizalom megléte. A szervezeti egység (vagy egyén) kapcsolata a központi egységgel (vagy vezetővel) sokrétű lehet a szervezet felépítésétől függően. A közvetlen felettséssel kialakított kapcsolatok általában jónak mondhatók, míg a közvetett felettes és az alkalmazott viszonyában nagy szerepe van a kommunikáció intenzitásának, mely nem minden esetben elégséges. Emiatt a modern, participatív vezetési stílus egyre népszerűbb azáltal, hogy fokozza a kapcsolat intenzitását a vezető és a szervezet különböző egységeinek beosztottjai között, így lapítja a szervezet vertikális struktúráját, közelebb hozza a vezetőt a vállalat többi dolgozójához. A vezetővel kapcsolatos elvárások között elsődleges a magas szintű szaktudás és tapasztalat, ám nem elhanyagolható a közvetlen kommunikáció és az egyenlő bánásmód sem (Szilágyi, 2006).

Módszer

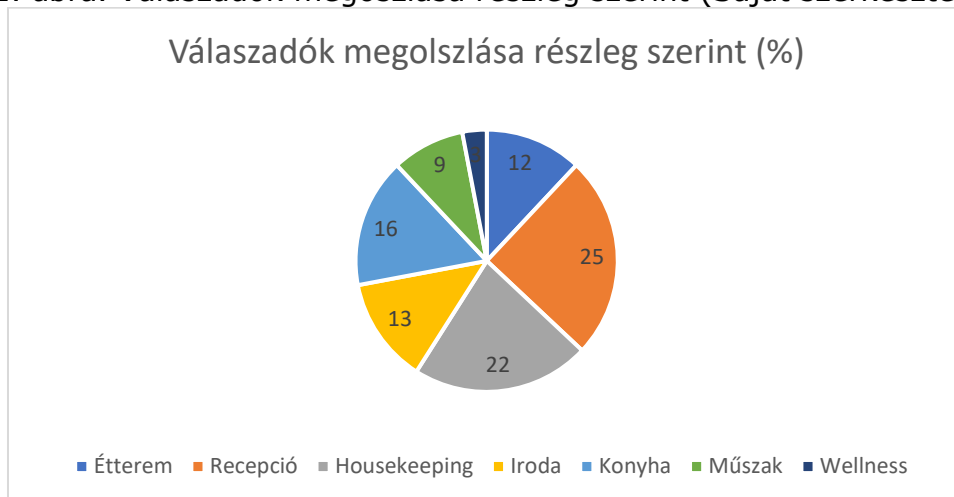
A tanulmány alapjául szolgáló kérdőíves kutatást az egyik vezető magyar szállodalánc végezte 2022-ben az állományában lévő 800 dolgozó között. A folyamatos fluktuáció miatti eltérések miatt a kitöltési hajlandóság becsült mértéke 75% volt, így a végső kitöltések száma 604. A kérdőív online felületen volt elérhető és 2 hét állt rendelkezésre a 38 kérdés megválaszolására. A kérdések között megtalálható volt zárt (1-től 6-ig tartó skála), valamint nyílt végű (szabadszavas) is. Az online kérdőívhez való

hozzáférés minden részleg, illetve minden dolgozó számára munkahelyi keretek között biztosított volt. A kérdőív kitöltése mindenki számára anonim volt, abban felsővezető (szállodaigazgató) nem vehetett részt. A begyűjtött adatok összesítése szállodánként, valamint szállodacsoport szinten is megtörtént. Jelen tanulmány a szállodacsoport-szintű adatokkal dolgozik. A válaszadás első pontja a minta résztvevőinek személyes jellemzők alapján történő csoportosítására szolgált, ahol a következő jellegek megadása volt szükséges:

- Munkahely (szálloda)
- Életkor
- Részleg
- Tapasztalat az adott szállodában

Ezáltal a minta résztvevői strukturáltan kerülhettek szegmentálásra annak érdekében, hogy az egyes csoportok véleménye egymástól elválaszthatóan kerülhessenek értelmezésre. A résztvevők a következő arányban oszlottak meg az összes szálloda részlegei között.

1. ábra. Válaszadók megoszlása részleg szerint (Saját szerkesztés)



Eredmények

A dolgozói elégedettséggel nagymértékben összefüggő munkahelyi hangulat 5 fokozatú (növekvő értékben) skálán kerülhetett osztályozásra a válaszadók által. Az összes válaszadó közül 17% találta a szállodai hangulatot harmonikusnak (5), 43% megfelelőnek (4), 37% változónak (3), valamint 3% rossznak (2). Kibíráhatatlan (1) hangulatot a válaszadók 0%-a tapasztalt munkahelyén. Ez kimondottan előnyös abból a szempontból, hogy mint a munkaadó, mint pedig az iparág attraktivitása függ a munkahely légkörétől a fiatal generációk körében. Ezt egyértelműen bizonyítja, hogy míg a láncnál dolgozó 25 évnél fiatalabb korosztály 5 fokozatú skálán 2,47 pontot adott a munkahely hangulatának fontosságára, addig a 26-42 éves korosztály 2,23-at, a 43-58 évesek 1,91-et, míg az 59 évnél idősebbek már csak 1,88 pontot. Így egy szembetűnő csökkenő trend

figyelhető meg az életkor növekedésével, mely igazolja azt az állítást, hogy a fiatal munkavállalói generációk megszólításához szükség van egy kiegyensúlyozott munkahelyi hangulat biztosítására.

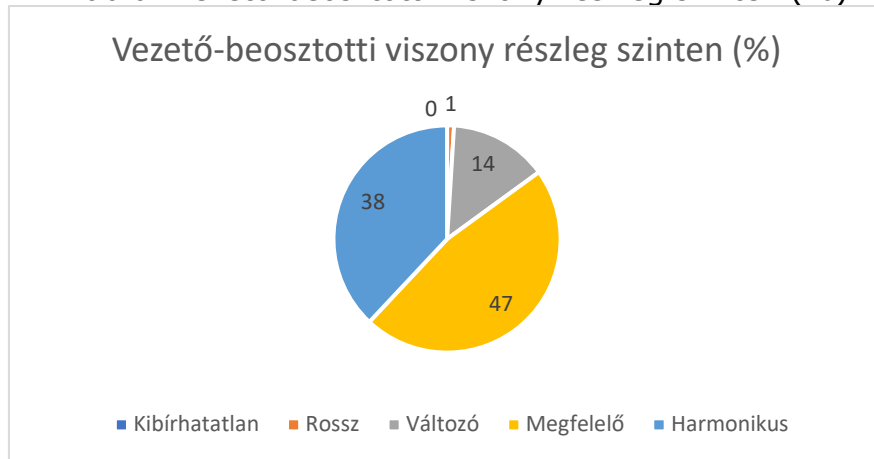
Ugyanakkor a felmérés adataiból kiderül, hogy a fiatal generációk kritikusabbak is a munkahely légkörével kapcsolatban. Míg az 59 év felettiek 70%-a, a 43-58 évesek 78%-a értékelte megfelelőnek (4) vagy harmonikusnak (5) az általuk tapasztalt munkahelyi légkört, addig a legfontosabb 26-42 évesek 59%-a, a 25 év alattiaknak pedig csak az 55 %-a gondolja ugyanezt. Ebből levonhatjuk azt a következtetést, miszerint a fiatalabb generációk elégedettségének elérése érdekében a munkaadónak nagyobb erőfeszítéseket kell tennie a hangulat javítása érdekében, míg az idősebbek beérik kevesebbrel is.

A korábbi bekezdésben tárgyalt vezető-beosztott kapcsolattal kiemelten foglalkozik a felmérés, melyre 2 kérdés is irányul:

- Milyennek ítéli a vezető beosztott viszonyt a részlegén belül? illetve
- Milyennek ítéli a vezető-beosztott viszonyt a szállodán belül?

Holott a két kérdés hasonló, jelentésük mégsem egyezik meg. Az első kérdés a dolgozóval napi munkakapcsolatban álló és gyakori interakcióba lépő vezetővel való kapcsolatra kérdez rá. Az eredmények tükrében elmondható, hogy a dolgozók 85%-a értékeli a részlegen belüli kapcsolatot megfelelőnek (4) vagy harmonikusnak (5), míg csak 14%-a változónak (3), és csak 1%-a rossznak (2). Kibíráhatatlannak (1) a válaszadók 0%-a érzi a vezető-beosztott viszonyt saját részlegén. Szembeötlő a generációk közötti eltérés is, hiszen a legmagasabb arányú pozitív választ ismételten a 43-58 év közötti korosztály adta, a válaszadók 93%-a adott 4-est vagy 5-öst az 5 fokozatú skálán, ezzel messze megelőzve a többi korosztályt. Még a legalacsonyabb átlaggal rendelkező 26-42, valamint 59 év feletti korosztály is 83%-os arányban adott jó értékelést a vezetőjével való kapcsolatának. A 25 év alattiaknak is egy meghatározó 86%-a értékelte 4-esre vagy 5-ösre a viszonyt közvetlen vezetőjével. A válaszadók szabadszavas válaszaiból arra következtethetünk, hogy a kiváló eredmények hátterében a gyakori interakció miatti szorosabb szakmai és személyes kapcsolat, valamint az együtt megoldandó problémákból eredő megerősödött bizalom is oka. Fontos szerepe van ugyanakkor a vezető participatív és demokratikus vezetési stílusának is.

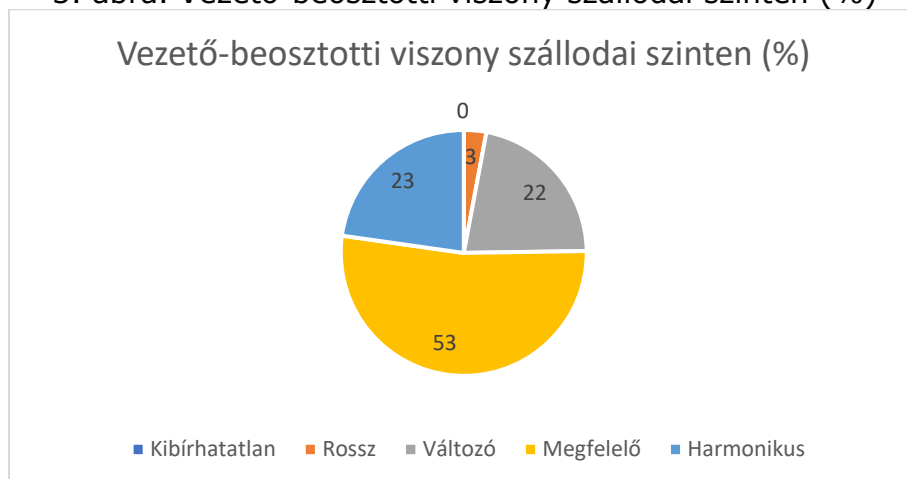
2. ábra. Vezető-beosztotti viszony részleg szinten (%)



Forrás: Saját szerkesztés

A szállodavezető és a beosztottak közötti viszony azonban már eltérést mutat a részlegen belül tapasztalt kapcsolatoktól. Itt észrevehető 5-ös kategória markáns csökkenése, valamint a 2-es és 3-as kategóriákra adott válaszok erőteljes növekedése. Ugyanakkor azt is megjegyezhetjük, hogy 6%-os növekedést könyvelhetett el a 4-es kategória, ez valószínűsíthetőleg az előző kérdésre adott 5-ös válaszok arányából keletkezett. Az 1-től (legrosszabb) 5-ig (legjobb) terjedő skálán a válaszadók 0%-a 1-est, 3%-a 2-est (+2%), 22%-a 3-ast (+8%), 53%-a 4-est (+6%) és 23%-a 5-öst (-10%) adott. A kapcsolat minőségének csökkenése az előző válaszban részletezettekkel összefügg, tehát a vezető kevesebb személyes jelenlétére, elérhetetlenségére és a bürokrácia, a klasszikus „főnök” megtestesítőjére vezethető vissza. Kimondottan fontos megjegyezni, hogy míg az idősebb, hierarchikus szervezeti felépítésben gondolkodó korosztályok nagy része még mindig döntő részben nagyon pozitívnak értékeli a szállodai szintű vezető-beosztotti viszonyt. Itt észrevehető a fiatalabb korosztályoktól való differencia, hiszen például a 26-42 évesek pusztán 72%-a értékeli 4-esre vagy 5-ösre ezt a kapcsolatot, ami a részlegen belüli viszonyhoz képest 11%-os csökkenés.

3. ábra. Vezető-beosztotti viszony szállodai szinten (%)



Forrás: Saját szerkesztés

Következtetések

A kutatás során a különböző dolgozói csoportok elégedettsége került felmérésre, valamint kiértékelése a vezetőjükkel ápolt kapcsolat minőségétől függően. Reflektorfénybe került a generációk által ideálisnak tartott munkahelyi légkör fontossága, valamint az összefüggések a participatív vezetési stílus és a vezetővel való intenzív kapcsolattartás között. A kutatás alapján elmondható, hogy a fiatalabb generációk előnyben részesítik azokat a munkahelyeket, illetve elégedettebbek ott, ahol a kiegyensúlyozott munkahelyi légkörrel, hangulattal találkoznak. Véleményük szerint ez nagyban összefügg a vezetővel való kapcsolat szorosságával, a kapcsolatuk intenzitásával. Elmondható, hogy az idősebb generációk elvárásai a munkahely hangulatával szemben nem olyan magasak, mint fiatalabb társaiké, így akkor is elégedettek, ha az nem kap olyan kitüntetett figyelmet. Ugyanakkor jobban hisznek a hierarchikus szervezeti felépítésben és nem igénylik annyira vezetőjüktől a rendszeres, folyamatos kapcsolattartást. A tanulmány a kutatás során kinyert adatok összességének csak egy részét dolgozta fel, így a jövőben további hasonló témájú tanulmányok publikációját tervezem.

Irodalomjegyzék

- Szalók Cs., & Juhász-Dóra K. (2022). Alkalmazkodási lehetőségek és kényszerek a szállodaiparban a Covid-19 járvány idején. In *Folytatás vagy újrakezdés a turizmusban: XII. Nemzetközi Turizmus Konferencia. Tanulmánykötet* (pp. 32-45). Győr: Széchenyi István Egyetem.
- Bencsik A. (2005). Dolgozói elégedettség: A szervezeti versenyképességet befolyásoló tényező. *Vezetéstudomány / Budapest Management Review*, 36 (6), 41-47. DOI: <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2005.06.04>
- Gonda T. (2016). *A turisztikai termékfejlesztés elméleti alapjai*. Pécs: PTE KPVK.
- Kovács G., & Tózsér E. (2017). A vezetői attitűdök, vezetői stílusok és a dolgozói elégedettség összefüggéseinek vizsgálata egy megyei rendőrfőkapitányságon = Researching the Relationship between Leadership Attitudes, Leadership Styles and Employee Satisfaction at one County Police Headquarters. *Pro Publico Bono - Magyar Közigazgatás*, (2), 138-157.
- Pajrok A. (2023). Versenysztratégiák a szállodaiparban – a magyar szállodaipari vállalkozások gyakorlata competitive strategies in the hotel industry – practice of Hungarian hotel industry enterprises. *Vezetéstudomány / Budapest Management Review*, 53 (3), 54-69.
- Raffay-Danyi Á., & Hajmásy G. (2021). A dolgozói elégedettség vizsgálata a belső CSR-tevékenységek tükrében. *Vezetéstudomány / Budapest Management Review*, 52 (4), 32-47. DOI: <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2021.04.04>
- Szilágyi B. (2006). A szervezeti kultúra fejlesztése érdekében végzett dolgozói elégedettség vizsgálata és következtetései. *Agrártudományi Közlemények*, (20), 106-109.

„Miért akar diplomát?” A diplomaszerezés motívumainak változásai 2012 és 2019 között

Fónai Mihály

Debreceni Egyetem, Debrecen

Tanulmányomban a diplomaszerezéshez kapcsolódó motivációk változásait vizsgálom 2012 és 2019 között. Célom annak az elemzése, hogy a diplomaszerezéshez milyen típusú motivációk társulnak, továbbá érvényesül-e valamilyen trend, esetleg tendenciátlan ingadozás, vagy a választások és a motivációk inkább tartósak és általánosak-e. A vizsgált kérdés több elméleti keretbe is illeszthető, így a továbbtanulási és a pályaválasztási elméletek körébe – a két elméleti keret sok szempontból átfedi egymást. Ugyanakkor utalni kell arra a limitációra, miszerint a figyelembe vett elméletek nem a szakmával (amit a diplomások az egyetemen tanultak) kapcsolatos anticipációkat, elvárásokat elemzik, elsősorban egy korábbi döntésre, a pályaválasztásra, a továbbtanulási motivációkra fókuszálnak, így az elméleti irodalom megállapításai és a kutatási előzmények nagyobb része csak áttételesen vehetők figyelembe témám szempontjából. Az adaptálható eredmények felhívják a figyelmet például a nemek eltérő pályaválasztási motívumaira, a társadalmi háttér hatására, a tagozatok és a képzési szint jelentős hatására, melyek nemcsak a felsőfokú tanulmányokra gyakorolnak jelentős hatást, hanem az egyetem befejezése után a fiatal szakembereknek a szakmára, pályára vonatkozó elvárásaira is.

Elméleti háttér és kutatási előzmények

A felnőttek tanulási motivációit (a felnőttoktatásban és a felsőoktatásban) Pires (2009) belső és külső és motivációkra osztotta; elméletét részletesen ismertetem, hisz az a felsőoktatásban tanuló hallgatók motivációit is jellemzi. *Belső motivációként* a következőket említi: az *ismeretelméleti indítékokat*, mikor a tanulás és a tudás az elégedettség és az öröm forrása. A *társadalmi-érzelmi* motívumot, eszerint a felnőttek azért érdeklődnek a tanulási/képzési tevékenységek iránt, mert új kapcsolatokat akarnak kialakítani, be akarnak illeszkedni egy csoportba, kommunikálni akarnak, meg akarják erősíteni a társadalmi kapcsolatokat. Az érzelmi dimenzió, a másokkal való együttlét öröme is jelen van ebben a motívumban. A *hedonikus* motívumokat, eszerint a felnőttek tanulási tevékenységekben való részvétele annak örömeivel függ össze, az öröm független a tanulás tartalmától. Pires a *külső motivációk* között taglalja a *gazdasági indítékokat*, ilyenkor a tanulási tevékenységekben való részvétel okai kifejezetten anyagi jellegűek: gazdasági előnyök (közvetlen vagy közvetett - például előléptetés vagy állás megszerzése). Az *előíró motívum* esetében a részvétel kifejezett külső nyomásnak köszönhető, például külső

kontextusból származó kötelezettségnek vagy kényszerítésnek. Néha finomabb nyomást jelent, mint például a társadalmi megfelelési kényszer, a hierarchia hatásai. A *származékos indítékok* esetében a részvétel oka a kellemetlen helyzetek vagy tevékenységek elkerülése, a felnőttek inkább azért vesznek részt tanulási/képzési tevékenységekben, hogy elmeneküljenek a (munkahelyi) stressz és unalom elől (például a boldogtalan környezet, a rutin, a szakmai érdeklődés hiánya, személyes konfliktusok). A *professzionális operatív motívum* azt jelenti, hogy tanulás a kompetenciák, ismeretek és készségek fejlesztéséhez kapcsolódik, amelyek a konkrét szakmai tevékenységekhez szükségesek. A cél a szakmai teljesítmény javítása, a változásokra való felkészülés vagy azokhoz való alkalmazkodás. A tanulás "szakmai eszköz", egy szakmai kihívásra adott instrumentális válasz. A *személyes operatív motívum* esetében a felnőttek azért tanulnak, hogy olyan kompetenciákat, ismereteket és készségeket szerezzenek, melyek szükségesek a munkán és a munka világán kívüli tevékenységekhez (például a szabadidő eltöltéséhez, a családi élethez, társas kötelezettségekhez). Az *identitás motívuma* a felnőttkori identitásjellemzők átalakítása vagy megőrzése érdekében hat a tanulásra. Ez a motívum lehet a szakmai, kulturális vagy társadalmi státusz szempontjából is értelmezhető (oklevél, képesítés megszerzése, pozíció megtartása vagy megszerzése). A *szakmai motívum* lényege, hogy a tanulást a szakmai orientáció, a karriermenedzsment vagy a szakmai irányítás logikája alakítja. A felnőttek kompetenciákat, ismereteket vagy készségeket akarnak fejleszteni, hogy megtartsák a munkahelyüket, új munkahelyet szerezzenek, vagy munkájukat javítsák („karrier”, a „mobilitás”, a „szakmai jövő”) (Pires, 2009:134-135.).

A továbbtanulás és a pályaválasztás megragadható az iskolaválasztási modellek révén is (Tódor, 2019), ezek három érvcsoporton alapulnak, a versengés érvén (közgazdasági modell), a szabadság érvén (politikai filozófiai modell) és a méltányosság érvén (nevelésszociológiai modell). Ezek a modellek az iskola és a pályaválasztás magyarázó elméleteit jelentik, például a racionális döntések elméletét. A szűkebben vett felsőoktatási továbbtanulási motivációk modelljei közel állnak Tódor Imre tipológiájához, Csuka és Banász (2014), valamint Rámháp (2019) a közgazdasági modelleket (hasznosságmaximalizálás, kockázatcsökkentés), a szociológiai modelleket (családi és társadalmi háttér) és a vegyes modelleket (racionális döntés és a társadalmi háttér együttes hatása) különítik el.

Bernáth (2016) a felsőoktatási továbbtanulási motivációk elméleteit vizsgálja – ezek, ahogy arra utaltam, alkalmasak a végzés utáni elvárások, aspirációk sajátosságainak a megragadására, abban az értelemben, hogy mi készíti a középiskolásokat arra, hogy tovább tanuljanak (és majd diplomát szerezzenek). A szakirodalom alapján például megragadhatók a skolasztikus (intellektuális), az instrumentális (a társadalmi és foglalkozási mobilitást biztosító képesítések megszerzése), és a kollégiumi (kampusz lét iránti vágy) motívumok (Bernáth, 2016). A középiskolások továbbtanulási motivációi a felsőoktatási tanulmányaik során is hatnak, a belső tanulási motivációk a tanulmányi/skolasztikus/érdeklődésbeli motivációkkal hangolódhatnak össze, míg a külső tanulási motivációk a külső célok

elérésére irányulnak. A hallgatók tanulmányi motivációi azt is alakítják, hogy mit várnak a jövőbeli eseményektől. Az elvárások és anticipációk lehetnek belső jellegűek (a személyes növekedés előmozdítása, az élete tartalmasabbá tétele, stb.), és irányulhatnak külső tényezőkre is (munkalehetőségek bővítése, szakmai célkitűzések megvalósítása, a munkahely biztosabbá tétele és a jövedelem növelése). Bernáth elemzése a nemek között megragadható, lényeges különbségekre is utal a pályaválasztásban (így az egyetem utáni életútban, karrierben is). A férfiak a dinamikus, kompetitív, a kockázatvállalást igénylő szakokat választják, a nők pedig inkább a kommunikációt, a személyközi kapcsolatot igénylőket (Bernáth, 2016).

A kialakuló karrieraspirációkat jelentős mértékben alakítják a nemekről kialakított sztereotípiák, hisz ezek a sztereotípiák hatnak az egyetemi szak, így a majdani szakma választására is. Az egyének úgy alakítják ki törekvéseiket, hogy a karrierrel kapcsolatos kompetenciáikról alkotott elképzeléseikre támaszkodnak. A férfiakról és a nőkről alkotott elképzeléseket eltérően torzítják a kulturális hiedelmek, például a munkaképességről. Ily módon a makroszintű hiedelemstruktúrák korlátozzák a kialakuló preferenciákat és törekvéseket, és az egyéni választásokat (Correll, 2004). Ezek eredményeképp tényszerűen megfogható, hogy a középiskolás lányok olyan foglalkozásokat választanak, amelyekben emberekkel és eszmékkel dolgoznak, mások segítése és az önkifejezés a fontos számukra, míg a fiúk nagyobb valószínűséggel választanak olyan foglalkozásokat, amelyek adatokkal és dolgokkal kapcsolatosak (Mei, Wei & Newmeyer 2008). Ezek a különbségek Magyarországon is kimutathatók az egyetemi szakok, szakmák választásában, aminek nemcsak az egyes foglalkozások rekrutációjában van jelentősége, de a hallgatók (szakmai) pályaképében, anticipációiban és elvárásaiban is.

A felsőoktatásban tanulók diplomaszerezési törekvéseit (melyek a végzés utáni célokat is jelentős mértékben befolyásolják) az életkor is jelentős mértékben alakítja. A „teljes idejű képzésben résztvevő”, 25 év feletti hallgatók motivációi jelentős mértékben eltérnek a „normál” életkorú hallgatókétól (ezek a hallgatók jelentős mértékben levelező tagozatra járnak, FM megjegyzése). Őket más akadémiai törekvések, eltérő integráció és kampuszon kívüli életvitel jellemzi. Tanulási befektetésük lényeges motiváló tényezője a munkaerőpiacon várt, lehetőleg rövid távú megtérülés és magas hozam. Természetesen a hallgatóknak ez a csoportja sem homogén, Engler négy típusba sorolja őket (korrigálók, elkötelezettek, innovatívak, kívülállók) – közülük az elkötelezettek és az innovatívak erős belső motivációként a tanulás révén használható műveltséghez akarnak jutni, további céljuk még a személyiségük fejlesztése (Engler, 2017).

A hazai kutatási előzmények részben ezeknek az elméleti modelleknek a tesztelését végzik, illetve ezek szemléleti keretei között elemzik a pályaválasztást és a továbbtanulást (Kispálné Horváth & Vincze, 2009; Fónai & Mohácsi, 2010; Bernáth, 2016; Tóth, 2018; Fényes & Mohácsi, 2019). Eredményeik számos jellegzetességre felhívják a figyelmet például a nemek eltérő pályaválasztási motívumaiban, a társadalmi háttér

hatásában, a tagozatok jelentős hatásában a felsőfokú tanulmányok szerepét illetően.

Fényes és Mohácsi a felsőoktatási továbbtanulást humántőke befektetésként értelmezi. Eredményeik részben ellentmondanak más empirikus kutatások eredményeinek, azt találták, hogy a legfontosabb továbbtanulási motiváció a tudásgyarapítás, és kevésbé a későbbi magas jövedelem (Fényes & Mohácsi, 2019). Ezt a hallgatók társadalmi háttere is alakítja, Veroszta (2014) eredményei szerint az iskolázottabb szülőkkel bíró hallgatókat a felsőoktatási beruházás jövedelmi megtérülése kevésbé motiválta, mint az alacsony szülői kulturális tőkével bíró hallgatókat, és a családi szakmai kapcsolódás esetén szintén kisebb volt a hallgatók jövedelmi motivációja. Fónai és Mohácsi kutatásuk eredményeik alapján megfogalmazták, hogy a hallgatókat a következő motívumok mozgatják: a szakmai karrier lehetősége, a szakma iránti érdeklődés, a vonzó diákélet, a diploma, valamint a munkanélküliség elkerülése (2010). Mohácsi és Fényes egy másik kutatásukban több szocio-demográfiai változó hatását vizsgálták a felsőoktatási hallgatók körében. Eredményeik szerint a karriertudatos, humántőke növelő és perzisztens attitűd a nőkre, a jobb saját anyagi helyzetű és diplomás apákkal rendelkezőkre, a gazdasági, jogi és orvosi területen tanulóakra volt jellemző. A későbbi jó jövedelem és elismert állás a férfiakat, a jobb anyagi helyzetűeket, az alapképzésben tanulókat, a költségtérítéssel, valamint a gazdasági és reálterületeken tanuló hallgatókat jellemzi (Mohácsi & Fényes, 2019). Hasonlóan a megbecsült és jó munkahelyet emelték ki az Óbudai Egyetem hallgatói az egyetem elvégzése utáni céljaikat tekintve (Szikora & Máté, 2017). A továbbtanulási motivációk (amelyek azt is jelzik, hogy minek tulajdonítanak jelentőséget a hallgatók a képzés során, és milyen elvárásaik vannak a végzés után) Tóth szerint két faktorba rendeződnek. Az egzisztenciális – újmaterialista faktorba (jól jövedelmező állás, könnyű elhelyezkedés, elismert foglalkozás, esély vezetői pozícióra, tudás gyarapítása, sokféle kapcsolat kialakítása) és a konzervatív (értékek) faktorba (családi, baráti példa követése, szülők, tanárok tanácsainak a megfogadása) (Tóth, 2018). Az anyagi motiváltság és a (munkáltató által biztosított) jó egzisztenciális környezet vonzó több, a középiskolások körében folytatott kutatás eredményei szerint (Mócz & Malatyinszki, 2017; Malatyinszki, 2019).

Empirikus elemzésem eredményeit össze tudom vetni Paksi és munkatársai hallgatói vizsgálatának az eredményeivel, tekintettel arra, hogy kutatásuk során ugyanazokat az állításokat rangsoroltatták 1220 hallgatóval (pedagógusképzési, és műszaki, jogi, gazdaság- és bölcsészettudományi területről). A rangsor a következő volt (első helyen a pedagógusképzési, második helyen a nem pedagógusképzésben tanulók válaszai). szakmai, intellektuális fejlődés (4,2-4,13), a munkanélküliség elkerülése (3,79-4,19), magas jövedelem (3,21-3,98), társadalmi megbecsülés (3,57-3,7), kötetlenebb életmód (3,12-3,61), vezetői pozíció, karrier (2,82-3,49), külföldi munkavállalás (2,22-2,91) (Paksi et al., 2015). A diplomás pályakövetés eredményeit elemezte Veroszta (2009). Az általa elemzett hallgatói adatfelvételre 2009-ben került sor, 7837 hallgató megkérdezésével. A tanulási stratégiákat vizsgáló kutatás során ugyanazt

az item sort kérdezték le, melyet e tanulmányban elemzek, így eredményeimet össze tudom hasonlítani a 2009-es adatfelvétellel is. Ekkor a válaszoló hallgatók 44,4%-a mondta azt, hogy a munkanélküliség elkerülése miatt tanul. A további válaszok sorrendje a következő: magas jövedelem (43,2%), kötetlenebb életmódot folytathatok (32,1%), megbecsülnek majd az emberek (28,3%), lehetőségem lesz vezetői pozíció betöltésére (27,0%), kijuthatok külföldre munkát vállalni (21,6%).

Módszer és minta

Tanulmányomban a Diplomás Pályakövető Rendszer 2012-2019 közötti *aktív hallgatói adatbázisait* elemzem. Fontos limitáció, hogy a DPR felmérések nem a megkérdezetteknek a középiskolás korabeli pályaválasztási és továbbtanulási motivációit vizsgálják, hanem a hallgatók anticipációit azt illetően, hogy „miért akarnak diplomások lenni”, mi mozgatja őket a diplomaszerzésben. A DPR adatfelvételeit az Educatio Kht., majd az Oktatási Hivatal szervezte, illetve szervezi. Az adatfelvételek során az Educatio Kht., illetve az Oktatási Hivatal együttműködik a felsőoktatási intézményekkel a hallgatók és frissdiplomások (a megkeresés előtt egy, három, illetve öt évvel korábban végzetek) megkeresésében. A lekérdezés során a kérdőívek kiküldése teljeskörű (minden aktív hallgató és frissdiplomás kap); a 2009, 2010-től induló felvételek magas válaszadási hajlandóságot mutattak, ez napjainkra lényegesen csökkent (így például 2012-ben 41.310, 2019-ben 24.458 hallgató válaszolt az on-line kérdőívekre). Az adatbázis kialakításában több mutató és a felsőoktatási statisztikák alapján súlyozott mintákat hoznak létre. Az adatbázisok másodelemzése során ezeket a kritériumokat és limitációkat figyelembe kell venni.

A központi kérdőívben a képzőhelyek saját kérdéseiket is szerepeltethetik. A kérdőívek 2012 és 2019 között csaknem azonos szerkezetűek és tartalmúak voltak. Az aktív hallgatói kérdőívből a következő kérdést elemzem: „Sok ok van, ami miatt valaki diplomát akar szerezni. Kérjük, jelölje be, hogy a felsoroltak közül melyik az a két szempont, amik Ön számára a legfontosabbak!”

Eredmények

Az eredmények között elsőként a diplomaszerzéssel összefüggő hét item alapmegoszlását ismertetem. A kérdőívben szereplő sorrend helyett a válaszok alapján kialakuló sorrendet vettem figyelembe, ami azt is megmutatja, hogy mi mozgatja az aktív hallgatókat tanulmányaik során: a szakmai-intellektuális fejlődés, a magas jövedelem, a munkanélküliség elkerülése, a vezető pozíció-karrier, a társadalmi megbecsülés, a kötetlenebb életmód, és a külföldi munkavállalás (1. táblázat). Ez a rangsor, főbb vonalait tekintve, megfelel a Paksiék által detektált hallgatói

rangsornak (Paksi et al., 2015). A 2009-es hallgatói kutatás rangsorától azonban lényegesen különböznek az általam elemzett időszak hallgatói választásai, a 2009-es megkérdezés során a hallgatók sokkal nagyobb fontosságot tulajdonítottak a kötetlenebb életmódnak, és bár a rangsorban az utolsó volt a külföldi munkavállalás, akkor a megkérdezett hallgatók több, mint egyötöde választotta ezt az opciót (21,6%) (Veroszta, 2009).

1. táblázat. A diplomaszerzés motívumai, %

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Szakmai, intellektuális fejlődés	53,3	50,5	57,0	53,1	42,7	56,4	60,6	59,7
Magas jövedelem	46,8	51,7	49,2	46,4	51,7	48,7	51,6	55,8
Munkanélküliség elkerülése	30,9	32,6	33,7	29,2	22,2	26,5	23,3	21,6
Vezető pozíció, karrier	26,8	24,7	30,8	27,5	24,8	32,3	30,0	28,9
Társadalmi megbecsülés	26,3	24,2	30,3	25,8	24,0	28,5	26,5	26,2
Kötetlenebb életmód	22,2	19,1	26,1	23,1	18,3	27,6	28,7	28,9
Külföldi munkavállalás	12,9	10,9	12,8	10,0	8,1	10,7	10,8	10,5

Forrás: „DPR 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019”

A diploma megszerzéséhez kapcsolódó motívumok között a belső motívumok állnak az első helyen, a *szakmai és intellektuális fejlődés*. Ez Pires (2009) tipológiájában a belső, ismeretelméleti motívumokat jelenti, mely más elméletekben skolasztikus, intellektuális indítékként jelenik meg (Bernáth, 2016). Más szerzők is hangsúlyozzák a tudásgyarapítás fontosságát (Fényes & Mohácsi, 2019), a szakma iránti érdeklődést (Fónai & Mohácsi, 2010). A szakmai, intellektuális fejlődés, mint indíték az egyik, meghatározó eleme az aktív hallgatók tanulási motivációinak, az egyetemi élettel kapcsolatos elvárásainak. A vizsgált nyolc évben 2016 kivételével az első helyen szerepel ez a „mozgatórugó”, bár választásában tendenciátlan ingadozás tapasztalható. A vizsgált időszak végére azonban nőtt a szakmai és intellektuális fejlődésnek tulajdonított fontosság, azaz választása tartósnak tekinthető, és bizonyos mértékig megfigyelhető az a trend, hogy nő ennek a motívumnak a szerepe a hallgatók választásaiban.

A második helyen szereplő magas jövedelem választása is ingadozó, hasonló mozgásokkal, mint amit a szakmai és az intellektuális fejlődés kapcsán is megfigyelhetünk (2016-ban lényegesen többen választották, mint a szakmai fejlődést). Ez az indíték Pires külső, gazdasági indítékának felel meg (Pires, 2009), mindenképpen külső tényezőkre irányul (Bernáth, 2016).

A munkanélküliség elkerülése, mint a diplomaszerzés motívuma, a harmadik helyen áll a vizsgált időszakban, és lényegesen mérsékeltebb

tendenciátlan ingadozás jellemzi, mint az első két indítékot, sőt, trendszerűen csökkenőnek tűnik ennek az indítéknak a hatása felsőoktatási tanulmányokra. Ez feltehetően a munkaerő-piaci folyamatokkal is összefügg, a diplomások elhelyezkedési esélyei jelentős mértékben alakíthatják (nyilván erre a konkrét szakma és annak munkaerő-piaci esélyei, pozíciói gyakorolnak jelentős hatást). A munkanélküliség elkerülése külső gazdasági indíték (Pires, 2009; Fónai & Mohácsi, 2010; Bernáth, 2016), a hallgatók egyik, jellegzetes ösztönzője a felsőoktatásban.

A többi diplomaszerzési indítékhoz hasonló a „mozgása” a vezető pozíció és a karrier megítélésének (tendenciátlan ingadozás), negyedik helyen szerepel a hallgatók választásaiban ez külső, gazdasági típusú indíték (Pires, 2009). Amire érdemes figyelni, hogy 2016 után többen választják a hallgatók közül, mint a munkanélküliség elkerülésének az opcióját, nem véletlenül, ez is összefügghet a munkaerő-piaci folyamatokkal, hisz a kedvező folyamatok növelik a vezető pozícióba kerülés esélyét, és javítják a karrier esélyeket is.

A felsőoktatási kutatások egyik meglepő eredménye, hogy a társadalmi megbecsülés megszerzése (mint belső indíték) viszonylag csekély szerepet játszik a hallgatók tanulmányi indítékai között. A többi indítékhoz képest, bár megfigyelhető egy tendenciátlan ingadozás, maga az ingadozás szűkebb sávra korlátozódik, ami azt jelenti, hogy egy viszonylag stabil választással van dolgunk, az adatfelvételi évektől függetlenül. Ez az állandóbb választás, rangsorbeli hely a munkaerő-piaci folyamatok hatására vonzóbb indítékká tette a munkanélküliség elkerülésénél.

Nagyon izgalmas a „kötetlenebb életmódnak”, mint a diploma megszerzésére ható indítéknak a megítélése a hallgatók körében. Ezt, a belső jellegű elvárást (Pires, 2009; Bernáth, 2016) a többi indítékhoz hasonlóan „tendenciátlan ingadozással” választották a hallgatók, viszonylag kis szerepet tulajdonítva ennek a motívumnak. 2017-től azonban lényegesen megugrott ennek a diplomával összefüggő indítéknak a választása. Ennek két magyarázata is lehetséges, az egyik a kedvezőbb munkaerő-piaci hatások érvényesülése (ami csökkentette a munkanélküliség elkerülésének a hatását, és növelte a karrier és a presztízs jelentőségét a diplomaszerzéssel összefüggésben). A másik hatás egy általánosabb érték-választási hatás lehet, a hallgatók elfordulnak a materiális értékektől más értékek felé.

A válaszoló hallgatók legkevésbé azért tanulnak, hogy diplomásként külföldön dolgozzanak, ez a hallgatók egytizedét vonzza, mint indíték, egy-két kiugró évtől eltekintve egy tartós választás figyelhető meg a külföldi munkavállalás kapcsán. A továbbiakban a nem, a tagozat (munkarend) és a képzési szint (képzési forma) hatását vizsgálom a diplomaszerzési indítékokra.

A nemek szerinti hovatartozás hatása

A szakirodalomban jelentősnek tartják a nemek hatását a továbbtanulási és pályaválasztási döntésekre, ezek közül csak az elemzésem témájával és céljával összefüggőket emeltem ki (Bernáth, 2016; Correll, 2004; Mei, Wei & Newmeyer 2008; Mohácsi & Fényes, 2019).¹ Tekintettel arra, hogy a vizsgált nyolc évre vonatkozó adatokat technikailag nem lehet egyben közölni, a 2012-es és a 2018-as év adatait elemzem. A hét diplomaszerzési indíték mindegyike szignifikáns különbséget mutat mindkét évben, kivéve a 2018-as évben a „kötetlen életmód” itemet (a keresztábla elemzésekhez Chí-négyzet próbát végeztünk).

2. táblázat. A diplomaszerzés motívumai, nemek szerint %

	2012		2018	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Szakmai, intellektuális fejlődés	50,5	56,6	56,6	64,2
Magas jövedelem	49,3	45,7	53,3	50,0
Munkanélküliség elkerülése	29,0	33,0	17,9	28,3
Vezető pozíció, karrier	30,8	24,2	31,7	28,5
Társadalmi megbecsülés	25,8	27,2	24,0	29,0
Kötetlenebb életmód	26,0	19,7	28,8	28,6
Külföldi munkavállalás	13,5	12,7	10,1	11,5

Forrás: „DPR 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019”

A különbségek a nemek között a következőképp ragadhatók meg. A nők inkább tartják fontosabbnak a szakmai és intellektuális fejlődést, a munkanélküliség elkerülését, és a társadalmi megbecsülést. Ehhez képest a férjhallgatók inkább preferálják a magas jövedelmet, a vezető pozíciót és a karriert, valamint (2012-ben) a kötetlenebb életmódot. Ezek a különbségek megfelelnek a szakirodalomban feltárt és elemzett különbségeknek, melyek egy része azt állítja, hogy férfiak választásaira a verseny, a kockázatvállalás, míg a nőkére a kommunikáció és a személyközi kapcsolatok fontossága a jellemzőbb (Bernát, 2016). A nők választásaiban az emberekkel és az eszmékkel való foglalkozás a kiemelt (Mei, Wei & Newmeyer 2008), a nőket a humántőke növelő attitűd, míg a férfiakat a későbbi jó jövedelem és az elismert állás vonzza (Mohácsi & Fényes, 2019).

¹ Hangsúlyozom, hogy ennek a szakirodalomnak csak a tanulmány témájával és céljával összefüggő részét mutattam be az elméleti és kutatási háttér keretében, a továbbtanulási és pályaválasztási elméleteknek, ahogy mondani szokás, „könyvtárnyi” irodalma és számos irányzata van.

Egy területen látszik lényeges változás a magyar hallgatóknak preferenciáiban, ez pedig a kötetlenebb életmód választása. Láttuk, hogy ennek a jelentősége az összes válaszadó körében megnőtt, valószínű, hogy egy általánosabb, generációs kultúraváltással is összefügg, melynek eredményeképp a két nem választásai ebben 2018-ra kiegyenlítődtek. A külföldi munkavállalásban, bár „pozíciócsere” történt, nincsenek alapvető különbségek, ahogy arra utaltam, ez a lehetőség a hallgatók egytizedét vonzza. Hasonlóan szignifikáns különbségek érvényesülnek a tagozatok esetében is, kivéve a 2018-as évben a szakmai fejlődés és a magas jövedelem itemeit (3. táblázat).

3. táblázat. A diplomaszerzés motívumai, tagozatok szerint %

	2012		2018	
	Nappali	Levelező	Nappali	Levelező
Szakmai, intellektuális fejlődés	50,7	60,2	60,2	61,9
Magas jövedelem	46,1	48,6	51,8	51,0
Munkanélküliség elkerülése	31,7	28,8	24,9	18,6
Vezető pozíció, karrier	25,7	29,8	29,2	32,4
Társadalmi megbecsülés	27,3	23,8	28,0	22,3
Kötetlenebb életmód	24,2	16,9	31,5	20,2
Külföldi munkavállalás	14,7	8,3	12,2	6,5

Forrás: „DPR 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019”

A nappali és a levelező tagozatos hallgatók között (jogszába szerinti megnevezésük nappali és levelező munkarend, ide tartozik még az esti és a távoktatási munkarend is) nemcsak a diplomaszerzéssel, a felsőoktatási tanulmányokkal kapcsolatban érvényesülnek lényeges különbségek. Eltérő a két tagozat hallgatóinak az életkor szerinti összetétele, a családi státusza, a munkavállaló – kontra hallgatói énképe, a tanulási stratégiája és stílusa is, nemcsak Magyarországon (ehhez lásd Fónai, 2018). A levelező tagozaton tanulók egyik, lényeges motivációja a tanulási befektetés munkaerőpiacon várt, rövid távú megtérülése és magas hozama (Engler, 2017). Ehhez képest a „várakozáshoz” képest a diplomás pályakövető rendszerben megkérdezett több ezer hallgató választásai, rangsorai más képet mutatnak. Inkább a levelező tagozat hallgatói azok, akik a szakmai, intellektuális fejlődésnek nagyobb fontosságot tulajdonítanak, igaz, ennek a megítélése 2018-ra csaknem kiegyenlítődött, akárcsak a magas jövedelemre vonatkozó várakozás. A munkanélküliséget is inkább a nappali tagozatos hallgatók látják elkerülhetőnek a diploma birtokában, ennek megítélésben 2018-ra lényeges eltérés alakult ki a két tagozat között. Ez valószínű, hogy az állásban lévő levelező tagozatosok véleményét tükrözi.

Az alkalmazás és az élettapasztalat magyarázhatja azt is, hogy a levelező tagozaton tanulók fontosabbnak tartják a vezető pozíciót és a karriert, hisz arra tényleges esélyük van. A diplomaszerzés indítékai között három terület van, amely inkább vonzza a nappali tagozatos hallgatókat, ez pedig a társadalmi megbecsülés, a kötetlenebb életmód, és a külföldi munkavállalás. Különösen jelentős az eltérés az életmódot és a külföldi munkavállalást illetően. Az első abból következhet, amire már utaltam, hogy a nappali tagozatos hallgatók inkább jellemezhetők egy generációs kultúra által, melyben a kötetlenség és az autonómia nagy szerepet kap, és ezt várják a majdani munkájukban is. A külföldi munkavállalás esélye pedig következhet az életkörülményekből (a levelező tagozatosok jelentős részének családja van), és a nyelvtudás tényleges szintjéből. Az adatbázisok elemzése során szignifikáns különbségeket találtunk a képzési szint (képzési forma) alapján is (4. táblázat).

4. táblázat. A diplomaszerzés motívumai, képzési szintek szerint %

	2012			2018		
	Ba, BSc	Ma, MSc	Osztatlan	Ba, BSc	Ma, MSc	Osztatlan
Szakmai, intellektuális fejlődés	51,3	63,3	53,0	57,8	71,9	61,7
Magas jövedelem	48,8	42,7	39,4	55,0	54,6	37,1
Munkanélküliség elkerülése	33,3	26,1	20,6	24,1	21,3	21,8
Vezető pozíció, karrier	28,2	26,9	18,4	31,8	36,6	19,2
Társadalmi megbecsülés	24,7	24,1	38,0	23,2	25,2	38,5
Kötetlenebb életmód	23,5	18,5	19,0	30,1	26,1	25,7
Külföldi munkavállalás	14,9	8,1	7,2	11,6	12,2	7,1

Forrás: „DPR 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019”

A különbsége egy része a képzési szintekhez kapcsolódóan lineáris (társadalmi megbecsülés), egy része fordítottan lineáris (magas jövedelem, munkanélküliség elkerülése, vezető pozíció, karrier, kötetlenebb életmód, külföldi munkavállalás), egy része pedig fordított U alakú görbét mutat (szakmai, intellektuális fejlődés). A szakmai, intellektuális fejlődést a mesterszakon tanulók tartják a legfontosabbnak, úgy tűnik, ők az alapszakon végzettek közül a leginkább motiváltak közül kerülnek ki, és számukra a diplomaszerzés és a diplomássá válás komoly intellektuális fejlődésként jelenik meg, ami növelheti a képzéssel kapcsolatos azonosulásukat is. A fordított lineáris összefüggések sajátossága az, hogy az adott diplomaszerzési motívumokat az alapszakos hallgatók fogadják el leginkább – ezek az itemek, mint jövedelem, munkanélküliség elkerülése, karrier, kötetlen életmód, egy irányba mutatnak, az alapszakosok külső,

jelentős mértékben gazdasági (másként materiális) indítékokat, illetve értékeket preferálnak. Ezek hatása a diplomássá válásban csökken a képzési hierarchia magasabb szintjein, azaz a mester és osztatlan szakos hallgatók ezeket kevésbé tartják fontosnak a diploma megszerzése kapcsán, a mester szakosok a szakmai, intellektuális fejlődést, az osztatlan (mester) szakos hallgatók a társadalmi presztízst tartják abszolút, vagy relatív módon fontosabbnak. Ez fontos eredmény a képzés szempontjából, hisz az alapszakos hallgatók számára a diploma előnyei a munkaerő-piaci előnyökben ragadhatók meg, ez motiválja a hallgatókat. A mester szakos hallgatók ezen túllépve, a szakmai, intellektuális fejlődés szempontjából viszonyulnak a képzéshez és a diplomához. Nagyon jellegzetesek az osztatlan képzések hallgatóinak a diplomaszerzéssel kapcsolatos elvárásai, illetve indítékai. Bár számukra is legfontosabb a szakmai, intellektuális fejlődés, az alap és mesterszakos hallgatókhoz képest sokkal kevésbé mozgatják őket a munkaerő-piaci indítékok, számukra relatíve a legfontosabb a társadalmi megbecsülés, ami az osztatlan képzések esetében az orvos és jogászhallgatók körében a majdani professziójuk egyik, meghatározó jellegzetességét adja. Épp szakmai profiljaik miatt azonban a külföldi munkavállalás még kevésbé vonzó számukra, ez a már praktizáló orvosok esetében változhat, de kevésbé jellemző a jogászokra, vagy a tanárookra.

Összegzés

A diplomás pályakövető rendszer többéves adatbázisának az elemzése figyelemre méltó eredményeket mutat, melyek a képzés szempontjából is fontos implementációt jelenthetnek. A hallgatóknak a diplomaszerzéshez kapcsolódó indítékainak a sorrendje alapján elmondható, hogy leginkább a szakmai, intellektuális fejlődés a vonzó a számukra, de csaknem ekkora a súlya a magas jövedelemre vonatkozó elvárásnak is, így a kérdőív itemeiből választható indítékok két „lábát” az akadémiai, illetve a munkaerő-piaci indítékok jelentik. A nemek eltérő választásai megfelelnek a szakirodalmi állításoknak, a hallgatónők inkább tartják fontosabbnak a szakmai és intellektuális fejlődést, a munkanélküliség elkerülését, és a társadalmi megbecsülést. Ehhez képest a férfihallgatók inkább preferálják a magas jövedelmet, a vezető pozíciót és a karriert. A tagozatok hatása a diplomaszerzés indítékainak a preferenciáiban eltér a lehetséges „várakozásoktól”, a levelező tagozaton tanulók számára fontosabb a szakmai-intellektuális fejlődés, ugyanakkor a jövedelemre, mint tanulási motívumra vonatkozó válaszaik nem térnek el a nappali tagozaton tanulókéétól. A nappali tagozatos hallgatók indítékai között relatíve nagy súlyt kapnak a társadalmi megbecsülésre, a kötetlenebb életmódra, és a külföldi munkavállalásra vonatkozó indítékok. Nagyon sajátos a képzési szint hatása a hallgatói motívumokra a diplomaszerzést illetően. Az alapszakosok a szakmai-intellektuális fejlődés item kivételével minden lehetséges indítékot fontosabbnak tartanak, mint a mester és osztatlan

szakos hallgatók, választásaik külső, jelentős mértékben gazdasági indítékokat, illetve értékeket jelentenek. A mester szakosok számára a szakmai, intellektuális fejlődés a fő indíték, hogy miért is akarnak diplomássá válni, ezt a mesterképzési szint képzési hierarchiabeli helyzetével lehet magyarázni. Az osztatlan képzések hallgatói, miközben számukra is a szakmai, intellektuális fejlődés a legvonzóbb, relatíve a társadalmi megbecsülést tartják a legfontosabbnak, ami a majdani hivatásaik magas társadalmi presztízsével magyarázható, legalábbis az orvosok és jogászok esetében.

Irodalomjegyzék

- Bernáth K. (2016). *Hogyan válasszunk egyetemet? A Partiumban élő fiatalok továbbtanulási motivációi*. Kolozsvár (Cluj Napoca): Universitatea Babeş-Bolyai, Presa Universitară Clujeană.
- Correll, S. J. (2004). Constraints into Preferences: Gender, Status, and Emerging Career Aspirations. *American Sociological Review*, 69 (2), 93-113.
- Csuka Gy., & Banász Zs. (2014). Lehetőségek és döntések – a felsőoktatási intézményválasztási szempontok változása. *Educatio*, 23 (4), 616-631.
- Engler Á. (2017). Felnőtt tanulók diplomaszerezési törekvései. *Opus et Educatio*, 4 (4), 449-463.
- Fényes H., & Mohácsi M. (2019). A felsőoktatási továbbtanulás, mint humántőke-befektetés. *Metszetek*, 8 (4), 134-144.
- Fónai M., & Mohácsi M. (2010). Elsőéves hallgatók szak-és pályaválasztási motivációi. In Karlovitz J. T. (szerk.), *Felnőttek pályorientációja, élethossziglani tanulása* (pp. 5-11). Budapest: Neveléstudományi Egyesület.
- Fónai M. (2018). A hallgatói lemorzsolódás törésvonalai a Debreceni Egyetemen. In Pusztai G., & Szigeti F. (szerk.), *Lemorzsolódás és perzisztencia a felsőoktatásban* (pp. 239-249). Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kispálné Horváth M., & Vincze Sz. (2009). Végzős középiskolások továbbtanulással kapcsolatos motivációi, döntései és az azokat befolyásoló tényezők. *Új Pedagógiai Szemle*, 59 (19), 57-73.
- Malatyinszki Sz. (2019). Pályorientáció és motiváció a XXI. században. In *Perspective – Kitekintés* (pp. 217-227). Békéscsaba: Gál Ferenc Főiskola Gazdasági Kar.
- Mei, T., Wei, P., & Newmeyer, M. (2008). Factors Influencing High School Students' Career Aspirations. *ASCA Professional School Counseling*, 11 (5), 285-295.
- Mócz D., & Malatyinszki Sz. (2017). *A felsőoktatásba jelentkezők motivációi Békés megyében*. Orosháza: Kodolányi János Főiskola.
- Mohácsi M., & Fényes H. (2019). Karriertudatosság és perzisztencia a felsőoktatási hallgatók körében. *Gazdaság és Társadalom*, 12 (2), 109-122.
- Pires, A. (2009). Higher Education and Adult Motivation towards Lifelong Learning: An Empirical Analysis of University Post-Graduates Perspectives. *European Journal of Vocational Training*, 46 (1), 129-150.
- Paksi B., Veroszta Zs., Schmidt A., Magi A., Vörös A., & Felvinczi K. (2015). *Pedagógus - pálya - motiváció*. Budapest: Oktatási Hivatal.
- Rámháp Sz. (2017). *Felsőoktatási továbbtanulási motivációk Magyarországon a változó ifjúság és a piacosodó felsőoktatás tükrében*. [PhD értekezés]. Győr: Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola.

- Szikora P., & Máté Cs. (2017). Hallgatói motivációk változása az egyetemi évek alatt = The change of the student motivation through the university years. *Köztes-Európa*, 9 (1-2), 335-341.
- Tódor I. (2019). *Az iskolaválasztás döntésmechanizmusai. Székelyföldi középiskolások szektorközi metszetben*. [PhD értekezés]. Debrecen: Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola.
- Tóth D. A. (2018). Továbbtanulási motivációk vizsgálata a képzési területek tükrében. *Pedacta*, 8 (1), 1-89.
- Veroszta Zs. (2009). A hallgatói tanulási stratégiák sokfélesége. *Felsőoktatás Műhely*, 3 (3), 27-60.
- Veroszta Zs. (2014). Hallgatók jövedelmi motivációi és várakozásai. *Felsőoktatási Műhely*, 8 (1), 101-116.

Fejlesztési igénnyel bíró gyermekek és szüleik lehetőségei az állami ellátórendszerben

Rácz Andrea, Sik Dorottya, Tanító Zsófia

**Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar,
Budapest**

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk¹, hogy a tankötelezettségi korú, különböző tanulási, magatartási, pszichiátriai problémákkal küzdő vagy kortárs bántalmazással érintett gyermekek szülei és a velük dolgozó szakemberek, főképpen az iskolai szintérben újonnan bevezetett óvodai és iskolai segítők hogyan látják az állami ellátórendszer kapacitásait, a gyermekek fejlesztési igényeinek kielégítési lehetőségeit, milyen megoldásokat tudnak kínálni a családoknak és ezekkel ők mennyire tudnak élni a magyar gyermekjólét- és védelem valóságában. Kutatási eredményeink azt mutatják, hogy az állami szolgáltatások alapvetően nagyon hiányosak, a szülők sokszor azt élik meg, hogy nem kapnak segítséget, sok esetben nincs is kihez fordulniuk. Az ellátásokhoz való hozzáférés korlátozottsága sokszor a gyakorlatban azt eredményezi, hogy az oktatási- és gyermekvédelmi ellátórendszerben a gyermeki jogok sérülnek. Noha a 2018-as év fontos fordulópont, hiszen az oktatási szintérben erősödött az iskolai szociális munka bevezetése által a gyermekjóléti szempontok és funkciók megjelenése, kutatási eredményeink szerint a köznevelési intézményekben és azok körül koncentrálódó kapacitáshiányok sokszor mégis esetlegessé teszik, hogy egy gyermek az állami intézményrendszerben, beleértve a köznevelési intézményeket is, mennyire felkészült szakemberhez kerül, hogy elérhető-e számára és gondviselői számára a pedagógiai szakértelmen túl egyéb támogatói, segítői vagy speciális igényére reagáló szolgáltatás. Mindezek miatt pedig az a szülő, akinek a gyermeke valamilyen nehézséggel küzd, úgy érezheti, hogy nem tud elég jó szülő lenni, nem tud gyermeke fejlesztési szükségleteire érdemben reagálni. Az általunk készített interjúk reményeink szerint bepillantást adnak a magyarországi iskolai szintérben jelenlévő szakemberek mindennapi működésébe, abba, hogy milyen problémahelyzetekkel (például iskolai zaklatás, beilleszkedési, magatartási nehézség, családon belüli problémák iskolai szintű megjelenése, különböző szakemberek közötti együttműködés stb.) találkoznak és milyen egyéni-, csoport- és közösségi szintű megoldási stratégiákat igyekeznek működtetni munkájuk során. A szülői oldalon pedig abba, hogy mindehhez hogyan viszonyulnak a gyermekek gondviselői, kapnak-e érdemi segítséget fejlesztési igénnyel bíró gyermekeik neveléséhez.

¹ Készült a Menekülés az államtól: privatizáció, exit-stratégiák és alternatív szolgáltatások a gyereknevelésben c. OTKA kutatás keretében (FK 135215, 2020-2023, Berényi Eszter). Rácz Andrea és Sik Dorottya részt vesznek a COST Action 19106-Multi-Sectoral Responses to Child Abuse and Neglect in Europe: Incidence and Trends c. projektben az ELTE TáTK Szociális Munka Tanszék képviselőjeként.

Az iskolai segítség kontextusa

Magyarországon a KSH adatai szerint 2022-ben 318 ezer gyermek részesült óvodai nevelésben, 720 ezer tanuló általános iskolai, míg 432 ezer középfokú oktatásban. Az általános iskolában főállású pedagógusok száma 74 ezer, egy pedagógusra így 9,7 fő tanuló jutott. Gimnáziumokban 194 ezren, technikumokban és szakgimnáziumokban 166 ezren, míg szakképző iskolákban 65 ezren, szakiskolákban és készségfejlesztő iskolákban 7 ezren folytattak tanulmányokat a 2021/2022-es tanévben. A középfokú intézményekben főállásban 42 ezren dolgoznak pedagógus munkakörben. Több mint 100 ezer speciális igényű gyermeket, valamint 2,6 ezer súlyos és halmozottan fogyatékos gyermeket látnak el a köznevelési intézmények.²

A gyermekek jól-létének szempontjából különösen fontos, hogy 2018-ban bevezették a kötelező óvodai és iskola szociális segítő szolgáltatást. Minden család- és gyermekjóléti központ - mely járásközpontokban található - speciális szolgáltatásának keretében 1000 gyermekenként 1 fő szociális munkást kell biztosítani a köznevelési intézmények, óvodák, általános- és középiskolák számára.³ Az óvodai és iskolai szociális segítő szolgáltatás célkitűzését, létrehozásának indokait a következőképp fogalmazza meg a szakemberek számára kiadott módszertani ajánlás: *„Az utóbbi évtizedek gazdasági, politikai, társadalmi változásai nyomán az óvodák és iskolák új kihívásokkal találták szemben magukat. Ezzel párhuzamosan a családok életvitele és nevelésben betöltött szerepe átalakult, így a köznevelési intézményekben folyó nevelő-oktató munkában évről-évre nagyobb kihívásokkal kell szembenézniük a pedagógusoknak. A problémával küzdő gyermekek számának váratlan és drasztikus emelkedése, az egyébként is leterhelt pedagógustársadalomra további terhet ró.”* (Szakmai ajánlás az óvodai és iskolai szociális segítő tevékenység bevezetéséhez, 2018: 3) A szolgáltatás bevezetése a gyermekvédelmi terület megerősítését is szolgálja, 15-20%-os humánerőforrásnövekedést jelent (Máté, 2018).

Az óvodai és iskolai szociális segítő szolgáltatás 2018-as bevezetése azonban nem előzményektől mentesen született. E nagy léptékű változás előtt már léteztek civil és önkormányzati fenntartású kezdeményezések, amelyek hosszú évek óta alkalmaztak/alkalmaznak iskolai szociális munkásokat. Az 1989-es rendszerváltással bekövetkező társadalmi-gazdasági változások olyan problémákat eskaláltak és hoztak felszínre, melyeket iskolai keretek között a pedagógusok és más segítő szakemberek sem tudtak kezelni. Ezért a szociális szakemberek már a '90-es évek elejétől három iskolai szociális munka modellt is kifejlesztettek területileg és módszertanilag is diverz módon⁴.

² <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/oktat/oktatas2122e/index.html>

³ Lásd: 1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról, valamint 2015. évi CXXXIII. törvény egyes szociális és gyermekvédelmi tárgyú törvények módosításáról.

⁴ Mindhárom modell tudásbázisa, módszertani attitűdje támaszkodott az angolszász, valamint a Németországban kifejlesztett iskolai szociális munka modellekre, irányzatokra (Máté, 2018).

A *belső iskolai szociális munka* modellje olyan iskolákban jelent meg, amelyek deklaráltan hátrányos helyzetű, halmozottan hátrányos helyzetű, valamint sajátos nevelési igényű és beilleszkedési, magatartási, tanulási nehézséggel küzdő fiatalok számára nyújtottak/nyújtanak köznevelési ellátást. A szociális munkást ebben az esetben az iskola főállásban alkalmazta/alkalmazza annak érdekében, hogy a pedagógiai szempontokon túl szociális támogatást is biztosítson diákjai, a diákok gondviselői számára, ezáltal tehermentesítse a pedagógusokat. Ez a modell mind a mai napig jelen van egyes nem állami fenntartású iskolákban a kötelezően bevezetett szolgáltatással párhuzamosan.

A *belső iskolai szociális munka* modellel szinte egy időben jelent meg a kilencvenes évek elején a *külső iskolai szociális munka modell*. Ahogy a megnevezés is utal rá, külső szolgáltatók - állami és civil szolgáltatók egyaránt - nyújtottak főképp a főváros egy-egy kerületében nem mindennapos jelenléttel az iskolák számára szociális segítő szolgáltatást, többek között azzal a céllal, hogy közvetítő funkciót, hidat képezzenek az iskolában megjelenő szereplők (diák, szülő/gondviselő, pedagógus), valamint az iskolán kívüli szereplők (gyermekvédelmi szakemberek) között. Munkájuk fókuszja a gyermekek védelme érdekében a különböző szereplők közötti közvetítésen és a pedagógusok tehermentesítésén túl főképp a prevención volt.

A két modell előnyeit szintetizálva, civil kezdeményezésre jött létre a 2000-es évek elején a *pécsi iskolai szociális munka modell*, elsőként Pécsen, de pár évvel később egy-egy Budapesti kerületben is megjelent. Ez a modell egyrészt folyamatosan biztosította egy szociális szakember jelenlétét egy adott iskolában úgy, hogy a szociális segítő szempontokat képviselő szakember mégis egy külső civil szolgáltató által volt delegálva az adott intézménybe. Hasonlóan a külső iskolai szociális munka modelljéhez ebben a modellben is a módszertani hangsúly a prevención volt (Gergál & Máté, 2009b; 2009b; Máté, 2018).

Mindezen modellek nagyban hozzájárultak a hazai iskolai szociális munka megalapozásához és fejlesztéséhez. A 2018-ban bevezetett modell gyakorlati megvalósulásában a három modell közül leginkább *külső* modell-ként valósul meg, hiszen nem az iskola alkalmazza a segítőt, hanem egy külső intézmény, vagyis a segítő a gyermekjóléti központ munkatársa. Teamben dolgozik, folyamatos szakmai támogatás, valamint szupervízió mellett. A szolgáltatás módszertana a prevencióra helyezi a hangsúlyt, deklaráltan az amerikai *constin-i ökológiai* modell-t (Costin, 1969) veszi szakmai kereteinek alapjául, vagyis szándékai szerint a diákkal, annak családjával/gondviselőjével és az iskolával, óvodával egyaránt dolgozik egyéni-, csoport- és közösségi szinten. Ugyanakkor magában foglalja a németországi *gyermekre orientálódó modell*-nek (Kersting, 1996) azt a jellegzetes aspektusát is, hogy közvetítő szerepet tölt be a köznevelési intézmények és a gyermekjóléti központok között (Szakmai ajánlás az óvodai és iskolai szociális segítő tevékenység bevezetéséhez, 2018: 3).

A törvényi bevezetés természetesen nem jelentette azt, hogy automatikusan, gördülékenyen tud egy ilyen fajsúlyos változás végbe menni. Bármennyire is igényli egy-egy intézmény a segítséget, egy külső szakember

megjelenése valamiképp határátlépést jelenthet, olyan elvek, szempontok megjelenését, amelyeket integrálni a mindennapi működésbe minden egyes szereplő, a gyermek, a szülő/gondviselő, a pedagógus, az intézményvezető számára kihívást jelenthet.

Fontos megjegyezni, hogy az iskolákban - még ha korlátozott kapacitásokkal is - más szakemberek is elérhetők, mint iskolapszichológus, gyógypedagógus, fejlesztőpedagógus, védőnő. Az Iskolai Módszertani Bázis 2016-os adatai szerint 1000 iskolapszichológus dolgozik, a jogszabályi előírások alapján 500 fő tanuló után kötelező 0,5 státuszban foglalkoztatni⁵. Az igény a COVID óta még inkább megnőtt, az UNICEF tanulmánya szerint 30%-kal nőtt a gyermekbántalmazást elszenvedett gyermekek száma⁶. A pedagógiai szakszolgálatok a 2011. évi CXC törvény alapján számos szolgáltatást biztosítanak, mint a korai fejlesztés, oktatás és gondozás, gyógypedagógiai tanácsadás, logopédia, konduktív pedagógiai ellátás, továbbtanulási és pályaválasztási tanácsadás, iskola- és óvodapszichológiai ellátás, vagy nevelési tanácsadás⁷. A már idézett óvodai iskolai szociális segítők számára kiadott 2018-as módszertani ajánlás külön kitér arra, hogy érdemes a szociális szakembereknek arra törekedniük munkájuk során, hogy az iskolapszichológussal, gyógypedagógussal és az iskolai védőnővel szakmai teameket alakítsanak ki a gyermekek minél szélesebbkörű, jobb minőségű, mélységű ellátása érdekében. (Szakmai ajánlás az óvodai és iskolai szociális segítő tevékenység bevezetéséhez, 2018: 23).

A gyermekek és fiatalok véleményének megismerése szempontjából fontos a Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány „Te hogy látod?” c. kutatása, melyben 5230 főt kérdeztek többek között iskola és biztonság témában. Az eredmények szerint az iskolában az egészségügyi szolgáltatás a leginkább elérhető, 70% feletti az iskolaorvos és a védőnő jelenléte, 61%-uk esetében pedig elérhető pszichológus. 33% szerint elérhető gyógypedagógus, figyelemre méltó, hogy az iskolák 25%-ában van gyermekvédelmi felelős, 12%-ban bűnmegelőzési tanácsadó és 22%-ban más támogató személy vagy szervezet. (Balogh, 2020:175-176). A diákok közül mentális probléma kapcsán 20% kért segítséget, sokan azonban az iskolai segítő szolgáltatást azért nem veszik igénybe, mert szégyellik a problémájukat, de többen nem is tudnak ezek létezéséről. A felvilágosító tevékenységek sorában az alkohol és drogtéma, valamint az online biztonság a leggyakoribb (közel 60%), 40% számolt be, hogy szexuális felvilágosítást tartottak

⁵ A szakmai ajánlások szerint 250 főig minimum a teljes munkaidő 50 százalékában foglalkoztatott pszichológusra lenne szükség, 250 fő feletti létszám esetén pedig 250 gyermekenként egy, a teljes munkaidő 50 százalékában foglalkoztatott pszichológus alkalmazása lenne indokolt. <https://mfor.hu/cikkek/oktatas/pinter-sandorek-joval-tobb-iskolapszichologusrol-tudnak-mint-a-szakma.html>

⁶ <https://merce.hu/2021/12/11/legalabb-6500-diakra-nem-jut-iskolapszichologus-magyarorszagon-de-a-hiany-nagyobb-is-lehet/>

⁷ Az alkalmazott diagnosztikai eszközökről és fejlesztési módszerekről lásd bővebben: http://www.jgyph.hu/mentorhalo/tananyag/A_pedagogiai_diagnosztika_elmleti_s_gyakorlati_tartalmi_megjtsaV2/2_fejezet_a_pedagogiai_diagnosztika_fogalma_trgya_mrsi_terlete_i_mrs_s_rtkels_a_gygyapedaggus_munkjban.html

neki, míg 38%, hogy a kortárs bántalmazás is téma volt (Balogh, 2020:176-178).

Szakemberek és szülők véleménye a fejlesztési igénnyel bíró gyermekek támogatásáról

Módszertan

A kutatás keretében félig-strukturált interjúkat készítettünk szakemberekkel és szülőkkel. 19 interjú készült iskolai szintérben dolgozó szakemberrel, közülük 16 fő óvodai- és iskolai segítőként, 2 fő pedagógusként, 1 fő gyógypedagógusként dolgozik. Jellemzően középkorúak és több mint 5 éves munkatapasztalattal bírnak. Emellett 3 családgondozóval is készült interjú, tehát összesen 22 fővel. Az interjúk többsége a fővárosban készült.

Emellett 21 szülői / gondviselői interjú készült, főképpen édesanyákkal, de 1 nagyszülő és 2 apuka is részt vett a kutatásban. A szülők jellemzően középkorúak, 2-3 gyermeket nevelnek. Közös bennük, hogy tanköteles korú gyermekük valamilyen tanulási vagy magatartási, illetve pszichiátriai problémával küzd, emellett több gyermek iskolai bullyingban is érintett. Sokuk diagnózissal is rendelkezik a fenti problémák kapcsán.

A szülőkkel és a szakemberekkel készült interjúk során arra kerestük a választ, hogy milyen szolgáltatások érhetők el a gyermekes családok számára, ahol a gyermek fejlesztési igénnyel bír; az iskolai szintéren és ahhoz kapcsolódóan kitől kaphatnak érdemi információt és segítséget a családok; a segítségkérés folyamatában milyen nehézségekkel találják szembe magukat a szülők és a szakemberek; az állami ellátórendszeren kívül van-e lehetőségük piaci szolgáltatások igénybevételére.

Lehetőségek és korlátok

Az óvodai és iskolai segítség 2018-as bevezetése minden gyermekjóléti központ esetében kötelezővé tette ennek a szolgáltatásnak a biztosítását, ezzel a gyermekjóléti koncepció is funkció is erősödött. *„Igen, szerintem sokkal szorosabb kapcsolat alakult ki az oktatási intézmények és a gyermekjóléti szolgálat között az iskolai szociális munka 2018-as bevezetése óta. Maga a kapcsolattartás is könnyebb így, hogy ott vannak a kollégák, egyszerűbb bejutni iskolákba.”* (Családgondozó 1, vidék)

A szakemberekkel készült interjúk alapján elmondható, hogy a kezdeti nehézségek után, amelyek természetes velejárói egy új szolgáltatás kialakítási folyamatának, az iskolai szociális munka, mint prevenciós és beavatkozási eszköz meg tudott gyökeresedni a magyar oktatási intézményekben. *„Nehéz ezt megfogalmazni, a legfontosabb dolog, hogy egy bástyája legyek ezeknek a fiataloknak, hogy tudják azt, hogy egy olyan felnőtthez fordulhatnak, akiben maximálisan megbízhatnak bármit is tesznek.”* (Iskolai szociális munkás 1, Budapest)

Az iskolai szociális munka egyik legfontosabb feladata a prevenció, az óvodai és iskolai közösségekben megtalálhatók, hozzáférhetők az adott gyermekjóléti központ körzetébe tartozó gyermekek, így az iskolai szociális munkásnak lehetősége van közvetlenebb módon érzékelni a gyermekeket, fiatalokat, gyorsabban észlelni az esetleges nehézségeket, veszélyeztetettséget. A köznevelési intézményekben való jelenlét lehetőséget ad arra, hogy iskolai közegben, természetesebb helyzetekben ismerhessék meg a segítők a gyermekeket, a gyermekeknek pedig lehetőségük van arra, hogy adott esetben segítséget kérjenek. A következetes jelenlét, támogatói, bizalmi, megtartó kapcsolatok kiépítésre adhat lehetőséget. A különböző prevenciós technikákkal, szolgáltatásokkal pedig meg lehet előzni a fiatalok körüli veszélyeztető helyzetek kialakulását is. *„Elsősorban preventív jellegű megkereső és segítő tevékenységet folytatok. Ennek középontjában a tanuló és az intézmény kapcsolata áll. (...) Elsődleges célcsoportom a tanulók, szülők és a pedagógusok, valamint a nevelési, oktatási intézmények közösségei.”* (Iskolai szociális munkás 2, Budapest)

A szakember interjúk tanúsága szerint a prevenció elsődleges munkamódszere leginkább a csoportos forma interaktív játékok, foglalkozások mentén. Erről így nyilatkoztak: *„Csoportfoglalkozásokra elsősorban a pedagógusok kérnek fel, hogy így reagáljunk az óvodai csoportban vagy osztályban jelentkező problémákra. Ezek interaktív foglalkozások, vagy a csoport egészére vonatkozóan vagy kiscsoportos foglalkozások keretében.”* (Iskolai szociális munkás 3, Budapest)

„A foglalkozások alapja a korosztályoknak megfelelő játék, azon keresztül igyekszem megtanítani az együttélés szabályait, az alapvető kompetenciákat, a társas együttműködést.” (Iskolai szociális munkás, Fejér megye)

A közösségfejlesztés, közösségépítés révén az iskolai szociális munka az iskola egészére, nem csak az iskolai környezetben megjelenő problémára fókuszáló tevékenység, nagyon fontos feladta a pedagógusok támogatása, megfelelő információkkal való ellátásuk, készségekkel való felruházásuk biztosítása, hiszen a pedagógusok vannak a gyermekkel, így nélkülözhetetlen, hogy felismerjék a veszélyeztető tényezőket, akár az iskolai közegben potenciálisan kialakuló vagy akár az iskolában megjelenő, de otthoni, családon belüli problémák felismerésének a tekintetében. Emellett fontos közvetítő szerepe van az iskolai szociális munkának, hiszen a megfelelő segítő szakemberekhez való delegálás révén gyorsabban jutnak el probléma esetén a családok a megfelelő szakemberhez.

„Tartottunk az óvónőknek egy munkatársammal egy ilyen csoportot, hogy megismerjenek engem meg én is őket, tehát így a munkámról próbáltam átadni nekik valamennyit. Azért az óvodába főképp, legalábbis az enyéimbe ilyen szociális problémák vannak, hogy a lakhatási problémák, jogi kérdésekkel keresnek meg óvónők és a szülők egyaránt, például válás esetén, de általában ilyenkor inkább delegálom őket a családsegítőbe.” (Iskolai szociális munkás 4, Budapest)

„A legtöbb esetben a közösség összerázása a cél, ez általában sikerül is egy tanév folyamán (általában 2 hetente megyünk egy osztályhoz).” (Iskolai szociális munkás, Fejér megye)

„Leghatékonyabban én azt látom, hogy csoportfolyamatokkal, csoportmunkával, készségfejlesztő és élménypedagógiai csoportfoglalkozásokkal, illetve preventív készségfejlesztésekkel, mint például érzelmi intelligencia fejlesztés. Illetve vannak kifejezetten technikák a bullyingra és ehhez kapcsolódóan pedig rengeteg óravázlat van és akkor az antibullying programokat szoktuk ajánlani olyan csoportokba, ahol mondjuk érezhetőbb vagy nagyon erősen érzékelhető a kirekesztés és a bántalmazás egymás között a csoporton belül.” (Iskolai szociális munkás 4, Budapest)

Az iskolai szociális munka egyik fontos célja a kortárs bántalmazás megelőzése és megszüntetése. Ez nem új keletű jelenség, mindig is fontos és kritikus probléma volt az oktatási intézmények életében. Az iskola szociális munka eszköztára kifejezetten jó preventív és beavatkozó eszköz ezen a területen, akár a csoportmunka eszközeivel, akár egyéni segítő munka során, de a tanárokkal és a szülőkkel való kapcsolattartás, konfliktuskezelés területén is fontos szerepük lehet.

„Szabolcs megyében az iskolai zaklatás szerintem elég gyakran előfordul, leginkább nálunk a roma származású gyerekeknél tapasztaljuk ezt. Tehát a szerényebb körülmények közül jövők, tehát főleg azokra, akikről megsejtik a gyerekek az iskolában, hogy védelembe vannak véve.” (Iskolai szociális munkás, Szabolcs megye)

Az iskolai szociális munkások beszámolóí alapján az iskolákba való bejutás, a szolgáltatások beindítása komoly nehézségesekbe ütközött a kezdetekben, mára azonban az iskolákkal való kapcsolatok kialakítása megtörtént, az iskolapszichológusi kompetenciáktól való elkülönülés is egyértelmű. Mindezen folyamatok a járványügyi helyzet nehezítette, melyről többen is beszámoltak.

„Az X. kerületben az elején az iskolákba, tehát eléggé nehézséget okozott, egyáltalán az, hogy megismerjenek minket, tisztázni azt, hogy konkrétan mi a feladatkörünk, valóban merjenek megkeresni, mennyiben különbözik a mi munkánk a pszichológusétól, és egyáltalán milyen problémákat kell jelezni felénk, ezek komoly kihívások voltak a legelején. Most már azt érzem, hogy lassan-lassan kezd kialakulni, valamelyik iskolánál már nagyon jól kialakult, de vannak még olyan intézmények, ahová továbbra is nehéz a bejutás.” (Iskolai szociális munkás 5, Budapest)

„(...) igazából egy lehetőséget, egy segítséget kaptak a pedagógusok is és a gyerekek is nyilván. És az a kérdés, hogy ezt segítségnek fogják-e föl. Nyilván az intézményvezetőjétől függ, hogy hogyan állnak hozzá. Ha ő benne van bizalom, akkor jól tud működni a munkakapcsolat, meg akkor jönnek is az esetek.” (Iskolai szociális munkás, Csongrád megye)

„A hozzám tartozó intézmények vezetőivel egytől-egyig jó kapcsolatot ápolok, a fellépő problémákat jelezzük egymásnak, bátran kérnek segítséget, én pedig mindig megkapom a kellő háttérinformációt. Konfliktusom ez idáig senkivel sem volt, mindenhol szeretettel fogadtak.” (Iskolai szociális munkás, Fejér megye)

Az online oktatás nehézségei, az online platformok elérésének a biztosítása, a gyermekek hatékony bevonása a tanulásba komoly nehézséget okozott az iskolai szociális munkások számára. is. *„A szociális munka, mint az összes segítő hivatás, a jelenlét, a személyes kapcsolaton, a bizalmon alapul. Ezt áttenni az online térbe, idegenül hatott az ügyfelek számára és az én számomra is. Bezártak az iskolák, az óvodák, a pedagógusokkal e-mailen és telefonon tartottam a kapcsolatot sokszor otthonról.”* (Iskolai szociális munkás 6, Budapest)

Bár az óvodai és iskolai szociális segítő szakma egyik legfontosabb feladata a prevención túl az, hogy a különböző segítő szakemberek együttműködését támogassa, hogy egy adott probléma esetén a gyermek és családja köré szervezze a megfelelő szakmai segítséget/segítségeket, azonban a gyermekjóléti rendszer minden színterén megjelenik, hogy nincs elegendő elérhető szolgáltatás a különböző tanulási, magatartási és szociális problémákkal küzdő családok és gyermekek számára, vagyis sok esetben nincs hova, kihez delegálni a családokat, gyermekeket. A gyermekvédelmi rendszer egészére jellemző, hogy nincs elég szakember, magas a fluktuáció és a rendszerben dolgozó szakemberek alulfizetettek (Rácz & Sik, 2020). Az iskolai nehézségek esetében nem csak a gyermekvédelmi, illetve még tágabban a szociális, hanem az oktatási- és egészségügyi ellátórendszerben megjelenő szakember- és szolgáltatás hiány is komoly problémákat okoz (Bihari, Rácz & Sik, 2022). Ezen hiányok kezelésére egyre gyakoribb a piaci alapon igénybe vett logopédusi, pszichológusi vagy egyéb fejlesztési szolgáltatások igénybevétele. Nagyon hosszú várólisták alakultak ki a pedagógiai szakszolgálatokban, kórházi osztályokon, pszichológusra, pszichiátria kivizsgálásra sokszor hónapokat kell várni. Hasonlóan rossz a helyzet a különböző tanulási nehézségeket támogató terápiás lehetőségek igénybevételével kapcsolatban is.

„Igen, az egész alapja a kapcsolatrendszer, amit lehet, hogy 10 éve még nem gondoltam volna. Azt gondolom, hogy nagyon sok szolgáltatás kimegy a piacra, létrejött például egy ADHD központ X-en, ami piaci alapon működik.” (Családgondozó 2, vidék)

A szülők közül többen megfogalmazták, hogy fellellegeztek attól, hogy tanköteles gyermeküknek nem volt szüksége speciális szakemberre, iskolapszichológus, fejlesztőpedagógus támogatására. Sajnálatos módon nem bíznak abban, hogy ilyen esetben az állami iskolarendszer fel van készítve a helyzet kezelésére, és hogy megfelelő segítséget kaphatnak akár a pedagógusoktól vagy más szakemberektől. Akiüknek segítségre volt szükségük, hamar szembesültek azzal, hogy érdemi információt vagy támogatást nem kaptak és gyorsabb, ha a piaci szektorban keresnek megoldást még akkor is, ha ezt anyagi helyzetük alapvetően nem tette lehetővé.

„A két lányomnál volt ilyen diszlexia gyanú, tehát betűt cseréltek a b, d-t, a g, k-t és akkor ott még első-másodikos korukba szólt a tanító néni és akkor végülis én úgy döntöttem, hogy elvittem őket egy magán logopédushoz. Nagyon sok gyereket szűrtek ki az osztályból és úgy tűnt, hogy az a csoportos foglalkozás, amit a suliban tud biztosítani, az nem biztos, hogy elég és akkor elvittük őket magán logopédushoz és akkor az egy fél év alatt segített nekik.” (Szülő 1, Budapest)

„Megmondom őszintén, hogy nagyon nem világosított fel róla senki (az autizmus spektrum zavarról). (...) Annyit tudok, hogy én a háziorvost is felkerestem, amikor előállt ez a probléma, és ő is annyit mondott, hogy türelemmel legyünk, mert hogy nincsen annyi szakember.” (Szülő 2, Budapest)

A szülők éppen ezért sok esetben az állami ellátórendszer hiányosságait saját kudarcuknak titulálják, azt élik meg, hogy szülőként nem tudnak gyermekük mellett lenni a számára nehéz időszakban. Tehetetlennek érzik magukat, holott az látszik, hogy sokszor a család anyagi lehetőségeit is kifizítve igyekeznek fejlesztésekhez, terápiákhoz jutni.

Összegzés

Az iskolai szintérben dolgozók között együttműködésre, kölcsönös bizalomra, egy közös cél, azaz a gyermekek jól-létének támogatása irányába való elköteleződésre van szükség. Ennek központi szereplője lehet az iskolai szociális munkás. *„Saját tevékenységét proaktív módon fejlesztve belső és külső szakemberekkel, tanulók-diákok és szülők képviselőivel, aktivistákkal, önkéntesekkel, a helyi közösség potenciális támogatóival együttműködve képesnek kell lennie csapatmunkát kialakítani, megtervezni és működtetni, azaz el kell sajátítania az együttműködés és szolidaritás kultúráját”* (Budai, 2020:26).

Kvalitatív kutatási eredményeink szerint minden törvény által előírt és módszertani ajánlást megfogalmazó szándék ellenére a gyermekek nevelését, fejlesztését, támogatását végző szakemberek számos nehézséggel szembesülnek a praxisban. A szakemberek alacsony száma, a túlterheltség nagyban nehezíti, hogy kiterjedt prevenciót tudjanak végezni.

A 2018-as óvodai és iskolai segítség jelentős változást hozott a köznevelési intézmények vonatkozásában, hiszen a gyermekjóléti értékek és funkciók kívülről tudtak beépülni, ez a folyamat azóta is tart. Ideális esetben a szociális munka az iskolában lehetőséget teremt arra, hogy minden szereplőt összekössön egymással, a szülőket partneri együttműködés keretében tájékoztassa, bevonja a segítői folyamatba. A szakemberek teamként működve megoszthatják egymással az információkat és a gyermek köré tudják rendezni az iskolai szociális munkás segítségével a különböző támogatási formákat és szolgáltatásokat. Feladata abban is megnyilvánulhat, hogy ha bármilyen nehézsége, fejlesztési igénye van a gyermeknek, ezzel kapcsolatban felkészíti a szülőt, hogy a nehézséget elfogadja, feldolgozza és képes legyen a megoldás irányába mozdulni. Segíthet híd szerepe mentén a különböző iskolán belüli és körüli szervezetek és szakemberek mozgósításában, az ezekkel való összekapcsolásban.

A következőkben a korlátokat és a lehetőségeket összegezzük, melyekkel a szakemberek és a szülők megélése, illetve véleménye kapcsán találkoztunk.

1. táblázat. Lehetőségek és korlátok a tankötelezett korú, fejlesztési igénnyel bíró gyermekek támogatásában

<i>Szereplők</i>	<i>Korlátok</i>	<i>Lehetőségek</i>
Szakemberek iskolai szintérben és ahhoz kapcsolódóan (külső állami és piaci szolgáltatók, családsegítésben dolgozók, pedagógiai szakszolgálat szakemberei, különböző terápiákat biztosítók stb.)	- Források és a megfelelő minőségű infrastruktúra és kapacitás hiánya - Az oktatási, szociális és egészségügyi ellátórendszer működéséből adódó problémák - A szakemberek szak tudásbeli és kompetenciáit illető problémák, beleértve az egyes szakmák közötti hierarchikus viszonyt, a kompetenciahatárok tisztázatlanságát, a szakmák közötti versengést - Problémák halmaza: beilleszkedési és magatartási zavarok, viselkedési és érzelmi változást okozó élethelyzetekkel való szembenézés, mint válás, szenvedélybetegség, szülő elvesztése, családon belüli erőszak, anyagi gondok), tanulási nehézségek, korai iskolaelhagyás, bullying, cyber bullying, szerhasználat, netfüggőség, önsértő magatartások, étkezési zavarok, mentális zavarok - Újonnan megjelenő társadalmi kihívások, melyek a gyermekek és fiatalok körét nagyban érintik, pl. online bántalmazás, dizájner drogok terjedése - Gyermekepszichiátriai ellátás korlátozottan érhető el - A köznevelési intézményekben rossz a klíma, nem biztonságos a környezet	- Óvodai és iskolai segítséssel, iskolai pszichológusok munkájának megtámogatásával szélesedik a prevenciós és reaktív megoldások tere és eszköztára az iskolai szintérben - A gyermekek jól-létét a szakemberek együttműködésére építve célozott programokkal elő lehet segíteni - A proaktív megoldások köre szélesedhet, a preventív szemlélet erősödhet - Számos új társadalmi kihívásra érdemi tájékoztatást tudnak nyújtani, ezzel a lelki és mentális egészsége a gyermekeknek támogatható - Nyitott, befogadó iskolai közegben könnyebben megvalósul a szakemberek összefogása, komplexebb programokat tudnak biztosítani széles partnerségre építve, melyben a közösségi erőforrások becsatornázása is megjelenik (Rácz 2016) - Csökkennek a fejlesztési igénnyel bíró gyermekek és szüleik irányába megmutatkozó társadalmi előítéletek, az iskolában / az osztályban a bűnbakképzés visszaszorul - A rutintevékenységek, felszíni segítség helyett a gyermekek és szüleik érdemi segítséget kapnak

	- A szülők egyre nagyobb arányban találják szembe magukat nevelési kihívásokkal, a családokban nő a konfliktus és a bántalmazás - A közösségi források hiánya és koordinátlansága, komplex programok becsatornázatlansága - Szülők bevonása nehéz az iskola életébe, motivációjuk sok esetben erősítésre szorul	
Szülők	- Problémák halmazata a gyermek körül: beilleszkedési és magatartási zavarok, viselkedési és érzelmi változást okozó élethelyzetekkel való szembenézés, mint válás, szenvedélybetegség, szülő elvesztése, családon belüli erőszak, anyagi gondok), tanulási nehézségek, korai iskolaelhagyás, bullying, cyber bullying, szerhasználat, netfüggőség, önsértő magatartások, étkezési zavarok, mentális zavarok - Szülők saját problémái: anyagi helyzet, szenvedélybetegség, munkahely elvesztése, idős vagy beteg, fogyatékkal élő családtag gondozása, válás, mentális zavar - Nem rendelkeznek érdemi információval az egyes támogatásokról és a helyben elérhető szolgáltatókról - A segítségnyújtás késve érkezik, ha egyáltalán van elérhető szolgáltatás az adott településen vagy elérhető távolságban, nagy a vá-	- Szülői szerepek erősödnek - Megfelelő információk birtokában időben tudnak segítséget kérni és kapni - Sikeres együttműködés esetén nő a bizalom a segítő szakemberek irányába és ezáltal a szakmáról kialakult társadalmi kép is pozitív irányba formálódhat

	rólista - A szülők tehetetlennek érzik magukat, a szülőségük megélése is sokszor veszélybe kerül, mivel a gyermek támogatási igényét nem tudják kielégíteni, a helyzet a teljes családot érzelmileg, mentálisan és anyagilag is megterheli - A család anyagi helyzete nagyban meghatározza a mozgásteret, hogy tudnak-e élni a piaci szolgáltatásokkal - A köznevelési intézményekben rossz a klíma, nem biztonságos a környezet - A szülők egyre nagyobb arányban találják szembe magukat nevelési kihívásokkal, a családokban nő a konfliktus és a bántalmazás	

Forrás: Saját szerkesztés, 2023; Budai, 2020:19, 24.

Irodalomjegyzék

- Balogh K. (2020). Miben segít(het) az iskolai szociális munkás - a gyermekek igényeinek tükrében. *Themis*, (Különszám), 161-181.
- Bihari I., Rácz A., & Sik D. (2022). Komplex szolgáltatásfejlesztési lehetőségek vizsgálata a kora gyermekkori intervencióban. *Gondoskodás: Szakértelem és Emberség*, 1 (3-4), 56-70.
- Budai I. (2020). Az iskolai szociális munka (segítés) egyetemes paraméterei. *Szociálpedagógia*, 16, 7-29.
- Gergál T., & Máté Zs. (2009a). Az iskolai szociális munka története. In Máté Zs., & Szemelyácz J.(szerk.), *Az iskolai szociális munka kézikönyve* (pp. 13-42). Pécs, INDIT.
- Gergál, T. & Máté, Zs. (2009b). Az iskolai szociális munka lehetőségei: a pécsi modell. In Máté Zs., & Szemelyácz J.(szerk.), *Az iskolai szociális munka kézikönyve* (pp. 81-99). Pécs, INDIT.
- Costin, L. B. (1969). An analysis of the tasks in school social work. *Social Service Review*, 43, 274-285.
- Kersting, H. J. (1996). Iskolai szociális munka Németországban. In Budai I. (szerk.), *Szociális munka az iskolában* (pp. 85-93). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Máté Zs. (2018). Iskolai szociális munka. *Párbeszéd*, 5 (3), 1-22.
- Rácz A. (2016). *Gyermekevédelem, mint fragmentált társadalmi intézmény*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

Rácz A., & Sik D. (2022). Gyermekes családok és a velük dolgozó szociális szakemberek percepciója a családok jól-létét, társadalmi mobilitását előmozdító szolgáltatásokról. *Metszetek*, 9 (2), 3-28.

Szakmai ajánlás az óvodai és iskolai szociális segítő tevékenység bevezetéséhez. (2018). Budapest: EMMI, Szociális és Gyermekjóléti Szolgáltatások Főosztálya.

Életvezetés

Környezeti igazságtalanságok Kelet/Közép-Európában: A kisebbségi csapda

Varga Csaba

**Pécsi Tudományegyetem, Általános Orvostudományi Kar, Orvosi
Népegészségtani Intézet, Környezetegészségtani Tanszék, Pécs**

Bevezetés

A környezet- és egészségtudományi kutatások a századfordulón hívták fel a figyelmet a környezetszennyezés és az alacsony társadalmi-gazdasági helyzet közötti szoros kapcsolatra. Számos – főként amerikai – kutatás pontosan bebizonyította, hogy a környezetre veszélyes helyek és létesítmények (mérgező hulladéklerakók, szeméttelpek, nagy kibocsátók stb.) aránytalanul nagy számban helyezkednek el és koncentrálódnak a hátrányos helyzetű lakosság szomszédságában (Faber & Krieg, 2002; Shepard et al., 2002). Ez azt jelenti, hogy az alacsonyabb társadalmi helyzet a rendelkezésre álló környezet alacsonyabb minőségét is meghatározza. Az európai tanulmányok azonban a kérdés egy másik aspektusára is rámutatnak.

A környezeti expozíciókra adott válaszokat befolyásoló tényezők

A környezeti eredetű expozíciókra az egyes részpopulációk által adott válaszok különbözősége azok eltérő sérülékenységből/érzékenységből (*vulnerabilitás*) ered. Az *ember többes természetéből* fakadóan az eltérések csak részben vezethetők vissza pusztán biológiai (genetikai, epigenetikai, fiziológiai stb.) okokra. Léteznek egyéb okok is, melyek azonban – elsősorban határterületi jellegük miatt – nem vagy még nem eléggé vizsgált *determinánsai, modulánsai a környezeti expozícióra adott válasznak*. Illetve ezek miatt az adott részpopuláció számára *fokozott expozíciós helyzetek* is létre jöhetnek. E tényezőket emberi populációk esetében egyáltalán nem lehet figyelmen kívül hagyni, sőt operatív figyelembe kell venni a környezeti expozíciók kontrolljánál és a kockázatbecslésben. Ha emberi közösségekben vizsgálódunk, a figyelembe veendő szubpopulációs szintű hátrányokat a szakirodalom két fő csoportra osztja:

- *inekvitás*: szociális jellegű esélyegyenlőtlenség, méltánytalanság (*inequity*) és
- *inekvalitás*: biológiai jellegű egyenlőtlenség (*inequality*).

Ezek alapján dőlhet el, hogy a környezeti expozíció létrejön-e vagy sem; hogy milyen mértékű lesz, ha létrejön; illetve milyen következményes hatásokkal számolhatunk (Varga & Pikó, 2012). Ilyen tényezők például:

- kulturális különbségek következtében létrejövő expozíciók, vagy eltérő mértékük,
 - gazdasági okokra visszavezethető expozíciók (szegénységben élők higiénés körülményei),
 - történeti-politikai okokra visszavezethető expozíciók (nemzeti kisebbségek),
 - etnikai okokra visszavezethető expozíciók (etnikai kisebbségek).
- A kategóriák között nyilvánvaló átfedéseket is találunk.

Környezeti igazságosság/igazságtalanság, a definíció

A kontinens egyes régióinak sajátos történelmi-politikai-földrajzi viszonyai megkövetelték a „környezeti igazságtalanság” fogalmának pontosabb meghatározását (Varga et al., 2002). A koherens definíciót a budapesti CEU konszenzusos konferenciája dolgozta ki: *"Környezeti igazságtalanság akkor áll fenn, ha a hátrányos helyzetű, etnikai, kisebbségi vagy egyéb csoportok tagjai helyi, regionális (szubnacionális) vagy nemzeti szinten aránytalanul nagy mértékben szenvednek a környezeti kockázatok vagy veszélyek miatt, és/vagy aránytalanul nagy mértékben szenvednek az alapvető emberi jogok megsértésétől a környezeti tényezők következtében, és/vagy nem férnek hozzá a környezeti beruházásokhoz, előnyökhöz és/vagy természeti erőforrásokhoz, és/vagy nem férnek hozzá az információhoz, és/vagy nem vesznek részt a döntéshozatalban, és/vagy nem kapnak igazságot a környezettel kapcsolatos ügyekben"* (Steger, 2007).

A koncepció regionális adaptációja

A közelmúltban számos tanulmányt publikáltak a környezetgazdálkodásban létrejövő igazságtalanságokról, beleértve azok egészségügyi következményeit a közép- és kelet-európai (CCE) országokban. Más tanulmányok a népesség biológiai és szociális egyenlőtlenségeire (inequality, inequity) összpontosítottak az újabban csatlakozó EU-tagállamokban az egészségtelen szokásokkal és életmóddal összefüggésben. Ezek különösen a kérdés társadalmi aspektusait hangsúlyozzák: a társadalmi-gazdasági, kulturális stb. determináltság szerepét. Néhány más európai és amerikai adatot értékelve következtetéseik plauzibilisnek tekinthetők (Steger, 2007; Martuzzi et al., 2010; Rosicova et al., 2011).

A történelmi „confounder”

Zavaró tényezőknek (confounderek) olyan változókat tekintünk az epidemiológiában, amelyek nem részei az expozíciónak, sem a következménynek, de nemkívánatos és kiszámíthatatlan módon befolyásolják azokat. A szakirodalmat olvasva fel kell hívnunk a figyelmet az egyenlőtlenségek egy olyan aspektusára, amely nem tekinthető sem társadalmi-gazdasági, sem környezeti tényezőnek. Ezt nevezhetjük "történelmi confoundernek". A CEE régióban – és valószínűleg máshol is a világon – az emberi populációk, azaz a "nemzetek" jelentős, a történelemben gyökerező terheket hordoznak. Ez azért lehet, mert a régió etnikai térképe egy sokszínű patchwork, a nemzeti kisebbségek bonyolult mintázatával. Ez a helyzet és az ebből következő nemzeti ellenségeskedések (német-lengyel, német-cseh, lengyel-orosz, balti-orosz, kisantant-magyar stb.) a két világháborút lezáró békeszerződések mai napig ható termékei.

A környezeti igazságtalanságok elsődleges alanyai a közép-kelet-európai nemzeti kisebbségek lehetnek. Ezek a kisebbségek főként a XX. század viharos történelmének termékei voltak, amikor hirtelen egy fiatal vagy idegen állam kezdett el uralkodni emberek millióin a nagyhatalmak, vagy kicsiny, de mohó szövetségeseik érdekeitől függően. Vagyis egy létező – szomszédos – nemzet szerves részét képezik, de gyakran csak másodrendű állampolgárai egy másik államnak (Varga, 2023). (Ilyen területeket – mind enklávékat, mind kompakt zónákat a határok mentén – Kalinyingrádtól (Königsberg) Koszovóig (Kosova), Gdanskától (Danzig) Moldáviáig (Besszarábia) nagy kiterjedésben találhatunk (Varga et al., 2002; Varga & Ember, 2000). Számos nemzeti kisebbségre erkölcsi, kulturális (és néha fizikai) nyomást gyakorol a nacionalista vagy ultranacionalista politikai elit által támogatott többségi lakosság. Ezen országok (nemzet)állami alkotmányai gyakran figyelmen kívül hagyják állampolgáraik nemzeti identitását, egyszerűen románnak, csehnek, szlováknak, ukránnak stb. nevezve őket. Néha a szülőföldre való joguk is megkérdőjelezhető a politikai szélsőségesek számára. A XX. század második felében a kiegyensúlyozatlan iparosítás különösen ezekre a területekre összpontosított. A környezeti *forró pontok* a nemzeti kisebbségek (az "idegenek") által lakott, elfoglalt területekre koncentráálódtak, akiknek sem a területi autonómiához, sem az egészséges környezethez, sem a megfelelő oktatáshoz, sem a tisztességes orvosi ellátáshoz¹ nem volt (vagy most sincs) joguk.

Mélyreható elemzés nem végezhető a történelmi és politikai tények ismerete nélkül

A WHO szakértői a nyugat- és közép-európai országokban vizsgálták a környezeti igazságtalanságokat a hulladékgazdálkodás területén (Martuzzi et al., 2010). A szerzők elemzése általánosságban helyes ugyan, de a CEE

régióra csak korlátozottan érvényes. Példánkban a Szlovákiából származó meghökkentő adatok jelezhetik az újonnan létrejövő kis országok sajátosságait. Amint a szerzők felvázolták, szoros összefüggést találtak az alacsonyabb társadalmi-gazdasági helyzet és a hulladéklerakók közelsége között Olaszországban és az Egyesült Királyságban, de Szlovákiában fordított összefüggést írtak le. A történelmi-demográfiai tények azonban hihető magyarázatot kínálnak: a jelenlegi Szlovákiában az 5,38 millió lakos 14,22%-a nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozik. A 2001-es népszámlálás szerint: a magyarok száma 520 ezer (és 573 ezer anyanyelv szerint, 2021-ben ugyanez 456/462 ezer) (Dohányos et al., 2004). A magyarok inkább a síkvidéki területeken élnek, amelyeket ebben az országban ez a kisebbség ural. Az ország legnagyobb része hegyvidék, amelyet szinte kizárólag szlovákok laknak, de a hegyek nem kedveznek a hulladéklerakók építésének. Ebben az esetben a földrajzi különbségek egyszerűen megmagyarázzák a fordított eredményeket, feltételezve a magasabb életszínvonalat a síkvidéki területeken.

Más szóval, a magyarázat néha sokkal árnyaltabb, mint önmagában a depriváció. Egyes országokban a szikár geográfiai tények, más országokban a hivatalos környezetvédelmi politika okoz aránytalan környezeti kockázatokat az egyes részpopulációk esetében (Varga et al., 2012).

Etnikai vs. nemzeti kisebbség, a „fordítási confounder”

A CEE régió legnagyobb etnikai kisebbsége a többszörösen hátrányos helyzetű roma népesség. Ők a hulladékgazdálkodásban is érintettek. Szerencsétlen módon néha a kisebb nyelveken, helyi folyóiratokban megjelent vonatkozó adatok félreértelmezéseket okozhatnak. Az amerikai szerzők hajlamosak a balkáni és a közép-kelet-európai országokat; vagy a visegrádi 4-et és a posztszovjet államokat; vagy az etnikai és nemzeti kisebbségeket (Varga & Ember, 2000; Varga et al., 2012) keverni. A WHO egyik fontos tanulmánya (Martuzzi et al., 2010) pl. a magyarországi romákról szóló téves tényeket idéz. Ezek a népességcsoportok kb. 70 éve adták fel hagyományos vándorló életmódjukat a kommunista állam nyomására. Ennek megfelelően nem "szennyezett területekre települt táboraikban" élnek, ahogy a jelentés írja. Vidéken a városok és falvak peremén lévő kolóniákban, mások pedig a nagyobb városok nyomornegyedeiben élnek. Sajnos, veszélyes környezetüket és alacsony higiénés viszonyaikat főként maguk termelik újra. (Lásd a hevesi ólommérgezés esetét a roma lakosság körében – Varga et al., 2002). Ezek a roma kolóniák még csak nem is hasonlítanak az Emir Kusturica "A cigányok ideje" (1989) című filmjéből ismertekre (Brown, 1999). Ez utóbbiak Olaszországra és Franciaországra voltak (?) jellemzőek, mint a jugoszláv cigányok által akkoriban működtetett illegális hulladékbiznisz korai formája (vö. Kusturica filmje, 1989). A "vasfüggöny mögötti" más keleti blokkbeli cigányok soha nem voltak ilyen mobilisak. Az ÁNTSZ

felmérésének a WHO-jelentés által történő téves idézése masszív félreértésen alapszik. Ha *"a 767 roma kolónia 15%-a (összesen 3 millió fővel) szemétkerakó 1 km-es körzetében található"* kijelentés igaz lenne, az sokkal több lakost feltételezne Magyarországon, mint a valóság. Helyesen a 767 telep 530 magyarországi településen található, mely települések összlakossága 3 millió. Ebből mindössze 4,7% (138.000) él roma kolóniákon, azaz cigánytelepen. A különbség több mint szignifikáns.

Hasonló kérdéseket vetnek fel a többnemzetiségű közép-kelet-európai országokban született tanulmányok, pl. Rosicova és munkatársai cikke (Rosicova et al., 2011). A alkohol okozta szlovákiai halálozás regionális megoszlásának vizsgálata során teljesen megfeledeztek a nemzeti kisebbségekről. A fent említett magyar kisebbség például Szlovákia két jól körülhatárolt járásában él túlnyomó többségben. Ezt a tényt a szerzők nem jelezték a térképeken, amelyekkel dolgoztak. Jelentős szociokulturális különbségek lehetnek az egyes régiókban az adatok háttérében az életmódtól, a táplálkozástól (és egyéb zavaró tényezőktől) egészen a genetikai különbségekig (metabolikus eltérések). Ezek a tényezők nagymértékben módosíthatják az eredményeket, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a magyarok nem állnak rokonságban semmilyen környező (latin, szláv vagy német) populációval (Ungváry et al., 2005). Ezért az a fajta egyszerű diverzifikáció, hogy a szlovákiai népesség "roma vagy szlovák", zsákutcába vezet a szerzőket. Ez lehet a korábbi nacionalista-kommunista rezsimek hivatalos homogenizációs politikájának furcsa túlélése a kortárs tudományban, melyet azonban minden eszközzel el kellene kerülni.

Következtetések

Következtetésképpen a "történelmi" vagy "kisebbségi" igazságtalanságok a környezeti igazságossággal, egyenlőtlenségekkel és méltánytalanságokkal foglalkozó európai tanulmányok lehetséges buktatóit jelenthetik („kisebbségi csapda”). A környezeti expozíciók – a történelmi vagy politikai ellenségeskedések által okozott – aránytalan megoszlásától az anyanyelvi egészségügyi ellátás elérhetőségének hiányán át a kisebbségek esetleges genetikai különbségeiig – a többségi népességhez képest – hátrányosan érinthetik ezeket a csoportokat. Röviden, egyes európai kisebbségek hátrányos helyzete a környezet és egészség kölcsönhatásainak minden szintjén kimutatható, ezért nem kerülhető el, hogy a tanulmányoknak figyelembe vegyék, sőt hangsúlyozzák a speciális történelmi háttérrel is.

Irodalomjegyzék

- Brown, V. J. (1999). The worst of both worlds: Poverty and politics in the Balkans. *Environmental Health Perspectives*, 107 (12), A606-A613.
- Dohányos, R., Lelkes, G., & Tóth, K. (2004). *Nemzeti és etnikai kisebbségek Szlovákiában*. Somorja; Dunaszerdahely: Fórum; Lilium Aurum.
- Faber, D. R., & Krieg, E. J. (2002). Unequal exposure to ecological hazards: environmental injustices in the Commonwealth of Massachusetts. *Environmental Health Perspectives*, 110 (suppl 2), 277-288.
- Kusturica, E. (1989). *Dom za vešanje*. [Cigányok ideje]. [Jugoszláv film].
- Martuzzi, M., Mitis, F., & Forastiere, F. (2010). Inequalities, inequities, environmental justice in waste management and health. *European Journal of Public Health*, 20 (1), 21-26.
- Rosicova, K., Geckova, A. M., Rosic, M., Speybroeck, E. N., Groothoff, J. W., & vanDijk, J. P. (2011). Socioeconomic factors, ethnicity and alcohol-related mortality in regions in Slovakia. What might a tree analysis add to our understanding? *Health & Place*, 17 (3), 701-709.
- Shepard, P. M., Northridge, M. E., Prakash, S., & Stover, G. (Eds.). (2002). Advancing Environmental Justice through Community-Based Participatory Research. [Monograph]. *Environmental Health Perspectives*, 110 (suppl 2), 139-327.
- Steger, T. (2007). *Making the case for environmental justice in Central and Eastern Europe*. Budapest: Central European University (CEU).
- Ungváry, G., Odor, A., Bényi, M., Balogh, S., & Szakmáry, É. (2005). Romatelepek Magyarországon – gyermekek egészségügyi ellátása, higiénés viszonyok. *Orvosi Hetilap*, 146 (15), 691-699.
- Varga, C., & Ember, I. (2000). Comments on "The worst of both worlds: poverty and politics in the Balkans." *Environmental Health Perspectives*, 108 (11), A494.
- Varga, C., & Pikó, B. (2012). Population toxicology - an example of super-individual approach in human studies. *World Environment*, 2 (4), 56-61.
- Varga, C., Ember, I., Murányi, E., & Kiss, I. (2012). Historical public health in Central Europe with special reference to Hungary. Long-term environmental effects of a historical cataclysm. *Journal of Public Health Research*, 1 (1), 45-50.
- Varga, C., Kiss, I., & Ember, I. (2002). The lack of environmental justice in Central and Eastern Europe. *Environmental Health Perspectives*, 110 (11), A662-A663.
- Varga, Cs. (2023). Történeti környezethigiéné: Kalandozás a népegészségtan, az ökológia és a történelem határterületein. *Orvosi Hetilap*, 164: in press.
- Vincze, L. (2006). Nyelvhasználati nehézségek Szlovákia egészségügyi intézményeiben. *Magyar Orvosi Nyelv*, (1), 14-19.
- Vincze, L. (2008). A svéd nyelv helyzete a finn egészségügyi rendszerben. *Magyar Orvosi Nyelv*, (1), 29-37.

ⁱ A nem anyanyelvi egészségügyi ellátás jelentős hátrányt jelent, amit jól meghatározott egészségügyi mutatók jeleznek. Összehasonlítható a svéd nyelv helyzete a finn egészségügyi rendszerben (Vincze, 2008) és a magyar nyelv helyzete a szlovák egészségügyi intézményekben (Vincze, 2006).

A női lakosság szervezett népegészségügyi szűrővizsgálatokon való részvételének vizsgálata a hátrányos helyzetű régióban

**Gyulai Anikó, Blaskóné Kozma Dóra, Perge Anna,
Kiss-Tóth Emőke**

Miskolci Egyetem Egészségtudományi Kar, Miskolc

Magyarországon különösen súlyos népegészségügyi problémát jelentenek a rosszindulatú daganatos betegségek, az összes haláleset közel egynegyedét okozzák. Az idő előtti halálozás és az ennek következtében elvesztett egészséges életévek tekintetében a daganatos betegségek vezető helyen állnak hazánkban.

Célunk volt feltárni a szervezett, népegészségügyi célú daganatszűrési programok (a vastag és végbél-, az emlő-, és a méhnyak- szűrés) célcsoportjába tartozó hátrányos helyzetű régióban élő nők szűrésen való részvételét, összehasonlítva a magyarországi és az európai adatokkal, továbbá összefüggést kerestünk az átszűrtséget meghatározó demográfiai és társadalmi-gazdasági tényezők között. A vizsgálat a Miskolci Egyetem Tématerületi Kiválósági Program elnevezésű projektjének többlépcsős kutatása keretében, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében valósult meg. A kutatás a hátrányos helyzetű régiókban élő nők egészségi állapotának és életmódjának a feltárására fókuszált. A vizsgálatban 151 nő vett részt, az átlagéletkoruk $52,2 \pm 15,9$ év volt. A válaszadók 52%-nak 8 általános volt a legmagasabb iskolai végzettsége, és 44 %-uk volt foglalkoztatva az adatfelvétel idején. A vastagbél szűrési program célcsoportjába (50-70 éves kor) tartozó nők ($n=63$ fő) 22%-tól vettek mintát széklet- és vérvizsgálatra az ajánlásoknak megfelelő két éves idő intervallumon belül. Az emlőszűrés (mammográfia) célcsoportjába (45-65 éves kor) tartozó nők ($n=60$ fő) egynegyede (25%-a) soha életében nem vett részt a szűrésen, a két éven belüli átszűrtség 45%-os volt. A méhnyakszűrés esetében megállapítottuk, hogy a szűrővizsgálati korosztályba (25-65 éves kor) tartozó nők ($n=99$ fő) 52%-a vett részt méhnyakszűrésen az Egészségügyi Világszervezet által ajánlott hároméves időintervallumon belül.

A rosszindulatú daganatos megbetegedések megelőzésére irányuló szervezett, célzott lakossági szűrőprogramok legfontosabb mutatója, a lakosság részvételi aránya (compliance), amely kifejezi, hogy a szűrővizsgálat célcsoportjába tartozók hány százaléka vesz részt a szűrővizsgálaton.

Megállapítható, hogy az általunk vizsgált hátrányos helyzetű régióban élő nők körében mindhárom szűrésnem esetében alacsony a részvételi arány, így a szűrőprogramok nem tudják elérni a céljukat.

Bevezetés

A rosszindulatú daganatos betegségek előfordulási gyakorisága világszerte növekszik, a fejlett országokban a vezető halálokok közé tartoznak és a fejlődő országokban is egyre jelentősebb részét teszik ki a betegségterheknek. Az Egészségügyi Világszervezet Nemzetközi Rákkutatási Ügynökségének (International Agency for Research on Cancer, IARC) becslései szerint 2020-ban a Földön 19 292 789 új rosszindulatú daganatos megbetegedést diagnosztizáltak, ebből 9 227 484 eset a nőknél következett be (IARC, 2020). Magyarországon 2020-ban mintegy 62 000 új rosszindulatú daganatos megbetegedést diagnosztizáltak, ami 100 000 főre körülbelül 623 megbetegedést jelentett. Ez 10%-kal meghaladta az Európai Unió 27 tagországának az átlagát (EU átlag: 569/100 000). A magyar nők esetében az emlőrák a leggyakrabban diagnosztizált daganatos megbetegedés, amelyet a tüdő- és a vastagbélrák követett. A halálozások tekintetében Magyarországon volt a legmagasabb a rákkal összefüggő általános mortalitás az Európai Unió országai közül, mely 2019-ben 33%-al haladta meg az uniós átlagot (OECD, 2023). Rosszindulatú emlődaganatot 2020-ban 7565 nő esetében diagnosztizáltak, és 2195 nő halt meg ebben a betegségben. Magyarországon évente átlagosan több, mint 400 nő hal meg méhnyakrák következtében (Központi Statisztikai Hivatal), és a betegséggel újonnan diagnosztizáltak száma átlagosan 1100 fő évente (Nemzeti Rákregiszter). Vastag- és végbéldaganat terén az Európai Unión belül hazánkban a legmagasabb a halálozás (OECD, 2023; IARC, 2020). A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint vastag- és végbélrák miatt évente 5000 fő veszti életét, és több mint 11 000 új megbetegedést regisztrálnak a Nemzeti Rákregiszterben. Magyarországon 2020-ban a vastag és végbélrák diagnózis a nők körében 4291 új esetet, és 2150 haláleset jelentett (IARC, 2020).

A daganatos betegségek okozta halálozás csökkentésének egyik hatékony módszere a szervezett szűrővizsgálatok alkalmazása. A szervezett szűrés alkalmazását az Egészségügyi Világszervezet három daganattípus megelőzésére ajánlja: emlőrák, méhnyakrák és vastag- és végbélrák (Európai Unió Tanácsa, 2003; Antilla et al., 2004). A daganatos betegségek kialakulása akár hosszú évekig elhúzódó, több szakaszból álló folyamat következménye. Ezen belül van egy olyan szakasz, amely alatt a betegség tüneteket vagy panaszokat még nem okoz, de már detektálható. A szűrővizsgálat ennek a szakasznak felderítésére, szigorú kritériumrendszernek (Wilson & Junger, 1968) megfelelően kialakított vizsgáló eljárás. „A szűrővizsgálat tünet- és panaszmentes személyek időről időre megismételt vizsgálatát jelenti arra alkalmas módszerrel, amelyet azzal a céllal végeznek, hogy a vizsgálat egyes célállapotok fennállásának valószínűségét kizárja, vagy éppen valószínűsítse” Jelenleg Magyarországon kizárólag a népegészségügyi célú, szervezett emlő-, méhnyak- és vastagbél- és végbélvizsgálat felel meg a szűrővizsgálati kritériumrendszernek (Döbrössy, 2019). A szervezett emlő-, méhnyak- és

a vastagbél szűrési programokat a Nemzeti Népegészségügyi Központ (NNK) irányítja, az 51/1997. (XII.18.) NM rendelet szabályozása szerint. Ennek alapján a méhnyakszűrés esetében a 25-65 éves kor között népegészségügyi céllal egyszeri negatív eredményű szűrővizsgálatot követően háromévenként méhnyakszűrés ajánlott, különös figyelemmel a méhnyakelváltozások sejtvizsgálatára (citológia). Az emlőszűrés célcsoportja a 45 és 65 év közötti korosztály, módszere pedig az emlő lágyrész röntgenvizsgálatán alapuló emlőszűrés (mammográfia) két évente történő gyakorisággal ismételve. A vastag- és végbélszűrés jelenleg a „Komplex népegészségügyi szűrések” kiemelt projekt keretében zajló, nem országosan kiterjesztett szűrővizsgálat. A szűréshez önként csatlakozó háziorvosok jogosult pácienseit hívják meg. Azoknak, akiknek a háziorvosa nem vesz részt a programban, egyéni jelentkezés alapján tudják biztosítani a szűrővizsgálaton való részvételt. A vastagbél szűrési program életkori csoportja az 50-70 éves korosztály, kétéves gyakorisággal történik, a módszere pedig első lépésben a székletbeli rejtett vér immunkémiai kimutatása, majd a széklet-vérteszt által pozitív eredménnyel kiszűrtek részére kolonoszkópos vizsgálat (Karácsony, 2022; Bilics et al., 2019).

Tanulmányunk célja, feltárni a szervezett, népegészségügyi célú daganatszűrési programok (a vastag és végbél-, az emlő-, és a méhnyakszűrés) célcsoportjába tartozó hátrányos helyzetű régióban élő nők szűrésen való részvételét, összehasonlítva a magyarországi és az európai adatokkal.

Anyag és módszertan

A vizsgálat a Miskolci Egyetem Tématerületi Kiválósági Program elnevezésű projektjének többlépcsős kutatása keretében, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében valósult meg. A kutatás a hátrányos helyzetű régiókban élő nők egészségi állapotának és életmódjának a feltárására fókuszált. Az egészségi állapot és egészségmagatartás feltárása egyrészt papír alapú kérdőíves eszközzel, valamint egészségi állapotfelmérő szűrővizsgálatokkal (pl. angiográfia, csontsűrűség mérés, teljes test analízis, érzékszervek vizsgálata, laboratóriumi vizsgálatok stb.) történt.

Jelen tanulmányban a szervezett népegészségügyi szűrővizsgálatokon (az emlő-, a méhnyak-, valamint a vastag- és végbélszűrésen) való részvétellel kapcsolatos kérdéseket elemeztük, keresztmetszeti vizsgálat keretében. A kutatás forráspopulációja a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, halmozottan hátrányos helyzetű kistélepeken élő női lakosság. A célcsoport (n=151 fő) nem reprezentatív mintája a forráspopulációnak. A vizsgálatban való részvétel önkéntesen, az anonimitás biztosítása mellett zajlott.

A vizsgálat során a népegészségügyi célú méhnyak-, emlő, vastag- és végbélszűrésen való részvétel elemzéséhez a Központi Statisztikai Hivatal által koordinált, Európai Lakossági Egészségfelmérés 2019-es kérdőívének

ide vonatkozó kérdéseit használtuk (ELEF, 2019). Az emlőszűrés esetén kérdeztük, hogy részt vett-e valaha életében emlőrontgen vagy más néven, mammográfiás vizsgálaton, ha igen, akkor mikor volt az utolsó vizsgálat időpontja (az elmúlt 12 hónapban/egy éven túl, de két éven belül/több, mint két éve, de 3 éven belül/ 3 évnél régebben/soha). A méhnyakszűrésre vonatkozó kérdés az volt, hogy „Mikor vettek Öntől utoljára kenetet citológiai (méhnyakhámsejt) vizsgálatra, méhnyakrák szűrése céljából?” (A válaszok: az elmúlt 12 hónapban/egy éven túl, de két éven belül/több, mint két éve, de 3 éven belül/ 3 évnél régebben/soha). A vastag- és végbélszűrésre vonatkozóan azt kérdeztük, hogy volt-e valaha székletvérvizsgálata, ha igen, akkor mikor volt utoljára. Az elemzés során a népegészségügyi céloknak és ajánlásoknak megfelelően, a célcsoportot a mammográfiára vonatkozóan a 45–65 éves nők, a méhnyakszűrés esetében pedig a 25–65 éves, míg a vastagbélvizsgálás esetében az 50–70 éves nőkre szűkítettük. A lakossági részvételt (lefedettséget) a mammográfia és a vastagbélvizsgálás vonatkozásában két éven belül, a méhnyakszűrésen való részvételt pedig három éven belül vizsgáltuk. Az eredmények hazai és nemzetközi összehasonlításához az Európai Unió Statisztikai Hivatala (EUROSTAT) által szolgáltatott adatokat kérdeztük le. Ebben az adatbázisban a legutolsó elérhető adatok forrása a 2019-es Európai Lakossági Egészségfelmérés (ELEF, 2019) volt.

Az adatbázis elemzése során, leíró statisztikai elemzéseket (gyakorisági becsléseket, átlagok, szórás stb.) végeztünk. A gyakorisági értékek esetén a 95%-os megbízhatósági tartományt (MT) vettük figyelembe az összehasonlításokhoz. A vizsgálat adatainak elemzése az SPSS (SPSS Statistical Package for the Social Sciences v. 22.0 IBM Corp., Armonk, NY, USA) statisztikai programcsomag alkalmazásával történt.

Eredmények

Demográfiai jellemzők

A mintában résztvevő nők átlag életkora $52,2 \pm 15,9$ év volt. Az iskolai végzettségüket tekintve elmondható, hogy a válaszadók több, mint a fele (52%) legfeljebb 8 általános iskolai végzettséggel rendelkezett, 15,3%-a (95%MT: 7-23) szakmunkásképzőt vagy szakiskolát végzett, 25%-a (95% MT: 17-39) érettségizett, végül 8%-a (95%MT:3-16) felsőfokú végzettséggel rendelkezett. A válaszadók 56% (95% MT:45-77) foglalkoztatott volt az adatfelvétel idején (1. táblázat).

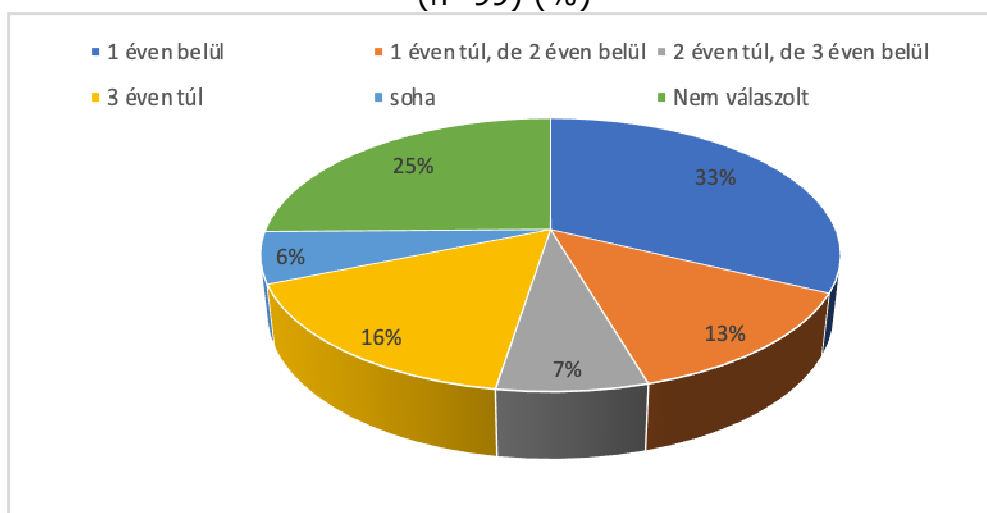
1. táblázat. A vizsgálatban résztvevők jellemzői (n=151)

Iskolai végzettség	(%)	95% MT	
Kevesebb mint 8 általános	17,0	11	29
8 általános	35,0	20	41
Szaktanulmányok, szakiskola	15,3	7	23
Érettségi	25,0	17	39
Felsőfokú végzettség	8,0	3	16
Foglalkoztatottság			
Jelenleg dolgozik	56,0	45	77

Méhnyakszűrés

Mint ahogy a módszertani részben is említettük, a vizsgálatban résztvevő nők méhnyakszűrésen való részvételét a 25–65 éves korosztályban vizsgáltuk. Ebbe a csoportba 99 fő tartozott, átlagéletkoruk $47,2 \pm 12,2$ év volt. Az eredmények alapján megállapítottuk, hogy a válaszadók 52%-a (95% MT: 37-73) vett részt méhnyakszűrésen az Egészségügyi Világszervezet által ajánlott hároméves időintervallumon belül. Ezen belül a felmérést megelőző egy évben a válaszadók 33%-a (95% MT: 23-47) vette igénybe a vizsgálatot. [1. ábra]

1. ábra. A 25-65 éves korú nők méhnyakszűrésen való részvételi gyakorisága (n=99) (%)



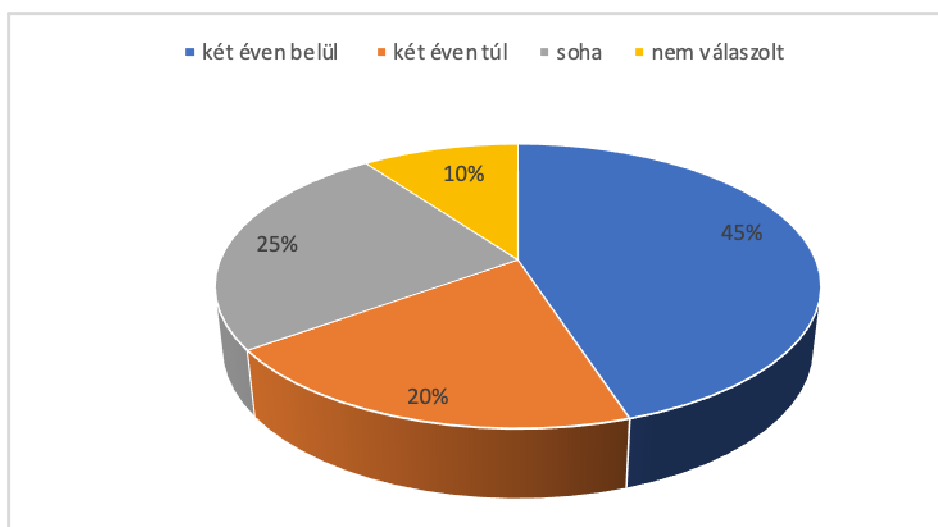
Az Eurostat méhnyakszűrés vonatkozásában lekérdezett adatai alapján megállapítható, hogy 2019-ben az EU-ban a szűrés célcsoportjába tartozó nők 13,7 %-a soha nem vett részt méhnyakszűrésen, Portugáliában, Hollandiában és Bulgáriában a nők több, mint egyötöde (20,2%; 21,4%; 23,5%), míg Romániában a nők közel fele (47,4%) soha életében nem vett részt citológiai kenetvételen méhnyakszűrés céljából (EUROSTAT, 2019). A magyar nők esetében ez az arány 6,7%, ami az EU átlagnál kedvezőbb képet mutat. Hazánkban a 25-65 éves korú nők 3 éves átszűrtségét vizsgálva az Eurostat adatbázisában, megállapítható, hogy a

nők 74%-tól vettek kenetet citológiai vizsgálatra a WHO által ajánlott 3 éves időintervallumon belül, mely közel áll az EU 27 országok átlagához (EUROSTAT, 2019).

Emlőszűrés

Az emlőszűrés (mammográfia) célcsoportjába (45-65 éves kor) tartozó nők (n=60 fő) átlagéletkora 54,67 év volt. Megállapítottuk, hogy a vizsgálatra jogosult nőknek az egynegyede (25%-a; 95% MT: 16-33) soha életében nem vett részt a szűrésen, a két éven belüli átszűrtség 45%-os (95% MT: 38-53) volt. [2. ábra]

2. ábra. A 45-65 éves korú nők emlőszűrésen való részvételi gyakorisága (n=60) (%)



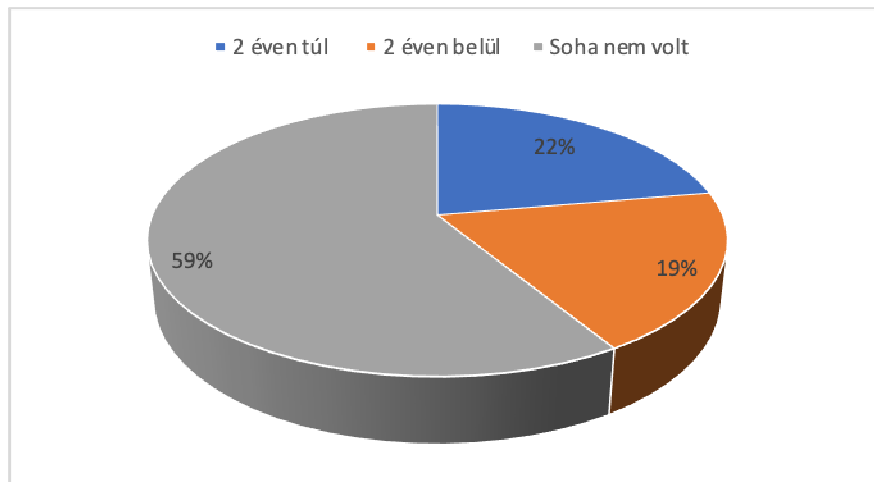
Az EU 27 tagországaiban 2019-ben az emlőszűrés két éves lefedettsége 65,9 % volt, Magyarországon ez az érték valamivel alacsonyabb, 60%-os átszűrtséget mutatott. Finnországban, Svédországban, Portugáliában, Luxemburgban, Csehországban és Ausztriában 5,0 % alatti volt azoknak a nőknek az aránya, akik soha nem végeztek mammográfiás vizsgálatot, kilenc másik tagállamban pedig legalább 5,0 %, de 10,0 % alatti. A skála másik végén a bulgáriai nők közel egynegyede (24,1%), míg a romániai nők 71,6%-a még soha életében nem volt ilyen vizsgálaton (EUROSTAT, 2019).

Vastag- és végbélszűrési program

A vastag és végbél népegészségügyi célú szűrővizsgálata az adatfelvétel helyszínén elérhető volt a háziiorvosi praxisokban. A szűrés célcsoportjába a válaszadók közül 63 fő tartozott, akiknek az átlagéletkora 60,38 év volt. Megállapítottuk, hogy a célcsoport 22%-tól vettek mintát széklet- és

vérvizsgálatra az ajánlásoknak megfelelő két éves idő intervallumon belül [3. ábra].

3.ábra. Az 50-70 éves korú nők vastagbél szűrésen való részvételi gyakorisága (n=63) (%)



A vastag- és végbélrák szűrőprogramok a 2000-es években indultak el az Európai Unió országaiban, ezzel szemben az emlőszűrési programoknak már az 1960-as, a méhnyakszűrési programoknak pedig az 1980-as évektől kezdődően vannak hagyományai. Az EU-ban a szűrés célcsoportjába tartozó lakosság közel felét (48,7%) még soha nem szűrték vastag és végbélrákra, ez az arány a legmagasabb, (90% fölötti) volt Romániában, Cipruson és Bulgáriában 2019-ben (EUROSTAT, 2019). A vastag- és végbélszűrés két éves lefedettsége az EU 27 tagországaiban 33% volt, Magyarországon ettől lényegesen alacsonyabb, a célcsoportba tartozó 50-70 éves lakosságnak csupán a 15,6%- a vett részt székletvér vizsgálaton, vastagbél szűrés céljából, a felmérést megelőző két éven belül. Ez az alacsony részvételi arány részben magyarázható azzal, hogy a szűrés 2019-ben még pilot projekt jelleggel volt elérhető, így nem terjedt ki az ország teljes lakosságára.

Összefoglalás

Hazánkban a nemzetközi ajánlásoknak megfelelően, három betegség megelőzése érdekében létezik szervezett népegészségügyi szűrőprogram (EU, 2003), melyek hatékonyságának egyik legfontosabb mutatója a célcsoportba tartozó lakosság részvétele (compliance), a szűrővizsgálat lefedettsége.

Jelen tanulmányunkban a halmozottan hátrányos helyzetű településeken élő nők szervezett népegészségügyi szűrőprogramokban való részvételi gyakoriságát kérdőíves felmérés keretében vizsgáltuk.

Az általunk vizsgált halmozottan hátrányos helyzetű nők méhnyakszűrésen való részvétele alacsonyabb, mint az országos (74%)

és az EU 27 országok átlaga (71%), a vizsgálatunkban résztvevő 25-65 éves nők 52%-a vett részt méhnyakszűrésen a felmérést megelőző 3 éven belül. A méhnyakrák az elkerülhető halálokok közé tartozik jól szervezett szűréssel, a kiszűrt esetek megfelelő és hatékony kezelésével az elhanyagolt, halálos kimenetelű méhnyakrákok nagy része megelőzhető lenne (Quinn et al., 1993; Miller, 1999). Ezért a betegség előfordulásának és halálozásának a tendenciái tükrözik az adott népesség körében elérhető szűrővizsgálat minőségét, a lakosság részvételét, valamint a kockázati tényezőknek való kitettség változásait (Arbyn et al., 2009; Läärä et al., 1987; Bray et al., 2005; Csákvári et al., 2023). Ezért kiemelt jelentősége van a helyi szükségletek felmérésének, a szűrésen való részvételt akadályozó kulturális tényezők feltárásának, és ennek megfelelően a célzott intervenciók kidolgozásának. Fontos, hogy az egészségügyi alapellátásban, a háziorvosok, védőnők, közösségi ápolók vegyenek részt a szűréssel kapcsolatos egészségkommunikációban. Ezzel elősegíthető, hogy a lakosság a megfelelő információon alapuló tudatos döntést tudjon hozni a szűrésen való részvételről, különös tekintettel a nehezen elérhető hátrányos helyzetű, kistélepüléseken élő, és az etnikai kisebbségekhez tartozók számára (Pakai et al., 2017; Pakai et al., 2018).

Az emlőrák fejlődésmenete jól ismert, az általa okozott halálozás csökkentésére a szervezett emlőszűrésnek bizonyított hatása van, melyet randomizált, kontrollált vizsgálatokkal igazoltak (Shapiro et al., 1985; Tabár et al., 1985). A saját vizsgálatunkban az emlőszűrés célcsoportjába tartozó nőknek az egynegyede soha életében nem vett részt a szűrésen, a két éven belüli átszűrtség 45%-os volt, ami jóval alacsonyabb, mint az azonos módszertannal mért országos (60%) és európai (65,9%) átlag.

A World Cancer Research Fund adatai alapján 2020-ban Magyarországon volt a legmagasabb a vastagbélrák előfordulási aránya, abban az évben 9793 esetet regisztráltak (World Cancer..., 2020). Magyarországon alacsony a szűrési részvételi arány, így a betegséget leggyakrabban késői stádiumban ismerik fel, amikor kevesebb kezelési lehetőség áll rendelkezésre.

A szervezett népegészségügyi célú szűrési programok kidolgozása során fontos szem előtt tartani, hogy egyenlő hozzáférést biztosítson az alacsony társadalmi-gazdasági státuszú, kistélepülésen élők és az eltérő etnikai csoportok számára is (Baron et al., 2008; Spadea et al., 2010). A helyi közösségek szintjén szerveződő programok, amelyek figyelembe veszik a családok társadalmi-kulturális helyzetét, a kulturális sajátosságait és értékeit, csökkenthetik a betegségek megelőzésének és kiszűrt esetek nyomon követésének az akadályait. Az elméletileg megalapozott és bizonyítékon alapuló közösségi beavatkozások kidolgozása és fejlesztése kihívást jelent és időigényes. A siker érdekében szükség van megvalósításban részt vevő különböző szakemberek, társszakmák és az érintettek közötti együttműködésre.

A felmérés eredményeinek értelmezése során figyelembe kell venni a nem reprezentatív mintavételből eredő kiválasztási hibát. Eredményeink nem extrapolálthatóak a Borsod-Abaúj-Zemplén megye hátrányos helyzetű kistélepüléseiben élő női lakosságra, de mindenképp rávilágítanak a

szervezett népegészségügyi célú szűrőprogramok kihasználásában meglévő egyenlőtlenségekre.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Tématerületi Kiválósági Program 2021 – Nemzeti kutatások alprogram keretében, a TKP2021-NKTA-22 azonosítási számú Creative Region III. projekt részeként, az NKFIH támogatásával valósult meg.

Irodalomjegyzék

- 51/1997. (XII. 18.) NM rendelet a kötelező egészségbiztosítás keretében igénybe vehető betegségek megelőzését és korai felismerését szolgáló egészségügyi szolgáltatásokról és a szűrővizsgálatok igazolásáról.
- Arbyn, M., Raifu, A. O., Weiderpass, E., et al. (2009). Trends of cervical cancer mortality in the member states of the European Union. *European Journal of Cancer*, 45 (15), 2640-2648. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ejca.2009.07.018>
- Baron, R. C., Rimer, B. K., Coates, R. J., Kerner, J., Mullen, P. D., Chatteropadhyay, S., & Briss, P. A. (2008). Methods for conducting systematic reviews of evidence on effectiveness and economic efficiency of interventions to increase screening for breast, cervical, and colorectal cancers. *American Journal of Preventive Medicine*, 35 (S1), 26-33.
- Bilics E., Fehér D., Szepes Z., Terebessy A., & Tonté D. (2019). *Népegészségügyi célú vastagbéliszűrés oktatási tananyag a vastagbéliszűrésben résztvevő egészségfejlesztési irodák munkatársai számára*. Budapest: Nemzeti Népegészségügyi Központ.
- Bray, F., Loos, A. H., McCarron, P., et al. (2005) Trends in cervical squamous cell carcinoma incidence in 13 European countries: Changing risk and the effects of screening. *Cancer Epidemiology Biomarkers & Prevention*, 14 (3), 677-686. DOI: <https://doi.org/10.1158/1055-9965.EPI-04-0569>
- Csákvári T., Gyenese D., Elemer D., Pónusz-Kovács D., & Boncz I. (2023). A méhnyakrák epidemiológiai mutatói 2000–2019 között Magyarországon megfigyelhető változásának elemzése nemzetközi összevetéssel. *Lege Artis Medicinae*, 33 (3), 87-95. DOI: <https://doi.org/10.33616/lam.33.0087>
- Döbrössy L., Kovács A., & Budai A. (2019.). *A rosszindulatú daganatok szűrővizsgálata*. Budapest: Medicina.
- EU Tanács (2003). The Council of the European Union. Council recommendation of 2 December 2003 on cancer screening (2003/878/EC). *Official Journal of the European Union*, 16.12.2003.
- Karácsony I. (szerk). (2022). *Helybe visszük a szűrővizsgálatot. Népegészségügyi szűrések és egészségtanácsadás. Oktatási tananyag a szűrőbuszon dolgozók részére*. Budapest: Nemzeti Népegészségügyi Központ Szűrésirányítási Főosztály, Szűrőprogram Irányítási Osztály.
- Központi Statisztikai Hivatal. (2023). *Tájékoztatói adatbázis*. Letöltés <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haDetails.jsp> [2023.05.16].
- KSH-ELEF (2019). *Európai lakossági egészségfelmérés: Kérdőív*. Letöltés https://www.ksh.hu/elef/elef2019_kerdoiv.pdf [2023.06.05].

- Lăără, E., Day, N. E., & Hakama, M. (1987) Trends in mortality from cervical cancer in the Nordic countries: Association with organised screening programmes. *Lancet*, 1 (May 30), 1247-1249.
- Miller, A. B., & World Health Organization (1993). *Cervical cancer screening programmes. Managerial guidelines*. Geneva: World Health Organization.
- OECD (2023). *Rákügyi országprofil: Magyarország 2023*. Paris: OECD Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/39a8899f-hu>
- Pakai, A., Brantmüller, É., Vajda, R., Karácsony, I., & Balázs, P. (2017). Reasons for non-appearance on organized cervical screening in Hungary. *Practice and Theory in Systems of Education*, 11 (2), 142-154.
- Pakai A., Novákné Szabó Sz., Karácsony I., & Vajda R. (2018). Roma nők ismereteinek felmérése védőnői körzetben a méhnyakrák és kockázati tényezőivel kapcsolatban. *Romológia*, 6 (16-17), 76-97.
- Quinn, M., Babb, P., Jones, J., et al. (1999). Effect of screening on incidence of and mortality from cancer of cervix in England: Evaluation based on routinely collected statistics. *The BMJ*, 318 (7188), 904-908. DOI: <https://doi.org/10.1136/bmj.318.7188.904>
- Shapiro, S., Venet, W., Strax, P., et al. (1985). Selection, follow-up, and analysis in the Health Insurance Plan Study: A randomized trial with breast cancer screening. *National Cancer Institute Monograph*, 67, 65-74. Letöltés <https://europepmc.org/abstract/med/4047153> [2023.05.28].
- Spadea, T., Bellini, S., Kunst, A., Stirbu, I., & Costa, G. (2010). The impact of interventions to improve attendance in female cancer screening among lower socioeconomic groups: A review. *Preventive Medicine*, 50 (4), 159-164.
- SPSS Statistical Package for the Social Sciences v. 22.0. Armonk, NY: IBM Corp.
- Tabár, L., Fagerberg, C. J., Gad, A., et al. (1985). Reduction in mortality from breast cancer after mass screening with mammography: Randomised trial from the breast cancer screening working group of the Swedish National Board of Health and Welfare. *Lancet*, 1, 829-832. DOI: [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(85\)92204-4](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(85)92204-4)
- World Health Organization. Regional Office for Europe. (2020). *Screening programmes: A short guide. Increase effectiveness, maximize benefits and minimize harm*. World Health Organization. Regional Office for Europe. Letöltés <https://apps.who.int/iris/handle/10665/330829> [2023.06.10].
- Wilson, J., & Junger, Y. (1968). Principles and practice of mass screening for disease Geneva. World Health Organization. *Boletín de la Oficina Sanitaria Panamericana*, 65 (4), 281-393.
- World Cancer Research Fund. (2020). Letöltés <https://www.wcrf.org/cancer-trends/colorectal-cancer-statistics/> [2023.06.12].

Felnőtt női lakosság egészségét befolyásol(hat)ó tényezők vizsgálata egy hátrányos helyzetű régióban

**Perge Anna, Hankóczy Domonkos Judit,
Kiss-Tóth Emőke**

Miskolci Egyetem Egészségtudományi Kar, Miskolc

Mind az egészségi állapot monitorozása, mind az egészségdeterminánsok hatásainak ismerete szükséges ahhoz, hogy az átlagnépesség életszínvonalától és életmódjától jelentős mértékben alacsonyabb színvonalon élők, kiterjesztett értelemben egy adott közösség, életminőségének javítását célzó ajánlásokat megfogalmazhassunk. A Miskolci Egyetem Egészségtudományi Karának munkatársai egy hátrányos, halmozottan hátrányos helyzetű térségben végzett többéves átfogó kutatás részeként végzik az ott élő nők körében az egészségi állapotot meghatározó alapvető tényezők és hatások vizsgálatát az egészségi állapot feltérképezése mellett.

Szakirodalmi háttér

Az egészség fogalmának meghatározására többféle megközelítés is használható. Ilyen például az egészség társadalmi-gazdasági modellje, amelynek középpontjában az egyén áll, majd őt veszi körül a legbelső réteggént az ő személyes magatartása, azt befolyásolhatja a következő réteg, a társas kapcsolatok, szűkebb környezet, és végül erre is hatással van a teljes társadalmi, gazdasági környezet, amiben él (Ádány, 2012). Meg kell említeni a WHO által 2005-ben létrehozott Az Egészség Társadalmi Tényezőivel foglalkozó bizottság (Commission on the Social Determinants of Health, CSDH) 2008-ban kiadott modelljét is, amely modell komplex összefüggéseket tár fel a társadalmi kohéziók, a pszichoszociális tényezők, vagy akár a makrogazdasági-, szociális-, egészségügyi- politika között (WHO, 2008).

Vannak jól meghatározható tényezők, amik a különböző megközelítések mellett is egyértelműen beazonosíthatók. Ezek egy része nem módosítható (például a nem, az életkor stb.), bizonyos részük befolyásolható, mint az életmód és az egyén egészségmagatartása. Mindezek mellett az egyén egészségét társas, közösségi hatások is befolyásolják, valamint sokkal tágabb értelemben gazdasági (egészségügyi ellátáshoz való hozzájutás, lakáskörülmények, jövedelem, iskolázottság stb.), kulturális (például valamely társadalmi csoporthoz való tartozás) és környezeti faktorok (így a hátrányos, illetve halmozottan hátrányos helyzetű régiók) is szerepet játszanak az egyén egészségi állapotának alakulásában (Ádány, 2012).

Az egészségdeterminánsok, vagyis az egészséget befolyásoló tényezők különböző arányban hatnak az egyén egészségére. Az azonban megállapítható, hogy a jövedelem, az iskolázottság és a foglalkoztatottság fontos tényezők (Ádány, 2012).

A jövedelem esetén társadalmi szinten is (minél nagyobb az egy főre jutó bruttó nemzeti termék GDP, annál nagyobb a születéskor várható élettartam), illetve az egyén szintjén is kimutatható az összefüggés. A jövedelem befolyásolja többek között az egészségügyi ellátáshoz (például gyógyszerekhez) való hozzájutást. Az alacsonyabb jövedelem miatti hátrányos helyzet (depriváció) jelentősen növeli a mortalitási és morbiditási mutatókat (Ádány, 2012).

Az iskolázottság tekintetében összefüggés mutatható ki a várható élettartam, a halálozási adatok, illetve az életmódbeli tényezők (mint a dohányzás, alkoholfogyasztás, táplálkozás stb.) között. A foglalkoztatás tekintetében pedig mind az iskolázottsággal, mind a jövedelmi helyzettel mutat összefüggést (Ádány, 2012).

A hátrányos helyzetű régiókban élők egészségi állapotát az egyén szocioökonómiai státusza jelentősen determinálja (Rucska & Kiss-Tóth, 2019). A depriváltság és a hátrányos helyzet egymással szoros összefüggést mutat, számos lemaradást jelent az egészségkultúra és az egészségmagatartás területén is. A két tényező egymásra gyakorolt negatív hatása mindkét irányból megfigyelhető, az egészségi állapot romlása befolyásolja a munkavállalást, hatással van a jövedelem csökkenésre, ezáltal az életminőség romlását eredményezi. Az életminőség romlása, a csökkenő jövedelem pedig egészségromláshoz vezet (Rucska et al., 2022).

A kutatás bemutatása

A kutatás célja volt az abaúji régióban 25 település lakosságának körében az egészségi állapot felmérése és az arra ható tényezők beazonosítása, az egyes elemek súlyának meghatározása. Az Egészségtudományi Kar missziójának tekinti a régióbeli lakosság preventív egészségfejlesztésének előmozdítását.

A kutatás lehetővé tette, hogy az egészségdeterminánsok legfőbb kategóriáinak (Ádány, 2012) egyes elemei mentén betekintést nyerjünk a jövedelmi viszonyok, a fizikai környezet, az iskolázottság és foglalkoztatottság dimenziókba. Kitért továbbá az egyes életmódtényezők és kulturális sajátosságok megismerésére, amelyek részletezését jelen tanulmány nem tartalmazza. A hátrányos helyzetű térségben élő felnőtt női lakosságra fókuszáló kutatásba 151 fő nő került bevonásra, az átlagéletkoruk $52,2 \pm 15,9$ év volt.

Eredmények az egyes vizsgált dimenziókban

A jövedelmi támogatottság, jövedelmi viszony tekintetében - mindazon túl, hogy a vizsgált terület hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű lakosság körében történt - a kutatásba bevont nők szubjektív anyagi helyzetének feltérképezése ad képet. A válaszadók szubjektív megítélése alapján 39%-uknál a stressz leggyakoribb okának a megélhetési problémákat jelölték. A nők mindössze 3,3 %-a gondolta nagyon jónak és 11,3 %-a jónak az anyagi helyzetét. A pénzügyi helyzetét 64%-uk érezte megfelelőnek. Azok közül a hölgyek közül, akik negatívan ítélték meg helyzetüket (21,4 %) ebben a kérdésben, többen (14,7%) rossznak, 6,7 %-uk pedig nagyon rossznak vélte anyagi helyzetét az adatfelvétel idején.

Az iskolázottság dimenziójában a végzettséget tekintve a válaszadó nők több mint felének (52 %) a 8 általános osztály volt a legmagasabb iskolai végzettsége, szakmunkásképzővel, szakiskolával kevesebben rendelkeztek (15 %), érettségije 24 %-uknak volt, legkevesebben a felsőfokú végzettséggel rendelkezők voltak (9 %).

A foglalkoztatottság és munkakörülmények vizsgálatában - mint egészségdeterminánsok kategóriában - az adatgyűjtés idején a válaszadók 56 %-a volt foglalkoztatva. Azok közül, akiknek az adatfelvétel idején nem volt munkahelyük: 3 fő alkalmi munkából élt, 7 fő állást keresett, 2 fő tartósan munkaképtelen volt, néhányan (11 fő) GYES-en, GYED-en voltak vagy ápolási díjat kapnak, többségük (48 fő) nyugdíjasként vett részt a kutatásban.

A fizikai környezet - mint egészséget meghatározó alapvető tényező - leírását a kutatásba bevont nők lakókörülményeinek feltárása segítette. A lakások, lakóházak infrastruktúrája hasonló képet mutat a többéves kutatási projekt elemeinek eredményeivel, a már 2018-ban is megmutatkozó egyes hiányosságok a jelenlegi kutatási elemekben is megjelennek (Perge et al., 2023). A térségben előfordulnak olyan életvitelszerűen használt ingatlanok, amelyekben nincs vezetékes ivóvíz (8,9 %), egy részükben nem használnak gázt (34,5 %). Az otthonok közel egytizedének (11 %) nincs vízöblítéses vécéje, vannak olyan háztartások, amelyek fürdőszobával nem rendelkeznek (7 %). A térségben megjelennek az alternatív energiát használó otthonok, 22 család esetében. A válaszadók lakóházai, lakásai többségében kettő (34,8 %) és három szobával (45 %) rendelkeznek, néhány családban jellemző a zsúfolt élettér, volt 12 fős család 4 szobával, 7 fő 1 szobában, illetve 8 fő 2 szobával az előszoba és mellékhelyiségek nélkül.

Az egészségügyi szolgáltatások fejlettsége és elérhetősége tekintetében a kutatás lebonyolítása alatt tapasztaltak szerint a térség lakosságának körében nagy igény mutatkozik az egészségügyi szakemberek jelenlétére, a szűrőprogramok rendszerességére.

Az eredmények alapján a nők többségénél a stressz leggyakoribb oka a megélhetési problémák, de jelentős stresszforrás a családi konfliktus (19 %), a megkérdezettek 12,5 %-a munkahelyi gondokat és 17,6 %-a a rossz egészségi állapotot jelölte meg a leggyakoribb stresszforrásnak.

Megbeszélések, következtetések

Az egészségdeterminánsok főbb kategóriáinak vizsgálata egy lehatárolt kutatási területen – esetünkben a hátrányos helyzetre fókuszálva – nemcsak az egészséget érintő hatások miatt válik szükségessé, hozzájárulnak az intervenciók támadáspontjának meghatározásához is.

Az eredmények alapján a nők többsége inkább pozitívan ítéli meg anyagi helyzetét, mégis jelentős százalékuknál (39 %) a megélhetési problémák a stressz leggyakoribb oka. Az egyén és egy közösség egészségi állapotát meghatározó alapvető hatásokon és tényezőkön belül a jövedelmi viszonyok mellett további dimenzió vizsgálata válik szükségessé, lényeges felmérni a társadalmi támogatottságot, így a térségben működő szociális ellátórendszer fejlettségét is.

A magatartás, életmód tényezők és a kulturális sajátosságok a projekt egyes elemeiben hasonló képet mutattak, a tanulmány ennek elemzésére nem tért ki.

A kutatás további kulcsfontosságú kérdése az optimális fejlődés és az egészséges gyermekkor biztosíthatósága, valamint a genetikai (biológia) tényezők megismerése.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Térmaterületi Kiválósági Program 2021 – Nemzeti kutatások alprogram keretében, a TKP2021-NKTA-22 azonosítási számú Creative Region III. projekt részeként, az NKFIH támogatásával valósult meg.

Irodalomjegyzék

- Ádány R. (2012). *Megelőző orvostan és népegészségtan*. Budapest: Medicina.
- Perge A., Hankóczyiné Domonkos J., & Kiss-Tóth E. (2023). Halmozottan hátrányos helyzetű régióban élő nők életkörülményei és a női intimhigiéné egyes kérdései. In Karlovitz J. T. (szerk.), *XI. Neveléstudományi és Szakmódszertani Konferencia: Vzdelávacia, výskumná a metodická konferencia: Program, tartalmi összefoglalók – abstrakty* (p. 38). Komárno: International Research Institute.
- Rucska A., & Kiss-Tóth E. (2019). Halmozottan hátrányos helyzet, egészségkultúra: Általános iskolás fiatalok egészségmagatartása Borsod-Abaúj Zemplén megye halmozottan hátrányos településein. In Karlovitz J. T., & Torgyik J. (szerk.), *Szakmódszertani és más emberközpontú tanulmányok* (pp. 356-362). Komárno: International Research Institute.
- Rucska A., Faragó I., & Kiss-Tóth E. (2022). Szomato-mentális egészségi állapot a pandémia ideje alatt az abaúji térség felnőtt lakossága körében. In K. Nagy E., Egri T., & Gácsi M. (szerk.), *„Értéktéremtés – Kihívások a Pedagógiában, Gyógypedagógiában és a Tanárképzésben”*. *Tanulmánykötet a XIII. Országos Taní-tani Konferenciáról* (pp. 355-367). Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó.

Pandémiát követő stresszhelyzetkép a hátrányos helyzetű lakosság körében

Rucska Andrea, Lakatos Csilla

Miskolci Egyetem Egészségtudományi Kar

A halmozottan hátrányos helyzetű emberek gyakran nagyobb stressznek vannak kitéve, mint a régió fejlettebb területeken élő társaik. A stressz-szint a hátrányos helyzetű lakosság körében gyakran magasabb szinten van, mint a többi társadalmi csoportban. A hátrányos helyzethez kapcsolódó tényezők, mint a szegénység, az alacsony jövedelem, az egészségügyi problémák, az alacsony iskolai végzettség erősen befolyásolják a stressz-szint növekedését. A hátrányos helyzetű területeken élő lakoságnál az alacsony jövedelem és a munkanélküliség szorosan összefügg a stresszel. Az emberek gyakran aggódnak a megélhetésük miatt, és az anyagi nehézségek is jelentős terhet jelentenek számukra. Az alacsonyabb iskolai végzettség is hozzájárul a stressz szintjének növekedéséhez, mert ők gyakran küzdenek nehézségekkel a munkaerőpiacon, ami további stresszt okozhat.

Az embereknek a pandémia utáni új életmód kialakításához és az új helyzetekhez történő alkalmazkodáshoz is időre van szükségük. Az időbeosztás javítása, az egészséges rutinok és a támogató személyi kapcsolatok segíthetnek az embereknek a stressz kezelésében és a felmerülő kihívásokkal való megbirkózásban.

Szakirodalmi áttekintés

A COVID-19 világjárvány világszerte súlyos hatást gyakorolt az emberek mentális egészségére és jóllétére. Míg sokan alkalmazkodni tudtak, másoknál mentális egészségügyi problémák jelentkeztek a COVID-19 fertőzés, illetve a megváltozott életkörülmények következtében (Pierce et al., 2021; Rogers et al., 2020; Soltani et al., 2021). Bár a világjárvány lecsengőben van, az emberek fizikai, pszichés és szociális életében bekövetkezett ártalmak továbbra is jelen vannak és aggodalomra adnak okot.

Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) a COVID-19 mentális egészségre gyakorolt hatására vonatkozó legutóbbi közleménye szerint világjárvány kitörése óta a szorongás és a depresszió prevalenciája világszerte 25%-kal nőtt (WHO, 2022). A visszatérő járványhullámokkal járó kockázati tényezők (szociális kapcsolatok beszűkülése, megbetegedéstől való félelem, munkahelyek veszélybe kerülése) számos egyéni pszichológiai tényező felerősödését okozták, többek között a biztonságérzet csökkenését, a bizonytalansággal szembeni intoleranciát, pszichológiai rugalmatlanságot és a készenléti állapot fokozódását (Funkhouser et al., 2022; Landi et al., 2022; McCracken et al., 2021). E tényezők együttesen a lakossági

stresszreakcióik súlyosbodását generálták, a kezdeti akut stressz krónikus stresszé alakult át. Mivel akár az enyhe, de hosszan tartó stressz lényeges szerepet játszik mind a szomatikus, mind a mentális zavarok kialakulásában és hatással van a szubjektív egészségi állapotra, indokolt a pandémia által okozott súlyos és hosszantartó stresszreakciók monitorozása a lakosság körében. Az ezzel a céllal készült felméréseink adatairól korábbi közleményekben számoltunk be (Lakatos & Rucska, 2022; Rucska et al., 2021; Rucska & Lakatos, 2022).

Jelen tanulmány keretében közölt adatokat az V. hullám után fél évvel (2022 őszén) gyűjtöttük, az adatfelvétel idején a megbetegedések száma emelkedőben volt és nem lehetett tudni, hogy újabb járványhullámmal, illetve az azzal járó változásokkal kell-e számolni.

Módszertan

Anyag és módszer

Jelen tanulmány egy nagyobb kutatás része, mely az Észak-magyarországi lakosság mentális helyzetképeére fókuszált. Célunk az elhúzódó pandémia hatásainak a régióban élő 18 év feletti populáció a mentális állapotra irányuló megismerése. A kutatásban az Észlelt Stressz Kérdőív 10 tételes magyar változatát (PSS-10) (Martos et al., 2022) alkalmaztuk háttérváltozókkal kiegészítve. Az adatfelvétel 2022. november-december időszakban zajlott. A vizsgált személyek 5 fokú skálán jelölhetik meg, hogy az elmúlt hónapban milyen gyakran volt rájuk jellemző az adott érzés vagy gondolat. A kérdőív fordított tételeket is tartalmazott. A kérdőív magasabb pontszáma azt mutatja, hogy a kitöltő az aktuális élethelyzetében több stressz élményt tapasztalt. Az adatokat összehasonlítjuk a pandémia idején mért stressz-szinttel, így lehetőség nyílik a lakosság stressz-szintjének a pandémiát követő változásának feltárására (Lakatos & Rucska, 2022; Rucska & Lakatos, 2022; Rucska et al., 2021)

Az online survey vizsgálat nem reprezentatív, de a nagyszámú minta jól tükrözi a régió mentális állapotát és annak változását. Az adatokat SPSS statisztikai szoftver segítségével elemeztük.

A minta jellemzői

Az adatfelvételben 482 fő vett részt, akiknek átlagéletkora $33,05 \pm 15,1$ év. A kitöltők többsége nő (65,6%). Többnyire nagyvárosban élnek (52,1%), majd kisvárosban (24,9%), és 23% pedig falun. A válaszadók többsége családban él (41,3%), többen jelölték a többgenerációs családi együttélést is (21,8%). A többség (48,1%) érettségivel rendelkezik, 27,3% felsőfokú végzettséggel, 10,3% technikummal, majd szintén 10,3% szakmunkásképzővel, a többiek általános iskolai vagy az alatti végzettséggel bírnak. Munkaerő piaci státusza a többségnek megfelelő, hiszen 48,5% rendszeresen dolgozik, 39,3% tanuló, de a kitöltők 2,5%-a munkanélküli

és 2,2% alkalmi munkából él. A vizsgálatban résztvevők 5,5%-a nyugdíjas. A munkanélküliek 30%-a több, mint 1 éve veszítette el a munkáját, a 2020-as években 21,7%, és az adatfelvételt megelőző 3 hónapban pedig 47,8%. A pandémiás időszakban a kitöltők 14,3%-nak került veszélybe a munkája. Többségük (70,3%) beosztott munkakörben dolgozik. A saját szubjektív egészségi állapotukat a többség jónak ítéli meg (42,7%).

Eredmények

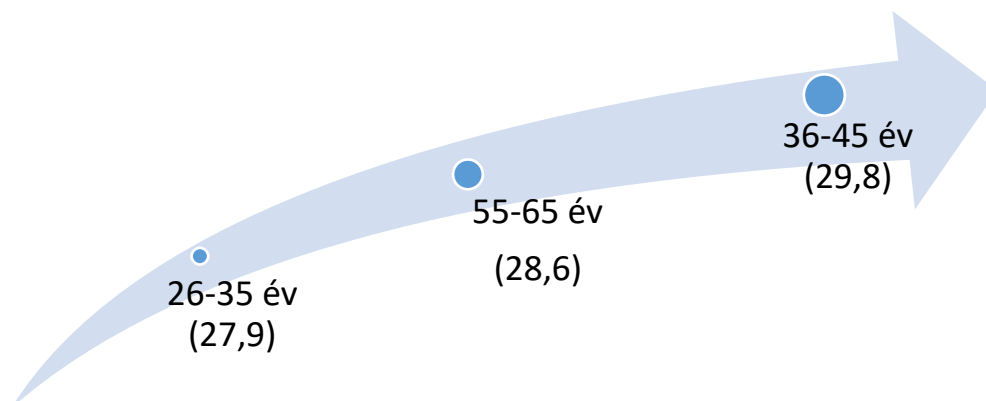
A vizsgálat mintában az észlelt stressz globális mutatója $28,9 \pm 5,4$, mely magas stressz szintet mutat. A neme közötti eltérés nem szignifikáns ($p=0,059$), de a nőknek az átlagos stressz-indexe magasabb a férfiaknál (1. táblázat).

1. táblázat. Észlelt stressz nemek szerinti eloszlása

észlelt stressz	
Nem	Átlag
Férfi	28,2500
Nő	29,2444
Total	28,9040

Amennyiben életkoronként vizsgáljuk megállapítható, hogy a legstresszesebb a 36-45 éves korosztály. legkevésbé stresszes a 26-35 éves korosztály (1. ábra). Őket követi a 65+-os korosztály 28- as átlaggal, majd az 56-65 éves korosztály ($X=28,6$), majd a legfiatalabbak a 18-25 évesek ($X=29$). A többi korosztálynak már magasabb stressz indexe (46-55 év:29,1; 26-45 év: 29,8).

1. ábra. Észlelt stressz a korosztályok alapján



A lakóhely viszonylatában vizsgálva megállapítgató, hogy a legintenzívebben a kisvárosok lakossága stresszel, hiszen itt a legmagasabb az index, melynek a szórása is itt a legalacsonyabb. Legkevésbé a falvakban élők tapasztalnak stresszt (2. táblázat).

2. táblázat. Stressz-index a lakóhely viszonylatában

Lakóhely	stressz átlag	szórás
Nagyváros	28,9551	5,3167
Kisváros	29,2155	4,97088
falu, község	28,8585	5,20337

Az iskolai végzettség nem meghatározó ($p=0,2$) (3. sz. ábra), de a legalacsonyabb a szakmunkások stressz indexe (26,4) és a legmagasabb a technikai végzettségűeké (30,1). Az alacsony iskolai végzettségű populáció kevésbé stresszel.

3. táblázat. Stressz az iskolai végzettség dimenziójában

Legmagasabb iskolai végzettsége	átlag	szórás
8 általános és alatta	26,7647	4,65185
szakmunkásképző, szakiskola	26,3958	7,10630
Érettségi	29,5605	4,95336
Technikum	30,1250	3,87367
Felsőfokú	28,5714	5,31929
Total	28,9395	5,29075

A mintában résztvevők 42,3%-a esett át Covid fertőzésen, amelynek lefolyása enyhe, illetve közepes erősségű volt. A Covid fertőzés jelentősen befolyásolta a stressz szintet, hiszen azok, akik átestek a fertőzésen szignifikánsan magasabb értéket mutattak ($p=0,004$), az ő átlagos stressz indexük 29,9. A családban már lényegesen nagyobb arányban számoltak be fertőzésről (66,4%), amelynek a lefolyása többségében közepes (60,1%) volt. A családban történő fertőzés lefolyása szintén jelentősen befolyásolta a stressz szintet ($p=0,037$), mert a kórházi ápolással járó lefolyások index átlaga pl. 31,2.

A család szintén meghatározó, hiszen a hozzátartozókért történő aggodás növeli a stressz jelenlétét. A vizsgálatban résztvevő egyedülállóknak a legalacsonyabb az átlagértékük (27,8), majd őket követi párban élő ($X=28,3$) és a többgenerációs családban élők ($X=28,9$). A legstresszesebbek a családban (szülők és gyerekek) élők ($X=29,8$).

Szignifikáns különbség ugyan nem mutatkozik az szubjektív egészségi állapot és az stressz szint között ($p=0,057$), de egyértelműen érezhető, hogy hiába gondolják azt az emberek, hogy jó az egészségük, ha nem foglalkoznak a mentális egészségükkel és magas a stressz indexük.

Stressz szint változások a pandémia különböző időszakában

A 2020 őszén (II. hullám), 2021 tavaszán (III. hullám) majd 2021 őszén (IV. hullám) – a járvány csúcsidőszakaiban – felvett adatokhoz képest jelentős emelkedés tapasztalható (4. sz. táblázat).

4. ábra. A stressz szint változása a járvány különböző időszakában

	Stressz összpontsz ám 2020 őszén	stressz összpontsz ám 2021 tavaszán	Stressz összpontsz ám 2021 őszén	Stressz összpontsz ám 2022 őszén
átlag	17,61	17,67	19,84	28,9
szórás	4,64	4,68	2,69	5,7

A többségnek nincs kötődés semmilyen egyházhoz, nem vallásos (31,4%), de többen vannak, akik maguk módon gyakorolják vallásukat (26,1%).

Összegzés

A keresztmetszeti kutatás a halmozottan hátrányos helyzetű régió lakosságára fókuszált. A nagy elemszámú online adatfelvételen az Észlelt Stressz Kérdőív 10 tételes magyar változatát elemeztük. A kitöltők stressz-szintje magas, jelentősen meghaladja a pandémia alatt mért stressz indexet. A vizsgálat alapján a nők stresszesebbek a férfiaknál, de a középkorú populáció stressz-index értéke szintén magasabb a többi korosztálynál. A falvakban megnyilvánuló nyugodtabb életvitel a kutatásban előtérbe kerül, hiszen a falvakban élők a legnyugodtabbak, ők kevésbé stresszesek a többi település típushoz viszonyítva. A társas kapcsolatok ebben az esetben nem jelennek meg protektív tényezőként, hiszen a családban élők a saját egészségért és családtagokért történő felelősség és aggodás magasabb stresszt eredményezett.

A járvány végére a pandémia alatt átélt mentális traumák kumulálódtak, a megküzdési stratégiák nem alakultak még ki, így az egészségügyi veszélyhelyzetet követően egy jelentősen megemelkedett stressz indexben manifestálódott.

Összességében a hátrányos helyzetű lakosság gyakran nagyobb stressznek van kitéve, ami további problémákat okozhat az egészségük és a jólétük szempontjából. Ezért fontos az olyan programok szolgáltatások elérhető tétele, amelyek segítségével ezen embereknek a stressz kezelésében és az életük javításában.

Következtetés, megbeszélés

A halmozottan hátrányos helyzet régiókban élő emberek gyakran küzdenek egészségügyi problémákkal, amelyek a pandémia idején súlyosabbá válhatnak. Az egészségügyi ellátás korlátozott hozzáférése, a krónikus betegségek magasabb előfordulási aránya és az fokozott immunrendszeri funkció miatt ezek az emberek nagyobb kockázatnak vannak kitéve a

COVID-19 fertőzésre, és ennek következtében nagyobb stresszt élhetnek át. A hátrányos helyzetű régiókban élő alacsonyabb jövedelemmel rendelkeznek és lényegesen magasabb a munkanélküliség, mely a járványhelyzet alatt lényegesen nem változott. A pandémia hatására munkahelyek szűntek meg, és a gazdasági helyzet tovább romlott. Az ilyen régióban élő emberek számára ez jelentős anyagi nehézségeket és bizonytalanságot eredményezett, ami fokozott stresszt okozott a lakosság számára. A pandémia idején sok ember szembesült személyes vagy családi tragédiákkal, például az elvesztett családtagokkal vagy barátokkal. Az ilyen tapasztalatok a pandémia után is hatással lehet az emberek mentális egészségére. A járvány idején a nagyobb településeken emberek izolálódtak, csökkentették a személyes kapcsolatokat, amik gyakran magányhoz vezettek. Sokaknak okoz nehézséget a társadalmi kapcsolatok helyreállítása, ami szintén emelkedett stresszt okozhat. Ez figyelhető meg a kutatásban is, hiszen a falvakban kevésbé izolálódtak az emberek, a társadalmi kapcsolatok kevésbé sérültek, így a lakosság egy kevésbé stresszes életmódot folytatott tovább (Rucska et al., 2021).

A járványhelyzetet követően a lakosság mentális állapota lényegesen romlott, melyet nem érzékelnek, hiszen egészségi állapotukat jónak tartják. Az elmúlt időszakban sok szó esik a mentális egészség fontosságáról, de társadalmi szinten még nem tudatosult ennek a jelentősége.

Összességében a pandémia utáni időszak további stresszforrásokat okozhat az emberek számára. Az egészségük és a mentális egészségük megőrzése érdekében fontos, hogy megtalálják a stressz kezelésének a módját.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Témaerületi Kiválósági Program 2021 – Nemzeti kutatások alprogram keretében, a TKP2021-NKTA-22 azonosítási számú Creative Region III. projekt részeként, az NKFIH támogatásával valósult meg.

Irodalomjegyzék

- Funkhouser, C. J., Klemballa, D. M., & Shankman, S. A. (2022). Using what we know about threat reactivity models to understand mental health during the COVID-19 pandemic. *Behavior Research and Therapy*, 153 (June), Epub 104082.
- Lakatos Cs., & Rucska A. (2022). Észlelt stressz a COVID-19 világjárvány második és harmadik hullámában Észak-Magyarországon. In Karlovitz, J. T. (szerk.), *Az ember és gazdagsága egészséges és biztonságos környezetben* (pp. 116-126). Komárno, Szlovákia: International Research Institute.
- Landi, G., Pakenham, K. I., Crocetti, E., Tossani, E., & Grandi, S. (2022). The trajectories of anxiety and depression during the COVID-19 pandemic and the

- protective role of psychological flexibility: A four-wave longitudinal study. *Journal of Affective Disorders*, 307 (15 June), 69-78.
- Martos T., Filep O., & Fényszárosi É. (2022). Észlelt Stressz kérdőív. In Horváth Zs., Urbán R., Kökönyei Gy., & Demetrovics Zs. (szerk.), *Kérdőíves módszerek a klinikai és egészségpszichológiai kutatásban és gyakorlatban* (pp. 233-237). Budapest: Medicina.
- McCracken, L. M., Badinlou, F., Buhrman, M., & Brocki, K. C. (2021). The role of psychological flexibility in the context of COVID-19: Associations with depression, anxiety, and insomnia. *Journal of Contextual Behavioral Science*, 19 (1), 28-35.
- Pierce, M., McManus, S., Hope, H., Hotopf, M., Ford, T., Hatch, S. L., et al. (2021). Mental health responses to the COVID-19 pandemic: A latent class trajectory analysis using longitudinal UK data. *Lancet Psychiatry*, 8 (7), 610-619.
- Rogers, J. P., Chesney, E., Oliver, D., Pollak, T. A., McGuire, P., Fusar-Poli, P., et al. (2020). Psychiatric and neuropsychiatric presentations associated with severe coronavirus infections: A systematic review and meta-analysis with comparison to the COVID-19 pandemic. *Lancet Psychiatry*, 7 (7), 611-627.
- Rucska A., Kiss-Tóth E., & Lakatos Cs. (2021). Changes of the Employees' Stress Level during Three Waves of the COVID-19 Pandemic in Disadvantaged Hungarian Regions. *Journal of Behavior Studies in Organizations*, 6, 25-36.
- Rucska A., & Lakatos Cs. (2022). A stressz és az agressziós szint változásai a pandémia időszakában a halmozottan hátrányos helyzetű abaúji területen. In Karlovitz J. T. (szerk.), *Umverteilung von Kulturgütern: 2 Aufsätze in deutscher und 13 in ungarischer Sprache* (pp. 117-129). Grosspetersdorf, Ausztria : Sozial und Wirtschafts Forschungsgruppe.
- Soltani, S., Tabibzadeh, A., Zakeri, A., Mohammad Zakeri, A., Latifi, T., Shabani, M., et al. (2021). COVID-19 associated central nervous system manifestations, mental and neurological symptoms: A systematic review and meta-analysis. *Reviews in the Neurosciences*, 32 (3), 351-361.

Párkapcsolati elégedettség a párkapcsolati stressz tükrében

Lakatos Csilla¹, Happ Zsuzsa²

¹Miskolci Egyetem, Egészségtudományi Kar, Miskolc

²Pécsi Tudományegyetem, Pszichológia Intézet, Pécs

A párok szubjektív megítélése magáról a kapcsolatról, azaz a kapcsolat minősége az élet valamennyi területére kihat és összefüggésbe hozható az önértékeléssel, az élettél való elégedettséggel, ugyanakkor alapvető jelentőségű az életcélok elérésében, az önmegvalósításban, a külső-belső egyensúly megteremtésében és megőrzésében.

A párkapcsolati elégedettséget az egyéni jellemzőkön túl a kapcsolatban megtapasztalt stressz és az arra adott válasz együttes élményei határozzák meg. Míg a stresszhelyzetekre adott konstruktív válasz növeli a kapcsolati elégedettséget, a szegényes adaptív válasz rontja az elégedettség szintjét. A párkapcsolati elégedettséget befolyásoló tényezők fent említett fontosságuk miatt az elmúlt időszak vonatkozó nemzetközi és hazai kutatások fókuszába kerültek.

Kutatási célunk a diádikus stressz párkapcsolati elégedettséggel és élettél való elégedettséggel mutatott összefüggéseinek vizsgálata a párkapcsolat jellemzőinek figyelembe vételével.

Elméleti bevezető

A kapcsolati elégedettség a szakirodalomban a kapcsolati minőség, házassági minőség mellett a kapcsolati boldogság és kapcsolati alkalmazkodás fogalmakkal együtt kerül említésre (Dyrenforth et al., 2010; Gödri, 2001; Graham et al., 2011; Hendrick, 1988; Martos et al., 2014b). Bár az elégedettség fogalma, mint a családi és a párkapcsolati működés egyik legtöbbet kutatott vetülete gyakran használt, a kapcsolati elégedettségnek nincs egyetemesen elfogadott definíciója. A kapcsolati elégedettség *Hendrick* (1988) által alkalmazott definíciója szerint a kapcsolati elégedettség „egy személy házasságára vagy más, bensőséges kapcsolatára vonatkozó érzelmeinek és gondolatainak együttese”.

A párkapcsolati minőség a kapcsolat olyan átfogó értékelését jelenti, amelyben a kapcsolat pozitív és negatív aspektusai (pl. társas támasz, feszültség), a kapcsolati attitűdök, a viselkedési és kapcsolati mintázatok (Bradbury et al., 2000; Slatcher, 2010), illetve a személyes attribúciók (McNulty & Karney, 2001) együttesen jelennek meg. Míg a jó kapcsolati minőség jellemzően magas párkapcsolati elégedettség, a partner iránti pozitív attitűd, illetve a párkapcsolatban ritkán előforduló ellenséges, negatív viselkedés együtteseként, a rossz kapcsolati minőség alacsony kapcsolati elégedettség, a partner iránti negatív attitűd, illetve a

párkapcsolatban gyakran megjelenő ellenséges és negatív viselkedés együtteseként írható le (Robles et al., 2014).

A párkapcsolati elégedettség sokféle módon alakulhat: bár a kapcsolatban eltöltött idő előrehaladtával a párok többségénél az elégedettség csökkenése figyelhető meg, egyes párkapcsolatokban ez az átlagosnál hamarabb, másokban később, illetve kisebb vagy nagyobb mértékben következik be. Továbbá vannak olyan párok is, akiknél a kapcsolat elején tapasztalt elégedettségi szint megmarad, esetleg a későbbiekben az elégedettségi szint emelkedése tapasztalható (Bookwala, 2012; Umberson et al., 2005). A kutatási eredmények összességében arra utalnak, hogy függetlenül a párkapcsolat időtartamától, a kapcsolati elégedettségnek sokféle kimenete lehet, és megdőlt az a korábbi feltevés, hogy az idő előrehaladtával elkerülhetetlen a kapcsolati elégedettség és boldogság csökkenése (Proulx, 2016). Az időtényező helyett egyéb szempontok nyertek igazolást: a kapcsolat elején tapasztalt elégedettség (Anderson et al., 2010; Kurdek, 2002), a kapcsolati stressz, az agresszió, a pozitív érzelmek hiánya (Lavner & Bradbury, 2010), az iskolázottsági szint, a jövedelem és a házasság előtti gyermekvállalás (Birditt et al., 2012).

Azok a stresszteli események, amelyek akár közvetve, akár közvetlenül egy pár mindkét tagját érintik megküzdéses erőfeszítésekre készítetve őket, diádikus, vagyis a kapcsolatot érintő stressznek tekinthető (Bodenmann, 1997a). Különböző kutatások eredményei arra engednek következtetni, hogy a mindennapi extradiádikus, azaz a párkapcsolaton kívüli forrásból eredő stressz hatással van a partnerek egyéni fizikai és pszichés jóllétén túlmenően a kapcsolatukra is oly módon, hogy a külső forrásból származó magas szintű stressz alacsonyabb párkapcsolati elégedettséggel jár együtt (Bodenmann, 1997b; Randall & Bodenmann, 2017). Ugyanakkor az extradiádikus stressz párkapcsolati térbe való továbbgyűrűzésével is számolni kell (Story & Repetti, 2006), amely immár a párkapcsolatból származó, azaz intradiádikus stresszként jelenik meg. Ezen stressztípusok együttes, emelkedett jelenléte alacsonyabb párkapcsolati elégedettséggel jár együtt (Kurosawa & Yokatani, 2018). Végül, fontos szem előtt tartani a stressz idői vonatkozását is. Míg a rövid ideig fennálló, akut stresszorok átmenetileg foglalják le a megküzdési kapacitást és csupán időszakos erőfeszítéseket kívánnak meg a pár tagjaitól, a hosszú ideig fennálló, tartós stressz folyamatosan igénybe veszi a megküzdési kapacitást, ugyanakkor egy akutan fellépő stresszhelyzettel nehezebb lesz sikeresen megküzdni, s ezek együttesen visszahatnak a kapcsolati elégedettségre, negatív irányba befolyásolva azt (Karney & Frye, 2002).

Mivel a kapcsolati elégedettség a kapcsolat minőségének és stabilitásának fontos jelzője, indokolt az eddig nemzetközi kutatásokból ismert összefüggések magyar mintán való feltárása.

Anyag és módszertan

A keresztmetszeti vizsgálatban 703, legalább 1 éve párkapcsolatban élő felnőtt válaszadó ($n = 703$; 335 ffi és 368 nő) vett részt (átlagéletkor: 35,0 év; szórás: 13,2). Az online adatfelvétel 2022. november-december hónapokban történt.

A kérdőívben a szociodemográfiai adatok (nem, életkor, iskolai végzettség, háztartás anyagi helyzete) mellett a fennálló párkapcsolatra vonatkozó kérdések szerepeltek: rákérdeztünk a kapcsolat jellegére, időtartamára, gyermekek esetén azok számára.

A kérdőívcsomagban szerepelt továbbá egy többdimenziós, párkapcsolati stresszt mérő kérdőív, egy kapcsolati elégedettséget és egy étellel való elégedettséget mérő skála.

Többdimenziós Párpapcsolati Stressz Kérdőív (Multidimensional Stress Questionnaire for Couples, MSQ-C; Bodenmann, 2006; magyar változat: MSQ-C-Hu; Happ et al., 2022) a diádikus stressz mérésére szolgáló kérdőív, a válaszadás 4 fokú, Likert-típusú skálán történik. A 30 tételes kérdőívben elkülönül az intradiádikus és az extradiádikus stressz, és mindkét esetben megjelenik az akut (az elmúlt 7 napban) és a krónikus (az elmúlt 12 hónapban) vonatkozás. Az intradiádikus stresszre 10, az extradiádikus stresszre 8 item vonatkozik, további 4, illetve 8 item esetében pedig olyan stresszorokra, amelyekről csak abban az esetben kell nyilatkozniuk a kitöltőknek, ha az előfordult az elmúlt időszakban (pl. betegség, haláleset). Az intradiádikus és extradiádikus skálák magasabb összpontszáma magasabb mértékű diádikus stresszre utal. A mérőeszköz Cronbach- α értéke a négy skála tekintetében jelen kutatási mintán 0,76-0,98 közötti.

Kapcsolati elégedettség skála (Relationship Assessment Scale; RAS; Hendrick, 1988) a párpapcsolattal való elégedettséget méri. A válaszadás 5 fokú Likert-skálán történik a kevéssé (1) – nagyon (5) végpontok között. A skálán elért magasabb pontszám nagyobb mértékű párpapcsolati elégedettségre utal. A kérdőív magyar változata kiegészítésre került egy, a szexualitásra vonatkozó kérdéssel, ezért az eredetitől eltérően 8 kérdést tartalmaz. A mérőeszköz Cronbach- α értéke a jelen kutatási mintán 0,89.

Étellel való elégedettség skála (Satisfaction with Life Scale; SWLS; Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985; magyar változat: SWLS-H; Martos et al., 2014a). Az 5 itemes mérőeszköz a személy étellel való általános elégedettségét méri. A válaszadás 7 fokú Likert-skálán történik, az egyáltalán nem értek egyet (1) és a teljes mértékben egyetértek (7) végpontok között. A magasabb pontszám azt jelenti, hogy a kitöltő nagyobb mértékben elégedett az életével. Az SWLS-H Cronbach- α értéke a vizsgált mintán 0,89.

Az adatbázis elemzése során leíró és összehasonlító statisztikai elemzéseket végeztünk. A gyakorisági értékek esetén az összehasonlításokhoz a 95%-os megbízhatósági tartományt vettük figyelembe. A vizsgálat adatainak elemzése az SPSS (SPSS Statistical

Package for the Social Sciences v. 22.0 IBM Corp., Armonk, NY, USA) statisztikai programcsomag alkalmazásával történt.

A kutatás eredményei

Demográfiai jellemzők

A kérdőívet 703 fő töltötte ki, a minta nemek szerinti eloszlása: 335 férfi (47,7%), 368 nő (52,3%). A válaszadók átlagosan 35 évesek (szórás: 13,2), a legfiatalabb 18, a legidősebb 80 éves. Iskolai végzettségük: 7 fő (1%) általános iskola; 48 fő (6,8%) szakiskola vagy szakmunkásképző; 204 fő (29%) szakközépiskola vagy gimnázium; 150 fő (21,3%) folyamatban lévő egyetem/főiskola; 294 fő (41,8%) egyetemi/főiskolai vagy magasabb végzettség.

A párkapcsolat jellege szerinti eloszlás: 25 fő (3,6%) elkötelezetlen; 155 fő (22%) elkötelezett, külön élő; 199 fő (28,3%) együttélés; 324 fő (46,1%) házas vagy bejegyzett élettárs. Párkapcsolat ideje: 194 fő (27,6%) 1-2 éve, 140 fő (19,9%) 3-5 éve, 122 fő (17,4%) 6-10 éve, 247 (35,1%) több mint 10 éve van a jelenlegi kapcsolatban.

Gyerekek számát tekintve: 365 főnek (51,6%) nincs gyermeke, 56 főnek (8%) van, de nem közös gyermeke, 251 főnek (35,7%) közös a jelenlegi partnerrel közös gyermeke van, 22 főnek (3,1) közös és nem közös gyermeke is van, 11 fő (1,6%) most várja a jelenlegi párjával a közös gyermeket. A teljes minta részletes jellemzését az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. A minta szociodemográfiai jellemzői

Iskolai végzettség	Egyetem/ főiskola/ magasabb	Főiskolai/ egyetemi hallgató	Középfokú	Szakmunkás	Alapfokú
	294	150	204	48	7
Párkapcsolat jellege	Elkötelezettség nélküli	Elkötelezett külön élő	Élettársi kapcsolat	Házasság/ bejegyzett élettársi kapcsolat	
	25	155	199	324	
Párkapcsolat időtartama	1-2 év	3-5 év	6-10 év	10 év <	
	194	140	122	247	
Gyermekek a kapcsolatban	Egyiküknek sincs gyermeke	Van, de nem közös gyermek	Közös gyermek (ek)	Közös és nem közös gyermek is	Most várják a közös gyermeket
	363	56	251	22	11
Háztartás anyagi helyzete	Nincs elegendő bevétel	Éppen csak elegendő bevétel	Biztonsággal megélnék	Tudnak félretenni	Lényegesen magasabb bevétel
	9	114	338	215	27

Párkapcsolati stressz

A vizsgált demográfiai adatok közül sem az életkor, sem az iskolai végzettség nem mutatott szignifikáns kapcsolatot a párkapcsolati stresszel.

A nemek közötti eltéréseket vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a nők a diádikus minden faktora esetében szignifikánsan ($p < 0,05$) magasabb értékeket mutattak (2. táblázat). A legnagyobb különbség az intradiádikus krónikus stressz skála eredményeiben mutatkozott.

2. táblázat. Diádikus stressz: nemek közötti különbségek

Nemek	Férfiak (n= 335) M (SD)	Nők (n= 368) M (SD)	p
Intradiádikus akut stressz	1,51 (0,55)	1,60 (0,61)	$p=0,014$
Intradiádikus krónikus stressz	1,73 (0,56)	1,87 (0,60)	$p < 0,001$
Extradiádikus akut stressz	1,63 (0,55)	1,73 (0,56)	$p=0,016$
Extradiádikus krónikus stressz	1,80 (0,56)	1,93 (0,56)	$p=0,001$

A párkapcsolat jellege tekintetében nem találtunk szignifikáns különbséget a csoportok között sem az extradiádikus, sem az intradiádikus tartományban.

A párkapcsolati időtartam az extradiádikus stresszel nem, ellenben az intradiádikus stresszel szignifikáns kapcsolatot mutatott ($p < 0,010$ és $p < 0,017$) oly módon, hogy az 1-2 éve párkapcsolatban lévők a legalacsonyabb akut és krónikus intradiádikus stresszt (1,46 és 1,68), a több mint 10 éve jelen párkapcsolatban lévők a legmagasabb krónikus intradiádikus stresszszintet mutatták. A részletes adatokat a 3. táblázat tartalmazza.

3. táblázat. Diádikus stressz a párkapcsolati idő vonatkozásában

A párkapcsolat időtartama	1-2 év (n= 194) M (SD)	3-5 év (n= 140) M (SD)	6-10 év (n= 122) M (SD)	>10 év (n= 247) M (SD)
Intradiádikus akut stressz	1,46 (0,50)	1,53 (0,50)	1,50 (0,53)	1,68 (0,69)
Intradiádikus krónikus stressz	1,68 (0,48)	1,82 (0,50)	1,78 (0,54)	1,91 (0,69)
Extradiádikus akut stressz	1,63 (0,53)	1,67 (0,54)	1,62 (0,56)	1,75 (0,58)
Extradiádikus krónikus stressz	1,81 (0,54)	1,83 (0,55)	1,87 (0,59)	1,93 (0,58)

Megjegyzés: A szignifikáns különbségeket félkövér betűvel emeltük ki.

Párkapcsolati elégedettség és élettél való elégedettség

A vizsgált mintában a párkapcsolati elégedettség és az élettél való elégedettség vonatkozásában közepes erősségű pozitív együttjárást találtunk ($r = 0,514$, $p < 0,001$).

A továbbiakban az extra- és intradiádikus stressz összefüggéseit mutatjuk be a vizsgálatba bevont szociodemográfiai tényezőkkel és a párkapcsolat jellemzőivel.

A demográfiai változók közül csak az életkor mutatott szignifikáns, de gyenge kapcsolatot mind a párkapcsolati elégedettséggel ($r = -0,165$, $p < 0,012$), mind az élettél való elégedettséggel ($r = -0,094$, $p < 0,05$).

A párkapcsolati jellemzők vonatkozásában a következő eredményeket találtuk. A párkapcsolat jellege szerint kialakított csoportok között nem mutatkozott különbség a párkapcsolati elégedettség vonatkozásában, a párkapcsolat időtartama összefüggést mutatott a párkapcsolati elégedettséggel ($p < 0,001$ és $0,016$) oly módon, hogy a leginkább elégedettek az 1-2 éve és a 6-10 éve jelen párkapcsolatban lévő személyek voltak, a legkevésbé elégedetteknek a több mint 10 éve kapcsolatban élők mutatkoztak (4. táblázat).

4. táblázat. A párkapcsolati elégedettség összefüggései a párkapcsolati időtartammal

A párkapcsolat időtartama	1-2 év (n= 194) M(SD)	3-5 év (n= 140) M(SD)	6-10 év (n= 122) M(SD)	>10 év (n= 247) M(SD)
RAS-H	4,51 ^{b,d} (0,56)	4,36 ^a (0,58)	4,51 ^d (0,54)	4,18 ^{a,c} (0,72)

Megjegyzés: p értékek $< 0,001$ és $0,016$ között, sig.: a és b; a és d; c és d között

Az élettél való elégedettség tekintetében a csoportok nem különböznek sem a párkapcsolat jellege, sem a párkapcsolat időtartama szerint. A vizsgált mintában a párkapcsolati elégedettség erős fordított kapcsolatban

állt intradiádikus akut és krónikus stresszel (r értékek $-0,598$ és $-0,639$; $p < 0,001$), és közepes erősségű kapcsolatot mutatott az extradiádikus akut és krónikus stresszel (r értékek $-0,340$ és $-0,344$; $p < 0,001$). Az élettél való elégedettség közepes erősségű fordított kapcsolatot mutat a diádikus stresszel (r értékek $-0,337$ és $-0,393$ között; $p < 0,001$) (5. táblázat).

5. táblázat. A diádikus stressz összefüggései a párkapcsolati elégedettséggel és az élettél való elégedettséggel

Skálák	Intradiádikus akut stressz	Intradiádikus krónikus stressz	Extradiádikus akut stressz	Extradiádikus krónikus stressz
Párvkapcsolati elégedettség (RAS-H)	$-0,598^{***}$	$-0,639^{***}$	$-0,340^{***}$	$-0,344^{***}$
Élettél való elégedettség (SWLS)	$-0,364^{***}$	$-0,393^{***}$	$-0,338^{***}$	$-0,337^{***}$

Megjegyzés: $***p < 0,001$. Félkövér betűvel emeltük ki a közepes erősségű jelentős kapcsolatokat.

Összefoglalás

Kutatásunkban a legalább egy éve párvkapcsolatban lévő személyek által észlelt diádikus (párvkapcsolati) stressz párvkapcsolati elégedettséggel és élettél való elégedettséggel mutatott összefüggéseit vizsgáltuk. A Többdimenziós Párvkapcsolati Stressz Kérdőívvel végzett felmérés eredményei várakozásunknak megfelelően arra utalnak, hogy az akut és a krónikus, illetve az intra- és az extradiádikus stressz mindegyike negatív irányú kapcsolatban áll a párvkapcsolati elégedettséggel és az élettél való elégedettséggel. A párvkapcsolati elégedettség és az intradiádikus stressz mindkét formája között közepes erősségűnek, azaz jelentősnek bizonyult, a párvkapcsolati elégedettség és az extradiádikus stressz biztos, de gyenge összefüggést mutatkozott, akárcsak az élettél való elégedettség és az intradiádikus és az extradiádikus stressz között.

A szociodemográfiai változók alapján történt összehasonlítás rendjén talált szignifikáns különbségek megerősítették a diádikus stresszel kapcsolatos eddigi ismereteket. A nők átlagosan magasabb pontszáma megfelel azon kutatási eredményeknek, amelyek szerint a nők magasabb mértékű észlelt stresszről számolnak be a férfiakhoz képest életkortól függetlenül.

A párvkapcsolati stressz a párvkapcsolat időtartamának előrehaladtával növekvő tendenciát mutat, amely összefüggés a közös, a kapcsolati működést is érintő stresszorok sokasodását, esetleg súlyosságát jelezheti. Ezzel egybevág azon eredmény, amely a kapcsolati elégedettség a párvkapcsolat első időszakában mutatott hullámmása után az idő előrehaladtával csökkentő tendenciát mutat.

A felmérés eredményeinek értelmezése során figyelembe kell venni a nem reprezentatív mintavételből eredő kiválasztási hibát. Bár

eredményeink nem extrapolálthatók a hazai párkapcsolatok helyzetére, mindenképp rávilágítanak párkapcsolati stressz kapcsolati elégedettséggel mutatott összefüggéseire és felhívják a párkapcsolatokkal a gyakorlatban is foglalkozó, segítő szakemberek figyelmet a tartós párkapcsolatokban megjelenő, kapcsolaton belüli stresszhelyzetekkel való megküzdéshez szükséges erőforrások fontosságára, a témában végzett prevenciós és intervenciós programok, tevékenységek szükségességére, azok széles körben való elérhetővé tételére.

Végül, eredményeink különös jelentőséggel bírnak egy tágabb, a mentális egészséget is magában foglaló értelmezési keretben, hiszen a párkapcsolati elégedettség és az élettel való elégedettség visszahat az egyén, a család és a közösség testi és lelki jóllétére.

*Jelen publikáció/kutatás a Kulturális és Innovációs Minisztérium
ÚNKP-22-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a
Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs alapról
finanszírozott szakmai támogatásával készült.*

Irodalomjegyzék

- Anderson, J. R., Van Ryzin, M. J., & Doherty, W. J. (2010). Developmental Trajectories of Marital Happiness in Continuously Married Individuals: A Group-Based Modeling Approach. *Journal of Family Psychology*, 24 (5), 587-596.
- Birditt, K. S., Hope, S., Brown, E., & Orbach, T. (2012). Developmental Trajectories of Marital Happiness Over 16 Years. *Research in Human Development*, 9 (2), 126-144.
- Bodenmann, G. (1997a). Dyadic coping - a systemic-transactional view of stress and coping among couples: Theory and empirical findings. *European Review of Applied Psychology*, 47 (2), 137-140.
- Bodenmann, G. (1997b). The influence of stress and coping on close relationships: a two-year longitudinal study. *Swiss Journal of Psychology*, 56 (3), 156-164.
- Bodenmann, G. (2006). *Multidimensionaler Stressfragebogen für Paare* [Multidimensional Stress Questionnaire]. [Unpublished questionnaire]. Fribourg, Switzerland: University of Fribourg.
- Bradbury, T. N., Fincham, F. D., & Beach, S. R. H. (2000). Research on the Nature and Determinants of Marital Satisfaction: A Decade in Review. *Journal of Marriage and Family*, 62 (4), 964-980.
- Bookwala, J. (2012). Marriage and Other Partnered Relationships in Middle and Late Adulthood. In Blieszner, R., & Bedford, V. H. (Eds.), *Handbook of Aging and the Family* (pp. 91-124). Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.
- Dyrenforth, P. S., Kashy, D. A., Donnellan, M. B., & Lucas, R. E. (2010). Predicting Relationship and Life Satisfaction From Personality in Nationally Representative Samples from Three Countries: The Relative Importance of Actor, Partner, and Similarity Effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99 (4), 690-702.

- Gödrö I. (2001). A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása. Elméleti támpontok és mérési lehetőségek. *Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének Kutatási Jelentései*, 66, 9-48.
- Graham, J. M., Diebels, K. J., & Barnow, Z. B. (2011). The Reliability of Relationship Satisfaction: A Reliability Generalization Meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 25 (1), 39-48.
- Happ Zs., Csordás G., Lakatos Cs., Kiss E. Cs., & Csókási K. (2022). A Többdimenziós Párkapcsolati Stressz Kérdőív magyar változatának (MSQ-C-Hu) pszichometriai mutatói. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 23 (3), 193-221.
- Hendrick, S. S. (1988). A Generic Measure of Relationship Satisfaction. *Journal of Marriage and Family*, 50 (1), 93-98.
- Karney, B. R., & Frye, N. E. (2002). "But we've been getting better lately": Comparing prospective and retrospective views of relationship development. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82 (2), 222-238.
- Kurdek, L. A. (2002). Predicting the Timing of Separation and Marital Satisfaction: An Eight-Year Prospective Longitudinal Study. *Journal of Marriage and Family*, 64 (1), 163-179.
- Kurosawa, T., & Yokotani, K. (2018). Validation of the Japanese version of the Multidimensional Stress Questionnaire for Couples: Factor structure, validity and reliability. *Journal of Relationships Research*, 9 (e16), 1-10.
- Lavner, J. A., & Bradbury, T. N. (2010). Patterns of Change in Marital Satisfaction Over the Newlywed Years. *Journal of Marriage and Family*, 72 (5), 1171-1187.
- Martos T., Sallay V., Désfalvi, J., Szabó, T., & Ittész, A. (2014a). Az Élettel való Elégedettség Skála magyar változatának (SWLS-H) pszichometriai jellemzői. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 15 (3), 289-303.
- Martos T., Sallay V., Szabó T., Lakatos Cs., & Tóth-Vajna R. (2014b). A Kapcsolati Elégedettség Skála magyar változatának (RAS-H) pszichometriai jellemzői. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 15 (3), 245-258.
- McNulty, J. K., & Karney, B. R. (2001). Attributions in Marriage: Integrating Specific and Global Evaluations of a Relationship. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27 (8), 943-955.
- Proulx, C. M. (2016). Marital Trajectories. In Whitbourne, S. K. (Ed.), *The Encyclopedia of Adulthood and Aging*. [Vol. 3]. (pp. 842-845). New Jersey: Wiley-Blackwell.
- Randall, A. K., & Bodenmann, G. (2017). Stress and its associations with relationship satisfaction. *Current Opinion in Psychology*, 13, 96-106.
- Robles, T. F., Slatcher, R. B., Trombello, J. M., & McGinn, M. M. (2014). Marital Quality and Health: A Meta-analytic Review. *Psychological Bulletin*, 140 (1), 140-187.
- Slatcher, R. B. (2010). Marital Functioning and Physical Health: Implications for Social and Personality Psychology. *Social and Personality Psychology Compass*, 4 (7), 455-469.
- Story, L. B., & Repetti, R. L. (2006). Daily occupational stressors and marital behavior. *Journal of Family Psychology*, 20 (4), 690-700.
- Umberson, D., Williams, K., Powers, D. A., Chen, M. D., & Campbell, A. M. (2005). As Good as it Gets? A Life Course Perspective on Marital Quality. *Social Forces*, 84 (1), 493-511.

„Furcsa módon ez egy titok szerintem, de valahogy őrizzük” – a hosszú és kielégítő házasság kvalitatív kutatása IPA segítségével

Szente László János

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Pszichológia Intézet, Piliscsaba

Kutatásunk célja megismerni a hosszú és kielégítő házasságban élés élményét házaspárok beszámolóin keresztül, valamint feltárni, hogy szerintük mi áll a házasságukban megélt boldogság mögött.

Egy online kérdőív segítségével kerestünk három legalább 35 éve házas párt, akik magas kapcsolati elégedettséggel rendelkeztek. Utóbbit egy 8 ítemes önbevallásos kérdőív, a RAS-H segítségével mértük fel. Velük készítettünk félig strukturált interjúkat, melyeket az interpretatív fenomenológiai analízis (IPA) – Smith által kifejlesztett, majd Rácz által fordított – módszertana szerint elemeztünk. Ennek lényege, hogy feltárja az egyének szubjektív élményvilágát egy adott témával kapcsolatban. Az elemzés során az interjúkon elhangzottakat 42 altémába csoportosítottuk, majd 9 főtémába szerveztük. A témákhoz idézeteket rendeltünk, melyek által betekintést kaptunk a házasságok élményvilágába, majd értelmeztük is ezeket a történeteket.

A főtémák a következők voltak: viszony a transzcendenshez, viszony a származáshoz, viszony az emberekhez, viszony a világhoz, viszony a szelfhez, érzések a házastárs felé, élet a házasságban, családi életciklusok és viszony a családdhoz. A kutatás szempontjából a két legfontosabb főtéma az érzések a társ felé és az élet a házasságban volt. Előbbihez 9 altéma tartozott: összeillés, bizalom, kezdeti vonzalom, kibontakozó állandó vonzalom, intimitás, egymásrataltság, elfogadás, szeretet és boldogság. Utóbbihoz pedig 11: tettek a házastárs jóllétéért, tettek a diádért, házas diád, közös minőségi idő, együttműködés, hűség, kommunikáció, konfliktuskezelés, pénzügyek, tökéletlenség és negatív érzések.

Az idézetek megjelenítésével jobban érthetővé váltak olyan pszichológiai konstruktumok, melyek „nyersen” leírva nem adnak elég iránymutatást, ha valaki saját házassága javításán szeretne dolgozni szakszövegek alapján. Például a „házastárs feltétel nélküli elfogadása” egy konkrét példa nélkül megközelíthetetlennek tűnik, de hogyha elolvassuk az idézeteket, melyeket felsorakoztat a kutatás, jobban megérthetjük hogyan is valósul ez meg a gyakorlatban.

A kutatás eredményei mélyen bemutatják a hosszú és kielégítő házasságban élés élményét és megmutatja az olvasónak, hogy milyen út vezethet ehhez.

Bevezetés

Horváth-Szabó (2007) különbséget tesz a házasság stabilitása és a házasság minősége (elégedettség, boldogság) között, melyek szoros kapcsolatban állnak, de eltérő a jelentésük. A házasság minősége hozzájárul a házasság stabilitásához, azonban léteznek stabil, de a minőségét tekintve boldogtalan házasságok. A stabilitás a házasság tartósságára vonatkozik és objektív jellemző, míg az elégedettség a házastársak házasságról kialakított véleményét és érzéseit tartalmazza, vagyis szubjektív.

A hosszútávú, alacsony minőségű házasságoknak szignifikáns negatív hatása van a benne élők jóllétére. Ez megmutatkozik az alacsonyabb önértékelésben, az alacsonyabb élettel való elégedettségben, a rosszabb egészségügyi állapotban és a megemelkedett distressz szintjében is a kielégítő házasságban élőkhez képest (Hawkins & Booth, 2005).

Ezzel szemben a hosszútávú és kielégítő házasságoknak pozitív hatása van a pszichés és a fizikai jóllétre. Több mechanizmuson keresztül érvényesülhet a házasság pozitív hatása; ilyen például, hogy a házasság értelmet ad a benne élők életének, valamint az, hogy a házastárs állandó forrása a szociális és érzelmi támogatásnak. A jobb egészségi állapot mögött állhat a házasság által strukturált stabil életvezetés és a házastárs figyelme, mely elősegíti az egészséges viselkedést és visszaszorítja a káros viselkedésmintázatokat.

A sikeres házasságok hátterében a kutatók az évtizedek során a következő hatótényezőket találták: intim, közelítő kommunikáció, az elmélyült beszélgetésre való képesség (Moeller, 2003), kontaktuskészség (Watson et al., 2000), a dominanciaviszonyok hangsúlyának csökkenése és ezzel párhuzamosan a családi légkör melegségének erősödése, a hatékony kommunikáció, melynek része a perspektíva-felvétel (Goleman, 2006). A boldog házasságokban a házastárs képes hatástalanítani a kommunikációs szempontból negatív érzelmet, abban a pillanatban, amikor azt a párja először kifejezésre juttatja (Gottman & Silver, 2000).

Házassági elégedettség

A házassági elégedettség több módon mérhető. Az első mérési csoport az önbevallásos kérdőívek, mint például a Spanier (1976) által kidolgozott Diádikus Alkalmazkodás Skála, melyet Vajda és munkatársai (2016) fordítottak le magyar nyelvre a Kapcsolati Elégedettségi Skálát, mely később részletesen is bemutatásra kerül.

Ezen kívül a kutatók megfigyeléseken keresztül is vizsgálhatják a párokat azáltal, hogy bizonyos interakciókat figyelnek meg, például vitatkozást vagy együtt végzett feladatokat. Ilyen kutatást végzett például Gottman (Gottmann et al., 1998), amikor munkatársaival újonnan házasodott párok vitáit figyelték meg egy konfliktus témájáról. Megállapították, hogy bizonyos negatív viselkedések jelenléte, például a

megvetés és a védekezés, összefüggésbe hozható az alacsonyabb házastársi elégedettséggel és pozitív kapcsolatban van a jövőbeli válás esélyével.

A harmadik lehetőség az interjúk készítése házaspárokkal, majd az interjún elhangzottak elemzése, jelen kutatásban ezt a módszert alkalmaztuk. Így tett Nimtz (2011) is, akinek a kutatása sok szempontból mintául szolgált számunkra. Nimtz három kérdésre keresett választ. Azt szerette volna megtudni, hogy hogyan jellemzik a résztvevők a saját (hosszú és kielégítő) házasságukat, hogy milyen tényezőket látnak a házasságuk sikeressége mögött, és hogy miben különböznek és hasonlítanak a résztvevők válaszai egymástól a hosszúéletű házassággal kapcsolatban. Az interjúk a vizsgálati személyek saját otthonában készültek és a vizsgált házasságok mindkét tagjával vettek fel interjút.

Az elemzés során azt találták, hogy az öt vizsgált házasságban az elégedettség az összetartozás érzéséből, a gyerekekből és az unokákból eredt, a házasságok hosszúéletűségét meghatározó tényezők pedig az elköteleződés, a tisztelet, a humor attitűdje és az ezekre épülő erőfeszítések voltak, melyeknek célja a házassági kapcsolaton való dolgozásra irányultak.

A második fontos kutatás, amely modellül szolgált Kovács (2013) doktori értekezése, melynek a következő pontjai emelendők ki kutatásunk szempontjából. Kovács magyar mintával végezte a kutatást, a kapcsolati elégedettséget a RAS-H segítségével mérte, félig strukturált interjúkat használt, melyeknek egyes kérdéseit saját kutatásunk során is alkalmaztunk. Fontos megjegyezni, hogy ahogyan a kapcsolat nem egyenlő a házassággal, úgy a kapcsolati elégedettség és a házassági elégedettség sem feleltethető meg teljesen egymásnak, ugyanakkor a kérdőívben szereplő kérdések megfogalmazása erre az értelmezésre is lehetőséget ad.

Kovács megállapításai többek közt a következők voltak: a pozitív énképpel rendelkező személyek elégedettebbek a kapcsolatukkal, pozitív társképpel rendelkező személyek elégedettebbek a kapcsolatukkal és a hosszan tartó házasságokban az idő múlásával a házasfelek énképe és társképe egymáshoz igazodik, hasonlóvá válik.

Családterápiás fogalmak tisztázása

Magyarországon a KSH (2011) adatai szerint a házaspárok által alapított családok 72 százalékában van legalább egy gyerek, és az általunk vizsgált három házaspár mindegyikének vannak gyerekei. Jelen dolgozatnak fontos része a család- és párterápiás perspektíva, így bevezetőnkben fontosnak tartottuk néhány családterápiás alapfogalom tisztázását.

A házas diád a házastársak közötti kétszemélyes elkötelezett romantikus kapcsolat, melynek a működése határozza meg a családi rendszer működését. A családban fellépő tünetek, mint például egy gyerek evészavara, a házas diád valamilyen diszfunkciójának a jelzése.

Amennyiben a házaspár jól működik, nagy valószínűséggel a család is jó működést mutat (Goldenberg & Goldenberg, 2008).

A családi életciklus modell elmélete szerint a családok életútja nyolc fő szakaszra osztható: házasságkötés és az első gyermek születése, családi bővülés és gyermeknevelés, gyermeknevelés és pályakezdés, a család növekvése és karrierépítés, gyermekek kirepülése és az "üres fészek" szakasza, családi átrendeződés, válás vagy szakítás, idősödő családtagok és a nyugdíjas évek, az időskori évek és az utolsó életszakasz.

A családi életciklus modell segít megérteni, hogyan változnak a családtagok igényei, szerepei és kötelezettségei az életkorukkal és a család életciklusának különböző szakaszaiban. Az alkalmazása lehetővé teszi a családok számára, hogy jobban felkészüljenek az élet különböző szakaszaiban előforduló változásokra, és hatékonyabban kezeljék ezeket a változásokat.

Célkitűzések

Kutatásunk célja a hosszú és kielégítő házasságban élés élményének megismerése, valamint annak a feltárása, hogy mi okozza a házasság ezen tulajdonságait a benne élők szerint.

Tekintettel a kérdés összetettségére egy kvalitatív kutatási módszer, az interpretatív fenomenológiai analízis (IPA) használata mellett döntöttünk, mellyel betekintést nyerhetünk az interjúalanyok beszámolóin keresztül házasságuk élményvilágába és értelmezhetjük azt.

Módszer

Vizsgálati személyek

Vizsgálatunkban a következő kritériumokhoz kötöttük a résztvételt szakmai és kényelmi szempontok alapján. A vizsgálati személyeknek legalább 35 éve házasnak kellett lenniük, maximum 70 évesek lehettek, magas kapcsolati elégedettséggel kellett rendelkezniük és házastársuknak is vállalnia kellett a résztvételt. Ezeken kívül még az is szempont volt, hogy az interjúalanyok lakhelye Pest megyében legyen.

Az interjúalanyok toborzásához egy online kitölthető kérdőívet állítottunk össze, mely a közösségi médián megosztások révén és különböző levelezőlistákon került terjesztésre. A kérdőív három fő részből állt. Az első részben a demográfiai adatokat, a másodikban a kapcsolati elégedettséget mértük fel a 8 itemből álló RAS-H segítségével. Az utolsó oldalon lehetőség volt elérhetőséget megadni és ezzel jelentkezni interjúalannak.

Mérőeszközök

A Relationship Assessment Scale (RAS) eszköz 2014-ben készült magyar nyelvű változatával dolgoztunk. Ez egy 8 itemes kérdőív, mely a párkapcsolati elégedettség megbízható és érvényes mérőeszköze (Martos et al., 2014).

A kutatásban résztvevők RAS-H pontszáma 35 és 39 közötti volt a maximális 40 pontból, a 93 érvényes kitöltő átlaga pedig 33,97 volt. Az interjúk felvétele és elemzése is az IPA módszertana szerint történt, mely Rácz (2016) szerint jól alkalmazható olyan kvalitatív pszichológiai kutatásokban, ahol egy-egy pszichológiai jelenséget kisszámú résztvevő részletes értelmezési munkájával igyekszünk bemutatni. A módszer előnye a részletgazdagságban, illetve az olvasó értelmező munkáját és empátiás azonosulását lehetővé tevő idiografikus megközelítésben rejlik. Ezt a módszert alkalmazva a kutató olyan pozícióba kerül, amelyből megértheti az interjúalanyt. Ahogy a mindennapi életben, úgy az interjúban is a résztvevők feladata egy feltárulkozó közös világ megalkotása, amely a jelentések gazdag lehetőségét tartalmazza. Az interjúban az elbeszélte történethez úgy viszonyulunk, mint ami a mindennapi élet szokásaira támaszkodik (Rácz et al., 2016).

Eljárás

A félig strukturált interjúk (előzetes egyeztetés és hozzájárulás után) a vizsgálati személyek otthonában zajlottak. Egy vizsgálatvezető vette fel az összes interjút, melyek két egységből álltak. Az első egység tartalmát az ezt követő alfejezet tartalmazza.

A második egységben a feleség és a férj egymást követően vett részt az interjúban, a házastársaknak hallótávolságon kívül kellett tartózkodniuk Kovács (2013) kutatásához hasonlóan.

Az interjú első része a házasságra vonatkozó demográfiai jellegű bevezető kérdésekből állt, ami több célt is szolgált. Először is segített a riport kialakításában a vizsgálatvezető és az interjúalanyok között, továbbá segítségével egy általános kép formálódott az interjúalanyok származásáról, tanulmányairól és hitéről. A házasság adataira vonatkozó általános kérdések pedig (például hány éve házasok, mennyi idők voltak a házasságkötés időpontjában) előhangolták a házassági élmény megismeréséhez szükséges mélyebb kérdéseket.

Az interjú második fele a kapcsolatra vonatkozó mélyebb kérdésekből állt (például „Mesélje el egy helyzet/ kihívás történetét a házasságuk során, amelynek leküzdése komoly kihívást jelentett Önöknek!”, „Mitől erős a házasságuk? Kérem, meséljen el egy történetet, amiben ez megnyilvánul!”).

Az IPA három részből áll. Elsőként az átiratok többszöri elolvasása történt, mely által elmélyedtünk a szövegben, jobban megismertük azt. Ezt követte a sorról-sorra történő szabad tartalmi analízis, mely három allépésből állt. Egy Microsoft Word dokumentumban a szövegek jobb

oldalára megjegyzések formájában háromféle jegyzetet készítettünk minden gondolati egységhez. Leíró jegyzeteket (mely az adott részletet foglalja össze röviden), nyelvi sajátosságokat jelölő jegyzeteket (nevetést, elakadást, újrakezdést) és magyarázó jegyzeteket (mely egy kérdés formájában megfogalmazott összefoglaló értelmezés; hasonló, mint egy terápiás settingben történő visszatükrözés).

A második lépés a kibontakozó témák megjelölése volt, melyek segítségével egy új szempontok szerinti egész jött létre. Ekkor már nem a résztvevők hétköznapi kifejezéseit használtuk, hanem ezen megélt és elmesélt tapasztalatokat felhasználva tudományos nyelvezet segítségével pszichológiai konstruktumokat emeltünk be az értelmezési folyamatba. Az így kibontakozó témákat az átiratok bal oldalán rögzítettük.

A harmadik lépés az így kialakult, több mint 700 téma „kiemelkedő témákba” rendezése volt, amelyet az ún. kártya-rendszer elve szerint végeztünk el. A kiemelkedő témák kombinálása és szétbontása által végül 42 kiemelkedő téma alakult ki, melyeket 9 főtémába rendeztünk.

A dolgozat hátralévő részében a jobb értelmezhetőség kedvéért az altéma és a főtéma kifejezéseket fogjuk használni. Előbbi az összesen 42 kiemelkedő témára utal.

Eredmények - megbeszélés

Kutatásunk célja az volt, hogy megismerjük a hosszú és kielégítő házasságban élés élményét házaspárok beszámolóin keresztül, valamint feltárjuk, hogy szerintük mi áll a házasságukban megélt boldogság mögött.

A fejezet elején bemutatjuk az olvasónak a házaspárokat az interjúk alapján készített portrékon keresztül, majd az IPA módszertana szerint, idézeteken keresztül mutatjuk be a házasságok élményvilágát és értelmezzük azt, melynek során kitérünk a korábbi kutatásokkal való kapcsolatra is.

A házaspárok portréi

A vizsgálatra való jelentkezéshez mindkét házaspár részvételi szándéka feltétel volt, de a kiküldött kérdőívet, elég volt a házaspár egyik tagjának kitölteni. Így a három házaspárból egy olyan volt, ahol a férjnél és a feleségnél is felvételre került a RAS-H, kettőnél pedig csak a férjnél. A vizsgált házaspárok egy homogén csoportot alkottak a következőkben: a főváros agglomerációs/ kertvárosi részében éltek, életkoruk 60 és 71 év között volt, legalább 35 éve házasságban éltek, felsőfokú végzettséggel rendelkeztek és katolikus vallásúak voltak.

Nimtz (2011) kutatásához hasonlóan a házaspároknak álneveket adtunk aszerint, hogy időrendi sorrendben hányadiknak készült velük az interjú.

Az első házaspár „A”-val, a második „B”-vel, a harmadik pedig „Cs”-vel kezdődő nevet kapott.

	Anikó	András	Boglárka	Béla	Csilla	Csaba
Életkor (év)	63	63	60	60	69	71
Házasságban eltöltött évek száma	39		38		46	
Korábbi házasságok száma	0		0		0	
Együttjárás hossza (év)	1		3		5	
Együttélés házasság előtt	nincs		1 év		nincs	
Végzettség	felsőfokú		felsőfokú		felsőfokú	
Vallás	katolikus		katolikus		katolikus	katolikus (református)
Gyermekek száma	4		5		4	

1. táblázat: A házaspárok demográfiai adatai

Anikó és András 1984-ben, 24 évesen házasodtak össze. Egy közös ismerősük mutatta be őket egymásnak, aki Anikónak munkatársa, Andrásnak pedig közeli barátja volt. Körülbelül egy évig jártak együtt és a házasságkötésük előtt nem éltek együtt.

Mindketten katolikus családi nevelést kaptak, András bátyja 1976 óta pap, és gyakorolják is hitüket, mely fontos részt tölt be az életükben. Mindketten Budapesten nőttek fel; Anikó közgazdász, András pedig történész végzettséggel rendelkezik. Négy gyermeket neveltek fel és négy unokájuk van. Anikó jelenleg is dolgozik bankszektori területen, hamarosan nyugdíjba vonul, András már nyugdíjas, korábban pedig tanárként és újságíróként dolgozott. Anikó sokat olvas, szereti a klasszikus zenét, önmagát optimista, vidám, praktikus, gyakorlati, két lábbal a földön járó embernek írja le, aki nemrég cukrász végzettséget is szerzett. András érdeklődési köre a történelem, az irodalom és a politika, sok kritikát fogalmaz meg a jelenlegi társadalmi folyamatok kapcsán. Közös szeretnek kirándulni, sportolni és külföldi utazásokon részt venni.

Boglárka és Béla 1985-ben, 22 évesen házasodtak össze. Azonos gimnáziumi osztályba jártak, de párkapcsolatuk később, egy osztálytalálkozón, az osztály fiú tagjai katonaságának végét ünneplő leszerelő bulin kezdődött. Körülbelül három évig jártak együtt, melyből egy évig együtt éltek, melyről Boglárka így mesél: *„A férjem szülei elhunytak. (...) És akkor így ilyen váratlan helyzet adódott, hogy már két éve jártunk és azért ez már ugye tartós kapcsolat felé mutatott. (...) És ahogy hazajött a kórházból és azt hittem, hogy mesél a papájáról és azt mondta, hogy meghalt. És ez olyan drámai pillanat volt, hogy arra nekem az első az volt, hogy most haza fog menni egy hideg és tök üres házba, ami arra fogja emlékeztetni: az összes hozzátartozója, az édesanyja, édesapja és a testvére is meghalt. És hogy így nem lehet élni. (...) És én azt mondtam: „akkor veled megyek”. Ma már nem vagyok olyan büszke, meg másképp csinálnám, de akkor a 19 éves fejtől vagy 20 éves fejtől*

ennyi, ennyi jött. (...) És akkor összeraktam a kis motyómat, hát szegény anyám levegőt nem kapott.”

Boglárka egyke, szülei között nagy korkülönbség van, mindkét szülőjének ambivalens kapcsolata volt az Egyházzal rossz tapasztalatok miatt, ugyanakkor ő már gyerekkorában is gyakorolta a hitet. Béla gyerekkorában nem kapott vallásos nevelést, Boglárka mutatta be egy templomi közösségnek 22-23 éves korában, azóta gyakorolja a hitet, amit fontos dolognak tart.

Boglárka gyógytornász, Béla pedig építészmérnök végzettséggel rendelkezik, de önmagát pályaelhagyóként írja le és jelenleg weblapfejlesztéssel foglalkozik. Mindketten gyakorolják katolikus hitüket, a helyi közösségnek mai napig „oszlopos” tagjai, 15 éven át közösen szerveztek tábort a helyi közösségnek. Egy elvetélt gyermekük volt, öt gyermeket neveltek fel és hat unokájuk van. Boglárka anyagi nehézségek miatt kezdett el újra dolgozni, mint gyógytornász, jelenleg mindketten vállalkozók és otthonról dolgoznak.

Csilla és Csaba 1977-ben, 24 és 26 évesen házasodtak össze. Ugyanarra az egyetemre jártak, hasonló szakokra és egy közös terepgyakorlat alatt kezdődött el a párkapcsolatuk. Körülbelül öt évig jártak együtt és a házasságkötésük előtt nem éltek együtt.

Mindketten katolikus családi nevelést kaptak, és gyakorolják is hitüket – ez még a párválasztásnál is szempont volt. Csilla szüleinek nagyon fontos volt, hogy lányuk egyetemi végzettséget szerezzen; Csilla földrajz-francia, majd német szakos tanár, Csaba pedig geológus végzettséggel rendelkezik. Négy gyermeket neveltek fel és négy unokájuk van. Jelenleg mindketten nyugdíjasok és szeretnek közösen kirándulni.

A házasságok élményvilága

Az alábbi alfejezetben a 6 interjú által megismert házassági élményvilágot mutatjuk be idézeteken keresztül, majd interpretáljuk, értelmezzük az elhangzottakat. Azonban ezek bemutatása előtt fontosnak tartjuk, hogy az olvasó egy általános képet kapjon a szövegekről. A főtémák és az altémák az alábbi táblázatokban láthatók.

Viszony a transzcendenshez	Viszony a származáshoz	Viszony az emberekhez	Viszony a világhoz	Viszony a szelfhez
Isten	Szülőkhöz fűződő pozitív viszony	Közösséghez tartozás	Nemi szerep	Önismeret
Egyház	Szülőkhöz fűződő negatív viszony	Társas összehasonlítás	Normák	Önreflexió
		Külső megerősítés	Pszichológiai ismeret	Önértékelés
				Önállóság
				Tudatosság
				Újdonságkeresés
				Házasszelf

2. táblázat: Kiemelkedő fő témák I.

Viszony a házastársához			Viszony a családhoz
Érzések a házastárs felé	Élet a házasságban	Családi életciklusok	
Összeillés	Tettek a házastárs jóllétéért	Életszakaszok	Családkép
Bizalom	Tettek a diádért	Krízisek	Leszármazottak
Kezdeti vonzalom	Házassági diád	Krízisek megoldása	
Kibontakozó állandó vonzalom	Közös minőségi idő		
Intimitás	Együttműködés		
Egymásrautaltság	Hűség		
Elfogadás	Kommunikáció		
Szeretet	Konfliktuskezelés		
Boldogság	Pénzügyek		
	Tökéletlenség		
	Negatív érzések		

3. táblázat: Kiemelkedő fő témák II.

A 9 fő téma közül 5 fő téma idézeteit és ezek értelmezését nem tartalmazza ez a tanulmány, a maradék 4 fő téma összesen 25 altémájából pedig a legfontosabbakhoz mutatjuk be.

A témákhoz kapcsolódó idézetek dőlt betűvel szedve olvashatók, majd utánuk normál betűvel az interpretációk találhatóak. A legtöbb altémához csak egy idézetet rendeltünk a terjedelmi keretek tartása érdekében, ugyanakkor az értelmezésekben a többi idézet tartalmára is utalunk. Az IPA kutatások módszertana szerint párbeszédre kell lépni a szövegekkel,

ugyanakkor a mi interpretációinkkal nem biztos, hogy egyet fog érteni az olvasó, ez esetben buzdítjuk saját értelmezés kialakítására.

Viszony a házastárshoz

Érzések a társ felé

1. Bizalom

András: *Tehát hogy a feleségem mániái között van, hogy állandóan vesz mindenféle jegyeket. (...) És ráadásul ilyen zavaros izé volt, ide menni, odamenni, gyerekre vi..., egy másik gyerek el, pimm-pumm rohanás izé. És az egész úgy hiányzott, mint púp a hátamra. És még dühöngtem is, mert a forgalom, meg a izé, meg... És állok a Moszkva téren a metrónál, (...) felrobbantam az egésztől belül, hogy minek ez nekünk. És akkor mondom, hogy most rohanni fogunk, hogy odaérjünk, mert fél nyolckor kezdődik. Azt mondja: „nem, háromnegyed nyolckor”, akkor nem kell rohanni, akkor ez volt az első. Akkor odaértünk, elkezdődött a koncert. És én botfűlű vagyok, de a barokk kort nagyon szeretem. (...) És egy tökéletes (nagy hangsúllyal) barokk koncerten voltunk. (...) Hatalmas élmény volt! Hatalmas élmény. Mondtam az Anikónak, hogy el nem tudtam volna képzelni, hogy ez ilyen jó lesz. (nevet) Még előtte dühöngtem is. Ez nagyon jó példája annak, hogy tök mindegy, hogy mit gondolok előre (...), mert a végén mindig jól sül el. Tehát nem kell aggódni. Tehát, hogyha együtt vagyunk, abból baj nem lesz, úgy mondanám.*

A részletes beszámoló elején a negatív érzések voltak többségben: a düh, a türelmetlenség, a neheztelés és a hitetlenség. Ezek ellenére mégis a házastársával tartott András egy programra. Érezhető a fokozatos, de határozott átfordulás, ahogy egy negatív élmény pozitívvá válik és ez azért történhet meg, mert előre bizalmat adott neki. Tettekben is megnyilvánul a bizalom, ami aztán kifizetődő mindkét fél számára. „Ha együtt vagyunk, abból baj nem lesz.”

A szeretet konkrét megvalósulása a házastársak közti kölcsönös bizalom, mely megalapozza és könnyűvé teszi a hűség megtartását. A teljes bizalom mellett megengedhetik maguknak a házastársak a teljes őszinteséget, mivel tudják, hogy társuk ezzel nem fog visszaélni. Az elmesélt történetből kiderült, hogy a bizalom megelőlegezése nem várt felemelő közös élményekhez vezethet.

2. Kibontakozó állandó vonzalom

Béla: *De nem tudok igazából megoldást mondani rá, hogy mi az, hogy nem unsz egymásra. Uh. Hogy mi... mi ennek a titka? Nehéz megmondani, hogy hát most azért van (csettint), mert és akkor itt van az órakulum.*

VV: *Nincs egy egyszerű válasz erre.*

Béla: *Nincs, nincs, nincs. (...) Biztos, hogy oda kell figyelni a másikra. Ez nagyon fontos, hogy... hogy – és talán ezt a Boglárka is így csinálta, azt hiszem – hogy nagyon sokszor nem én számítok magamnak, hanem az*

számít, hogy ő mit szeretne. (...) Azt gondolom, hogy ez fontos, viszont ezt azt mondom, hogy azt lehet mondani, hogy ez egy olyan órakulom, egy része. Hogy figyelni a másikra, hogy nem én számítok, hanem a másik.

Mindenkinek magának kell megtalálni azt az utat, hogy ne unjon rá a társára, nincs egy mindenki számára működő megoldás. Az ő házasságukban azt tapasztalja, hogy az egymásra figyelés a kulcs, hogy nem a saját igényeikre figyelnek, hanem a másik igényeit szeretnék megvalósítani mindketten.

Csaba: Megadatott mindegyikünknek, hogy első perctől kezdve ilyen bizsergést éreztünk egymás iránt. (...) És ezt is, ezt is őrizzük, mint az ősember őrizte a tüzet. Mi is igyekszünk őrizni.

VV: A bizsergést.

Csaba: Igen. Hát nyilván ez egész más volt az udvarlási időszakban, más 5 éves házasként, meg most, negyvenötévesként. Mi magunk is egész mások vagyunk, de... de azért valamilyen módon azért – furcsa módon ez egy titok szerintem, de valahogy őrizzük.(...) És mind a ketten igyekszünk őrizni.

A vonzalom az ősember tüzéhez hasonlít, melyet nem lehet távolról automatizálva életben tartani. Ott kell lenni mellette, és amikor elkezdi fogyni a lángja, új fát kell tenni rá, azaz konkrét tettekkel ápolni, magától nem fog örökké égni. Ugyanakkor nem is éghet túl nagy lánggal túl hosszú ideig, mert fenntarthatatlanná, sőt veszélyessé válna. Meg kell találni egy olyan egyensúlyt a vonzalomban, mely folyamatosan tartható. Ez a szint változik 5 éves és 45 éves házasként, de végig, közösen őrizve van a bizsergés.

3. Intimitás

VV: Mi a legörömtelibb része a házasságuknak?

Csaba: Hát, ha... (nevet) Ha ezt a szeretetnyelvek oldaláról kérdezi, akkor az én elsődleges szeretetnyelvem az a testi kapcsolat. (...) Tehát így nézve ez. Úgy egyébként pedig, az a biztonságérzet, az a megajándékozottság, amit a feleségemmel való kapcsolat jelent. Ezt a kapcsolatot most már a szó legtagabb értelmében véve.

Az intimitásról úgy beszéltek az interjúalanyok, mint a házasságuk legörömtelibb részéről, melynek egyes részeit csak ők látják és a külvilág számára rejtve marad, melynek kizárólagossága és biztonsága megvéd a szexuális élményekhez kapcsolódó lelki sérülésektől, és ami nem csak szexualitásukat, hanem általános egymáshoz kapcsolódásukat is átjárja.

4. Egymásrautaltság

András: És ugye a fogyasztói világban a másik ember egy csereszabatos fogyasztási tárgy. És akkor ugye azzal: „már nem tudunk egymásnak adni semmit”, én nekem ilyeneken mindig kihullik a hajam. Tehát hogy akkor te nem is érsz semmit barátom, ha nem tudsz mit... Szóval én úgy gondolom, hogy mindig meg lehet találni a másik emberben még valami jót és még és még és még és erre egy élet nem elég!

VV: És a betegség alatt ez ilyen hangsúlyos volt?

András: *Sőt! Akkor még jobban, sokkal jobban tudatosult. (...) És tulajdonképpen alapvetően... a feleségemnek a gesztusaiból. Tehát amikor azt mondta, hogy egy életre foglak szeretni, ezt tényleg megtette.*

Az egymásra talátságot meg tapasztalása először negatív élménynek tűnhet, a házastársakat mégis közelebb hozta egymáshoz. Egy akcidentális krízist követően (például haláleset, betegség) a házaspárok úgy tekintettek a kapcsolatukra, mint ami kizárólagos, amin kívül nincs más lehetőség, és ez segített nekik abban, hogy megbecsüljék és ápolják kapcsolatukat. Nem „fogyasztási cikként”, hanem pótolhatatlan társaként gondoltak egymásra. A házasságkötésről úgy beszélt egyikük, mint egy olyan örömteli eseményről, ahol explicit kijelentésre kerülhetett az elköteleződésük, mely aztán egy új, mélyebb szinten való kapcsolódásra adott lehetőséget.

5. Elfogadás

Béla: *Én azt gondolom, hogy a feleségemet úgy ahogy van, elfogadom. És akkor mondhatom azt, hogy bizonyos értelemben talán ezt vártam el a másik irányból is. (...) Talán az a legfontosabb, hogy úgy, ahogy van, úgy jó nekem, ahogy van. Most mondhatnám azt leegyszerűsítve, hogy lehetne 120 kilós, akkor is szeretem, lehetne 50 kilós és csontsovány – azokat se... úgy effektíve egyébként a tévében nem szeretem nézni, ugye ezeket a csontkollekció modelleket... hát szerintem förtelem, de a feleségemre biztos, hogy nem mondanám ezt. (...) És biztos, hogy tudnám, hogy miért olyan. Tehát gyakorlatilag úgy ahogy van, jön, megy, kinéz, cselekszik, csinál, utál, nem utál, úgy jó nekem, ahogy van.*

VV: Tehát így elfogadni, így feltétel nélkül.

Béla: *Igen, igen, igen. Nehéz ezt talán elhinni, hogyha más mondja nekem, hogy lehet ilyet, de én ezt élem meg. (...) Tehát ugye ez a feltétel nélküli szeretet. Ezt mindig csak úgy halljuk a Bibliából, meg mindenféle lelki gyakorlatokon, meg mit tudom én ilyeneken. És másfelé nem is tudom igazából, azt hiszem megcsinálni. Illetve nem hiszem, hanem azt gondolom, hogy nem is tudom megcsinálni valószínűleg másfelé. Felé igen. (...) Elfogadtam 23 évesen is úgy, ahogy van, elfogadom most 60 évesen is úgy, ahogy van.*

Elfogadják egymás idősödéssel járó személyiségváltozásait, hogy az elfogadottság lehetővé teszi a gyengeségek és az erősségek megmutatását is, mivel mindkettő elismerésre kerül (azonban időnként az elfogadás elfogadása is kihívást jelenthet). Elmondták, hogy azt a fajta elfogadást, ami a feltétel nélküli szeretetet jelenti kizárólag házastársuk felé képesek megvalósítani.

6. Szeretet

Csaba: *És az nagyon nagy erőforrás volt, hogy feltétel nélkül bízhattam a feleségem szeretetében. Tehát, amikor nagyon fáradtan éjfélre értem innen be a belvárosba haza, ő akkor is várt, enni adott, és mosolyával és mindenféle módon a társam volt. És ez... ez így volt végig. (...) Ez... ez egy nagyon nagy erőforrás volt. Ismertünk olyanokat, akiknek a házassága az építkezés során ment tönkre.*

A szeretet kifejezése egy krízishelyzetben is harmonikussá tudta tenni a házasságukat. A szeretet és a szerelem egy bizalommal teli mély kapcsolódás, mely védőfaktorként szolgál a későbbi hűtlenséggel és esetleges válással szemben, valamint kölcsönös és egyenlő kifejezése biztos alapot jelent az élet nehézségeivel való megküzdéshez, mint például egy építkezés okozta distresszel teli időszak.

Élet a házasságban

1. Tettek a házastárs jóllétéért

Boglárka: *A megbecsülést, az elismerést azt igyekeztem megadni, hogy jól érezze magát. Nem fogtam mellé. Tehát az én párom tipikusan olyan. Nem merek én ebből általánosítani, de hogy ez egy jó alapja volt ennek a házasságnak. Nem érdemtelenül, mindig olyasmit ismertem el, ami valóság volt, de nem hype-oltam, ilyen csúnya szóval élve. De megtaláltam azokat a pontokat, amiket úgy érdemes elismerni.*

Béla: *Tehát én azt mondom, hogy ha neki fontos, akkor csináljuk. Még ha esetleg nekem annyira talán nem is, de érte igen.*

A mindennapi cselekvések, mint a főzés, a rendrakás és a dicsérő szavak fejezik ki a házastársak egymásra figyelését. A társukért olyan programokat, döntéseket is elvállalnak, amit önmaguk miatt nem tennének.

2. Tettek a diádért

Csilla: *Én azt mondom, hogy jó, mert hiszen probléma minden házasságban tud lenni, de valahogy azt gondolom, hogy mi ezeket azért meg tudtuk oldani menet közben annyira, hogy olyan komoly sérülés nem volt, talán egyikünkben sem. Ami azért szerintem annak is köszönhető volt, hogy amikor így egymás mellett döntöttünk. (...)*

Tehát, hogy abban kell, hogy közös akarat legyen, bármilyen típusú is ez a probléma, hogy „azt mi meg akarjuk oldani, mert mi azt akarjuk, hogy ne ragadjunk ebbe bele, és hogy ennek ne a szétmenés legyen az eredménye.”

A folytonos egymás mellett döntés segít a problémák kezelésekor; döntés arról, hogy közösen meg akarják oldani a problémát.

3. Házassági diád

András: *A házasfeleknek egyre közelebb kell kerülni egymáshoz, a gyerekeknek meg egyre inkább el kell távolodni tőlük. Hogy ezt nem szabad összekeverni.*

Boglárka: *Azt megéltük ez alatt az út alatt, hogy mindenféle rettenet történhet velünk, számíthatunk egymásra. És baromi jó együtt lenni! Baromi jó. Mindenféle... mert az... jót megélni együtt a tengerparton? Hát édes. Hát ki nem tudja? De amikor szakad az eső, elázik a cucc, feltörik az autót, izé, nincs kaja – 5 kilót fogyott (...) De együtt jó. De együtt akkor is nagyon jó.*

Csaba: *Mindent jelent. Akivel együtt... együtt valósítjuk meg az életünket.*

A házastársak olyan módon léteznek a házasságban, hogy megtapasztalták egymás kiegészítését, egy olyan társsal való létezést, aki a pozitív és a negatív töltetű élményeknél is jelen van, ezzel adva biztonságot. A házasságuk párkapcsolati aspektusát előtérbe helyezték a gyerekekkel való kapcsolathoz képest, mely megalapozta a jó családi működésüket. Ez a megélés kapcsolható a családterápiás gondolkodáshoz, mely ugyanezt fejti ki (Johnson & Lee, 2016).

4. Közös minőségi idő

Boglárka: *Az együttlét. Tökmindegy, hogy... Nem tök mindegy, hogy hol, de... de másodlagos... sokadlagos, hogy hol. (...) Elmegyünk kettesben és túrázunk, mostanában éppen a Bükkben (...). De ketten bármit csinálni. Mint ahogy a nászutunkon ketten lenni, akárhogy is.*

Az együtt töltött idő alatt nem vágytak másra, csak testileg-lelkileg jelen lenni egymással az adott cselekvés közben. Kifejezték, hogy ez idő alatt bár a cselekvés maga is számított, de a lényeges része az volt, hogy közösen, kettesben tudták megélni, és mindig izgalmas volt újra egymással időt tölteni.

5. Együttműködés

Anikó: *Ismerjük az egymás szokásait, tudjuk, hogy kelünk, hogy reggelizünk, kávézunk. Én főzöm reggel a kávé, hétfőn ágyba kapom a kávé, viszont hétköznap én korábban kelek, mert megyek dolgozni, de András mindig bevisz, akkor én főzöm a kávé.*

A közös rituálék (kávéfogyasztás) biztonságot nyújtottak a mindennapokban, melyek egyben egyenlőséget, méltányosságot is kifejeznek. Ezt alátámasztja egy szociálpszichológiai kutatás is (Kelley, 1979), mely szerint a csere jellege az intim kapcsolatban átalakul. Ahelyett, hogy meghajolnának a partner kíváncsi elött s a jövőben viszonzást várnának, az emberek közvetlenül válaszolnak partnereik óhajaira. Végül, ha a partnerünk önmagunk részévé vált, szükségleteit és óhajait nem tudjuk elválasztani a sajátjainktól.

6. Hűség

Boglárka: *Velem volt olyan még a kapcsolatunk elején, hogy megtetszett egy másik fiú. És nagyon akartam találkozni, de nem mertem a férjemnek nem megmondani, hogy én most hova megyek. És a férjem nem azt mondta, hogy „utolsó cafka-szajha, takarodj innen”, hanem „hát szívem, hát akkor menjünk, azt majd meglátjuk, hogy mi lesz.” (...) És... és nem is sikerült jól az a találkozás, és én olyan boldogan rohantam vissza hozzá, hogy „Jaj te, én mekkora barom vagyok. Hát figyelj, hát nem...”. És akkor ez egy nagyon jól... (...) Akkor volt ilyen, hogy... – apám csalfa vére. Volt egy másik fiú, aki nagyon megérintett. Gimnáziumban is, de úgy tűnt nekem, hogy gimnáziumban nem nagyon sokat... ott volt neki egy állandó barátnője. Ő is tetszett és... és nagyon utáltam, de ahányszor osztálytalálkozó volt... mindig megtetszett ez a fiú. Tehát mindig megdobogtatta a szívem. Ez azt jelenti, hogy gondolkodom rá, elképzelem*

magam előtt, beszélgetek vele gondolatban. És ez napokig rajtam van. És... és baromira utáltam, hogy ez van. És ezt is meg tudtam a férjemmel beszélni. Hogy „Én gyűlölöm, hát nem érted, hogy itt ez az XY, és most úgy gondolok rá, hogy nem kéne.” És akkor nem... nem eldob, mint egy cafkát, hanem megölelget, hogy (különleges, kedves megbocsátó tónussal) „Gyere édesem, óh Istenem, ho-hó, na hát gyere, na sírd ki magad.” Ilyet... ilyen... ilyen nincs. És... hogy mondjam? Ez nagyon sokat lendített azon, hogy el tudjam felejtani.

VV: Hát, hogy még ezt is meg merte osztani.

Boglárka: Megmertem, meg... meg, hogy ennek nem... nem egetrengető dolgok, nem költöztem el, nem szültem, nem tudom hát máshol gyereket. Tehát nem voltak eget... Ezek ilyen pici dolgok, de nekem nagy dolgok. (...) És ez a hozzáállás a férjemtől, ez briliáns, na, briliáns.

A hűség megtartásához sok tényező járul hozzá: az őszinte kommunikáció és az elfogadás központi szerepet kap. Fontos megjegyezni, hogy egy boldog házasságban is kialakulhat kifelé vonzalom, de ennek a kommunikálása és elfogadása a házastárs felől segít túllépni a külső vonzalmon. A szeretet védőfaktorként jelenik meg a kísértéssel szemben.

7. Kommunikáció

Boglárka: A férjem nagyon szereti, amikor elismerem. Mit nem szeret? Amikor probléma van, és valami negatívumot akarok mondani. És azt rohadtul nem tolerálta, de hát előfordul ilyen is. (...) És napokig fogalmaztam azt a három mondatot, amivel neki elővezettem úgy, hogy nem volt benne „te” üzenet, hanem rólam szólt, meg a problémáról. Nem volt egyszerű, de leültettem és mondtam „hogy ez most nem lesz könnyű, figyelj!”

A nehezen befogadható kritika befogadható módon való megfogalmazása én-üzeneteken keresztül a te-üzenetek kerülésével nyílt verbalizációja annak, hogy nem könnyű folyamat ez.

A kommunikáció fontossága jól körüljárt téma a szakirodalomban. Buda (1974) az intim, közelítő kommunikáció pozitív hatását emeli ki, Goleman (2006) pedig a perspektíva-felvétel fontosságát a hatékony kommunikáció közben

8. Pénzügyek

Anikó: Meg hát azok a '80-as évek nehéz időszakok voltak így anyagilag is. (...) Tehát nem volt egyszerű ügy visszagondolva. Soha nem gondoltam volna, hogy saját kocsink lesz. (...) Iszonyú infláció volt, napról-napra éltünk. '88-ban, emlékszem, angol regényeim adtam el a hónap végén az antikváriumban, hogy tejet tudjak venni.

A pénzügyi nehézségek nem kerülték el a boldog házaspárokat sem.

9. Tökéletlenség

VV: Milyen az Önök házassága?

Csaba: *Hát...Én azt gondolom, hogy a... az átlagosnál talán egy kicsit jobb, de... de azért messze vagyunk a, mondjuk a Jóisten elgondolásától.*

VV: *Miért gondolja ezt, hogy messze?*

Csaba: *Hát... amikor egy-egy este visszagondolok a napomra, akkor azért... Már romlik a memóriám (nevet), hogy mit is csináltam aznap (nevet), de azért mindig találok olyat, amit nem úgy kellett volna. (...) Lehetett volna több szeretettel csinálni. Most konkrétan a feleségem felé is, akivel hát az idő nagy részét, döntő részét együtt töltjük most már. (...) Igen, ezért mondom azt, hogy messze van a... az ideálistól, de... de hát sok rossz példát is lehet hallani, hát annál talán, talán azért jobb a miénk.*

VV: *Hát meg nehéz a tökéletességet azért elérni vagy szinte az elérhetetlen, hogy mindig.*

Csaba: *Az szerintem elérhetetlen. De hát ez azt jelenti, az Írásban is benne van, hogy „egyedül a ti Mennyei Atyátok tökéletes”.*

VV: *Igen, igen.*

Csaba: *(nevet) Messze vagyunk tőle, tökéletlenségeinkkel együtt igyekszünk. Ennyit tudok...*

Az interjúalanyok azzal, hogy sebezhetőségüket, gyengeségeiket (és negatív érzéseiket) is felvállalták, sokkal megközelíthetőbbé váltak az interjú készítése alatt is, és feltételezhetően az olvasó is jobban talál majd így velük kapcsolódási pontot.

10. Negatív érzések

Csilla: *Főleg amikor már nővéremet kellett gondozni idézőjelbe, az is azért ilyen volt. Az ilyen két malom között őrlődve éreztem magam, mert a férjem azt gondolta, hogy én ezt túlzásba viszem, nem lenne arra olyan szükség.*

Az egymással ellentétes elvárásoknak való megfelelés, azaz lojalitáskonfliktus (Boszormenyi-Nagy & Spark, 2018) nehéz döntések meghozatalára kényszerítik az embereket.

Családi életciklusok

1. Életszakaszok

Csaba: *Lelki értelemben... tulajdonképpen egy folyamat volt abból adódóan, hogy... hogy igyekeztünk mind a két oldalról megőrizni az egymás közti szeretetkapcsolatot. (...) Egy túrához tudnám hasonlítani. (...) valamikor emelkedőn kell menni, aztán jön fennsíki rész, aztán most meg vízmosás vagy valami más. (...) Valami völgy, azon át kell menni, de hát mindig megbeszéltük. És amikor... amikor valami nehezebb szakasz következik – az jellemző módon, ha most a túrázós példánál maradok, akkor a lefelé menés a nehéz. Ott lehet inkább megsérülni. Félrelépni. (nevet) De hát elég, hogyha csak a bokája megy ki valamelyik félnek.*

Az életszakaszok, mint túraszakaszok jelennek meg. Folyamatosan változik a hőmérséklet, a meredekség, a talaj csúszóssága. A völgyek kihívásait meg kell beszélni, hogy tovább lehessen haladni és érdekes, hogy olyan szakaszok bizonyulnak nehéznek, amikre az ember először azt

hinné, hogy könnyen teljesíthető. Ugyanakkor egy kellemes, jutalmazó élmény, melyet szívesen él meg a túrázó túratársával együtt.

2. Krízisek.

Az interjúk során szóba kerültek normatív és akcidentális krízisek (Boss et al., 1996), az alábbi sorok egy akcidentális krízist mutatnak be.

Anikó: *Az nehéz időszak volt, tehát a férjem itthon volt. Ugye minden megkop... kihullott a haja. (...) Akkor nem jártunk együtt misére, mert ő akkor addig Ligetre ment el a Gábor atyával, mert az jóval kisebb és nem olyan hideg, tehát ő oda járt, én meg ide jártam. A mise végén mindig sírva fakadtam. Ott a feszültség kijött belőlem. (...) Tehát ez egy nehéz időszak volt a családnak. Nehéz időszaka volt. Ha visszanezzük a fényképeket, hogy itt van, ilyen soványon, ilyen kopaszon.*

A betegség okozta krízis átélése az ápoló szemszögéből, aki a templom biztonságosabb környezetében engedhette ki a feszültségét.

András: *Fél perc alatt megállapították, hogy bizony nekem belső vérzésem van. És akkor mondom: és akkor mi van? Azt mondják: „Semmi. Maga most itt lefekszik és elkezdünk infúziót adni magának.” És a kisebbik öcsém (...) mondja, hogy: „Ne hülyéskedj, te az ilyeneket mi az utcán ájultan szoktuk összeszedni.” És akkor megállt bennem az élet. Hogy most mi van?! (...) És akkor ugye elkezdtem furcsa lenni, lefeküdtem, bekötötték az infúziót, minden volt. Hát hetvenszeres véradó voltam. Én nem kaptam a vért, én adtam a vért (...) és akkor ott kétségbeestem, akkor frankón kétségbeestem.*

Betegség okozta krízis átélése betegként. A halandóság megtapasztalása kétségbeejtő élmény. Megjelenik az élet számbavétele, értékelése. Nehéz elfogadni, hogy ez vele is megtörténhet, hogy lehet ő is a vért kapók oldalán.

3. Krízisek megoldása.

VV: Tényleg nehéz lehetett.

Anikó: *Igen, ez volt talán, de tulajdonképpen ez nagyon összehozta, még közelebb hozta a házasságunkat. Ez az együtt végigcsináltuk. Én is sokkal elfogadóbb lettem. Tehát hogy kit érdekelnek ilyen piszlicsáré dolgok, hogy mit tudom én, valami elöl marad, tök mindegy, örülünk, hogy ott van, mert valaki odatette, és hogy itt van.*

VV: Átértékelődtek a dolgok.

Anikó: *Át. Abszolút átértékelődtek. Igen. (...) Tehát hogy ez egy milyen ajándék, tehát ez is, hogy tulajdonképpen ez a betegség egy nagy ajándék volt. (...) Hogy együtt maradtunk.*

A poszttraumatikus növekedés, az élet átértékelése, mint a betegség krízisének megoldása. Az élet újfajta, ajándékként való megélése.

András: *Na és akkor az az igazság, hogy ugye lement az egész meg kiderült, hogy visszahúzódott minden izé. És egyszer csak a következő decemberi karácsonyi fotókon nekem van a legnagyobb hajam! Sokkal nagyobb hajam volt, mint a gyerekeimnek. (...) Sűrűbb, meg dúsabb. Nagy szöszi hajam nőtt! (...) Ez nagyon szép időszaka volt a*

házasságunknak, ezért is élek. Tehát hogy azt tudom mondani, hogy a feleségemnek oroszlánrésze van abban, hogy élek.

A gyógyulás és a házastárs támogatása, mint a krízis megoldása. A betegség alatt a haj szimbolizálja az állapotot. A kezdetkor kihullik és most visszanő, mint az erő forrása párhuzamba állítható Sámson történetével.

Boss és munkatársai (1996) a krízisek megoldásához a családok rezilienciájának fejlesztését tartja fontosnak, a kommunikáció javításán és a társadalmi támogató hálózatok kiaknázásán keresztül, valamint annak segítségét, hogy értelmet és életcélt találjanak a család tagjai a krízisek ideje alatt is.

Viszony a családhoz

1. Családkép

Csilla: És hát az első – már nagyon szerettük volna, hogy legyen, úgyhogy... hát azért már nagyon vártuk.

Csaba: (...) Én azt szeretném, hogy az életem, a családunk élete – a nagy családé, tehát a gyerekeinké is – azt a tervet tudja megvalósítani, ami... ami hitem szerint a Szentírásból kiolvasható, mint isteni elgondolás. (...) Tehát aszerint próbálni élni – a valóság nagyon távol van tőle, de próbálni aszerint élni –, amit a Jóisten gondolhatott el rólunk.

A házaspárok fiatal házasként várták a gyermekek érkezését, mely pozitívan befolyásolta a későbbi kapcsolódást hozzájuk. A családképük szorosan kapcsolódik hitükhöz és az abban leírt isteni elgondoláshoz, mely biztonságot és irányutatást jelent számukra.

2. Leszármazottak

Boglárka: A gyerekeim kifejezték azt, hogy nagyon hálásak azért, hogy... Csúnyán fogalmazva, nem ültem rajtuk. Csak annyit folytam bele az életükbe, amennyi okvetlenül szükséges volt. Megfordítva: Hogy bíztam bennük. (...) Tehát, hogy sok jót bele kell rakni az elején, és bízni, bízni, bízni bennük, hogy... hogy az a jó elég arra, hogy irányba tudják tartani magukat. Nekünk elég volt.

Béla: Tehát... És azért jó, hogyha el tudunk menni. Tehát azért az, hogy... a gyerekek mellett nehéz volt. De azért néha ott is, hát persze, amikor már nagyobbak voltak, azért megpróbáltunk lelépni. De akkor meg a gyerekek számítottak. Tehát ott is azért, az is szempont volt ott. Egy kicsit ott belépett az, hogy ami jó a gyerekeknek, az nekünk is jó.

A vizsgált családokban a gyereknevelés időszaka alatt is elsőbbséget élvezett a házastársi kapcsolat, ugyanakkor a gyerekek jólléte a házaspárok jóllétéhez szorosan kapcsolódott. Az interjúalanyok a gyerekeik hálájának megtapasztalásáról számoltak be, azért a bizalomért, hogy miután sokat törődtek velük kisgyermekkorukban, fokozatosan el tudták őket engedni, hogy felnőtté válhassanak. A hála kifejezése pozitív hatással lehet mind a küldőre, mind a címzettre (Ma & Tunney, 2013).

Összefoglalás

Kutatásunk célja az volt, hogy megismerjük a hosszú és kielégítő házasságban élés élményét házaspárok beszámolóin keresztül, valamint, hogy feltárjuk, hogy szerintük mi áll az ezekben a házasságokban megélt boldogság mögött, mi okozza azt.

Három házaspárral készítettünk félig strukturált interjút, melyeket aztán az IPA módszertana szerint elemeztük. Az elemzés során az interjúkon elhangzottakat 42 altémába csoportosítottuk, a 42 altémát pedig 9 főtémába szerveztük. A 42 altémához idézeteket rendeltünk, melyek által betekintést kaptunk a házasságok élményvilágába, majd értelmeztük is ezeket a részleteket.

A korlátok közé tartozik az alacsony elemszám, ami által az eredmények nem általánosíthatók, ugyanakkor ez nem is volt cél a kutatás tervezése során.

A korlátok közé sorolható az is, hogy a vizsgált téma és a szerzett eredmények hosszúságuk és szerteágazó jellegük miatt nem bemutatathatóak ilyen keretek között. A jövőben egy könyv formájában történő megjelentetéssel lehetne ezt az akadályt leküzdeni.

A kutatás erőssége az interjúalanyok felkutatásának módszere, melynek hatékonyságát az interjúk tartalma igazolta. A házaspárok mindkét tagjával fel tudtuk venni az interjút, mely növelte az eredmények validitását. Az idézetek megjelenítésével jobban érthetővé váltak olyan pszichológiai konstruktumok, melyek „nyersen” leírva nem adnak elég iránymutatást, ha valaki saját házassága javításán szeretne dolgozni szakszövegek alapján. Például a „házastárs feltétel nélküli elfogadása” egy konkrét példa nélkül megközelíthetetlennek tűnik, de hogyha elolvassuk a bemutatott idézeteket, megérthetjük hogyan is valósul ez meg a gyakorlatban.

A gyakorlati alkalmazás tekintetében két területen is felhasználhatók az eredmények. Egyrészt az olvasók személyes életükben alkalmazhatják azokat a konkrét tanácsokat, tapasztalatokat, melyeket az interjúalanyok adtak. A sok válás, abúzus és érzelmi távolságtartás látványa és tapasztalata sokak számára olyan képet alakít ki a házasságról, melyet érthető módon nem tartanak követendő példának, és egy olyan házasságot sem látnak környezetükben, mely megcáfolná ezt. Jelen dolgozat azonban bizonyítja, hogy egy kielégítő boldog házasság milyen sok módon járul hozzá pozitívan egy ember életéhez és ehhez egy útmutatóként szolgálhat a szöveg.

Másodszorban a családterápia területén dolgozó szakemberek számára erőforrást jelenthet a jól működő házasságokba való betekintés azzal szemben, hogy munkájuk során jellemzően krízisekkel küzdő egyénekekkel, párokkal és családokkal dolgoznak együtt. Az itt elhangzott tapasztalatokat munkájukba is beépíthetik, saját módszereikhez illesztve,

például úgy, hogy felméri azoknak a területeknek a működését a klienseiknél, melyeket az altémák kijelölnek.

Irodalomjegyzék

- Boss, P., Dahl, C., & Kaplan, D. (1996). *Helping families care: Applied perspectives on family systems theory*. New York: Brunner/Mazel.
- Boszormenyi-Nagy, I., & Spark, G. M. (2018). *Láthatatlan lojalítások*. [Családterápiás sorozat, 28]. Budapest: Animula.
- Goldenberg, I., & Goldenberg, H. (2008). *Áttekintés a családról*. Budapest: Animula.
- Goleman, D. (2006). *Társas intelligencia*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Gottman, J. M., Coan, J., Carrere, S., & Swanson, C. (1998). Predicting marital happiness and stability from newlywed interactions. *Journal of Marriage and Family*, 60 (1), 5-22.
- Gottman, J. M., Silver, N. (2000). *A boldog házasság hét titka*. Budapest: Vince.
- Hawkins, D. N., & Booth, A. (2005). Unhappily ever after: Effects of long-term, low-quality marriages on well-being. *Social Forces*, 84 (1), 451-471.
- Horváth-Szabó, K. (2007). *A házasság és a család belső világa*. Budapest: Semmelweis Egyetem EKK Mentálhigiéné Intézet.
- Johnson, S. M., & Lee, A. (2016). The importance of the couple and the couple's therapy in treating individuals and families with histories of trauma and abuse. *Journal of Family Psychotherapy*, 27 (1), 17-31.
- Kelley, H. H. (1979). *Personal relationships: Their structures and processes*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Kovács, R. R. (2013). *A házastársi kapcsolat, a párkapcsolati elégedettség narratív pszichológiai tartomelemzéssel és pszichometriai eszközökkel történő vizsgálata, tekintettel a családi életciklusokra*. [PhD értekezés]. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- KSH (2011). *A családok a gyermekek száma és a családban élők gazdasági aktivitása szerint*. Letöltés https://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/haztartas/05_01_02_04_03.xls [2023.04.23].
- Ma, H., & Tunney, R. J. (2013). Effects of gratitude on the well-being of adolescents and their parents. *Journal of Happiness Studies*, 14 (5), 1545-1561.
- Martos, T., Sallay, V., Szabó, T., Lakatos, C., & Tóth-Vajna, R. (2014). A Kapcsolati Elégedettség Skála magyar változatának (RAS-H) pszichometriai jellemzői. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 15 (3), 245-258.
- Moeller, M. L. (2003): *Az igazság kettesben kezdődik. A pár-beszéd fontosságáról*. Budapest: Pont.
- Nimtz, M. A. (2011). *Satisfaction and contributing factors in satisfying long-term marriage: A phenomenological study*. [Dissertation]. Lynchburg, Virginia: Liberty University.
- Rácz, J., Kassai, S., & Pintér, J. N. (2016). Az interpretatív fenomenológiai analízis (IPA) mint kvalitatív pszichológiai eszköz bemutatása: Szakirodalmi összefoglalás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 71 (2), 313-336.
- Rácz, J., Pintér, J. N., & Kassai, S. (2016). *Az interpretatív fenomenológiai analízis (IPA) elmélete, módszertana és alkalmazási területei*. Budapest: L'Harmattan.

- Vajda, D. B., Rózsa, S., Szentiványi-Makó, H., & Kiss, E. C. (2016). A Diádikus Alkalmazkodás Skála (DAS) magyar változatának pszichometriai jellemzői. *Alkalmazott Pszichológia, 16* (1), 101-121.
- Watson, D., Hubbard, B., & Wiese, D. (2000) General traits of personality and affectivity as predictors of satisfaction in intimate relationships: Evidence from self- and partner ratings. *Journal of Personality, 68* (3), 413-449.